

U sledećem broju

**SUBJEKTI
OSLOBODI-
LAČKIH
POKRETA U
„TREĆEM
SVETU“**

Zoran Vidaković

Preobražaj klasa i subjekti emancipacije u trećem svetu

Gérard Chaliand

Mitovi trećeg sveta

Eric Wolf

Seljački ratovi u dvadesetom veku

Gerrit Huizer

Pokreti seljaštva i njegovo reagovanje na pauperizaciju: dijalektika oslobođenja

Sidney W. Mintz

Seoski proletarijat i problem njegove svesti

Roger Bartra

Kapitalizam i seljaštvo u Meksiku

Francesco Castiello

Revolucije u trećem svetu slučaj portugalske afrike

John S. Saul

Afričko seljaštvo i revolucija

IZ ISTORIJE MARKSIZMA

N. Buharin

Nova otkrića o sovjetskoj poljoprivredi ili kako upropastiti savez radnika i seljaka

UDC 3

MA
RK
SIZ
AM
US
VE
TU

YU ISSN 0303—5077

Savremena
ekonomska
kriza

Armando Córdova

Osnovna
obeležja
savremene
krize i
strategija
krupnog
kapitala

Giovanni Arrighi

Ka jednoj
teoriji
kapitalističke
krize

broj

1984.

5.6

MARKSIZAM U SVETU, časopis
prevoda iz strane periodike i knjiga

Uređivački odbor

Nijaz Dizdarević (*predsednik*), David Atlagić (*glavni i odgovorni urednik*), Vladimir Bovan, Ivan Cifrić, Nikola Čingo, Zvonimir Damjanović, Ali Dida, Kiro Hadži Vasilev, Milan Kučan, Milan Mali, Simo Nenezić, Miloš Nikolić, Najdan Pašić, Ivan Perić, Olga Perović, Vojo Rakić, Budislav Šoškić, August Vrtar, Janez Zahrastnik

Redakcija

David Atlagić, Petre Georgievski, Ivan Hvala, dr Miroslav Pečujlić, Ivan Salečić, dr Vanja Sutlić, dr Arif Tanović

Kolegijum stalnih saradnika

Dr Mihailo Crnobrnja, Vladimir Gligorov, Damir Grubiša, Ivan Iveković, Pavle Jovanović, Dejan Kuzmanović, Mitar Miljanović, Aljoša Mimica, dr Ljubomir Paligorić, dr Đorđe Popov, dr Hasan Sušić, Slavoj Žižek

Glavni i odgovorni urednik

Miloš Nikolić

Urednik

Ljiljana Vuletić

Izbor sačinio

Elmar Altvater

Sekretar redakcije

Stanislava Petrović

Oprema i tehničko uređenje

Vladana Mrkonja
Miloš Majstorović

Izdavač: NIRO Komunist, Izdavački centar Komunist, Trg Marksa i Engelsa 11, 11000 Beograd, tel 334-189.

Časopis izlazi mesečno. Cena pojednog primerka 140 dinara. Dvo-broj 220 dinara. Godišnja pretplata 1.200 din. Žiro račun: 60801-603-15351.

Stampa: RO štamparija Budućnost, Šumadijska 12 / Novi Sad, 1984.

UDC 3
YU ISSN 0303—5077

CASOPIS PREVODA
IZ STRANE PERIODIKE
I KNJIGA

GODINA X 1984.
BROJ 5-6

SADRŽAJ

SAVREMENA
EKONOMSKA KRIZA

Elmar Altvater
KAPITALIZAM U KRIZI
OBLIKA 5 ✓

Thomas Weisskopf
TEKUĆA EKONOMSKA
KRIZA U ISTORIJSKOJ
PERSPEKTIVI 27

Armando Córdova
OSNOVA OBELEŽJA SA-
VREMENE KRIZE I
STRATEGIJA KRUP-
NOG KAPITALA 74 ✓

Luciano G. Coutinho
Luiz Gonzaga de Mello
Belluzzo
RAZVOJ POZNOG KA-
PITALIZMA I REORGA-
NIZACIJA SVETSKE
PRIVREDE POSLE RA-
TA 101

Alexander Schubert
OD KRIZE ZADUŽIVA-
NJA DO MEĐUNAROD-
NOG FINANSIJSKOG
HAOSA 125

Elmar Altvater
SVETSKI MONETARNI
SISTEM I INFLACIJA 148 ✓

Augusto Graziani
KAPITALISTICKA IN-
FLACIJA 160

Paul Boccara
VISOKA INFLACIJA,
RASIRENA NEZAPOS-
LENOST I TRAJNA
PRETERANA AKUMU-
LACIJA 173 ✓

Christine Buci-Glucksmann
SOCIJALDEMOKRATI-
JA I KEJNZIJANSKA
DRŽAVA 197 ✓

Willi Semmler
KRIZA I EKONOMIJA
PONUDE 222

<i>John Holloway</i> <i>Sol Picciotto</i> KAPITAL, KRIZA I DR- ZAVA	245	<i>Makoto Itoh</i> MARKSISTICKE TEORI- JE KRIZE	410
<i>Carlo Donolo</i> POLITICKE FORME U DRUSTVENOJ KRIZI .	279	<i>Giovanni Arrighi</i> KA JEDNOJ TEORIJI KAPITALISTICKE KRI- ZE	439
<i>Norbert Lechner</i> ŠTA ZNAČI VODITI POLITIKU?	302	<i>John Weeks</i> PROCES AKUMULACI- JE I HIPOTEZA O PA- DU PROFITNE STOPE	467
<i>Kevin McDonnell</i> IDEOLOGIJA, KRIZA I REDUKCIJA JAVNIH RASHODA	324	<i>David M. Gordon</i> FAZE AKUMULACIJE I DUGI PRIVREDNI CIK- LUSI	488
<i>Michael A. Lebowitz</i> OPSTE I POSEBNO U MARXOVOJ TEORIJI KRIZE	373	<i>Andre Gunder Frank</i> ŠTA POSLE REGANO- MIJE I TAČERIZMA? .	530
<i>Johannes Berger</i> OSNOVNA MISAO MAR- XOVE TEORIJE KRIZE	395	<i>Jörg Glombowski</i> MARX I KEYNES: TEO- RIJA KRIZE I »ALTER- NATIVNA EKONOMS- KA POLITIKA« . . .	549

savremena
ekonomska
kriza

Elmar Altvater

KAPITALIZAM U KRIZI OBLIKA

Razmišljanja o pojmu krize u političkoj ekonomiji i njenoj kritici

Počnimo prikazom uobičajenih interpretacija savremene krize, koja se — u tom pogledu se mnogi slažu — mora nazvati najtežom posle velike svetske privredne krize 30-tih godina. Zatim ćemo diskutovati o teorijskim implikacijama u interpretacijama krize, da bismo se na završetku ovog kratkog priloga vratili aktuelnoj krizi. U čemu se, zapravo, sastoji njen istorijski značaj i koje političke konsekvence valja izvući?

U decenijama prosperiteta ekonomska teorija krize generalno je smatrana suvišnom. Neoliberali su teoriju krize ili konjunkturu odbacivali već iz razloga teorijsko-immanentne refleksije, jer je njihova teorijska polazna tačka načelno pretpostavljala stabilnost privatnog sektora, koji je, pre, predmet morfološkog (učenje o tržišnim formama, teorija cena) nego dinamičkog razmatranja. I u drugim teorijskim pravcima — i sigurno iz drugih razloga — polazilo se od toga da je »ciklus konjunkturu mrtav« i da su na mesto konjunktura i kriza svagda nastupili ciklusi privrednog rasta na osnovu stalno rastućeg trenda. Dakle, optimizam privrednog rasta zatvarao je teorijsku perspektivu. Kad je potom, sredinom sedamdesetih godina, cela svetska privreda zapala u tešku krizu, ta kriza je najpre interpretirana kao jednokratni rezultat šoka ili nedostatka privredne politike. Porasti cena petroleja 1973. i zatim još jednom 1979. go-

dine dejstvovali su kao neka vrsta »*diabolus ex machina*«. Kao personifikacija demona služe »petrolejski šeci«, koji su svojim monopolističkim povećanjima cena gurnuli zapadni svet u dolinu jada ove krize. Pri tom se, svakako, ne uzima u obzir da je šokantno povećanje cena petroleja, strogo uzev, bilo povod, ali ne i uzrok za krizne procese koji su zatim usledili; jer, čak i povećanje cena petroleja može se još »endogenizirati« u okviru mehanizama kapitalističkog razvitka: usled inflacije dolara, opala je realna cena petroleja i bilo je nužno prilagoditi se tome. S obzirom na odnose ekonomskih snaga, to se moglo postići samo u toku pomeranja političke moći do kojih je došlo uporedo s izraelsko-egipatskim ratom 1973. godine.

Ili, nailazimo na tezu o greškama u privrednoj politici koje su ekonomiju, koja inače funkcioniše, izbacile iz kološeka stabilnog razvitka. Naravno, tu se uvek treba zapitati: zašto su privredni političari više decenija mogli praviti greške ne izazivajući time krizu, a sredinom 70-tih godina su odjednom u svim zemljama počinili iste gluposti, kojima su destabilizovali svetsku privredu. Teza o greškama privredne politike isuviše je površna da bi se o njoj moglo ozbiljno diskutovati. Ona ima, strogo uzev, izvestan značaj u poslovima partijsko-političke propagande, ali ne u naučnom rezonovanju.

Nasuprot tome, teza o preopterećivanju ili prenaprezanju ekonomskih resursa, ali i o sposobnosti učinka političko-administrativnog sistema, ima veći značaj, pošto je postala uzorak objašnjenja kako u »levičarskim« tako i u konzervativnim polaznim stavovima. Najzad, ova teza se u mnogom pogledu čini prihvatljivom: *prvo*, ona odgovara svakodnevnoj svesti ljudi; zar »privatne« krize stvarno ne nastaju isto tako kao posledica prenaprezanja novčanika, čovekove sposobnosti učinka, ili kao posledica preopterećivanja nekog odnosa? »Prekardašiti«, »živeti preko svojih mogućnosti« — u tome se vidi razlog za krize, pa se odmah povlači konsekvencija, naime, spoznaje se nužnost smanjenja tih preopterećenja. *Druugo*, ovo objašnjenje dovodi se u vezu s »periods of prosperity«, u kojima su prekomerno povećavani upravo zahtevi. Plodovi prosperiteta trošeni su u tolikoj meri da je premalo ostajalo za opskrbu budućnosti. Koga ovo ne bi podsetilo na basnu o cvrčku i mravu! Drugim rečima: kako privatnici, tako i socijalna država previše su trošili, a premalo investirali za budućnost. Ovaj mehanizam dejstvuje patološki-samopojlašavajući, kao proces »pozitivnih povratnih sprege« (Luhmann), kojima se izaziva sve brže zapadanje u krizu, sve dok se ne uspo-

stave »negativne povratne sprege«, tj. dok se ne smanje pretenzije i izvrše korekture političkog ispunjenja prekomernih »želja«. *Treće*, ova paradigma se pokazuje, u prvom redu, podobnom za povezivanje pojmova ekonomske i političke krize. U Habermasovoj najopštijoj formulaciji: »Krizna legitimacije nastaje kad pretenzije na obeštećenja koja su u skladu sa sistemom rastu brže nego raspoloživa masa vrednosti, ili kad se pojave očekivanja kakva se ne mogu zadovoljiti obeštećenjima koja su u skladu sa sistemom.« (Habermas 1973, str. 104) Poenta ove konstrukcije divergencije između proizvodnih sposobnosti i pretenzija sastoji se u tome što se tu objektivni moment — naime, ekonomski proizvod, odnosno političko-administrativna struktura, i subjektivni moment — naime, očekivanja i pretenzije građana, dovode u međusobni odnos, pa se protivrečnost može reflektovati samo teorijski, pod uslovom da se teorije političke i ekonomske krize povezuju u mišljenju.

Ipak, uprkos plauzibilnosti na prvi pogled, ova teza ima teške nedostatke. Najzad, sve pretenzije na ekonomske i političke resurse tretiraju se ravnopravno i dešifruju se samo s aspekta potrošnje (koji se odnosi na sadašnjost), i s aspekta investiranja (koji se odnosi na budućnost). U okviru ove teze ne može se ni odgovoriti na pitanje zašto se javlja divergencija između objektivno mogućeg i subjektivno zahtevanog: usled subjektivne neumerenosti (ovo bi odgovaralo konzervativnom mišljenju, koje tada takođe kao neposredni odgovor ima predlog: valja se »držati mere«), ili usled objektivnih granica u razvitku (ovo bi pre odgovaralo »levičarskim« uzrocima objašnjenja, koji bi, adekvatno tome, izašli sa zahtevom za promenom sistema zarad ispravljanja tih granica). U ovom kontekstu treba ukazati na jedno stanje stvari kojim ćemo se kasnije još pozabaviti, na to da je s one strane subjektivnih pretenzija posebno prominentna jedna »objektivna« pretenzija: naime, pretenzija kapitala za adekvatnim vrednovanjem da bi se održavao tok procesa akumulacije. Ovo ukazivanje može se shvatiti i kao kritika konstrukcije teze o prenaprezanju. Granice u razvitku ne proizlaze tek iz nekog spolja konstruisanog »overload«, već iz protivrečnosti koje su imanentne kapitalu, odnosno kapitalističkom društvu. Ovaj iskaz valja obrazložiti, što i pokušavamo da učinimo u daljem tekstu.

Ipak, prethodno se treba pozabaviti sumnjivim karakterom pojma krize kod »levice«, naročito kad se o krizi govori samo onda kad je reč o političkoj krizi. U tome je zasnovana namera da se preokreće neoliberalni

uzorak mišljenja. Dok neoliberali polaze od načelne stabilnosti privatnog sektora i tako na društvenu reprodukciju i sintezu, kao i na očuvanje hegemonije građanske klase, u suštini, gledaju kao na ekonomske, dakle razvijaju paradigmu »primata ekonomije«, veoma veliki broj levih teoretičara uobičajio je da obezbeđivanje građanske hegemonije ili, drugim rečima, očuvanje društvenog konsenzusa, odnosno legitimacije institucija koje obezbeđuju vlast, shvata kao politički proces i da dinamiku ekonomije smatra manje značajnom za hegemoniju, konsenzus ili legitimaciju. Pojam ekonomske krize odbacuje se sve dok ova kriza ne zadire u ona postignuća legitimacije koja čuvaju sistem. Dakle, ovaj pojam krize se prećutno rezerviše za vrlo specifičnu *situaciju akutne ugroženosti vlasti* ili čak sloma hegemonijskih mehanizama društva. Ova rezervacija je razumljiva, s jedne strane, na osnovu ekstenzivne primene pojma krize naročito u teorijama državnomonopolističkog kapitalizma, u kojima se konstatuje »opšta kriza kapitalizma«, počev od sovjetske revolucije, a nužno nastaju besmislice kad u takvom kategorijalnom okviru treba objasniti kapitalistički prosperitet posle drugog svetskog rata sve do sredine 70-tih godina. (Ovde se ne može bez ironije zapaziti bliskost konzervativnom mišljenju, koje je isto tako sklono da u istorijsko-filozofskom projektu sadašnju stvarnost interpretira kao doba »permanentne krize«. Videti Koselleck 1959) S druge strane, u ograničavanju pojma političke krize sadržana je *potajna ortodoksija*, utoliko što se kriza identifikuje s akutnim ugrožavanjem sistema, pa prema tome ni kriza 70-tih i 80-tih godina nije stvarna kriza, a diskurs o aktuelnosti krize nije ništa drugo do pričanje o nečemu što u stvarnosti ne postoji. Ova ograničena upotreba pojma krize opravdava se dvojakom argumentacijom. Pre svega, valja podsetiti na zadatak koji Habermas postavlja društvenim naukama, naime, da »društvenonaučno primeren pojam krize mora izražavati povezanost systemske i socijalne integracije...« (Habermas 1973, str. 13) Dakle, ograničenju pojma krize pretpostavljeno je specifično razdvajanje načina reprodukcije sistema i delanja koje je na određeni način svesno započeto. Time je pomenut drugi argument, koji eksplicitno ovako formulišu Bader, Berger, Ganfman i dr. 1975: «...kad govorimo o kriznom stanju jednog socijalnog sistema, pod tim uvek podrazumevamo da njegovi članovi i spoznaju to stanje stvari. Ne da krize proističu iz svesti niti da su to, u suštini, krize svesti..., nego se podrazumeva sasvim drukčije stanje stvari — da objektivitet jednog kriznog proce-

sa mora biti i spoznat kao takav, da bi se o krizi moglo ozbiljno govoriti...« (str. 12). Dakle, kao kriza se može definisati tek neki proces ili stanje u toku kojeg *objektivni* načini reprodukcije sistema dolaze do granice razvitka, a i *subjektivne* pretenzije za podmirivanje normalno ostvarivih potreba ostaju nezadovoljene, pa prema tome »opstanak kapitalističkog sistema« (Ronge i Schmieg 1973, str. 16, 268) zapada u zonu ugroženosti.

Problem ovog pojma krize, koji nosi boje teorije sistema, ne sastoji se u povezivanju objektivne dinamike i subjektivnog iskustva, što se može sedimentirati u svesti i, na osnovu toga, određivati delanje. On proizlazi iz *sužavanja* kojim se plaća to povezivanje. Ovo se sastoji u tome što se procesom povezivanja krize kao situacije koja ugrožava »opstanak sistema«, pretvara u »normalnost« društvene reprodukcije (i u tome su sadržane objektivne tendencije i subjektivna delanja), kao što se to predočava upravo u medicinskom pojmu krize: kriza je onaj odlučujući stadijum oboljenja u kojem se pokazuje da li će nastupati dalje pogoršanje ili će započeti proces ozdravljenja, tj. to je jedna faza onog — u izvesnom smislu destruktivnog — obrta ka »normalnosti« koju treba svagda iznova definisati, i to ne u organiciističkom smislu. A odatle sledi da se pojam krize nikako ne može rezervisati za situaciju kad je ugrožen opstanak sistema, pa dakle, i da pojam krize ne može dobiti neki smisao tek kad se prekidanjem konsenzusa ili gubitkom legitimacije — dve strane jedne iste medalje — oslobode subjektivni potencijali delanja, koji potkopavaju ili čak pokazuju težnju da unište centralne institucije hegemonijalne strukture sistema. Ovo može ali ne mora biti slučaj.

Nasuprot tome, valja se držati toga da pojam krize ima nekog smisla samo u sklopu s pojmom *protivrečnosti*. Bez protivrečnosti u sklopu reprodukcije kapitalističkog sistema ne bi moglo biti nikakvih kriza; one su, štaviše, prekomerna jačanja protivrečnosti, sve do one tačke na kojoj, kako Marx izlaže, mora nastupiti »nasilno uspostavljanje jedinstva između osamostaljenih momenata i nasilno osamostaljivanje momenata koji su u suštini jedno« (MED, tom 25, str. 410). Dakle, u ovom smislu su krize »eclat« protivrečnosti, pri čemu je moment ugrožavanja opstanka naknadno pridodat. Kao proces restrukturiranja, kriza stvara upravo pretpostavke za novu fazu razvitka kapitalističkog društva, budući da se redimenzioniraju hipertrofirane protivrečnosti. Tako shvaćena, kriza postaje malo-pomalo suprotnost onome

što se kao karakteristično ističe u razmatranju svojstvenom teoriji sistema: njena manifestacija nije ugrožavanje opstanka nego — što je paradoks — obezbeđivanje opstanka. Strogo uzev, ugrožavanje reprodukcije sistema i socijalne integracije može se pored toga javiti kao latentna funkcija, a to će pod posebnim istorijskim okolnostima i biti slučaj, inače bi stvarno (dakle, ne samo zamišljeno ili postulirano) prevladavanje kapitalističkog sistema bilo trajno onemogućeno.

U takvom okviru se kao zadatak teorije krize može definisati: dokučiti ovaj dvostruki proces zaoštavanja protivrečnosti sve do strukturnog sloma u razvitku i do restrukturiranja u pravcu nove »normalnosti« i »stabilizovanja«. Pri tom je važno shvatiti razne dimenzije ovog dvostrukog procesa i osim toga — možda u normativnom smislu — otkriti još i opcije u procesu tog restrukturiranja. Tek bi ovaj poslednji pomenuti zadatak mogao — ali takođe kao teorijski svesno sproveden akt a ne samo kao neodređen iskaz, izveden iz određених pretpostavki o postignućima integracije sistema i o njegovim deficijencijama — doprineti uspostavljanju granica reprodukcije sistema i pri tom »novom sklapanju« sistema hegemonijalnih (materijalnih i imaterijalnih) institucija. Tu je ne manje značajan i *redosled faza* ispunjenja funkcija krize: *strukturni slom* označava kraj prethodnog razvitka, dok faza *restrukturiranja*, koja sledi za tim strukturnim slomom, stvara uslove za dalji razvitak, ali pod izmenjenim konstelacijama.

Da li to, možda, znači da pojam krize, pošto on označava prelomni period (od prethodnog uspona do nove etape u razvitku), treba napustiti ili pak relativirati u korist pojma *ciklusa*? Ako se slažemo s Gottfriedom Haberlerom (1935) i Schumpeterom (1961, str. 172), možemo tvrditi da se napredak koji donosi teorija krize sastoji baš u tome što se *ciklus* kao takav sve više pomiče u centar teorijskih interesovanja. U međuvremenu se pojavio ceo niz teorija, u tradiciji Juglara, Tugan-Baranovskog, Aftaliona, Wicksella i dr., koji na ekonomski razvitak gledaju kao na ciklički, kao na talasasto kretanje, pa pokušavaju da na izvesnom modelu kopiraju to talasasto kretanje. Najpoznatiji je model Hansen-Samuelsona, s njegovim kombinovanim dejstvom multiplikatora-akceleratora, koji proizvodi ciklička kolebanja koja imaju ili oblik sinusa ili — zavisno od odnosa veličine multiplikatora i akceleratora — mogu da implodiraju, odnosno eksplodiraju. Svakako, ako se ostavi po strani njihova formalna estetika, ovi modeli se mnogo ne cene, i to ne samo zbog redukcije kompleksnih

socijalnih procesa na zlehude pretpostavke o protošačkom i investicionom ponašanju, već naročito zbog kvalitativnog izjednačavanja krize s drugim fazama ciklusa. Pri tom se gubi iz vida da je kriza, usled svog dvojakog karaktera — kao faza prekida s tradicionalnim strukturama i kao faza restrukturiranja u pravcu novog razvitka — neka vrsta »čvorne tačke« kapitalističke dinamike. Dakle, nije dovoljno opisati krizu kao specifičnu fazu u cikličkom kretanju, pošto na karakter dotičnog ciklusa odlučujuće utiče trajanje i dubina krize. Dakle, u pojmu »ciklusa krize« pojam »krize« je prioritetan, a pojam ciklusa sekundaran. Bez kriza ne bi bilo ciklusa, i ta rečenica ne može se preokrenuti.

Na prvi pogled, ovo shvatanje sasvim odgovara shvatanju monetarista koji, konačno, i krizu shvataju kao vanrednu fazu u razvitku, mada ne kao čvornu tačku. Kao što je već nagovešteno, u njihovom diskursu kriza nije neka nužna već, strogo uzev, slučajna, u svakom slučaju, suvišna pojava, jedna arbitrarno izazvana situacija nestabilnosti kao rezultat — protiv ekonomskog uma uperenih — pomeranja u sistemu relativnih cena, koja idu na štetu investicione delatnosti preduzeća i stoga okončavaju ekspanziju na razvijenoj putanji stabilnosti, te imaju za posledicu nezaposlenost, inflaciju, neuravnotežen platni bilans i još mnoga druga zla. Promena sistema relativnih cena može dovesti do korigovanja ovog pogrešnog razvitka i vratiti ekonomiju na put stalnog rasta. Pretpostavka za investicije su odgovarajući profiti, dakle snižavanje troškova faktora proizvodnje, naročito rada. Stoga, umesto sistema relativnih cena možemo postaviti kategoriju *raspodele* koja je u ovoj paradigmi »pogrešna« ako je kriza stvarno nastupila. Dakle, na redu su korekture u raspodeli, koje se zatim rado obrazlažu konzervativnom varijantom teze o preopterećenju resursa, da bi se istakao značaj stabilnosti privatnog sektora. Možemo zaključiti da u ovom teorijskom polaznom stavu nije reč opet ni o krizi kao posebnoj fazi ciklusa, ni o ciklusu; osnovna ideja je ideja dinamične stabilnosti samoregulativnog sistema tržišne privrede, koji se kratkoročno može izbaciti iz ravnoteže spoljnjim šokovima.

Drukčije misle kejnzijanci. Budući da kategoriju efektivne tražnje stavljaju u centar analize, oni moraju apstrahovati definiciju krize kao posebne faze ciklusa. Prevedene u privredno-političku paradigmu »anticikličkog usmeravanja konjunktura« (pri čemu ovaj pojam već implicira priznavanje egzistencije ciklusa), faze cik-

lusa se javljaju kao kvalitativno jednake vrednosti, koje se karakterišu kolebanjima tražnje s posledicom prekomernog korišćenja ili nedovoljnog korišćenja kapaciteta. Pri tom je sporedno to što se Keynesova ravnoteža smatra mogućom i pri nedovoljnom korišćenju sredstava za rad i radne snage (»ravnoteža pri nepotpunoj zaposlenosti«). Sâm Keynes napominje u *General Theory* da ne može da se odluči između — tada dominantnih — teorije prekomernih investicija i teorije nedovoljne potrošnje. Možda Keynes, kao i Ernst Wagemann (1931), prepušta empirijskoj indukciji da odluči koja će teorija »ovog puta odneti pobedu« (Wagemann 1931, str. 333), dakle, koja teorija može najpre pretendovati na plauzibilnost, a da se pri tom ne mora pozivati na kriterijum istine.

Na ovom mestu ćemo samo ukazati na to da kejnzijanci i monetaristi različito postupaju ne samo u proceni krize i ciklusa, već i u pogledu restrukturiranja u toku krize, tj. u pogledu svojih predloga za prevladavanje krize. Ako se i apstrahuje činjenica da je u obema paradigmama stvarno strukturno određena ekonomistička ograničenost, utoliko što se gube iz vida socijalni i politički uslovi prevladavanja krize, argumentacija je, u načelu, suprotnog smera. Monetaristi očekuju da korektura sistema relativnih cena dovede do povećanja profitne stope i s njom do podizanja stope akumulacije ($P/K \rightarrow I/K$); nasuprot tome, kejnzijanci računaju s podizanjem profitne stope tek i samo onda kad se usled porasta investicione tražnje poveća i stopa akumulacije ($I/K \rightarrow P/K$). Opet, investicije se smatraju nezavisnim varijablama ili autonomnih investicionih odluka države i privatnika, ili indukovanih investicionih odluka na osnovu — bilo kako — povećane tražnje za potrošnjom. Ni jedni ni drugi ne mogu nastupanje krize obrazložiti imanentnom dinamikom kapitalizma. To je ili slučajnost ili su to greške privrednopolitičkih instanci ili, u neku ruku, imamo posla s prirodnim stanjem cikličkog sleda faza. Pri tom se teorijski gubi jedan aspekt koji baš u strukturnoj krizi 70-tih i 80-tih godina pokazuje svoju kritičku stranu: kod kejnzijanaca — monetariste, s njihovim optimizmom u pogledu stabilnosti, nećemo u ovom kontekstu uzeti u obzir zbog slabosti njihove teorije — ciklus se smatra tako normalnim da se i svaka kriza može shvatati samo kao jedan, mada neprijatan, prolazni stadijum u »večnom podizanju i opadanju konjunktura«. Dakle, kriza je u ovom diskursu bitno *konjunktorna* pojava, njoj se nužno osporava svaka dinamika, pošto se njenoj destruktivnosti može suprotstaviti anticikličkom

politikom. U momentu kad se ona, međutim, pokazuje kao *strukturna*, kao dugotrajna faza dubokog restrukturiranja, ispostavlja se da je domet ove teorije premali da bi ona mogla da shvati strukturna i globalna pomeranja. Nikakva slučajnost nije to što u ovoj situaciji, kada postoji takvo slepilo u teoriji, druge paradigme, delimično već one starije, dolaze u vidno polje: teorije o *dugim talasima* kapitalističkog razvitka, koje obećavaju objašnjenje strukturne strane krize.

Teorije o »dugim talasima«, tj. o dugoročnim razvojnim tendencijama kapitalizma, a bez utapanja te teorijske refleksije u formalnu teoriju rasta, stvarno pogađaju jednu kritičnu tačku u procesu kapitalističkog razvitka: činjeničko stanje ne samo »normalnih« konjunktornih ciklusa, već i dugoročnih tendencija koje traju više decenija, ali u kojima — kao i u konjunktornim ciklusima — ima prekida, dakle, koje su prekinute procesima krize. Ali, o kojoj je vrsti kriza reč i kako, stoga, treba okarakterisati te cikluse? Ako sledimo jednog od najpoznatijih i istovremeno najvažnijih predstavnika teorija dugih talasa, Josepha A. Schumpetera, onda konstatovanje dugih talasa nije ništa drugo do jedan korak u upotpunjavanju naše slike kompleksnih ekonomskih procesa, budući da se priznaje »mnoštvo ciklusa« (Schumpeter 1961, str. 179). Realno mnoštvo iziskuje i mnoštvo objašnjenja, pa tako dolazi do toga da *jednu* ekonomsku realnost isti istraživači konfrontiraju s mnogim, katkad uzajamno protivrečnim pokušajima objašnjenja, zavisno od toga da li se diskutuje o srednjoročnom ciklusu konjunktura (Juglar), ili o dugoročnom ciklusu (Kondratijev). Tad se može doći do sasvim apsurdnih zaključaka. Na primer, po sebi ispravna ideja o strukturnoj krizi tako se ekspandira da biva kategorizovana, ujedno, u okviru paradigme dugih talasa kao odlučujuć i istorijski obrt, i u okviru teorije ciklusa konjunktura kao »kriza sans phrase«. Ipak, reč je o *istoj* krizi, u specifičnom istorijskom razdoblju. Stoga, treba formulirati postulat da se kriza kao ispoljavanje protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje objasni sintetički, tj. na osnovu istog »principa«, a ne na osnovu svagda različitih, međusobno heterogenih i nepovezanih faktora. Dakle, nije dopustivo krizu u okviru dugog talasa utemeljivati tendencijama tehnološkog razvitka, a tu istu krizu u okviru konjunktornih kolebanja označavati kao posledicu nedostatka potrošačke tražnje. I ako na pojedinim tačkama treba kritikovati, Ernst Mandel je u svojoj teoriji dugih talasa ispunio taj zahtev (Mandel 1980; o kritici koju ovde treba izneti videti Altvater

1982). U svakom slučaju, valja se držati toga da je diskusija o krizi u okviru teorija o dugim talasima izraz povećanog senzibiliteta za strukturni karakter krize.

Posle ovog kratkog izlaganja ne možemo reći da su »građanske« teorije krize naročito dobre. One odavno nisu toliko razvijene kao, na primer, teorija rasta, teorija raspodele ili teorija privredne politike. Razlog za asimetriju u izgrađivanju pojedinih oblasti ove naučne discipline treba potražiti, naravno, u pitanjima koja se tiču ugla iz kojeg posmatra istraživač, a, s obzirom na gotovo bezgranični optimizam u pogledu privrednog rasta posle drugog svetskog rata, fenomen krize je bio u martvom uglu teorijskih i empirijskih perspektiva. Nasuprot tome, marksističke teorije kriza su artikulisanije već i zbog toga što je u marksističkoj tradiciji pre ukazano na granice društvenog razvitka, na krize i čak katastrofe; u ovom kritičkom posmatranju društva u prvom planu je traganje za nedostacima funkcionisanja, za protivrečnostima, za krizom, a ne shvatanje o samoregulisanju, ravnoteži i stalnom rastu. Dakle, krize su u tradiciji marksističke teorije tematizovane, čak tu nalazimo hipostaziranje pojma krize, kad se — kao u određenim lenjinističkim varijantama teorije — državnomonopolističkom kapitalizmu pripisuje permanentnost »opšte krize« i kad se sa samom ovom paradigmatom još definišu faze prosperiteta kao »etapa« »opšte krize kapitalizma« (pre svega Varga 1962).

Okrenimo se pre svega pojmu krize kod samog Marxa. Na prvi pogled izgleda kao da Marx i nije razvio nikakvu teoriju krize. U njegovom delu se mogu naći samo nepovezane i sporadične napomene i izlaganja o pojmu i problemu krize (pokušaj sistematizovanja kod Itoha 1980). U predradovima za *Kapital*, u *Osnovama kritike političke ekonomije* iz 1957/1859. i u *Teorijama o višku vrednosti* iz 1861/1863. Marx se bavi pojmom krize pre svega u kritičkoj diskusiji s političkom ekonomijom svoga doba, sa Sismondijem, J. B. Sayom i Ricardom. Pri tom je vidna jedna specifična crta Marxove konstrukcije pojma krize, koja je razrađena u mnogo pregnantnijim izlaganjima u *Kapitalu*. Pretpostavci o nemogućnosti tendencija krize na osnovu zakonitosti »puteva prodaje«, tj. na osnovu izjednačavanja ponude i tražnje, pošto sebi svaka proizvodnja shodno korespondirajućem dohotku stvara svoju adekvatnu tražnju, Marx suprotstavlja protivrečnost već sadržanu u robi kao razmenschkoj vrednosti i kao upotrebnoj vrednosti: roba se udvaja u robu i novac; time je data sama nužnost *metamorfoze robe*, tj. nužnost kupovine i prodaje na trži-

štu. Ali, kupovina i prodaja razdvajaju se i u pogledu mesta, tako da je principijelno data mogućnost krize u robnom prometu.

Naravno, ovu najopštiju mogućnost krize ne osporava niko, pa ni Ricardo ni Say. Ono što ostaje izvan njihove predstave jeste pretpostavka jedne *opšte*, dakle ne samo pojedinačne prekomerne proizvodnje robe. Marx tome suprotstavlja ceo jedan niz argumenata koji u celini daju skicu *teorije mogućnosti krize*. »Opšta, apstraktna mogućnost krize ne znači ništa drugo do *najapstraktniji oblik* krize, bez sadržine, bez određenog motiva. Prodaja i kupovina mogu se razdvojiti. One su, dakle, *kriza potentia* i njihovo sjedinjavanje ostaje uvek kritičan moment za robu. Ali, one mogu tečno prelaziti jedna u drugu. *Najapstraktniji oblik krize* (i otuda formalna mogućnost krize jeste, prema tome, *metamorfoza same robe*, u kojoj je samo kao razvijeno kretanje sadržana, u jedinstvu robe obuhvaćena protivrečnost između razmenschke vrednosti i upotrebne vrednosti, zatim između novca i robe. Ali usled čega ta mogućnost krize postaje kriza, to u samom tom obliku nije sadržano; sadržano je samo to da je *oblik* za krizu dat.« (MED, tom 25, str. 407) To Marx naziva i »krizom u svom prvom obliku«. »Krizu u svom drugom obliku« je funkcija novca kao platežnog sredstva. Stvarnost krize može se prikazati samo na osnovu analize celokupnog procesa reprodukcije kapitala, na nivou konkurencije mnogih kapitala. Opšta mogućnost krize, kaže Marx, nikad ne može biti uzrok krize (MED, tom 25, str. 410). Uzrok su protivrečnosti koje dovode do sloma kakav se kao krizni proces manifestuje pre svega u *oblicima* koje društvo uslovljava (pre svega — zato što, kao što ćemo videti, ti oblici ta-kođe mogu biti razbijeni).

Dakle, najpre možemo kao *prvu* specifičnu crtu Marxovog pojma krize konstatovati to da je u kapitalističkom društvu dat jedan *oblik* kretanja protivrečnosti koji dopušta opšte mogućnosti krize. Time je u načelu rečeno da je kapitalizam krizni društveni sistem. Ovo još ne može da izazove uznemirenje. Ali, Marx ističe, nasuprot Ricardu (i Sayu), još jedan aspekt koji ima za cilj pojam *prekomerne proizvodnje*. Prekomerna proizvodnja ne sme se, po Marxu, rezervisati kao pojam samo za robu na tržištu, pošto je, konačno, *roba* proizvedena kao *kapital*. Stoga je prekomerna proizvodnja robe uvek prekomerna proizvodnja kapitala. »Prekomerna proizvodnja ima posebno za uslov opšti zakon proizvodnje kapitala: proizvodi se u srazmeri proizvodnih snaga... bez obzira na postojeće granice tržišta, ili

na platežno sposobne potrebe, i to se vrši putem stalnog proširivanja reprodukcije i akumulacije... dok je, s druge strane, masa proizvođača ograničena i, na osnovu kapitalističke proizvodnje, uvek mora biti ograničena na prosečnu meru potreba.« (MED, tom 25, str. 427). U ovom iskazu nas na ovom mestu zanima pre svega konstatacija da je prekomerna proizvodnja kapitalistički fenomen i da utoliko ne nastaje samo iz specifičnog oblika prometa nego i proizvodnje i njenih protivrečnih uslova. Pošto kapital u svom procesu reprodukcije prolazi kroz metamorfoze (iz oblika novčanog kapitala prelazi u oblik proizvodnog kapitala i zatim se pretvara u robni kapital, da bi konačno opet postao novčani kapital), pojam prekomerne proizvodnje — ovim formulišemo drugi *essential* Marxove teorije krize — ne može se odnositi samo na robu, a ni samo na robni kapital, već je primenljiv na sve agregatne oblike kapitala kao *novčani kapital*, kao *proizvodni kapital*, a, naravno, i kao *robni kapital*. Činjenica da je prekomerna proizvodnja ovog poslednjeg u toj meri u prvom planu razmatranja povezana je s načinom na koji se kriza javlja. Doduše, i u procesu proizvodnje sadržani su momenti krize, ali oni mogu da se *ispolje* tek u procesu realizacije, u sferi prometa. Tako se kriza najpre javlja kao prekomerna proizvodnja robe, kao roba na stovarištu koja se ne može prodati, kao apsolutno ili relativno opadanje cena, kao opadanje tražnje, katastrofalno za pojedinačnog kapitalistu, mada prekomerna proizvodnja pogađa kapital u svim njegovim formama, pa se posreduje i preko kružnih tokova novčanog, proizvodnog i robnog kapitala. Time se, kaže Marx, već proširuje »određivanje sadržine krize« (MED, tom 25, str. 408). Formalna mogućnost prekida metamorfoza robe konkretizuje se pojmom opšte prekomerne proizvodnje, i to ne samo robe i ne samo robnog kapitala, već i drugih agregatnih formi kapitala u njegovim kružnim tokovima koji se uzajamno prepliću u celokupnom procesu reprodukcije.

Treće svojstvo Marxovog pojma kritike proizlazi iz konkretizovanja razlike između *formalne mogućnosti* i *sadržinskog* određenja krize. Utoliko što Marx *razmatra* samo robni promet, on i može razmišljati samo o mogućnostima krize koje postoje u formama prometa (tako, na primer, u 3. glavi 1. toma *Kapitala*). Ako se analizira proces proizvodnje kapitala, moguće je, doduše, otkriti pojedine momente krize. Ali, pošto se ispoljavaju tek u prometnom procesu, oni ispadaju iz okvira analize. Usled toga, u prvom tomu *Kapitala* stvarno ima sa-

mo sporadičnih ukazivanja na momente krize, pa i to manje pod naslovom »opšti zakoni« kapitalističke proizvodnje (proizvodnja relativnog viška vrednosti, zakon akumulacije itd.) nego u glavama u kojima su date istorijske ilustracije. Tek kad je pojmovno razrađen celokupni proces reprodukcije, mogla su biti formulisana sadržinska određenja krize koja tom obliku tek i daju konkretnost. »Proces reprodukcije i u njemu dalje razvijene klice kriza prikazaćemo stoga u ovoj glavi samo nepotpuno; to treba dopuniti u glavi »Kapital i profit« (MED, tom 25, str. 410). Otuda Marx ima sistematski razlog što daje jedina, donekle sistematska izlaganja o problemu krize u vezi s prikazom zakona o tendencijskom padu profitne stope u 3. tomu *Kapitala* (15. glava). Analiza uzroka i stvarnosti krize moguća je samo onda i tek onda kad se ne samo određuju *oblici* kapitalističkog društva koji *omogućavaju* krizu, nego se povrh toga prikazuju i uslovi proizvodnje profita i realizacije profita koji krizu čine periodično *nužnom*. Pri tom se sama nužnost još može apstraktno određivati: ona se manifestuje kao kriza kad god izbije protivrečnost između »bezuslovnog razvitka proizvodnih snaga i otuda masovne proizvodnje« i »granice profita kapitalista« (MED, tom 25, str. 422), dakle, kad u okviru oblika tog društva više nema mogućnosti kretanja. »Kriza potentia« postaje u ovom slučaju aktuelna.

Time već podsećamo na *četvrtu* karakterističnu crtu Marxovog pojma krize, koja je već pomenuta: ona dobija neki smisao samo u vezi s pojmom protivrečnosti. Protivrečnost znači sistematsko izmirenje uzajamno uslovljavajućih suprotnosti u određenim društvenim oblicima, koji dopuštaju dinamično ispoljavanje protivrečnosti, kao samokretanje protivrečnog društva. Urobi ustrojena protivrečnost između razmenske vrednosti i upotrebnosti nalazi svoj oblik kretanja u procesu razmene, gde se momenti protivrečnosti, sadržani u toj jednoj robi, kao suprotnost u obliku robe i novca, osamostaljuju i neprestano moraju biti spajani metamorfozom robe, dakle onda kad pretvaranje vrednosti robe u novac ne predstavlja nikakav problem. »Jednostavna činjenica da roba egzistira dvostruko, prvo kao određeni proizvod koji svoju razmjensku vrijednost idealno sadržava (latentno sadržava) u svom prirodnom obliku postojanja, a zatim i kao manifestirana razmjenska vrijednost (novac) koja je, sa svoje strane, izgubila svaku vezu s prirodnim oblikom postojanja proizvoda, ta dvostruka *različita* egzistencija mora da se nastavi do *razlike*, a razlika do *suprotnosti* i *protivurječnosti*. Ona ista

protivurječnost između posebne prirode robe kao proizvoda i njene opće prirode kao razmjenske vrijednosti... sadrži od početka mogućnost da ta dva odvojena oblika egzistencije robe ne budu uzajamno konvertibilna. Razmjensljivost robe egzistira u novcu pored nje, kao neka stvar, kao nešto od nje različito, ne više neposredno identično... Time što razmjensljivost robe egzistira izvan nje kao novac, razmjensljivost je postala nešto od robe različito, njoj tuđe, nešto sa čime ona tek treba da se izjednači, čemu je ona dakle d'abord nejednaka, dok samo izjednačavanje postaje zavisno od vanjskih uslova, dakle slučajno.« (MED, tom 19, str 54. i 55) Ovo moguće osamostaljenje obe strane protivrečnosti tj. moguća neizmirljivost suprotnosti u okviru društvenih oblika (a to nije ništa drugo već zaoštavanje protivrečnosti do eksplozivne kontrarnosti suprotnosti) u osnovi je mogućnost krize. Kao što je već pokazano, time još ništa nije rečeno o tome zašto mora doći do krize, do tog osamostaljenja suprotnosti. Ovo se može tek objasniti analizom kretanja protivrečnosti kapitala, kao u sebi protivrečan društveni odnos. I u ovoj vezi pokazuje se da protivrečnost, ustrojena u robu, predstavlja samo najapstraktniji oblik određenja krize. Konkretizacija ne nastaje samo kao rezultat sadržinskih određenja, već kao rezultat sistematskog ispoljavanja različitih momenata protivrečnosti u kapitalističkom društvu: od protivrečnosti između robe i novca, do protivrečnosti između nadnice i profita, profita i kamate, pojačavanja organskog sastava kapitala, da bi se pojačala proizvodna snaga, do suprotnosti koje su ustrojene u konkurenciji mnogih pojedinačnih kapitala i čije izmirenje ostaje u načelu prekarno, pošto mogu nastati disproporcije. Za razliku od slučaja pri razmatranju pojedinačne robe i prostog robnog prometa, sad nimalo nije slučajnost kad se suprotnosti više ne mogu izmiriti. Naprotiv, to je čak rezultat principa koji su »ugrađeni« u kapitalistički proces akumulacije i periodično dovode do izbijanja protivrečnosti. Pri tom, redosled kriznog izbijanja samih protivrečnosti još sledi određenu logiku, koja se izražava, na primer, u odnosu između industrijskog i kreditnog ciklusa.

Dakle, može se takođe reći da je kriza pojava zaoštrenih protivrečnosti, pri čemu zaoštavanje nužno proizlazi iz dinamike društvenog razvitka. Ali, šta se zapravo događa u procesu krize, ako se mora poći od toga da posle određenog trajanja »čišćenja« mora iznova biti moguće izmiriti suprotnosti u okviru društvenih oblika — sve do novog izbijanja? U načelu su moguće

(i time se okrećemo *petoj* karakteristikci Marxove teorije krize) dve uzajamno različite strategije redukcije protivrečnosti koje izbijaju, čije razlikovanje, sa stamovišta ciklusa, predstavlja diferenciju između konjunkturalne krize i strukturne krize, konjunkturalnog ciklusa i dugog talasa. Ili se u okviru istorijski datih oblika društvene reprodukcije momenti u okviru protivrečnosti ograničavaju, tako da se iznova stvaraju uslovi za kapitalističku akumulaciju. Ili se *razbijaju* i restrukturiraju oni oblici u kojima se kreću protivrečnosti, da bi im se na ovaj način stvorio prostor za kretanje. Stvarno se mogu razlikovati ta dva mehanizma redukcije protivrečnosti, ona imaju različit domet implikacija za proces društvenog razvitka. Da bi se ovo razjasnilo, ima smisla praviti razliku između *malih* i *velikih* kriza. »Male krize« mogu se definisati kao uvek nužni procesi prilagođavanja u okviru oblika, unapred datih načinom proizvodnje. One su krize zato što prilagođavanja nikad ne bi moglo biti bez izbijanja protivrečnosti i zato što bi, prema tome, postali nužni i procesi čišćenja. Dakle, male krize služe za ponovno uspostavljanje uvek prekarne ravnoteže u okviru istorijski prenesenih oblika; ovo je shvaćeno kao reduciranje suprotnosti do one mere u kojoj se one ponovo mogu uzajamno izmiriti. Da navedemo jedan primer: ako je — ovo pretpostavljamo jednostavnosti radi — na osnovu poboljšanja raspodele za radničku klasu i, prema tome, sniženja kvote profita, došlo do ograničenja investicione delatnosti, povezanog s nezaposlenošću, ovo stanje krize ili recesije može se prevladati korekturama raspodele. Mehanizmi krize, bili to klasični mehanizmi snižavanja nadnica usled postojanja rezervne armije nezaposlenih, ili moderni mehanizmi državnog uticaja na proces obrazovanja nadnica, dejstvuju baš u tom pravcu i privremeno okončavaju osamostaljenje momenata koji su, u suštini, jedno. Pošto ovo ne može biti trajno rešenje, krize se ponavljaju periodično, kao *male* krize.

Nasuprot tome, *velike* krize su strukturne krize, *krize oblika*; u njima nije dovoljno samo svesti suprotnosti na meru koja se može postići u prenesenim društvenim oblicima. Na dispoziciji je sam oblik. Bilo bi preuranjeno tu krizu oblika u ovom smislu identifikovati s »revolucionarnom situacijom«, dakle s njom povezivati perspektivu neke ozbiljne krize socijalne integracije u Habermasovom smislu, ili u smislu duboke destabilizacije mehanizama vladavine sistema. Ovde bi moglo biti od pomoći razmišljanje o pojmu oblika. Oblik ovde valja shvatati kao »rezultat i prikrivanje prethodnog

procesa koji polazna protivrečnost goni napred«. (Müller 1977, str. 27) U okviru ne postojanih, nego izmenljivih oblika društvene reprodukcije (uključujući i socijalnu integraciju) valja ispunjavati *funkcije* čija ukupnost bliže određuje oblike društva. Te funkcije nikad nisu bez protivrečnosti; prema tome, one, pored svojih manifestovanih, imaju i latentna dejstva (ovo je, konačno, i saznanje funkcionalističke sociologije koje se nadovezuje na Roberta K. Mertonu); formulirano rečnikom teorije delanja, nastaju »nenameravana sporedna dejstva delanja koje se rukovodi namerom« (Popper). U protivrečnosti tih funkcija reflektuje se, u krajnjoj liniji, protivrečnost koja je ustrojena u samom društvenom obliku. S dotičnim funkcijama povezana su *sredstva* koja u okviru društva primenjuju određene *institucije*, da bi se ispunile te funkcije. Pri tome je važno to zapažanje da se sredstva ovog ispunjenja funkcija mogu uzeti iz samog društva i da su ona zato protivrečna koliko i samo to društvo. To važi i za ona sredstva kojima političko-administrativni sistem reaguje na društvo, specijalno za medije intervencije prava i novca (o tome videti, osim Blankea, Jürgensa, Kastendieka 1974, u novije vreme na konzervativnoj strani Luhmanna 1981).

Oblici podruštvljavanja mogu se bliže odrediti i diferencirati: oblik tržišnog posredovanja ekonomskih procesa, pri čemu tržište kao *institucija* preuzima *funkciju* određenja individualno donetih odluka, sredstvima monetarizovanja svih društvenih odnosa; zatim, oblik novca kao apstraktni izraz društvenog bogatstva i bogatstva koje se može individualizovati; oblik razdvajanja ekonomije i politike i diferenciranje obe sfere kao samostalnih sistema specijalnih institucija; oblik države i istorijski preciznije određeno: oblik socijalne države u liberalnoj demokratiji ili oblik represivno-autoritarne države; najzad, i oblik konflikta i rešenja konflikta u jednom klasnom društvu. Možda je ovim nagoveštajima u dovoljnoj meri skiciran pojam oblika. A šta znači kriza oblika, za razliku od male krize, koja je označena kao izbijanje protivrečnosti u okviru prenesenih oblika? Da i ovde damo jedan primer: dok je u »maloj« krizi dovoljno u slučaju poremećaja »ravnoteže raspodele« (ili ravnoteže akumulacije) periodično sredstvima preraspodele stabilizovati tu ravnotežu, u »velikoj« krizi je na dispoziciji oblik u kojem se vrši primarna raspodela i sekundarna preraspodela. Dakle, nije reč samo o visini profita i profitne stope, već o društvenim oblicima određenja nadnica, na primer, o kompleksnom sistemu industrijskih odnosa s mnoštvom kompromisnih instituci-

ja: od sistema tarifnog ugovora preko ustrojstva preduzeća i pogona, do sindikatâ kao organizacija najamnih radnika. Ili, ako ne razmatramo samo određenje individualne nadnice, nego obraćamo pažnju i na socijalnu najamninu, reč nije samo o visini socijalnih izdataka koje daje socijalna država, već i o obliku same te socijalne države. Ovo se može razjasniti baš na slučaju osiguranja nezaposlenih: ono je konstruisano tako da za kratkoročnu nezaposlenost, dakle u slučaju »malih« ekonomskih kriza, smanjuje rizik radničkog individuuma u pogledu zaposlenja. Tad već može doći do fiskalnih problema osiguranja nezaposlenih, ali se oni mogu rešiti promenama u okviru sistema socijalne države, uvek s tom perspektivom da se, u slučaju ponovnog uspona, nastali deficit ionako smanje. Ali, stvari stoje drukčije u »velikoj« krizi, kad nezaposlenost postaje strukturna i oblik osiguranja od rizika da će nastupiti nezaposlenost više ne nosi funkciju socijalnog obezbeđivanja životnih uslova osoba zavisnih od najamnine, onih uslova koji su određeni normalnošću rada i dohotka od rada. Tad je na dispoziciji oblik osiguranja nezaposlenih, tad je reč o »individualizovanju rizika u pogledu zaposlenja«. Pri tom, nikako nije reč isključivo o jednoj bitnoj sferi moderne socijalne države, već o jednoj centralnoj sferi struktura kompromisa između najamnog rada i kapitala.

Utoliko što »velike krize« slamaju društvene oblike i pokreću proces obuhvatnog restrukturiranja, one su *uvek* društvene krize, a nikad samo ekonomske krize. Ali, da li se onda moramo složiti i s Castellsom (1980) kad piše: »Strukturna ekonomska kriza ne može se objasniti ekonomijom već društvom, zato što ekonomija nije neki 'mehanizam' već je društveni proces, koji se neprekidno uobličava i preinačava posredstvom promenljivih odnosa čovečanstva na istorijski specifičan način...« (Castells 1980, str. 11 i sl.). Ovde je opet formulirano ono, već na početku kritikovano, shvatanje da se krize ne mogu objasniti kao ekonomske, ili drugim rečima: da ekonomske krize zapravo i nisu krize sve dok nije ugrožen sam sistem socijalne integracije. Izgleda da dramaturgija procesa društvenog razvitka egzistira samo zahvaljujući velikim vrhuncima, a ne malim zaoštavanjima, bez kojih, ipak, ne bi bilo moguće stići do čvornih tačaka u razvitku, dakle do izbijanja »velike« krize oblika. Bez sumnje, tačno je da samo ekonomske krize za društvo mogu biti od manjeg značaja; one se javljaju kao »rolling gag« kapitalističke svetske istorije, koji za tok društvenog i političkog razvitka nije nimalo važniji od Hitchcockovih insignija u nekom od njegovih fil-

movala (tako što se sâm on kratko vreme pojavljuje) za dramaturgiju radnje. Ekonomske krize se, čak i kad u toku njih nastaju velike individualne neprilike, javljaju kao banalne u smislu reprodukcije vlasti i obezbeđenja hegemonije. Ta banalnost je mnoge kritičke teoretičare navela na to da, poput Castellsa, u tendencijama ekonomske krize vide zanemarljivu potenciju struktuiranja i restrukturiranja oblika podruštvljavanja.

Ipak, ovde je reč o takvom načelnom nesporazumu koji proizvodi i reprodukuje kapitalističko podruštvljavanje. Njegova baza jeste i ostaje ekonomija kao carstvo privatne svojine u vidu kapitala, oplodavanja ovog kapitala i »objektivnih prinuda« akumulacije; najzad, od toga zavisi visina najamnina i zaposlenost, koliko i fiskalna sredstva države a, prema tome, i istorijski nastale strukture kompromisa i društvene institucije. Krize se redovno ekonomski proizvode (naravno, ima *izuze-taka!*); ukoliko to ostaju »male krize«, one kao takve ne dovode u pitanje strukture kompromisa, sistem političkih institucija i njegova legitimatorska postignuća, kao ni društveni konsenzus. Tek kao »velike krize«, one remete ono u čemu se reprodukuju oblici, u čemu se reprodukuje hegemonija. Svakako, uvek je moguće da mala kriza pređe u veliku, i baš to čini ovaj proces dramatičnim. Ova se još pojačava asimetrijom toka krize: doduše, jednu »samo ekonomsku« krizu kao malu krizu moguće je pod određenim istorijskim uslovima ograničiti, pa i prebroditi. Sposobnost za savladavanje tog zadatka, obećanje da će se anticikličkom privrednom politikom izbeći prelazak ekonomske krize u društvenu krizu socijalne integracije, to je ono što kejnzijansku misao čini privlačnom. Svakako, isto tako je nemoguće potisnuti društvenu krizu bez obuhvatnog restrukturiranja u okvirima »male« i zato samo ekonomske krize. Restruktuiranje oblika pogađa sve društvene sfere, celinu politike i ekonomije i usled toga strukture kapitalističkog podruštvljavanja pod datim istorijskim okolnostima.

Upravo usled mogućeg sloma oblika i njihovog restrukturiranja, kapitalistički sistem pokazuje se kao istorijski veoma elastičan sistem. Dakle, oblici se mogu menjati a da sistem ne izgubi svoju osnovnu karakteristiku. Ova osobenost je protumačena u teoriji stupnjeva (od konkurentskog kapitalizma, preko monopolističkog kapitalizma, do državnomonopolističkog kapitalizma, ili prelaz na »fordističke« oblike podele rada; videti Altvater 1982), ili je interpretirana u okviru teorija dugog talasa. Bez obzira na to na koju se paradigmu na-

dovezali, nesumnjivo je da su 70-te i 80-te godine faza krize oblika, sloma s prenesenim oblicima društvenog razvitka — i to kako u nacionalnim okvirima, tako i u *svetskom društvu* — i restrukturiranja oblika u kojima se društvene protivrečnosti ponovo mogu ispoljiti. I restrukturiranje je društveni proces i stoga nije unilateralno determinisano.

Kad smo opisivali zadatke teorije krize, ukazali smo i na *normativni* karakter, naime, na razvijanje opcija u procesu restrukturiranja. Najzad, političko razračunavanje tiče se oblika, društvenih institucija, struktura kompromisa, sadržinskog određenja jednog konsenzusa — to je razračunavanje od kojeg bi se već u polaznoj tački digle ruke kad bi se borba vodila samo zbog — u međuvremenu razbijenih ili načetih oblika prošle faze, ili kad bi se pretpostavljalo da su oni i dalje kadri da budu noseći, pa bi se odustalo od propagiranja novih oblika podruštvljavanja i politike. Na primer, prazna je taština želiti da se i dalje, u bilo kom modifikovanom obliku (»Keynes plus«) spase oblik politike kejnzijanzizma koji je decenijama bio uspešan (s posebnim institucijama industrijskih odnosa, s medijima fiskalnih intervencija), čak iako se u okviru ovog oblika duže vreme može održati dejstvo protivrečnosti između najamnog rada i kapitala, svakako u korist organizacije najamnog rada i kapitala, tako da ono ne deluje patološki na sistem. Razume se, za osamdesete godine mora se reći da ovaj oblik više nije noseći i da su novi oblici ne samo na raspolaganju, već da su i ušli u praksu: umesto političkog određivanja granica protivrečnosti između najamnog rada i kapitala, dolazi do njenog izmirenja putem institucije tržišta ili putem institucije autoritarnih, korporativnih struktura politike. U odnosu na ove tendencije, pribegavanje kejnzijanskim oblicima politike ne bi bilo od pomoći; prevazići Keynesa i ne ići u pravcu dve navedene strategije restrukturiranja može samo značiti borbu za stvaranje demokratskih institucija kontrole odluka o proizvodnji, usmeravanja investicija, saodlučivanja o tehnologijama, saodlučivanja o smislu rada, produžavanja slobodnog vremena u cilju povećavanja mogućnosti za individualno i kolektivno raspoloživo vreme. (Videti opširno Altvater, Hübner, Stanger 1983)

Tako se ispostavlja da ne bezuslovno »mala kriza«, ali svakako »velika kriza« i u strategijama zahteva takvo usmeravanje koje je, opet, zavisno od kriznoteorijskog diskursa. U to se ovde dalje ne možemo upuštati; na ovom mestu ćemo izostaviti teorijske kontroverze između teorije o nedovoljnoj potrošnji i teorije o pre-

komernoj akumulaciji (videti Altvater, Hoffmann, Semmler 1979, Altvater 1981). Umesto toga, izgleda, ima smisla uspostaviti još jedan most između pojma ekonomske i pojma političke krize. I Gramsci je pokušao da pojmom *organske krize* opiše problem sloma strukture i problem restrukturiranja. U svakoj »velikoj«, strukturnoj krizi negativno su pogođene ne samo ekonomske veličine, već je ujedno ugrožena i ona uvek labilna ravnoteža između konsenzusa i institucionalizovanih kompromisa. To može takođe dovesti do toga da »široke mase... namah pređu iz političke pasivnosti na izvesnu aktivnost i da najave zahteve koji u svojoj neorganskoj ukupnosti znače revoluciju«. (Gramsci 1967, str. 332) Ako je ovo tačno, onda perspektiva restrukturiranja koje sledi za slomom strukture nije vezana samo za osnovne sisteme, već može preći i njihove granice. Na sličan način razmišlja Franklin, koji polazi od toga da ekonomske borbe nose signaturu perioda uspona, dok u krizi i, potom, u periodu »stagnacije (u fazi restrukturiranja) klasna borba »prelazi iz ekonomskih u strukturne oblike« (Franklin 1977, str. 285). Strukturni konflikti su uvek politički i razbijaju oblike razračunavanja oko ekonomskih i društvenih poboljšanja. Svakako, nije rešeno pitanje da li se to razbijanje oblika može interpretirati u Gramscijevom smislu kao revolucionarni proces, odnosno da li dinamika tendira u ovom pravcu.

Već je ukazano na to da nema nikakve nužnosti s one strane društvenih opcija (čija ostvarivost zavisi od konstelacija snaga) usled kojih se jedna »organska kriza«, kao sveukupnost ekonomske, društvene i političke krize, sliva u *aktivnu* revoluciju. Istim kriznim procesom, koji razara strukture konsenzusa i kompromisa, građansko društvo izgrađuje nove oblike mehanizama vladavine, koji otupljuju oštricu svakog revolucionarnog kretanja ili »strukturnih borbi«. Društveni razvitak koji polazi od čvorne tačke kakvu predstavlja »velika kriza« može ići i u pravcu »*pasivne revolucije*«, kao što je to Gramsci vrlo dobro sagledao. Tako je sagledan ne samo poraz potčinjenih slojeva, radničke klase u najširem smislu (tj. kao socijalna kategorija i kao organizovana politička snaga u obliku partija i sindikata), nego čak prilagođavanje procesa i institucija vladavine u građanskom kapitalističkom društvu izmenjenim ekonomskim, tehnološkim i socijalnim odnosima. Dakle, pasivna revolucija znači: bolan, pun gubitaka, destruktivan proces prilagođavanja hegemonije izmenjenim istorijskim konstelacijama. Najzad, pošto je hegemonija organizovana državno, i to nacionalnodržavno, ovo je redov-

no povezano sa žestokim borbama, eventualno s obračunima u vidu ratova.

S obzirom na nagomilani vojni potencijal eksterminiranja, ove tendencije pasivne revolucije, destruktivne reorganizacije političke hegemonije (tendencije čije klice nog nacionalnog proizvoda po jednom zaposlenom licu leže u velikoj krizi) naglašavaju opasnost te situacije. Utoliko je važniji, u stvari, razvitak alternativnih opcija!

LITERATURA

- Altvater, Hoffmann, Semmler 1979: Elmar Altvater, Jürgen Hoffmann, Willi Semmler, *Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise*, Berlin (West), 1979.
- Altvater 1981: Elmar Altvater, »La crisi del 1929 e il dibattito marxista sulla teoria della crisi«, u: *Storia del Marxismo*, t. III. br. 2, Torino, 1981.
- Altvater 1982: Elmar Altvater, »Der Kapitalismus vor einem Aufschwung? — Über Theorien der 'langen Welle' und der 'Stadien'«, u: *Wirtschaft und Gesellschaft*, Wien, 1982.
- Altvater, Hübner, Stanger 1983: Elmar Altvater, Kurt Hübner, Michael Stanger, *Alternative Wirtschaftspolitik jenseits des Keynesianismus*, Wiesbaden, 1983.
- Bader, Berger, Ganßmann i dr. 1975: Veit-Michael Bader, Johannes Berger, Heiner Ganßmann i dr., *Krise und Kapitalismus bei Marx*, 2 toma, Frankfurt, 1975.
- Blanke, Jürgens, Kastendiek 1974: »Zur neueren marxistischen Diskussion über di Analyse von Form und Funktion des bürgerlichen Staates«, u: *Probleme des Klassenkampfes*, br. 14/15, 1974.
- Castells 1980: Manuel Castells, *The Economic Crisis and American Society*, Princeton, 1980.
- Franklin 1977: Raymond Franklin, *American Capitalism: Two Visions*, Random House, 1977.
- Gramsci 1967: Antonio Gramsci, *Philosophie der Praxis — Eine Auswahl*, Frankfurt/M., 1967.
- Haberler 1948: Gottfried Haberler, *Prosperität und Depression*, Bern, 1948.
- Habermas 1973: Jürgen Habermas, *Legitimationsproblem im Spätkapitalismus*, Frankfurt/M., 1967.
- Itoh 1980: Makoto Itoh, *Value and Crisis*, New York/London, 1980.
- Keynes 1936: John Maynard Keynes, *Allgemeine Theorie der Beschäftigung, des Zinses und des Geldes*, Berlin, 1936.
- Koselleck 1959: Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise — Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, Freiburg/München, 1950.
- Mandel 1980: Ernest Mandel, *Long Waves of Capitalist Development — The Marxist Interpretation*, Cambridge/Paris 1980
- MEGA: Marx-Engels, *Gesamtausgabe*
- MEW: Marx-Engels, *Werke*
- Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin, 195?

- Luhmann 1981: Niklas Luhmann, *Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat*, München, 1981.
- Müller 1977: Wolfgang Müller, *Geld und Geist*, Frankfurt/New York, 1977.
- Ronge, Schmiege 1973: Volker Ronge, Günter Schmiege, *Restriktionen politischer, Planung Frankfurt/Main*, 1973.
- Varga 1962: Eugen Varga, *Der Kapitalismus des 20. Jahrhunderts*, Berlin, 1962.
- Wagemann 1931: Ernst Wagemann, *Struktur und Rhythmus der Weltwirtschaft*, Berlin, 1931.
- Zinn 1978: Karl Georg Zinn, *Der Niedergang des Profits*, Köln, 1978.
- Schumpeter 1961: Joseph A. Schumpeter, *Konjunkturzyklen*, 2 toma, Göttingen, 1961.

(Tekst se prvi put objavljuje u ovom broju *Marksizma u svetu*)

Prevela Olga Kostrešević

Thomas Weisskopf

TEKUĆA EKONOMSKA KRIZA U ISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI*

Sjedinjene Američke Države, a takođe i najveći deo svetskog kapitalističkog sistema, ušli su početkom 1970-ih godina u period opšte ekonomske krize. Ova kriza ima više aspekata političke i društvene prirode, a takođe i ekonomske aspekte. Njena tri glavna ekonomska elementa su: usporavanje ekonomskog rasta, povećanje inflacije i porast nezaposlenosti.

U Tabeli 1 prikazani su zbirni podaci koji ilustruju pogoršanje američkog ekonomskog poslovanja od početka 70-ih godina. Pre svega, došlo je do značajnog usporavanja stope porasta sposobnosti ekonomije da donosi stvarne ekonomske koristi američkom narodu. Ovo usporavanje može se makar delimično uvideti i pokazati kroz opadanje stope porasta realnog bruto nacionalnog proizvoda (GNP) po stanovniku. Ta stopa, koja je 60-ih godina iznosila 3,3 odsto, opala je u 70-im godinama na svega 2,2 odsto.* To usporavanje može se još znatno pot-

* Dugujem veoma mnogo Samu Bowlesu i Davidu Gordonu za niz podsticajnih rasprava o najvećem broju pitanja koja se pokreću u ovom tekstu. Osećam takođe veliki dug zahvalnosti za mnoge konstruktivne kritike ranije verzije ovog teksta uključujući naročito kritike Jima Campensa, Roberta Heilbronera, Victora i Waltera Weisskopfa i Joane Hanon, kao i ostalih članova uređivačkog kolektiva *Socialist Review* za područje San Franciska.

T. W.

* Podaci o stopama porasta realnog bruto nacionalnog proizvoda po stanovniku koji su prikazani u Tabeli 1 mogu na izvestan način dati pogrešnu predstavu, zbog toga što se počeci i završeci ove tri decenije ne podudaraju s istim fazama kratko-

Tabela 1

Opšti trendovi u posleratnoj ekonomiji SAD			
Promenljivi delovi	1950-te	1960-te	1970-te
Realni bruto nacionalni proizvod po stanovniku (prosečna godišnja stopa rasta)*	1,2%	3,3%	2,2%
Realni bruto nacionalni proizvod po jednom stalno zaposlenom radniku (prosečna godišnja stopa rasta)*	2,4%	2,1%	1,2%
Inflacija cena (prosečna godišnja stopa rasta)*	2,2%	2,6%	7,5%
Ukupna nezaposlenost (10-godišnja prosečna stopa)**	4,5%	4,8%	6,2%
Nezaposlenost kod belaca-muškaraca (10-godišnja prosečna stopa)**	3,9%	3,8%	5,0%

Izvori za podatke koji se iznose: Ekonomski izveštaj predsednika za 1980. godinu, kao i neobjavljeni podaci dobijeni od Biroa za ekonomske analize Ministarstva trgovine SAD.

* Procenjeno na osnovu linearne regresije ovog promenljivog dela tokom vremena.

* Obračunato kao prosečna godišnja eksponencijalna stopa rasta indeksa potrošačkih cena od početka do kraja ove decenije.

** Obračunato kao nestatistički prosek godišnjih procenata tokom ove decenije u celini.

punije shvatiti iz podatka o opadanju stope rasta realnog nacionalnog proizvoda po jednom zaposlenom licu sa punim radnim vremenom (što predstavlja meru za »produktivnost rada«), koja je sa nešto iznad 2 odsto u 1950-im i 1960-im godinama, opala na 1,2 odsto u 1970-im godinama. Ovi podaci pokazuju da bi rast realnog bruto nacionalnog proizvoda po stanovniku bio znatno sporiji u 1970-im godinama, ako ni zbog čega drugog ono zbog činjenice da se proporcionalno znatno veći deo stanovništva uključio u redovne radne snage — što predstavlja takav trend čije se nastavljjanje ne može očekivati u 1980-im godinama. Osim toga, uslovi spoljnotrgovinskog poslovanja Sjedinjenih Država su u

ročnih ciklusa poslovanja. Početak 1950-ih godina, kraj 1960-ih i kraj 1970-ih godina bili su periodi relativno snažne makroekonomske aktivnosti, ako se uporede s krajem 1950-ih godina, početkom 1960-ih i početkom 1970-ih godina. Prilagođavanja prema ove tri cikličke fluktuacije dovela bi do pokazatelja o većoj stopi ekonomskog rasta u 1950-im godinama i nižoj stopi rasta u 1960-im i 1970-im godinama. Cikličke fluktuacije imaju manji uticaj na odstupanja u pogledu podataka za preostala četiri promenljiva dela izložene u Tabeli 1.

1970-im godinama pogoršani, što znači da je svaki dolar proizvoda proizvedenog u Sjedinjenim Državama vredno sve manje i manje u odnosu na realna dobra i usluge koje su kupovali američki građani.¹ Ovakva kretanja, zajedno s povećanjem efektivne stope oporezivanja, u stvarnosti su dovela do toga da je realna čista plata prosečnog američkog radnika opala tokom decenije 1970-ih godina.²

Drugi ključni element tekuće ekonomske krize jeste element koji je svakome jasan: uporno dugoročno povećanje stope inflacije. Brojke u Tabeli 1 pokazuju da je prosečna stopa porasta indeksa potrošačkih cena bila u 1970-im godinama oko tri puta veća nego u 1950-im i 1960-im godinama. Ali, ove brojke ne prikazuju na pravi način oštrinu ovog problema, jer je tokom čitavog perioda 1970-ih godina postojao jedan uzlazni trend stope inflacije (prilagođen cikličkim efektima). Početkom 1980-ih godina taj trend kretao se po stopi koja je iznosila više od 10 odsto godišnje, što je, grubo uzevši, dvostruko veća stopa nego što je bila početkom 1970-ih godina. Ova neprekidno visoka i rastuća stopa inflacije je bez presedana u američkoj ekonomskoj istoriji.

Treći ključni element ekonomske krize Sjedinjenih Država je rekordno povećanje stope nezaposlenosti. Prema brojkama u Tabeli 1, prosečna stopa nezaposlenosti celokupne civilne radne snage porasla je sa nivoa između 4 i 5 odsto, kakav je zabeležen u 1950-im i 1960-im godinama, na više od 6 odsto u 1970-im godinama. Ovo povećanje bilo je rezultat ne samo povećanja dela radne snage koji se sastoji od žena i pripadnika manjina (koji su po tradiciji uvek bili predmet više stope nezaposlenosti), jer je i stopa nezaposlenosti belaca muškaraca takođe značajno porasla. U periodu ekonomskog opadanja sredinom 1970-ih godina, zvanična stopa nezaposlenosti dostigla je svoj najviši nivo još iz vremena 1930-ih godina; a ciklička ekspanzija u 1970-im godinama nije smanjila nezaposlenost, niti je dovela na one niske stope koje su ostvarene u prethodnim decenijama. Mnogi ekonomisti i političari skloni su da tvrde da bi dugoročan trend nabolje u pogledu nezaposlenosti

¹ Vidi, Rapping, 1979, str. 41—43, u pogledu analize o posledicama opadanja uslova trgovine u Sjedinjenim Državama na američki životni standard.

² Prema podacima koje je prikupio Biro za statistiku rada pri Ministarstvu rada SAD, prosečna nedeljna zarada u neto iznosu privatnih nepoljoprivrednih radnika (u dolarima iz 1967) opala je sa 91,7 dolara u 1969. godini, na 87,55 dolara u decembru 1979. godine.

imao malog značaja za socijalno stanje, zbog toga što odražava promenu sastava radne snage i odgovarajuće više stope dobrovoljne nezaposlenosti. Ali, to je samo jedan *ad hoc* pokušaj da se pruži nekoliko objašnjenja za sve izraženiju oštrinu ovog problema.

Ekonomске teškoće slične onima koje imaju Sjedinjene Države pogodile su praktično i sve druge razvijene kapitalističke zemlje; neke zemlje (na primer, Zapadna Nemačka i Japan) manje su stradale, dok su druge (kao što su Italija i Velika Britanija) pretrpele još teže posledice. Mada se tekuća ekonomska kriza ne može (još) porediti sa velikom krizom iz 1930-ih godina po stepenu posledica koje trpi američki narod, ona ipak označava oštar raskid sa blistavim prosperitetom prethodnog posleratnog perioda. Na sledećim stranicama name-ravam da uvedem istorijsku perspektivu u analizu o tekućoj ekonomskoj krizi u Sjedinjenim Državama. Prvo, raspravljaju o krizi u kontekstu jedne duge istorije uspona i padova u razvoju kapitalizma; drugo, analiziraju krizu u svetlosti perspektive posleratnog buma koji joj je prethodio.

Dugoročna istorijska perspektiva

Ako se baci pogled unazad na istoriju kapitalističkog ekonomskog razvoja, glavne strukturalne krize nisu bez presedana. Štaviše, takve krize javljaju se gotovo ciklički redovno; posle perioda prosperiteta slede periodi kriza, koje sa svoje strane, opet, daju maha novim periodima prosperiteta. Period posle drugog svetskog rata uključivao je obe faze jednog ovakvog ciklusa; svetska kapitalistička ekonomija prvo je doživela jedan period prosperiteta koji je trajao približno dve i po decenije, a onda je stupila u ono što mi sada shvatamo kao jednu veliku ekonomsku krizu.

Nekim ljudima na lewici koji imaju apokaliptičke sklonosti, tekuća ekonomska kriza kao da govori da se kapitalistički sistem približava slomu. Za većinu ljudi u centru i na desnici, tekuća kriza predstavlja ozbiljan problem, ali problem koji bi se mogao rešiti više ili manje lako ako bi se primenila zdrava ekonomska politika od strane onih koji donose odluke. Meni se nijedno od ova dva gledišta ne čini ispravnim. Na nekoliko prelomnih tačaka u svojoj dugoj i burnoj istoriji, kapitalizam se suočavao barem sa isto toliko mnogo tegoba kao što se suočava i danas, a u prošlosti on se od njih uvek oporavlja na jedan ili na drugi način. U stvari, ima dovolj-

no dokaza koji govore u prilog postojanja jednog vrlo grubog obrasca dugih talasa koji karakterišu razvoj kapitalizma.³ Ako se pogleda unazad oko 130 godina, onda se može uočiti određeni period relativno dobrih vremena, koji započinje oko sredine devetnaestog veka i nastavlja se sve do 1870-ih godina, iza kojeg sledi period relativno loših vremena od 1870-ih do 1890-ih godina (kada je došlo do onoga što je u to vreme bilo označeno kao »velika depresija«). Zatim je jedan period obnovljenog prosperiteta trajao od 1890-ih godina sve do prvog svetskog rata i (u Sjedinjenim Državama) sve do kraja 1920-ih godina. Posle toga usledio je period ozbiljnih ekonomskih teškoća, među kojima je najteži bio onaj koji je nazvan velikom depresijom 1930-ih godina. Ali, posle depresije i ratnih godina ponovo je usledio posleratni procvat, a onda sadašnja poslednja ekonomska kriza. Sa povećanom integracijom svetske kapitalističke ekonomije, ekonomski procvati i krize postali su sve više sinhronizovani širom različitih kapitalističkih zemalja.

Možemo, na taj način, da u istoriji kapitalističkog razvoja razlikujemo i izdvojimo opšte obrasce dugih talasa, od kojih svaki traje, grubo uzevši, oko pedeset godina. Ne postoji nijedan opšti ciklički mehanizam koji je pokretao sve ove talase. Svaki taj talas prosperiteta i krize bio je duboko različit. Od koristi je da se uoči da se kapitalizam, onako kako se razvijao, uspešno kretao kroz faze dobrih i loših vremena — svaka od tih faza, grubo uzevši, trajala je dve ili tri decenije — i da se mi sada opet podobro nalazimo u još jednoj od faza »padova« koje su istorijski sledile faze »uspona«. Umesto da se ovi dugi talasi objašnjavaju nekim opštim povratnim cikličkim mehanizmom, ispravnije je tvrditi da svaki talas započinje na osnovu jedne nove kapitalističke »institucionalne strukture«.⁴ To je određeni skup društveno-ekonomsko-političkih institucija, koji obezbeđuje izvesnu stabilnost i time podstiče prosperitet nekog kapitalističkog sistema. Takva institucionalna struktura deluje kratko vreme — možda tokom dve ili tri decenije, zavisno od različitih okolnosti. Ali, pre ili kasnije, svaka takva institucionalna struktura počinje da zapada u teškoće, uporedo s tim kako se razvijaju njene unutraš-

³ U pogledu dokumentacije i analize »dugih talasa« u kapitalističkom razvoju, vidi Hobsbawm, 1976, Gordon, 1978. i Mandel, 1980.

⁴ Moj pojam »institucionalne strukture« sličan je postavci o »društvenoj strukturi akumulacije« koju je upotrebljavao Gordon (1978, 1980) u svojoj analizi kapitalističkih dugih talasa.

nje protivrečnosti. Sama osnova ekspanzije postaje protivrečna, po tome što ona pokreće snage koje ograničavaju ekspanziju. Ja tvrdim da se u svakom od ranijih perioda kapitalističkog prosperiteta može uprti prstom na unutrašnje protivrečnosti koje su konačno dovele do kraja ekspanzije i koje su ubrzale ekonomsku krizu sistema.

U poređenju s unutrašnjom, endogenom prirodom krize, oporavak koji posle toga sledi je obično više autonoman. Svaka kriza stvara uslove u kojima može doći do neke krupnije institucionalne promene, s obzirom na to što su klase ili interesne grupe koje favorizuje tekuća institucionalna struktura oslabljene svojim sopstvenim ekonomskim protivrečnostima. Kriza postavlja ozbiljan izazov naročito kapitalistima, jer oni predstavljaju glavne nosioce ili korisnike nekog kapitalističkog sistema. Oni se nalaze pred izazovom bilo da taj sistem reformišu putem nekih fundamentalnih strukturalnih načina, kako bi obezbedili institucionalnu osnovu za novi period akumulacije, ili da se, inače, prepuste revolucionarnim promenama koje bi radikalno prestrukturirale taj oblik proizvodnje u celini. Na taj način, svaka kriza odražava iscrpenost određene institucionalne strukture koja je karakterisala prethodni uzlazni dugi talas, a ta kriza se može razrešiti jedino izvesnim suštinskim prestrukturiranjem, kojim se uspostavlja jedna nova i životvorna institucionalna struktura za akumulaciju. Dok priroda ove krize sama po sebi opisuje i obeležava skup mogućih ishoda, ona ne vodi neminovno ka bilo kojem posebnom ishodu. Kakva vrsta nove strukture se konačno uspostavlja — da li ona ostaje ili ne ostaje konzistentna s kapitalističkim oblikom proizvodnje — zavisi u velikoj meri od političkih akcija različitih klasa koje se suočavaju s kriznom situacijom.

Ovaj opšti model može se primeniti na periode krize u američkoj ekonomiji na kraju devetnaestog veka i u 1930-im godinama. Na svaki od ovih izazova sistemu odgovoreno je na kraju krajeva strukturalnim promenama koje su postavile osnovu za naredni stadijum akumulacije. Ne bi se moglo reći da bi situacija bila takva da su se kapitalisti zajednički okupili i delovali samosvesno da bi prestrukturirali ovaj sistem. Pre bi se reklo da je skup promena i reformi, ponekad čak i nametnut odbojnoj kapitalističkoj klasi od strane političkih lidera ili nekapitalističkih klasa, postepeno uzrokovao da kapitalisti menjaju način vođenja svojih poslova i da time prestrukturiraju sistem kako bi postavili osnovu za jedan novi rentabilan period akumulacije.

Krajem devetnaestog veka teškoće s kojima se suočavao američki kapitalizam veoma mnogo su uticale na rastuću konkurenciju među kapitalistima.⁵ Povećana bespoštedna konkurencija dovela je do ekonomske nestabilnosti i oslabila je kapitalističku kontrolu nad radničkom klasom. Zaokret od jednog prevashodno konkurentskog tipa kapitalizma, ka znatno više monopolističkom obliku kapitalizma konačno je utro put jednom novom i rentabilnijem periodu akumulacije. Ovaj strukturalni zaokret bio je ostvaren putem spajanja i preuzimanja firmi, što je dovelo do koncentrisanja kapitala u velike jedinice, sa znatno većom sposobnošću za kontrolu radne snage i tržišta. Ceo proces bio je olakšan razvojem vladine regulative u oblasti finansija i industrije, što je imalo blagotvorne efekte na planu unapređenja veće poslovne koncentracije i usmeravanja sistema da deluje efikasnije u kapitalističkom smislu i da time dovede do ekonomskog rasta početkom dvadesetog veka.

Taj model, međutim, nije mogao zanavek biti delotvoran. Tokom 1920-ih godina, sama monopolistička struktura biznisa, koja je bila deo rešenja za teškoće sa kraja devetnaestog veka, postala je izvor novih teškoća. Raspodela dohotka okrenula se protiv radnika, a ukupna potrošačka tražnja počela je da se smanjuje, veoma slično »smanjenoj potrošnji«⁶, ma koju su ukazivali neomarksistički teoretičari. Tokom 1930-ih godina, izraženi problem potrošnje nije više mogao da se neutrališe drugim izvorima potražnje, tako da se povećana neadekvatnost ukupne tražnje preobratala u velikom depresiju. Na taj način, jedna velika kriza proistekla je kao rezultat rastućih protivrečnosti monopolističkog stadijuma kapitalističkog razvoja.

Rešavanje ove krize prema kapitalističkim uslovima u početku je veoma mnogo dugovalo podizanju ukupne potražnje koju su predstavljali ogromni vojni izdaci u drugom svetskom ratu. Ali, ova nova institucionalna struktura, na kojoj je i izgrađen posleratni kapitalistički prosperitet, uključivala je i povećanu ulogu države u ekonomiji, što je značilo da se sledi kejnzijanska po-

⁵ Arrighi (1978) ubedljivo iznosi tezu ovog pasusa u kontekstu jedne opšte teorijske analize o ponavljanju ekonomskih kriza u istoriji kapitalizma; Dowd, 1974, glava 3, opisuje zaokret od relativno konkurentskog do relativno monopolističkog kapitalizma u Sjedinjenim Državama.

⁶ Neomarksistička teorija o nedovoljnoj potrošnji najsnažnije je razvijena i primenjena na američku ekonomiju kod Barana i Sweezyja, 1966; u pogledu ispitivanja njene relevantnosti na 1920-te i 1930-te godine, vidi Keller, 1975.

litika upravljanja potražnjom, zatim obezbeđenje socijalnog staranja i sistema društvenih delatnosti i socijalnih službi za jedan značajan deo stanovništva, kao i druge mere kojima se povećava ekonomska sigurnost pojedinaca i preduzeća. Delimično kao posledica borbe radničke klase, a delimično kao posledica kapitalističkih inicijativa, kriza iz 1930-ih godina dovela je do prestrukturiranja sistema, prevodeći ga iz stadijuma »monopolnog kapitalizma« u jedan novi stadijum »zaštićenog kapitalizma«*, u kojem je u znatnoj meri ekonomska sigurnost pod pokroviteljstvom države nakalemljena na monopolističko jezgro kapitalističke ekonomije. Ova kombinacija pomogla je da se stimuliše snažan posleratni procvat američke ekonomije.

Ovaj sveopšti pristup analizi razvoja kapitalizma pokazuje da ono što doživljavamo u 1970-im i 1980-im godinama predstavlja ekonomsku krizu koja je podstaknuta unutrašnjim protivrečnostima jedne u početku uspešne institucionalne strukture uspostavljene posle drugog svetskog rata. Ako želimo da shvatimo prirodu tekuće krize i da razmotrimo koja moguća strukturalna rešenja mogu postojati (bilo u okviru kapitalističkog poretka ili izvan njega), moramo prvo da analiziramo šta je to što je omogućilo prosperitet u 1950-im i 1960-im godinama i da onda pogledamo kakve su se protivrečnosti iz toga razvile.

Izvori posleratnog procvata

Period od kraja drugog svetskog rata do kraja 1960-ih godina bio je za ekonomiju Sjedinjenih Država period sveopšteg ekonomskog prosperiteta. Mada je poslovni ciklus uzeo svoj danak u vidu niza cikličkih recesija, ove recesije bile su relativno blage i kratkotrajne u smislu istorijskih standarda. Stope porasta proizvoda i produktivnosti po stanovniku bile su relativno visoke, a stope nezaposlenosti i inflacije bile su relativno niske (vidi Tabelu 1).

Posleratni prosperitet američke ekonomije bio je zasnovan na novoj institucionalnoj strukturi koja je izrasla posle drugog svetskog rata. I domaći i međunarodni vidovi te strukture značajno su doprineli jednom dugom talasu uspona, a ja ću analizirati ovaj proces u ne-

* Autor uvodi termin »security capitalism« imajući u vidu povećanu ulogu države u ekonomiji i zaštitu institucionalne strukture kapitalizma, pa se u tom smislu može uslovno prihvatiti termin »zaštićeni kapitalizam«. — *Prim. prev.*

što detaljnijem vidu na narednim stranicama. Međutim, izvesni opšti uslovi sredine bili su takođe povoljni za brzi ekonomski rast u posleratnom periodu.

Pre svega, ovo je bio period u kojem su ključni nacionalni resursi bili na raspolaganju u velikim količinama, kako unutar tako i izvan Sjedinjenih Država. Najveći deo energetskih komponenti (na primer, uglj, nafta i prirodni gas) i osnovne sirovine (na primer, poljoprivredni, mineralni i šumarski proizvodi) nisu bili ranjivi na oštra povećanja cena, zbog fizičkih ograničenja u pogledu raspolaganja resursima ili u pogledu njihove pristupačnosti. Drugo, ovo je bio period u kojem sposobnost zemljišta da prihvati otpadne proizvode industrijske proizvodnje bez ozbiljnijeg pogoršanja čovekove sredine, još nije bila iscrpna u najvećem delu sveta. Na taj način, proizvodne aktivnosti u Sjedinjenim Državama nisu bile podvrgnute bilo kakvim većim ograničenjima koje bi nametala potreba za održavanjem ekološke ravnoteže. Fizička ograničenja prirodne sredine, naravno, nisu ni za jednu ekonomiju jedini odlučujući činioци u troškovima sirovina i odlaganja otpadaka. Mnoge društvene i ekonomske okolnosti posreduju u ovim fizičkim ograničenjima, tako da troškovi mogu čak biti i veći u jednom kontekstu fizičkog izobilja, a mogu biti i niski (barem privremeno) u kontekstu oskudice. Ali, povoljni uslovi u pogledu fizičke ponude, kako u Sjedinjenim Državama tako i u ostalom delu sveta, zaista su doprineli da energija i drugi ključni resursi za američku ekonomiju u 1950-im i 1960-im godinama budu na raspolaganju pod povoljnim ekonomskim uslovima.

Vraćajući se sada samoj posleratnoj institucionalnoj strukturi, uveren sam da su dva međunarodna elementa te strukture bila naročito od kritičnog značaja za posleratni procvat američke ekonomije. Kao prvo i najvažnije, to je bila međunarodna politička, ekonomska i monetarna stabilnost, obezbeđena zahvaljujući američkoj političkoj i ekonomskoj hegemoniji u okviru svetskog kapitalističkog sistema. Ako ponovo ukratko razmotrimo dugoročnu istoriju kapitalizma, onda vidimo da je međunarodna stabilnost kapitalističkog sistema bila obezbeđena jedino u ono vreme u kojem je jedna jedina zemlja bila dominantna i preuzimala odgovornost za politički poredak i monetarnu disciplinu. Ovu hegemonističku ulogu igrala je Velika Britanija u devetnaestom veku (»Pax Britannica«), a igrala su je i Sjedinjene Države tokom četvrt veka posle drugog svetskog rata (»Pax Americana«). Američka politička i ekonomska dominacija doprinela je stabilnoj ekonomskoj i poli-

tičkoj klimi, u čijim su okvirima kapitalistička trgovina, investicije i proizvodnja mogli da rastu veoma brzo. Mada dostignuća proistekla iz ove stabilne svetske kapitalističke ekonomije nisu bila podjednako raspoređena, ekonomije svih razvijenih kapitalističkih sila imale su najviše koristi od njih.

Drugo, činjenica da su upravo Sjedinjene Države igrale ulogu hegemonističke sile u posleratnom svetskom kapitalističkom sistemu, značila je to da je američka ekonomija izvlačila posebne pogodnosti, pored onih koje su jednostavno proistecale iz stabilnosti međunarodnog poretka.⁷ Na primer, upotreba dolara kao ključne valute u međunarodnim plaćanjima prinudila je, u stvari, druge zemlje da uzimaju kratkoročne zajmove od Sjedinjenih Država. Ovo je omogućilo američkim kapitalistima i vladi da se poduhvate mnogih dugoročnih programa investiranja u inostranstvu ili više inostrane pomoći ili veći uvoz robe i usluga nego što bi to inače bilo moguće. Osam toga, korišćenje američkih vojnih snaga i pomoći za odbranu »slobodnog sveta« (putem održavanja vlada koje su prijateljski raspoložene prema kapitalističkim preduzećima) obezbedilo je američkim kapitalistima kanale uticaja koji su olakšavali njihov pristup resursima i tržištima u trećem svetu i pružalo je izvesne konkurentne prednosti u odnosu na kapitaliste iz drugih zemalja. Možda je od ključnog značaja za Sjedinjene Države bio način na koji je američka politička i ekonomska hegemonija obezbeđivala povoljne uslove pristupa mineralima i energetskim sirovinama u trećem svetu (naročito nafti), pomažući na taj način da se održe na niskom nivou realne cene ključnih sirovina i reprodukcijonog materijala koji su od značaja za industrijsku proizvodnju.

Glavni unutrašnji elementi posleratne institucionalne strukture u Sjedinjenim Državama daju dovoljno elemenata u prilog stavljanja oznake »zaštićeni kapitalizam«, kako je to rečeno ranije. Prvo, postojala je manje ili više eksplicitna saglasnost između organizovanog rada i korporativnog kapitala, u čijem okviru bi radnici dobili povećanje realnih nadnica i zadovoljavajuću ekonomsku sigurnost, dok bi kapitalisti za uzvrat dobili razumno disciplinovanu radnu snagu, spremnu na saradnju koja ne bi postavljala bilo kakav politički izazov kapitalističkom poretku. Levo krilo američkog sindikalnog pokreta bilo je žrtvovano za dobrobit ovog

⁷ Vidi, Mac Ewan, 1978, o analizi koristi koju američka ekonomija ima od američke hegemonije.

primirja između rada i krupnog kapitala, što je doprinelo kako značajnom stepenu stabilnosti, tako i stvaranju jedne široke potrošačke osnove za posleratnu američku ekonomiju. Mada je ovaj sporazum između kapitala i rada bio usredsređen na odnose između korporacija u privatnom sektoru i sindikata, on je bio dovršen u kontekstu niza ključnih vladinih mera (kao što su, na primer, Wagnerov zakon iz 1935. godine i Taft-Hartleyev zakon iz 1947. godine), kojima je uspostavljen zakonski okvir za kolektivno pregovaranje u Sjedinjenim Državama.

Drugi važan novi unutrašnji element institucionalne strukture bila je čvrsta rešenost države da stabilizuje makroekonomiju pomoću kejnzijske tehnike upravljanja potražnjom. Među razvijenim kapitalističkim zemljama, Sjedinjene Države su relativno kasnile u ovom pogledu; sistematična primena kejnzijske politike počela je tek s Kennedyjevom administracijom 1960-ih godina. Međutim, znatno pre tog vremena, rast vladinih vojnih izdataka, uporedo s »hladnim ratom« i korejskim ratom, poslužio je kejnzijskoj funkciji podsticanja viših nivoa ukupne potražnje. U stvari, tokom čitavog posleratnog perioda, sposobnost vlade Sjedinjenih Država da podstiče ukupnu potražnju bila je vezana za političku prihvatljivost većeg nivoa vladinih izdataka za vojne svrhe. U uzajamnoj vezi s povećanjem realnih nadnica, koje je proistecalo iz sporazuma kapitala i rada, i »automatskih stabilizatora« koji su bili ugrađeni u programe ekonomske sigurnosti pod pokroviteljstvom države, vladino upravljanje potražnjom imalo je uspeha u tome što je sprečena ona vrsta obimnog opadanja kakva je poremetila kapitalističke ekonomije u 1930-im godinama i dovela u opasnost njihovu političku i ekonomsku budućnost. Kejnzijska politika pomogla je da se održe relativno visoke stope zaposlenosti i iskorišćenosti kapaciteta i da se izbegnu štete od oštih periodičnih padova koji su dovodili do usporavanja dugoročne stope rasta u ranijim fazama američkog kapitalizma.

Konačno, treći ključni element unutrašnje institucionalne strukture u posleratnom periodu bila je uloga države u zaštiti ljudi i preduzeća od nepredvidivih (i često surovih) sudbonosnih promena na tržištu. S jedne strane, novi i sve obuhvatniji vladini programi učinili su da egzistencija radnička bude manje zavisna od njihovih tekućih nadnica nego što je to bilo u ranijim periodima kapitalističke istorije. Postoje sada mnogi različiti načini na koje radnička klasa, definisana u širem

smislu, može da ostvaruje dohodak ili beneficije iz drugih izvora, a ne samo od svojih poslodavaca. Među najvažnijim izvorima te vrste nalaze se socijalno osiguranje (od kojeg imaju koristi ne samo penzioneri, već i zaposleni članovi porodica od kojih bi oni zavisili ako im ne bi bile na raspolaganju isplate iz socijalnog osiguranja), nadoknade za nezaposlenost i razni drugi vidovi vladinih novčanih davanja i društvene pomoći, što sve skupa sačinjava takozvanu »socijalnu nadnicu«, koja sada dopunjuje »privatnu nadnicu« u obimu i stepenu koji nikad u prošlosti nije bio ostvaren.⁸ Mada socijalna nadnica sama po sebi ne pruža neki ozbiljan adekvatan nivo dohotka za bilo koju porodicu iz redova radničke klase, to je ne sprečava da ima značajan uticaj na odnose između kapitala i rada, s obzirom na to što pretnja nezaposlenošću nije više onoliko efikasan mehanizam kapitalističke kontrole nad radom kao što je to bilo ranije. Mada su srednje i gornje srednje klase po dohotku bile te koje su zahvatile lavovski udeo u novčanim davanjima i socijalnoj pomoći u okviru socijalne nadnice u Sjedinjenim Državama, te klase su takođe i podmirivale njihov znatan deo kroz više poreze; siromašni su primili mnogo manje, ali najveći deo onoga što su oni primali predstavlja dostignuće na bazi preraspodele.

S druge strane, vlada Sjedinjenih Država je u posleratnom periodu takođe sve više poprimala ulogu zaštitnika krugova privatnog biznisa. Na primer, rast vladinih vojnih izdataka doveo je do stvaranja jednog »vojno-industrijskog kompleksa« korporativnih ugovarača koji su praktično sigurni u pogledu neprekidne rentabilnosti, jer se ovo smatra jednom od ključnih nacionalnih oblasti. Na sličan način, vlada energično deluje da ne dozvoli bankrotstvo velikih banaka ili korporacija, zbog razornih posledica koje bi takvi poslovni neuspesi imali kako za vlasnike, upravljače i radnike, tako i za odgovarajuće sektore ekonomije. Posebne interesne grupe sve više su aktivne i efikasne u ostvarivanju protekcionističkog zakonodavstva u Kongresu. Korporacije su, na osnovu svoje veličine i moći, još od najranijih dana monopolskog kapitalizma uvek imale veliku sposobnost da zaštite svoje sopstvene interese. Ali, u savremenoj epohi »zaštićenog kapitalizma« one su doobile modernu kapitalističku državu kao važan izvor zaštite od potpunog uticaja tržišnih snaga.

⁸ O pojmu »socijalne nadnice« raspravlja detaljno Gough, 1979, dok njegovu empirijsku veličinu u Sjedinjenim Državama procenjuju Bowles i Gintis, 1981.

Kako međunarodni tako i unutrašnji aspekti posleratne institucionalne strukture američkog kapitalizma predstavljaju, u značajnom stepenu, proizvod strukturalnih reformi koje su predstavljale odgovor na neuspeh kapitalističkog sistema u 1930-im godinama. Za međunarodnu hegemoniju Amerike ima se zahvaliti najviše tome što su Sjedinjene Države izrasle u najveću i ekonomski najzdraviju naciju na pobedničkoj strani u drugom svetskom ratu. Ali, okvir posleratne svetske kapitalističke ekonomije uspostavili su pregovarači u Breton Vudsu, koji su svesno težili tome da izbegnu sistemске međunarodne ekonomske probleme iz međuratnog perioda krize.⁹ Reforme koje su dovele do sporazuma između kapitala i rada, do kejnzijanskog upravljanja potražnjom i do protekcionističke države, bile su usmerene na najozbiljniji ekonomski problem velike krize: neadekvatnu ukupnu potražnju. Za neke od ovih reformi veoma snažno su se založile organizacije radničke klase, neke od njih inicirali su vladini funkcioneri, a mnoge od njih morale su da budu uvedene u uslovima snažne opozicije određenih kapitalističkih krugova. Ali, konačni rezultat bio je jedan novi stadijum kapitalizma, koji je, u stvari, bio mnogo pogodniji i korisniji za kapitalistički razvoj (u periodu od nekoliko decenija) od faze koja mu je prethodila. Sveukupna institucionalna struktura bila je preokrenuta iz sistema sklonog depresiji, u jedan novi tip sistema, koji je bio relativno imun na onu vrstu pretnji koje ugrožavaju i samu životvornost kapitalizma.

Svi ovi različiti činioци o kojima je prethodno raspravljano doprinosili su brzom ekonomskom razvoju američke ekonomije u posleratnom periodu. Povoljna raspoloživost resursa i međunarodni institucionalni uslovi, kao i sporazum između kapitala i rada, pružili su snažan podsticaj ukupnoj ponudi, dok su tri unutrašnja aspekta institucionalne strukture obezbeđivala komplementarni porast ukupne potražnje. Sam ekonomski razvoj je sa svoje strane doprineo da se obuzdaju kako inflacija, tako i nezaposlenost. Postepeno povećanje stope rasta ukupnog bruto proizvoda po stanovniku u 1950-im i 1960-im godinama dalo je sistemu dovoljne izvore da izađe ususret, na jedan neinflacioni način, povećanim realnim zahtevima koje su pred sistem postavljale različite klase i interesne grupe. Osim toga, stabilnost međunarodnog sistema — i dominantna pozicija Sjedinje-

⁹ U pogledu sveobuhvatne analize razvoja posleratnog međunarodnog kapitalističkog monetarnog sistema, vidi Block, 1977.

nih Država u njegovom okviru — omogućila je američkoj ekonomiji da izbegne onakve spoljne udare (na primer, povećanje cena nafte) koji su pogoršavali inflacione pritiske u svim razvijenim kapitalističkim ekonomijama u poslednjoj deceniji. Konačno, uzlazni trend stope ekonomskog rasta, zajedno s određenom unutrašnjom institucionalnom strukturom usmerenom na podsticanje i upravljanje ukupnom potražnjom, doprineo je da se stope nezaposlenosti uspešno održe na relativno niskom nivou — prema američkim istorijskim standardima — tokom 1950-ih i 1960-ih godina.

Protivrečnosti posleratnog procvata

Posleratne ekonomske okolnosti i institucionalna struktura obezbedili su američkoj ekonomiji brz rast, relativno nisku stopu nezaposlenosti i umeren stepen stabilnosti cena. Zašto taj procvat nije potrajao većito, kao što su mnogi ekonomski i javni funkcioneri u 1960-*im* godinama pretpostavljali da bi se moglo desiti? U retrospekciji, može se uočiti ne samo to da su se ključni uslovi posleratnog perioda preokrenuli iz povoljnih u nepovoljne, nego takođe i da je njihova metamorfoza bila prirodna posledica samog tog procvata. Drugim rečima, slično kao što je bio slučaj s ranijim periodima kapitalističkog prosperiteta, posleratni procvat bio je po svom svojstvu protivrečan.

Pre svega, povoljni uslovi ponude iz resursa i prirodne sredine bili su osuđeni, pre ili kasnije, da budu potkopani i ugroženi upravo od strane samog neprekidnog ekonomskog razvoja i uspona. Tako je brzi razvoj industrijske proizvodnje Sjedinjenih Država u 1950-*im* i 1960-*im* godinama nametnuo povećani pritisak na domaću ponudu sirovina i neobnovljivih resursa; uvoz nafte i ključnih mineralnih reproduktivnih materijala procentualno se povećao u ukupnoj potražnji Sjedinjenih Država. Na sličan način, brzi razvoj industrijske proizvodnje počeo je da povećava troškove zaštite životne sredine, s obzirom da je sposobnost vazduha, vode i zemljišta da prihvate otpadne materije bila sve manja. Slični procesi delovali su i u drugim razvijenim kapitalističkim zemljama, tako da su Ricardovi problemi snabdevanja i ponude iz prirodnih izvora počeli da pogađaju svetsku kapitalističku ekonomiju u celini.

Ovi Ricardovi problemi postaju sve zloslutniji kao dugoročno sekularno ograničenje u pogledu razvojnih

potencijala »svemirskog broda Zemlja«. Ali, njihov uticaj na posleratnu američku kapitalističku ekonomiju bio je ograničen sve dok su američka preduzeća imala privilegovan pristup inostranim resursima kao zamenu za iscrpene ili skuplje domaće resurse i sve dok su kapitalisti mogli da spreče da društvena cena pogoršanja prirodne sredine ne bude prevedena u troškove poslovanja privatnog biznisa. Ali, upravo kao što je posleratni procvat sve više podrivao početne-povoljne uslove fizičke ponude, on je isto tako definitivno potkopao povoljne uslove ekonomske pristupačnosti koja je privremeno štitala američke kapitaliste od posledica povećanja troškova proisteklih iz rastuće oskudice resursa. Iz razloga o kojima će nešto kasnije biti više raspravljano, politička snaga zemalja izvoznica sirovina na međunarodnom planu povećala se do one tačke na kojoj su se uslovi trgovine i razmene okrenuli protiv Sjedinjenih Država, a politička snaga pokreta za zaštitu čovekove sredine na domaćem planu povećala se do one tačke na kojoj američki kapitalisti više nisu bili u stanju da eksternalizuju troškove odlaganja otpadnih materija.

Vraćajući se međunarodnim aspektima posleratne institucionalne strukture, može se uočiti da su povoljni uslovi za američku hegemoniju bili osuđeni na to da budu kratkoročni upravo zbog samog njenog uspeha na unapređenju akumulacije kapitala širom čitavog svetskog kapitalističkog sistema. Zahvaljujući međunarodnoj ekonomskoj stabilnosti koju je obezbeđivala dominacija Sjedinjenih Država, druge razvijene kapitalističke zemlje Zapadne Evrope i Japan bili su u stanju da brzo obnove i ponovo izgrade svoje ekonomije. U 1960-*im* godinama one su počele da postaju vrlo efikasni konkurenti, kako ekonomski tako i politički. Evropska i japanska preduzeća postala su, u odnosu na preduzeća iz Sjedinjenih Država, znatno konkurentnija na svetski razgranatom tržištu takvih proizvoda kao što su automobili i elektronska oprema, a rivalske kapitalističke sile postajale su sve uznemirenije zbog posebnih prednosti koje su Sjedinjene Države izvlačile iz međunarodnog sistema. Erozija američke dominacije u svetskom kapitalističkom sistemu, koja je došla kao rezultat svega toga, dovela je do prestrukturiranja čitavog posleratnog međunarodnog monetarnog sistema u 1971. godini, pri čemu je došlo do devalvacije dolara i zaokreta od sistema fiksnih stopa razmene na bazi dolara, na plivajuće stope razmene. Ovo prestrukturiranje doprinelo je opštoj međunarodnoj nestabilnosti tokom čitave decenije 1970-ih godina; ono je takođe lišilo Sjedinjene Države

njihove dotadašnje privilegovane pozicije u međunarodnom okviru.

Jedan dodatni protivrečni element u posleratnoj međunarodnoj hegemoniji Sjedinjenih Država razvio se iz američkih odnosa sa zemljama trećeg sveta. Kao »poli-cajac slobodnog sveta«, vlada Sjedinjenih Država preuzela je prevashodnu odgovornost za vojnu pomoć pro-kapitalističkim vladama, a tamo gde je to bilo potrebno, i vojnoj intervenciji, kako bi sprečila da nacionalni ili socijalistički pokreti oštro ograniče povoljan pristup kapitalističkih preduzeća resursima i tržištima trećeg sveta. U kontekstu rastuće nacionalne samosvesti u čitavom svetu, povezanim s procesom dekolonizacije koji je bio ubrzan posle drugog svetskog rata, to je sve više dovelo Sjedinjene Države u sukob s revolucionarnim pokretima trećeg sveta. Cena odbrane sistema izrasla je u hegemonističkom stilu, koja je dostigla svoj vrhunac slabosti sa eskalacijom rata u Vijetnamu krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina. Dok su druge razvijene kapitalističke zemlje izvlačile korist iz stanja sveopšteg svetskog ekonomskog procvata i relativno niskih vojnih budžeta, Sjedinjene Države su sve više bivale sputavane — kako ekonomski tako i društveno — zahtevima ratnih napora.

U jednom sveopštem kontekstu povećanog pritiska na ponudu resursa, smanjenja američke hegemonije i povećanja rivaliteta među razvijenim kapitalističkim zemljama, značajno se povećala ekonomska pregovaračka snaga nekih zemalja izvoznica sirovina iz trećeg sveta. Uspesni kartel OPEC predstavlja najvidljiviji i najvažniji primer ovog procesa. Njegova sposobnost (kroz povezanost s multinacionalnim petrolejskim kompanijama) da oštro izmeni uslove trgovine na štetu zemalja uvoznica nafte bila je uvećana i njegovom sposobnošću da zavadi i međusobno suprotstavi zemlje uvoznice nafte jedne protiv drugih, kao i smanjenom sposobnošću vlade Sjedinjenih Država da kontroliše države trećeg sveta. Na jedan karakteristično protivrečan način, ogromno povećanje realne cene uvozne nafte imalo je naročito nepovoljne efekte na ekonomiju Sjedinjenih Država zbog toga što su, u svojoj ranijoj politici blažene hegemonije, tvorci američke politike dozvoljavali da se ekonomija zasniva i vodi na bazi neprekidnog priliva jeftine energije iz inostranstva.

Konačno, unutrašnji elementi posleratne institucionalne strukture američkog kapitalizma takođe su podstakli protivrečnosti, što je konačno dovelo do toga da one postanu problem. Domaći sporazum između rada i

kapitala ublažio je, do jedne određene tačke, tradicionalnu i često razornu borbu između kapitala i rada na pitanju nadnica. Ali ja tvrdim da je sam ovaj uspeh u materijalnom domenu doprineo postepenoj intenzifikaciji borbe na drugim područjima; na primer, na pitanjima kapitalističke kontrole nad proizvodnim procesom. Činjenica da su znatnom delu radničke klase kapitalisti mogli da pruže materijalnu sigurnost i porast realnih nadnica nije odstranila sve izvore sukoba između kapitala i rada, jer uporedo s tim kako su radnici učvršćivali svoja dostignuća u ovom domenu, oni su sasvim prirodno postajali zainteresovani i za druge sfere kapitalističke dominacije. Ovo je dovelo do povećanih izazova tradicionalnoj slobodi kapitalista da proizvode, investiraju, unajmljuju i otpuštaju radnike bez obzira na socijalne posledice. Tako su radnici, manjinske grupe i lokalne zajednice počeli da se organizuju na planu zahteva za većom demokratijom na radnom mestu, pozitivnom akcijom, kontrolom u rukama zajednice i slično, što je sve predstavljalo određeni napor da se kapitalistima ograniči sloboda donošenja odluka u prilog interesa širih društvenih ciljeva nego što su samo visoki profiti i rastuće realne nadnice. Ova nova vrsta borbe postavila je pred kapitaliste nove veće probleme na nivou preduzeća; još važnije od toga, ona je imala za rezultat povećanje pritiska na vladu da putem zakona uvodi restrikcije kapitalističke aktivnosti, kako bi se poboljšao kvalitet radne sredine i sigurnosti na radu, smanjila rasna i polna diskriminacija, zaštitili potrošači i čovekova sredina. Svi ovi pokreti i izazovi postepeno su podrivali harmonične odnose između kapitala i rada koji su bili razvijani i negovani na bazi sporazuma između kapitala i rada i koji su doprineli stvaranju sve spornije poslovne klime.

Korišćenje kejnzijske tehnike upravljanja potražnjom i vojnih izdataka radi stabilizovanja američke makroekonomije takođe se pokazalo protivrečno ako se posmatra dugoročno. Upravo zbog uspeha stabilizacionih napora na ograničavanju recesija i njihovom svodenju na relativno podnošljive vrste u 1950-im i 1960-im godinama, bili su smanjeni izgledi da bi moglo doći do neke veće depresije, nezaposlenosti i finansijskog kraha kao uverljive pretnje ekonomiji. Biznis, sindikati i svi drugi počeli su uviđati da ne bi moglo doći do nekog ozbiljnog i dugotrajnijeg ekonomskog opadanja, u razmerama velike depresije, zbog toga što bi vlada intervenisala određenom ekspanzivnom makropolitikom da to spreči. Periodične recesije mogle bi se i dalje dešavati,

ali nijedna vlada ne bi politički mogla podneti i dozvoliti neki veći ekonomski pad koji bi destabilizovao sistem. Ovo je značilo da je skinut poklopac s ograničavanja cena i (novčanih) nadnica. Krupne korporacije mogle su podizati cene čak i u lošim vremenima, nerentabilna preduzeća nisu više morala da toliko brinu o bankrotstvu, sindikati nisu morali da razmatraju pitanje smanjenja plata, zbog toga što niko ne bi trebalo da živi u nekoj dužoj ekonomskoj recesiji. Glavni činioci na ekonomskoj pozornici došli su u situaciju da shvate da im vlada pruža garancije protiv ekonomskih gubitaka, tako da su mogli, najvećim delom, da nastave poslovanje na uobičajen način, umesto što bi morali da reformišu i menjaju stvari. Na taj način, klasični kapitalistički lek periodičnih ekonomskih padova postajao je sve neefikasniji kao određeno ograničavanje inflatornih pritisaka i kao stimulans za ekonomsku efikasnost.

Visoki nivoi vojnih izdataka koji su pomogli u podsticanju američke ekonomije u 1950-im i 1960-im godinama koja se karakterisala ograničenom tražnjom, dalje su povećali ekonomske probleme koji su počeli da se javljaju negde krajem tog perioda. Pre svega, vojna potražnja za resursima predstavljala je dodatni element uz sve druge zahteve koji su nametani ekonomiji, što je dovelo do pojačanog pritiska na potencijalnu ponudu robe i usluga kada je došlo do eskalacije rata u Vijetnamu krajem 1960-ih godina. Drugo, razvijanjem vojno-industrijskog kompleksa stvoren je jedan krupan sektor ekonomije Sjedinjenih Država u kojem su podsticaji za neefikasnu proizvodnju s niskim troškovima bili naročito slabi. Treće, sporno je da li je nacionalni prioritet koji je stavljen na ekspanziju vojnih kapaciteta imao za rezultat neprikladnu koncentraciju finansijskih i intelektualnih izvora u istraživačke i razvojne delatnosti kojima bi se podstakao tehnološki progres samo u vojnoj industriji i drugim industrijskim aktivnostima koje su u tesnoj vezi s njom.

Poslednji ključni element posleratne unutrašnje institucionalne strukture — protekcionistička uloga države — sadržavao je takođe neke važne protivrečne elemente. Porast novčanih davanja i programa u okviru države blagostanja, ako ne i zaštita posebnih interesa preduzeća, bio je od funkcionalnog značaja za posleratni američki kapitalizam: on je doprineo jednom relativno stabilnom razvoju ukupne potrošnje i pomogao je legitimitetu sistema u celini. Ali, razvoj neke države blagostanja ima svoju dinamičnu logiku, koja dovodi do sve većih ekonomskih očekivanja od strane opšte javnosti.

Onako kako ljudi počinju da ostvaruju izvesne koristi od vlade i određenu zaštitu od štete koju stvara neki nesputani kapitalistički sistem, kako čitav proces raspodele dohotka postaje sve više politiziran, tako svako počinje da očekuje više od ekonomskog sistema. Takva očekivanja okarakterisao je Daniel Yankelovich kao »filozofiju polaganja prava«,¹⁰ koja u stvari neprekidno povećava cenu legitimiteta kapitalističkog sistema. Za sveukupnu vitalnost američke ekonomije, ove povećane ekonomske težnje — a takođe i povećana sposobnost različitih grupacija da na njima dejstvuju putem političkih pritisaka na vladu — pokazale su se nefunkcionalnim, jer one sve više vode ka zahtevima koji nisu kompatibilni s raspoloživim resursima. Ukoliko je povećanje troškova državnih protekcionističkih aktivnosti smanjivalo resurse koji su stajali na raspolaganju za ekonomski razvoj, utoliko se američki kapitalizam još oštrije suočavao s klasičnim kapitalističkim sukobom između legitimiteta i akumulacije.

Mnogi od protivrečnih procesa o kojima sam ovde raspravljao odražavaju, u krajnjoj liniji, jednu osnovnu protivrečnost liberalne demokratije u nekom kapitalističkom društvu.¹¹ S jedne strane, liberalni demokratski politički okvir je vrlo koristan kao sredstvo za stabilizovanje i legitimitet kapitalističkog sistema. S druge strane, liberalnu demokratiju koriste mnoge različite grupacije da bi poboljšale svoju ekonomsku i društvenu poziciju na račun dugoročnih kapitalističkih interesa za rentabilnom akumulacijom. Ova protivrečnost je pojačana tokom posleratnog procvata, s obzirom da se taj procvat sam po sebi zasnivao na jednoj institucionalnoj strukturi koja se oslanjala na veoma povećanu ulogu liberalne demokratske države.

Izvori tekuće krize

Analiza izneta u prethodnom poglavlju ukazuje na razloge zbog kojih je u 1970-im godinama stvarni ekonomski razvoj bio usporen, inflacija ubrzana, a nezaposlenost porasla. Među uzrocima usporavanja realnog

¹⁰ Ovaj izraz, koji je iskovao Yankelovich, koristi i Heilbroner, 1978, str. 44.

¹¹ Fundamentalna protivrečnost između kapitalizma i liberalne demokratije predstavlja osnovnu temu Bowlesa i Gintisa (1981), koji ovo pitanje iscrpno analiziraju, kako u marksističkom teorijskom smislu, tako i u empirijskom kontekstu Sjedinjenih Država. O ranijem, mnogo kraćem izlaganju ovih osnovnih ideja, vidi Bowles, 1978.

ekonomskog rasta, smanjena pristupačnost i povećana cena ključnih sirovina i reprodukcijonog materijala i procesi odlaganja materija imali su neposredne negativne posledice na rast produktivnosti u američkoj ekonomiji. Na sličan način, povećana nestabilnost međunarodnog ekonomskog sistema i pogoršanje položaja Sjedinjenih Država u njegovom okviru, doprinela je teškoćama u održavanju rasta produktivnosti i snižavanja vrednosti američkog proizvoda u smislu njegove kupovne moći u odnosu na inostranu robu i usluge. Za jednu fleksibilnu i elastičnu kapitalističku ekonomiju, ova negativna kretanja imala bi samo privremene posledice slabljenja ekonomskog razvoja. Teret pogoršanja sveukupne ekonomske sredine bi ubrzo bio skrenut od kapitalista na drugu stranu, tako da bi oni onda imali na raspolaganju kako dovoljne investicione resurse tako i dovoljno rentabilne investicione mogućnosti za angažovanje u novom talasu unutrašnje kapitalističke formacije. U ovom procesu, tehnološke prednosti i supstitucija reprodukcijonih materijala za kojima se oseća oskudica pomogli bi u suočavanju s izazovom koji postavljaju promene u ekonomskoj sredini; jedan oblik »reindustrijalizacije«, koji obuhvata suštinske promene u sastavu industrije i tehnici proizvodnje u okviru ekonomije Sjedinjenih Država, doveo bi do revitalizacije američkog kapitalizma.

Činjenica da do takvih promena nije došlo i da je američka ekonomija u mnogim pogledima stagnirala, a nije oživela tokom prošle decenije, može se pripisati velikim delom protivrečnostima unutrašnje institucionalne strukture posleratnog američkog kapitalizma. Pre svega, sporazum između rada i kapitala, izbegavanje masovne nezaposlenosti i povećano donošenje mera pod pokroviteljstvom države radi unapređenja sigurnosti ekonomije, smanjili su sposobnost kapitalista kao klase da zaštite svoje profite prenošenjem tereta teških vremena na druge. Početkom 1960-ih godina raznolike nekapitalističke grupe — organizovani rad, stariji svet, potrošači, ekologisti, manjine, pa čak i primaoci pomoći iz socijalnog staranja — razvili su povećanu sposobnost da primene politički pritisak na liberalnu demokratsku državu radi zaštite svojih interesa. U isto vreme, porast značaja socijalne nadnice, kao i vladine makroekonomske stabilizacione politike, zajednički su doveli do ograničenja disciplinarnog uticaja rezervne armije rada;¹²

¹² Smanjeni uticaj cikličnih padova na porast nominalnih i realnih nadnica u Sjedinjenim Državama dokumentovano su prikazali i ubedljivo analizirali Bowles i Gintis, 1978, odeljak 6.

pretnja nezaposlenošću bila je sve neefikasnija kao bič kojim bi se nametnuo veći intenzitet rada i umereniji zahtevi za nadnicama od strane sindikalno organizovanih radnika. Kako je porast realnog dohotka kojim su raspolagali stanovnici Sjedinjenih Država počeo da se usporava u 1970-im godinama, porast realnih zahteva u pogledu privatnih nadnica, vladinih novčanih davanja (na primer, socijalno staranje) i društvenih delatnosti (na primer, zdravstveni i obrazovni programi) nije mogao biti ograničen u istom obimu; na taj način povećani pritisak bio je usmeren na udeo nacionalnog dohotka koji odlazi da profite (po odbitku poreza).

Tabela 2

Rentabilnost i investicije u posleratnoj ekonomiji SAD			
Promenljivi deo**	1950-te	1960-te	1970-te
Udeo profita pre oporezivanja (kao % nacionalnog dohotka)*	22,5%	21,9%	18,3%
Udeo profita posle oporezivanja (kao % nacionalnog dohotka)*	14,3%	15,1%	12,4%
Stopa profita pre oporezivanja (kao % fiksnog akcionarskog kapitala)*	12,1%	12,1%	9,2%
Stopa profita posle oporezivanja (kao % fiksnog akcionarskog kapitala)*	7,7%	8,3%	6,2%
Stopa neto investicija (kao % neto nacionalnog proizvoda)*	7,7%	7,2%	6,0%

Izvor podataka: Ministarstvo trgovine SAD, Biro za ekonomske analize, nacionalni dohodak, obračun proizvodnje i procene akcija kapitala u Sjedinjenim Državama (objavljuje se periodično u *Survey of Current Business*); Ministarstvo finansija SAD, Služba za unutrašnje prihode, *Statistics of Income*.

** Profiti se definišu tako da uključuju sve oblike dohotka od imovine, naknade za neto kapitalnu potrošnju; porezi uključuju procene poreza na lične dohotke koji se plaćaju na dohodak od imovine, a takođe i poreze na korporativne profite; fiksni akcionarski kapital meri se prema zameni troškova neto rezidencijalnog i nerezidencijalnog kapitala.

* Izračunato kao nestatistički prosek godišnjih postotaka tokom decenije u celini.

Tabela 2 pruža neke podatke o opadanju rentabilnosti u američkoj ekonomiji u 1970-im godinama. Udeo profita (pre odbijanja poreza) u nacionalnom dohotku opao je sa približno 22 odsto u 1950-im i 1960-im godi-

nama, na približno 18 odsto u 1970-im godinama; odgovarajući udeo profita po odbitku poreza opao je sa oko 15 odsto, na neznatno iznad 12 odsto. Stopa profita u ukupnom investiranju privatnog kapitala u ekonomiji pokazivala je sličan obrazac opadanja u 1970-im godinama, kako pre odbitka tako i po odbitku poreza. Niže tekuće stope profita navode na to da se smanjuju očekivanja u pogledu buduće rentabilnosti; upravo ova smanjena očekivanja u pogledu profita, više nego smanjena raspoloživost investicionih fondova iz tekućih profita, predstavlja ono što ohrabruje nove investicije i razvoj kapitalističke ekonomije. Poslednji red podataka u Tabeli 2 potvrđuje da je u 1970-im godinama stopa neto investiranja u ekonomiji opala zajedno s rentabilnošću. Treba naglasiti da se svi ovi podaci odnose samo na domaću poslovnu aktivnost; postoje dokazi da su američke korporacije postigle više stope profita u inostranstvu u poslednjoj deceniji,¹³ ali ovo teško da je pomoglo da se ublaži kriza domaće ekonomije Sjedinjenih Država.

Sasvim nezavisno od bilo kakvog negativnog uticaja na stopu profita, porast političke moći nekapitalista od 1960-ih do 1970-ih godina mogao je takođe da ograniči proces kapitalističkog rasta nametanjem većih ograničenja u pogledu slobode donošenja odluka kapitalista u odnosu na sredinu, bezbednost radnika, bezbednost proizvodnje i druga slična društvena pitanja. Takva ograničenja za kapitaliste, osim tamo gde su vrlo slabo normativno regulisana ili primenjena, rađaju važna društvena dostignuća u smislu ogromnih nemeđljivih (i nedovoljno cenjenih) koristi kao što su zaštita čovekove sredine, zdravlje radnika i zaštita potrošača. Ali, u jednom kapitalističkom društvu, ova ista progresivna regulativa može takođe nametnuti javnosti opštu visoku cenu u vidu smanjenih očekivanja od profita i otuda smanjenih podsticaja za kapitaliste da investiraju.*

¹³ Dokumentacija o povećanom značaju američkog neposrednog privatnog investiranja u inostranstvu, kao i o višoj rentabilnosti investiranja u inostranstvu u poređenju sa domaćim investiranjem, data je kod Edwarda, Reicha i Weisskopfa, 1978. Tabela 13-B, str. 477.

* Uticaj progresivnog zakonodavstva o profitima jeste, zasigurno, kontroverzno pitanje. Ne može biti nimalo sumnje da ti propisi povećavaju troškove poslovanja; ključno pitanje je da li su preduzeća sposobna da prebace povećane troškove na potrošače, ili da li su ona prinuđena da apsorbuju barem jedan njihov deo u vidu nižih profita. Dokaze o ovoj drugoj alternativi pruža opšti trend opadanja udela profita i njihovih stopa u 1970-im godinama (vidi Tabelu 2), što pokazuje da preduzeća nisu bila u stanju da prebace celokupno povećanje troškova na na-

Postoji jedan drugi važan mehanizam na osnovu kojeg bi se reklo da su unutrašnji aspekti američke posleratne institucionalne strukture konačno usporili ekonomski rast. Upravo kao što je posleratni period bio period ekonomske sigurnosti bez presedana za mnoge (ali sigurno ne za sve) nekapitaliste u Sjedinjenim Državama, to je isto tako bio period mnogo veće sigurnosti za najveći deo preduzeća. U ranijim vremenima periodični oštri padovi doveli bi do likvidacije velikog broja neefikasnih preduzeća i sitnih radnji, oslobađajući proces »kreativne destrukcije« koja je konačno stimulisala ekonomsku efikasnost i porast produktivnosti. Ali, u posleratnom periodu zabeležen je razvoj takve kapitalističke države koja ne dozvoljava da ekonomsko opadanje ide suviše duboko, koja teži da spreči finansijski ili poslovni slom (na primer, pomaganje kompanija koje su zapale u nevolje, kao što su Lockheed i Chrysler) i koji udovoljava naraslom vojnoindustrijskom kompleksu. Kao posledica toga, pritisci konkurentskog kapitalizma da se reorganizuju preduzeća i da se prestrukturira ekonomija više ne deluju tako snažno, a sistem privatnih preduzeća u Sjedinjenim Državama postao je prilično mlitav. U nekim drugim industrijalizovanim kapitalističkim zemljama posledice koje iz porasta sigurnosti biznisa proističu u pogledu ograničavanja produktivnosti neutrališu se u izvesnom stepenu aktivnom politikom države da podstakne racionalizaciju privatnog sektora. Međutim, američki kapitalisti postali su mnogo oprezniji u pogledu bilo kakve uloge države te vrste, a tokom 1970-ih godina desilo se vrlo malo toga što bi dovelo do zastarevanja kreativne destrukcije. Nefleksibilnost američkog kapitalizma bila je od naročito razornog uticaja na ekonomsku vitalnost u poslednje vreme, zbog brzih promena u svetskim ekonomskim prilikama i okolnosti do kojih je došlo tokom protekle decenije.

Vraćajući se sada drugom glavnom aspektu tekuće ekonomske krize, verujem da se ubrzana inflacija od kraja 1960-ih godina može najbolje analizirati kao posledica rastuće neravnoteže između ekonomskih zahteva postavljenih američkoj ekonomiji i ekonomskih resursa koje ona može isporučiti.¹⁴ S jedne strane, realni doho-

čin kojim bi održala profite na nivoima koji se mogu porediti sa 1960-im godinama. Naravno, činjenica da propisi povećavaju troškove i snižavaju profite ne znači da su oni štetni po opšte socijalno blagostanje; morala bi se uzeti u obzir odgovarajuća socijalna dostignuća da bi se dala neka sveopšta ocena.

¹⁴ Analiza inflacije koja se ovde daje zasnovana je na pristupu koji je mnogo potpunije razvijen kod Rosenberga i Weisskopfa, 1981.

dak kojim je raspolagalo prosečno zaposleno lice porastao je prilično brzo od kraja rata do kraja 1960-ih godina, a onda je bio znatno usporen tokom naredne decenije. S druge strane, postojao je neprekidni porast zahteva postavljenih ekonomiji od početka posleratnog perioda. Težnje ljudi za ekonomskim blagostanjem, a takođe i sposobnost mnogih da deluju u pravcu ostvarenja svojih težnji tako što bi dobijali veće novčane nadnice, povećane beneficije iz penzijskog osiguranja, više socijalnih službi i slično, povećavale su se manje ili više neprekidno od 1950-ih godina. U isto vreme, vladini vojni i drugi srodni programi iziskivali su jedan konzistentno visok deo raspoloživog bruto nacionalnog proizvoda, doprinoseći naročito čitavom talasu zahteva tokom eskalacije rata u Vijetnamu krajem 1960-ih godina.

Sve dok se sveukupni ekonomski kolač brzo uvećavao, ekonomija je bila u stanju da zadovolji povećane realne zahteve koje su joj postavljale različite klase Amerikanaca. U stvari, upravo je sposobnost ekonomskog sistema da uspešno zadovolji mnoge od ovih zahteva tokom dve decenije dalje ojačala osećanje ljudi o polaganju određenih prava i njihovu rešenost da osiguraju povećane ekonomske koristi. Zatim, kada je realna vrednost raspoloživog proizvoda po jednom licu počela krajem 1960-ih godina da se usporava, nije bilo odgovarajućeg mehanizma za usporavanje zahteva koje su javnost i država postavljale sistemu. Sasvim je razumljivo što je tada postojao snažan otpor prema smanjivanju nadnica, kresanju socijalnih službi, kresanju vojnih izdataka i kresanju profita. Niko nije bio sklon da prihvati bilo kakav pad realnog dohotka; a mnogi su bili u stanju da upotrebe sve svoje snage i sposobnosti da se bore za ostvarenje svojih ekonomskih zahteva, bilo na tržištu ili od strane vlade, u nastojanjima da se teret prebaci na druge. Krajnji rezultat takvih napora jeste ubrzana inflacija, zbog toga što ako ukupni zbir ovih zahteva (iskazan u dolarima po anticipiranim cenama) nadmaši ukupne raspoložive resurse (u dolarima, po anticipiranim cenama), onda će opšti nivo cena nužno morati da raste više nego što je anticipirano. Ovo će, za uzvrat, frustrirati mnoge koji ispoljavaju zahteve, jer će se na kraju naći s manjim realnim dohotkom od onog koji su očekivali; tako se ceo proces ponovo neutrališe i nastavlja da se kreće po jednoj uzlaznoj spirali.

Inflatorni proces može, u principu, biti obuzdan takvom monetarnom politikom koja odbija da obezbedi povećane količine novca potrebnog za finansiranje ekonomskih transakcija po sve većim cenama. Međutim,

upravo ti isti pritisci koji rađaju inflatornu spiralu na prvom mestu isključuju korišćenje restriktivne monetarne politike sve dok igra ne uđe u jednu vrlo kasnu fazu razvoja. Sama vlada podvrgnuta je velikom političkom pritisku da se prilagođava povećanom novčanom dohotku i cenama, pre nego da dozvoli ubrzavanje i povećavanje stope nezaposlenosti i poslovnih neuspeha putem usporavanja ekonomije.

Iste snage koje su podsticale inflaciju u ekonomiji Sjedinjenih Država deluju i u svetskom kapitalističkom sistemu u celini. Na primer, izvoznici nafte u zemlje trećeg sveta povećali su svoje zahteve u odnosu na svetsku kapitalističku ekonomiju, a takođe i svoju sposobnost da uspešno deluju u prilog ovim zahtevima, zbog promene u međunarodnoj strukturi moći. Multinacionalne petrolejske kompanije, za uzvrat, odbijaju da prihvate teret ovih zahteva, već ih odbacuju (a dodaju i deo svojih sopstvenih zahteva) na potrošače petroleja širom sveta. Na taj način, čitav fenomen povećanja cena nafte realno odražava na međunarodnom planu izvesnu neravnotežu između zahteva i raspoloživog realnog proizvoda. Zahtevi koje su svetskoj kapitalističkoj ekonomiji postavljali proizvođači nafte, multinacionalne kompanije, radnici, penzioneri, itd, rasli su uporedo s tim kako su rasle i ekonomske težnje i sposobnost da se deluje na planu njihovog ostvarivanja u posleratnom periodu. Ali, tokom poslednje decenije sposobnost svetske kapitalističke ekonomije da u realnom smislu udovolji ovim povećanim zahtevima nije održala korak. Kao posledica toga, inflatorni pritisci su povećani u praktično svim kapitalističkim zemljama. Ukratko, kapitalizam se po svojoj posleratnoj institucionalnoj strukturi transformisao iz jednog sistema sklonog depresiji u sistem sklon inflaciji.¹⁵

Treći element tekuće ekonomske krize — uzlazni trend stope nezaposlenosti — u tesnoj je vezi sa trendom povećanja inflacije. Jer, kako inflacija raste, kapitalističke vlade podvrgnute su sve većem pritisku da učine nešto u tom pogledu. Konvencionalni recept te politike jeste da se ekonomija uspori putem fiskalnih i monetarnih ograničenja, a to je politika kojoj se vlada Sjedinjenih Država redovno vraćala (osim Nixonove nepopularne kontrole nadnica i cena). Neposredna posledica takve antiinflatorne politike jeste oštar porast nezaposlenosti, posle kojeg na kraju krajeva sledi izvesna

¹⁵ Ovo je upravo isti zaključak do kojeg je došao i Heilbroner (1979) u ubedljivoj analizi savremene kapitalističke inflacije.

umerenost stope inflacije. Pošto posleratna institucionalna struktura ograničava korišćenje nezaposlenosti za borbu protiv inflacije, vlada Sjedinjenih Država bila je sprečena da sledi dovoljno dugo takvu antiinflatornu politiku kojom bi zauzdala sve inflatorne pritiske. Umesto toga, u stvarnosti je usledio obrazac »stani-kreni« politike makroekonomske stabilizacije, čime je pogoršana situacija u kojoj se nezaposlenost zamenjuje inflacijom. To je imalo za rezultat da i nezaposlenost i inflacija naginju tome da postanu ozbiljniji sa svakim sukcesivnim kratkoročnim ciklusom biznisa. Na taj način, trend pogoršanja u pogledu stope nezaposlenosti u prošloj deceniji može se pripisati naporima vlade (relativno neuspešnim) da se bori protiv inflacije onom vrstom lekova koji su odgovarali nekom ranijem stadijumu kapitalističkog razvoja.

Konačno, vredno je zabeležiti da inflacija i nezaposlenost predstavljaju ne samo ozbiljne ekonomske probleme same po sebi, već i jedno i drugo služi tome da još više utiče na dugoročno usporavanje privrednog rasta. Finansijska neizvesnost koja prati inflatorna vremena, kao i niske stope korišćenja kapaciteta koje prate periodično visoke stope nezaposlenosti, obeshrabruju podsticaje za investiranje u nove proizvodne kapitalne formacije i usporavaju stopu porasta produktivnosti privrede.

Implikacije krize

Istorijski okviri dugog talasa pokazuju da će se rešavanje tekuće krize morati zasnivati na jednoj novoj institucionalnoj strukturi. Biće potrebne krupne institucionalne promene da bi se prevladale protivrečnosti koje su narušile posleratnu institucionalnu strukturu u protekloj deceniji. Pošto će zavisiti od političkih borbi do kojih će doći, ove promene mogle bi dovesti do jedne reformisane i revitalizovane kapitalističke strukture, pa čak verovatno i do fundamentalnog preobražaja kapitalističkog oblika proizvodnje.

Jedna stvar na koju u početku treba staviti naglasak, međutim, jeste da je malo verovatno da će neke protivrečnosti koje su doprinele tekućoj ekonomskoj krizi biti u potpunosti prevladane u bilo kakvim razumnim institucionalnim uslovima. Pre svega, Ricardova ograničenja u pogledu fizičke raspoloživosti prirodnih resursa verovatno će u budućnosti imati veću težinu nego što su imale u prošlosti. Zemlje, šume, nafta, minerali i druge osnovne sirovine, a takođe i sposobnost zemljišta da ap-

sorbuje otpadne materije, definitivno su ograničeni u smislu ponude; kako bude rasla potražnja svetske ekonomije koja se razvija, ovi resursi biće sve više podvrgnuti jednom trajnom trendu povećanja njihovih realnih cena. Dok povećana raspoloživost inostranih resursa, kao i tehnološke promene, mogu ublažiti ova ograničenja, može se podvesti pod sumnju da li takve mere mogu obezbediti išta više osim privremenog ili delimičnog olakšanja od jednog dugoročnog problema.¹⁶ Ekološka ravnoteža svetske prirodne sredine prošla je kroz jednu kvalitativnu promenu u drugoj polovini dvadesetog veka. Ovo neće nužno dovesti do kraja istorijskog kapitalističkog obrasca dugih talasa uspona i padova, ali je verovatno da će smanjiti ploveći kurs uspona u smislu konvencionalnih indikatora ekonomskog razvoja.

I za jednu drugu protivrečnost koja je u vezi sa ovom i koja je naginjala tome da oslabi američku privredu u poslednje vreme, takođe bi se moglo reći da je malo verovatno da će biti u potpunosti prevladana u uslovima bilo kakve buduće institucionalne strukture. Ja pod ovim mislim na eroziju hegemonije Sjedinjenih Država nad svetskim kapitalističkim sistemom. Sasvim je moguće da bi se međunarodna ekonomska stabilnost mogla ponovo uspostaviti pod nekom vrstom zajedničke ili nadnacionalne kapitalističke vlasti, mada bi takav razvoj iziskivao veliku dozu pregovaranja i kompromisa, i to takve vrste o kojoj jedva da postoje tragovi u okvirima krupnih kapitalističkih sila danas. Ali, čak ako bi se mogla ponovo i uspostaviti neka stabilna međunarodna kapitalistička ekonomska struktura, to ne bi bila takva struktura iz koje bi američka privreda mogla izvlačiti specifične privilegije ili ekonomske prednosti u odnosu na rivalske kapitalističke privrede. Možda još i važnije od toga, to više nikad neće biti onakva struktura koja bi obezbedila tako povoljan pristup sirovinama i energiji iz zemalja trećeg sveta. Na taj način, ako američka privreda mora samu sebe da oživi nekim novim talasom prosperiteta, najverovatnije je da će to morati uraditi tako što će se prilagoditi uslovima jedne umerenije stope privrednog rasta nego što je bilo postignuto

¹⁶ Vidi, Heilbroner, 1978, poglavlje 9; on na sledeći način ukazuje na implikacije budućeg ekonomskog razvoja (str. 88): »Ograničenja prirodne sredine, koja predstavljaju krupan, odlučujući element u eri u koju upravo sada stupamo, ukazuju da imamo pred sobom možda 25 godina razvoja... posle čega će gotovo sigurno uslediti izvesno drastično smanjenje... splašnjavanje ekspanzije, što će... nametnuti jedan istinski istorijski izazov kapitalizmu.«

tokom poslednjeg dugog talasa uspona kakav je predstavljao posleratni procvat.

Da bi se započeo i podstakao novi uspon u američkoj ekonomiji, bilo bi nužno da se sprovede reforma kako međunarodnih tako i domaćih vidova posleratne institucionalne strukture. Ali, iz razloga koji su upravo izneti, ne može se očekivati da prestrukturiranje međunarodnih aspekata odigra bilo kakvu veću i značajniju ulogu revitalizacije. Nasuprot očiglednom uverenju nekih članova nove administracije Ronalda Reagana, ne postoji neki način pomoću kojeg bi Sjedinjene Države mogle da ponovo uspostave svoj status »broj jedan« u svetu u onoj meri u kojoj bi to dovelo do stvaranja značajnijih ekonomskih koristi za američku ekonomiju. Tako, na primer, čak i neki pokušaj da se zaposednu petrolejska polja Srednjeg istoka predstavljao bi samo pridodavanje jednog novog elementa haosa uslovima svetske ponude petroleja, uz rezultat da bi se realna cena uvoznog petroleja u Sjedinjene Države gotovo zasigurno povećala. Najviše što američka ekonomija može očekivati od jedne nove međunarodne institucionalne strukture jeste povratak na sveopštu stabilnost međunarodne privrede koja je karakterisala posleratni period procvata. Ali, da bi se postigao jedan takav »novi međunarodni ekonomski poredak«, Sjedinjene Države moraće biti spremne da široko podele sa drugim zemljama kako međunarodni politički uticaj, tako i ekonomske koristi koje iz toga proističu. Ukratko, zahtevima drugih zemalja u pogledu svetskog ekonomskog kolača moraće se prilagođavati mnogo više nego u prošlosti kako bi se ostvarila potrebna međunarodna stabilnost, neophodna da bi se poboljšali izgledi i za rast samog tog kolača.

S obzirom na ograničene mogućnosti da međunarodno prestrukturiranje samo po sebi pokrene jedan novi dugi talas uspona u Sjedinjenim Državama, u nekom uspešnom procesu prestrukturiranja u središte pažnje moraće biti stavljeni domaći vidovi posleratne institucionalne strukture Sjedinjenih Država. Potrebno je da se nešto učini u pogledu prekomernih zahteva i pritiska na raspoložive resurse, kao i u pogledu prepreka koje stoje na putu povećanoj racionalizaciji proizvodnje, što je proisteklo kao rezultat sloma sporazuma između kapitala i rada, protivrečnosti kejnzijanzma, kao i porast ekonomske sigurnosti i zaštite pod pokroviteljstvom države. U periodu posleratnog dugog talasa uspona, kada su domaći uslovi prirodne sredine i međunarodni uslovi bili relativno povoljni i kada je američka ekonomija bila u suštini ograničena u pogledu potražnje a ne u

pogledu ponude, bilo je moguće da se istovremeno zadovolje zahtevi korporativnih kapitalista za visokim profitima i za investicionim izvorima — čime je podgrejavan brzi ekonomski rast i razvoj — a isto tako i zahtevi različitih drugih grupacija za većom sigurnošću i zaštitom. U ovo spada, na primer, socijalno osiguranje za stara lica, povećana dopunska davanja, a takođe i porast realnih nadnica za organizovane radnike, izvesni oblici socijalnog staranja za siromašne i nezaposlene, regulativa u prilog potrošača, manjina i čovekove sredine i — ne najmanje važno — unosni ugovori za isporučioce vojne opreme, a takođe i druge vladine beneficije za veoma šaroliku grupu specifičnih interesa biznisa. Ali, od kraja 1960-ih godina, američka ekonomija počela je da bude u suštini ograničena u pogledu ponude, nesposobna da udovolji neprimerenoj tražnji koja joj je nametnuta. Liberalni program »države blagostanja i vođenja rata«,¹⁷ što je predstavljalo deo *rešenja* za ekonomsku krizu 1930-ih godina, zbog toga što je doprineo stimulanju profita preko povećane ukupne potražnje, postao je sada deo *problema*, zbog toga što se sukobljava s interesima kapitalista za izvorima investicija i što ograničava obim njihovog prava na donošenje odluka.

Iz ovog proističe da će nešto morati da bude žrtvano u procesu reformisanja unutrašnje institucionalne strukture. Ukoliko postoje prekomerni zahtevi u odnosu na raspoložive resurse, tako da se suviše malo resursa produktivno investira, i ukoliko postoje suviše veliki otpori racionalizaciji proizvodnje, onda mora doći do izvesnog smanjenja zahteva i do smanjenja otpora prema promenama. Ovo znači da su sada bitne *žrtve*; neki ljudi će morati da smanje svoje zahteve i da odustanu od svog otpora, trpeći na taj način makar i privremeno opadanje svoje ekonomske dobrobiti. Ali, ko će poneti ovaj teret?

Posleratna unutrašnja institucionalna struktura »zaštićenog kapitalizma« postavljena je tako da proširi i poveća krug socijalnih i ekonomskih grupacija s određenom podlogom ekonomske sigurnosti i izvesnog udela u kapitalističkom prosperitetu. U stvari, same mogućnosti »zaštićenog kapitalizma« doprinele su tome da se ova dostignuća preobrate u ekonomska prava koja se istrajno brane. U kontekstu tog istorijskog razvoja i u političkom okviru liberalne demokratije, vladajućoj kor-

¹⁷ Ovaj izraz popularisao je O'Connor, 1973; vidi naročito poglavlje 6.

porativnoj kapitalističkoj klasi bilo je sve teže da jednostavno prevaljuje teret prestrukturiranja sistema na radnike, farmere, stare, sitne poslovne ljude i druge korisnike sigurnosti i zaštite pod pokroviteljstvom države. U isto vreme, reklo bi se da su američki korporativni kapitalisti postali dovoljno snažni da izbegnu da na sebe preuzmu čitav teret žrtava.

Znači li to, onda, da nema izlaza iz tekuće krize američke ekonomije? Ja vidim nekoliko mogućih scenarija u narednim godinama u Sjedinjenim Državama. Prvo, moguće je da u bliskoj budućnosti neće doći ni do kakvog značajnijeg prestrukturiranja; ovo je zaista malo verovatno, čak i pod sadašnjom Reaganovom administracijom. Vrsta reformi koje će biti uvedene da se smanje zahtevi i da se svedu na realne mogućnosti proizvodnje, zatim da se oslobode resursi za porast investiranja i da se racionalizuje američka industrija, naići će na snažan otpor na političkoj sceni. Rezultat toga mogao bi lako biti nastavljanje »tumaranja do cilja«, pri čemu bi se situacija postepeno pogoršavala sve dok se budu nastavljali jalovi naponi da se makroekonomija održi pod kontrolom putem tradicionalne fiskalne i monetarne politike i dok ne dovedu do potpunog bankrotstva. Ovo je recept za porast društvenih i političkih zategnutosti, ako ne i za ekonomski haos. Prema tome, ja mislim da ćemo pre ili kasnije biti svedoci povećanih fundamentalnih napora kada je reč o bavljenju pogoršanom ekonomskom situacijom. Priroda nove institucionalne strukture koja će se neizbežno pojaviti u Sjedinjenim Državama zavisice od političkih snaga koje će se u međuvremenu oblikovati. Ali, bilo koja nova struktura moraće da pruži sveobuhvatan odgovor na ključno pitanje koje se javlja iz tekućeg čorsokaka: ko će poneti teret procesa prestrukturiranja?* Da bih ilustrovao čitav raspon mogućnosti koje stoje pred nama, ja ću u sledećem odeljku raspravljati o tri alternativne ekonom-

* Postavljajući ovo kao ključno pitanje od kojeg zavisi rešavanje ekonomske krize Sjedinjenih Država, ja podržavam tezu o perspektivi nultog zbira, koju u svojoj analizi tekuće krize naglašava Thurow (1980): »Čiji dohodak planirate da smanjite u procesu rešavanja ekonomskih problema s kojima se suočavamo?« Ja, prema tome, odbacujem bilo kakve alternativne pravce analize koji bi podrazumevali da postoje načini za revitalizaciju američke ekonomije koji mnogim ljudima ne nameću (barem kratkoročno gledano) značajne terete. Ja jednostavno ne verujem da postoji dovoljno praznog prostora u ekonomiji, bilo u privatnom ili u javnom sektoru, koji bi dozvoljavao neku bezbolnu mobilizaciju resursa za podsticanje jednog novog ekonomskog procvata.

ske strategije za bavljenje tekućom ekonomskom krizom, od kojih je svaka karakteristična po suštinski različitom odgovoru na postavljeno ključno pitanje.

Tri strategije za prevazilaženje krize

Alternativne ekonomske strategije o kojima ću raspravljati u ovom poglavlju uključuju nove institucionalne strukture, čije će uspostavljanje nametati značajne terete različitim slojevima američkog društva. Ja ću u širokim crtama izložiti razlike između jedne *konzervativne* strategije, koja najveći deo tereta promena svaljuje na pleća siromašnijih i slabijih klasa; zatim *socijaldemokratske* strategije, koja teži tome da se teret široko i podjednako rasporedi na mnoge različite grupacije; i *demokratsko-socijalističke* strategije, koja prebacuje teret na imućnije slojeve u celini, a posebno na korporativne kapitaliste. Svaka ova strategija predstavlja radikalno napuštanje sadašnjeg stanja *status quo*-a, s obzirom da je za kapitalističku institucionalnu strukturu posleratnih Sjedinjenih Država karakteristično da pokušava da izbegne svaljivanje nekog značajnijeg tereta na bilo koju glavnu komponentu društva.

Konzervativna strategija teži tome da očuva ekonomsku moć i privilegije vladajuće kapitalističke klase u procesu revitalizacije ekonomije. Reindustrijalizacija i razvoj moraju se stimulisati oštrim porastom korporativne rentabilnosti i ekonomskim koristima za vodeće izvršne funkcionere i menadžere. Da bi se izvršila reinflacija profita i stimulisao razvoj pod uslovima koji su najpovoljniji za ekonomsku elitu, jasno je da će biti nužno da se potkrešu ekonomski zahtevi gotovo svih drugih. Tako se mora usporiti porast radničkih nadnica i plata i potkresati čitav mehanizam države blagostanja — socijalno staranje, javna zdravstvena služba, nadoknade za nezaposlenost, pomoć urbanim područjima i sitnim preduzećima i drugo. Osim toga, mora se smanjiti i ona vrsta vladavine regulative čiji je cilj da služi društvenim potrebama time što nameće određene troškove biznisu putem ograničavanja njegove slobode odlučivanja — na primer, zakonodavstvo za zaštitu čovekove sredine, potrošača, radnika i manjina.

Ukratko, konzervativna strategija poziva na obimno demontiranje (ako ne i na potpuno likvidiranje) čitave mreže mehanizama pod pokroviteljstvom države koja se razvila u posleratnom »zaštićenom kapitalizmu« radi pružanja izvesnog stepena sigurnosti, zaštite i pre-

raspodele dohotka u korist američkog naroda. Međutim, upadljivo zaštićeni od oštrice sekire ostaju neki glavni korporativni korisnici vladine darežljivosti, a najizrazitije među njima krupni privatni isporučioći vojne opreme. To je zbog toga što se vojnoindustrijski kompleks smatra za jedan važan deo korporativne kapitalističke ekonomske osnove koju treba revitalizovati, a takođe i zbog toga što se u nekim verzijama konzervativne strategije veruje da je snažan vojni stav u stanju da doneše značajna ekonomska dostignuća iz američkih odnosa sa drugim zemljama. (Kao što je ranije rečeno, međutim, ne bi bilo realistično da ma koja strategija računa na bilo šta drugo što bi bilo od pomoći za ekonomiju Sjedinjenih Država u međunarodnoj sferi nego na obnavljanje sveukupne stabilnosti putem udela u upravljanju svetskom kapitalističkom ekonomijom). Obećanje koje konzervativna strategija sadrži u sebi u pogledu većine američkog naroda, koji će na svojim plećima nositi teški ekonomski teret nužan da bi se oslobodilo zverskog duha korporativnih kapitalista, sastoji se u tome da će posle nekoliko godina kretanja na ovom putu, životni standard svih početi ponovo da raste. Ovo je klasična teorija »kap po kap« raspodele dobiti iz kapitalističkog ekonomskog razvoja.

Dosledno u skladu sa suštinskim porivom ove konzervativne strategije za ostvarenje ekonomske revitalizacije, postoje u stvari dve sasvim različite varijante o kojima se upravo vodi rasprava i koje se razmatraju u Sjedinjenim Državama. Prva je *tržišno-zasnovana* konzervativna strategija, koja je (naročito u Velikoj Britaniji) takođe nazvana *monetaristička*.¹⁸ Ova varijanta teži tome da se konzervativna strategija primeni putem sveobuhvatnog smanjenja uloge države i skidanja okova sa tržišta, što znači da se kazaljke časovnika vrata unazad u jedan raniji stadijum kapitalističkog razvoja. Osim napada na državu blagostanja, suštinska komponenta ove varijante sastoji se u tome da se zaustave nastojanja na primeni kejnzijskog upravljanja potražnjom i da se, umesto toga, (pokuša) da održi jedna spora, stabilna stopa rasta snabdevanja novcem. U kontekstu tekućih uslova u američkoj ekonomiji, ovaj monetaristički pristup bi se oslanjao na jedan veći silazni put ekonomije, koji bi bio praćen odgovarajućim periodom visoke neza-

¹⁸ Najvatreniji i najpopularniji zastupnik ove varijante konzervativne strategije jeste Milton Friedman. On se snažno zalaga za svoja gledišta u mnogim knjigama, člancima, javnim govorima, pa čak i na televizijskim programima; najbolji izvor za ovo je Friedman and Friedman, 1979.

poslenosti, kako bi se postigli važni konzervativni ciljevi usporavanja stope rasta nadnica i likvidiranja neefikasnih preduzeća. Na taj način, teret prestrukturiranja bi se svom težinom prevaleo na radnike, naročito na veliki broj otpuštenih, ali bi takođe pogodio mnoge žrtve u domenu biznisa u okviru klasičnog kapitalističkog procesa »kreativne destrukcije«. Osim toga, u kontekstu regionalnih i ekonomskih razlika koje su karakteristične za savremene Sjedinjene Države, ovim pristupom bi se u velikoj meri pogoršale teškoće u »hladnom pojasu« i veoma doprinelo ekonomskoj stimulaciji u već i inače perspektivnijem »sunčanom pojasu«.¹⁹ Ali, zastupnici ove teze bi ponovo tvrdili da će sadašnje patnje biti konačno nagrađene budućim dostignućima, jer ljudi slede logiku tržišta i idu iz slabih u snažnije industrijske grane i iz depresivnih u prosperitetna područja.

Tržišno zasnovana konzervativna strategija pati od nekih potencijalno ozbiljnih političkih i ekonomskih problema. Pre svega, pitanje je da li će ljudi koji su se decenijama borili da se obuzda poslovanje nesputanog tržišnog kapitalizma, a time i da se postigne izvestan stepen ekonomske sigurnosti pod pokroviteljstvom države, pristati na velike ekonomske ustupke u zamenu za obećanje o »zlatnim brdima i dolinama«. Može li teret takve ekonomske žrtve biti nametnut većini naroda u kontekstu jednog (po opštem mišljenju, vrlo nesavršenog) liberalnog demokratskog političkog okvira? Izbor Ronalda Reagana pokazao je da teška ekonomska vremena stvaraju određenu klimu u kojoj su ljudi spremni da pokušaju nešto novo, ali je to i dalje veoma daleko od prihvatanja one vrste dugotrajnih žrtava koje su potrebne da bi konzervativna strategija mogla da deluje.

Drugo, čak i da tržišno zasnovana konzervativna strategija može biti primenjena nad jednom zaplašenom političkom opozicijom, postoje ozbiljna pitanja o njenim izgledima na uspeh u smislu njenih sopstvenih uslova. Ako bi povratak na jedan raniji istorijski oblik kapitalističke institucionalne strukture bio zaista izvodljiv, i ako bi se takvim povratkom uspelo u snižavanju nadnica, povećanju profita i pokretanju talasa likvidiranja neefikasnih preduzeća, da li bi visoki profiti koje bi ostvarili preživeli korporativni pobednici nužno stimulisali novi talas produktivnog investiranja kapitala? Da bi se izložili krupnom riziku i da bi odvojili ogromna

¹⁹ U pogledu korisne rasprave o regionalnim dimenzijama tekuće krize američke ekonomije i o regionalnim posledicama strategije zasnovane na tržištu, vidi Rohatyn, 1981.

sredstva koja su nužna za prestrukturiranje američke ekonomije, kapitalisti moraju biti sigurni u izgledu za stabilnost u budućnosti — ekonomsku, političku i društvenu — i u adekvatnost buduće potražnje njihovih proizvoda. Ali, cena tržišno podstaknute preraspodele i racionalizacije u prilog krupnih korporativnih kapitalista mogla bi biti vrlo visoka u smislu političkog i socijalnog nemira. Osim toga, jedan purgativni period ekonomske depresije, praćen ograničavanjem radničkih nadnica i vladinih programa, mogao bi dovesti do ozbiljnog manjka ukupne potražnje. Izgledi u pogledu političkih zategnutosti i ekonomskih problema mogli bi umanjiti očekivanja kapitalista kada je reč o budućoj rentabilnosti i time potkopati i samu kapitalističku inicijativu na kojoj se, inače, zasniva očekivani ekonomski oporavak.*

Zbog rizika i neizvesnosti koji su svojstveni tržišno zasnovanoj konzervativnoj strategiji, jedan alternativni pristup nazvan *državno-usmeren* ili *korporativistički*, istaknut je kao bolji način da se ostvare isti ciljevi.²⁰ Ova varijanta konzervativne strategije teži preraspodeli i racionalizaciji u prilog korporativnog kapitala, ali ne putem oslobađanja tržišta stega koje ga sputavaju nego putem razumnog državnog planiranja procesa »re-industrijalizacije«. Zastupnici ovog korporativističkog pristupa nisu ubeđeni da su moderne kapitalističke ekonomije dovoljno fleksibilne da se prestrukturiraju putem volontarističkog reagovanja na signale tržišta; otuda oni vide potrebu za jednom kvalitativno povećanom ulogom države u procesu prestrukturiranja. Korporativisti se slažu s monetaristima u pogledu demontiranja mnogih elemenata države blagostanja; ali oni nemaju poverenja u to da se putem nezaposlenosti može ograničiti porast nadnica (miti žele da rizikuju političke i ekonomske posledice nekog većeg ekonomskog opadanja) i ne očekuju da se preko tržišnih podsticaja može ostvariti neki blagotvorni oblik kreativne destrukcije u uzavrelim političkim i ekonomskim okolnostima.

Na taj način, korporativistička varijanta konzervativne strategije traži neposredne vladine napore u po-

* Prema nedavnim izveštajima u štampi, reklo bi se da je ovo jedan od važnih razloga za neuspeh koji je doživela verzija monetarističke strategije za revitalizaciju britanske ekonomije koju je prihvatila Margaret Thatcher.

²⁰ Ova varijanta konzervativne strategije ogleda se u nekim delima objavljenim pod pokroviteljstvom Tripartitne komisije; vidi Sklar 1980. Važni elementi toga mogu se takođe naći u posebnom izveštaju pod naslovom »The Reindustrialization of America«, *Business Week*, 30. jun 1980.

gledu ograničenja rasta nadnica, ako ne putem pregovora s predstavnicima biznisa i radničkim liderima, onda putem nekog oblika kontrole nadnica i cena (s naglaskom na nadnice!). Od jednakog značaja je i to da korporativistički pristup traži od države da deluje kao neki koordinator investiranja i istraživanja na nacionalnom planu, te da fondove investicija i vladine ugovore poverava i dodeljuje onim korporacijama koje su spremne da se reorganizuju i da usmere svoje napore na izgradnju jedne snažnije nacionalne ekonomije.²¹ U kontekstu Sjedinjenih Država ovo bi značilo da treba staviti podjednak naglasak na modernizovanje industrijskih preduzeća u području Severoistoka i Srednjeg zapada i na stimulisanje novih industrijskih pogona na Jugu i na Zapadu. Japan se uzima kao model saradnje između države i korporativnog kapitala; eksplicitni cilj jeste da se poveća koncentracija i centralizovano planiranje poslovne aktivnosti kako bi se racionalizovala američka ekonomija i kako bi se omogućilo američkim preduzećima da uspešno konkurišu na svetskim tržištima.

Suprotno monetarističkoj varijanti, korporativistička varijanta konzervativne strategije jasno podrazumeva uspostavljanje jedne istorijski nove kapitalističke institucionalne strukture u Sjedinjenim Državama. Takva struktura bila bi konzistentna s istorijskim obrascem stalnog povećanja uloge države u ekonomiji tokom sukcesivnih stadijuma kapitalističkog razvoja. Možda najozbiljnije potencijalne teškoće u primenivanju ovog pristupa leže u političkom i ideološkom domenu: može li neki oblik kapitalističkog državnog planiranja biti prihvatljiv za američku populaciju i za zajednicu biznisa, koji su snažno i tradicionalno neprijateljski raspoloženi prema centralizovanoj vladinoj moći? A neki od onih istih problema koji bi mogli lako da dovedu u opasnost monetarističku varijantu mogli bi se takođe pokazati kao nepovoljni za korporativističku varijantu konzervativne strategije: može li široki otpor ekonomskim žrtvama, kao i otpor radnika i sitnog biznisa racionalizaciji industrije, da bude lako prevladan u kontekstu jednog liberalnog demokratskog političkog okvira?

Drugi opšti pristup koji bi se mogao dovesti u vezu sa strukturalnim problemima savremenog kapitalizma jeste *socijaldemokratska* strategija. Bitna ideja ove strategije jeste da se teret ekonomskih žrtava koje će ljudi morati da podnesu radi revitalizacije ekonomije

²¹ Ovu ulogu države u korporativističkoj strategiji jasno opisuje Gonick (1981) u kontekstu savremene kanadske ekonomije.

što šire rasporedi. Dok obe varijante konzervativne strategije svaljuju praktično celokupni teret na siromašne slojeve i na radničku klasu, socijaldemokratska strategija nastoji da izjednači teret i da tako izbegne neke političke otpore promenama od strane onih koji su najteže pogođeni. Rad, biznis, penzioneri, farmeri, sve klase i grupacije, pregovaraju o jednoj vrsti »društvenog ugovora«, prema kome je svaka strana ugovornica saglasna da smanji svoje zahteve tokom sledećih pet godina, ili otprilike toliko, prihvatajući privremeno snižavanje standarda svog ekonomskog položaja i poremećaje koji su svojstveni u prestrukturiranju ekonomije, u zamenu za garantovani udeo u dostignućima budućeg prosperiteta. Uspah jedne takve strategije zavisi od ishoda pregovora koje rukovodioci dobro organizovanih i disciplinovanih grupacija vode među sobom. Ona, istovremeno, podrazumeva veliku ulogu države u utvrđivanju uslova društvenog ugovora i u njenoj primeni. Kao i u slučaju korporativističke varijante konzervativne strategije, neki oblik kontrole nadnica i cena ili »političke dohotka« biće gotovo sigurno neophodan da bi se raspodela tereta oskudice i stezanja kaiša držala pod kontrolom; ali u ovom slučaju raspodela bi bila pravednija. Međunarodni pandam domaćoj institucionalnoj strukturi raspodele tereta jeste »novi međunarodni ekonomski poredak«, u kojem bi Sjedinjene Države učestvovala na jednoj relativno pravičnoj osnovi u svetskoj kapitalističkoj ekonomiji, kojom se zajedno upravlja.

Ako podjednako udeo u stezanju kaiša predstavlja izrazitu karakteristiku socijaldemokratske strategije za prevazilaženje tekuće ekonomske krize, jedna druga i podjednako važna komponenta ove strategije jeste racionalizacija ekonomije državnim usmeravanjem. Institucionalna struktura »zaštićenog kapitalizma« u posleratnim Sjedinjenim Državama sve više je uključivala državu u pružanje sigurnosti i zaštite ljudima i preduzećima; ona je time podrivala klasični kapitalistički proces obnavljanja putem kreativne destrukcije, ne zamenjujući bilo koji alternativni proces. Slično korporativističkoj verziji konzervativne strategije, socijaldemokratska strategija traži novu institucionalnu strukturu u kojoj država preuzima kvalitativno povećanu ulogu u planiranju procesa reindustrijalizacije. Ali, socijaldemokratski pristup se razlikuje od korporativističkog pristupa po tome što želi da zadrži i sačuva umesto da smanji funkcije države blagostanja, da se radničkoj klasi ne bi nametnuo neproporcionalno veliki teret. Pošto se, u okviru konteksta ograničene ponude, nečega mora odreći,

ova briga za radnike i za siromašne slojeve mora se ostvariti na račun drugih klasa, zapravo na račun samih kapitalista. Da bi se finansirali takvi programi kao što su premeštanje radnika i prekvalifikacija za produktivnije poslove, zatim pomoć regionima i grupacijama koji su hendikepirani reindustrijalizacijom, trajna zaštita zdravlja radnika, sigurnost potrošača, a takođe i čovekove sredine, zahtevi bogatih slojeva u pogledu dohotka moraće biti ograničeni u određenom periodu, a kapitalisti će se morati podsticati da uđu u nova produktivna investiranja bez neposrednih dobiti u obliku većih privilegija i viših profita.

S jedne praktične tačke gledišta, veća egalitariistička sadržina socijaldemokratske strategije nudi veće prednosti u odnosu na korporativističku konzervativnu strategiju po tome što ima više da ponudi ključnim komponentama društva — takvima kao što je, na primer, organizovani rad — čija će saradnja verovatno biti od bitnog značaja za uspešnu primenu racionalizacije koju usmerava država.²² Dok se korporativistički cilj sastoji samo u tome da se ograniči porast radničkih nadnica, da se ostvare veći profiti kao izvor novih podsticaja za investiranje kapitala, dotle se socijaldemokratski pristup sastoji u tome da stimuliše programe kojima bi se podsticala veća štednja iz povećanih radničkih nadnica, tako da bi se na sličan način otvorili izvori sredstava za nove investicije, ali bi rad u okviru ugovora sa kapitalom zadržao veće zahteve u pogledu budućih plodova tog investiranja. Na taj način, jedan oblik prinudne štednje od strane radnika — verovatno preko programa udela u profitima — predstavljao bi zamenu za onaj oblik štednje koju vrše kapitalisti iz dohotka koji su prisvojili od radnika. Ključna pretpostavka socijaldemokratskog pristupa jeste da bi kapitalisti (uz izvesno ohrabrenje od strane države) sproveli novo investiranje čak ako i ne bi ubirali sve buduće dobiti od profita.²³

Socijaldemokratska strategija bavljenja krizom ograničene ponude predstavlja logičko proširenje institucio-

²² Ovo je sigurno jedan od razloga zašto Felix Rohatyn, u suštini korporativistički konzervativac, zastupa takvu ekonomsku strategiju koja sadrži znatne primese socijaldemokratskih elemenata; vidi Rohatyn, 1980, 1981.

²³ Kao alternativu za udeo radnika u nekim budućim profitima, u zamenu za tekuće ograničenje radničke potrošnje, kapitalisti bi mogli razmotriti mogućnost davanja većeg stepena demokratije na radnom mestu, te bi tako zamenili udeo u kontroli udelom u dohotku, kao usluga za uslugu u okviru društvenog dogovora. Esping-Anderson i Friedlander (1980) govore o tome da je ovo već počelo da se dešava u nekim zapadnoevropskim kapitalističkim zemljama.

nalne strukture koju su u posleratnom periodu razvile »evrosocijalističke« vlade, koje su prvenstveno predvodile socijaldemokratske partije u nekim evropskim kapitalističkim zemljama — Švedskoj, Norveškoj, Danskoj, Holandiji i Austriji. Na sličan način kao i posleratna institucionalna struktura Sjedinjenih Država, evrosocijalistička alternativa dobro je delovala tokom godina procvata, od 1950-ih do 1960-ih godina; u jednom dugom talasu uspona bilo je mnogo više prosperiteta nego oskudice. Ali, postoje takođe i neki znaci da je socijaldemokratski pristup omogućio svojim pristalicama da ekonomsku krizu iz 1970-ih godina prežive nešto uspešnije nego Sjedinjene Države i druge zemlje koje je karakterisala manje planska a više konkurentna institucionalna struktura.

Ipak, postoje neki vrlo realni problemi s kojima bi se suočila nastojanja za prevazilaženje tekuće ekonomske krize u Sjedinjenim Državama pomoću socijaldemokratskih sredstava. Pre svega, što se više *primarna* raspodela dohotka (prema klasi, regionu, rasi, itd.) smatra za nejednaku i nepoštenu, manje će biti prihvatljiv neki program udela u oskudici kojim se teži nametanje ekonomskog tereta ekviproporcionalno na *margini*. Drugo, ako krupni korporativni kapitalisti treba da prihvate niže profite u određenom periodu kao svoj udeo u teretu oskudice i stezanja kaiša, mnogi od njih će se naći u iskušenju da prebace svoj kapital u inostranstvo i da ga investiraju tamo gde se od njih ne traži takva žrtva. Treće, ako je radnički pokret dovoljno dobro organizovan i disciplinovan da bi mogao stupiti u pregovore i prihvatiti sporazume koji uključuju sadašnje žrtve u zamenu za neki bolji udeo u budućnosti, radnici bi mogli zahtevati od kapitalista više nego što predstavlja njihov tradicionalni udeo u jednom ponovo uvećanom ekonomskom kolaču.²⁴

Ovi pritisci vuku u pravcu da socijaldemokratski pristup u pogledu stezanja kaiša postane nestabilan, sa jednom svojstvenom tendencijom da se pomeri udesno (u meri u kojoj kapitalisti zadržavaju moć da kontrolišu investicione odluke), ili ulevo (koliko radnici povećavaju svoju brojčanu snagu putem organizovanja i discipline). Vredno je zabeležiti da su u poslednje vreme najveći uspesi socijaldemokratske strategije, takvi kakvi jesu, zabeleženi u malim zemljama sa relativno homoge-

²⁴ Ovo pitanje naglasio mi je Sam Bowles, koji je u principu pesimistički raspoložen u pogledu mogućnosti socijaldemokratske strategije da prevlada uslove ekonomske krize bilo u Evropi ili u Sjedinjenim Državama.

nim stanovništvom, relativno ravnopravnom raspodelom dohotka, sa snažnim i ujedinjenim radničkim pokretom i federacijama kapitalista, kao i sa istorijskom tradicijom postizanja kompromisa pod pokroviteljstvom vlade.²⁵ Sasvim je jasno da bi bio izuzetno težak zadatak učiniti da socijaldemokratska strategija deluje u jednom društvu tako velikom, tako heterogenom, tako nejednakom i tako individualističkom kao što su Sjedinjene Države.

Konačno, postoji i treća opšta strategija za rešavanje tekuće krize američkog kapitalizma, koja se sastoji u tome da se on zameni nekim oblikom socijalizma. Suština jedne *socijalističke* strategije jeste da se neophodni tereti ekonomskih žrtava postave pravično na one koji su najviše u stanju da ih podnose: na bogate slojeve uopšte, a naročito na korporativnu kapitalističku klasu — vlasnike kapitala i izvršne funkcionere. Ovo bi nužno značilo kako eliminisanje visoko koncentrisane privatne imovine koja donosi dohodak, tako i ukidanje kontrole koju mala privatna upravljačka elita ima nad krupnim ekonomskim preduzećima i aktivnostima. Bez potencijalnih dobiti u vidu visokih profita, visokih plata i privilegija rukovodećih kadrova, kao i privatnog domena vlasti, od korporativističkih vlasnika i izvršnih funkcionera ne bi se moglo očekivati niti bi se na njih moglo osloniti da će odigrati svoju karakterističnu kapitalističku ulogu kao konstruktori ekonomskog razvoja. Tradicionalne kapitalističke funkcije prikupljanja novčanih ušteda, investiranja, preduzetništva i upravljanja preduzećima, sada bi trebalo da preuzme na sebe jedna drukčija klasa ljudi, u uslovima duboko revolucionisane institucionalne strukture. Da bi dovela do obnovljenog privrednog uspona, alternativna struktura morala bi dobro da se koristi sredstvima koje bi oslobodili bogati slojevi i da zatim razvije nove mehanizme za revitalizaciju privrede.

Istorijski precedan pokazuje da eksproprijacija privilegovane imovinske klase obično vodi do institucionalizovanja jednog autoritarnog oblika socijalizma, u kojem jedna nova elita vladinih funkcionera dominira nad procesima donošenja odluka i izvlači neproporcionalno veliki udeo iz dostignuća ekonomskog razvoja.

²⁵ Švedska je najpoznatija po svom relativno uspešnom eksperimentu sa socijaldemokratskim oblikom kapitalizma; vidi Heilbroner (1980) u pogledu konciznog pregleda o tome. Ali, Austrija je verovatno najbolji primer socijaldemokratskog uspeha u suočavanju s uslovima ekonomske krize u protekloj deceniji; vidi Stauber (1981) u pogledu korisne analize austrijskog iskustva.

Bez ulaženja u rasprave koje se sada vode o tome da li su iskustva savremenih socijalističkih zemalja relevantna za jedno razvijeno kapitalističko društvo kao što su Sjedinjene Države, ja ću ovde razmotriti samo jednu *demokratsko-socijalističku* strategiju, za koju nazim da je relevantnija i poželjnija za savremene Sjedinjene Države.

Demokratsko-socijalistička strategija je i radikalnija i egalitarnija od socijaldemokratske strategije o kojoj je prethodno bilo reči, jer teži mnogo većoj jednakosti u raspodeli dohotka i bogatstva (umesto što bi samo obezbeđivala promenu ravnoteže na marginama) i teži da podstakne demokratizaciju *procesa* donošenja ekonomskih odluka (umesto da samo podstiče ostvarivanje izvesnih željenih ekonomskih *rezultata*). Ključne karakteristike ove strategije su kvalitativne promene u organizaciji radnih mesta i u kontroli odluka o investicijama, kako bi se okončala dominacija moćne i relativno nepouzdanе elite u donošenju odluka u svakoj od ovih sfera. Jedan oblik demokratske kontrole radnika-potrošača-građanina nad ekonomskim preduzećima zamenio bi karakteristično autoritarnu kontrolu koju u svojim rukama imaju kapitalisti, izvršni funkcioneri u privatnom sektoru i menadžeri u javnom sektoru; a demokratski pouzdane vladine agencije — na lokalnom, državnom i nacionalnom nivou, zavisno o aktivnostima koje obuhvataju — planirale bi kritične procese novčane štednje i investicija. Demokratska socijalistička kontrola na mikro i makro nivou privrede ne treba da zamenjuje tržište, ali bi bila prilično komplementarna i doprinela bi regulisanju tržišta u javnom interesu.

Ekonomsko objašnjenje demokratsko-socijalističke strategije za prevazilaženje krize američke ekonomije je sledeće. Prvo, eliminisanjem luksuzne potrošnje koju bogatim slojevima omogućuju profiti i dohodak zasnovan na visokim platama, oslobodilo bi značajne nove izvore sredstava za produktivno kapitalno investiranje. Drugo, pod pretpostavkom da su korporativni kapitalistički interesi doprineli ogromnim vladinim vojnim izdacima (kako za održavanje vojnoindustrijskog kompleksa, tako i za podsticanje američke multinacionalne korporativne ekspanzije u inostranstvu), jedna demokratsko-socijalistička institucionalna struktura oslobodila bi dodatne izvore iz domena vojne upotrebe, koji bi se produktivnije investirali u civilnoj ekonomiji. Treće, moglo bi se očekivati da zaokret od autoritarne ka demokratskoj organizaciji na radnim mestima stimuliše veću motivaciju i produktivnost radnika putem ubla-

žavanja antagonizma između kapitala i rada i poslodavca i zaposlenog u proizvodnom procesu. Produktivnost bi bila povećana smanjenjem tekućih troškova za rešavanje sukoba, s obzirom da bi se moralo odvajati znatno manje sredstava za kontrolu, nadzor, posredovanje i druge zadatke koji su povezani s problemima menadžerskog osoblja i s postojećom hijerarhijskom strukturom radnih mesta.

Nasuprot takvim potencijalnim ekonomskim koristima u jednoj demokratskoj socijalističkoj sredini, postoje sigurno takođe i potencijalni ekonomski gubici. Za demokratiju je potrebno i vremena i napora, pa to može biti neprikladan način za donošenje odluka u poređenju s autoritarnijim mehanizmima. Veća kontrola u rukama radnika i potrošača mogla bi dovesti do povećanog pritiska na tekuću potrošnju umesto investicija za budućnost. Smanjeno oslanjanje na podsticaje za ostvarenje ličnih materijalnih dobiti moglo bi imati suprotne efekte na ekonomsko poslovanje, barem dok ne počnu da deluju drukčiji obrasci ponašanja, zasnovani na alternativnim sistemima nagrađivanja.

Ipak, postoje neka fundamentalna pitanja koja idu u prilog demokratsko-socijalističkoj strategiji kao realističnom pristupu u pogledu tekuće ekonomske krize. Ukoliko je neki period stezanja kaiša zaista bitan da bi se oslobađali izvori sredstava za proizvodno investiranje umesto za potrošnju, politički bi bilo mnogo izvodljivije da se ljudi navedu da stežu kaiševe samo ako su sveukupne ekonomske okolnosti mnogo pravičnije nego što je to sada slučaj, i ako bi ljudi imali mnogo više razloga da veruju da će kako sadašnji teret tako i buduće koristi biti podjednako raspoređeni. Konačno, moglo bi se s puno razloga tvrditi da se u jednom demokratsko-socijalističkom društvu stvarne potrebe ljudi ne bi ni zadovoljavale u tako velikoj meri samo brzim povećanjem materijalnih dobara. Bez upornih poriva korporativnih kapitalista za ekonomskom ekspanzijom, mogla bi se razviti jedna nova etika održavanja, etika koja bi u mnogo većoj meri ohrabivala unapređenje nematerijalna dimenzija ljudskog blagostanja umesto materijalne dimenzije. U ovakvim okolnostima smanjila bi se potreba za brzim ekonomskim rastom; time bi se ne samo smanjila težina potencijalne neefikasnosti koja prističe iz demokratsko-socijalističkih produkcionih odnosa, nego bi se izgradila i jedna sveukupna institucionalna struktura kompatibilnija s dugoročnim ekološkim ograničenjima, za koja se može očekivati da će u veli-

koj meri opterećivati konvencionalne obrasce ekonomskog razvoja u budućnosti.

Već samo nastojanje da se opiše demokratsko-socijalistička strategija za prevazilaženje tekuće ekonomske krize američkog kapitalizma čini da ona zvuči koliko utopistički toliko i privlačno. Pre nego neko duboko prestrukturiranje kapitalističkog oblika proizvodnje — koje je teško koliko se to može i zamisliti — ono o čemu je ovde reč jeste pitanje revolucionarnog preobražaja tog oblika. Da bi se razvio jedan sistem u kojem bi se moglo biti bez korporativnih kapitalista i u kojem bi ekonomija bila istinski demokratizovana, potrebna je dramatična promena načina na koji američka ekonomija i društvo sada funkcionišu. Očigledno je da postoje ogromne političke prepreke za revolucionarnu promenu, a postoje i izvanredno teške ekonomske prepreke da bi se učinilo da jedan takav sistem deluje. Ali, postoje teškoće koje prate sve strategije koje su ovde razmatrane, tako da je vredno pokušaja da se razmotri puni opseg alternativa koje su pred nama.

Rezime i zaključak

Ja u ovom tekstu tvrdim da se posleratna ekonomija Sjedinjenih Država karakteriše po jednoj institucionalnoj strukturi koja bi se mogla označiti kao »zaštićeni kapitalizam«. Na svom vrhuncu, »zaštićeni kapitalizam« predstavljao je životvorno i istorijski progresivno rešenje za krizu predratne američke ekonomije koju je karakterisala ograničena potražnja. On je istovremeno obezbeđivao visoke profite koji su stimulisali kapitalistički ekonomski razvoj, a u izvesnom stepenu i ekonomsku sigurnost, zaštitu i preraspodelu dohotka koji su bili bez presedana u američkoj kapitalističkoj istoriji. Ali, posleratna institucionalna struktura ekonomije sadržavala je svoje unutrašnje protivrečnosti koje su je u poslednjim godinama sve više činile neživotvornom i nezadovoljavajućom. »Zaštićeni kapitalizam« je postepeno erodirao povoljne uslove životne sredine i međunarodne uslove na kojima se u početku zasnivao i razvijao; a na osnovu rešavanja problema neadekvatne potražnje uz obezbeđenje povećane ekonomske sigurnosti, stvorio je rastuće probleme neodgovarajuće ponude i ekonomske nefleksibilnosti. Na taj način su unutrašnje protivrečnosti posleratnog dugog talasa uspona dovele do narednog dugog talasa opadanja — do jedne opšte krize u kojoj američka ekonomija ne može više da obez-

beđuje ni kapitalistički razvoj zasnovan i podgrejavan na profitima, niti široko rasprostranjenu zaštitu od razornih posledica jedne neobuzdane i nekontrolisane kapitalističke mašinerije.

Iz ove analize proističe da će ekonomska obnova koja bi vodila ka jednom novom dugom talasu uspona morati da se zasniva na novoj institucionalnoj strukturi, koja će biti u stanju da prevaziđe tekući ćorsokak neprilagođene potražnje nametnute nefleksibilnoj ekonomiji ograničene ponude. Bilo koja nova institucionalna struktura neizbežno će nametnuti značajan teret američkom narodu, jer će se morati mobilisati resursi za revitalizaciju ekonomije, dok će se obrasci ekonomske aktivnosti morati suštinski menjati. Kako će se teret procesa prestrukturiranja raspodeliti među klasama i regionima i drugim delovima američkog društva postaje, dakle, ključno usredsređivanje političkih borbi u godinama koje dolaze.

Izložio sam ovde tri fundamentalno različite strategije prestrukturiranja, koje bi u principu mogle dovesti do jedne ekonomski životvorne institucionalne strukture za američku ekonomiju u budućnosti. Svaka od ovih alternativnih strategija nameće teret prestrukturiranja različitim slojevima američkog društva, a svaka vodi i do različite vrste nove institucionalne strukture. Konzervativna strategija nameće teret siromašnim slojevima; monetaristička varijanta teži povratku na jedan raniji istorijski oblik kapitalizma slobodnog tržišta, dok korporativistička varijanta predviđa jedan novi oblik kapitalizma pod usmeravanjem države. Socijaldemokratska strategija poziva na raspodelu tereta oskudice i stezanja kaiša i na povećanu ulogu države kako u planiranju kapitalističkog razvoja tako i u pružanju ekonomske sigurnosti. Demokratsko-socijalistička strategija nameće žrtve bogatim slojevima i zahteva određeni fundamentalni preobražaj i samog kapitalističkog oblika proizvodnje.

Svaka od ovih alternativnih strategija mora se suočiti sa krupnim političkim i ekonomskim preprekama da bi se mogla uspešno primeniti. Po mom mišljenju, u Sjedinjenim Državama neće biti moguće sprovesti monetarističku varijantu konzervativne strategije, a još manje uspeti u vraćanju ekonomske vitalnosti američkom kapitalizmu. Ovo prvenstveno zbog toga što ta varijanta stoji nasuprot dugoročnom trendu povećanja političke intervencije u delovanju tržišta u svim razvijenim kapitalističkim društvima, da bi se kapitalizam učinio humanijim, pa otud i legitimnijim. Mada izbor Ronal-

da Reagana i konzervativno orijentisanog Kongresa u 1980. godini nagoveštava široku podršku paroli »da se vlada skine s leđa naroda« i da se »skinu stege sa slobodnog tržišta«, ekonomski program Reaganove administracije, u stvari, sasvim je daleko od neke koherentne monetarističke strategije. Srž Reaganovog programa sastoji se u sasecanju većine oblika vladinih izdataka, zatim u oporezivanju i vladinoj regulativi, ali i u oštroj povećanju vojnih izdataka. Ako ovi programatski predlozi čak i prođu relativno neokrnjeni kroz jedan skeptično raspoloženi Kongres, oni će imati za rezultat uglavnom bolnu preraspodelu dohotka i socijalnih davanja od siromašnih ka bogatima i od »hladnog pojasa« u »sunčani pojas«.*

Ključ za uspešnu monetarističku strategiju jeste da dovede do jednog dovoljno dubokog i dovoljno dugog ekonomskog opadanja u kojem bi se kapitalistička ekonomija očistila od svojih rastućih troškova rada i nefikasnih preduzeća — ukratko, da napusti samu suštinu kejnzijanske stabilizacione politike zasnovane na jačanju potražnje, a takođe i glavne elemente države blagostanja. Nema indikacija da Reaganova administracija razmišlja o takvoj drastičnoj promeni; a ako bi je i bilo, ona sigurno ne bi mogla preživeti izbore 1984. godine. Mada raspolaže većom moći za vođenje ekonomske politike, čak ni Margaret Thatcher nije bila u stanju da nametne neku sveobuhvatniju monetarističku strategiju u Velikoj Britaniji. Da li bi nastavljanje krize britanske ekonomije trebalo pripisati njenjoj nemogućnosti da nametne ovu strategiju u svojoj celini, ili u meri u kojoj je ona zapravo uspela da je nametne, ostaje tema za živu raspravu. Ali, u bilo kom slučaju, nema razloga za verovanje da bi ekonomski program Reaganove administracije mogao imati neke blagotvornije efekte po američku ekonomiju.

Mada je verovatno da će »radikalna ekonomija« Ronalda Reagana završiti tako što će više podsećati na

* Tačno je da »poklonici ponude« u Reaganovoj pratnji, oslanjajući se na jedan oblik »ekonomije ponude« koja se vezuje za ekonomistu Arthura Laffera, očekuju smanjenje oporezivanja i vladine regulative kako bi se u dovoljnoj meri stimulisali proizvodnja i ekonomski rast koji su potrebni za ponovno snaženje američke ekonomije u celini. Ali, velika većina ekonomista je gotovo sigurno u pravu kada tvrdi da će takvi efekti biti zanemarljivi, te da će prvenstvena posledica politike zasnovane na ponudi biti regresivna preraspodela dohotka, a takođe i povećanje inflacionih pritisaka. U pogledu korisne analize »ekonomije ponude« i tekuće konzervativne politike uopšte, vidi Campen (1981).

»tumaranje do cilja« Jimmyja Cartera nego na bilo koju od strategija prestrukturiranja koje sam prethodno izložio, ne može se očekivati da će neprekidni tok niz maticu, uz delimične napore u pravcu reformi, većito trajati. Neprekidne ekonomske teškoće će na kraju povećati prijemčivost ljudi za istinski krupne promene u američkom ekonomskom sistemu, a na izvesnoj tački će jedan snažan i svrsishodan politički pokret biti u stanju da zabeleži uspeh u uvođenju sveobuhvatnog programa bavljenja ekonomskom krizom. Kada do toga zaista i dođe, verovatno je da će takav program biti izgrađen na bazi jedne od tri preostale strategije koje su ovde bile predmet razmatranja.

U odsustvu nekog značajnijeg porasta i organizacione kohezije progresivnih političkih snaga u Sjedinjenim Državama, najverovatnija strategija koja će se pojaviti u narednoj deceniji ili u približnom periodu jeste korporativistička varijanta konzervativne strategije. Ova varijanta je barem konzistentna sa dugoročnim trendom rastućeg angažovanja u razvijenim kapitalističkim ekonomijama, a reklo bi se i da je u stanju da prevlada neke ekonomske probleme monetarističke alternative (kao što je, na primer, neadekvatna sveukupna potražnja). Ali, takav ishod ima dvojake zloslutne pretnje, ne samo zbog toga što ova strategija ima takve ekonomske posledice koje dovode do velike neravnopravnosti, nego se takođe pokazuje da ima visoko autoritarne političke implikacije.

Sporno je pitanje da li se jedan korporativistički konzervativni program ekonomske represije može nametnuti narodu neke razvijene kapitalističke zemlje sem ako bi bio praćen jednim novim talasom političke represije.²⁷ Sama struktura savremenog kapitalističkog sistema, koja zadaje toliko glavobolje mnogim kapitalistima, duguje veoma mnogo tome što liberalni demokratski politički mehanizam koriste druge klase. Da bi se vaspоставio sistem koji bi bio više po ukusu korporativnih kapitalista, bilo bi gotovo nužno da se uništi mogućnost ostalih da funkcionišu u tom političkom ok-

²⁶ Carnoy i Shearer (1981) raspravljaju o različitim predlozima za unapređivanje ekonomske demokratije u Sjedinjenim Državama, od kojih mnogi obuhvataju elemente demokratsko-socijalističke strategije o kojima je ovde raspravljano; vidi, takođe, Stauber (1977) u pogledu nekih korisnih ideja o razvijanju jednog oblika demokratskog tržišnog socijalizma.

²⁷ Ovu tezu oštro pokreće Bowles (1978), čiji članak ima naslov: »Have Capitalism and Democracy Come to a Parting of the Ways?« Istu temu još potpunije i šire razvijaju Bowles i Gintis, 1981.

viru. Takav napor usmeren na političku represiju mogao bi poprimiti oblik rastućeg autoritarizma — prenošenje ključnih odluka sa scene gde su one u izvesnom stepenu podvrgnute širokom narodnom uticaju i koncentrisanje moći u kabinetu predsednika. To bi se u dobroj meri moglo podupirati određenom ideološkom ofanzivom — koja bi se verovatno organizovala na planu neke navodne spoljne opasnosti za naciju — u okviru koje bi ljudi bili pozvani da žrtvuju svoje ekonomsko blagostanje i izvestan deo svojih političkih prava u korist »nacionalnog interesa«. Takav pristup verovatno bi imao veće izgleda na uspeh nego neki neposredan napad na građanske slobode i druga demokratska prava, jer se američki narod neće lako odreći ovih prava onda kada su ulozi u igri jasni.

Uz nagoveštaj opasnosti od visoko autoritarnog oblika kapitalizma, a u kontekstu tekućih političkih realnosti, najbolje čemu se progresivne snage u Sjedinjenim Državama mogu nadati i na čemu mogu delovati u 1980-im godinama jeste program zasnovan na socijaldemokratskoj strategiji ekonomske revitalizacije. Možda se u nekoliko narednih decenija mogu ostvariti neki elementi demokratskog socijalizma, ali bi izgledalo sasvim nerealistično — zaista donkihotski — ako bi se neki američki pokret orijentisao u pravcu nekog sveobuhvatnog preobražaja kapitalističkog oblika proizvodnje kao rešenja za tekuću ekonomsku krizu.

Budimo sigurni, demokratsko-socijalističku viziju treba održavati kao dugoročan cilj i kao neprekidno podsećanje na ogromnu društvenu cenu bilo koje vrste kapitalističkog sistema. Ali, put ka demokratskom socijalizmu u Sjedinjenim Državama biće dug. Meni se čini da će doći barem do još jednog ciklusa kapitalističkog dugog talasa procvata i krize, zasnovanog na reformisanoj socijaldemokratskoj institucionalnoj strukturi, pre nego što bilo koja vrsta istinske socijalističke strukture postane politički izvodljiva opcija. Istorijsko iskustvo pokazuje da su moć i privilegije kapitalističke klase postepeno ograničavani onako kako se prelazilo iz jedne kapitalističke institucionalne strukture u drugu. Svaka sukcesivna kriza omogućila je institucionalne inovacije koje su prethodno izgledale neizvodljive i koje su otvarale nove mogućnosti za nekapitalističke klase. Iz faze jednog ravnopravnijeg udela u dohotku i bogatstvima u okviru nekog socijaldemokratskog oblika kapitalizma, logika istorije bi ukazala na kretanje u pravcu ravnopravnijeg udela u procesu donošenja ekonomskih odluka u okviru nekog embrionalnog oblika demokratskog

socijalizma.²⁸ Na taj način, možemo gajiti nadu da će protivrečnosti nekog budućeg oblika socijaldemokratskog kapitalizma u Sjedinjenim Državama dovesti do ekonomske krize iz koje se rađa demokratski socijalizam kao politički realistična i ekonomski životvorna osnova za revitalizaciju ekonomije i preobražaj američkog društva.

(Thomas Weisskopf, »The Current Economic Crisis in Historical Perspective«, *Socialist Review*, br. 5/6, 1981, str. 9—53)

Preveo Teodor Olič

²⁸ Ovaj pravac kojeg neki od socijaldemokratskih pokreta u Evropi imaju nameru da se pridržavaju: »Meidner plan« u Švedskoj — što je detaljno dato kod Meidnera (1978) — pruža dobar primer za to.

Armando Córdova

OSNOVNA OBELEŽJA SAVREMENE KRIZE I STRATEGIJA KRUPNOG KAPITALA

Jedna globalna ili veliki broj pojedinačnih kriza?

Moguća su dva, međusobno potpuno oprečna pristupa upoznavanju pojave koju više niko ne okleva da nazove savremenom svetskom krizom. Prvi se sastoji u odvojenom proučavanju velikog broja posledica koje ona ostavlja na različitim nivoima društvenog života. Tu bi se mogli ubrojati stavovi o »ekonomskoj krizi«, »energetske krizi«, »ekološkoj krizi«, »političkoj krizi«, »teorijskoj krizi« itd., da pomenemo samo neke od brojnih »kriza« koje potresaju današnji svet. Drugi podrazumeva globalniji pristup, koji sve pomenute, kao i ostale »pojedinačne« ili »delimične« krize posmatra kao posebne pojavne oblike kretanja svakog pojedinog aspekta društvenog totaliteta.

Nije potreban veliki napor da se dokaže kako je prvi pristup do sada odnosio prevagu u prostorima akademskih društvenih nauka usmerenih, u okviru klasične kauzalnosti, ka potrazi za objašnjenjem korena današnje kritične situacije kroz uspostavljanje strogo određenih, uzročno-posledičnih veza. Pri tome mislim na pojedince koji »energetsku krizu« ili »monetarnu krizu«, pa čak i neke pojave drugorazrednog značaja, poput »krize vođstva« ili »krize ekonomske teorije«, smatraju odlučujućim činiocima u današnjoj situaciji ili »nesrećnim poremećajima« koji onemogućuju brz povratak na normalno stanje.

U svakom slučaju, bez želje da osporim značaj proučavanja pomenutih pojedinačnih aspekata /uvek kada

se posmatraju kao prosti pojedinačni delovi procesa analitičkog razmišljanja o realnoj pojavi/, smatram da isključivo globalni pristup omogućava da se uoči suštinsko i mnogostruko značenje pojave, shvatajući je kao jedinstveni izraz istorijskog kretanja društvenog totaliteta u okviru kojeg i nastaje. U tom kontekstu, ekonomska, društvena, politička, ideološka, itd., obeležja samo su različiti, iako suštinski nedeljivi, aspekti pomenutog kretanja. Drugim rečima, smatram da danas postoji samo jedna, jedinstvena kriza, čije se posledice osećaju u svim područjima društvenog života, uključujući i odnose između ljudi i njihove prirodne okoline u kojoj se stvara i razrešava njihova pojedinačna i zajednička egzistencija.

Izneta tvrdnja je od posebnog značaja za ovaj rad, čiji je glavni zadatak da razmotri veoma konkretnu temu uticaja današnje situacije u svetu na perspektive razvoja Latinske Amerike; budući da isključivo proučavanjem pojave, sa njenim mnogostrukim posledicama, i u globalnom obliku, možemo preduhititi opasnosti u koje nas može dovesti neopravdano izdvajanje »pojedinačnih kriza« različitih nacionalnih društveno-ekonomskih celina, regiona.

Polazeći od takvog kriterijuma, metodološki pristup sposoban da nam omogući naučnu spoznaju pomenute jedinstvene i sveobuhvatne krize, mora biti u stanju da nam objasni kakvog su oblika, kako nastaju, kako se međusobno uslovljavaju i prožimaju svi različiti aspekti koje obično zasebno proučavamo.

Kao prvo uprošćavanje koje nam može poslužiti kao polazna tačka u metodološkom osmišljavanju problema, budući da o njemu postoji najšira saglasnost¹, poći ćemo od stava da kriza svoje korene ima u ekonomskoj strukturi društvenog tela: shodno tome, dalje ćemo se baviti proučavanjem konkretnih mehanizama, sposobnih da bace svetlost na korene krize i njen kasniji razvoj. Drugi analitički korak predstavlja proučavanje načina na koji ekonomske zakonitosti utiču na ostale aspekte društvenog života, rađajući nove kritične proce-

¹ Na početku krize iz 1974. godine, brojni analitičari pokušali su njen glavni uzrok da otkriju u skoku cena nafte; ostali, među kojima se ističu teoretičari svetskog glasa, poput Samuelsona (»ukoliko se ekonomske prilike pogoršaju, privredi će biti potrebna nova injekcija kupovne moći«, *Newsweek*, 27. januar, 1975. godine) i Friedmana (»Inflacija je uvek monetarna pojava«), žarište problema premeštaju na monetarni plan. Danas su, međutim, ovakvi monistički kriterijumi prevaziđeni, da bi ustupili mesto široko prihvaćenom stavu da je reč o krizi koja, kao i sve prethodne, svoje korene ima u strukturi sistema.

se, potencijalne nosioce opšte krize. Najzad, sledeći korak bilo bi razotkrivanje odnosa između različitih kritičnih procesa (ekonomskih i neekonomskih), u cilju spoznaje glavnih pravaca iz kojih dolaze posredni i neposredni podsticaji razbuktavanja globalne pojave. U ovom radu ćemo pokušati da u najopštijim linijama sledimo opisani metodološki koncept karakterizacije savremene krize.

O društvenom prostoru krize

Kao drugi problem, nameće se potreba određivanja koje su oblasti društvenog totaliteta zahvaćene krizom: da li je reč o »svetskoj« krizi, u smislu da ona obuhvata sva društva naše planete, ili o posebnoj krizi kapitalističkog sistema?

U jednoj svojoj izjavi, kasnije opisanoj kao »dijagnoza koja najavljuje apokalipsu«², francuski predsednik Valery Giscard d'Estaing kaže: »Svet je nesrećan... jer ne zna kuda se uputio, a i kada bi to saznao, otkrio bi samo da se kreće ususret katastrofi«.³

U skladu s takvim kriterijumom, prilično raširenim u visokim političkim krugovima, kriza bi obuhvatala bukvalno *čitav svet*. Nije teško zaključiti da reč kriza ovde poprima toliko široko značenje da znatno prevazilazi pojavu koja predstavlja pravi predmet našeg proučavanja. Nešto uže, ali još uvek preterano široko merilo, zastupaju autori poput Hicksa⁴ i Alvina Tofflera⁵, koji upotrebljavaju pojmove poput »industrijalizma« ili »industrijske civilizacije«, da bi jednim istim totalitetom obuhvatili Sjedinjene Američke Države, Sovjetski Savez

² Komentar je iz pera Christiana Goux-a (»La Crise«, *Le Monde Diplomatique*, br. 248, novembar, 1974. godine).

³ Navedeno prema Goux, *naved. delo*.

⁴ »Socijalističke zemlje poseduju industriju, jednako kao i kapitalističke. Reč je o pojavi svetskih razmera, koja nije privilegija »prvog«, »drugog« ili »trećeg« sveta. Zbog toga sam se namerno opredelio za izraz »industrijalizam«, a ne kapitalizam (John Hicks, *La crisis de la economia keynesiana*, Labor, Barcelona, 1976, str. 86).

⁵ Toffler smatra da je industrijska civilizacija, ili »drugi talas promene« obeležen »skupom od šest principa ili smernica«, »programom« koji je, u manjoj ili većoj meri delovao u svim zemljama drugog talasa. Pomenutih šest principa — jednoobraznost, specijalizacija, sinhronizacija, koncentracija, maksimizacija i centralizacija — jednako se primenjuju u kapitalističkim i socijalističkim sektorima industrijskog društva jer se, nužno, rađaju iz procepa nastalog između proizvođača i potrošača, te kao posledica činjenice da se tržište sve više okreće od sebe« (Alvin Toffler, *La tercera ola*, Plaza & Janes S.A. izd., Barcelona, 1980, str. 71).

i sve ostale industrijske zemlje iz jednog i iz drugog tabora. Iako se slažem da pojam »industrijske civilizacije« na način na koji ga koristi Toffler, može biti veoma koristan, budući da upućuje na ono što je opšte i zajedničko razvijenim industrijskim društvima kapitalizma i socijalizma, smatram da se ne može proširiti tako da obuhvati čitav totalitet i na najmanju meru svede postojeće razlike među oblicima organizacije društva. Tvrditi kako su oblici društvene organizacije Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza u suštini jednaki, jer se u njima na identičan način sažimaju obeležja industrijskog društva, predstavlja neopravdano uopštavanje, barem kada je u pitanju analiza pojava poput one koja čini predmet ovog rada. Jednako bi bilo tvrditi kako su primitivno, rodovsko i feudalno društvo po svojoj suštini jedno isto, jer svoj ekonomski život zasnivaju na poljoprivredi.⁶

Druga velika grupa autora, koja obuhvata čitav marksistički tabor, ali i ekonomiste »akademskeg tipa«, smatra da koreni krize leže u funkcionisanju kapitalističkog sistema, te da je ona *svetska* u istom smislu u kojem je to i pomenuti sistem. Zbog razloga koje će postepeno obrazlagati tokom ovog rada i sebe ubrajam među autore koji tako misle.

Prethodna tvrdnja zahteva dodatna objašnjenja. Na prvom mestu, ona ne osporava činjenicu da se kroz sistem ekonomskih veza između svetskog kapitalističkog sistema i socijalističkog tabora može obavljati prenos sredstava u pravcu socijalističkih zemalja⁷, što nikako ne znači da je kriza jedinstvena, zajednička obema sistemima. Na drugom mestu, pojedincima koji smatraju da »kriza« postoji i u socijalističkom taboru, odgovorili bismo, ne ulazeći u raspravu o toj tvrdnji, da čak i kada bi to bilo tačno, obe krize predstavljaju pojave različitog porekla i posledica, te da samo jedna od njih,

⁶ Toffler je svestan ovog neopravdanog uopštavanja, no, opravdava ga tvrdeći kako bi nam, u suprotnom, »čitava mreža potpodela zaklonila najznačajnije podele«, isto, str. 20. Smatram, međutim, da je ovakvo grubo uproščavanje moguće prihvatiti samo ako, istovremeno, ekonomiji oduzmemo njeno obeležje društvene nauke.

⁷ »Prema podacima UN, obim razmene između kapitalističkih i socijalističkih država popeo se sa 3,5 milijarde dolara, 1955. godine, na 20 milijardi, 1970. godine i 65 milijardi, 1975. godine. Robna razmena između Istoka i Zapada pretvorila se u jedan od najdinamičnijih sektora svetske trgovine...« (Liuben Georghiev, »La crisis en occidente y sus repercusiones internacionales« u kolektivnom delu *La crisis contemporánea*, Jaca Book, Milano, 1978, str. 145).

ona kapitalistička, čini poseban predmet našeg proučavanja. Na trećem mestu, ne osporava se ni činjenica da se, u meri u kojoj se zaoštrava kriza svetskog kapitalističkog sistema, menja i nestabilna ravnoteža snaga sa drugim sistemom, na taj način što kriza kapitalizma podstiče i zaoštrava političke sukobe među sistemima. To je, međutim, sasvim drugi problem. Na četvrtom mestu, stav da je kriza svojstvena svetskom kapitalističkom sistemu, ne isključuje činjenicu da prisustvo socijalističkog tabora predstavlja objektivni činilac koji doprinosi zaoštavanju krize ili otežava sprovođenje mera za njeno rešavanje, pri čemu napominjem da ću se na ovaj poslednji aspekt nešto kasnije vratiti.

Dakle, tvrdim da se savremena kriza rađa i razvija u nedrima svetskog kapitalističkog sistema, shvatajući ovaj poslednji kao izraz društvenog i geografskog prostora u kojem kapitalistički način proizvodnje ima dominantni karakter.

Možemo razlikovati dva različita, iako nužna međusobno dopunjujuća pristupa proučavanju pomenutog sistema. Prvi ga posmatra kao jedinstvenu društveno-ekonomsku formaciju, a drugi, nasuprot tome, kao skup nacionalnih društveno-ekonomskih formacija u kojima kapitalistički način proizvodnje ima dominantni karakter i koje su međusobno povezane sistemom međunarodnih odnosa koji obuhvata ekonomsku, društvenu, političko-pravnu i ideološku dimenziju.

Kao što ćemo videti, svaki od pomenuta dva pristupa svetskom kapitalističkom sistemu omogućava da se osvetle različiti aspekti savremene krize, značajni za sticanje autentične i integralne spoznaje ove pojave.

Kriza kao izraz posustajanja jednog modela akumulacije kapitala

Svetskom kapitalističkom sistemu najpre ćemo prići kao velikoj, jedinstvenoj društveno-ekonomskoj formaciji, sa takođe jedinstvenom ekonomskom strukturom i odgovarajućom globalnom pravno-političkom i ideološkom nadgradnjom, pri čemu jedna predstavlja osnov, a druga podršku razvoju proizvodnih snaga na nivou čitavog sistema, u službi obezbeđivanja nužnog istorijskog kontinuiteta procesa akumulacije kapitala.⁸ U skladu sa takvim polazištem, unutar sistema se nameće po-

⁸ Vidi, u tom smislu, Armando Córdova, »La crisis del capitalismo consumista« u: *Nueva Ciencia*, br. 1, Caracas, 1975.

treba za organizacionom jednoobraznošću koja obezbeđuje prevlast kapitalističkog načina proizvodnje koji se neprekidno razvija u meri u kojoj se širi proces internacionalizacije ciklusa proizvodnog kapitala.

Na osnovu takvog shvatanja svetskog kapitalističkog sistema, ekonomska teorija kapitalističkog načina proizvodnje se pojavljuje kao vodilja sposobna da nas dovede do spoznaje zakona funkcionisanja njegove ekonomske strukture. Međutim, samo proučavajući pojedine konkretne istorijske situacije možemo otkriti poseban oblik delovanja pomenutih zakona u svakoj od njih. Da bih ovu tvrdnju ilustrovaao primerom, podsetiću na najčešći opis savremene krize u marksističkom taboru, naime, njeno definisanje kao »klasične krize hiperprodukcije« ili »dvadesete krize hiperprodukcije od nastanka svetskog tržišta«⁹, tj. od 1825. do 1975. godine.

Možda se varam, ali čitajući tumačenja te vrste, nameće se utisak da su znatno više usmerena ka pobedonosnom isticanju činjenice da marksistička teorija krize i dalje važi, nego što pokušavaju da proniknu u suštinu veoma složenog spleta osebenih problema koje pred nas postavlja savremena kriza, što bi, sasvim sigurno, i za samog Marxa bilo mnogo značajnije od prostog utvrđivanja činjenice da je njegova teorijska misao još uvek sveža.

U tom smislu, još od 1974. godine¹⁰, neprekidno ponavljam da mnogo više od proste »klasične krize hiperprodukcije«, trenutna svetska situacija predstavlja izraz konačnog posustajanja modela akumulacije kapitala koji je bio pokretač ekonomskog rasta tokom dugotrajnog posleratnog boom-a, pri čemu složenosti situacije istovremeno doprinosi i kritično zaoštavanje čitavog niza protivrečnosti svojstvenih samom razvoju kapitalizma, koje doprinose naglašavanju ekonomskih, političkih i društvenih posledica krize modela akumulacije i, shodno tome, njihovom težem prevazilaženju.

Budući da takav pristup trenutnoj svetskoj situaciji ima presudan značaj u odnosu na užu temu ovog eseja, tj. na uticaj pomenute situacije na mogućnosti razvoja u Latinskoj Americi, smatram potrebnim da nešto detaljnije razjasnim njegovo značenje i ukažem na njegove teorijsko-metodološke posledice.

Kao što je dobro poznato, nakon industrijske revolucije proces akumulacije kapitala u svetskim razme-

⁹ Ernest Mendel, *La crisis 1974—1980*, Era, México, 1980, str. 44.

¹⁰ Armando Córdova, *naved. delo*.

rama neprekidno je usmeravan ka razvoju jednog ili nekoliko prioriternih, »vodećih« privrednih sektora, u koje su se sticali najproduktivniji tehnički pronalasci i, shodno tome, najviši organski sastav kapitala i najviša profitna stopa u čitavom sistemu.

U vreme kada bi određena istorijska kombinacija »vodećih« privrednih sektora imala prioritet, čitava strategija kapitalističke klase bila bi usmerena ka stvaranju najpovoljnijih mogućih (ekonomskih, političkih, društvenih, ideoloških, itd.) pretpostavki, u globalnim razmerama sistema, neprekidnog i nepomućenog rasta pomenutih vodećih sektora i odgovarajućeg *modela akumulacije* — drugim rečima, ka rešavanju, u okviru svakog pojedinog proizvodnog ciklusa, posebnih problema *realizacije* dodatne, uvećane proizvodnje i *valorizacije* nove mase kapitala stvorene u samom procesu proširene reprodukcije. Poznato je, međutim, da je svaki istorijski model akumulacije, na kraju dostizao sudbonosnu tačku na kojoj su odgovarajući vodeći sektori pokazivali znake takve iscrpljenosti da su, jednostavno, propadali, prekidajući time kontinuitet rasta kapitalizma i vršeći pritisak na obaranje profitne stope.¹¹ U takvim uslovima, politika krupnog kapitala uvek se sastojala u sprovođenju mera koje bi se suprotstavile opasnom kretanju.¹² Krize posustalog modela akumulacije i proste krize hiperprodukcije međusobno se razlikuju po tome što su, kod ovih prvih, sva nastojanja usmerena ka zaustavljanju tendencijskog pada profitne stope osuđena na konačni neuspeh¹³, sve dok se ne reši *suštinski prob-*

¹¹ Vidi, u tom smislu, Karl Marx, *Kapital*, Izd. F. C. E. México, 1959, tom III, odeljak treći: »Zakon tendencijskog pada profitne stope«, str. 213—264.

¹² Za vreme dugotrajnog posleratnog *boom*-a, osnovni činioци koji su se suprotstavljali zakonu tendencijskog pada profitne stope bili su državna intervencija u privredi; sve brža internacionalizacija kapitala i proizvodnje (koja je omogućila razvoj pojava od odlučujućeg značaja, poput proširivanja svetskog tržišta i stalnog pada cena energije i sirovina); do sada nezabeležen razvoj privatnih i javnih kredita, itd. Sadašnja situacija ukazuje na postojanje ovih činilaca suprotnog dejstva.

¹³ U tom smislu, delim kriterijum Gerarda Destannea de Bernisa, koji razlikuje dve vrste kriza: 1) *periodične krize*, koje predstavljaju polaznu tačku svih analiza »privrednog ciklusa«, i 2) *velike krize*. Prve predstavljaju izraz prostih poremećaja ravnoteže između ponude i tražnje, dok se druge javljaju u trenucima kada do pomenutih *poremećaja ravnoteže* dođe istovremeno s posustajanjem činilaca koji se suprotstavljaju padu profitne stope, što za posledicu ima pojavu potrebe za novim »oblicima regulacije« sistema. Prema pomenutom autoru, »savremena kriza je jedna od tih velikih kriza«. (G. Destanne de Bernis, »Nota sobre la crisis y sus posibles salidas«, u: *La crisis contemporánea*, *naved. delo*, str. 81—82.

lem, tj. dok mesto sektora zahvaćenih krizom ne zauzme nova generacija sektora, nosilaca novog modela akumulacije.¹⁴

Smatram da nije potrebno dublje zadirati u obimnije procese da se shvati kako situacija kroz koju danas prolazi svetski kapitalizam odgovara iznesenim opažanjima. Dovoljno je, s jedne strane, uočiti tešku situaciju u industriji automobila, u vazduhoplovstvu, proizvodnji električnih uređaja za domaćinstvo i, u celini uzev, u svim sektorima koji se zasnivaju na korišćenju motora na električni pogon ili na unutrašnje sagorevanje, koji su do nailaska krize predstavljali predvodnike ekonomskog kapitalističkog rasta. Dodaćemo i ozbiljne probleme s kojima se suočavaju ostali tradicionalni sektori, poput crne metalurgije, tekstilne industrije, brodogradnje i građevinarstva, kao i propast zelene revolucije u poljoprivredi, kako bi nam bilo jasno da trenutna situacija predstavlja nešto što nije kriza realizacije (nedovoljne potrošnje), ili valorizacije (hiperprodukcije kapitala i robe), naime, da predstavlja sve to, i mnogo više.

Sve to, budući da, kako s pravom tvrdi Mendel, oni koji se u analizi kretanja privrednog ciklusa zadržavaju samo na tražnji ili samo na ponudi, »čine grešku jer proizvoljno razdvajaju ono što je organski spojeno u samoj srži kapitalističkog načina proizvodnje«. ¹⁵ Dakle, savremena kriza je mnogo više od svega toga, budući da ona ne predstavlja isključivo izraz poremećaja ravnoteže između ponude i tražnje, ma kako dubok i hroničan taj poremećaj bio.

Što se tiče niza činilaca protivteže padu profitne stope, koji su uspešno delovali u periodu nepomućenog prosperiteta pre izbijanja krize, ukazao sam, pre svega, na rast državne intervencije u privredi, internacionalizaciju proizvodnje i prometa robe i kapitala; do sada nezabeležen procvat javnih i privatnih kredita, razvoj uslova razmene sirovina i fosilnih goriva, isključivanje društvenih troškova zagađivanja sredine iz ekonomske strukture troškova u užem smislu, itd.¹⁶ I ovde neće bi-

¹⁴ Činjenica koja najbolje pokazuje da je upravo u tome najveći problem savremene krize je način na koji se prema njoj ophode velike multinacionalne kompanije, koje nastoje da sprovedu tzv. »premeštanje« industrijskih grana zahvaćenih krizom ka trećem svetu, kao prethodni uslov razvoja novih vodećih sektora. (Vidi, u tom smislu, A. G. Frank, *La crisis mundial*, Barcelona, 1979, tom I, str. 143).

¹⁵ Ernest Mendel, *naved. delo*, str. 227.

¹⁶ Armando Córdova, *naved. delo*.

ti teško pokazati da je iz stvarnosti zauvek nestao tako povoljan splet okolnosti koji je išao u prilog razvoju krizom zahvaćenog modela akumulacije.

Osobnosti krize

Razmišljati o savremenoj krizi kao posledici posustajanja dosadašnjeg modela akumulacije, još uvek predstavlja isuviše uopšten pristup, koji je potrebno upotpuniti i detaljnije obrazložiti navođenjem osobnosti savremenog kapitalizma koje čine da pomenuta kriza predstavlja izuzetno specifičnu pojavu u odnosu na sve prethodne krize, čime ćemo se približiti stvarnoj spoznaji konkretne pojave.

Kao što je dobro poznato, razvoj kapitalizma omogućava nam da otkrijemo niz zakonitih tendencija koje određuju kumulativni karakter pojedinih značajnih promjenljivih veličina procesa. Pri tome mislim, na primer, na istorijski potvrđenu trajnu i rastuću prirodu internacionalizacije proizvodnog procesa, ili istu takvu prirodu koncentracije i centralizacije kapitala isi državne intervencije u privredi. Kako se pomenuti procesi nalaze u neprekidnom razvoju, iz toga sledi i da se značajni činioci sistema nalaze u stalnom procesu promene, kako kvantitativnog tako i kvalitativnog tipa. Uzmimo, na primer, kapitalističku proizvodnu jedinicu. Nema nikakve sumnje da postoje značajne kvalitativne i kvantitativne razlike između kapitalističkog preduzeća »savršene konkurencije«, monopolističkog konzorcijuma s kraja XIX i početka XX veka, i velike savremene multinacionalne kompanije, pri čemu je svaki od njih izraz određenog stepena koncentracije, centralizacije i internacionalizacije kapitala. Osim toga, svakom tipu preduzeća odgovara drukčiji oblik organizacije tržišta, tj. savršena konkurencija, monopolska konkurencija i današnja situacija sa nazovi-tržištem i cenama koje dikтираju multinacionalne kompanije.

Pomenute razlike u organizaciji i snazi kapitalističkih preduzeća uslovljavaju i velike razlike u ponašanju svetskog kapitalističkog sistema prema kriznim situacijama, koje bismo, sa čisto teorijskog stanovišta, mogli smatrati u osnovi međusobno sličnima. To je slučaj, da budemo precizni, sa jednim od najznačajnijih obeležja savremene krize nastalim kao posledica velike samostalnosti multinacionalnih kompanija u manipulisanju cenama svojih proizvoda. Pri tom mislim, naravno, na činjenicu da smo svedoci hronične i raširene krize, praćene

istovremenom i jednako upornom inflacijom, što predstavlja takvu novinu u istoriji kapitalizma da smo prinudeni da za njen naziv koristimo tuđe kovanice, poput *stagflation* i *slumpflation**.

Razmišljati o posebnim obeležjima savremene krize znači obratiti konkretnu pažnju i na, pored ostalih, ovaj značajan činilac koji je doprineo zaoštavanju krize akademske ekonomske teorije.

Najzad, da bismo upotpunili sliku savremene krize u okviru shvatanja svetskog kapitalističkog sistema kao jedinstvene društveno-ekonomske formacije, potrebno je da se osvrnemo na sve zaoštrenije protivrečnosti koje, iako svojstvene kapitalističkom tipu ekonomskog rasta, nisu, barem do sada, predstavljale predmet proučavanja ekonomske nauke.¹⁷ Pri tome, posebno mislim na pojavu koju smatram osnovnom protivrečnošću savremenog sveta — naime, protivrečnost između vladajućeg tipa ekonomskog razvoja, i sposobnosti prirodne sredine da obezbedi proizvodnju i reprodukciju ljudskog roda.¹⁸

Kao posledica zaoštavanja pomenute protivrečnosti, razvio se čitav niz kritičnih procesa koji naglašavaju strukturne činioce savremene krize, među kojima se ističu otežana energetska situacija i narušena ekološka ravnoteža planete.

Prva od pomenutih pojava, tzv. *energetska kriza*, posledica ogromnog pritiska na svetske rezerve ugljovo-

* *Stagflation* — od engl. *stagnation* i *inflation*, tj. stagnacija i inflacija; *slumpflation* — takode engl. *slump* i *inflation*, tj. kriza i inflacija. — *Prim. prev.*

¹⁷ Rastući značaj problema prouzrokovanih zagađivanjem prirodne sredine, od ekonomije zahteva da uzme u obzir razliku između privatnih i društvenih troškova proizvodnje. U vezi s tim, Joana Robinson se pita: »U kojoj industrijskoj grani, u kojoj kompaniji knjigvodstvo sadrži stavku efektivnih društvenih troškova? Kako pronaći sistem cena koji bi potrošaču ponudio mogućnost nepristrasnog izbora između vazduha koji diše i automobila koji vozi?«, Joan Robinson, »La segunda crisis de la Teoría Económica«, govor održan na skupu Američkog ekonomskog udruženja, decembra, 1971. godine i objavljen u *American Economic Review*, maja, 1972. godine. Navodi su preuzeti iz preвода na italijanski, objavljenog u časopisu *Problemi del Socialismo*, br. 21/22, godina XVI, avgust, 1974 (str. 372—382).

¹⁸ U tom smislu, smatram da se protivrečnosti između društvenih klasa ili između razvijenih i nerazvijenih zemalja ili između kapitalizma i socijalizma, na kraju mogu razrešiti jednostavno, njihovim međusobnim sukobom ili barem za to postoji mogućnost ukoliko sve suprotstavljene protivrečnosti ne dovedu do atomske katastrofe. Nasuprot tome, ako na vreme ne budu razrešene sve oštrije protivrečnosti između društva i fizičke sredine, neizbežno će doći do postepenog uništenja uslova za život čoveka na planeti.

donika u cilju obezbeđivanja visoke ponude jeftine energije potrebne za funkcionisanje modela akumulacije sada pogođenog krizom, nameće potrebu za stvaranjem novog energetskeg sistema, toliko skupog i istovremeno neophodnog da to u znatnoj meri otežava prevazilaženje ekonomskih i tehnoloških činilaca krize; štaviše, dovodi u sumnju dalji istorijski kontinuitet tzv. »bogatog društva«, čiji se potrošački duh zasniva, pre svega, na trajnom snabdevanju energetskim sirovinama po niskoj ceni. Ovaj aspekt, koji takođe ničim nije povezan s tradicionalnim pratećim pojavama ranijih kapitalističkih kriza¹⁹, predstavlja još jednu, veoma značajnu osobenost sadašnje situacije.

Što se tiče opšte ekološke situacije, pored činjenice da se u strateškim razmerama ona pojavljuje kao problem koji ljudski rod može staviti pred najveće i najozbiljnije teškoće s kojima se ikada suočio, postaje jasno da taj problem sa sobom nosi mogućnost pogoršavanja ne samo društvenih i političkih, već i ekonomskih aspekata krize, budući da se sve više širi svest o potrebi shvatanja zagađivanja prirodne sredine kao oblika društvenih troškova proizvodnje koje stanovništvo, na ovaj ili onaj način, mora platiti.²⁰

Kriza kao prekid s postojećim načinom artikulacije svetskog kapitalističkog sistema

Drugi pristup razmatranju svetskog kapitalističkog sistema predstavlja ga kao skup nacionalnih društveno-ekonomskih formacija uključenih u proces akumulacije kapitala u svetskim razmerama, i to kroz mrežu međunarodnih odnosa svih vrsta koji definišu *način artikulacije* različitih nacionalnih društvenih formacija unutar sistema.

Način artikulacije svetskog kapitalističkog sistema u svakom razdoblju svoje istorije postavlja posebne za-

¹⁹ Moglo bi se učiniti da je prelazak s energetskeg sistema zasnovanog na uglju na sistem zasnovan na ugljovodonicima sličan današnjoj promeni. No, postoji niz značajnih razlika. Na prvom mestu, raniji prelazak s jednog na drugi sistem usledio je zbog veće efikasnosti ovog drugog kada su u pitanju troškovi, transport i delotvornost, a ne zbog postepenog iscrpljivanja rezervi nafte, što je u osnovi današnje energetske situacije. Osim toga, u prvom slučaju, postepeno istiskivanje uglja započelo je u trenutku kada je već postojala odgovarajuća nova tehnologija.

²⁰ Jedna od najzanimljivijih pojava današnjice je razvoj tzv. nezagađivačkih industrijskih grana, čiji će troškovi, na ovaj ili onaj način, znatno pogoditi potrošače.

hteve pred odgovarajući model akumulacije kapitala, odnosno, u svom ekonomskom aspektu zahteva sasvim poseban obrazac međunarodne podele rada i proizvodnje, kao i odgovarajući aparat razmene na svetskom nivou; na društvenom planu zahteva postizanje niza sporazuma između vladajućih klasa centra i periferije o oblicima raspodele ekonomskih viškova stvorenih u svakom pojedinom delu sistema; a na političkom i ideološkom planu, zahteva postojanje niza činilaca od odlučujućeg značaja u nametanju i opravdavanju sistema u sukobu s njegovim stvarnim ili potencijalnim neprijateljima, i to u vreme važenja svakog pojedinog modela akumulacije kapitala u svetskim razmerama.

Dok se u analizi zasnovanoj na pristupu svetskom kapitalističkom sistemu kao velikoj, jedinstvenoj društvenoj formaciji, kriza pojavljuje kao izraz posustajanja modela akumulacije u ulozi pokretača ekonomskog rasta, u pristupu sistemu kao složenoj i heterogenoj pojavi, kriza iznosi na videlo činjenicu da odgovarajući način artikulacije, koji se, pored toga, nalazi u procesu raspadanja, gubi svoju delotvornost. Drugim rečima, s istorijske pozornice nestaje kako raspodela proizvodnih specijalizacija koje su predstavljale osnov međunarodne podele rada modela akumulacije pogođenog krizom, tako i društveni, politički i ideološki činioci koji su obezbeđivali njegovo funkcionisanje. Na taj način, kriza rođena u nedrima ekonomske strukture sistema prelazi iz centra na periferiju i proširuje se na društvenu strukturu, političku nadgradnju, kao i na sam ideološki plan. Otuda se čitava kriza posustajanja modela akumulacije pretvara u trajnu i duboku političku i društvenu krizu, kako na globalnom nivou artikulacije sistema, tako i unutar njegovih različitih nacionalnih i društvenih formacija.

Razmatranje savremene krize iz ovog, drukčijeg, ugla, omogućuje nam da otkrijemo ostale protivrečne pojave koje doprinose pogoršavanju situacije ili otežavaju njeno prevazilaženje. U tom smislu, ističu se dve protivrečnosti. Prva se uspostavlja između, u sve većoj meri internacionalne i jedinstvene prirode ekonomskog sistema, s jedne strane, i, s druge strane, raštrkane i raznolike prirode političke nadgradnje u kojoj nacionalne političke organizacije zadržavaju svoj preterani uticaj, te predstavlja protivrečnost koja znatno otežava primenu doslednih mera suprotstavljanja krizi na globalnom nivou sistema. U tom smislu, najozbiljniji problem današnje situacije leži u činjenici da se globalna nadgradnja sistema, propustivši da ostvari sopstveni integritet

i doslednost u razdoblju ekonomskog prosperiteta koje je prethodilo krizi, kreće u suprotnom smeru, (kao što pokazuje sve veći pad relativne političke moći Sjedinjenih Država, u meri u kojoj se postepeno prelazi sa sistema kapitalističkog *monocentrizma*, karakterističnog za period neposredno nakon rata, na sadašnje stanje policentrizma, prouzrokovano težnjom za većom samostalnošću koja se zapaža u ponašanju Japana i Evropske zajednice.

Druga protivrečnost, koju mnogi smatraju osnovnom protivrečnošću u nedrima svetskog kapitalističkog sistema, najbolje je opisana pojmovima razvijenosti i nerazvijenosti, shvaćenim kao neodvojivi i komplementarni aspekti istorijskog procesa uobličavanja i razvoja svetskog kapitalističkog sistema. U tom smislu, zapaža se sve veće zaoštavanje protivrečnosti izraženih kroz pojave poput stvaranja organizacije OPEC, isticanja zahteva trećeg sveta za stvaranjem novog međunarodnog ekonomskog poretka, bujanja, tokom poslednjih četvrt veka, pokreta za nacionalno oslobođenje i stalni rast socijalističkog tabora. Kada budem razmatrao krizu u Latinskoj Americi, iskoristiću priliku da se detaljnije osvrnem na ovaj značajni aspekt problema.

Završavajući ovaj deo rada, potrebno je da se osvrnemo na još jednu značajnu osobenost krize. Pri tom mislim na činjenicu da, prvi put u svojoj istoriji, kapitalizam nije sam u procesu rešavanja ozbiljne strukturne krize koja ga potresa, već je prinuđen da se bori i sa drugim svetskim sistemom, koji ne samo da predstavlja suprotan tas ravnoteže političkih i vojnih snaga u svetu, već se predstavlja i kao druga, potpuno različita alternativa ekonomskog i društvenog razvoja.

Značaj ovog novog činioca složenog globalnog problema umnogome prevazilazi pojavu moćnog spoljašnjeg neprijatelja svetskog kapitalističkog sistema, budući da doprinosi otežavanju primene mera političke prirode unutar sistema, mera koje su u prošlosti predstavljale značajne instrumente suprotstavljanja ekonomskim krizama. Pri tome, posebno, mislim na ratove između kapitalističkih zemalja i neumerenu upotrebu sile prilikom rešavanja protivrečnih situacija u odnosima s nerazvijenom periferijom, pri čemu bi obe pojave bile izuzetno opasne pri današnjoj ravnoteži snaga u svetu. Smatram da nije potrebno obrazlagati uticaj ovog činioca na sadašnje stanje svetskog kapitalističkog sistema, te ću se ograničiti da ukažem kako bi, bez prisustva moćnog protivničkog bloka, krupni multinacionalni kapital relativno lako našao rešenja sadašnje krize.

Kriza ekonomske teorije

Nismo mogli da okončamo ovo kratko razmatranje krize a da ne načinimo neophodan osvrt na tzv. »teorijsku krizu« sistema, tj. na žalosna lutanja kroz koja prolazi kapitalistička ekonomska teorija, u meri u kojoj postaje sve očiglednije da će »u godinama koje su pred nama, najsnažniji privredni sistem na svetu proizvesti veći obim nezaposlenosti i višu inflaciju no što su naučnici u prošlosti smatrali prihvatljivim«²¹.

Decembra 1971. godine, tri godine pre nego što će se otvoreno pokazati složena kriza koju danas doživljava svetski kapitalistički sistem, oštromna Joan Robinson je u jednom dalekovidom govoru²² iznela tvrdnju da je akademska ekonomska teorija ušla u svoju »drugu krizu«. Prvom smatra krizu tridesetih godina, koja je predstavljala izraz nesposobnosti teorijskog tela neoklasične ekonomije da potpuno i dosledno objasni prirodu tadašnje velike ekonomske krize²³.

Prema autorkinom mišljenju, koreni druge krize ekonomske teorije leže u njenoj nesposobnosti da objasni način lokalizacije sredstava i raspodele dohotka između kapitala i rada. Neprekinuti posleratni rast — kaže ona — doneo je sa sobom značajan porast bogatstva, što nikako nije značilo i smanjivanje siromaštva, budući da se »siromaštvo pojedinaca ne samo zadržalo za vreme ekonomskog rasta, već je rast, sa svoje strane, uvećao apsolutno siromaštvo«²⁴.

Prethodna činjenica, uz nepostojanje kapitalističke teorije raspodele koja bi se mogla suprotstaviti Marxovom stanovištu²⁵, za gospođu Robinson predstavlja dovoljan argument da odlučno tvrdi kako je »ekonomska teorija doživela očigledno bankrotstvo, jer drugi put ne

²¹ Izostavljeno kod autora. — *Prim. prev.*

²² Joan Robinson, *naved. delo.*

²³ »Prva kriza posledica je propasti teorije koja nije uspela da objasni obim zaposlenosti. Druga kriza posledica je nesposobnosti teorije da objasni sadržaj zaposlenosti« (*Isto*, str. 378, podvukla J. R.).

²⁴ *Isto*, str. 379.

²⁵ U vezi s tim, gospođa Robinson kaže: »Pre mnogo godina, napisala sam knjižicu o marksističkoj ekonomiji. Završivši poglavlje o Marxovoj teoriji dobiti, pomislila sam da bi trebalo da napišem još jedno, o shvatanju istog problema u klasičnoj ekonomiji, kako bih mogla da ih suprotstavim jedno drugom. Nisam, međutim, uspela da pronađem ni najmanji trag o tome u klasičnoj teoriji. Od tada neprekidno istražujem pomenutu temu, ali još uvek nisam uspela da otkrijem kakav je stav klasične teorije o njoj« (*Isto*, str. 380).

ume da odgovori na pitanje koje svi, osim ekonomista, smatraju izuzetno važnim²⁶.

Istaknuta načnica je, uprkos pojavi nove krize, krize samog ekonomskog tela, ostala pri stavu da se još uvek ne može dovesti u sumnju sposobnost anticikličnog delovanja kejnzijanskih mera, nastalih kao plod polovičnog rešenja »prve krize ekonomske teorije«²⁷, što u to vreme /1971. godine/ nikoga nije moglo iznenaditi, budući da se, od početka šezdesetih godina, uverenje kako je kapitalistička ekonomija uspela da prevaziđe sudbinska ciklična kolebanja u toj meri raširilo da su počeli da ga usvajaju čak i pojedini marksisti²⁸.

Jednako kao što je članak Joane Robinson poslužio kao podsticaj oživljavanju polemike između neoklasičara, marksista i »neorikardovaca« o valjanosti radne teorije vrednosti i teorijskog zakona raspodele dohotka u kapitalističkoj ekonomiji, dolazak »krize« 1974. godine ukazao je da postoji novi činilac tzv. akademske ekonomije, odnosno činjenica da se ona uljuljkuje u lažnom uverenju kako je zauvek uklonila ekonomske krize iz istorijskog razvoja kapitalizma. »Prva« i »druga« kriza stapaju se u jednu. Kao rezultat te činjenice ponovo se otvara rasprava koju je klasična ekonomija smatrala konačno završenom, naime rasprava o tome da li važi Marxova teorija sudbonosne prirode kapitalističkih ekonomskih kriza.

Čudno, ali još uvek smo vrlo daleko od otvorenog i iskrenog dijaloga između marksista i »akademika«, pre svega zato što ne postoji njihova zajednička publika. Dešava se, naime, da autori svake od ovih strana vode odvojen dijalog sa sopstvenom publikom koja ih podržava, budući da niko, ni sa jedne strane teorijske granice nije rad da čuje ni jednu neugodnu ili obeshrabrujuću reč protivnika. Otuda je u marksističkom taboru

²⁶ Isto, str. 381.

²⁷ Pri tom mislim na tvrdnje poput sledećih: »Svi se slažemo da su javni izdaci u stanju da održe postojeći nivo zaposlenosti; ili, »kao što znamo, takvom smo politikom punih dvadeset pet godina uspevali da izbegnemo ozbiljnije krize«. Sličan kriterijum zastupao je, 1974. godine, još jedan blistavi ekonomista svoje generacije, dobitnik Nobelove nagrade, John Hicks, koji, osvrćući se na mogućnost »pada indeksa rasta«, ukazuje da se, na dugi rok, u svakom slučaju radi o »pojavi prelaznog perioda...« (*La crisis de la economia Keynesiana, naved. delo, str. 102*).

²⁸ Bugarski ekonomista, Toncio Trendafilov, u tom smislu ističe: »Čak su i pojedini marksisti, početkom šezdesetih godina, oko časopisa *Problemas de la Paz y el Socialismo*, prihvatili pojam acikličnog razvoja, razvoja po fazama, itd. kapitalističke ekonomije« (*»Acerca de la naturaleza de la crisis 1974—1975«, La crisis contemporánea, naved. delo, str. 129*).

vrlo mali broj teorijskih rasprava o najrasprostranjenijem pristupu trenutnoj situaciji kao »klasičnoj krizi hiperprodukcije, sa svim njenim osobenostima«²⁹, dok, sa svoje strane, bogovi sa akademskog Olimpa, još uvek uspevaju da makar i u sve manjem obimu, donekle ubede deo svoje publike zainteresovane da po svaku cenu očuva svoju veru u valjanost ortodoksne dijagnoze i iznad svega u iz nje izvedena optimistička predviđanja³⁰, što, bez ikakve sumnje, predstavlja nepogrešiv pokazatelj objektivne prirode obeju kriza: krize kapitalističkog sistema i krize njegove ekonomske teorije.

U svetu realnosti, međutim, neprekidno pogoršavanje situacije, kao i propast mera kojima je učinjen pokušaj da se to pogoršavanje zaustavi, sve više otkriva činjenicu da pomenuta stanovišta predstavljaju iluziju, te da je sve manje onih koji veruju pojedincima koji nastoje da stvore utisak kako teorija ne obuhvata savremenu krizu, jer ova predstavlja »veoma neuobičajen konglomerat nesrećnih poremećaja, te da je malo verovatno da će se ona ikada u ovim razmerama ponovo javiti«³¹, ili posledicu delovanja »činilaca izvan ekonomskog sistema«, poput tzv. »energetske krize«; ili krupnih grešaka ekonomske politike pojedinih vlada, posebno vlade Sjedinjenih Država.

Kao posledica prodiranja svesti o stvarnim događajima, na kraju se učvrstio stav da se suočavamo s veoma složenom »strukturnom krizom«,³² za čije preva-

²⁹ Citat je preuzet od Mandela (*naved. delo*), no, isti pristup susrećemo kod gotovo svih marksističkih autora.

³⁰ Pri tom mislim na, pored već navedenog profesora Hicksa, stavove teoretičara tako uglednih u prostorima akademske ekonomije, poput Paula Samuelsona i Emila Friedmana, obojice dobitnika, jednako kao i Hicks, Nobelove nagrade, koji su, od samog početka tzv. »slumpfation«-a, 1974. godine, neprekidno podgrevali nade svojih odanih vernika u vezi s mogućim konačnim oporavkom bez većih sukoba, samo pod uslovom da se poštuju njihove čarobne formule.

³¹ Potpuni citat izgleda ovako: »Ukratko, neposredni uzroci velikih problema iz 1971—1975. godine, mogu se u velikoj meri shvatiti uz pomoć konvencionalne ekonomske analize. Došlo je do velikih promena normi ponašanja i odnosa snaga, kako na međunarodnom, tako i na unutrašnjem planu pojedinih zemalja. Ali, tumačeći nedavnu istoriju, rekli bismo da je njeno najznačajnije obeležje *veoma neuobičajen konglomerat nesrećnih poremećaja, te da je malo verovatno da će se on ikada u ovim razmerama ponovo javiti*, uz činjenicu da su njegov uticaj pratile i pojedine neizbežne greške ekonomske politike«. (Izveštaj McCracker, navedeno prema: Frank, *naved. delo, str. 145*).

³² Moglo bi se puno raspravljati o sadržaju koji svaki pojedini autor pripisuje pojmu strukture, no, ovde je važno napomenuti kako mu svi pripisuju značenje koje naglašava ozbiljnost situacije.

zilaženje je nužno da protekne izvestan prelazni period koji različiti autori označavaju kao »nužno bolan«³³, »težak i dugotrajan«³⁴, »dug period krize /praćen/ značajnim zaoštavanjem društvenih i političkih sukoba« i »znatno teži i složeniji od velike krize dvadesetih godina«³⁶, pri čemu se svi u suštini slažu da je savremena kriza složena, duboka i trajna pojava.

Problemi prevazilaženja krize

Do sada izložena obeležja krize omogućuju nam da jasno stavimo do znanja kako je u cilju njenog prevazilaženja potrebno rešiti složeni niz tehnoloških, ekonomskih, političkih i socijalnih problema, među kojima se ističu sledeći:

1. Na tehnološkom nivou, sistem mora izgraditi i staviti u pogon originalnu proizvodnu strukturu, sposobnu da efikasno zameni postojeću, zahvaćenu krizom. U tom smislu, neophodan uslov je razvoj novih vodećih tehnoloških sektora, među kojima prednost i najveći značaj stiče podizanje novog energetskog sistema.³⁷

2. Na ekonomskom planu, postavljaju se dva velika problema: prvi, okupiti investiciona sredstva do sada neviđenog obima, radi finansiranja ogromnih zahteva vodećih sektora, što nas vodi do prividne protivrečnosti, naime, da se kriza hiperprodukcije kapitala istovremeno javlja kao oskudica kapitala³⁸. Drugi ekonomski prob-

³³ Emil Van Lennep (generalni sekretar OECD), u intervjuu za list *L'Express*, Paris, 12—22. decembar, 1974.

³⁴ Enrique Iglesias, »América Latina en el umbral de los ochenta«, časopis *CEPAL*, decembar, 1979.

³⁵ Sergio Aranda i dr., *América Latina en crisis*, ILDIS, Caracas, 1980, str. 67.

³⁶ Raúl Prebisch, »Hacia una teoría de la transformación«, časopis *CEPAL*, april, 1980.

³⁷ U tom smislu, A. G. Frank procenjuje da bi, pored energetskog sektora, nove vodeće industrijske grane mogle biti: »Novi izvori i metodi prerade sirovina iz mora, sa zemljinih polova, sa Meseca i iz vasiona, kao i oblici kontrole zagađivanja u industrijskim zemljama... razvoj i korišćenje novih energetskih i bioloških procesa i njima odgovarajućih novih oblika života. Na drugom nivou — nastavlja on — postoji pritisak u pravcu povećavanja automatizacije proizvodnje i usluga uz pomoć novih generacija kompjutera koji koriste novu elektronsku tehnologiju.« (A. G. Frank, *naved. delo*, str. 143).

³⁸ U vezi s tim, Magdoff i Sweezy ističu: »Jedna od najvećih ironija našeg vremena je činjenica da se, upravo u trenutku kada svi znaci ukazuju na hiperprodukciju kapitala, diže povika i zapomaganja oko navodne oskudice kapitala«. Harry Magdoff i Paul M. Sweezy, *El fin de la productividad*, izd. Nuestro Tiempo, Méxiko, 1977, str. 52.

lem sastoji se u nastojanju da se zaustavi uočljiva tendencija pada profitne stope tradicionalnih sektora, barem dok se ne okonča period puštanja u pogon vodećih sektora novog modela akumulacije, u procesu sazrevanja.

3. Rešavanje pomenutih ekonomskih problema do- vodi nas na društveni plan. U stvari, ukoliko kriza obuhvata celokupan svetski kapitalistički sistem, logično je da potrebu za novim kapitalom neće biti moguće zadovoljiti neposrednim prenošenjem ranije akumuliranog kapitala, osim ukoliko ovaj ne dolazi iz socijalističkog tabora, što ću, kao mogućnost, odbaciti. Shodno tome, jedini putevi rešavanja problema, bili bi: a/ značajno povećanje produktivnosti, na srednji rok otežano samom trenutnom krizom i b/ uvođenje suštinskih promena relativne raspodele svetskog dohotka između potrošnje i investicija, što nužno podrazumeva jačanje pritiska u pravcu snižavanja realnih nadnica i dobiti vlasnika svetskih izvora sirovina. Nameće se logičan zaključak da bi takvo rešavanje problema finansiranja novih proizvodnih sektora, na kraju dovelo do zaoštavanja sukoba između kapitala i rada, kao društvenih i ekonomskih protivrečnosti između razvijenih i nerazvijenih kapitalističkih zemalja.

4. Najzad, na političkom planu, potrebno je osvrnuti se na dva izvora problema unutar sistema: a/ na isključivo nacionalnom nivou, prisutni su problemi koji bi se rodili u svakoj zemlji kao posledica zaoštavanja društvenih sukoba koje smo pomenuli u prethodnoj tački i b/ u prostoru sistema posmatranog u celini, postavlja se problem koji smatram osnovnim unutrašnjim političkim problemom sistema, naime, obnavljanje čvrstih veza unutar sistema kao jedinstvenog skupa većeg broja pojedinačnih društava, radi očuvanja istorijskog kontinuiteta procesa akumulacije u svetskim razmerama, kao i njenog usredsređivanja u vladajućim centrima. Drugim rečima, reč je o suprotstavljanju centrifugalnim silama koje se javljaju kao posledica raspada starog načina artikulacije za vreme bolnog, sporog i teškog procesa uvođenja novog načina koji će ga zameniti. Zaoštavanje sukoba Sever—Jug oko prirode novog međunarodnog poretka, rastuće protivrečnosti Sever—Sever, tj. protivrečnosti u nedrima samih razvijenih kapitalističkih zemalja, od kojih svaka nastoji da zauzme najbolji mogući položaj unutar modela akumulacije u povojima, predstavljaju samo neka od značajnih političkih pitanja koje će kapitalistički sistem morati da reši ako želi da obezbedi svoj opstanak. Uz sve

to, moraće se suprotstaviti i neprijatelju, socijalističkom sistemu, koji će svim sredstvima nastojati da zaostri pomenute unutrašnje sukobe.

Do sada sam samo nabrajao probleme koje smatram najznačajnijima i koje će svetski kapitalistički sistem morati da reši kao neophodan uslov prevazilaženja složene situacije. Sada bi trebalo izvršiti njihovu analizu i otkriti koja najznačajnija strateška opredeljenja vode tom cilju i koji su društveni agensi zaduženi da ih primene.

Strateška opredeljenja kapitalizma protiv krize

Kao i svaki proces društvene promene, tako i kriza ostavlja posledice koje menjaju stečene položaje vlasti i stepen poistovećivanja ili odbacivanja važećeg poretka od strane različitih društvenih agenasa ili snaga. Kao odgovor na krizu, svaka pojedina društvena snaga stvara i nastoji da primeni mere koje bi u njenom sopstvenom interesu uticale na tok događaja. Pri tom mislim na celine poput samih kapitalističkih kompanija ili njihovih kolektivnih predstavničkih organa; poput organizacija radnika, političkih partija; poput nacionalnih država i njihovih međunarodnih oblika okupljanja, kao što su OECD ili OPEC i, u najopštijem smislu, poput svih celina sposobnih da na ovaj ili onaj način svojim odlukama utiču na tok događaja.

U idealnim uslovima klasičnog ekonomskog liberalizma, pod pretpostavkom atomizacije proizvodne strukture /savršene konkurencije/ i dobrovoljnog povlačenja nacionalne države na rub svih akcija i reakcija unutar ekonomskog života, vladalo je mišljenje da krajnja rezultanta uvek predstavlja demokratsku posledicu istovremenog delovanja svih snaga društvenog života. U takvom teorijskom kontekstu, ekonomske krize su predstavljale prirodnu pojavu, jednako kao i razdoblja prosperiteta, s tim što bi na pojavu krize država odbacivala svoja liberalna merila i na sebe preuzimala zadatak da podstiče sprovođenje mera radi prevazilaženja nastale situacije. U tom smislu, od posebnog su značaja oružani sukobi između velikih kapitalističkih sila, koji su imali dvostruki cilj: uništavanje viškova akumuliranog kapitala i obezbeđivanje povoljnijih uslova za oživljavanje ponude koja će poslužiti kao osnova novog ciklusa razvoja, na čijem će čelu biti sile pobednice u ratnom sukobu. Pre krize tridesetih godina, ovaj oblik vojno-po-

litičke intervencije imao je toliki značaj da je lord Keynes ratove smatrao jednim od najznačajnijih čimilaca prethodnog kapitalističkog razvoja³⁹.

Kriza tridesetih godina ukazala je na potrebu proširivanja ekonomskog prostora anticikličnih mera nacionalne države, sada shvaćeno kao viši organizam sposoban da obezbedi minimum jedinstva i doslednosti čitavog niza odgovora različitih društvenih agenasa na krizu, stavljajući iznad različitih pojedinačnih ili sektorskih interesa u igri, vrhovni i prioritetni interes — očuvanje kontinuiteta kapitalizma. Od tada, ekonomska kretanja regulišu mere čiji je cilj izbegavanje ili svođenje na najmanju meru cikličkih kolebanja. Kasnije će radovi Keynesa, Kolečkog i njihovih sledbenika, državnoj intervenciji obezbediti teorijsku osnovu, koja će vladati prostorima akademske ekonomije sve do početka sadašnje krize.

Jedno od najupečatljivijih obeležja sadašnje situacije je činjenica da je nacionalna država u potpunosti izgubila svoj značaj kao organizam koji, efikasno sprovodeći odgovarajuće mere, rukovodi borbom protiv krize. Osnovni razlog takve nemoći države leži u činjenici da su, s produbljuvanjem procesa internacionalizacije kapitala i jačanjem velikih multinacionalnih kompanija, pojedini osnovni instrumenti državne intervencije u privredi gubili sposobnost ostvarivanja očekivanog učinka, bilo zbog sve slabijeg delovanja nacionalnih mera na sve internacionalniju ekonomsku strukturu, bilo zbog jačanja moći velike savremene kapitalističke kompanije, zbog čega su pomenuti instrumenti gurnuti na sam rub akcije.

Pri tom mislim, pre svega, na tri takva instrumenta: devizni kurs, bankovnu kamatnu stopu i poresku politiku. Očigledno je da, u savremenim uslovima, velike multinacionalne kompanije donose konačnu odluku o paritetu međunarodnih valuta⁴⁰. Kada je u pitanju monetarna politika, vrlo je dobro poznato da su, zahvaljujući sopstvenim neposrednim izvorima finansiranja, velike kompanije veoma malo pogođene promenama ka-

³⁹ Vidi, John Maynard Keynes, *Teoría general de la ocupación, el interés y el dinero*, F. C. E. Mexiko, 1951, str. 365—366.

⁴⁰ »Multinacionalne kompanije se nalaze u povoljnom strateškom položaju u odnosu na mogućnost strateške promene sastava svojih likvidnih rezervi u bilo koju valutu i stoga su u stanju da vrše uticaj na raspodelu deviznih rezervi centralnih banaka kako unutar sistema fiksnih deviznih kurseva, tako i tekućih kurseva u sistemu plivajućih pariteta« (Robert Z. Aliber, *L'Impresa Multinazionale*, u sastavu tima Johna H. Dunninga, Rosenberg & Seller, Torino, 1975, str. 59—60).

matne stope⁴¹; upravo suprotno, velika međunarodna pokretljivost njihovih likvidnih sredstava omogućava im da iz svake konkretne situacije izvuku najveću korist. Najzad, poznata je i sposobnost multinacionalnih kompanija da izuzetno efikasno izbegavaju mere poreske politike različitih zemalja.⁴²

Ako tome dodamo da, unutar današnje nestabilne ekonomske situacije, velike multinacionalne kompanije vrše odlučujući uticaj na veličine od takvog značaja na nacionalnom nivou kao što su stopa ekonomskog rasta, obim zaposlenosti, platni bilans, monetarna likvidnost, itd., te da su nacionalne države zbog toga prinuđene da im pružaju svu moguću podršku u unutrašnjim i spoljašnjim operacijama, nameće se zaključak da multinacionalne kompanije predstavljaju organizme najsposobnije da razvijaju samostalnu politiku suprotstavljanja savremenoj svetskoj situaciji, dok se mere nacionalnih država pojavljuju samo kao njena dopuna.⁴³ Otuda, želimo li da otkrijemo koja strategija najdoslednije predstavlja interese sistema u cilju obuzdavanja krize, moramo se upustiti u proučavanje stvarnih postupaka multinacionalnih kompanija, kao i konkretnih pritisaka koje one vrše na različite razvijene i nerazvijene nacionalne države, kako bi ih podstakle da sprovode mere podrške i dopune njihovim osnovnim akcionim merama. Ispitivanju takvih procesa i tendencija posvećen je sledeći odeljak.

⁴¹ »Sve dok se zadržava inflacija, multinacionalne kompanije imaju znatno više koristi nego štete, budući da na njih znatno manje nego na nacionalne kompanije utiče protivrečnost inflacija-nezaposlenost; u stanju su da tokom krize čak i jačaju, apsorbujući postrojenja nacionalnih kompanija; nisu pogođene raznim merama kreditne politike, jer poseduju sopstveni sistem finansiranja (Gerard Destanne de Bernis, *naved. delo*, str. 84).

⁴² U vezi s tim, jedan autor ukazuje da se »poreska politika (multinacionalnih kompanija) može sastojati u manipulisanju cenama, pri čemu se vrši smišljena preraspodela opštih troškova i drugih nedeljivih izdataka i njihovo prikazivanje kao izdataka za licence, isplatu dividendi i sl. (Paul Streeten, »Costos y beneficios de las empresas multinacionales en los países subdesarrollados«, u kolektivnom delu, *L'Impresa multinazionale*, *naved. delo*, str. 320).

⁴³ Bilo bi dobro ovde se osvrnuti na jedno, prividno oprečno stanovište, izneto na sledeći način: »Pojedinci misle da je nemogućnost države svojevolsjna. Pokušaj obuzdavanja krize, a posebno nezaposlenosti, za buržoaske vlade bi značio sprečavanje ekonomskog oporavka, obaranja izdataka za nadnice, koncentracije kapitala, ponovnog organizovanja preduzetništva u skladu s principom maksimalne dobiti. Možda bi država i bila u stanju da sprovede nekadašnje mere, ali ona to sigurno ne želi. Njena nemogućnost je samo prividna: inertnost države je povoljna za krupni kapital« (Suzanne de Brunhoff, »Potere stati nazionali e imprese multinazionali«, časopis *Problemi del Socialismo*, Roma, april-septembar, 1977).

Razmeštanje industrije kao stožer politike multinacionalnih kompanija

Proučavanje konkretnih mera ekonomske politike koje, u svetskim razmerama, primenjuju velike multinacionalne kompanije pokazuje nam da su sve njihove akcije usmerene ka ostvarivanju već opisanih ciljeva, kao neophodnih uslova za prevazilaženje krize. Kao što znamo, osnovni sadržaj strategije pomenutih kompanija predstavlja tzv. *razmeštanje industrije*, odnosno, premeštanje određenih industrijskih grana karakterističnih za model akumulacije zahvaćen krizom iz razvijenih kapitalističkih centara, u pravcu nerazvijene periferije, kako bi se ostvarili sledeći ciljevi, tesno povezani s traženjem za rešenjem savremene krize:

a) stvaranje povoljnije strukture troškova za delovanje pomenutih industrijskih grana, i to korišćenjem komparativnih prednosti pojedinih oblasti trećeg sveta, s obzirom na postojanje radne snage čija je cena niža od međunarodne, velikih količina raspoložive energije i sirovina, kao i liberalnijeg stava u odnosu na poreske obaveze i zaštitu prirodne sredine.

b) proširivanje svetskog tržišta proizvoda pomenu-tih tradicionalnih grana, uključivanjem značajnih sektora radne snage, kao i ostalih sredstava koja sistem danas nedovoljno koristi ili potpuno zanemaruje.

c) stvaranje povoljnih uslova u zemljama centra za razvoj novih vodećih sektora.

Već sam pomenuo da danas prevladava shvatanje kako će proces razmeštanja prouzrokovati niz društvenih i političkih sukoba u razvijenim kapitalističkim centrima. Pre svega zbog toga što će, barem na srednji rok, uticati na porast stope nezaposlenosti, kao i zbog činjenice da će manjim kompanijama koje i dalje budu ostale u zemljama centra biti teško da izdrže konkurenciju iz novih oblasti.

Sasvim je jasno da do ovakvog razvoja događaja sigurno može doći i da će on ostaviti duboke negativne posledice, no, smatram da on nikako nije u suprotnosti s interesima krupnog kapitala, već da, nasuprot tome, predstavlja *neophodan* uslov sprovođenja strategije protiv krize. U stvari, zadržavanje relativno visoke stope nezaposlenosti i, shodno tome, hronične i sve veće rezervne industrijske armije rada u razvijenim zemljama, predstavlja, jednako kao i inflacija, značajan instrument politike obezvređivanja radne snage, čiji je cilj, s jedne strane, da u izvesnoj meri nadoknadi

pad profitne stope sektora zahvaćenih krizom i, sa druge strane, da obezbedi povoljne uslove razvoja novih tehnoloških sektora, snižavajući troškove radne snage.

Štaviše, postoje izvesni dokazi da multinacionalne kompanije dobijaju bitku i uspevaju da nametnu pomenute regresivne izmene raspodele dohotka, smanjujući, istovremeno, društvenu napetost. Pri tome mislim konkretno na dve činjenice: na prvom mestu, radno stanovništvo u sve većoj meri sadašnju stopu nezaposlenosti smatra »prihvatljivom«; na drugom mestu, multinacionalne kompanije uspešno manipulišu strahom radnika da će ostati bez posla, te ovi »dobrovoljno« prihvataju značajno snižavanje nadnica.⁴⁴

Kada je reč o hroničnoj krizi male i srednje industrije u zemljama centra, koja ide u prilog procesu razmeštanja, smatram da bi se i ona, u okviru strategije krupnog multinacionalnog kapitala, morala prihvatiti kao neophodan uslov uspeha. U pojedinim slučajevima, zato što ide u prilog kontinuitetu i ubrzavanju istorijskog procesa koncentracije i centralizacije kapitala, što predstavlja suštinski interes i razlog postojanja gigant-skih postrojenja, a u ostalim slučajevima, zato što predstavlja pogodan način za uklanjanje sa tržišta viškova kapitala iz sektora s najnižom produktivnošću, čemu pojedini autori pridaju toliki značaj da čak tvrde kako je nužno da znatan deo postojećeg kapitala bankrotira kako bi investicije u nove vodeće tehnološke sektore bile isplative.

Postoje, međutim, dva činioca strategije zasnovane na tzv. razmeštanju industrije, koji mogu prouzrokovati ili zaoštriti sukobe s kojima će multinacionalne kompanije veoma teško izaći na kraj.

Prvi se odnosi na sposobnost pomenutih kompanija da, budući da deluju međusobno potpuno nepovezano, obezbede nužni stepen saglasnosti i doslednosti svojih pojedinačnih mera, kako bi se sve one stopile u zajedničku efikasnu strategiju protiv krize; ovaj aspekt još uvek predstavlja veliku nepoznanicu koja se u bliskoj budućnosti mora razjasniti.

Drugi činilac je, pre svega, političke prirode. Kao što je poznato, sve do pred drugi svetski rat, borba sa krizom predstavljala je problem koji se postavljao polazeći od nacionalnog konteksta svake pojedine zemlje. Tim su države na sebe preuzimale obavezu razvijanja

⁴⁴ Nedavni primer predstavlja i uspeh kompanije *Chrysler Corporation*, čiji su radnici, suočeni s opasnošću da ostanu bez posla, prihvatili značajno sniženje svojih nadnica.

i primene odgovarajućih strategija, u skladu s velikim ekonomskim silama, što je obezbeđivalo visok stepen saglasnosti između interesa svih nacionalnih frakcija kapitala i odgovarajućeg interesa zemlje. Današnja situacija je potpuno drukčija. Velike multinacionalne kompanije ne uspostavljaju nužne veze između svojih mera i jačanja ili slabljenja određenih nacionalnih snaga, kako unutar političke nadgradnje sistema, tako i u odnosu na njegovu sposobnost da se, u svetskim razmerama, suprotstavi napretku socijalizma. Pomenuta protivrečnost između rastuće ekonomske efikasnosti i opadajuće političke efikasnosti kapitalističkih sila, posebno velike centralne sile, predstavlja jedan od najznačajnijih činilaca na koji treba obratiti pažnju prilikom proučavanja mogućeg stava Latinske Amerike i, uopšteno govoreći, zemalja trećeg sveta prema savremenoj krizi.

Strategija borbe kapitalističkih nacionalnih država protiv krize

Ako tvrdimo da multinacionalne kompanije imaju odlučujuću ulogu u sprovođenju mera protiv krize, zahvaljujući činjenici da raspolažu efikasnijim instrumentima za suprotstavljanje pojavi čije poreklo leži u sve više internacionalizovanoj ekonomskoj strukturi sistema, nikako ne znači da smatramo kako je nacionalna država jednostavno podređena krupnom kapitalu⁴⁵, a još manje da osporavamo značaj ekonomskih mera države u opštim okvirima strateške borbe sistema protiv krize. U stvari, uprkos očiglednom gubitku efikasnosti svojih instrumenata ekonomske politike, kapitalistička država je uspela da očuva značajnu ulogu u regulisanju unutrašnje ekonomske aktivnosti svake pojedine zemlje, što je posebno važno kada su u pitanju ključne veličine, poput stope nezaposlenosti.

U stvari, uprkos sve češćoj upotrebi grupnih statističkih podataka za čitavu evropsku zajednicu, zemlje

⁴⁵ Vidi, A. G. Frank, *naved. delo*, str. 144.

⁴⁶ U tom smislu, slažem se s mišljenjem da država nije niti instrument u rukama vladajućih klasa, niti subjekat koji raspolaže apsolutnom samostalnom voljom, već složen društveni odnos u kojem se stiču različiti klasni pritisci, prisutni u svakoj pojedinoj konkretnoj istorijskoj situaciji. U tom smislu, može se govoriti o »relativnoj samostalnosti države, kao uslovu da svi interesi izraženi u interesu bloka dobiju podršku« (Antonio Longo, »Imprese multinazionali, stato e borghesia nel processo di internazionalizzazione del capitale«, *Problemi del Socialismo*, Roma, april-septembar, 1977, str. 265).

OECD-a ili neku drugu grupu zemalja, nezaposlenost i dalje ostaje isključivo nacionalni problem. Nastala unutar ekonomske strukture, stopa nezaposlenosti vrši odlučujući uticaj na stabilnost društva i odnos političkih snaga unutar svake nacionalne društvene formacije. U vezi s tim, sadašnja krizna situacija stavlja kapitalističke vlade pred težak izbor između ekonomske nužde, koja nalaže zadržavanje niskih nadnica i relativno visoke stope nezaposlenosti, s jedne strane, i društveno-političke nužde koja, s druge strane, nalaže partijama na vlasti da zadrže kormilo u svojim rukama. Posmatramo li, međutim, način na koji je svaka pojedina razvijena kapitalistička zemlja delovala suprotstavljajući se krizi, zapazićemo veliku sličnost. U stvari, kako pokazuju Braun⁴⁷ i Frank⁴⁸, politika stezanja kaiša preovladala je »ne samo u ranije pomenutim vodećim industrijskim kapitalističkim zemljama — Sjedinjenim Državama, Engleskoj, Francuskoj, Zapadnoj Nemačkoj, Italiji i Japanu — već, uz izvesno zakašnjenje i na poseban način, i u malim razvijenim i nerazvijenim zemljama OECD-a«.⁴⁹

Činjenica da je problem izbora između ekonomskog racionalizma i političkog racionalizma rešen tako jednoobrazno, jasno pokazuje da se granice tzv. »relativne samostalnosti« nacionalnih država u odnosu na pritiske krupnog kapitala, prostiru samo do tačke u kojoj ekonomski, društveni i politički interesi svake pojedine grupe počinju da dolaze u protivrečnost s *vrhovnim interesom* obezbeđivanja istorijskog kontinuiteta procesa akumulacije kapitala, čiji su glavni agensi na svetskoj sceni velike multinacionalne kompanije, a ne nacionalne države. Iz tih razloga, koje je nepotrebno dalje analizirati, sasvim je jasno da će strategija nacionalnih kapitalističkih država biti usmerena na pružanje podrške središnjoj strategiji krupnog kapitala, pri čemu će, u svakom konkretnom slučaju, o tačnom sadržaju državne politike odlučivati odnos snaga različitih društvenih klasa i grupa javnog mnjenja.

Osim toga, potrebno je reći da se rastuća prevlast multinacionalnih kompanija ne oseća jednakom snagom u svim kapitalističkim zemljama. Zahvaljujući činjenici da su velika, centralna sila svetskog kapitalističkog sistema i da predstavljaju zemlju iz koje potiču najmoćnije multinacionalne kompanije, Sjedinjene Američke

⁴⁷ Oscar Braun, *The New International Economic Order from the Point of View of Dependence Theory*, navedeno prema: Frank, *naved. delo*, str. 161.

⁴⁸ A. G. Frank, *naved. delo*.

⁴⁹ Isto, str. 162.

Države su sposobnije od ostalih država sistema za samostalnu primenu mera. Pored toga, Sjedinjene Države su u stanju da utiču na ostale države, koristeći se političkim pritiscima ili neposredno delujući na matične kuće multinacionalnih kompanija u nastojanju da obezbede željeno ponašanje u inostranstvu;⁵⁰ najviše zahvaljujući još uvek dominantnoj ulozi dolara u monetarnom sistemu, kao i svom odlučujućem uticaju u međunarodnim organizacijama, poput Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda, Sjedinjene Države održavaju položaj koji im omogućuje »izvestan stepen mešanja u unutrašnju politiku /drugih zemalja/. Zemlje koje koriste njene kredite prisiljava da u svojim privredama zavedu dužničke norme ponašanja, tj. da pre svega ograniče društvene izdatke i rast nadnica«.⁵¹

U svakom slučaju, ako je jasno da Sjedinjene Države imaju veću samostalnost u odnosu na ostale kapitalističke nacionalne države, u obzir se moraju uzeti i veće obaveze koje se postavljaju pred pomenutu zemlju, usled činjenice da predstavlja centralnu silu sistema. Te su obaveze posledica, s jedne strane, borbe za očuvanje vodeće uloge, koju vodi protiv težnji Japana i Zapadne Evrope za većom samostalnošću, i, s druge strane, zahteva koje joj nameće položaj predvodnika sistema u sukobu sa socijalističkim blokom.

Posmatramo li čitavu složenu sliku ekonomskih i političkih zahteva kojima opšta strategija Sjedinjenih Američkih Država mora izaći ususret i uporedimo li je sa stvarnom trenutnom snagom te zemlje, u poslednje vreme relativno umanjenom zbog sve veće stope ekonomskog rasta koju tokom protekle dve decenije beleže kako zemlje socijalističkog tabora, tako i američki saveznic-takmaci u kapitalističkom taboru, odnos između stvarnih mogućnosti i rezultata koji se očekuju u bliskoj budućnosti prilično je nepovoljan po Sjedinjene Države. Otuda i rastuća nemoć koja buja u nedrima bogatog američkog društva. Agresivni akcioni program koji je doveo Reagana na položaj predsednika Sjedinjenih Država, sastoji se u pokušaju obnavljanja političke efikasnosti zemlje, u službi najviših interesa njenog multinacionalnog kapitalističkog sektora, kao što to otvoreno pokazuje i njena poreska politika, socijalna politika i politika zapošljavanja. Problem koji već počinje

⁵⁰ Vidi, u tom smislu, Jack N. Behrman, »Alternative delle politiche governative e il problema delle partecipazioni internazionali«, kolektivno delo, *L'Impresa multinazionale*, *naved. delo*.

⁵¹ Suzanne de Brunhof, *naved. delo*, str. 249.

da pritiska odnose u svetu, suočenom s rastućim strahom zbog Reaganove politike prema Sovjetskom Savezu, jeste dilema hoće li činjenica da opšta politika Sjedinjenih Država postaje sve tvrđa, zaoštriti pritivrenosti kapitalističkog tabora i otežati primenu strateških mera multinacionalnih kompanija i, na kraju, umanjiti mogućnosti prevazilaženja krize sistema.

(Armando Córdova, »Caracterizacion de la crisis actual y estrategia del gran capital«, referat na seminaru *Međunarodna ekonomska kriza i njen uticaj u Južnoj Americi*, Venezuela, 30. mart — 3. april 1981. godine)

Preveo Veselin Mrđen

Luciano G. Coutinho
Luiz Gonzaga de Mello Belluzzo

RAZVOJ POZNOG KAPITALIZMA I REORGANIZACIJA SVETSKE PRIVREDE POSLE RATA

Neposredni uzroci sadašnje krize

Krajem šezdesetih godina već je bilo vidljivo da ističe dugi uzlazni ciklus koji je bio karakterističan za severnoameričku privredu. Inflacija i deficit bilansa plaćanja ozbiljno su se pogoršali, zahtevajući preduzimanje mera kontrakcije. U godinama 1969. i 1970. zavladao je recesija pod novom Nixonovom administracijom. Uskoro, međutim, ta je politika bila napuštena i zamenjena merama ekspanzije privrede, što je ponovo podstaklo trend rasta i donelo sinhronizovanu superekspanziju svih kapitalističkih privreda u periodu 1971/1973. pod vođstvom SAD. Taj nedavni *boom* imao je neke posebne karakteristike.

Pre svega, ekspanzionistička politika se nadovezala na ciklus ekspanzije koji je trajao čitavu deceniju i koji je pokazivao znake iscrpljenosti, naročito u pogledu dinamičnih potencijala vodećih sektora, kao što su: oligopolistički sektor motornih vozila, zatim elektroelektronski i građevinski. S obzirom na takvo stanje stvari, privreda je izvršila preinvestiranje upravo u sektore čija je sposobnost tehnološke obnove bila zamrznuta i u kojima je američko vođstvo bilo stavljano u mat poziciju nemačkim i japanskim izvoznim zamahom od početka šezdesetih godina. Istovremeno, sektori u kojima se stvarno odigravala tehnološka inovacija (avio-vasionski, na primer) imali su niski kapacitet difuzije i, prema tome, male mogućnosti da povuku ostale. Ta mala

spособnost uvođenja inovacija bila je, sa svoje strane, prouzrokovana visokim stepenom imobilizacije fiksnog kapitala, najvećim delom u industrijskim sektorima i naročito u sektoru trajnih potrošnih dobara. Prirodno, velike oligopolističke kompanije nisu dozvolile preranu sterilizaciju ovih masa kapitala i opredelile su se za održavanje ekspanzije svojih internacionalizovanih sistema.

Takav stil rasta američke privrede pogodovao je, sa svoje strane, jačanju strategija ekspanzije nemačkog i japanskog kapitalizma. Te su strategije od posleratnog perioda naovamo počivale na dinamizmu sredstava za proizvodnju i na održavanju izvoznog napora usmerenog prema brešama stvorenim nedostatkom novatorske agilnosti američke industrije. Mada su ti problemi postojali i šezdesetih godina, oni su dostigli kulminaciju upravo u pomenutom periodu sinhronizovanog vrhunca ciklusa. Podstaknuta ekspanzionističkom politikom, stopa akumulacije se ubrzala u svim privredama, dovodeći do opšteg stanja superakumulacije.

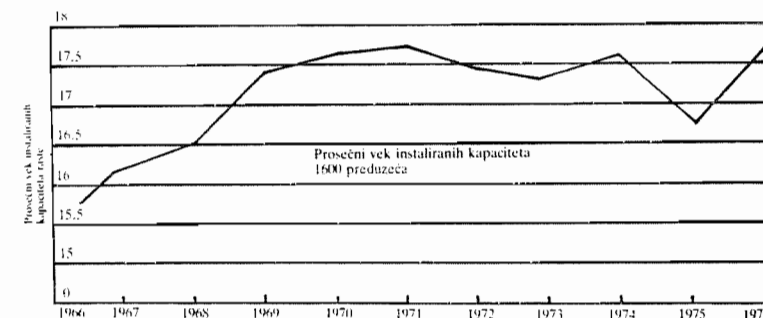
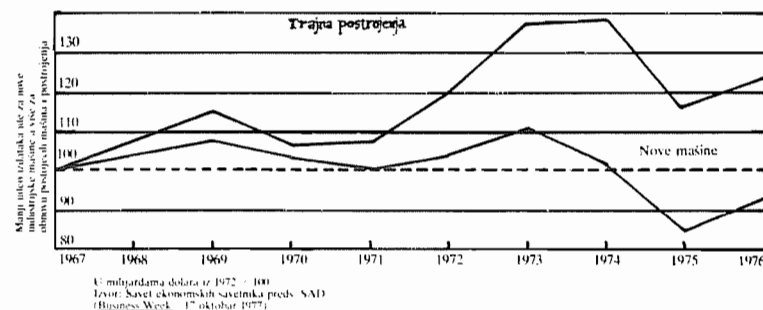
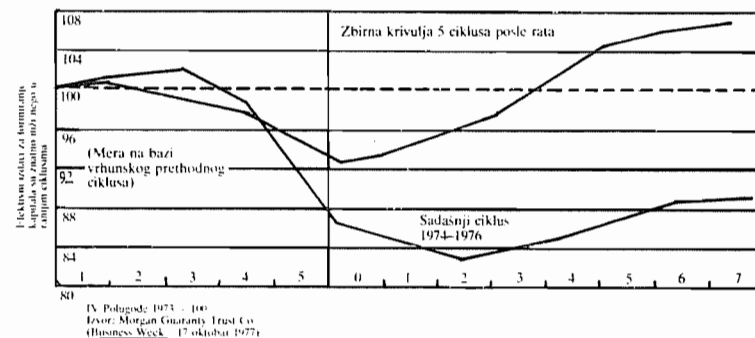
Tu sinhronizaciju vrhunca ciklusa donela su dva kretanja: s jedne strane, jačanje procesa internacionalizacije krupnih kapitala svih centralnih sistema, koji se sve više međusobno prožimaju; s druge strane, ubrzanje rasta američke privrede — uz njenu sve veću otvorenost — prenosilo je snažne podsticaje na druge kapitalističke privrede. Ta otvorenost dolazila je do izražaja u povećanju deficita platnog bilansa SAD koji je počec da uključuje sve veću neravnotežu trgovinskog bilansa, što je podstaklo brzu ekspanziju izvoznih sektora u Evropi i u Japanu.

Kao što je poznato, svetski monetarni sistem već je bio upao u krizu posle 1968. godine zbog stalnog strukturalnog deficita američkog platnog bilansa, prouzrokovano ogromnim vojnim izdacima (Vijetnam) i izvozom kapitala. U nastaloj konjunkturi povećanje pritiska deficita dovelo je do zvaničnog ukidanja pariteta iz Betton-Woodsa, što je izazvalo veliku nestabilnost na međunarodnim finansijskim tržištima. Neminovnost devalvacije dolara i snažna spekulativna kretanja (koje je američka vlada olakšavala) prema »jakim« valutama (nemačka marka, jen) doveli su 1971. godine, posle teških pregovora, do uspostave privremenih pariteta. Potrebno je istaći da je u to vreme privatno međunarodno finansijsko tržište (filijale velikih banaka i nezavisni agenti) već bilo dostiglo relativno veliki volumen. Poznato pod nazivom »tržište evromonetama«, ono obrće ogromnu

masu novčanog kapitala, bez kontrole bilo koje zvanične ustanove.¹

U takvoj situaciji neizvesnosti i malog poverenja u nove paritete, nastavljanje deficita američkog platnog

Grafikon I
Tendencije akumulacije u proizvodnji SAD

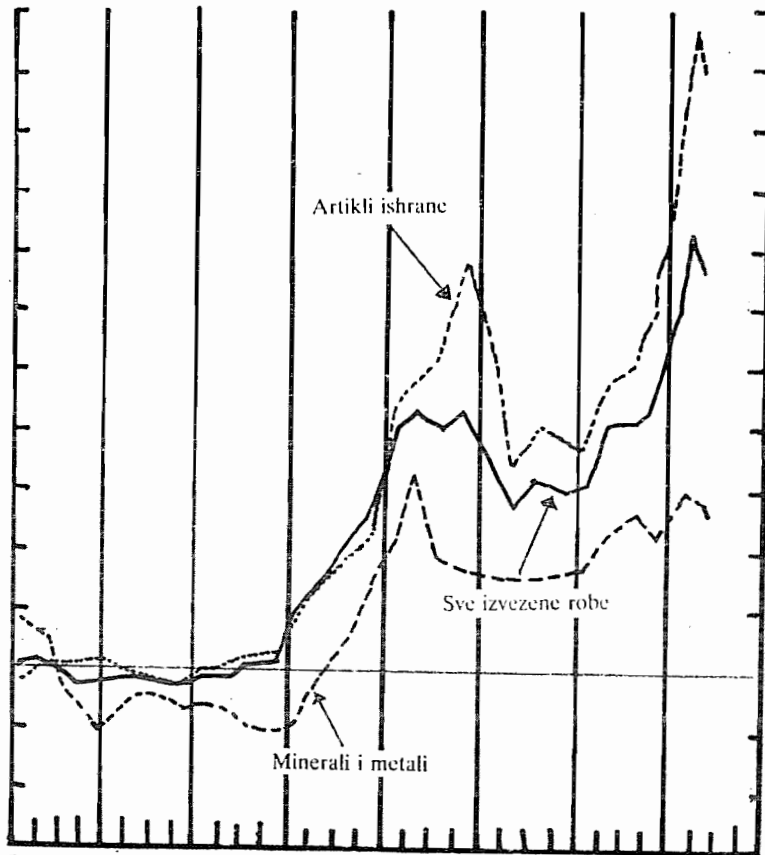
¹ Godine 1972. volumen »tržišta evromoneta« bio je ekvivalentan polovini osnovne novčane mase (M1) SAD, odnosno iznosio je nešto manje od 53% odgovarajuće mase u zemljama Zapadne Evrope uzetim zajedno.

bilansa ponovo je potpalilo finansijske špekulacije, povećavajući nestabilnost novih pariteta i pritiske za novu devalvaciju dolara. Istovremeno, ubrzanje ekspanzivnog ciklusa, koje je stvorilo sektorska zagušivanja i nedostatak izvesnih sirovina, podstaklo je finansijska tržišta da se upuste u intenzivne špekulacije bazičnim proizvodima (commodity speculation).

Taj opšti talas špekulacija, stalno podstican američkim deficitima, doveo je neizbežno do nove devalvacije dolara i do uspostave novih pariteta uz uvođenje »fluk-

Grafikon II

Indeks cena izvezene robe (bez nafte)
(U dolarima korigovanim za efektivne devalvacije)

Izvor: National institute economic review. Niesr.

tuirajućih² tečajeva. U tim uslovima su se inflacioni pritisci, već prisutni u ekspanzivnoj fazi ciklusa, proširili i povećali preko špekulativnog tržišta. Jer, brza povećanja cena sirovina i artikala ishrane (grafikon II) dovela su do troškovnih pritisaka na industrijske sisteme, koje su dodatno uvećavali česti sukobi na sindikalnom frontu, uobičajeni za periode vrhunca.

Nesumnjivo je da su se koreni krize već nalazili u tendenciji opšteg preinvestiranja. Najsigurniji indikator te pojave bio je naglašeni pad stope investiranja u svim zemljama koje su predvodile ekspanziju, i to već krajem 1973. (vidi grafikon IV). To brzo smanjenje stope ulaganja bilo je rezultat pada stope akumulacije u proizvodnji zbog pojave neiskorišćenih kapaciteta, što nije bilo planirano u periodu vrhunca. U tim uslovima je četverostruko povećanje cena nafte oktobra 1973. godine delovalo samo kao detonator krize, a ne kao njen uzrok, kako su to zaključivali mnogi posmatrači.³

² Novi pariteti iz 1973. koji su doneli opšte obezvređenje dolara i porast vrednosti jačih valuta, doneli su kumulativan pad vrednosti američke monete za oko 30% prema paritetu pre 1971. godine. Mada tehnički »fluktuirajući«, ovi tečajevi nisu rezultat slobodne igre tržišta, jer ih centralne banke regulišu intervencijama da bi se izbegle velike špekulativne promene. U praksi to su ograničene fluktuacije poznate pod nazivom »priljave fluktuacije«.

³ U stvari, cene nafte su padale od kraja pedesetih godina i njihovo ispravljanje imalo je zadatak obnove rentabilnosti petrolejskog oligopola i profitabilnosti istraživanja novih terena, naročito na pribrežnim platformama. Što se tiče kartela proizvođača, njima je povećanje cena omogućilo da obnove marže dobiti koje su posle rata bile relativno niske osim tokom perioda visokih cena za vreme rata u Koreji.

Struktura naftne industrije se prilično izmenila posle rata. Na međunarodnom tržištu nafte i rafinisanja, između 1953. i 1972. pojavilo se preko 300 novih privatnih kompanija srednje veličine i oko 50 državnih preduzeća, od kojih neka nikako nisu za potcenjivanje. Godine 1953. Sovjetski Savez se vratio na međunarodnu scenu kao veliki izvoznik nafte, doprinoseći povećanju konkurencije na tržištu. Sve u svemu, 1973. je bilo najmanje 50 novih velikih integrisanih preduzeća koja nisu postojala pre 1953. Razne tehničke novine i otkrivanje rezervi omogućili su nicanje ovih novih preduzeća, sposobnih da efikasno posluju u kontekstu tržišta u ekspanziji. Smanjenje nivoa koncentracije, prouzrokovano pojavom novih preduzeća, i jačanje oligopolističkih rivaliteta na međunarodnom tržištu petroleja i derivata objašnjavaju, u stvari, zašto su relativne cene petroleja počele da padaju šezdesetih godina.

Neil Jacoby u svojoj knjizi *Multinational Oil* (New York, MacMillan, 1974) procenjuje da je od svoga prethodnog vrhunca pa do 1962. realna relativna cena nafte pala za oko 30%. Tokom čitave decenije šezdesetih godina cene gotovo da su ostale prikovane, pri čemu su se uslovi razmene sve više pogoršavali za proizvođače sirove nafte. Takav razvoj stvari doneo je relativno sniženje marži dobiti u čitavoj petrolejskoj industriji, pri

Oblici reagovanja: inflacija u krizi

Posle ovog kratkog opisa krize možemo da pređemo na analizu oblika u kojima se ona pojavljuje. Nepobitno je da je naglo povećanje cena petroleja doprinelo, s jedne strane, padu stopa akumulacije, a, s druge strane, jačanju inflacionističkih pritisaka koji su već bili u toku. Nas, međutim, interesuje kako su oligopolističke industrijske strukture reagovale na ove pritiske.

Kao što je poznato, prva stvar koju jedna oligopolistička struktura čini kada je suočena s krizom jeste da zaštiti svoje marže rentabilnosti. Postizanje toga cilja u uslovima smanjenja potražnje obavezno podrazumeva smanjenje proizvedenih količina, praćeno srazmernim redukcijama fizičkog volumena tekućeg inputa — a da se pri tom ne smanjuju njihovi respektivni novčani troškovi. S druge strane, smanjenje korišćenja kapaciteta povećava fiksne troškove po jedinici proizvoda. Ako preduzeća žele da odbrane svoju rentabilnost od takve sprege porasta cena tekućeg inputa i fiksnih troškova po jedinici proizvoda, onda postaje neizbežno povećavanje marži dobiti. To elastično povećanje u situaciji inflacionističke recesije postaje potrebno zbog porasta fiksnih troškova u *realnoj strukturi* troškova i porasta direktnih nominalnih troškova. Ta pojava postaje značajnija ukoliko je veći uticaj fiksnih troškova (uključujući *overhead*) nastao usled neželjenog nekorišćenja kapaciteta. Upotreba sličnog mehanizma može se uočiti u ponašanju velikog trgovačkog kapitala (naročito u trgovini prehrambenim artiklima i sirovinama). Kada se privredni rast ubrzava, on gomila zalihe, računajući sa stalnim porastom cena (i preko termiinskih ugovora). Kada nastupi kriza oni se nađu iznenađeni neželjenim obimom svojih zaliha, pa su prinuđeni da izbegnu njihovo obezvređenje i da podnose dodatne troškove držanja zaliha. Nagli pad cena izaziva odbrambene reakcije da bi se izbegli slomovi. To se može učiniti ili preko sporazuma (karteli) ili preko smanjenja ponude da bi veliki grosisti održali svoje relativne cene u situaciji ubrzane inflacije. Grafikon II pokazuje kako je početak krize izazvao mo-

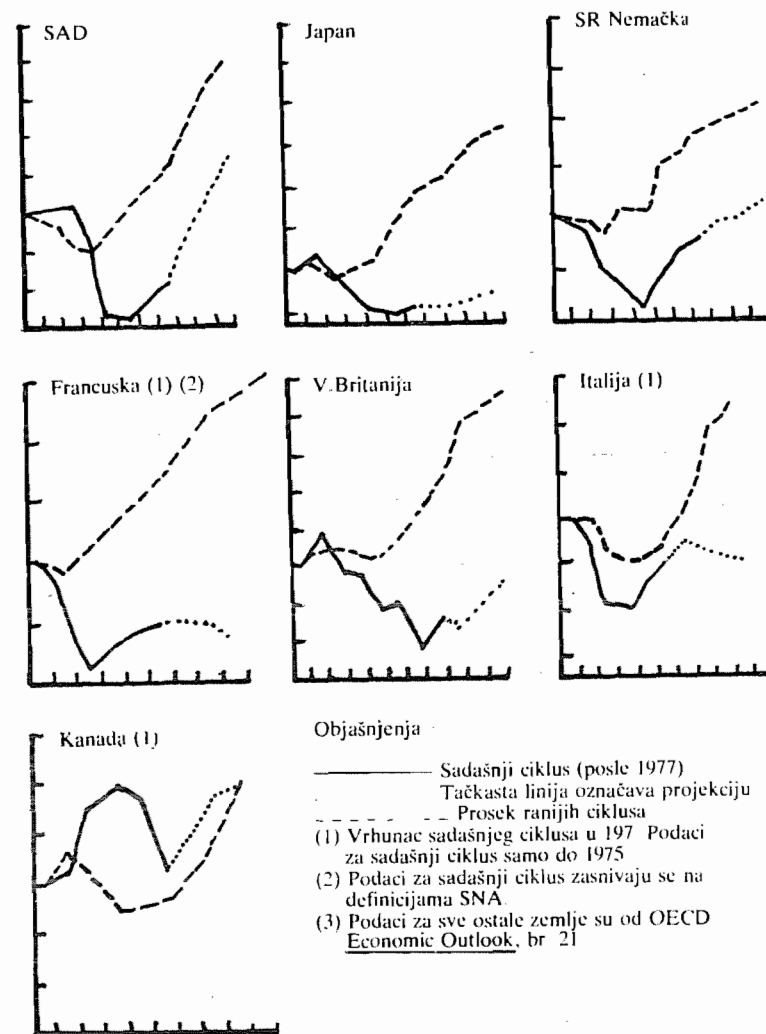
ćemu je najdrastičnije bila pogođena proizvodnja sirovog petroleja. Brzo povećanje inflacije tokom *booma* primoralo je proizvođače da izvrše veći stepen kartelizacije, koja je bila potrebna da bi, počev od 1971. godine, mogli da sprovedu brže ispravljanje cena isporuka sirovog petroleja. Opšta špekulacija sirovinama 1973. i povoljan politički trenutak stvoren izbijanjem izraelsko-arapskog rata, na kraju su doveli do četverostrukog povećanja cena i do katalitičkog dejstva na krizu, koja je već bila iminentna u svim razvijenim privredama.

mentalni pad cena hrane i sirovina, posle čega je došlo do njihovog velikog porasta počev od drugog polugodišta 1975. godine.

Prema tome, ako imamo u vidu da je u periodu koji je neposredno prethodio sadašnjoj krizi došlo do opšteg povećanja neiskorišćenosti kapaciteta i brzog na-

Grafikon III

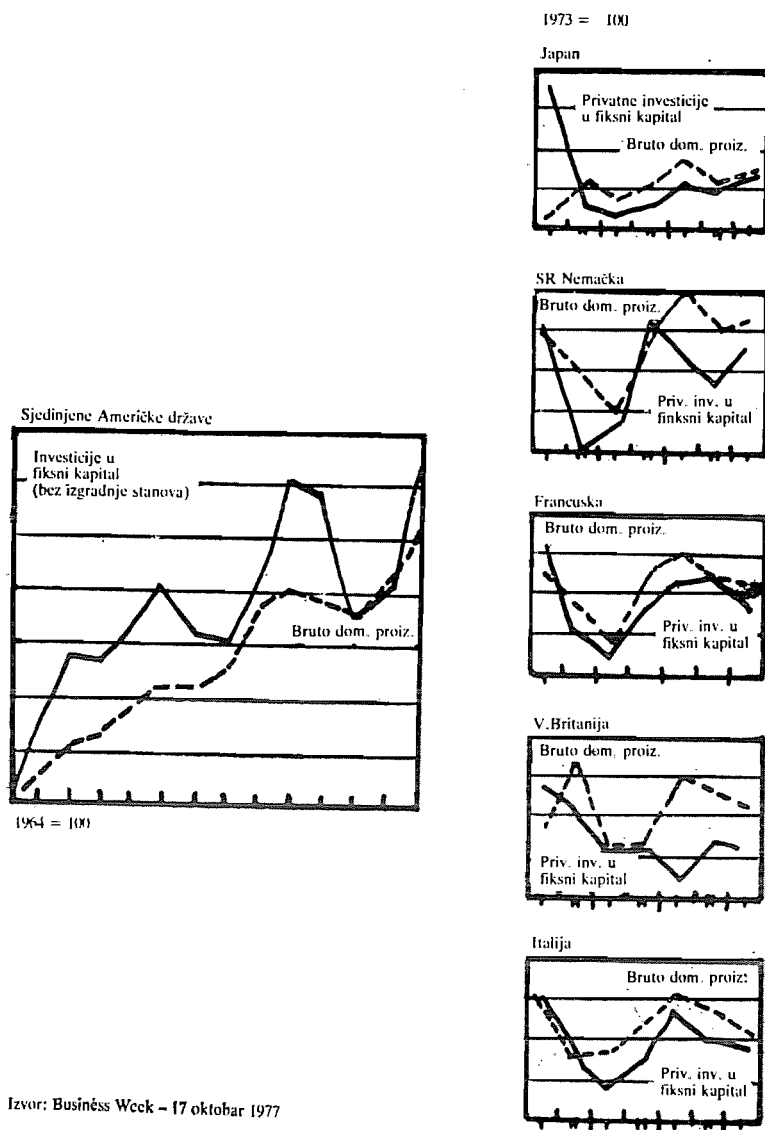
Ciklički profil investiranja u razvijenim privredama
(Stambena izgradnja isključena)
(Period 1955—1978)

gomilavanja zaliha, onda postaje lako razumljivo zašto su se u krizi neuobičajeno povećale stope nezaposlenosti i inflacije. U krizama modernog kapitalizma to su međusobno povezane pojave.

Grafikon IV

Indeksi godišnjih promena investicija (privatnih) u fiksni kapital i bruto domaćeg proizvoda u razvijenim privredama

Izvor: Business Week - 17 oktobar 1977

Sa gledišta cirkulacije kapitala, ta forma reagovanja na krizu ima za posledicu zagušivanje tokova kapitala koji ne nalaze neposrednu primenu u proizvodnoj sferi. Širi se finansijsko tržište kao alternativna forma valorizacije mase kapitala: jačaju impulsi za špekulaciju i istovremeno se ubrzava proces centralizacije kapitala. Sredstva se više plasiraju u konglomerate koji uspeavaju da održe svoje stope tekuće rentabilnosti, a preduzeća koja su manje otporna na kriznu situaciju pretvaraju se u akcionarska društva.

Tabela 1

Rast realnog BDP u razvijenim privredama (godišnje stope)

	Godišnji prosek 1962—1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977*
SAD	4,0	5,5	-1,4	-1,3	6,0	5,2
Japan	10,3	9,8	-1,3	2,4	6,3	5,5
SR Nemačka	4,5	4,9	0,4	-2,5	5,7	4,0
Francuska	6,0	5,4	2,3	0,1	5,2	3,0
V. Britanija	2,4	6,1	0,0	-1,6	1,5	1,0
Italija	4,6	6,9	3,9	-3,5	5,6	2,2
Kanada	5,5	7,5	3,7	1,1	4,9	3,0
Sve industrijalizovane zemlje	4,6	6,0	0,0	-1,0	5,4	3,5

IZVOR: MMF, Godišnji izveštaj, 1977.

* Podaci 1977 : 1. polugodište, procena OECD. Economic Outlook (21), jul 1977.

Tabela 2

Inflacija u razvijenim privredama (implicitni deflator BDP)

	Godišnji prosek 1962—1972.	1973.	1974.	1975.	1976.
SAD	3,5	5,8	9,7	9,6	5,3
Japan	4,9	11,5	20,7	7,4	6,4
SR Nemačka	4,0	6,1	6,9	7,1	3,1
Francuska	4,4	7,6	11,6	12,9	9,7
V. Britanija	7,7	7,6	13,6	28,3	15,1
Italija	5,0	11,9	17,7	17,3	17,8
Kanada	3,6	9,1	14,9	11,2	9,5
Sve indust. zemlje	4,1	7,4	11,9	10,9	7,3

Izvor: Nacionalni računi, podaci MMF, Annual Report, 1977.

Drugim rečima, preduzeća-lideri u oligopolističkim strukturama uspeavaju da povećaju tekuće marže dobiti primoravajući marginalna preduzeća (uključujući i velika preduzeća, čiji su ukupni prosečni troškovi veći) da povećavaju koeficijent svoje zaduženosti. Na taj način, u meri u kojoj se recesija produbljuje, povećava se prosečno opterećenje kamatama, što ima različiti efekt u oligopolističkoj strukturi i ide na štetu slabijih kompanija.

Posledice po nacionalne privrede

Pogledajmo sada kakve je posledice ovaj način reagovanja imao na međunarodnoj sceni. Interesantno je kako je u inflacionističkoj recesiji bilo defanzivnih mehanizama, koji su industrijski razvijenim privredama omogućili da brzo amortizuju udarac izazvan povišenjem cena petroleja i da izmene nepovoljnu situaciju kako u pogledu uslova razmene tako i u pogledu neravnoteže njihovih spoljnih bilansa. Očigledno, ubrzanje inflacije je preokrenulo odnos relativnih cena u prilog industrijskih artikala. Već 1975. godine razvijene privrede su zabeležile znatan ukupni višak u bilansima plaćanja (vidi tabele 3. i 4). To je proisteklo ne samo iz smanjenja uvoza, već (uz povoljne uslove razmene) takođe i povećanja izvoza ratnog materijala, postrojenja (narocito za petrohemiju) i žitarica u zemlje izvoznice petroleja.

Tabela 3

Promene u uslovima razmene u međunarodnoj trgovini (godišnje promene u %)

	1973.	1974.	1975.	1976.
Razvijene zemlje	-2	-11	3	-1
Izvoznice nafte (OPEC)	14	138	-5	5
Zemlje u razvoju	10	-14	-6	-2
Zaostale zemlje	10	-8	-13	4

Izvor: MMF, *Annual Report*, 1977.

Osim toga, višak petrolejskih dolara koji nije bio apsorbovan preko trgovine bio je, bez mnogo teškoća, privučen na tržišta novca i kapitala, naročito američka, i, dodatno, na tržište »evromoneta«.

Tabela 4

Salda u tekućim bilansima plaćanja (u milijardama US tekućih dolara)

	Godišnji prosek 1967—1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977*
Razvijene zemlje	10,2	12,0	-10,0	19,0	-1,0	-13,0
SAD			-0,6	11,7	-0,6	-25,0
Japan			-4,7	-0,7	3,7	7,0
SR Nemačka			9,7	3,8	3,0	2,5
OPEC (izv. nafte)	0,7	6,0	67,0	35,0	41,0	40,0
Zemlje u razvoju						
razvijenije	-1,7	1,0	-14,0	-15,0	-14,0	-12,0
zaostaliye	-8,1	-11,0	-30,0	-38,0	-26,0	-25,0

Izvor: MMF, *Annual Report*, 1977.

* Podaci za 1977. su procene ispravljene poslednjim podacima.

Tabela 5

Finansiranje deficita tekućih bilansa plaćanja zemalja u razvoju (uključujući OPEC)

(u milijardama US tekućih dolara)

	1973.	1974.	1975.	1976.
Deficit tek. bilansa plaćanja	10,9	29,5	38,2	25,8
a) Finansiranje bez zaduživanja	8,2	10,8	11,1	10,4
— Jednostrani transferi	4,6	6,2	6,2	6,0
— Direktno investicije (tekući saldo)	3,6	4,6	4,9	4,4
b) Tekuće zaduživanje i korišćenje rez.	2,7	18,7	27,2	15,4
— Promene u rezervama	-7,7	-2,5	0,1	-12,0
— Tekuće zaduženje	10,4	21,2	27,1	27,4
Zvanično na dugi rok (tekuće)	5,6	7,8	10,6	11,7
Privatno na dugi rok (tekuće)	4,7	8,1	10,0	11,2
Fondovi rezerve: MMF				
i centralnih banaka	0,1	1,4	3,2	3,2
Privatno na kratki rok	0,6	4,1	4,8	
Greške i propusti	-0,7	0,1	-1,5	

Izvor: MMF, *Annual Report*, 1977.

Reperkusije krize i njeni efekti na uslove oporavka pojedinih nacionalnih privreda svakako nisu bili simetrični. SAD su odmah postale korisnici. Nisu toliko zavisile od uvoza nafte kao evropske privrede i, naročito, Japan. Osim toga, reapsorpcija petrodolara se u najvećoj meri kanalisala preko američkih banaka i delmično preko samog američkog ministarstva finansija, što

je izazvalo momentalnu stabilizaciju dolara. Reciklaža i izvoz postrojenja su takođe favorizovali Zapadnu Nemačku. Među nefavorizovanim u Evropi našli su se Francuska, Engleska⁴ i Italija. Dve poslednje zemlje bile su naročito pogođene zato što njihovi industrijski sistemi nisu bili dovoljno konkurentni da bi udovoljili novim tražnjama na međunarodnom tržištu. Položaj Japana bio je ozbiljno otežan zbog krajnje strukturalne slabosti njegove privrede u vezi sa uvozom osnovnih sirovina i zbog ranjivosti njegove trgovinske i finansijske strategije koja je počivala na dinamici izvoza.⁵

Japan je bio jedina privreda centra čija je stopa akumulacije u proizvodnji u svojoj dinamici bila relativno nezavisna od internacionalizacije njegovog oligopolističkog subsistema. Međutim, taj intenzivan ritam akumulacije (oko 30% godišnje) zavisio je od finansijskog tržišta, koje je bilo spoljno za proizvodna preduzeća, ali interno za konglomerate koji su se, u krajnjoj liniji, oslanjali na trgovinske i finansijske rezultate velikih *trading-companies* i velikih banaka. *Trading-companies* su bile ozbiljno pogođene smanjenjem svetske trgovine. Položaj banaka je, pak, trpeo zbog velikog odliva rezervi.

Privrede perifernih zemalja koje ne izvoze naftu bile su dvostruko pogođene. Sem novih cena petroleja, one su morale da plaćaju sve veće cene za sredstva za proizvodnju koja su uvozile iz industrijskih zemalja. Osim toga, recesija je nepovoljno delovala na njihov izvoz, kako u pogledu uslova razmene, koji su se pogoršavali, tako i u pogledu obima izvoza. Zbog toga su te privrede, koje su već bile znatno povećale svoja dugovanja, bile prinuđene da se bore sa velikim deficitima tekućih bilansa plaćanja. U većini tih zemalja zaduženost počinje da dobija kumulativni karakter, ali kapacitet međunarodnog finansijskog sistema, i naročito »tržišta evromoneta«, omogućuje obezbeđenje kredita dovoljnih za finansiranje deficita tekućih bilansa plaćanja. To se, međutim, vrši uz znatno povećanje rizika za nove plasmane. Ovakva situacija je primorala veliku većinu zemalja da usvoje politike kontrakcije, koje su produbile recesiju i naudile planovima razvoja na periferiji.

U međuvremenu, izvoznici nafte su doživljavali fazu ekspanzije, koja je počivala na projektima stvaranja

⁴ Vidi Singh Ajit, »UK industry and the world economy«, Cambridge, *Journal of Economics* (2), jun 1977.

⁵ Vidi Kawata Tadashi, »The Japanese Economic Disequilibrium«, *The Developing Economies* 14 (1), mart 1976.

industrijskih baza, pri čemu je obično cilj bio da se preko petrohemijske integracije ciklus prerade nafte i derivata. U nekim slučajevima radilo se na napretku teške industrije, odnosno metalurgije. Većina njih, međutim, nije imala neposrednu sposobnost da u proizvodne svrhe koristi devizna salda, pa su ih skrenuli u vojne nabavke i finansijske plasmane. Na svaki način, prilično je teško uopštiti analizu impakta krize na skupinu perifernih privreda. Da bi se taj impakt procenio, treba uzeti u obzir stepen razvoja svake privrede i naročito diferenciranost, unutrašnju povezanost i relativni značaj njihovih industrijskih struktura. To će biti pomnije razmatrano na kraju ovoga rada.

Strukturni koreni krize

Obnova privrednog rasta posle 1976. godine bila je skromna i nestabilna. Agregatna stopa rasta privreda zemalja OECD iznosila je nešto ispod 4% godišnje. Ekonomske politike, uglavnom kejnzijanskog tipa, pokazale su se malo pogodnim za upravljanje sadašnjom konjunkturuom. Čime objasniti gubitak te sposobnosti?

Očigledno, početak novog ciklusa ekspanzije zahtevao bi da se investicije obnove tako da one same sebe održavaju, što znači otvoriti nove frontove ekspanzije. Izgleda, međutim, da to nije slučaj ni u jednoj od industrijskih privreda. Neželjeni nekorišćeni kapaciteti ostali su u velikoj većini industrijskih sektora, zbog čega su podsticaji tražnje delovali na mali broj tačaka industrijske matrice i nisu bili u stanju da stvore novi »talas« investiranja. To je suština situacije *stop and go*^{*}. U nedostatku inovacionih centara kadrih da pokrenu »talas« tehnološke obnove, najverovatnije je da će nastupiti interval »miniciklusa«, koji će trajati sve dok se ne svari višak proizvodnog kapaciteta stvoren tokom poslednje ekspanzije.

U takvoj situaciji Sjedinjene Države su, zahvaćene optimizmom nove vlade Demokratske stranke, prve usvojile odlučniju ekspanzionističku politiku, dok su se njihovi glavni partneri držali oprezno. No, ako se isti strukturni uslovi održe, postaviće se brzo isti problemi iz perioda 1971/1973. godine, uz povećanje američkog deficita i obnovu povremene nestabilnosti dolara. Malo je verovatno da će SAD izolovano da održe ovu eks-

^{*} »Stani pa kreni«, odnosno zastoji i kratki oporavci. — *Prim. prev.*

panziju, upijajući izvoz svojih glavnih partnera i izlažući velike sektore svoje domaće industrije konkurenciji kojoj ona nije u stanju da se odupre, uz dodatnu opasnost ugrožavanja položaja dolara kao rezervne valute. Ta situacija logično može izazvati unutrašnje protekcionističke reakcije, što bi, umesto da reši, sigurno još više otežalo oporavak.

Specifičnost sadašnje situacije leži u tome što su se u istoj tački stekli i problemi dinamične realizacije na kraju ciklusa ekspanzije, i slabljenje modela akumulacije koji je vladao od početka veka. Ovo poslednje traži potpunije objašnjenje.

Krajem XIX veka američki kapitalizam je, kao što je poznato, izgradio široku bazu teške industrije, što je bilo praćeno brzim procesom koncentracije proizvodnje i centralizacije kapitala. U XX veku ta struktura razvija svoje mogućnosti ekspanzije putem nicanja i razvoja industrije automobila i drugih trajnih potrošnih dobara, što je dalo snažan podsticaj teškoj industriji, naročito metalurgiji, obojenim metalima, rafineriji nafte, industriji stakla, gume, električnih materijala, itd. Širenje ove nove industrije izazvalo je, osim toga, intenzivan program javnih radova. Krajem dvadesetih godina već se oformila monopolistička industrijska struktura, uz učvršćenje oligopolističkih formacija i predominaciju sektora trajnih potrošnih dobara.

U tom kontekstu, s obzirom da je privreda već dostigla visok opšti stepen industrijske koncentracije, međukapitalistička konkurencija⁶ postaje intenzivnija, primoravajući preduzeća da planski sve više obrazuju rezerve proizvodnih kapaciteta. Ova tendencija donela je »neproduktivno« povećanje odnosa kapital/proizvod (sa gledišta svakog individualnog kapitala), ali je delovala kao poluga za održanje ritma akumulacije za ukupni kapitalistički sektor.

Međutim, posle izvesne tačke postaje sve teže održavati ovaj ubrzan ritam. Sposobnost preduzeća da akumuliraju (neraspoređeni profit + spoljni izvori kapitala) ima tendenciju premašenja granice koje određuje pove-

⁶ Promena karaktera međukapitalističke konkurencije (gubitak sposobnosti autoregulacije) odgovara dubokoj promeni prirode učesća države u privredi. Proces regulacije kapitalističke privrede sada se odigrava u okviru države, koja postaje sastavni deo širenja monopolizovane strukture. Ovaj bitni aspekt leži u osnovi na kojoj počiva analiza izneta u ovome radu. On očigledno zaslužuje eksplicitniju razradu. Na taj nedostatak obratio nam je pažnju Jose Eduardo de Carvalho Pereira, što mi spremno prihvatamo.

ćanje tražnje, što izaziva stalno stvaranje viška kapitala. Kako se može objasniti ova pojava? Preduzeća ne koriste ove viškove da bi gradila rezervne kapacitete preko planiranih granica, jer bi to snizilo njihove profitne stope. S druge strane, budući da raspolažu sredstvima za održanje svojih stopa rentabilnosti (putem politike cena) ostaje tendencija stvaranja viškova kapitala.

U meri u kojoj se ovaj proces širi na sve sektore industrijskog sistema, u dvadesetim godinama, centralizacija kapitala poprima novi oblik i pojačan impuls. Širenje tržišta kapitala otvara kanale za plasmane viškova finansijskih sredstava i kompenzira »neproduktivni« porast koeficijenta kapital/proizvod, olakšavajući preduzećima da u procesu centralizacije apsorbuju priraštaj kapitala. U tome procesu učvršćuje se monopolizacija kapitala u multisektorskim blokovima.

Osim toga, narastanje te monopolističke strukture bilo je potpomognuto porastom globalnog koeficijenta zaduženosti preduzeća, što su omogućavali finansijski sistemi i porast fiskalnog deficita na dugi rok (bez njegovih cikličkih fluktuacija), što je delovalo kao stvarna subvencija kapitalističkom sektoru. Održanje stope akumulacije na dugi rok na visokom nivou (mada nižem nego u poslednjoj četvrtini XIX veka), dovelo je do oštre krize superakumulacije, između 1929. i 1937. godine, otkrivajući u tome modelu elemente strukturalne iscrpljenosti mehanizma ekspanzije.

Kakva je priroda tih strukturalnih elemenata u visoko koncentrisanoj privredi, u kojoj je centralizacija brzo napredovala zbog neprekidnog stvaranja viškova kapitala?

Pre svega, treba istaći nedostatak talasa tehnološke obnove koji bi bili u stanju da apsorbuju te viškove, time što bi stvarali nove granice ekspanzije. Osim toga, samo tehnološko usavršavanje postojeće tehničke strukture bilo je ograničeno zbog intenziteta fiksnog kapitala⁷. Na to se nadovezala tendencija porasta organskog sastava kapitala, naročito putem sve većeg narastanja planiranih nekorišćenih kapaciteta, pružajući sliku strukturalne krize. U svojoj tehnološkoj dimenziji, ona poprima čisto šumpeterijanske crte; na nivou oligopolističkih mehanizama akumulacije, ona poprima štajndlijansko obličje. Ti strukturni elementi krize su i danas

⁷ I pored knjigovodstvene amortizacije, pa i sniženja cene zamene postojećeg kapitala, održanje upotrebne vrednosti mašina, bez obzira na »starost« strukture kapitala, sprečava fizičku neiskorišćenost i ekonomsko obezvređenje.

prisutni u razvrtku kapitalizma. Videćemo u nastavku kako su velika kriza, drugi svetski rat i posleratna ekspanzija preinačili oblike njihove manifestacije.

Posleratne promene

Politika oporavka izražena u Nju dila bila je upearena protiv najočiglednijih fenomena ove krize. Krupni kapital je bio favorizovan restrukturiranjem finansijskog sistema i podsticajima koncentracije, pri čemu to nije uticalo na osnove proizvodne strukture. U tom kontekstu izbijanje drugog svetskog rata je proširilo granice rasta putem hitnog usmeravanja te strukture (trajna dobra i teška industrija) na zadovoljenje izneverenih potreba proizvodnje ratnog materijala.

Ratna privreda, ne samo što je ojačala strukturu koja je pre nje postojala, već je otvorila put za dva nova fronta ekspanzije. Prvi od njih, stvoren razvojem nekih novih sektora, naročito elektroelektronskog, proistekao je iz tehničkih inovacija koje su bile rezultat vojnih istraživanja. Otvaranje toga fronta izazvalo je posle rata brzi rast pojedinih industrijskih podgrana, uz vodeću ulogu velikih oligopolističkih preduzeća, koja su već dominirala u tim sektorima.

Drugi front ekspanzije nastao je zbog relativnog ograničenja potrošnje trajnih dobara tokom rata, što je stvorilo postojanu tražnju za njima sve do kraja pedesetih godina⁸. Taj front ekspanzije je snažno dinamizirao »staru« strukturu i dao jake podsticaje čitavoj grani proizvodnje sredstava za proizvodnju. I pored tog velikog podsticaja, ovaj izvor rasta samo je oživeo raniji stil i doneo brzu ekspanziju, ali bez uvođenja većih tehnoloških inovacija.

Ta dva fronta i održanje visokog nivoa vojnih izdataka doneli su postojanost velikih ekspanzionih ciklusa, koji su bili prekidani samo kratkim recesionim oscilacijama.

Na kraju, paralelno sa ovim propulzivnim činionicima, pojavio se još jedan front napredovanja: velika američka preduzeća započela su rastuću i koncentrisanu internacionalizaciju. To se odigralo krajem četrdesetih i na-

⁸ Dva faktora objašnjavaju održavanje potražnje za trajnim potrošnim dobrima. S jedne strane, porast realnog dohotka proširio je potrošnu bazu i omogućio intenzifikaciju porodične potrošnje. S druge strane, obnova zaliha potrošnih trajnih dobara koje su bile opale za vreme rata, omogućila je pomeranje horizonta predvidivog rasta ove industrije.

ročito tokom pedesetih godina. Taj spoljni front akumulacije odigrao je ulogu sličnu onoj koju su imale koncentrisane tehnološke inovacije. Za kratko vreme velike američke oligopolističke kompanije stvorile su svoje pod-sisteme (supsidijarne kompanije i filijale u inostranstvu) koji su se razvijali uz visoke stope rasta i veliku rentabilnost, osvajajući nove prostore tržišta u privredama razvijenih i perifernih zemalja.

Dinamičnost koju je veliki američki monopolistički kapital pokazao u čitavom posleratnom periodu izazvala je prelivanja njegove industrijske strukture i njegovih modela potrošnje putem jedne nove forme povezivanja svetske privrede. Do tog povezivanja je došlo na više planova. Svojom veličinom i svojstvima američka privreda je izazvala opštu dinamizaciju svih razvijenih privreda i otvorila breše u svom domaćem tržištu naročito za prodor proizvoda iz Japana i Nemačke, čiji su izvozni sektori bili bitni za održanje ritmova rasta.

U obrnutom smeru, to povezivanje otvorilo je prostor za prodor američkih preduzeća u Evropu, pri čemu je bilo korišćeno stvaranje Zajedničkog evropskog tržišta. Sinhronizovanost ova dva kretanja omogućila je tehnološko i finansijsko jačanje evropskih i japanskih preduzeća, koja su na prodor američkih oligopola reagovala time što su pojačala napore za tehnološku obnovu upravo u sektorima u kojima je američka industrija već donela nove izume i postupke, ali nije mogla da ih koristi, jer bi to dovelo do odbacivanja velike mase nedavno instalisanog fiksnog kapitala.

To reagovanje na američki prodor izazvalo je i centralizaciju krupnog evropskog kapitala, koji je težio jačanju pozicija unutar Zajedničkog tržišta. To je poslužilo kao poluga za internacionalizaciju evropskog kapitala, koji je počeo da odgovara na američku ofanzivu na svim perifernim tržištima, uključujući latinoameričko. Time se može objasniti zašto se u evropskim privredama, naročito u nemačkoj, reprodukuju oligopolističke strukture i sektorski profili slični američkim, ali koji su se razvili na naprednijim tehnološkim i finansijskim osnovama.

S druge strane, brzi razvoj evropske privrede i privreda nekih zemalja na periferiji pogodovao je širenju američkih filijalnih pod sistema. Kao što se vidi, sa gledišta američke nacionalne privrede došlo je do kumulativnog zaoštavanja izvesnih kontradikcija između njenog hegemonističkog položaja i međunarodne forme privrednog rasta kojoj su pribegle velike američke kompanije. Ovaj proces odvijao se iza razvoja svetske

privrede u šezdesetim godinama. On je postao potpuno vidljiv krajem te decenije i u godinama nedavnog *booma*.

Ovo opširno objašnjenje bilo je potrebno da bi se osvetlio protivrečni karakter američke hegemonije u svetskom kapitalističkom sistemu. Zbog »starenja« američke industrijske strukture (osim u njenom nukleusu kapitalnih dobara i ratne industrije) i sa tim povezanim kumulativnim slabljenjem trgovinskog i finansijskog položaja SAD, danas Amerika nailazi na teškoće kada jednostrano želi da sprovede prestrojavanje svetske privrede.

Prema tumačenjima konzervativaca, neravnoteža američkog bilansa plaćanja i sledstvena slabost dolara traže samo veći stepen sinhronizacije ekonomskih politika, koja bi onda omogućila da se svetskom konjunktrom upravlja bez većih poremećaja. Ta sinhronizacija ne bi, međutim, bila dovoljna. Sem što bi se teško ostvarila, ona bi se sukobila s činjenicom da industrijski sistemi drugih razvijenih kapitalističkih privreda pokazuju iste znake iscrpljenosti frontova ekspanzije, mada ne pokazuju odgovarajuću »ostarelost« svojih industrijskih struktura. Razvijenije privrede, na primer Japana i Zapadne Nemačke, pošto su iscrpele dinamizam svojih novih sektora i do krajnje granice razvile svoje baze sredstava za proizvodnju, nisu više imale one iste potencijale ekspanzije koji su za njih bili karakteristični, na primer, pedesetih godina. Zbog toga opredeljenje SAD za ekspanzionističku politiku nije uspelo da automatski dinamizira ostale delove sistema izvan i iznad običnog uklanjanja pomenute neravnoteže u svetskom monetarnom sistemu.

Iz toga jasno proizlazi da se sadašnji problemi ne mogu savladati konvencionalnim fiskalno-monetarnim politikama, jer nije u pitanju samo konjunkturna kriza u strogom smislu te reči.

U ovoj krizi imamo iscrpljenost dvaju dimenzija jednog velikog ciklusa u šumpeterskom smislu. S jedne strane, došlo je do gubitka dinamizma i relativnog zasićenja zbog prestanka širenja tehnologije u sektorima koji su predvodili ekspanziju u svim razvijenim kapitalističkim privredama. Druga dimenzija odnosi se na formu internacionalizacije ovog modela razvoja preko velikih internacionalnih preduzeća, i velikih promena koje su ona utisnula u posleratnu svetsku privredu. Brzi i koncentrisani proces internacionalizacije industrijskog kapitala posle rata izazvao je proširivanje i produbljivanje granica akumulacije u proizvodnji, u globalnim

razmerama, povećavajući potencijal rasta toga modela i odlazeći njegov privremeni zastoje.

Kao značajnu kolateralnu pojavu tokom ovog ciklusa internacionalizacije treba da zabeležimo postepeno stvaranje međunarodnog finansijskog tržišta, alimentiranog viškovima kapitala koji nisu mogli da budu odmah korišćeni u produkcionoj sferi. Ta pojava postaje sve značajnija ukoliko ciklus internacionalizacije preduzeća počinje da dostiže tačku zasićenja u više sektora. Stvaranje tog finansijskog tržišta nesumnjivo međunarodnog karaktera ogleda se u intenzivnoj internacionalizaciji velikog bankarskog kapitala, naročito severno-američkog.⁹

Posledice na periferiji: država i razvoj proizvodnih snaga

Taj proces širenja granica ekspanzije kapitalizma u njegovoj višoj i oligopolističkoj fazi izmenio je u znatnoj meri neke periferne privrede, uključujući ih definitivno u zonu industrijalizovanog sveta.

»U zemljama u kojima je proces akumulacije već podmakao, posle velike krize i drugog svetskog rata bio je moguć masovni prodor međunarodnih oligopola, znatno menjajući strukturu proizvodnje i uzore potrošnje, uz »presadivanje« oligopolističkih struktura«.¹⁰

Premeštanje tih sektora (naročito trajnih potrošnih dobara), rođenih u privredama poznog kapitalizma, koji, prema tome, pretpostavljaju postojanje odgovarajuće proizvodne osnove, izazvalo je pojavu neravnoteže u industrijskoj matrici, naročito na sektoru sredstava za proizvodnju i u bazičnoj infrastrukturi.

U nekim zemljama prodor inostranih oligopola bio je praćen naporom da se stvori osnova teške industrije, naročito akcijom države. Za našu analizu je od ključnog značaja da jasno definišemo odnos između ovih dveju stvari. Doista, ne može se utvrditi neosporni uzročni odnos između prodora inostranih kompanija u po-

⁹ Da bi se dobila predstava o brzini internacionalizacije američkih banaka, treba napomenuti da je 1965. godine 13 velikih banaka imalo 188 filijala u Evropi. Godine 1968. 27 banaka imalo je već 340 filijala, a 1972. godine 106 banaka 580 filijala, koje nisu potpadale pod propise nacionalnih centralnih banaka. Obim prometa »evromoneta« porastao je od 57 milijardi dolara u 1969. na gotovo 230 milijardi 1975. godine

¹⁰ Coutinho, Luciano, »Mudanças recentes na Divisão Internacional Trabalho«, *Contexto* (2), mart 1977.

menute sektore i uspostavljanja proizvodnje sredstava za proizvodnju. Ono što bi se u strogom smislu moglo definisati kao sektor sredstava za proizvodnju traži istovremeno i povezano stvaranje njegovih glavnih grana, kao što su metalomašinska teška industrija, teška elektro-industrija i velika hemijska industrija. To, osim toga, zahteva i široku infrastrukturnu podršku u obliku bazičnog društvenog kapitala.

Nije potrebno naglašavati da povezano stvaranje ovakvih proizvodnih blokova pretpostavlja visoki stepen koncentracije i centralizacije kapitala, čega očigledno nema ni u jednoj perifernoj privredi, pa makar proces njene industrijalizacije bio podmakao. To i jeste ključni problem za zakasnele industrijalizacije. Očigledno je da je intervencija države odlučujuća. Potrebno je da država objedinjuje proces monopolizacije kapitala unutar nacionalne privrede da bi direktno (preko državnih preduzeća ili indirektno omogućila obrazovanje sektora proizvodnje sredstava za proizvodnju. Stepem do kojeg država uspe da obavi ovaj posao određuje nivo integracije i mogućnosti ekspanzije inostranog kapitala. Istovremeno, specifičan način povezivanja međunarodnog sektora i državnog sektora određuje granice prostora za ekspanziju nacionalnog privatnog kapitala, čime se obrazuje jedna posebna monopolistička struktura.

Kao što se vidi, ovde nije reč o nekom spoljnom odnosu između države i procesa industrijalizacije. Samo obrazovanje i artikulacija ove monopolističke strukture mora da se odigra u okviru države, dok država istovremeno treba, preko svojih preduzeća, da ponire u samo kretanje te monopolističke strukture. Prema tome, proces industrijalizacije na periferiji može se završiti samo preko organizovanja *razvijenog oblika monopolističkog državnog kapitalizma*.

Da rezimiramo: industrijalizacija se ne može obaviti do kraja bez obrazovanja sektora sredstava za proizvodnju koji bi podstakao reprodukciju dovoljno razvijene tehničke osnove, koja bi omogućila da se akumulacija kapitala odvija na sopstvenim materijalnim temeljima.

U praksi, u industrijalizovanim perifernim privredama veze između podsektora unutar sektora sredstava za proizvodnju pokazuju osobenosti i u pogledu stepena njihove razvijenosti i u pogledu formi monopolizacije kapitala. Da bolje objasnimo: razvitak odnosa unutar sektora karakterističan je u tim privredama po reprodukciji jedne tehnološke pukotine koja sprečava organ-

sku povezanost podsektora dobara fiksnog kapitala s ostalim podsektorima sredstava za proizvodnju. Njihov razvoj je na periferiji tesno povezan s razvijenim oblicima tehničke podele rada unutar sistema velikih međunarodnih kompanija. Činjenica da se uvođenje tehničkog napretka u svetskim razmerama vrši preko sektora kapitalnih dobara dominirajućih privreda na monopolistički način, nameće koncentraciju pogona tamo gde je najviše odmakla kapitalistička »socijalizacija«¹¹ rada, odnosno tamo gde je naučna delatnost već postala element u kapitalističkoj podeli rada u obema njenim dimenzijama, tehničkoj i društvenoj. Drugim rečima, koncentracija obezbeđenja dobara fiksnog kapitala za sistem velikih međunarodnih kompanija — uključujući njihove afilirane podsisteme — stvara hijerarhizaciju u međunarodnoj podeli rada. To ne predstavlja neko apsolutno ograničenje u razvoju kapitalizma na periferiji, ali mu određuje posebnu formu u kojoj sektor sredstava za proizvodnju ne može da stekne autonomiju u smislu sposobnosti da kontinuirano obnavlja svoj tehnološki horizont.

Ta pojava, sa svoje strane, daje posebnu crtu procesu monopolizacije, koju karakteriše odsustvo tehničkog samoopredeljenja nacionalnog kapitala, u smislu koji smo ranije osvetlili. Otvaranje novih granica akumulacije odigrava se, na taj način, uvek putem posredništva države i ekspanzije podsistema vezanog za stranu kompaniju, što procesu monopolizacije privatnog nacionalnog kapitala daje nestabilan i ograničen karakter.

Unutar te strukture, i zbog nje, država obrazuje više forme kapitalističke organizacije, koje predstavljaju javni finansijski sistem i velika državna preduzeća; ona igraju onu ulogu koju finansijski kapital igra u razvijenim industrijskim državama.¹¹ Činjenica da država kondenzuje najapstraktnije forme kapitala, pridaje zakasnelom monopolističkom kapitalizmu svojstvo veće »razvijenosti«¹¹ u tom smislu što tim aspektom pokazuje veći stepen »podruštvljavanja«¹¹ kapitalističke proizvodnje. Tako se može shvatiti pojam »državnog kapitala«.

Treba sada ispitati zašto država, kada je već toliko napredovala u stvaranju viših formi kapitala, nije takođe u stanju da raskine ograničenja tehnološke autonomije koja smo ranije pomenuli. No, ovde nije reč sa-

¹¹ Vidi o tome više u radu Oliveire Franciska »Padroes de acumulacao, oligopolios e Estado no Brasil«, u: *Economia da dependencia imperfeita*, Graal, Rio de Janeiro, 1977.

mo o tome da treba rešiti ogromne probleme koje postavlja formiranje integrirane proizvodne baze dobara fiksnog kapitala, što, očigledno, traži ogroman napor u cilju savladivanja dubokog tehnološkog jaza. Još mnogo više od toga, trebalo bi podstaći uspostavljanje i tehničku integraciju te baze, ne samo unutar sredstava za proizvodnju, već takođe u odnosu na ostali deo industrijskog sistema.

Taj zadatak zahtevao bi da država poseduje takav stepen autonomije koji bi bio potpuno nezamisliv u kapitalizmu. Trebalo bi, na primer, nametnuti međunarodnim kompanijama obavezu da u zemlji domaćinu interno nabavljaju sve (ili gotovo sve) mašine i postrojenja; osim toga, bilo bi potrebno uvesti vrlo visok nivo planiranja odluka o investicijama i o postavljanju nukleusa sektora dobara fiksnog kapitala i njegovim odnosima unutar industrijskog sektora. Sve to pretpostavljalo bi stepen »podružtvljavanja« rada koji premašuje granice kapitalizma. Zahtevati sve to značilo bi predlagati da se kapitalistička država pretvori u svoju suprotnost.

Napredak industrijalizacije na periferiji i redefinicija njene uloge

Brza internacionalizacija krupnog monopolističkog kapitala razvijenih privreda tokom tridesetih godina drugog svetskog rata nesumnjivo je pogodovala napredovanju procesa industrijalizacije na periferiji. Kao što je izneto u prethodnom poglavlju, stepen napretka ovih procesa zavisi od sposobnosti države da razvije proizvodnu bazu, tešku industriju, stvaranjem oblika monopolizacije kapitala. Takođe je objašnjeno da je delovanje države važno za kompletiranje proizvodne osnove koju sačinjava sektor kapitalnih dobara, koji bi bio integrisan i tehnološki autonoman, nasuprot podeli rada koju nameću veliki međunarodni oligopoli. Jednom rečju, ne može se ni zamisliti da bi industrijalizacija na periferiji mogla da stvori nezavisne kapitalističke države.

Činjenica da se u državi ovaploćuju više forme organizacije kapitala, da bi se sprovela industrijalizacija, daju joj izgled samostalnosti i snage. No, nije moguće izbeći opasku da snaga države na periferiji proističe iz njene slabosti. Njena ogromna sposobnost koncentracije i izgradnje kapitala i podsticanja procesa industrijalizacije stiče legitimnost samo zbog potrebe da se finansijski uobličie blokovi kapitala koji su nejednako monopoli-

sani: privatni domaći kapital i veliki međunarodni kapital.

U trenucima ekspanzije, kada je definisan front rasta i kada su usklađeni interesi, ukazuje se »moćno« lice države, pothranjujući iluzije o nacionalnoj samostalnosti. U periodima krize ponovo se pojavljuje maska »zavisnosti« i dolazi do izražaja njena nesposobnost da definiše novi front ekspanzije bez učešća velikih internacionalnih kompanija; dolazi do izražaja njena ranjivost u odnosu na veliki međunarodni kapital, koja se skoro uvek ogleda u rastućem spoljnjem zaduživanju.

To su ograničenja i mogućnosti industrijalizacije na periferiji. Pogledajmo sada i na njenu ulogu u najnovijoj međunarodnoj podeli rada. Nesumnjivo je da je došlo do značajne promene u ulozi periferije, koja postepeno biva uključena u proces akumulacije u proizvodnji velikog međunarodnog kapitala. Jedna važna grupa nacionalnih privreda pretvorila se u teren stranih ulaganja u proizvodnju, doprinoseći da se kapital reprodukuje uz višu profitnu stopu i bržim ritmom. Na taj način neke zemlje periferije su davno prestale da budu samo izvoznice primarnih proizvoda.

Međutim, industrijalizacija je na periferiji dostigla razne stepene razvoja. Postoje razlike u sposobnosti proširene reprodukcije konstantnog kapitala i, naročito, obrtnog kapitala. Odnosno, održanje procesa kapitalističke akumulacije i naročito elemenata koji najviše »teže« u masi proizvedene vrednosti — garantuje sektor sredstava za proizvodnju. Od stepena integrisanosti i relativne težine toga sektora u sistemu industrije zavisi koju će dubinu dostići prodor velikih međunarodnih kompanija, naročito kad je reč o proizvodnji trajnih dobara.

U razvijenim perifernim privredama *industrijski rast* obavezno traži širenje baze sredstava za proizvodnju. Međutim, u većini njih, u sadašnjoj etapi, tek se stvara ta osnova. Reč je, zapravo, o industrijalizaciji koja je u toku i njen uspeh će, kako smo pokazali, zavistiti od sposobnosti države da, kao ovaploćenje viših oblika kapitalističke organizacije, doprinese povezivanju s međunarodnim kapitalom.

Pored ove dve skupine zemalja, imamo i veliki broj zemalja koje su u međunarodnu podelu rada uključene na tradicionalan način izvoznih kapitalističkih privreda. U tim zemljama proces industrijalizacije ostaje potčinjen kretanjima dominirajuće izvozne delatnosti. U toj grupi zemalja možemo da izdvojimo jednu podgrupu —

to su zemlje koje izvoze određene neobnovive sirovine, asimetrično raspodeljene u geoekonomskom pogledu, koje su u stanju da organizuju proizvodne kartele. Ako ovi karteli budu uspeli da usklade interese s odgovarajućim industrijskim oligopolima, kao što je to slučaj s OPEC-om i »Sedam sestara«, moguće je zamisliti da će neki od njih uspeti da pređu na proces industrijalizacije koja nije podređena izvoznoj delatnosti.

Kao što se vidi, periferija nije homogena celina. Neke malobrojne zemlje mogu se smatrati industrijalizovanim; druge, čiji je broj mnogo veći, još prolaze kroz proces industrijalizacije. Velika većina, međutim, još uvek je vezana za prevaziđene oblike međunarodne podele rada. To pokazuje — da ne kažemo više — da pojam treći svet počiva na krhkim nogama i da ne odgovara postojećem stanju.

Razvoj i efekti sadašnje krize jasno pokazuju ne-stvarnost hipoteze koja vidi izvesnu mogućnost stvaranja bloka trećeg sveta, sposobnog da nametne svoje interese, koji bi značio nešto više od obične retorike na zasedanjima Ujedinjenih nacija. Zar nismo svedoci smanjenja i recikliranja viškova bilansa plaćanja zemalja izvoznica nafte?! Ti viškovi su već 1975. bili smanjeni recesijom i blagim pogoršanjem uslova razmene. Recikliranje je izvršeno preko finansijskih tržišta razvijenih zemalja, pokazujući da plasmam viškova tih zemalja zavisi od međunarodnog finansijskog kapitala. Ostale periferne privrede se u međuvremenu hrvu s ogromnim deficitima platnog bilansa koji se finansira rastućim zaduživanjem, uz visoke kamate.

Kao što se vidi, u ovoj krizi se u svojoj dubini otkrila krhkost perifernih privreda, bez obzira na stepen njihove industrijalizacije. O njihovoj budućoj dinamici uopšte ne možemo razmišljati, a da prethodno ne shvatimo kakav će odraz na te privrede, u svakom pojedinačnom slučaju, imati način rešenja strukturnih problema, koji otežavaju oporavak i rast centralnih privreda.

(Luciano G. Coutinho i Luiz Gonzaga de Mello Belluzzo, »O desenvolvimento do capitalismo avançado e a reorganização de economia mundial no pós-guerra«, *Estudos Cebral*, br. 23, 1978, str. 7—31)

Preveo Jaša Almulji

Alexander Schubert

OD KRIZE ZADUŽIVANJA DO MEĐUNARODNOG FINANSIJSKOG HAOSA

Krajem 1981. godine zaduživanje trećeg sveta faktički je postalo nemoguće nekontrolisati — piše britanski novinar John Madeley u jednom časopisu Ujedinjenih nacija posvećenom politici razvoja. Isti bankari koji su do nedavno s puno očekivanja gledali na širenje kreditnih poslova s trećim svetom »danas počinju da brinu o tome da bi dugovi mogli dovesti do sloma celokupnog međunarodnog finansijskog sistema u slučaju da nesposobnost plaćanja i prolongiranje dugovanja postanu svakodnevnne pojave« (*Madeley 1982 /b/, str. 1*).

Dok se, dakle, još do pre nekoliko godina strahovalo da slom pretili poglavito od strane »radikalnih« ulagača zemalja OPEC-a, danas se vidi da opasnost dolazi pre svega od dužnika. Tada je još izgledalo da stabilnost međunarodnih kreditnih odnosa zavisi od bogatih petrolejskih šeika: ako bi oni povukli svoja visoka potraživanja kod transnacionalnih banaka, to bi, po raširenom mišljenju, moglo prouzrokovati međunarodni finansijski haos. Ipak, kad se revolucionarni Iran odvažio na takav korak, pa su se kako transnacionalne banke tako i međunarodni finansijski sistem pokazali otporni, raspršila su se najcrnja strahovanja te vrste. Sada je iskrsnuo bauk krize zaduživanja. Kolaps navodno ne pretil od bogatih, već od siromašnih.

Ali, na krupne međunarodne kreditne operacije transnacionalnih banaka nije svaljena krivica samo zbog mogućnosti neke buduće krize — one se ne retko posmatraju kao uzrok neprilika današnje svetske privrede. Krajem 1981. godine međunarodni krediti ovih banaka iz

najvažnijih kapitalističkih industrijskih nacija dosegli su iznos od ciglo dve hiljade milijardi dolara. Krajem 1980. oni su još bili na visini od 1500 milijardi. Prosečna stopa rasta od 27% *pro anno* bila je prema tome zadržana i 1981, tako da će međunarodni kreditni volumen daleko prevazići dve hiljade milijardi dolara. Ovi krediti, tako se tvrdi s više mesta, jesu uzrok što međunarodni novčani, robni i kreditni sistem izmiče kontroli, što emisione banke više ne mogu da utiču na kretanje kapitala, što više niko ne može da suzbije inflaciju koja vlada u celom svetu itd.

Iako takav opšti strah od krize svakako ima svoju realnu osnovu, ipak se razvoj međunarodnog kreditnog sistema, onako kako su ga poslednjih godina ubrzavale transnacionalne banke, može posmatrati i kao jedan još nedovršen proces preobražavanja svetske privrede, ili kao »neka vrsta polugotove kuće koja još nije dosegla punu integraciju u jedan globalni sistem« (Strange, str. 704). Iz tog ugla gledanja pojave krize stupaju u prvi plan samo zato što političke institucije, koje bi morale pružiti oslonac i koherenciju pojačanom preplitanju svetske privrede, još nisu izašle iz svog embrionalnog stanja. Da bi se sprečile krize, navodno je otuda neophodno upotpuniti tu »integraciju« i potpomoći je institucionalno osiguranim ugovorima na svetskom nivou. Traženje se, dakle, ne sastoji samo u tome da se smanji međunarodno zaduživanje, već da se novim političkim institucijama pospeši dalji razvoj svetske privrede.

Globalni kreditni odnosi

Za citiranu Susan Strange ono što je bitno u novom globalnom sistemu svetske privrede sastoji se u tome što su međunarodni novčani i kreditni odnosi postali »politički instrument« koji »uobličava strukturu proizvodnje na svetskom nivou« i na istom nivou posređuje »rizike i mogućnosti, troškove i dobitke« (Strange, str. 698). Taj »politički instrument« ipak ne stoji na raspolaganju nijednoj nacionalnoj državi. U središtu tog novog globalnog sistema svetske privrede stoje, naprotiv, transnacionalne banke, koje obavljaju svoje poslove izvan svake državne kontrole.

Jezgro tog svetskog sistema čini evropsko monetarno tržište. Njegov brzi razvitak vraća nas u 60-te godine kad su — najpre u Londonu, Luksemburgu, a potom i u mnogobrojnim drugim takozvanim »offshore« finansijskim centrima — mnoga preduzeća iz SAD počeo-

la da ulažu svoja u inostranstvu zarađena dolarska sredstva u banke izvan SAD. Na taj su način mogla iskoristiti svu dobit od neometanog prometa kapitala. Njih su sledile i najveće banke SAD. One su u evropskim finansijskim centrima otvorile mnogobrojne filijale, te su tako mogle umaći oporezivanju od svojih nacionalnih nadležnosa za nadzor novca, diverzifikovati svoje poslove i efikasnije ih udešavati (upor. Junme, str. 28. i dalje i Versluysen, str. 78. i dalje). Primer američkih preduzeća i banaka sledila su konkurentske firme iz Kanade, Evrope i Japana. Danas i mnogobrojne banke iz trećeg sveta sudeluju na evropskom monetarnom tržištu, pre svega arapske banke i banke iz visoko zaduženih zemalja.

Naspram desetostrukog proširenja međunarodnog kreditnog volumena između 1972. i 1982. godine od 200 na 2000 milijardi dolara, stoji jedan rastući broj banaka koje deluju na evropskom monetarnom tržištu. Reč je o više od pet stotina poslovnih banaka, s ukupno oko dve hiljade filijala. Kako pokazuje jedna studija *Centra za transnacionalne korporacije* (Center on Transnational Corporations) Ujedinjenih nacija, značaj jednog međunarodnog kreditnog posla za ove banke može se razlikovati po tome da li je on derivativan, konstitutivan ili integralan.

Derivatívni posao ishodi iz drugih poslova koji su od većeg značaja za dotičnu banku. Ako, na primer, banka daje kredit nekoj inostranoj vladi za izgradnju postrojenja koja služe nekom transnacionalnom preduzeću koje finansira ista banka, onda je reč o jednom derivativnom poslu. Pri *konstitutivnim* poslovima banke slede sopstvene interese u inostranstvu. To uspeva, između ostalog, preko tamošnjih filijala i društava-kćeri, koje ipak bitno ne doprinose ukupnom rezultatu društva-majke. *Integrativni* posao pravi banka zavisna od inostranstva, pošto ono obuhvata bitni deo i najveći deo njenih sredstava i odlučno određuje njene dobitke, odnosno gubitke (upor. »Transnational banks...« str. 64. i dalje/.

To razlikovanje pomaže da se razume stav transnacionalnih banaka prema njihovim inostranim dužnicima i poveriocima, kao i njihov stav prema drugim bankama. Dosad je detaljno istraživan samo obim poslova transnacionalnih banaka sa zemljama trećeg sveta mada se između trećine i polovine kredita ovih banaka dodeljuje preduzećima iz industrijski razvijenih nacija /na primer, za proizvodnju energije/. O tome raspoložemo ipak samo vrlo globalnim podacima. Iz njih proizlazi da su transnacionalni koncerni sredinom 1981. godine, s jedne strane, deponovali kod transnacionalnih banaka

355 milijardi dolara, a, s druge strane, dugovali bankama 420 milijardi. Dosad ipak ne postoji nijedno pristupačno istraživanje koje ta potraživanja i dugove dovodi u vezu s pojedinačnim zemljama, ili čak s pojedinačnim transnacionalnim bankama i preduzećima. Pri tom se čak s oficijelne strane ukazuje na unutrašnje preplitanje između transnacionalnih preduzeća i banaka. Tako direktor Bundesbanke, Leonard Gleske, piše da razvoj poslova transnacionalnih banaka s inostranstvom nije »l'art pour l'art«, već se mora gledati »u uskoj povezanosti s povećanom integracijom svetske privrede, koja je od kraja drugog svetskog rata toliko moćno sprovedena i svoj izraz ne nalazi samo u stalno rastućoj spoljnoj trgovini, već, pre svega, i u progresivnom uzajamnom preplitanju kapitala, u rastućim direktnim investicijama, zajednički pokretanim projektima, između ostalog«. Stoga je za Leonarda Gleskea međunarodni kreditni posao transnacionalnih banaka »ogledalo tog razvoja u jednoj svetskoj privredi baziranoj na sve većoj podeli rada« /Gleske, str. 1/.

Geografska podela međunarodnih kreditnih poslova sledi iz jedne statistike Banke za međunarodne obračune /BMO/. Krajem 1980. oko 58% međunarodnih kredita transnacionalnih banaka dodeljeno je korisnicima iz Evrope, SAD, Kanade i Japana /u apsolutnom iznosu 774 milijarde dolara/. Oko 65% sredstava tih banaka pripadalo je ulagačima iz tih zemalja. Ostatak se deli na offshore-finansijske centre kao što su Hongkong, Bahami, Kajmaninska ostrva, Bahrain itd. /14,2% kredita i 12,3% sredstava/, Australija, Novi Zeland i Južna Afrika /1% odnosno 0,2%/, Istočna Evropa /4%/, odnosno 0,1%/, zemlje OPEC-a /5,2%/, odnosno 11,9% i ostale zemlje trećeg sveta /14,7%/, odnosno 6,9% /upor. BIZ, Godišnji izveštaj 1981, str. 114/.

Zemlje trećeg sveta koje ne pripadaju OPEC-kartelu pozajmile su do kraja 1980. godine 195 milijardi dolara od transnacionalnih banaka, što odgovara delu od 56% ukupnog spoljnog duga tih zemalja. /Podela tog duga ne neke latinoameričke zemlje, koje spadaju u glavne uzimaocce kredita, pokazuje se dalje dole/. Od tih 195 milijardi, 65 milijardi, odnosno trećina otpada na kredite banaka SAD /upor. Federal Reserve Bulletin, International Statistics, Tabelle 3.20/. O kreditima banaka iz Japana i Evrope zemljama u razvoju nema tačnih brojeva. U poređenju s tim zajmovima, ukupni viškovi zemalja OPEC-a, koji su uloženi kod transnacionalnih banaka, nikako se ne pokazuju kao preovlađujući. Godine 1980. oni su došli na 89,7 milijardi, dakle na ma-

nje od 50% kredita ovih banaka ostalim zemljama u razvoju. Stoga BMO u svom Godišnjem izveštaju /1981, str. 116/ utvrđuje da su od 1975. godine velike industrijske zemlje zauzele mesto »vodećih neto-založnika novih sredstava« za transnacionalne banke. To protivreči mnogim stravičnim pričama o razmeri »recyclinga« petrodolara kroz poslovne banke /upor. Schubert, str. 159. i dalje/.

Navedeni brojevi dopuštaju zaključak da je za najveće banke ovog tipa međunarodni kreditni posao po primio integralni ili barem konstitutivni karakter. Na taj način nastupilo je globalizovanje međunarodnog kreditnog sistema. Ono što se zbiva unutar bankarskog sistema kapitalističkih industrijskih nacija sada je postalo zavisno od razvoja u dužničkim zemljama, »od kojih su najprominentnije Meksiko i Brazil« /Lomax i dr., str. 217/.

Međubankovna trgovina

Globalizovanje međunarodnih kreditnih odnosa ne dolazi do izražaja samo u širom sveta rasprostranjenim kreditnim poslovima transnacionalnih banaka, već i u takozvanoj međubankovnoj trgovini /poslovima banke sa drugom bankom/. Ova međubankovna trgovina, koju neki autori osuđuju kao inflacionu mašinu /u Saveznoj Republici Nemačkoj, na primer, W. Hanke/ funkcioniše na sledeći način. Finansijski menadžer nekog transnacionalnog preduzeća /recimo da je to preduzeće John Deere/ telefonira deviznom obrtniku Continental banke, filijala Nasau, i doznaje kamatnu stopu za ulaganja u Nasau i Londonu. Mala prednost kamatne stope u Nasau pobuđuje ga da tamo deponuje 2 miliona dolara. Continental-London može se odmah izjasniti kao spreman da to preuzme uz povećanje od 1,32%. Potom banka pozajmljuje tu svotu ili nekom transnacionalnom preduzeću koje traži kredit, ili pak nekoj drugoj evrobanci, recimo nekoj japanskoj. Ova je možda ponovo predaje nekoj drugoj japanskoj banci, ili direktno nekom japanskom preduzeću. Tako prvobitnih 2 miliona dolara putuju od jedne evrobanke do druge evrobanke, sve dok ne dođu do poslednje mušterije, koja ih može upotrebiti ili »izvan« sistema, ili pak za poravnanje nekog duga »unutar« sistema — recimo duga jednom drugom transnacionalnom preduzeću, koje odmah ponovo deponuje 2 miliona dolara na evropsko tržište /upor. Dufey i dr., str. 225/.

Tabela 1: Regionalna podjela pozicija banaka prema inostranstvu u izvještajnom području kao i određenih offshore sedišta banaka u SAD¹

Potraživanja banaka prema:	1978.	1979.			1980.		
	Dec.	Juni	Dec.	Mart	Juni ²	Sept	Dec.
Milijarde SAD-dolara							
Grupi desetorice,							
Švajcarskoj, Danskoj, Irskoj i Austriji	466,9	490,2	587,7	599,1	644,1	658,2	704,0
<i>od toga: evropsko izvještajno područje</i>	359,9	363,1	437,3	434,0	474,6	481,8	522,3
SAD	53,0	70,8	81,9	89,9	87,0	88,9	84,1
KANADA	15,9	16,8	19,2	19,6	21,8	22,6	23,5
JAPAN	38,1	39,5	49,3	55,6	60,7	64,9	69,1
offshore — finansijski centri ³	123,5	132,9	155,6	157,4	168,8	179,2	187,5
ostale zemlje u Zapadnoj Evropi	50,4	52,4	58,7	59,0	65,2	67,1	70,1
Australija, Novi Zeland, J. Afrika	13,5	13,8	13,7	12,8	14,5	14,7	15,5
Istočna Evropa	47,5	49,5	55,9	53,3	57,6	58,1	59,8
OPEC — zemlje ⁴	56,4	57,7	64,1	59,9	63,2	66,0	70,0
Ostale zemlje u razvoju	120,8	135,8	157,1	158,1	172,3	183,6	195,0
<i>od toga: Južna Amerika⁵</i>	79,9	88,4	103,5	105,5	114,1	122,3	130,2
<i>Bliski istok</i>	6,5	7,3	8,2	7,4	8,3	8,7	9,8
<i>Azija bez Bliskog istoka</i>	23,1	28,2	31,1	30,9	34,7	36,7	38,9
<i>Afrika bez Bliskog istoka</i>	11,3	11,9	14,3	14,3	15,2	15,9	16,1
Neraspodeljivo ⁶	14,1	14,2	17,9	17,8	20,3	21,0	21,2
UKUPNO	893,1	946,5	1110,7	1117,4	1206,0	1247,9	1323,1

Obaveze banaka prema:

Grupi desetorice i Švajcarskoj, Danskoj, Irskoj i Austriji	533,5	576,6	685,7	694,0	750,1	763,7	823,7
<i>od toga: evropsko izvještajno područje</i>	404,4	436,0	528,1	524,7	565,9	569,0	613,5
SAD	101,9	110,1	123,8	128,0	144,1	148,0	160,1
KANADA	15,7	17,2	17,8	21,0	20,8	23,3	23,1
JAPAN	11,5	13,3	16,0	20,3	19,3	23,4	27,0
offshore — finansijski centri ³	96,9	115,4	139,2	143,4	145,5	155,0	164,6
ostale zemlje u Zapadnoj Evropi	35,4	37,8	42,5	39,2	42,8	45,0	46,3
Australija, Novi Zeland, J. Afrika	2,7	3,6	3,6	3,7	3,7	4,3	3,8
Istočna Evropa	10,6	9,9	15,4	12,7	12,6	13,5	15,6
OPEC — zemlje ⁴	82,5	87,3	120,3	129,6	145,7	155,8	159,7
Ostale zemlje u razvoju	76,6	83,4	89,6	87,2	92,3	92,9	92,7
<i>od toga: Južna Amerika⁵</i>	33,2	35,4	38,4	36,2	35,6	35,4	36,3
<i>Bliski istok</i>	13,8	15,2	15,9	16,2	18,2	18,1	18,9
<i>Azija bez Bliskog istoka</i>	22,2	25,1	26,0	25,3	28,0	29,3	27,5
<i>Afrika bez Bliskog istoka</i>	7,4	7,7	9,3	9,5	10,5	10,1	10,0
Neraspodeljivo ⁶	18,1	19,5	23,0	26,7	30,6	29,6	28,2
UKUPNO	856,3	933,5	1119,3	1136,5	1223,3	1259,8	1334,6

PRIMEDBA: Brojke u ovoj tabeli počivaju delimično na procenama. Brojke za banke u SAD ne sadrže depovne vrednosti sa izuzetkom prodajnih uložnih sertifikata SAD-banaka pohranjenih za inostrane oblasti.

¹ Offshore-sedišta banaka SAD, čije su pozicije prema inostranstvu obuhvaćene statistikom, jesu ona koja su smeštena na Bahamima, u Hongkongu, na Kajmaninskim ostrvima, u Panami i Singapuru.

² Prvi put uključujući pozicije irskih banaka prema inostranstvu u domaćoj valuti. Krajem juna 1980. one su se popele na 0,1 milijardu dolara u potraživanjima i na 1,8 milijardi u obavezama. Te pozicije stoje uglavnom prema ostalim evropskim zemljama navedenim u izvještaju.

³ Bahami, Barbados, Bermudi, Hongkong, Kajmaninska ostrva, Liban, Liberija, Holandski Antili, Panama, Singapur, Vanuatu (bivši Novi Hebridi) i ostatak Britanske Zapadne Indije.

⁴ Uračunati su i Bahrain, Brunei, Oman kao i Trinidad i Tobago.

⁵ Uključujući zemlje karipskog prostora koje ne mogu da važe kao offshore-finansijski centri.

⁶ Uključujući međunarodne institucije (bez BMO).

Da bi se izolovale te operacije banke s bankom, u statistikama o evropskom monetarnom tržištu izračunava se »bruto« i »neto« iznos /pri čemu su te operacije sadržane u prvom iznosu, dok su iz drugog, naprotiv, isključene/. Ipak statistika ne retko dovodi do toga da se previdi ili potceni ekonomski značaj međubankovne trgovine. Otuda o tome aspektu ima malo istraživanja.

Izuzetak čini kratka studija J. G. Ellisa o Engleskoj banci. Ellis tvrdi da je međubankovna trgovina od »vitalnog« značaja za mnoge evrobanke. Ona, po njegovom mišljenju, čini neophodnu kariku između banaka i mušterija iz nebankovnog sektora /dakle, transnacionalnih preduzeća i preduzeća i vlada iz trećeg sveta/. Neka banke se gotovo stoprocentno finansiraju na tom međubankovnom tržištu. Njihova veličina presudno utiče na njihove sopstvene mogućnosti refinansiranja. Uprkos evidenciji iz prošlosti koja govori suprotno, to bi tržište pod izvesnim pretpostavkama moglo prouzrokovati znatne teškoće.

Obim međubankovne trgovine pokazuje da ona nije ekonomska banalnost. O tome postoje različite procene. Dok Ellis procenjuje volumen ove trgovine 1980. na 900 milijardi dolara, BMO govori o 513 milijardi — razlika od 400 milijardi dolara! Pri tom igraju ulogu problemi definisanja. Divergencija ipak u drastičnom obliku naglašava nedovoljnost postojećih statistika. Pa ipak, nezavisno od takvih problema, Ellisovo istraživanje potvrđuje činjenicu da su međubankovni poslovi transnacionalnih banaka relativno konstantni u odnosu na njihove ukupne internacionalne kredite i da ne zavise ni od snage ili slabosti dolara, niti od međubankovnih kamatnih stopa /LIBOR/. Štaviše, izgleda da je za obim međubankovnog posla odgovoran posao transnacionalnih banaka s njihovim krajnjim mušterijama. Sve ovo ukazuje na to da svetski rasprostranjeni kreditni poslovi transnacionalnih banaka imaju za pretpostavku glatko funkcionisanje međubankovne trgovine, neometani priliv i odliv novčanog kapitala između evrobanaka. Globalizovanje kreditnog sistema pretpostavlja, dakle, globalne kreditne odnose između banaka učesnica. Umesto sporednog produkta, međubankovna trgovina je otuda postala srce sadašnjeg međunarodnog kreditnog sistema. Rašireno neznanje samo pokazuje koliko malo je napredovala ekonomska kardiorurgija.

Opasnost nagomilavanja prolongiranja dugovanja

Nesmetano funkcionisanje međubankovne trgovine danas je već zbog toga od životne važnosti za stabilnost međunarodnih kreditnih odnosa što se mnogi dužnici u rastućoj meri pokazuju kao nesposobni da u ugovorenom roku vrate svoje dugove. Oni se otuda obraćaju transnacionalnim bankama da bi odgodili otplate dugova. To se zbiva ili tako što banka daje dužniku novi kredit kojim on otplaćuje stari, ili pak započinju formalni pregovori o prolongiranju dugovanja. Cilj pregovora je da se izradi plan koji dužniku ostavlja nekoliko godina da predahne. Mnoge banke se mogu saglasiti s takvim prolongiranjima samo zbog toga što same mogu da se refinansiraju kod drugih banaka.

Prolongiranje dugovanja iz prošlosti poznato je pre svega kod platežno nesposobnih vlada trećeg sveta i njihovih poverilaca iz industrijskih nacija — većinom isto tako vladâ — /upor. za to dole str. 133. i dalje/. Kao neformalno udruženje vlada deluje Pariski klub kapitalističkih nacija. U prošlosti se on morao više puta sastajati da bi odložio dugove trećeg sveta. Čitav niz zemalja trećeg sveta morao je pribеći pregovorima s Pariskim klubom. /Upor. Büttner, str. 228. i dalje/

Danas više nisu retkost pregovori o prolongiranju dugovanja između transnacionalnih banaka i njihovih dužnika iz trećeg sveta, ili socijalističkih zemalja. Peru, Zair, Turska, Nikaragva i od skora Poljska su primeri država kod kojih odlaganje plaćanja nije postignuto neposredno novim kreditima, već tek posle formalnih pregovora o prolongiranju /za iscrpno opisivanje pregovora s Peruom upor. Devlin/. Čak su i platežno nesposobna transnacionalna preduzeća morala moliti ove banke za prolongiranje dugovanja. Najpoznatiji slučajevi su proizvođač automobila Chrysler i International Harvester /poljoprivredne i građevinske mašine/. Krajem 1981. je oko 200 banaka dobilo višegodišnju odgodu plaćanja za dugove od 4,2 milijarde dolara. U Saveznoj Republici Nemačkoj po tome se sada proćuo AEG.

Pregovori Poljske za prolongiranje dugovanja izazvali su uzbuđenja u 1981. i 1982. i oni će to i dalje činiti u narednim godinama. Krajem 1980. ukupni poljski dugovi Zapadu popeli su se na 25 milijardi dolara /10 milijardi zapadnim vladama, 15 milijardi transnacionalnim bankama/. Zbog rastućeg deficita u trgovinskom bilansu Poljska 1981. godine nije bila u stanju da plati kamate ili otplatne rate. Početkom 1981. počeli su

pregovori o prolongiranju najpre s vladama unutar Pariskog kluba. Sredinom aprila ovi su doveli do prolongiranja duga od 2,4 milijarde dolara. Potom su počeli pregovori sa 400 poverilačkih banaka, koje su za to izabrale 20 zastupnika. Obrazovanju te »multinational task force«, tako je izveštavala Sarah Martin /u: *Euromoney*, avgust 1981, str. 9. i dalje/ prethodile su jednodnevnice »intenzivne«, delom »frustrirajuće« diskusije između zastupnika banaka. Među bankarima je zavladao »izbezumljenost«, izveštavao je jedan učesnik. Niko nije hteo da bude izostavljen iz koordinacionog odbora, iz straha da njegova banka neće biti prisutna u konačnim sporazumima. Ipak, jedinstvo je postignuto jula 1981. u Cirihu, jednim kompromisnim predlogom koji je dostavljen Poljskoj i koji je poslužio kao osnova za konačni sporazum. Otplate koje su dospevale u 1981. godini /4,4 milijarde dolara/ trebalo je da se odgode za četiri godine za 95% i da konačno budu poravnate u šest polugodišnjih rata. Poljska se dalje morala obavezati da u roku plaća dospevajuće kamate. Do marta 1982. to se ipak još nije dogodilo, tako da se odložilo sklapanje ugovora. Kada je potom aprila 1982. došlo do pregovora o prolongiranju, to za banke nije bilo nikakvo veliko olakšanje. Jer, moralo se utvrditi »procedere« za 1982. godinu, u kojoj je dospevalo oko 10 milijardi dolara. Uz to Poljska je morala izmisliti nove kredite od zapadnih banaka, jer bi se inače slomila spoljna trgovina sa Zapadom, te bi zemlja bila platežno potpuno nesposobna. Okruglo stotinu zapadnonemačkih banaka koje su ušle u kreditni posao s Poljskom /ne uzimajući njihova društva-kćerke u Luksemburgu/ izgubilo bi oko 4,5 milijarde dolara, od čega je 1,8 milijardi državno, osigurano preko Hermesa. Najteže bi bile pogođene Bank für Gemeinwirtschaft /DM 950 miliona/, Die Commerzbank /910 mil./, Die Deutsche Bank /DM 700 mil./, Die Hessische Landesbank /DM 450 mil./, Die Dresdner Bank /DM 680 mil./ i Die Westdeutsche Landesbank /DM 420 mil./ U poređenju s tim visokim sumam sve banke SAD zajedno izgubile bi jedva preko 1,5 milijardi dolara — činjenica koja bi ih ostavila bitno ravnodušnijim prema merama bojkota Poljske od strane vlade SAD nego zapadnonemačke banke.

Od 1980. godine dolazi do dramatičnog povećanja međunarodnih kredita državama i transnacionalnim koncernima koje transnacionalne banke moraju prolongirati. Geoffrey Bell je početkom 1982. ocenio taj iznos na 50 milijardi dolara /Bell, str. 17/. To je, doduše, samo 2,5% međunarodnog kreditnog volumena, koji se popeo

na 2000 milijardi, ali ipak ne bi trebalo prevideti da pojedine banke mogu biti teško pogođene gubicima i mnogo manjih suma. U pregovorima banaka o prolongiranju poljskih dugova radilo se 1981. »samo« o oko 4,4 milijarde dolara, jedva 0,2% ukupnih međunarodnih kreditnih zajmova. Pa ipak je za neke banke bilo od životne važnosti što su pregovori bili uspešni. Zapadnonemačke banke bi se inače izložile opasnosti da moraju otpisati svoja ukupna potraživanja od Poljske i time izgubiti do 30% svog kapitala.

Iako nema preciznih obaveštenja o sadašnjim dugovima koncerna koje transnacionalne banke moraju prolongirati, primer avio-kompanija SAD, između ostalih, pokazuje da velika opasnost bankama ne pretilo samo od platežno nesposobnih socijalističkih zemalja ili od trećeg sveta. Potraživanja banaka SAD prema tim avio-kompanijama, koje su sve skupa 1981/1982. dospele u tešku finansijsku krizu /Braniff je morao prijaviti stečaj/ idu na milijarde. Neke banke su se zbog svojih potraživanja kod preduzeća za kancelarijski nameštaj AM-Internationale i kod drugih platežno nesposobnih koncerna morale pomiriti s visokim gubicima. Bell otuda ceni da volumen prolongiranja dugovanja međunarodnih kredita platežno nesposobnim ili ozloglašanim koncernima obuhvata »više desetina hiljada miliona« dolara i danas rapidno raste /*naved. delo*, str. 19/.

Holandski bankar M. van den Adel ocenio je već 1977. da 27% novih kredita transnacionalnih banaka zemljama uvoznicama nafte odlazi na otplaćivanje njihovih dospelih dugova /*Euromoney*, nov. 1977, str. 91/. Do 1980. godine, tako je on pretekao, taj će se udeo popeti na 50%. Sredinom 1981. Commerzbank je potvrdila taj razvoj: 50% novoprimitljenih sredstava 1980. godine navodno bi moralo biti upotrebljeno za finansiranje dospelih dugova /kamate i otplate/ /*Aussenhandelsblätter*, juli-avg., 1981, str. 3/. Međutim, ima i mnogo katastrofalnijih procesa /upor. dole/.

Stanje pak postaje kritično kad pored obimnih novih kredita, visoko zadužene zemlje ne vide mogućnost da u ugovorenom roku vrate svoje dugove. To je slučaj onda kad novo zaduženje ostaje iza dospelog plaćanja. Kada bi u prošlosti nastupila takva situacija, transnacionalne banke bi zahtevale od dotičnih vlada da /sa Međunarodnim monetarnim fondom (MMF)/ dogovore kakav potporni kredit koji bi bio vezan za stroge uslove. Tek ako su billi ispunjeni ti nalozi, bankama se činilo da su u stanju da obnove svoje kredite.

S jednim izuzetkom Poljske, dosad još nije bilo slučaja da je izvedeno prolongiranje, a da pre toga zainteresovane banke nisu sprovele pomenute privredno-političke naloge. Doduše, još krajem 1981. izgledalo je kao da će Poljska moći pristupiti MMF-u. Proglašenje ratnog stanja dovelo je pak do trenutnog prekida pregovora. »Task force«, ustanovljena od transnacionalnih banaka, koja je u ime 400 banaka-poverilaca trebalo da s Poljskom dogovori modalitete prolongiranja dugovanja, sredinom 1981. u Cirihu, morala je obaviti svoj posao bez potpore MMF-a. Institucija »task force« hitro je pohvaljena kao mogući model za buduće pregovore o prolongiranju dugovanja s drugim državama-dužnicima.

Tobožnja stabilnost režima zaduživanja

Tako se postavlja pitanje šta to onda pobuđuje transnacionalne banke da platežno nesposobnim vladama i preduzećima olakšavaju položaj dodeljivanjem novih kredita i prolongiranjem dospelih plaćanja. O tome postoji popularna ali pogrešna predstava da je bankama tobož stalo samo do kamata i da one uopšte nisu pogođene platežnim teškoćama svojih dužnika dokle god ovi plaćaju kamate. Sasvim zanemarujući da banka mora da se stara o »lošim kreditima« /što umanjuje njen dobitak/, u međuvremenu su se transnacionalne banke u ne retkim slučajevima našle prinuđene da refinansiraju i plaćanje kamata. To se zbiva na taj način što se dužniku odobrava nov kredit, koji omogućava ne samo otplatu glavnice već i plaćanje dospelih kamata. Uopšte uzev, to je već odavno uobičajena praksa za dužničke zemlje trećeg sveta. Jer, pred rastućim deficitom njihovih proizvodnih bilansa — 1981. 60 milijardi, a 1982. godine, po proceni, 70 milijardi — te zemlje već od pre nekoliko godina nisu u stanju da plaćaju svoje kamatne obaveze bez inostranih kredita. Takva prolongiranja dugova morale su, za svoje sopstvene kredite, preduzeti čak i pojedine banke.

Za jedan broj transnacionalnih banaka nema alternative. Tako je, na primer, sredinom 1981. godine guverner Federal Reserve Board SAD, Henry Wallich, obelodanio neke podatke o kreditnim poslovima banaka SAD u trećem svetu: na 24 najveće banke otpada 83% ukupnih bankovnih zajmova ovim zemljama iz SAD, što je u apsolutnim brojkama ravno iznosu od preko 50 milijardi dolara. Zajmovi devet najvećih banaka rastu, u

poređenju sa sopstvenim kapitalom, od 156% u 1977. godini na 204% u 1980; za sledećih 15 najvećih banaka taj odnos iznosi 105%, odnosno 129%, dok prosek svih banaka doseže 61%. Dok je u junu 1979. godine 36 banaka utvrdilo više od 30% svog sopstvenog kapitala u obliku zajmova jednoj jedinnoj zemlji u razvoju, krajem 1980. bilo je već 80 banaka /ICR, t. 13, str. 14. i dalje/. Bilo bi korisno kad bi se Bundesbank i druge centralne banke najvažnijih kapitalističkih industrijskih nacija odlučile na to da objave slične podatke o inostranim poslovima različitih privatnih banaka. Dokle god to ne uspe, mora se računati s onim »iznenađenjima« koja je pomenuo Geoffy Bell, a koja nastupaju kad se u nekom kriznom slučaju kao što je bio slučaj Chyrlslera ili Poljske, obelodani, kao grom iz vedra neba, ko je sve dodeljivao kredite dotičnom preduzeću ili zemlji.

Nastupi li situacija u kojoj dužnička zemlja nije kadra da ispunjava svoje obaveze prema transnacionalnim bankama, tad dotičnim bankama stoji na kocki toliko mnogo novca da se one više uopšte ne mogu povući iz igre. Dokle god poslovne banke mogu pribaviti novac za refinansiranje ili prolongiranje dugovanja — a to je zbog visoke likvidnosti evropskog monetarnog tržišta u prethodnim godinama uvek bio slučaj — banke će se ustezati da formalno oglašavaju svoje dužnike kao platežno nesposobne. Za to je ovde potreban i sporazum svih banaka učesnica. Veliki deo evrokredita ne dodeljuju pojedinačne banke, već bankovni sindikati. Ti sindikati, naime, uključuju jednu (ili više) od uzimaoca kredita opunomoćenih banaka koje se teleksom obraćaju svojim poslovnim partnerima na evropskom monetarnom tržištu da bi pribavile nameravani iznos. Takvi sindikati imaju svoj sopstveni sistem osiguranja: ako ma koji kredit ne može da bude plaćen po isteku roka, onda stupa na snagu klauzula »cross default«, što znači da istovremeno dospevaju svi krediti dotičnog dužnika.

To stanje stvari navelo je neke autore da stabilnost međunarodnih kreditnih odnosa protumače time što upućuju na »zalančene« interese evrobanke prema njihovim dužnicima, i obratno (Lipson, str. 603. i dalje). Shodno toj teoriji, visoko zadužene zemlje i u najgorem položaju se ustežu od proklamovanja sopstvene platežne nesposobnosti, jer time automatski više ne bi učestvovala u međunarodnim plaćanjima i zaprećile bi sebi pristup ka svim privatnim međunarodnim kreditnim izvorima. Tako izgleda da se izgradio odnos zavisnosti: poverioci obnavljaju kredite svojim praktično platežno nesposobnim dužnicima, jer bi ovi inače pretrpeli enormne

gubitke, a možda i bankrotirali, a dužnici se zadužuju sve dublje, jer bi inače bili odsečeni od svetskog tržišta.

Stabilnost jednog takvog »režima zaduživanja« na svaki način pretpostavlja ne samo visoku likvidnost na evropskom tržištu, koja bankama učesnicama omogućuje njihovo sopstveno refinansiranje preko međubankovne trgovine. Ona, osim toga, pretpostavlja da stanje u potencijalnoj kriznoj zemlji faktički u istom obimu pada interese svih evrobanaka, da se pregovori o prolongiranju ne sprečavaju političkim faktorima i, konačno, da dužniku uspeva da postavi i primeni »program stabilizacije« koji čuva interese banaka. Proteklih godina ti su uslovi doduše bili ispunjeni — ali ko može da garantuje da će to biti slučaj i u budućnosti?

Dugovanje inostranstvu na primeru nekih zemalja Latinske Amerike

Da se i pod najtežim uslovima transnacionalne banke ne libe da dobro prodaju svoje kredite i da sebi o-bezbede odgovarajuće dobitke pokazuju primeri koje navodi Anthony Sampson u svojoj, doduše, odveć deskriptivnoj ali ipak zanimljivoj knjizi o »zajmodavcima«. Čitave regimente bankara sreću se svake godine na godišnjim skupovima Međunarodnog monetarnog fonda, koji, pored najviših birokrata MMF-a i Svetske banke, okupljaju i stotine finansijskih birokrata iz celog sveta. Dok se »high society« svetskih finansija skuplja na godišnje časke, stotine nameštenika transnacionalnih banaka love ministre finansija, predsednike centralnih banaka i druge finansijske menadžere iz trećeg sveta. Različiti rangovi daju se prepoznati po boji njihovih pozivnica: plava za guvernere centralnih banaka, zelena za delegate iz 140 zemalja, mrka za goste (među njima su najkrupniji bankari), narandžasta za okruglo 600 novinara i crvena za »posetioce«, dakle one bankovne nameštenike koji su tu samo zbog posla. Nađe li se u razgovoru »plava karta« s »crvenom kartom«, onda je sigurno da se dogovara neki novi »deal«. Najtraženije su one »plave karte« iz retkih još preostalih zemalja koje »vredi kreditirati« (Sampson, str. 14. i dalje).

Ukupni spoljni dug zemalja trećeg sveta po informacijama OECD-a krajem 1981. godine se popeo na preko 500 milijardi dolara. Taj broj ipak, tako piše John Madeley, ne prenosi pravu sliku. Ako neka zemlja pozajmi novac na manje od godinu dana, onda oficijelne statistike ne obuhvataju taj dug. Podaci BMO-a pokazuju da su 1980.

godine kratkoročni krediti (na manje od godine dana) sačinjavali oko dve trećine ukupnih kreditnih pozajmica zemalja u razvoju. U prethodnim godinama sačinjavali su samo 40%. Ako se ta »dvotrećinska shema« ponovila i 1981. godine, onda oficijelnom rastu dugova u visini od 120 milijardi dolara stoji nasuprot 240 milijardi kratkoročnih dugova. To znači da je krajem 1981. faktički dug zemalja u razvoju dosegao oko 800 milijardi dolara (Madeley, 1982, b, str. 4). Na drugom mestu Madeley primećuje da taj broj obuhvata samo ne-vojne dugove; daljih 80 do 100 milijardi dolara moraju se pridodati zbog dugova za vojne kupovine (Madeley 1982, a, str. 184).

Tabela 2

Spoljno zaduženje zemalja trećeg sveta (bez kratkoročnih dugova) u milijardama dolara

	Spoljni dug svih zemalja trećeg sveta	Spoljni dug zemalja trećeg sveta koje ne pripadaju OPEC-u	
		ukupno	kod transnac. banaka
1978.	377	244	119,0
1979.	397	292	154,5
1980.	456	346	195
1981.	524	398	nema pod.

Izvor: BMO, OECD

Zemlje s najvećim dugovima su Brazil, Meksiko, Koreja, Argentina, Filipini i Tajvan. Alžir, Venecuela i Čile upotpunjuju listu najznačajnijih zemalja dužnika. Latinska Amerika pokazuje najveći porast dugova: samo na taj kontinent otpada dve trećine godišnjih novih kredita, s Brazilom, Meksikom, Argentinom, Venecu-elom i Čileom kao glavnim dužnicima.

Brazilski spoljni dug pokazuje koliko je uznapredovalo globalizovanje međunarodnih kreditnih odnosa. Krajem 1981. on je dosegao 70 milijardi dolara, od čega je najmanje 15 milijardi kratkoročne prirode. Meksički spoljni dug dosegao je slično stanje: pri 50 milijardi javnih dugova i 15 milijardi privatnih, kratkoročni krediti se penju na preko 20 milijardi dolara. Argentinski spoljni dug dosegao je 35 milijardi dolara, od čega je najmanje 12 milijardi bilo kratkoročno. I Čile je, međutim, dostigao spoljni dug od više od 15 milijardi dolara, od čega je verovatno znatno više od 4 milijarde bilo

kratkoročno. Samo te četiri zemlje dugovale su inostranim poveriocima 185 milijardi dolara, od toga 125 milijardi transnacionalnim kompanijama — jedna upravo fantastična suma!

Tome odgovaraju i srazmerne dužničke obaveze. Brazil je trebalo da plaća kamate u iznosu od 17,5 milijardi, Meksiko po proceni 15 milijardi, Čile 3,2 milijarde, a Argentina, po informacijama *Economist Intelligence Unit*-a (3. kvartal 1981, str 18), 13,76 milijardi dolara. Četiri zemlje skupa morale su, dakle, za kamate i otplate platiti oko 50 milijardi dolara, što je bilo neznatno ispod novčanog volumena njihovog ukupnog izvoza. Za 1982. godinu te su zemlje imale srazmerno visoku potrebu za inostranim finansiranjem: Brazil 20 milijardi, Meksiko takođe 20 milijardi, Argentina po proceni 15 milijardi i Čile preko 6 milijardi dolara. Bez tih novih inostranih kredita ove zemlje ne bi bile u stanju da plaćaju ni kamate ni otplate dugova. Neke od njih nisu mogle finansirati ni svoj uvoz pošto trgovinski bilans već godinama stoji u minusu.

Dve od pomenutih zemalja unesene su, zajedno s Alžirom i Korejom, u studiju Jeffa Friedena, koji je hteo da dokuči što se u dotičnim zemljama zbiva s visokim inostranim kreditima (Frieden, str. 407. i dalje). Njegovi su konačni zaključci da su te zemlje u proteklim godinama izvršile brzo industrijalizovanje, da pri tom vodeća uloga nije pripala direktnim inostranim investicijama, već da su dotične zemlje unapredile proces industrijalizacije uz pomoć transnacionalnih banaka. Frieden otuda govori o »prezaduženom industrijalizovanju«. Iako je vanredno teško u pojedinačnom pratiti upotrebu inostranih kredita, uočljive stope rasta društvenog proizvoda u Brazilu i Meksiku pokazuju da su u proteklim godinama inostranim kreditima finansirane obimne investicije. Ipak, čak ni uspesi jednog takvog industrijalizovanja nisu u stanju da kompenzuju veliki teret rastućeg plaćanja dugova i kamata. Stoga je Brazil bio prinuđen da 1981. i dalje sprovodi jedan recezivni privredni program koji je za godinu dana povećao nezaposlenost za oko 2,5 miliona, a mnoge industrijske grane doterao do ruba bankrotstva. Višak trgovinskog bilansa iznosio je samo 1 milijardu dolara.

Dužničke obaveze Meksika naterale su vladu da početkom 1982. godine zaveđe plivajući kurs pezosa u odnosu prema dolaru, pri čemu je nastupilo smanjivanje vrednosti valute za gotovo 70%. Samo državna naftna kompanija PEMEX duguje inostranstvu preko 20 milijardi dolara (od toga je 5 milijardi kratkoročno),

tako da će pad cena nafte (najmanji prihod 1981. godine 6 milijardi dolara) smanjiti otplatnu sposobnost zemlje — dakle, i sposobnost da se u inostranstvu uzajme novi krediti. S obzirom na državni deficit od preko 11 milijardi dolara, koji je 1982. trebalo da bude finansiran inostranim kreditima, to bi moglo negativno uticati kako na društvene programe tako i na ukupnu nacionalnu privrednu aktivnost.

Vojne diktature u Čileu i Argentini upotrebile su inostrane kredite za finansiranje jednog monetarnog eksperimenta, koji je obe zemlje 1982. gurnuo u privredni haos. Obe zemlje su profučkale milijarde dolara da bi

Tabela 3

Četiri primera visoko zaduženih zemalja trećeg sveta

Argentina: spoljni dug i dužničke obaveze u milijardama dolara.

	Spoljni dug		Dužničke obaveze	
	ukupno	kod t. b.	ukupno	kao % izvoza
1977.	9,7	4,9	nema pod.	—
1978.	10,8	6,68	n. p.	—
1979.	18,9	13,43	n. p.	—
1980.	27,1	19,94	n. p.	—
1981.	34,0	23,03	13,76	155%

Izvor: *Economist Intelligence Unit*, Argentina, godišnji dodatak, 1981, str. 20.

EIU, Argentina, 3. kvartal 1981, str. 18.

Banka za međunarodne obračune, naved. po: »The Bankers guide to LDC debt«

Brazil: spoljni dug i dužničke obaveze u milijardama dolara

	Bruto spoljni dug				Dužničke obaveze	
	UKUPNO	kod t. b.	kamate	otplate	ukupno	kao % izvoza
1978.	43,5	31,74	2,69	5,42	8,12	65
1979.	49,9	38,62	4,18	6,52	10,71	70,3
1980.	53,8	45,66	6,31	6,70	13,01	64,6
1981.	61,4	46,38	7,50	7,60	15,10	64,8
1982.	75,0	n. p.	9,00	8,50	17,50	n. p.

Izvor: *Euromoney*, nov. 1981 str. 21

ICR, t. 14, br. 1, str. 133.

The Banker, mart 1982, str. 88.

Banka za međunarodne obračune, naved. po: "The Banker's guide to LDC debt"

t. b. = transnacionalne banke

Čile: spoljni dug i dužničke obaveze u milionima dolara

	Spoljni dug			Dužničke obaveze		
	ukupno	kod t. b.	otplate	kamate	ukupno	kao % izvoza
1977.	5434	1580	852	339	1191	54
1978.	6911	2910	910	424	1334	55
1979.	8463	4860	1660	650	2310	60
1980.	11234	7340	1475	997	2472	57
1981.	14800	8750	1780	1420	3200	31

Izvor: Banco Central de Chile .

1981: Latin America Weekly Report, WR 82—12.

Banka za međunarodne obračune, naved. po: »The Banker's guide to LDC debt«.

Meksiko: spoljni dug i dužničke obaveze u milijardama dolara

	Spoljni dug			Dužničke obaveze		
	privatni	javni	ukup.	kod t. b.	ukup.	kao% izvoza
1977.	6,4	22,6	29,0	20,28	3,8	77
1978.	7,2	25,1	32,3	23,25	6,2	94
1979.	9,3	28,5	37,8	30,91	8,2	89
1980.	14,9	33,8	48,7	42,53	11,8	63
1981.	15	50	65	46,60 (juli)	15	78
1982.	20	60	80	n. p.	n. p.	n. p.

Izvor: Banco de Mexico, naved. po: Quijano, Mexico: Estado y Banca Privada, str. 276.

Nacional Financiera, naved. po The Banker, febr. 1982 str. 83. ICR, t. 13, br. 3, str. 141.

1982: Financial Times, 9. 8. 82.

BMO, naved. po: »The Banker's guide to LDC debt«

stabilizovale svoje valute, da bi time mogle pokazati inostranstvu da uspešno kontrolišu inflaciju. To je trebalo da posluži vojsci kao legitimacija. Obe zemlje su 1981. i 1982. doživele rekordan broj bankrotstava, rekordne brojke nezaposlenih, rekordni spoljni dug i rekord u bedi svog stanovništva. Ipak, potraživanja banaka iz SAD i drugih regiona sveta toliko su se penjala da su se čak i britanske banke trudile da omekšaju svoju vladu u sukobu oko Malvina, jer ove banke (kao Barclay's bank, koja drži mnoge filijale u Argentini) prosto ne bi mogle savladati gubitak svojih argentinskih kredita.

U stvari, platežna nesposobnost jedne od tih zemalja nikako ne bi imala samo ograničene posledice. Najveći deo kratkoročnih inostranih dugova sastoji se, naime, od dugova banaka tih zemalja inostranim bankama. Oni su, dakle, deo onih međubankovnih poslova koji se danas sve više pomeraju u središte međunarodnog kreditnog posla. Ako argentinske, brazilske ili meksičke banke obustave plaćanje, bilo zbog toga što se ne mogu refinansirati na međubankovnom tržištu, bilo zbog toga što unutrašnja recesija u dotičnim zemljama tera u bankrot mušterije ovih banaka, onda se može osloboditi ona lančana reakcija od koje mnogi strepe: ukupna međubankovna trgovina, ili bar njen najveći deo, mogao bi se ugušiti. Tad se više ne bi mogao zaustaviti masovni bankrot evrobanaka.

Moraju biti stvorene nove međunarodne institucije

Izgledi da bi se mogla dovršiti »polugotova kuća« međunarodnih kreditnih odnosa na kratak rok se, dakle, ne čine povoljnim. Nagomilavanje dugova velikih transnacionalnih koncerna, nagomilavanje dugova istočnoevropskih zemalja koje su kao Poljska postale platežno nesposobne, opadanje OPEC-viškova, porast zaduživanja zemalja izvoznica nafte, poput Meksika i Alžira, kritično zaoštavanje dužničkih obaveza mnogih zemalja trećeg sveta: sve to ukazuje na jednu budućnost koja ne obećava mnogo. Trajno opterećenje evropskih tržišta visokim kamatnim stopama, povezano s privrednim zatišjem, ruiniira zemlje trećeg sveta. Time će transnacionalna preduzeća koja su se spustila u te zemlje i tamo još i danas ubrzavaju svoju ekspanziju isto tako dospeti u velike teškoće. Ako se dužnicima otpišu dugovi ili im se nedovoljno prošire, onda kolaps preti ne samo svet-skoj trgovini, već i mnogim transnacionalnim koncernima i transnacionalnim bankama. Posledice za industrijske nacije jedva bi se mogle sagledati.

Granica je izgleda gotovo dostignuta. Tako je Amex Bank procenila da su 1981. zemlje trećeg sveta primile 145,2 milijarde dolara u obliku novih kredita i kamata od svojih potraživanja u inostranim bankama, ali da su imale da plate 144,7 milijardi dolara za otplate i kamate (upor. Financial Times, 27. 4. 1982). Novi krediti služe, dakle, već 100% za pokrivanje starih dugova. To se može nastavljati samo još dotle dok banke budu pozajmljivale sve veće sume trećem svetu. Ali, čim postane uobičajena praksa da se stari dugovi plaćaju mno-

go većim novim dugovima, igra će i za banke postati suviše skupa te će je zbog toga prekinuti.

Zbog današnje nedovoljnosti međunarodnih institucija vlade će se ubrzo ozbiljno sporečkati. Ako za nemačke banke platežna nesposobnost Poljske predstavlja gubitak bitnog dela kapitala i ako to može ispremetati celokupno tržište kapitala Savezne Republike Nemačke, onda savezna nemačka vlada ne može slediti zahtev bivšeg predsednika emisione banke SAD i sadašnjeg ambasadora SAD u Saveznoj Republici Nemačkoj, Arthura Burnsa, da se poljski dugovi prosto »otpisu«. Gde bismo stigli da je britanska vlada zbog malvinskog sukoba naredila britanskim bankama da izbrišu iz svojih knjiga potraživanja prema Argentini, ili da su SAD postigle da se zbog sukoba s Iranom blokiraju sva inostrana plaćanja Irana? Zar ne bi tada sve banke morale početi da »otpisuju« svoja potraživanja i prema Brazilu i Meksiku, Čileu i Nikaragvi, SSSR-u i Rumuniji itd? Koja bi industrijska država spokojno mogla izdržati plimu potraživanja zbog preuzetih jamstava ili posledica kraha banaka? Šta bi bile političke posledice u samim zaduženim zemljama? Zar tada ne bi došlo do pravog trgovinskog rata između najvažnijih kapitalističkih industrijskih nacija, da bi se spaslo što se spasti može, s totalnom kontrolom saobraćanja kapitala, kontrolom deviza itd.?

S obzirom na činjenicu da vlada SAD pod Ronaldom Reaganom ili ignoriše ili nastoji da reši sredstvima sile probleme svetske privrede, kao i mnoge druge probleme, može se steći utisak da se kriza u međunarodnim kreditnim odnosima uopšte ne da izbeći niti po izbijanju savladati. Naime, Reaganova vlada više ne odobrava Međunarodnom monetarnom fondu daljnje kreditne mogućnosti, kakve je recimo zahtevala Komisija Sever-Jug pod Willyjem Brandtom. Ostalim međunarodnim kreditnim institucijama sredstva su čak skresana i one su podvrgnute političkim pritiscima da ne bi davale kredite vladama koje SAD nisu po volji. Pošto se nagomilalo mnoštvo takvih vlada, takva politika naravno ne može ostati bez posledica. S druge se strane ipak da utvrditi da transnacionalne banke ne slede takvu politiku, čak ni banke SAD. Tako nijedna banka nije istupila iz pregovora s Poljskom, pa je čak i Nikaragva, kojoj su SAD pretile vojnom invazijom, mogla dobiti kredit od transnacionalnih banaka.

Sedamdesetih godina došlo je do značajnih strukturalnih promena u svetskim privrednim odnosima. Po-

čelo je slomom bretonvudskog sistema, a usledili su OPEC-ovi izazovi, labilno snabdevanje energijom, enormno internacionalizovanje proizvodnje i gotovo neverovatno širenje međunarodnih kreditnih odnosa. Međunarodne institucije nipošto nisu doživle neki sličan napredak — štaviše, one su daleko zaostale. Polugotova kuća stoji, dakle, na klimavim temeljima. No danas niko ne može reći hoće li se ona srušiti ili će se dovršiti koordinisanim sporazumima. Razumni ljudi trebalo bi svakako da se nadaju ovom potonjem.

GLOSAR

BIZ (Bank für Internationale Zahlungsausgleich) — *Banka za međunarodne obračune* (BMO). Ova banka ima svoje sedište u Bazelu. Njen kapital do 50% pripada centralnim bankama Belgije, SRN, Francuske, Velike Britanije, Italije, Holandije, Švedske i Švajcarske. Ostatak pripada ostalim zapadno i istočnoevropskim centralnim bankama (izuzev Albanije, SSSR i NDR), kao i centralnim bankama Australije, Japana, Kanade, Južne Afrike i SAD. Njeni zadaci su: a. unapređivanje zajedničkog rada centralnih banaka; b. raščišćavanje međunarodnih platežnih poslova centralnih banaka; c. odobravanje kreditnih olakšica; d. pospešivanje transparentije međunarodnog finansijskog tržišta odgovarajućim statističkim istraživanjima.

Bretonvudski sporazum — Sporazum o ustanovljenju Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke.

Evropsko monetarno tržište — Celina kreditnih poslova pokrenutih u evropskim finansijskim centrima u, za dotične centre, stranim valutama. Evrokredite treba razlikovati od drugih inostranih kredita kod kojih neka unutrašnja institucija zaključuje kreditni posao s inostranstvom. Kreditni poslovi evrobanaka nisu podvrgnuti državnoj kontroli, one su otuda oslobođene i obaveza minimalne rezerve. Glavna valuta evropskog monetarnog tržišta je SAD-dolar. Po nekim procenama, dolarski udeo na evropskom monetarnom tržištu iznosi oko 75%. Najvažniji finansijski centar je London, slede Luksemburg, Ciriš i Pariz. U različitim delovima sveta (Bahami, Bahrain, Kajmaninska ostrva, Panama, Hongkong, Singapur itd.) obrazovani su tzv. »offshore finansijski centri«, u kojima se evrokrediti uredno rešavaju. Tamo transnacionalne banke drže svoja odeljenja koja delom imaju samo funkciju poštanskog sandučeta. Novi razvitak evropskog monetarnog tržišta pripremljen je 1982. godine ustanovljenjem tzv. »International Banking Facilities« u Njujorku. Tu transnacionalne banke smeju ugovarati kredite i u domaćoj valuti (SAD-dolar), ali su ipak podvrgnute određenim blagim obavezama i restrikcijama.

Grupa desetorice — Grupa zemalja učesnica opštih kreditnih sporazuma s Međunarodnim monetarnim fondom: Belgija, SRN, Francuska, Velika Britanija, Italija, Japan, Kanada, Holandija, Švajcarska i SAD. »Proširenoj« Grupi desetorice pripadaju i Danska, Irska i Luksemburg.

MMF (Međunarodni monetarni fond) — Međunarodna finansijska institucija, utemeljena 22. 7. 1944. na United Nations Monetary and Financial Conference u Breton-Vudsu (Nju Hempšajr, SAD). Cilj sporazuma i zadaci Fonda su bili: a. unapređivanje međunarodne monetarno-političke saradnje preko informisanja i konsultacije; b. stabilizovanje valuta u okviru uređenih monetarnih odnosa; c. ponovno oživljavanje i jačanje svetske trgovine; d. uspostavljanje jednog multinacionalnog sistema plaćanja i ukidanje deviznih ograničenja; e. centralno stavljanje na raspolaganje oročenih deviznih kredita za premošćivanje platno-bilansnih smetnji. Kad dođe do platnobilansnih teškoća, jedan član može protiv uplaćivanja sopstvene valute steći »povući« valute drugih članova. Mogućnosti povlačenja su ograničene time što sastav valute jednog člana u Fondu ne sme preći 200% uplaćene kvote. Date su ipak dalje kreditne mogućnosti ustanovljenjem takozvanih »olakšica« i pripravnih kreditnih sporazuma (»stand-by-credits«). Ipak, te su mogućnosti relativno ograničene u poređenju sa zaduženjem nekih značajnih dužničkih zemalja trećeg sveta.

OECD — Organizacija za privrednu saradnju i razvoj. Ciljevi: unapređivanje optimalnog privrednog razvoja uz čuvanje finansijske stabilnosti i zdravog privrednog rasta u svetu. Ova organizacija je osnovana kao naslednica Evropskog privrednog saveta 14. 12. 1960. Zemlje članice su, pored članova »Grupe desetorice«, Irska, Austrija, Island, Švedska, Norveška, Luksemburg, Švajcarska, Portugalijska, Grčka, Turska i Španija. SAD i Kanada samo su »pridružene« OECD-u, dok Jugoslavija i Finska »saraduju«.

Pariski klub — Komitet vlada poverilačkih zemalja koji pod predsedništvom Francuske zajednički nastupa u pregovorima o prolongiranju dugova. Pored zemalja poverilaca na tim pregovorima učestvuju zastupnici MMF, Svetske banke, prema potrebi, regionalnih razvojnih banaka i zemlje dužnika. Taj klub, kao i drugi »klubovi« tog tipa, jeste *ad hoc* udruženje, bez sedišta, bez kancelarije, bez ikakve čvrste institucionalne strukture, čime izgled treba da se naglasi iznimni karakter prolongiranja dugovanja.

LITERATURA

- Geoffrey Bell, »Debt rescheduling — can the banking system cope«, u: *The Banker*, februar 1982.
- Veronica Büttner, *Externe Verschuldung von Entwicklungsländern: Konfliktbereiche und Lösungsmöglichkeiten im Rahmen einer Nord-Süd-Politik*, Ebenhausen, 1982.
- Robert Devlin, *Los bancos transnacionales y el financiamiento externo de América Latina. La experiencia del Peru 1965—1976*, CEPAL, Santiago 1980 (postoji i na engleskom jeziku).
- Gunter Dufey, Ian H. Giddy, *The international Money Market*, New Jersey 1978.
- J. G. Ellis, »Eurobanks and the inter-bank-market«, u: *Bank of England, Quarterly Bulletin*, septembar 1981.

- Jeff Frieden, »Third World Indebted industrialization: international finance and state capitalism in Mexico, Brazil, Algeria and South Korea«, u: *International organization*, t. 35, br. 3, 1981.
- Leonhard Gleske: »Ursprung, Entwicklung und Aussichten der internationalen Finanzmärkte«, u: *Deutsche Bundesbank, Auszüge aus Presseartikeln*, br. 78, 1979.
- Wilhelm Hankel: »Währungsordnung bei weltweit unregulierten Kreditmärkten?«, u: Schäfer (izdavač).
- Gerd Junne: *Der Eurogeldmarkt*, Frankfurt/Main, 1976.
- Charles Lipson: »The international organization of Third World Debt«, u: *International Organization*, t. 35, br. 4, 1981.
- David Lomax i P. T. G. Gutmann: *The Euromarkets and International Financial Policies*, London, 1981.
- John Madeley: »Third World Debt and Western Society«, u: *Contemporary Review*, t. 240, br. 1395, 1982 (a.)
- John Madeley: »Owing to forces beyond their control«, u: *Development Forum*, mart 1982 (b).
- Sarah Martin: »The Secrets of the Polish Memorandum«, u: *Euromoney*, avgust 1981.
- Anthony Sampson: *The money lenders*, London, 1981.
- Hans-Bernd Schäfer (izd.): *Gefährdeten Weltfinanzen*, Bonn, 1980.
- Alexander Schubert: *Erdöl: Die Macht des Mangels*, Berlin, 1982.
- Susan Strange: »The world's money: expanding the agenda for research«, u: *International Journal*, t. 36, br. 4, 1981.
- Transnational Banks: *Operations, Strategies and their Effects in Developing Countries*, United Nations, Centre on Transnational Corporations, 1981.
- Eugene L. Versluysen: *The Political Economy of International Finance*, Westmead, Farnborough, Engl., 1981.

(Aleksander Schubert, »Von der Verschuldungskrise zum internationalen Finanzchaos?«, u: *Jahrbuch für Internationale Beziehungen* 2, Campus, Frankfurt/M., 1982, str. 66—88)

Preveo Relja Dražić

Posle velike krize tridesetih godina, iskustva sa autoritarnim režimima u nekoliko važnih zemalja i posle teških klasnih sukoba u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama, liberalne političke snage su se, kao i ekonomisti, nadale da se ekonomska dilema o nezaposlenosti i dezintegraciji svetskog tržišta može rešiti uvođenjem sistema političke kontrole nad ekonomskim procesima, odnosno restrukturisanjem buržoaskog društva. Smatralo se da ekonomski podsticaji države treba da ubrzaju oporavak sistema privatnog tržišta, pomoću podizanja prihoda, otvaranja novih radnih mesta i povećanja profita. Mnogi savremeni ekonomisti su verovali da je »za nacije jedini put ka međunarodnom oporavku bila politika ekonomske ekspanzije, uz odbranu od deflacionog uticaja svetske ekonomije« (Block 1978, 26). Čak se i Keynes zalagao za neke metode kojima bi nacionalna ili regionalna ekonomija trebalo da se izoluju od svetskog tržišta, odnosno zalagao se za neku vrstu autarhičnosti. Izlaz iz stagnacije ekonomije bio je u jačanju nacionalnih ekonomija, nezavisno od uticaja svetskog tržišta. Deflacioni udar na zlatni standard pre prvog svetskog rata, i ponovo između ponovnog uspostavljanja 1926. i pada 1931, jasno ističe ove pretpostavke.

Važno je uočiti politički karakter kejnzijanizma: osim svojih ekonomskih mehanizama, kejnzijanizam je u osnovi vrsta političkog kompromisa između dve glav-

* Ovaj tekst je samo skica šire verzije koja se može dobiti jedino u Nemačkoj pod naslovom »Zur politischen Ökonomie von weltweiter Inflation und Krise des Weltwährungssystems«.

ne klase kapitalističkih društava. On je ekonomski izraz dalekosežnog procesa buržoaskog preoblikovanja društva. Kejnzijanska politika obećava — čak i alko se pokaže da su to bila lažna obećanja — porast prihoda za mase, više radnih mesta, kao i više profita preduzetnicima. Dakle, Keynes je svojim analizama i predlozima želeo da »izleči bolest, ali uz očuvanje efikasnosti i slobode« (Keynes 1936, 381). Za funkcionisanje »liberalnog kejnzijanizma« od krucijalnog su značaja kako slobodna ekonomija, tako i jaka država, koja može efikasno da interveniše u ekonomskim procesima (Skidelsky 1979, 62).

Odvajanje monetarnog sistema od političke kontrole

Kejnzijanska nužnost efikasnog državnog intervencionizma sadrži nemogućnost ponovnog uspostavljanja jednog automatski funkcionalnog svetskog monetarnog sistema. Zato prihvatanje kejnzijanizma od strane kapitalističkih zemalja vodi ka svetskom monetarnom sistemu koji se razlikuje od tradicionalnog zlatnog standarda. To je, na prvom mestu, zato što više nije bilo moguće da jedan automatski funkcionalan međunarodni monetarni sistem prisili nacionalne države da intervenišu u skladu s pravilima sistema.

S druge strane, više nije bilo nikakvog međunarodnog autoriteta sposobnog da interveniše tako da obezbedi povećanje svetske trgovine, a time i porast zaposlenosti i nivoa i raspodele prihoda, koji odgovaraju potrebama nacionalne ekonomije. Zbog toga je međunarodni monetarni sistem, usvojen 1944. u Breton Vudsu, institucionalizovao najjaču nacionalnu ekonomiju i njenu valutu kao glavni autoritet. To što Keynesov plan nije imao nikakve šanse da bude usvojen na pregovorima u Breton Vudsu nije bila ni slučajnost ni posledica neke relativne političke moći. Prihvatanje tog plana iziskivalo bi postojanje jednog međunarodnog monetarnog sistema, dovoljno jakog da prinudi nacionalne države da sprovedu politiku ekonomske ekspanzije. Whiteov plan je upravo uzeo u obzir novu istorijsku činjenicu da se gravitacioni centar svetskog tržišta premestio iz Londona u Njujork. Zbog toga je u godinama posle drugog svetskog rata nacionalna valuta SAD, dolar, postao, uz zlato, jedino međunarodno sredstvo plaćanja. U sledećih dvadeset godina, američki dolar je bio neprikosnoven valuta — valuta za intervencije na međunarodnom monetarnom tržištu i vodeća svetska valuta, »zvezda sta-

jačica« u sistemu nacionalnih valuta. Ovakvo stanje je trajalo do avgusta 1971, kada je Nixonova administracija ukinula zamenljivost dolara za zlato. Pokušaj da se spase bretonvudski sistem bio je uzaludan. U martu 1973, pod naletom međunarodnih špekulacija, srušen je i poslednji stub sistema — fiksni pariteti.

Postoje dva razloga zbog kojih je sistem morao da erodira: prvi je protivrečan položaj dolara kao nacionalne i, istovremeno, kao međunarodne valute na svetskom tržištu. Nacionalna ekonomska politika SAD direktno je, spuštanjem njegove vrednosti u odnosu na zlato i druge jake nacionalne valute, uticala na dolar kao međunarodno sredstvo plaćanja. Zato su SAD bile prinuđene da prihvate stalni deficit u svom platnom bilansu. Bez toga one ne bi mogle da obezbede izabranu međunarodnu valutu za opticaj na svetskom tržištu. Svaka druga zemlja izuzev SAD bila bi prisiljena da progłosi »bankrot« u slučaju stalnog deficita platnog bilansa. Međutim, deficit SAD je bio nužan preduslov za funkcionisanje svetske trgovine, jer je u opticaju na svetskom tržištu obezbeđivao potrebnu međunarodnu likvidnost. Kao što ćemo videti kasnije, porast količine dolara izvan SAD postao je jedan od glavnih uzroka nestabilnosti međunarodnog monetarnog sistema, jer je stimulisao proces prvo miljeće, a zatim galopirajuće inflacije. Međutim, videćemo takođe da ova nestabilnost nije bila izazvana samo povećanjem količine međunarodnog novca, već da je, u stvari, posledica protivrečnosti inherentnih međunarodnom kapitalističkom sistemu.

Drugi uzrok slabljenja dolara tradicionalno se pripisuje nejednakom i nesimultanom razvoju zemalja. Sistem fiksnih pariteta postaje nefunkcionalan u slučaju nejednakog rasta produktivnosti rada, cena proizvoda i stopa inflacije. U tom slučaju, da bi se spasao jednom ugovoreni sistem fiksnih stopa razmene, mora se ili izvršiti prilagođavanje stopa razmene ili intervenisati velikom količinom međunarodne valute. Sve dok je međunarodna likvidnost pod potpunom kontrolom nacionalnih ili međunarodnih autoriteta, nema problema za stabilnost sistema fiksnih pariteta. Međutim, stalni deficit u američkom platnom bilansu, praćen deficitima u drugim zemljama, predaje međunarodnu likvidnost u ruke privatnih institucija, kao što su međunarodne firme ili banke. Zvanične vlasti su 1964. godine, prvi put u istoriji međunarodnog monetarnog sistema od drugog svetskog rata, bile sprečene od strane privatne likvidnosti, koja je špekulisala protiv britanske funte. Ovaj događaj, koji neće ostati usamljen, označio je stvarni

preokret u međunarodnom monetarnom sistemu. Nepunih deset godina kasnije, privatne snage na međunarodnim monetarnim tržištima dokazale su da su jače od državnog intervencionizma, koji sprovode nacionalni ili međunarodni autoriteti. Bretonvudski sistem više nije mogao da se odbrani pomoću političke kontrole, kao što je kejnzijanska poruka prvobitno obećala.

Tako je, ironijom, krah međunarodnog monetarnog sistema bio nužna posledica sopstvenog uspeha, u istoj meri u kojoj je pomogao stvaranje ekspanzivnog svetskog tržišta i ekonomski rast u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama. Ekonomski rast u kapitalističkim uslovima znači: kapitalistička akumulacija, koncentracija i centralizacija, jačanje privatnih tržišnih snaga *vis-à-vis* države i njenih sposobnosti da interveniše u ekonomskim procesima. Sistem političke kontrole nije uspeo na svetskom tržištu zbog pojave transnacionalnih kompanija, i međunarodnih monetarnih tržišta, koja su raspolagala ogromnim količinama visoko pokretljivog kapitala. Ali, zašto je sistem morao da propadne? Mnogi stručnjaci za međunarodni monetarni sistem smatraju da je glavni uzrok propasti — sistem političke kontrole, kao i postojanje nacionalne valute kao glavnog sredstva razmene i fiksnih pariteta. Zbog toga oni, kao nužnu alternativu koja može da reši probleme međunarodnog opticaja novca, predlažu fleksibilne stope razmene i državne intervencije koje odgovaraju zahtevima tržišta. Ali, na nesreću, u ovom razmatranju postoji slaba tačka: čak i na svetskom nivou, kapitalistička akumulacija nije bez svojih protivrečnosti. Upravo suprotno, ona nužno vodi nacionalne ekonomije u period stagnacije ili krize i, počev od 1973, sinhronizovano izaziva ekonomske krize, najdublje posle velike depresije tridesetih godina. Nije propast međunarodnog monetarnog sistema izazvala ekonomske krize, već *vice versa*. Problemi kapitalističke akumulacije prouzrokovali su pomenute teškoće i, najzad, doveli do krize svetskih monetarnih odnosa. Ovde nije mesto za potpunije razmatranje prirode i uzroka međunarodne ekonomske krize. U duhu duge tradicije teorija o prevelikoj akumulaciji kapitala, i ja prihvatam tezu da su glavni uzroci ekonomske krize prevelika akumulacija i — kao druga strana medalje — opadanje profitne stope. Empirijska istraživanja profitnih stopa u mnogim zemljama posle drugog svetskog rata, pokazala su da se na kraju javlja tendencija opadanja profitnih stopa. Naravno, to ne znači da sistem automatski ulazi u period krize. Sistem reaguje na krizu koja se približava: smanjenjem realnih plata, on mo-

že smanjiti cenu rada. Jasno je da ovaj metod može biti uspešan samo ako su radnička klasa i njene organizacije slabi. Međutim, od uspona sindikata, u prošlom veku, to više nije lako ostvariti. Samo u vreme rata ili duboke ekonomske krize, sa masovnom nezaposlenošću, pritisak kapitalista i države može da bude uspešan i da dovede do značajnije redukcije plata. Posle drugog svetskog rata, ekonomski prosperitet doprineo je uvođenju političkih demokratija. »Kejnzijski kompromis« ojačao je sindikate. U nekim zemljama, kao na primer u Italiji, Francuskoj i Velikoj Britaniji, pojačani klasni konflikti doveli su, tokom šezdesetih i sedamdesetih godina, do prave preraspodele prihoda u korist radničke klase; to više ne može da se koriguje tako da se poveća udeo profita u nacionalnom prihodu.

Blokiran je bio, takođe, i drugi izlaz iz ekonomske krize, odnosno primetna redukcija cene stalnog kapitala, kako osnovnog tako i obrtnog. Prvo, tehnološki razvoj i intenziviranje konkurencije — u okviru nacionalnih ekonomija i na svetskom tržištu — prinudili su kompanije da investiraju sve više i više kapitala da bi racionalizovale proizvodnju. Proces koncentracije i centralizacije demonstrirao je delotvornost velikih kompanija u tržišnoj konkurenciji sa drugim preduzećima. Porast cena kapitala, međutim, predstavlja lošu stranu za sistem u celini, a time dovodi i do smanjenja profitnih stopa.

Što se tiče cene obrtnog kapitala, mora se razmotriti dramatičan događaj — porast cene nafte posle egipatsko-izraelskog rata 1973. Nije vreme za diskusiju o uzrocima povećanja cene nafte. Moramo samo uzeti u obzir činjenicu da je ovo povećanje odgovorno za cene kapitala u svim onim zemljama koje naftu troše a ne proizvode je. Industrijski rast postao je dramatično zavisn od energije — trebalo bi za primer uzeti samo automobilsku industriju — i doveo je do takvog stepena zavisnosti od uvoza nafte da alternativa ne znači samo zamenu nafte drugim oblicima energije, već takođe i restrukturisanje tradicionalnog modela industrijskog rasta. Naravno, posledice povećanja cene nafte nisu bile iste u svim kapitalističkim zemljama. Opšte povećanje cena energije uticalo je na još veću neujednačenost razvoja pojedinih kapitalističkih zemalja.

Uloga inflacije u odlaganju ekonomske krize

Rekapitulirajmo ova razmatranja o kapitalističkim načinima sprečavanja nadolazeće ekonomske krize: nije moguće značajnije smanjiti ni cenu rada ni cenu ka-

pitala da bi se zaustavilo dalje opadanje profitne stope. Ipak, ostaje još jedna mogućnost da se ekonomska kriza odloži: monetarna ekspanzija pomoću ubrzavanja inflacije.

Nije teško objasniti povećanje cena u periodu ekonomskog uspona ili prosperiteta svetskog tržišta. Problem nastaje kada treba objasniti inflacione procese u periodima stagnacije, recesije ili ekonomske depresije. Polazeći od stanovišta ekonomske potražnje, klasična teorija, kao i kejnzijski pristupi, zastupa stav da povećanjem potražnje cene moraju da rastu, dok bi opadanjem monetarne potražnje trebalo da padnu. Tako će, najzad, ekonomski sistem ostvariti stabilnost cena, ili čak njihovo smanjenje, uz tendenciju povećanja produktivnosti rada. Ovaj stav će biti modifikovan samo uvođenjem tržišnih struktura (monopolizacija, oligopolizacija). Međutim, kao što smo videli, ekonomska recesija je izazvana prevelikom akumulacijom kapitala, odnosno smanjenjem profitabilnosti investiranog kapitala. Ako se jakke organizacije radničke klase ne slože sa značajnijim smanjenjem cene rada i ako strukture osnovnog kapitala (posebno ogromne količine osnovnog kapitala u velikim kompanijama) ne mogu da se kompenzuju povećanjem produktivnosti rada, tada izgleda da je inflacija jedini izlaz iz kapitalističke krize. Inflacija je monetarni fenomen koji ima jak uticaj na raspodelu prihoda između dve glavne klase kapitalističkog društva i, uz to, na raspoređivanje kapitala između različitih industrijskih grana i tržišta. Iako izgleda da je inflacija problem raspodele, ona je, u stvari, posledica promenljive strukture proizvodnog kapitala. Ovo važi kako za apsolutnu, tako i za relativnu inflaciju. Relativna inflacija prerasta u apsolutnu u svim onim slučajevima u kojima je sistem relativnih cena zahvaćen relativnom inflacijom. Vrlo je verovatno da stabilne cene u industrijskim granama sa visokom stopom porasta produktivnosti apsolutno izazivaju i porast cena u svim onim granama i sektorima u kojima je stopa rasta produktivnosti ispod proseka. Ovo može biti razlog za brzi porast cena usluga i robe u tercijalnom sektoru privrede, dok su u visoko produktivnim industrijskim granama cene stabilne, ili najinju smanjenju na tržištima s jakom konkurencijom.

Tako se pokazuje da su inflacione tendencije inherentne kapitalističkom načinu razvoja. Izgleda da je inflacija nužna da bi se odložila ekonomska kriza, kao neka vrsta maziva za ekonomske procese u visokokonzentrisanom modernom kapitalizmu. Nije dovoljno tvrditi da je inflacija nužna, a da se pri tom ne analiziraju

mogućnosti za povećanje cena na tržištu. Iako monetarna strana ekonomije ne može da objasni uzroke inflacije, ona postaje važna prilikom analize mogućnosti za povećanje cena u procesu reprodukcije celog sistema. Nema smisla objašnjavati inflaciju samo analizom ponude koja je posledica određenog razvoja realne strukture proizvodnog kapitala. Jasno je da kapital mora da se obrće, da proizvedene vrednosti moraju da se ostvare na tržištu, odnosno da se zamene za novac (ili, tačnije, za novčani kapital). Dakle, mora postojati adekvatna ekspanzija novca i kredita da bi se uticalo na realizaciju inflacionih cena. Postoje izgrađeni mehanizmi koji, inflacijskim i administrativnim cenama, obezbeđuju sistemu novac: privatni kreditni sistem, potrošački krediti, državni dugovi. Naravno, postoje i ograničenja za stvaranje prevelike količine novca. Centralna banka može da primeni svoje restriktivne mere da bi ograničila stopu rasta novčanih zaliha (M1 i M2). Pitanje je, međutim, da li su uprave centralnih banaka sposobne da upravljaju količinom novca koja je potrebna za ostvarenje zahtevane stope inflacije. Odnosno, *dramatis personae* nisu centralne vlasti, već privatne kompanije.

Međunarodna likvidnost i njen uticaj na inflaciju

Ovde bih hteo da se vratim na međunarodnu dimenziju monetarnih procesa, posebno inflacije. U osnovi, može se tvrditi da su uslovi i uzroci inflacije isti i u granicama nacionalnih ekonomija i na svetskom tržištu. Potrebno je samo identifikovati one mehanizme koji prenose inflaciju iz jedne zemlje u drugu. U tom slučaju, treba samo da razjasnimo kako takozvana »uvezena inflacija« deluje pod izvesnim okolnostima na svetskom tržištu. Mogli bismo dodati da se, kad je reč o svetskom tržištu, moramo baviti ne samo nacionalnom likvidnošću, već i međunarodnom. Ovo je važno jer se može pokazati da je od prelaska svih glavnih valuta na konvertibilnost, krajem pedesetih godina, svetska likvidnost ogromno porasla. Zvanična likvidnost porasla je sa 60 milijardi dolara u 1960. godini na 92,3 milijarde deset godina kasnije, a 1978. dostigla je cifru od 260,8 milijardi. Udeo zlata u zvaničnoj likvidnosti bio je prilično stabilan: 35 milijardi dolara početkom šezdesetih, 40 milijardi krajem te decenije i, krajem sedamdesetih godina, ponovo 35 milijardi. Naravno, važno je naglasiti da ove zvanične cene, kao što je poznato, i dalje brzo rastu. U istom periodu, spoljna razmena fondova povećala se

sa 17 milijardi dolara 1955. godine na 202 milijarde 1978. Zbog toga se i njihov udeo u zvaničnoj svetskoj likvidnosti povećao sa jedne trećine u pedesetim godinama na 40 odsto u šezdesetim, da bi sedamdesetih godina dostigao gotovo 80 odsto. I to nije sve. U istom periodu, privatna međunarodna likvidnost rasla je grčevito, naročito stimulisana američkim kapitalom. Međunarodna privatna likvidnost iznosila je 1955. godine 8 milijardi dolara, 1970. 75 milijardi, da bi se u 1975. ova cifra popela na 153, a u 1977. na 233,4 milijarde dolara. Ove cifre izgledaju ogromne, ali, u poređenju sa svetskom trgovinom, svetska likvidnost pokriva 1955. godine 70 odsto, a 1977. svega 55 odsto svetskog uvoza. Međutim, ovaj odnos vara, jer je potražnja međunarodne likvidnosti veća u sistemu fiksnih pariteta nego u sistemu fleksibilnih stopa razmene. U sistemu fleksibilnih stopa razmene međunarodna likvidnost je većim delom usmerena na finansiranje međunarodne trgovine. Privatna likvidnost je 1955. godine pokrivala svega 14,7 odsto zvaničnih fondova, 1960. njen udeo je povećan na 24,3, a 1965. na 37,7, da bi 1973. pokrivala 68,5 i, konačno, 1977. godine gotovo 90 odsto privatnih fondova. Gotovo polovinu međunarodne likvidnosti obezbeđuju danas privatne banke i multinacionale kompanije. Zato nije čudo da se neuravnotežen tok kapitala označava kao »neprijatelj mira u svetskoj monetarnoj krizi«. Nacionalne vlade i međunarodne institucije mogu da kontrolišu zvanične fondove. Međutim, kao što je poznato, izgleda da je skoro nemoguće da zvanični autoriteti tok privatnog kapitala na svetskom tržištu podvrgnu političkoj kontroli.

Ovakav razvoj ima dve posledice. 1) On podstiče inflacione mehanizme nacionalnih ekonomija i administriranje cena od strane velikih kompanija. Restriktivna fiskalna i monetarna politika državnih vlasti predstavlja uzaludan pokušaj, jer stopa inflacije ne može značajnije da se smanji. Štaviše, situacija se pogoršava. Nju karakterišu, s jedne strane inflacija, a s druge, stagnacija rasta. Kejnzijski sistem političke kontrole nad ekonomskim procesima doživljava potpun neuspeh. 2) Porast značaja privatne likvidnosti na svetskom tržištu dovodi do erozije instrumenata političke kontrole nad svetskim monetarnim sistemom. Pogodbe iz Breton Vudsa više ne važe, ni o fiksnim paritetima, niti o američkoj valuti kao jedinom centru svetskog monetarnog sistema. Pokušaj da se, stvaranjem novog, veštačkog međunarodnog sredstva plaćanja — takozvanih specijalnih prava vučenja (SDR), spase sistem nije doveo do uspostavljanja

novog sistema međunarodnih monetarnih odnosa, koji bi mogao da zameni sistem iz Breton Vudsa. Zbog toga, danas ne postoji homogeni međunarodni monetarni sistem koji funkcioniše po opštim pravilima.

Kao i u nacionalnim ekonomijama, inflacija i na svetskom tržištu deluje kao podmazivač. Njeno dejstvo, međutim, nije jednako u svim okolnostima. To je slučaj kako u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama, tako i u nerazvijenim zemljama i između metropola i periferije. Postaje sve očiglednije da su međunarodne berze odgovorne za finansiranje deficita platnog bilansa, što znači da one, istovremeno, finansiraju i visoke stope inflacije (ne treba zaboraviti da to nije glavni uzrok, već nužni preduslov inflacije). Važnost međunarodnog monetarnog tržišta postaje jasna kada se uzmu u obzir međunarodni dugovi zemalja u razvoju. Brazil je 1978. godine dugovao 27,2 milijarde dolara, Meksiko 24,3, Indija 15,3, Indonezija 12,8, a Alžir 12,6 milijardi — da pomenemo samo veće zemlje u razvoju. Tako je stvorena nova vrsta zavisnosti: zavisnost zemalja od privatnog monetarnog tržišta. Neke zemlje nisu više u stanju da plaćaju kamate na kredite i moraju da odvajaju od prihoda svog izvoza. Ovaj problem se pogoršava još više i zbog povećanja cena sirove nafte i privatnih kamatnih stopa na međunarodne kredite. Deutsche Bundesbank strahuje zbog toga što su neke zemlje, naročito manje razvijene, gotovo na granici svojih mogućnosti zaduživanja. Može se očekivati da će u skoroj budućnosti ovi problemi eksplodirati, oni ne samo da će pogoršati ekonomsku krizu na svetskom tržištu, već će izazvati i nove političke probleme.

Nove tendencije u međunarodnom monetarnom sistemu

Iako su kriza svetskog tržišta i inflacija posledice protivrečnosti koje su inherentne kapitalističkom sistemu, nacionalni i međunarodni autoriteti pokušavaju da utiču na ove procese da bi ograničili inflaciju i poboljšali ekonomsku situaciju. Jasno je da čisto monetarna politika ne može da uspe u rešavanju problema stagflacije. Jasno je, međutim, da ni čisto kejnzijska politika ne može ponovo uspostaviti stare uslove klasnog kompromisa, koji je usaglašavao protivrečne interese različitih klasa. Nova ekonomska politika sledi novu paradigmu monetarizma i štedljivosti, čiji je cilj uspostavljanje nove političke ravnoteže pod jakim uticajem tržišnih snaga. Naravno, najjače snage na tržištu su one

koje poseduju kapital. Zato se može reći da monetaristička politika favorizuje interese kapitalista da se ponovo povećaju profiti, i to pomoću pritiska na radnike. U početku, struktura osnovnog kapitala je prilično stabilna. Međutim, pritiskom na sindikate i radničku klasu u celini, raspodela prihoda može se menjati. Ako bacimo pogled na kreditne uslove Međunarodnog monetarnog fonda, uočićemo logiku nove paradigme (koja je, u stvari, vrlo stara): one države, kojima su potrebni krediti međunarodnih institucija, moraju da izjave, u takozvanom pismu o nameni kredita, da su spremne da sprovedu sledeće mere. 1. Ukidanje ili liberalizaciju kontrole nad spoljnom razmenom i uvozom; 2. smanjenje spoljne stope; 3. unutrašnje antiinflacione programe koji sadrže: a) kontrolu bankovnih kredita, više kamate i veće rezerve; b) kontrolu državnog deficita, smanjenje potrošnje, povećanje poreza i cena, ukidanje potrošačkih subvencija; c) kontrolu rasta plata, onoliko koliko je to u moći vlade; d) ukidanje kontrole cena; 4. veće mogućnosti za ulaganje stranog kapitala (Payer 1974, 33).

Ovaj program predstavlja ništa manje nego politički koncept radikalne liberalizacije ekonomije, nasuprot kejnzijskom konceptu pune zaposlenosti i državnog stimulisanja ekonomskog rasta. Ograničenja privatne i javne potrošnje, kao i rasta plata, predstavljaju glavne ekonomske ciljeve da bi se ponovo uspostavila profitabilnost. Otvaranje unutrašnjeg tržišta stranom privatnom kapitalu znači jačanje nacionalnih kapitalističkih snaga, uz pomoć kapitalističkih metropola na svetskom tržištu.

Iako se pomenute mere odnose uglavnom na manje razvijene zemlje, i u svetu visoko razvijenog kapitalizma došlo je takođe do promena u pravcu opadanja međunarodnog monetarnog sistema. Razmotrićemo samo tri glavne karakteristike nove situacije. Prvo, ozbiljne pokušaje da se dolar, kao međunarodni novac, zameni veštačkim međunarodnim sredstvom plaćanja, uz takozvanu demonetizaciju zlata. Drugu karakteristiku nove situacije predstavlja prelazak sa fiksnih pariteta na fleksibilne stope razvoja. I, treće, izvesna vrsta regionalizacije svetskog tržišta, koja se jasno vidi na primeru stvaranja evropskog monetarnog sistema. Ispitivanje ove tri karakteristike je potrebno da bi se shvatili politički sadržaj i ekonomska budućnost novog sistema.

1) Uprkos svim naporima da se zameni zlato kao međunarodno sredstvo plaćanja, ono i dalje ostaje merilo vrednosti u oblasti međunarodnog optičaja. Specijalna prava vučenja (SDR) nisu ništa više nego *numera-*

ire i sredstvo za uravnoteženje bilansa različitih centralnih banaka. Ona, međutim, nikako ne mogu da služe kao međunarodni novac, odnosno kao sredstvo opticaja ili plaćanja u nacionalnim ili međunarodnim poslovnim transakcijama. Kao što je tačno ukazao Jacques Rueff, s kojim se inače retko slažem, specijalna prava vučenja su oslonac novcu, i ništa više. Tako je bilo 1968. i od tada se ništa kvalitativno nije promenilo. Paradoksalno je da specijalna prava vučenja nisu zamenila dolar i da nisu uspeali naponi međunarodnih institucija da demonetizuju zlato. Da je to ostvareno ne bi došlo do velikog skoka cene zlata (izražene u drugim valutama) i ozbiljnog udara špekulacija sa zlatom na monetarni sistem. Suprotno namerama, uvođenje specijalnih prava vučenja i njihovo višestruko povećanje predstavljaju jedan od glavnih činilaca međunarodnog monetarnog sistema, koji je, finansiranjem deficita u platnom bilansu deficitarnih zemalja, omogućio ostvarenje inflacionog rasta cena na svetskom tržištu. Ovo se, međutim, ništa ne razlikuje od finansiranja deficita u okviru fišksnih pariteta. Njime se kriza može odložiti, ali samo pomoću stvaranja uslova koji pojačavaju protivrečnosti. Nasuprot mišljenjima prema kojima su specijalna prava vučenja odgovarajuće novo međunarodno sredstvo plaćanja, smatram da ona ne mogu da pruže rešenje krize međunarodnog monetarnog sistema. Ona ne mogu da ispune funkciju novca kao merila vrednosti i kao sredstva opticaja i plaćanja.

2) Fleksibilnost stope razmene, takođe, ne može da reši probleme, posebno od kada se pokazalo da ona ne može da zaustavi inflaciju. Internacionalizacija proizvodnog i novčanog kapitala je glavni zrok nedelotvornosti sistema fleksibilnosti stopa razmene. Ona je pokretljivost kapitala podigla do takvog stepena da čak ni fleksibilne stope razmene ne mogu da zaustave destabilizovanje toga kapitala. Osim toga, ovaj sistem zahteva od monetarnih autoriteta sprovođenje unutrašnjih mera koje su često neprihvatljive i za sindikate i za posjednike kapitala.

3) Regionalizacija je treća karakteristika novog međunarodnog monetarnog sistema. Po ugledu na međunarodni monetarni sistem sa, u izvesnim granicama, fišksnim paritetima i veštačkom »evropskom novčanom jedinicom« (ECU). Ovaj novi sistem, stvoren pre samo nešto više od godinu dana (1979), može funkcionisati samo pod jednim uslovom: da zemlje članice uspeju da stvore ekonomsku situaciju sa približno jednakim nivoom produktivnosti, stopa inflacije i cena rada. Od sre-

dine šezdesetih godina bilo je mnogo rasprava među teoretičarima o ulozi monetarne integracije u integracionom procesu u celini. »Ekonomisti« su odbacivali mogućnost da samo monetarna jednoobraznost može da dovede do ekonomske integracije, dok su »monetaristi« isticali da upravo ona ima ključnu ulogu za političku i ekonomsku integraciju. Izgledalo je da »ekonomisti« imaju jače argumente, ali samo do izbijanja teške ekonomske krize posle 1974. godine. Tada je u zemljama Zapadne Evrope došlo do uvođenja politike ekonomske štednje. Ona može da se definiše kao mešavina klasične monetarističke novčane politike i kejnzijanske fiskalne politike, koja je dovela do iščezavanja političkog kompromisa između kapitalista i radničke klase.

Suviše je rano da se prave prognoze o daljem razvoju evropskog monetarnog sistema. Njegova funkcija je da pomogne nacionalnim ekonomijama Zapadne Evrope u ostvarivanju antiinflacionog kursa. U tom smislu, on podržava restriktivnu ekonomsku politiku, nasuprot interesima radničke klase. Moglo bi se tvrditi da evropski ekonomski sistem sadrži glavne karakteristike međunarodnog monetarnog sistema iz Breton Vudsa. Formalno, ova tvrdnja je tačna. Međutim, postoji i jedna bitna razlika: sistem iz Breton Vudsa delovao je oko trideset godina, u periodu prosperiteta svetskog tržišta. S druge strane, evropski monetarni sistem je proizvod najteže ekonomske krize posle drugog svetskog rata. Zato njegovo funkcionisanje kao međunarodnog monetarnog sistema tehnički može biti veoma slično bretonvudskom sistemu, ali s potpuno različitim ekonomskim efektima i političkim uticajem.

(Elmar Altvater, »The World Monetary System and Inflation«, Hosey University, 5th International Symposium »Inflation Today«, Tokio, septembar 1980, str. 2—16)

Preveo Ivica Strnčević

ire i sredstvo za uravnoteženje bilansa različitih centralnih banaka. Ona, međutim, nikako ne mogu da služe kao međunarodni novac, odnosno kao sredstvo optičaja ili plaćanja u nacionalnim ili međunarodnim poslovnim transakcijama. Kao što je tačno ukazao Jacques Rueff, s kojim se inače retko slažem, specijalna prava vučenja su oslonac novcu, i ništa više. Tako je bilo 1968. i od tada se ništa kvalitativno nije promenilo. Paradoksalno je da specijalna prava vučenja nisu zamenila dolar i da nisu uspeli napori međunarodnih institucija da demonetizuju zlato. Da je to ostvareno ne bi došlo do velikog skoka cene zlata (izražene u drugim valutama) i ozbiljnog udara špekulacija sa zlatom na monetarni sistem. Suprotno namerama, uvođenje specijalnih prava vučenja i njihovo višestruko povećanje predstavljaju jedan od glavnih činilaca međunarodnog monetarnog sistema, koji je, finansiranjem deficita u platnom bilansu deficitarnih zemalja, omogućio ostvarenje inflacionog rasta cena na svetskom tržištu. Ovo se, međutim, ništa ne razlikuje od finansiranja deficita u okviru fiksnih pariteta. Njime se kriza može odložiti, ali samo pomoću stvaranja uslova koji pojačavaju protivrečnosti. Nasuprot mišljenjima prema kojima su specijalna prava vučenja odgovarajuće novo međunarodno sredstvo plaćanja, smatram da ona ne mogu da pruže rešenje krize međunarodnog monetarnog sistema. Ona ne mogu da ispune funkciju novca kao merila vrednosti i kao sredstva optičaja i plaćanja.

2) Fleksibilnost stope razmene, takođe, ne može da reši probleme, posebno od kada se pokazalo da ona ne može da zaustavi inflaciju. Internacionalizacija proizvodnog i novčanog kapitala je glavni zrok nedelotvornosti sistema fleksibilnosti stopa razmene. Ona je pokretljivost kapitala podigla do takvog stepena da čak ni fleksibilne stope razmene ne mogu da zaustave destabilizovanje toga kapitala. Osim toga, ovaj sistem zahteva od monetarnih autoriteta sprovođenje unutrašnjih mera koje su često neprihvatljive i za sindikate i za posjednike kapitala.

3) Regionalizacija je treća karakteristika novog međunarodnog monetarnog sistema. Po ugledu na međunarodni monetarni sistem sa, u izvesnim granicama, fiksnim paritetima i veštačkom »evropskom novčanom jedinicom« (ECU). Ovaj novi sistem, stvoren pre samo nešto više od godinu dana (1979), može funkcionisati samo pod jednim uslovom: da zemlje članice uspeju da stvore ekonomsku situaciju sa približno jednakim nivoom produktivnosti, stopa inflacije i cena rada. Od sre-

dine šezdesetih godina bilo je mnogo rasprava među teoretičarima o ulozi monetarne integracije u integracionom procesu u celini. »Ekonomisti« su odbacivali mogućnost da samo monetarna jednoobraznost može da dovede do ekonomske integracije, dok su »monetaristi« isticali da upravo ona ima ključnu ulogu za političku i ekonomsku integraciju. Izgledalo je da »ekonomisti« imaju jače argumente, ali samo do izbijanja teške ekonomske krize posle 1974. godine. Tada je u zemljama Zapadne Evrope došlo do uvođenja politike ekonomske štednje. Ona može da se definiše kao mešavina klasične monetarističke novčane politike i kejnzijanske fiskalne politike, koja je dovela do iščezavanja političkog kompromisa između kapitalista i radničke klase.

Suviše je rano da se prave prognoze o daljem razvoju evropskog monetarnog sistema. Njegova funkcija je da pomogne nacionalnim ekonomijama Zapadne Evrope u ostvarivanju antiinflacionog kursa. U tom smislu, on podržava restriktivnu ekonomsku politiku, nasuprot interesima radničke klase. Moglo bi se tvrditi da evropski ekonomski sistem sadrži glavne karakteristike međunarodnog monetarnog sistema iz Breton Vudsa. Formalno, ova tvrdnja je tačna. Međutim, postoji i jedna bitna razlika: sistem iz Breton Vudsa delovao je oko trideset godina, u periodu prosperiteta svetskog tržišta. S druge strane, evropski monetarni sistem je proizvod najteže ekonomske krize posle drugog svetskog rata. Zato njegovo funkcionisanje kao međunarodnog monetarnog sistema tehnički može biti veoma slično bretonvudskom sistemu, ali s potpuno različitim ekonomskim efektima i političkim uticajem.

(Elmar Altvater, »The World Monetary System and Inflation«, Hosey University, 5th International Symposium »Inflation Today«, Tokio, septembar 1980, str. 2—16)

Preveo Ivica Strnčević

Nemam nameru da se bavim uzrocima inflacije. O tome postoji obimna i značajna literatura, mada se često smatra da ona nije zadovoljavajuća. Pre bih govorio o nečemu drugom, polazeći od posledica inflacije. Posebno bih, naime, razmotrio shvatanja nekih autora, koji su, iako ne zauzimaju naročito ugledna mesta u ekonomskoj nauci, dali jedan kompleks ideja koje zaslužuju da danas budu sakupljene u jedinstvenu celinu.

1) Wicksell

Raspravljajući na koje bih hteo da podsetim počine, ako po običaju treba da odredim datum, 1898. godine, kad je K. Wicksell objavio u Nemačkoj znameniti rad »Kamata i cene robe«. Wicksell ni u kom pogledu nije bio svestran ekonomista. Formirao se sam, ali je brižljivo analizirao dela marginalne austrijske škole, stavivši tako apsolutno tradicionalno obrazovanje. Ipak su ga dugi studijski boravci u Nemačkoj doveli u dodir s autorima nemačke istorijske škole. Ovaj spoj austrijskog marginalizma i nemačkog istorizma, na kojem se zasnivala njegova lična kultura, dao je rezultat koji i danas zadivljuje.

U formalnom izlaganju svojih gledišta Wicksell se strogo drži kanona dominantne doktrine. Kad je 1893. godine objavio svoje prvo delo kao organsku celinu *Vrednost, kapital i renta*, izložio je teoriju raspodele dohotka koja verno oponaša misao Böhma Bawerka.

Analizujući proces akumulacije kapitala on ponovo potvrđuje vezu, o kojoj je rado govorilo neoklasično učenje, koja postoji između ušteda i ulaganja. Takva veza se pokazuje u dvostrukom smislu — naime, obim ušteda određuje ritam akumulisanja kapitala i (što je još važnije za utemeljenje principa pravednosti i legitimnosti kapitalističkog sistema kako ga opisuju neoklasičari) oni koji štede i koji se odriču neposredne potrošnje stiču svojinu na nova sredstva za proizvodnju. Pošto je izrazio poštovanje za tradicionalno učenje, Wicksell se, međutim, u analizi karakteristika ekonomije novca radikalno udaljio od tog učenja. U stvari, Wicksell smatra da pravda po kojoj oni koji se odriču potrošnje dobijaju pravednu nagradu postajući vlasnici lepih proizvedenih kapitala, jeste pravda koja postoji samo u mitskom stanju uravnoteženosti. U stvarnosti kapitalizma, posebno kada se akumulacija kapitala vrši intenzivnije i brže, dešava se nešto sasvim drugo, naime da sticanje svojine na nova sredstva za proizvodnju ne zavisi od ušteda, već, barem delimično, od vlasnika preduzeća, tj. od onih koji dobivši od bankovnog sistema svež kapital u novčanom obliku dobijaju mogućnost da upravljaju procesom proizvodnje.

Zadržimo se za trenutak na mehanizmu koji je Wicksell opisao. Kao što uči neoklasična doktrina, Wicksell dopušta da u svakom trenutku postoji određeni korisni efekt investiranja, jednak marginalnoj produktivnosti kapitala. Ovaj korisni učinak predstavlja ono što vlasnici preduzeća izvlače iz procesa proizvodnje; prema njemu stoje troškovi proizvodnje, predstavljeni u kamati koju preduzetnici moraju isplaćivati bankovnom sistemu koji ih je finansirao. Ako su kamatna stopa i korisni učinak investicija jednaki, preduzetnici ne izvlače iz proizvodnje nikakav ekstraprofit koji bi prevazilazio normalnu naknadu za obavljeni rad. Prihod od investicija biće plaćen u obliku kamate bankovnom sistemu, koji će je, sa svoje strane, vratiti onima koji štede i koji su uštedama stvorili bankovne novčane fondove. Prema tome, ceo prihod završava u rukama štediša. Ako je pak novčana kamatna stopa niža od prihoda koje donosi investicija, preduzetnici pri plaćanju kamate bankama ne moraju više ustupati ceo prihod od investicije, već mogu zadržati razliku između prihoda i kamate, koja za njih predstavlja profit. Ako ne postoji nikakav tržišni mehanizam koji teži da izjednači dve stope (prihoda i kamate), retki su slučajevi u kojima su prihod od investicije i novčana kamata jednaki (tj. slučajevi u kojima je ekonomski sistem uravnotežen). Kada je prihod od

investicije niži od kamate, preduzetnici trpe gubitke i zaustavljaju akumulisanje kapitala. Suprotno tome, kad se akumulacija kapitala stimuliše i ostvaruje što je moguće snažnije, kamata je niža od prihoda koji donosi investicija; u tim slučajevima preduzetnici ostvaruju profit i, barem delimično, stiču vlasništvo na proizvedena sredstva za proizvodnju.

Karakteristika koju Wicksell ističe sastoji se u sledećem: u procesu ekspanzije, tj. u neuravnoteženom procesu u kojem je kamata niža od prihoda, preduzetnici ostvaruju profit, akumulacija kapitala se stimuliše i *ostvaruje preko fenomena inflacije*. Wicksell, dakle, utvrđuje usku vezu između dva fenomena koja je tradicionalna doktrina uvek razdvajala, tj. *između inflacije i akumulacije kapitala*. U neoklasičnoj teoriji takvoj vezi nema mesta. Po tradicionalnoj teoriji, opticaj novca olakšava opticaj robe, dok inflacija, koja izaziva samo povećanje cena, ne vrši nikakav realan uticaj; ako inflacija ima nekih efekata, oni su destruktivni, kao što je neopravdan pritisak na fiksne prihode. Ono što se negira, a što se nalazi u središtu Wicksellovog teorijskog modela, jeste postojanje nerazlučive veze između inflacije i akumulacije kapitala. Istina, konstruišući ovaj teorijski model, Wicksell umanjuje njegov domet; opisujući ovaj mehanizam, on ga zaista ne pripisuje uravnoteženom ekonomskom sistemu, već situacijama neravnoteže; ali, kao što smo rekli, situacija neravnoteže ne može se razumeti kao izuzetna situacija ako ona predstavlja slučaj u kojem se akumulacija kapitala vrši s velikim zamahom.

Postoji još jedan aspekt Wicksellove misli na kojem se treba zadržati, iako ćemo se na njega vratiti kasnije. Kad Wicksell opisuje proces neravnoteže i objašnjava kako se u tim okolnostima krade deo ušteda onih koji štede i kako preduzetnici rukujući novcem uspevaju da ga prisvoje, on zapaža da se razvija proces inflacije i da se povećavaju sve cene. Šta se u tim okolnostima dešava s kamatom? Wicksell primećuje: iako cene rastu, a preduzetnici iz dana u dan povećavaju svoje novčane prihode, to im nikako ne diktira da plaćaju više kamate. Inflacija, dakle, ne bi morala dovesti do povećanja kamata. Ako banke po sopstvenoj inicijativi povećaju kamate, one time već stvaraju uslove da se proces ekspanzije završi. Na ovo ćemo se vratiti. Dosad smo mogli zapaziti da se Wicksell odvaja od dominantne doktrine koja smatra da inflacija nužno mora nositi sa sobom povećanje novčanih kamata. Ovu teoriju, koju je ranije izložio Thornton, a preuzeo Stuart Mill, formalizovao

je u Wicksellovo vreme Fisher, a prihvatio Marshall. Fisherovo rezonovanje je bilo prosto: ako inflacija iznosi, na primer, 5% godišnje, to u istom procentu nagriža i kapital koji je dat u zajam. Prema tome, onaj ko daje zajam traži pre svega 5% godišnje da bi održao nedirnut realan iznos pozajmljenog kapitala, a povrh toga traži i tekuću kamatu. Dakle, inflacija povećava kamatu u istoj meri u kojoj se očekuje stopa porasta cena. Kao što smo rekli, Wicksell nikad nije prihvatio ovaj na izgled običan zaključak.

2) Schumpeter

Druga etapa razvijanja ove materije počinje, ako se držimo prostog metoda konvencionalnog datiranja, 1912. godine, kad je J. Schumpeter objavio *Teoriju ekonomskog razvitka*. Ograničiću se na ukazivanje na samo nekoliko aspekata njegove misli koji nam mogu koristiti u ovoj našoj raspravi.

Schumpeter, pre svega, uvodi kategoriju koja je u svoje vreme predstavljala priličnu novinu, a koju bi danas trebalo nazvati »utelovljeni tehnički progres«. S realističkim zapažanjima, Schumpeter tvrdi da se akumulacija kapitala i tehnički progres ne mogu razdvajati kao dva nezavisna fenomena: akumulacija kapitala je takođe tehnički progres, a proizvodnja većeg broja mašina dovodi, u normalnim slučajevima, do proizvodnje novih mašina i nove tehnologije. Prema tome, akumulacija kapitala, koja nužno uključuje tehnički progres, i sama je inovacija. Ako nema akumulacije kapitala, ekonomija je u stanju nepromenljivosti, a ako ima akumulacije kapitala i ako zato ekonomija nije u stanju nepomičnosti, mora biti tehničkog progressa.

U Schumpeterovoj misli nas interesuje shvatanje da se ovaj kompleks povezanih elemenata — akumulacije kapitala i tehničkog progressa *nužno ostvaruje procesom inflacije*. Mehanizam koji Schumpeter opisuje može se sažeti na sledeći način. Tradicionalni vlasnik preduzeća koji živi u stanju nepokretnosti nema potrebe za spoljnim finansiranjem; u stvari, u stanju opšte ravnoteže prihodi tačno odgovaraju rashodima i tekuće troškove preduzetnika iz trenutka u trenutak pokrivaju njegovi tekući prihodi i on nema potrebe da pribegava kreditima. Suprotno tome, preduzetnik koji teži uvođenju inovacija mora se obratiti bankama da bi ga finansirale. Banke, dakle, finansiraju preduzetnika inovatora novčanim sredstvima stvorenim *ex novo*. S tim sredstvima

preduzetnik se pojavljuje na tržištu da bi dobio radnu snagu i sredstva za proizvodnju; s obzirom da je potražnja za novcem porasla bez ikakvog porasta raspoloživih izvora, dolazi do opšteg povećanja cena, pa tako i do inflatornog talasa. Pošto je realizovao inovaciju, preduzetnik je u stanju da proda svoj novi proizvod (ili već poznati proizvod, ali dobijen novom tehnologijom) u uslovima apsolutnog, makar privremenog monopola. Tako preduzetnik ostvaruje profit. Reč je, naime, samo o prolaznom profitu, jer odmah drugi preduzetnici, gomila imitatora, žuri da primeni inovacije koje je on uveo i tako mu odvalče početni profit; kad inovacija postane pravilo svih procesa proizvodnje, profit potpuno iščezava i konkurencija ponovo dovodi zaradu preduzetnika na nivo normalne naknade. Ako preduzetnik želi da dobije još jedan profit, on mora pribеći novoj inovaciji. Preduzetnici, dakle, moraju uvoditi inovacije bez prestanka ako hoće da drže svoje profite na stalnom nivou.

U mehanizmu koji je opisao Schumpeter ima nešto što se mnogo ne razlikuje od Wicksellovog modela. U Wicksellovoj teoriji inflacija služi za to da onima koji štete oduzme deo prihoda i da svojinu na kapital stavi u ruke preduzetnika. Međutim, u Schumpeterovoj viziji inflacija služi tome da plodove akumulacije kapitala stavi u ruke inovatora. Zahvaljujući rukovanju novcem koji su im banke poverile, inovatori stižu svojinu na novostvorena sredstva za proizvodnju. Još jedanput, inflacija dovodi do stvaranja bogatstva onih subjekata koji se razlikuju od štediša, a to, prema tradicionalnoj doktrini, zaista predstavlja jeres. S druge strane, Schumpeter se iz sve snage trudi da svojoj jeresi dâ ortodoksan vid. Inovator, primećuje Schumpeter, otkriva metod za povećanje proizvodnosti resursa; on, dakle, nešto daje društvenom kolektivu, koji, zahvaljujući njemu, uči kako da iz istih izvora dobije veliko povećanje bogatstva. Pravedno je, dakle, da inovator u zamenu za taj svoj doprinos dobije posebnu kompenzaciju, a ona je profit. Ovim putem Schumpeter se vraća u brazdu tradicionalne teorije, po kojoj bi svako morao da dobije od društvenog proizvoda srazmerno svom proizvodnom doprinosu; pa i inovator koji je izvukao profit, dobio je onoliko koliko je dao.

3) *Keynes, Robertson, Kalecki*

Naredne etape u proučavanju ovog predmeta manje su udaljene od današnjeg načina mišljenja i vode nas shvatanju inflacije kao mehanizma koji preraspodelju-

je prihod na štetu nadnica, a u korist profita. Zato u shvatanjima autora na koja ćemo ovde podsetiti posebno mesto zauzima teza da inflacija, mada preraspodeljuje prihod između profita i nadnica, ne proističe iz društvenog konflikta; i za te autore, kao i za Wicksella i Schumpetera, inflaciju proizvode mehanizmi akumulacije kapitala.

Ovde su hronološke etape približene. Godine 1926. Robertson objavljuje studiju »Bankovna politika i nivo cena«; 1930. godine Keynes objavljuje »Raspravu o novcu«, a 1933. godine izlazi Keynesov rad »Faktori koji određuju profit«. Njive potrebno ni reći da svaki od ovih autora na svoj način izlaže doktrinu, ali postoji centralno jezgro koje spaja njihovu misao, a koje se odnosi na povezanost inflacije i akumulacije kapitala. Možemo odmah preći na izlaganje njihove teorije polazeći od već poznatog terena.

Svi pomenuti autori preuzimaju od Wicksella i Schumpetera glavnu ideju o ekonomskom procesu kao kruženju novca; s jedne strane, preduzetnici dobijaju direktno od banaka potrebna finansijska sredstva za razvijanje proizvodnje, s druge strane, radnici kad prime dohodak u novcu odlučuju o tome kako da ga podele na potrošnju i na štednju. Dakle, investicije preduzetnika uopšte se ne finansiraju iz raspoloživih ušteda; njih finansira kredit banaka. Odluke preduzetnika o proizvodnji nezavisne su od odluka potrošača o troškovima. Niiakav tržišni mehanizam ne garantuje da su uštede i ulaganja jednaki; mišsko tržište kapitala na kojem bi se odredila takva kamata koja bi izjednačila uštedevine i investicije ne pripada stvarnosti kapitalizma. U stvari, uštedevine i investicije su nezavisne veličine koje određuju grupe različitih subjekata između kojih ne postoji nikakva veza.

Ako su, dakle, uštede i investicije nezavisne veličine, otvara se mogućnost da one dobiju različite vrednosti. Može se, na primer, desiti da preduzetnici povećaju investicije bez odgovarajućeg povećanja uštedevina. Kad se ostvari ova velika proizvodnja kapitalnih dobara, menja se sastav ponude u tom smislu što je proizvedeno više kapitalnih, a manje potrošnih dobara. Ali, ako radnici nisu odlučili da manje troše, oni će pokušavati da nabave istu količinu potrošnih dobara koju su nabavljali u prošlosti. Ako je pak količina proizvedenih potrošnih dobara smanjena, cene rastu, realne nadnice padaju i radnici, iako su primili isti iznos novčanih prihoda, mogu pribaviti manju količinu robe. U isto vreme

preduzetnici, samo zato što su proizveli veću količinu kapitalnih dobara, postaju vlasnici tih dobara.

Tako inflacija potpomaže stvaranje profita koji su jednaki investicijama, a ove su odredili preduzetnici; inflacija, dakle, postaje mehanizam preko kojeg se realizuje akumulacija kapitala. Inflacija finansira akumulaciju kapitala i preduzetnicima omogućava da stiču svojinu na sredstva za proizvodnju bez prethodne aktivnosti ušteda i bez uzdržavanja od potrošnje. Ako posmatramo specifičan aspekt raspodele prihoda, vidimo da u mehanizmu koji smo opisali inflacija, pored toga što omogućava akumulaciju kapitala, vodi preraspodeli prihoda na štetu nadnica, a u korist profita

Ovaj specifični aspekt istakli su autori hronološki bliži nama, koji su nastavili linijom Keynesa i Robertsona. Redistributivni aspekt inflacije izlazi na prvo mesto u analizi N. Kaldora ili Robinsonove. Ovo makar i neznatno prenošenje akcenta s momenta akumulacije kapitala na momenat raspodele dohotka bilo je element koji je otvorio put pokušajima da se ceo mehanizam inflacije, viđen pod ovim uglom, podvede pod dominantnu doktrinu. Ni Keynes, ni Robertson ni Kalecki nikad nisu osetili potrebu da svoju analizu inflacije uteraju u tor, ali su to pokušavali njihovi interpretatori.

S analitičkog gledišta operacija je veoma prosta i sastoji se u razdvajanju dvaju aspekata inflacije: prvi aspekt — inflacija kao mehanizam akumulacije kapitala, ostavlja se po strani ili se jednostavno prećutkuje; drugi aspekt — inflacija koja preraspodeljuje dohodak između nadnica i profita, ističe se u prvi plan i na taj aspekt se usmeravaju svi reflektori. Tako se postižu dve velike prednosti.

Na prvom mestu, kad je inflacija definisana ne više kao mehanizam akumulacije kapitala, već kao mehanizam preraspodele, ulazi se u problem svojstven buržoaskoj teoriji, koja je uvek smatrala, kao što smo pomenuli, da je inflacija nepravedna preraspodela bogatstva. Svi predstavnici buržoaske misli, od Luigija Einaudija do Paola Baffija, uvek su tvrdili da inflacija, najnepravičniji od svih nameta, pogađa poverljivog štedišu (onog koji, imajući poverenja u državu, ulaže svoje uštede u državne banke), smanjuje fiksne prihode i nezasluzene profite prebacuje u ruke špekulanata. Prema tome, transformacijom doktrine Keynesa, Robertsona i Kaleckog od doktrine koja analizira akumulaciju kapitala u doktrinu koja objašnjava preraspodelu dohotka ulazi se u već široko poznatu problematiku.

Ali, ova interpretacija ima još jednu prednost. Ako se objasni činjenica da inflacija stvara socijalni konflikt suprotstavljajući radnike preduzetnicima, lako je tvrditi da inflacija može nastati iz socijalnog konflikta, tj. iz činjenice da radnici traže veće nadnice ili iz činjenice da vlasnici preduzeća žele veće profite. A kad se postigne ovaj rezultat i formuliše teorija konfliktne inflacije, još je lakše učiniti poslednji korak i izvući teoriju inflacije izvan klasne sheme, koja suprotstavlja radnike vlasnicima preduzeća, koja međusobno suprotstavlja mnoge slojeve koji sačinjavaju društvenu zajednicu. Tada iščezava i konfliktna inflacija i ustupa mesto korporativnoj inflaciji, inflaciji koja nastaje isključivo na terenu raspodele prihoda zbog apetita ili samovolje pojedinih društvenih manjina koje bi htele da poboljšaju svoj položaj na štetu drugih. Tako se onda lako može tvrditi da se inflacija ne rađa ni iz globalnih revandikacija radničke klase, već iz komešanja pojedinih kategorija — činovnika, bankara, železničara itd., od kojih svaka pretenduje na veći komad nacionalnog dohotka. Prema tome, inflaciju ne izaziva klasna borba, već odvratni korporativni egoizam. Krajnje izrođavanje ove doktrine, koja, kao što smo rekli, ima poreklo dostojno poštovanja, može se naći u tekstu objavljenom pre kratkog vremena »Afferrare Proteo«, u kojem se analizuje inflacija u Italiji i označava kao korporativna. Ono što je bilo analiza akumulacije kapitala, teorijski i doktrinarno zasnovana, postalo je proglašavanje konflikata na mikroplanu, zasnovano na teoriji društvene stratifikacije.

Inflacija i kamate

Ovde dolazimo na tipičan aspekt današnje inflacije, naime na povećanje kamata koje je inflacija donela sa sobom. Prema tekućem učenju, povećanje kamata u režimu inflacije bilo bi ne samo automatska posledica tržišnih mehanizama, već i apsolutno neutralno, jer kamata raste samo onoliko koliko rastu cene. U stvari, kaže se da povećanje kamata u meri koja je jednaka stopi inflacije ne menja realne kamate i, dakle, ne donosi nikakve posledice po preraspodelu dohotka: ovo je shvaćanje da su prihodi i troškovi života jednaki i ništa drugo.

Pre nego što razmotrimo ovo mišljenje, koje je, kao što smo rekli, apsolutno dominantno, treba se kratko zadržati na jednom prethodnom aspektu, koji se odnosi na prirodu kamate. Tumačenje prirode kamate zavisi od

načina interpretacije ponude novca (pozivamo se obično na papirni novac, od momenta kad novcem u obliku robe upravljaju ista pravila koja regulišu ponudu svake druge robe).

a) Prvi način tumačenja ponude novca i prirode kamatne stope jeste način neoklasične škole, koji danas praktikuju moderni monetarni stručnjaci. U ovoj viziji bankovni sistem igra ulogu posrednika, ne razvijajući nikakvu kreativnu aktivnost novca. Novac ulazi u ekonomski sistem preko nabavki dobara i usluga koji se kupuju javnim sredstvima, ulazi, dakle, ne kao zajam, već kao protivstavka za robu koja je prodana javnom sektoru. Privatni sektor u celini, da bi dobio novac, mora dati robu, ali se ne mora opteretiti nikakvim kamatama. Kamata nastaje na tržištu pozajmljivanja novca, u okviru privatnog sektora i predstavlja odgovarajuću kompenzaciju štedišama, koji stavljaju na raspolaganje investitorima deo svog novčanog prihoda za koji su odlučili da ga ne troše. Prema tome, kamata je kompenzacija za štednju.

b) Drugog načina tumačenja ponude novca drže se svi autori koje smo pomenuli. Po njima, bankovni sistem vrši autentičnu aktivnost stvaranja likvidnosti: »Bankar«, piše Schumpeter, »nije samo posrednik u kupovanju robe, već je i proizvođač te robe.« Ovi autori obično ne negiraju postojanje javnih kupovina i emisija novca koje one obuhvataju, niti negiraju mogućnost unutrašnjih pozajmica između pojedinih ekonomskih činilaca. Ali, oni smatraju da se sektor proizvodnje u celini zadužuje kod bankovnog sektora i da zato kamata nije kompenzacija za štednju, već je ona plaćanje pre svega sektora proizvodnje u korist finansijskog sektora za raspolaganje novcem koji finansijski sektor proizvodi u režimu monopola. (Vredi pomenuti da je i Keynes usvajao ovu viziju; ipak, u *Opštoj teoriji* on je nije izložio dovoljno jasno, zbog čega mu je Schumpeter u svojoj *Istoriji ekonomske analize* opravdano zamerio (str. 1114).

Za autore o kojima raspravljamo kamata je plaćanje (moglo bi se reći ucena) koje proizvodni preduzetnik, koji proizvodi robu, ali ne fabrikuje novac, mora davati finansijskom kapitalisti, koji fabrikuje novac i prodaje ga u režimu monopola.

Pogledajmo sada šta se dešava sa kamatama u periodima inflacije. Da stvar ne bismo komplikovali, pretpostavimo da analizujemo ekonomiju u kojoj sva novčana plaćanja potpuno odgovaraju indeksu troškova ži-

vota. Mnogi smatraju da je italijanska ekonomija ekonomija u kojoj troškovi života potpuno odgovaraju indeksu plata i da je zbog toga inflacija postala potpuno neutralna. Možda je izjednačavanje tih dvaju indeksa postignuto za plate, i za kratak period, ali je ono sada potpuno izgubljeno. Međutim, iako ona ne odgovara činjenicama, prihvatimo za trenutak hipotezu o potpunoj izjednačenosti indeksa životnih troškova i indeksa plata, dakle, takve izjednačenosti koja inflaciju zaista čini neutralnom. U toj hipotetičnoj ekonomiji ispitajmo efekte koje inflacija vrši u odnosima između proizvodnog kapitala i finansijskog kapitala. Ovo je aspekt na koji je pre nekoliko godina skrenula pažnju knjiga R. Connevolea. Connevolea vrši analizu pretežno na empirijskom terenu, pozivajući se na istorijsko iskustvo italijanske industrije. On pokazuje da su u poslednje vreme profiti prešli od sektora proizvodnje na finansijske sektore italijanske ekonomije. Pošto je ta činjenica utvrđena, ostaje problem da se pomoću analize vidi kojim mehanizmima je realizovana ta preraspodela.

Vratimo se za trenutak na međusobno suprotna gledišta Fishera i Wicksella o problemu delovanja inflacije na kamate. Kao što smo pomenuli, Fisher je smatrao da kamate moraju rasti u istoj meri u kojoj se povećavaju cene. Citirajući Fishera, Marshall je prihvatio njegovu argumentaciju i od tada je to mišljenje prihvaćeno kao istina o kojoj se ne može raspravljati. U stvari, očigledno je da ako posmatramo jednu izolovanu kreditnu operaciju, kao, na primer, pozajmicu od 100 lira, inflacija smanjuje kupovnu moć kapitala datog u zajam, pa zato kamata koja se daje na taj kapital mora sadržati element kompenzacije. Dovde smo se kretali između činjenica elementarne logike. Danas, kad je inflacija postala puna virova, borba između povećanja cena i povećanja kamata uvek se završava pobedom inflacije, dok kamate uvek trpe gubitke. Istina je da onaj ko raspolaže likvidnim novcem može taj novac dati na zajam s 10, 15, čak i 20% kamate, ali ako inflacija dostiže godišnje 25%, onaj ko daje zajam može inkasirati samo negativnu realnu kamatu.

Noviju analizu i oštrij prodor u ovu temu izvršio je prof. F. Modigliani, koji je u jednom eseju napisanom u saradnji s prof. R. A. Cohnom i objavljenom 1979. godine, prvi put raspravu sveo u prave granice. U periodima inflacije, primećuje Modigliani, vlasnici preduzeća su prinuđeni da povećaju iznos svojih dugova u istoj meri u kojoj se povećavaju cene ako žele da održe stalnu realnu vrednost duga (pa, dakle, i da finansi-

raju isti obim proizvodnje). Preduzetnici, prema tome, trpe neku vrstu automatskog nameta koji stvara inflacija, a koji se sastoji u potrebi da se neprekidno povećava sopstveni dug. Kako raste dug, prirodno da raste i masa kamata koje dugu moraju odgovarati; ako inflacija smanji realne kamate, kao što smo napred rekli, te manje kamate se priključuju masi duga, koja je porasla u srazmeri s povećanjem cena novca, za koje realni iznos plaćenih kamata ostaje stalan. Dovde se ništa ne može prigovoriti Modiglianijevoj i Cohnovoj analizi. Ali, od te tačke, ova dva autora, kao uplašeni zaokretom kojim je pošlo njihovo rasuđivanje, pokušavaju, s računom, po mom mišljenju veštačkim i diskutabilnim, da pokažu da, uprkos svemu, inflacija i povećanje kamata koje ona sobom nosi, ne proizvode nikakav efekt u smislu preraspodele.

Obrnuto posmatrano, stvari tako ne stoje. Ako inflacija primorava preduzetnika da stalno povećava masu svog duga, to znači da se indeks kamata koje plaća preduzeće automatski izjednačava s indeksom duga. Ako tome dodamo da inflacija proizvodi i povećanje kamate, proizlazi da je preduzetnik opterećen dvostrukim nametom: prvi put zato što je bio prinuđen da se sve više zadužuje, a drugi put zato što na svaku litru duga plaća povećanu kamatu. Ako bi se ustanovila jedna od dve stvari — ili povećanje mase duga, ili povećanje kamate, realni položaj preduzeća se ne bi promenio. Ali, kad se ustanovi povećanje bilo zaduživanja bilo kamate, realni položaj preduzeća se pogoršava u korist realnog položaja finansijskog sektora.

Tako smo došla do zaključka da je u periodima inflacije neizbežan porast kamata, jer onaj koji daje zajam nastoji da sačuva realnu vrednost svog kapitala, ali takođe dolazimo do zaključka da inflacija izaziva duboku preraspodelu na štetu sektora proizvodnje, a u korist finansijskih sektora. Ovo je, po mom mišljenju, najizrazitiji aspekt današnje inflacije u Italiji, ali ne samo inflacije u Italiji, već i inflacije u drugim zemljama. Danas se inflacija oseća u većoj ili manjoj meri u svim tržišnim ekonomijama, pa i tamo gde su socijalni konflikti mali, gde je klasna borba blaža i korporativni pokreti umereniji. Inflacija vrši funkciju koncentrisanja profita u finansijskim sektorima, što znatno olakšava prestrukturiranje proizvodnog aparata, koje se u različitoj meri vrši u svim zemljama zapadnog sveta. Koncentrisanje profita u finansijskim sektorima dovodi do vidnog osiromašavanja proizvodnih sektora, a kada se proizvodni sektori pokazuju kao sektori koji gube i koji

su nesposobni da proizvode profite, postaje lako ukinuti preduzeća, redimenzionirati proizvodnju, premestiti ljude i kapital iz jedne grane proizvodnje u drugu granu. Zapadne ekonomije prolaze kroz jednu fazu duboke modifikacije struktura proizvodnje, modifikacije koja znači i napuštanje nekih sektora i aktiviranje drugih i prenošenje radova iz jednog područja u drugo. Nastajanje multinacionalnih preduzeća, centralizacija odlučivanja, koncentracija profita posredstvom inflacije — sve su to elementi jedinstvenog mehanizma, koji dopušta da se preko na izgled neutralnog tržišnog mehanizma izvedu željene modifikacije u međunarodnoj podeli rada.

LITERATURA

- AA. VV., »Afferare Proteo«, *Quaderni della Rivista Trimestrale*, januar — juni 1980.
- P. Baffi, »C'è rimedio all' inflazione?«, *Mondo economico*, 1980, br. 41.
- R. Convevole, *Processo inflazionistico e redistribuzione del reddito*, Torino, Einaudi, 1977.
- R. Convevole, »Il profitto nascosto«, *Quaderni di economia del lavoro*, 1979, br. 9.
- L. Einaudi, *Lezioni di politica sociale*, Torino, Einaudi, 1967, (prvo izd. 1949).
- I. Fisher, *La teoria dell'interesse*, Torino, Utet, 1974, gl. II i XIX (orig. izdanje 1930).
- I. Fisher, *Appreciation and Interest?*, New York 1896.
- M. Kalecki, »Le determinanti dei profitti«, u: *Sulla dinamica dell'economia capitalistica*, Torino, Einaudi, 1975 (orig. izdanje 1933).
- T. M. Keynes, *Trattato sulla moneta*, Milano, Feltrinelli, 1977 (orig. izd. 1930).
- T. M. Keynes, *Teoria generale dell'occupazione dell'interesse e della moneta*, Torino, Utet, 1971 (orig. izd. 1936).
- A. Marshall, *Principi di economia*, Torino, Utet, 1972 (orig. izd. 1922).
- J. Stuart Mill, *Principi di economia politica*, Torino, Utet, 1974 (orig. izd. 1848).
- F. Modigliani i R. A. Cohn, »Inflation, rational valuation and the market«, *Financial Analysts Journal*, 1979.
- D. H. Robertson, *Banking Policy and the Price Level*, London, King & Son, 1926.
- J. A. Schumpeter, *Teoria dello sviluppo economico*, Firenze, Sansoni, 1971 (orig. izd. 1912).
- J. A. Schumpeter, *Storia della analisi economica*, Torino, Einaudi, 1959 (orig. izd. 1954).

- H. Thornton, *An Enquiry into the nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain*, London, 1939 (orig. izd. 1802).
- K. Wicksell, *Valore, capitale e rendita*, Milano, Isedi, 1976 (orig. izd. 1893).
- K. Wicksell, *Interesse monetario e prezzi dei beni*, Torino, Utet, 1977 (orig. izd. 1898).

(Augusto Graziani, »L'inflazione capitalista«, u: *Crisi delle politiche e politiche nella crisi*, Napoli, 1980, str. 49—63).

Prevela Vesna Simonović-Popović

Paul Boccara

VISOKA INFLACIJA, RAŠIRENA NEZAPOSLENOST I TRAJNA PRETERANA AKUMULACIJA

(Primer Francuske)

Raširena nezaposlenost i visoka inflacija kojima smo danas svedoci, dovode u pitanje odnose dominacije kapitalističkih monopola, snažno potpomognutih državom, nad društvom i, posebno, nad razvojem proizvodnih snaga.

Razvoj proizvodnih snaga i proizvodnje u Zajedničkom evropskom tržištu, doveo je do pojave nove tendencije preterane proizvodnje koja, sa svoje strane, postaje najznačajniji uzročnik masovne, potpune ili delimične nezaposlenosti, s kojom smo se suočili krajem 1974. i u prvoj polovini 1975. godine. No, u kapitalističkom svetu je još od 1967—1968. godine, prisutna veoma visoka inflacija. Krajem 1967. godine, u Francuskoj i celokupnoj kapitalističkoj Evropi, započeo je proces brutalnog povećanja nezaposlenosti, da bi se 1970—1971. godine proširio na čitav kapitalistički svet, dostigavši najveći obim od rata naovamo, iako još uvek manji od današnjeg. I pored činjenice da će, nakon prevazilaženja značajnih teškoća 1975. godine, verovatno doći do porasta proizvodnje, taj će skok biti ostvaren unutar sistema, trajno uzdrmanog krizom, te će njegov pozitivan učinak biti ograničen; naime, zadržaće se visoka nezaposlenost, otvoriće se novi prostori za inflaciju, što će ubrzo dovesti do još obimnije preterane proizvodnje.

Visoka inflacija, povećana eksploatacija i preterana akumulacija

Ideolozi monopola ulažu velike napore da nas ubede kako do visoke inflacije i problema s proizvodnjom, koji prouzrokuju nezaposlenost, dolazi zbog: preteranih

zahteva iz inostranstva, povezanih sa visokim cenama nafte i sirovina, sa jedne strane, i preteranih zahteva radnika u vezi s potrošnjom, s druge strane. U oba slučaja, kažu oni, kao neizbežno rešenje nameće se ograničavanje potrošnje i stezanje kaiša svih kategorija radnika. Osim toga, ograničavanje potrošnje pruža im efikasan propagandni materijal iza kojeg se krije monopolistička akumulacija.

U drugom delu svog izlaganja, baviću se zajedničkim problemom energetske sirovina i prirodnih izvora. Što se tiče značajnih skokova cena nafte i sirovina, poznata je njihova uloga u podizanju profita i akumulacije monopola, no potrebno je reći da su u ubrzavanju inflacije, koja pre svega predstavlja njihov uzrok, učestvovali s velikim zakašnjenjem i u sasvim ograničenom obimu (kao što pokazuju radovi INSEE; vidi naročito: »Las repercusiones mecánicas de los precios de los energéticos«, *Economie et statistique*, maj 1974. godine), dok je ubrzana inflacija prouzrokovala neprekidnu i jednako ubrzanu pljačku zemalja u razvoju, pljačku koja se nastavlja uprkos »zamrzavanju« cena nafte i značajnog pada cena sirovina tokom 1974. godine.

Kada je u pitanju pokušaj opravdavanja visoke inflacije preteranom potrošnjom radničkih slojeva, možemo se pozvati na delo profesora Alaina Cotta, koji radi na univerzitetu Paris — Daphine, i njegovih saradnika, objavljeno 1974. godine, pod naslovom: *Inflación y desarrollo en Francia desde 1962*. Ova je studija, barem u izvesnoj meri, predstavljala inspiraciju politike Giscard d'Estainga i Fourcadea.

Ova studija pseudonaučnim argumentima pruža praktičnu podršku politici stezanja kaiša žiskarovske vlade, dajući, istovremeno, i podršku politici selektivnije pomoći monopolističkoj akumulaciji na štetu pojedinih javnih ili društvenih investicija, kao i investicija zemalja Zajedničkog tržišta.

Ovo delo, istina u okviru buržoaskog načina razmišljanja, priznaje činjenicu, koju je sve teže, pa čak i sve opasnije osporavati: naime, stalni rast nakon drugog svetskog rata, učešće investicija u nacionalnom proizvodu u odnosu na potrošnju, čak i ako se uzme u obzir veza između rasta inflacije nakon 1967. godine, i dostignutog visokog učešća u nacionalnom proizvodu.¹

¹ Studija veliki značaj pridaje ne investicijama privatnih preduzetnika, već investicijama u javna dobra i izgradnju stanova. Ostali radovi, poput radova INSEE, koje ćemo navoditi u tekstu, pokazaće da je pre svega nužno postaviti pitanje tzv. proizvodnih investicija.

No, pre svega i uprkos svemu, studija nastoji da objašnjenje visoke inflacije pronađe u preteranim zahtevima zaposlenih, posebno radničke klase u užem smislu reči.

U želji da objasni uzroke ubrzane inflacije u Francuskoj nakon 1967—1968. godine (uz buran početak 1966—1968. godine, koji, istina, nije bio tako jasno uočljiv kao u ostalim zemljama, a posebno u Sjedinjenim Državama), Alain Cotta tvrdi da, uvidevši da je potrošnja kao deo bruto nacionalnog proizvoda, nakon 1968. godine, a u odnosu na 1962. godinu, počela da opada u korist investicija, *radnička klasa nastoji da obezbedi da realne nadnice rastu po istoj stopi kao i bruto nacionalni proizvod. Pojačavanje njenog pritiska ogleda se u porastu inflacije.*² (*Naved. delo*, str. 112)

Dakle, sve brži rast inflacije pripisuje se snažnom i uspešnom otporu radnika nakon 1968. godine. Međutim, da je postojala samo namera da se održi visoko učešće investicija u nacionalnom proizvodu, a time i visoka stopa rasta, bilo bi potrebno podići inflaciju, dok bi se radnici morali zadovoljiti smanjenim prihodima.

Čak i podaci koje iznosi sam Alain Cotte osporavaju ovakav zaključak.

Prvo, on tvrdi da su između 1968. i 1972. godine realne nadnice i nacionalni proizvod imali istu stopu rasta. Njegovi se podaci, međutim, odnose na realnu nadnicu. Imajući u vidu neprekidno smanjivanje radnog vremena, nakon 1976. godine, kao posledicu intenzifikacije rada (a ni najmanje ne uzimajući u obzir uticaj delimične ili potpune nezaposlenosti), realne zarade su se veoma malo povećale.

Drugo, da bi pokazao kako je inflacija omogućila nastanak fenomena koji buržoazija ne naziva povećavanjem viška vrednosti, već prisilnom štednjom radnika, tvrdi kako su, šezdesetih godina, nadnice *per capita*, rasle manje od dohotka pojedinačnih preduzetnika. No, njegovi sopstveni podaci otkrivaju da se takvo isto kretanje zadržalo i nakon 1968. godine, da bi 1971. godine bilo još više naglašeno. A da ne pominjemo (budući da se studija završava 1972. godinom) od rata naovamo nezabeležen pritisak koji se u poslednje vreme vrši na kupovnu moć radnika, kao i njihove velike poreze, krajem 1974 — 1975. godine, što je za posledicu imalo udvostručavanje inflacije i nezaposlenosti.

² A da ne pominjemo dohotke pojedinačnih preduzetnika, pri čemu se možemo poslužiti poređenjem između dohodaka preduzetnika zemalja Zajedničkog evropskog tržišta (koji su, pored toga, doživeli još jedan udarac, 1974. godine) i monopolističkih profita.

Treće, podaci navedeni u studiji pokazuju da privatna i javna potrošnja između 1968. i 1972. godine, neprekidno opadaju dok investicije neprekidno rastu.

Pored toga i nasuprot onome što studija nastoji da dokaže, nije reč o smanjivanju učešća radnika u nacionalnom proizvodnju u odnosu na preduzetnike. Da je samo to u pitanju, došlo bi do porasta štednje društva, budući da bi preduzetnici, u skladu s buržoaskom ideologijom, štedeli veći deo svog dohotka. To bi, sa svoje strane, omogućilo podizanje stope investicija, te, stoga, i podizanje stope rasta, od čega bi korist imali i radnici. U stvari, reč je o povećavanju viška vrednosti na račun radnika radi daljeg uvećavanja kapitala, a pod izgovorom njegovog oplođavanja.

Problem nije samo u učešću investicija u godišnjem »prilivu« nacionalnog proizvoda. Akumulacija kapitala, sve obimnija nakon drugog svetskog rata, a posebno tokom šezdesetih godina, rađa potpuno novu situaciju — reč je o, da upotrebim danas tako moderan termin, »stock«-u³. Trajno održavanje takvog stanja dovodi do porasta inflacije i širenja nezaposlenosti.

Obeležje pomenute situacije je znatno uvećan relativni značaj konstantnog, akumuliranog kapitala u odnosu na eksploatisani rad, izvor viška vrednosti, te, stoga, i u odnosu na promenljivi kapital koji odgovara obimu zaposlenih radnika. Osim toga, u trci ogromnih nagomilanih kapitala za ostvarivanje profita, pojavljuju se prepreke koje više nije moguće preći tako lako kao nekad.

Povećavanje stope eksploatacije, odnosno viška vrednosti, koje se bez prekida odvija, nije samo po sebi dovoljno za podizanje i održavanje profitne stope. U takvim uslovima, lagano povećavanje cena, koje samo pojačava proces rasta stope viška vrednosti, prouzrokovano porastom produktivnosti rada, više nije dovoljan za podizanje profitne stope. Shodno tome, svaki skok cena koji se odražava na troškove (pre svega konstantnog kapitala) izaziva novi skok cena radi podizanja profitne stope. Otuda i uvećana inflacija i, kao njena posledica, sve bezobzirnija pljačka nadnica i svih ostalih zarada koju sprovode monopoli i monopolistička država. Trka za ogromnom akumulacijom, naglašena opisanim pljačkom, otežava situaciju nastalu kao posledica trajne preterane akumulacije i katastrofalnih pojava koje joj prete.

³ Stock, engleski, u ovom slučaju, glavica, celokupan kapital. — Prim. prev.

Jednako kao ni pritisak inflacije, ni pritisak rastuće nezaposlenosti na nadnice i stopu viška vrednosti nije u stanju da iz osnova reši probleme profitne stope, budući da akumulacija kapitala, svojim obimom u ogromnoj meri nadmašuje obim živog rada koji zapošljava. Pomenuti živi rad predstavlja izvor kako nadnica tako i viška vrednosti. Njegov relativno ograničen obim u odnosu na kapital ograničava veličinu mase viška vrednosti, bez obzira na njegov odnos prema nadnici. Raširena i trajna nezaposlenost takođe otežava probleme preterane nezaposlenosti. Naime, neiskorišćavanjem radne snage ograničava se proizvodnja nove vrednosti, te, stoga, i veličina viška vrednosti u odnosu na akumulirani kapital koji se nalazi u procesu oplođavanja, pa otuda i teškoće oko održavanja normalne profitne stope. Osim toga, nezaposlenost dovodi do sužavanja mogućnosti prodaje, odnosno kupovne moći radnika, što objašnjava pojavu opštih problema ostvarivanja željene profitne stope.

Dakle, činjenica da sve viša inflacija i sve obimnija i trajnija nezaposlenost ugrožavaju životni standard radnika, svoje korene ima u sve većim zahtevima monopola, uslovljenim trajnom preteranom akumulacijom. Čak se i pojava novih teškoća u trci za povećavanjem viška vrednosti, povezuje sa sve oštrijom borbom protiv pogoršavanja uslova života i rada, s ograničenjima koja nameće intenzifikacija rada. Povezuje se i s prevelikim opterećenjem koje za sredstva za proizvodnju (za opredmećeni, akumulirani rad) predstavlja preterana akumulacija koja teži da zaustavi rast produktivnosti celokupnog, kako opredmećenog tako i živog rada.

Potvrda ovakvih zaključaka može se naći u rezultatima značajne studije INSEE, pod naslovom: *Fresco histórico del sistema productivo*, objavljene oktobra 1974. godine.

U toj studiji se analiziraju podaci vezani za profitnu stopu, problem koji Alain Cotta i ne dotiče. Pomenuta studija izuzetno precizno analizira odnos profitne stope prema odnosu kapitala i ukupnog proizvoda. Ovaj odnos, tj. učešće fiksnog kapitala u krajnjem proizvodu, pri konstantnim cenama korišćenim kao približno obračunsko sredstvo u savremenoj statistici, u izvesnoj meri odgovara marksističkom pojmu učešća promenljivog kapitala i viška vrednosti u konstantnom kapitalu. U stvari, fiksni kapital obuhvata najveći deo konstantnog kapitala, a »proizvod« odgovara izrazu pro-

menljivi kapital plus višak vrednosti plus amortizacija konstantnog kapitala.

Na porast učešća kapitala u proizvodu, do kojeg je došlo u francuskoj industriji između 1960. i 1970. godine, ukazuje Jacques Mairesse, u svojoj studiji objavljenoj u *Economie et Statistique*, u broju od jula-avgusta 1971. godine. U svojoj studiji mogućih činilaca inflacije, Alain Cotta ne pominje ni ovo učešće, ni profitnu stopu. Međutim, i sam je prinuđen da prizna pogoršavanje odnosa »kapital/proizvod« u vezi s pogoršavanjem odnosa između stope investicija i stope rasta. Njegova studija iz 1974. godine potvrđuje da je ovo pogoršanje prisutno od 1964. godine naovamo, smatrajući ga čak uzročnikom nedavnih pokušaja podizanja profitne stope novim povećavanjem cena.

Raširena nezaposlenost, nepovoljne mogućnosti prodaje robe i preterana akumulacija

Prisustvo hiperprodukcije i nezaposlenosti, obima i trajanja nezabeleženog nakon rata, objašnjava se, pre svega, smanjivanjem potrošnje masa, prouzrokovanim postojećim društvenim odnosima u vladajućem sistemu. Međutim, nije dovoljno prisustvo potrošačkih društvenih odnosa proglasiti nepoželjnim i zahtevati povećanje društvene potrošnje. Odgovornost leži na činjenici da monopoli u potpunosti vladaju samom proizvodnjom. U stvari, zahtevi monopola za akumulacijom kapitala — a monopoli su izvlačili velike koristi od javnog načina finansiranja — uzrok su ovako rasipničkog odnosa prema akumulaciji. Dakle, osnovni uzrok visoke inflacije leži u rasipanju akumulacije kapitala i preteranim zahtevima za profitom, kako bi se nagomilani kapital još više uvećao. Veliki skok cena doveo je do pada masovne potrošnje, što je stvorilo uslove za pojavu hiperprodukcije i nezaposlenosti značajnog obima. Zahvaljujući ogromnim viškovima, akumulacija sredstava za proizvodnju više ne stvara mogućnosti za prodaju svih količina robe. Naime, hiperprodukcija i nezaposlenost doživljavaju dalje pogoršanje usled špekulativnog nagomilavanja deviza ili zlata, kao što se dešava od 1968. godine naovamo; doživljavaju pogoršanje i zbog pritiska koji se danas vrši na pojedine investicije zemalja članica Zajedničkog tržišta, kao i zbog međusobne konkurencije monopola za dobijanje investicionih poslova, pri čemu su obe ove pojave praćene daljim jačanjem

akumulacije uz pomoć države, koje često ide ukorak s racionisanim snabdevanjem.

Objašnjavajući sve veću i sve trajniju nezaposlenost u Francuskoj i Evropi, od 1967. godine, i u Sjedinjenim Državama, od 1970. godine, ideolozi buržoazije se sve češće suočavaju s neminovnošću dovođenja u pitanje samog sistema.

Njihove su optužbe uvek upućene preteranoj potrošnji radnika, koji time, navodno, prouzrokuju investicione teškoće. Ove su optužbe jednake objašnjenju visoke inflacije koje smo upravo kritikovali. Pojedinci dovode u pitanje čak i sposobnost i spremnost za rad! (takvi su, na primer, krajnje reakcionarni zaključci knjižice J. M. Fahya, pod naslovom *La desocupación en Francia*, Paris, 1975. godine). Međutim, suočena s tvrdoglavom stvarnošću ogromne i uporne nezaposlenosti, koja se ne predaje uprkos pritiscima na potrošnju i nadnice, vladajuća misao ulaže velike napore da pronađe i druga objašnjenja koja bi se približila stvarnosti, istovremeno je iskrivljujući.

Navodi se, pre svega, novi skok broja radno sposobnih stanovnika, odnosno povećanje »izvora« radne snage, uslovljeno demografskom eksplozijom i skokom tražnje za zaposlenjem (emigranti, žene, mladi). Ipak, prinuđeni su da u sve većoj meri, a posebno suočeni s brutalnim skokom nezaposlenosti krajem 1974. i početkom 1975. godine, praćenim pomenutim povećanjem »izvora« radne snage, priznaju ulogu koju u opisanim kretanjima igra kapitalistička akumulacija, čak i ukoliko je predstavljaju kao neophodan uslov rasta: rast proizvodnje koja zahteva manje radne snage, dakle kočenje samog rasta. (Vidi, naročito, R. Salais i F. Eymard-Duvernay: »¿Por qué aumenta la desocupación?«, *Projet*, mart, 1975. godine; Ph. Lefournier: »Una nueva penuria: el empleo«, *La Expansión*, maj 1975.)

U stvari, u pitanje bi trebalo dovesti relativno trajnu preteranu akumulaciju kapitala, preteranu akumulaciju koju rađa monopolistički državni kapitalizam. Može se reći da je, pre svega, dugotrajni period rasta akumulacije posle drugog svetskog rata, usled stalne potrebe za radnom snagom, podstakao demografski skok, bilo da je reč o Francuskoj, Sjedinjenim Državama, ili kapitalističkom svetu u celini. Višak akumulacije zahtevao je sve više jeftine radne snage, kako bi obezbedio najveći mogući višak vrednosti, a njegov poziv nailazio je na povoljan odgovor eksploatisanog stanovništva: emigranta, mladih, seljaka i, pre svega, žena. Pomenuta mobilizacija novih slojeva rezervne armije rada otkrila je

stvarni obim nezaposlenosti, dok je akumulacija privlačila, ali i sve više odbacivala, novu radnu snagu.

U stvari, upravo će eksplozija trajne preterane akumulacije neposredno prouzrokovati širenje nezaposlenosti. U Francuskoj je, na primer, prvo došlo do brzog rasta zaposlenosti, što je trajalo između 1962. i 1965. godine, da bi se rast lagano zaustavljao u periodu između 1965. i 1967. godine, prateći snažan i brz porast organskog sastava kapitala (tj. rast učešća sredstava za proizvodnju u akumulaciji, na štetu živog rada). Novi skok nezaposlenosti zapaža se 1967—1968. godine, kada dolazi do prave eksplozije relativno trajne preterane akumulacije, usled čega se javlja visoka inflacija, a s njom i hiperprodukcija. Budući da radno sposobno stanovništvo neprekidno raste, dok akumulacija odbacuje kao višak sve veći broj radnika, nezaposlenost ponovo buja nakon 1971. godine, da bi ponovo, ovog puta naj-snažnije, skočila 1974—1975. godine. Istovremeno, uočava se postepeni prestanak rasta investicija u proizvodnju, što ne sprečava konstantni kapital, dakle vrednost akumulisanih sredstava za proizvodnju, da nastavi da raste u odnosu na broj proizvodno sposobnog, zaposlenog stanovništva, pri čemu je zastoj naročito upadljiv krajem 1974. i početkom 1975. godine. Na taj način su zvanični stručnjaci prisiljeni da, objašnjavajući razloge današnje nezaposlenosti, priznaju ulogu koju u tome ima pomenuti zastoj »rasta«.

Pojedini ideolozi, poput L. Stolerua, ekonomskog savetnika Giscarda d'Estainga, predložili su da se hronična i masovna nezaposlenost prikrije tako što bi se smanjio obim zaposlenosti nakon kojeg se govori o tzv. »punjoj zaposlenosti«. Reč je, pre svega, o podsticanju zapošljavanja sa skraćenim radnim vremenom, uz upadljivo snižavanje zarada, čime bi pojedine kategorije bile potpuno obeshrabrene kada je u pitanju zapošljavanje upravo zbog niskih zarada. No, stručnjaci Sedmog plana priznaju da pomenute mere, uz moguće negativne reakcije koje mogu da izazovu, nisu dovoljne da zaustave porast nezaposlenosti, te uporno insistiraju na uspostavljanju visoke stope rasta. S tim u vezi, puni su hvale za mere kojima se institucionalizuje smanjeno učešće rada u proizvodnji i veoma selektivno podstiče investiciona delatnost, drugim rečima, mere kojima se podstiče monopolistička akumulacija (Izveštaj komisije: »Rast, zaposlenost i finansije«, Komisija Sedmog plana, Pariz, mart, 1975. godine).

Uistinu, nužne su, u stvari, mere koje bi se bavile normalnim trajanjem radnog veka, odnosno pravom na

penziju. No, one nikako ne bi smele postati razlog za vršenje opšteg pritiska na zarade radnika i za zaoštavanje eksploatacije. A iznad svega, teški problemi zaposlenosti ne mogu se trajno rešiti ako se ne dovede u pitanje ogromno opterećenje koje za društvo predstavlja eksploatacija i akumulacija monopola.

Naime, u pitanje bi trebalo dovesti proizvodne odnose koji omogućavaju dominaciju kapitalističkih monopola. Pojačavanje eksploatacije ne doprinosi rešavanju problemâ, već ih duboko zaoštava. U stvari, višak akumulacije kapitala je toliki da se kao osnovno pitanje postavlja kako sprečiti njegovo rasipanje, njegov gubitak, pri čemu nikakvo povećanje stope viška vrednosti ne rešava problem. Deluje upravo suprotno, pojačavanje eksploatacije dalje smanjuje kupovnu moć i mogućnosti prodaje robe. Kao neposredna posledica, dolazi do zastoja rasta produktivnosti rada i do ogromnog, pa čak i opasnog, rasipanja sredstava za proizvodnju. Svako podsticanje monopolističke akumulacije ide u prilog zadržavanju i daljem pojačavanju rasipanja akumulacijom nagomilanih materijalnih i finansijskih sredstava. Naime, nakon »zamrzavanja« rasta, pre svega merama čiji je teret pao na pleća radnika zemalja Zajedničkog tržišta, pri čemu je inflacija samo neznatno ublažena, žiskarovska vlada odobrava nepovratnu pomoć trustovima, čime će inflaciju obnoviti u ranijem obimu, a nikako neće sprečiti ponovno širenje nezaposlenosti.

Prisustvo visoke inflacije i masovne i trajne nezaposlenosti, uz duboku i relativno trajnu preteranu akumulaciju kapitala, predstavlja izraz činjenice da su proizvodne snage ušle u otvoren sukob s proizvodnim odnosima.

Prosti monopolski kapitalizam već se, između dva rata, suočio sa sličnom situacijom trajne preterane akumulacije. Međutim, u sadašnjoj krizi Zajedničkog evropskog tržišta, situacija je, s jedne strane, znatno povoljnija za radničku borbu, a s druge strane, znatno nepovoljnija za dominantne kapitalističke monopole, no u godinama između dva rata. Znatno povoljnija za radničku borbu jer je dosadašnja državna intervencija u korist monopola pokazala sav kvalitativni i kvantitativni obim uplitanja države, te su radnici u položaju da zahtevaju da se te sile okrenu njima u korist i počnu sistematski da ih razvijaju u skladu s demokratskim anti-monopolističkim strukturnim reformama. Znatno nepovoljnija za monopole jer je razvoj proizvodnih snaga otkrio sva ograničenja proizvodnih odnosa koje oni sa-

mi kontrolišu. To ćemo i pokazati u vezi s navodno ograničenim prirodnim izvorima i takođe navodnim granicama razvoja automatizacije.

NAVODNO OGRANIČENI PRIRODNI IZVORI I GRANICE RAZVOJA PODREĐENOG AKUMULACIJI KAPITALA

Ideolozi velikog kapitala ukazuju na problem ograničenih prirodnih izvora s kojim ćemo se, navodno, ubrzo suočiti, kako bi nas ubedili da je kriza kroz koju prolazimo sudbonosna, te da je smanjivanje potrošnje, a u poslednje vreme i zaposlenosti, neizbežno.

Kao podrška prvoj liniji borbe oko cena nafte, gde su dozvoljeni svi udarci, pa čak i pre no što je ona otpočela, bili smo svedoci snažnog napada teške i mudre artiljerije velikog kapitala na prirodne izvore. U stvari, ozbiljni problemi se postavljaju na pogrešne osnove i uporno se ukazuje na fizičku iscrpljenost prirodnih izvora, čime se otkrivaju ograničenja kapitalističkog načina proizvodnje kao istorijskog oblika proizvodnje koji koči razvoj proizvodnih snaga. Pomenuti realni i veoma ozbiljni problemi zahtevaju da se što je moguće pre okonča vladavina najvećih monopolističkih grupacija nad društvom i prirodom.

Meadowsov Izveštaj o »zanemarivanje« problema rasipanja monopolističke akumulacije

U vezi s ovim pitanjima, krenućemo od izveštaja o granicama rasta, Dennisa L. Meadowsa i njegovih saradnika sa Instituta za tehnologiju iz Masachusetsa, objavljenog na molbu Rimskog kluba (*Limits to growth*, 1972. godine, Massachusetts). Ovaj je izveštaj inspirisao, manje ili više, sve kasnije stavove vladajuće ideologije o pomenutom problemu, počev od prvih izjava Sicca Mansholta do danas.

Čime se bavi ova studija? »Osnovno ponašanje svet-skog eko-sistema definisano je eksponencijalnim rastom stanovništva i investicija, nakon njihovog katastrofalnog pada«, uslovljenog »procesima poput zagađivanja životne sredine, iscrpljivanjem prirodnih izvora i nestašice hrane« (*naved. delo*). Drugim rečima, porast stanovništva, te, shodno tome, i potrošnje, ubrzo će se suočiti s ograničenim prirodnim izvorima. Ova ograničenja nužno će »dovesti do prave katastrofe čovečanstva uko-

liko se ovog trenutka ne zaustavi rast stanovništva i ne smanji potrošnja«.

Na formalnom planu, autori su savršeno nesvesni činjenice da je pomenuti eksponencijalni rast unutar strogo određenog sistema potpuno jednak preteranoj akumulaciji kapitala unutar kapitalističkog načina proizvodnje. Shodno tome, njihova studija, ostavljajući po strani njene senzacionalističke i mehanicističke aspekte, otkriva suštinska ograničenja kapitalističkog pljačkanja zemljinog bogatstva.

Kako bi objasnili značenje eksponencijalnog rasta, autori nisu u stanju da pruže bolje obrazloženje od klasičnog primera složenih kamata, tj. primera kapitala koji se uvećava tako što ostvaruje kamatu koja se, sa svoje strane, akumulira i doprinosi daljem uvećavanju glavnice, koja opet daje novu, veću kamatu itd. Rugajući se fetišizmu kapitalističke trke za profitom, koji nije bio u stanju da zapazi da se koreni profita nalaze u eksploataciji radne snage te, stoga, nije mogao da uoči ograničenja preterane akumulacije, Marx je pominjao zablude dr Pricea o navodnom fantastičnom, neograničenom bogatstvu stečenom na osnovu složenih kamata (upor. *Kapital*).

U stvari, razmotrimo li model iz veće blizine, zapažaćemo, uz ostale greške, da je njegov najveći nedostatak vezan za akumulaciju kapitala, tačnije za snažan pritisak koji kapitalistička akumulacija vrši na tehnologiju. Uistinu, iznoseći svoj detaljni globalni model sveta, Izveštaj veliku pažnju poklanja investicijama. Pravi razliku između tzv. »pet osnovnih veličina... stanovništva, investicija, iscrpljivih prirodnih izvora i zagađivanja« (*naved. delo*).

Međutim, investicije potpuno nestaju iz globalnog sintetičkog modela, koji će poslužiti kao osnova za donošenje suda pre svega o navodnom nepostojanju rešenja problema tehničkog napretka. U stvari, autori javno priznaju da polaze od »pretpostavke da se tokom poslednjih stotinu godina održava nazovi status quo ljudskih vrednosti i odnosa svojstvenih sistemu tipa stanovništvo-investicije« (*naved. delo*, str. 231).

Odmah potom, na svoj način će menjati sve pretpostavke o osnovnim veličinama sistema, osim one u vezi s investicijama, fiksnim kapitalom. Uvereni su da na taj način dokazuju kako nikakve, pa čak ni najoptimističkije, izmene neće sprečiti skori dolazak konačne katastrofe — katastrofe koja se može opisati kao širenje gladi, pojava ratova, propast ljudskog roda — osim uko-

liko se ne zaustavi rast stanovništva i ne ograniči potrošnja.

Na ovom mestu potrebno je izneti neka zapažanja.

Pre svega, budući da nisu uneli nikakve izmene u odnos kapital/proizvod u industriji i poljoprivredi, umnogostručen je pritisak na rast industrijske proizvodnje namenjene proizvodnji potrošnih dobara. Shodno tome, ostale pretpostavke se menjaju na paralelan, a ne komplementaran način. Istovremeno, odnosi se linearno menjaju, bez kvalitativnih skokova u ritmu promene.

Nadalje, maksimalne izmene pretpostavki predviđaju smanjenje zagađivanja za 75%, smanjenje potrošnje prirodnih sirovina po jedinici proizvoda takođe za 75%, dvostruko povećanje prirodnih izvora, kao i poljoprivrednih prinosa. Međutim, zadržimo li se na primeru zagađivanja, pored činjenice da je stopa zagađivanja životne sredine date industrijske proizvodnje svedena na četvrtinu svoje stvarne vrednosti, odnos između industrijske proizvodnje i zagađivanja ostaje nepromenjen: u obzir se uzima samo četvrtina tog odnosa. Zadržavanjem vrlo visokog odnosa kapital/proizvod, dokazuje se navodni vrtoglavi rast zagađivanja.

U stvarnosti je moguće izvršiti promenu same prirode pomenutih različitih odnosa, tako da postanu međusobno komplementarni. Naime, obnavljanje prirodnih izvora može se obavljati kroz uklanjanje otpadaka, koji se, tako, ponovo pretvaraju u sirovine. Tako se, na primer, sumportrioksid, koji je donedavno ispuštan u atmosferu nanoseći velike štete prirodnoj sredini, danas u SSSR-u koristi za proizvodnju sumporne kiseline. Na taj način se već obezbeđuje oko 30% sirovina za proizvodnju sumporne kiseline, koja je sada takođe i 30% jeftinija no kiselina dobijena nekim drugim procesom hemijske industrije. Istovremeno, moguće je smanjiti odnos kapital/proizvod, ukoliko akumulacija po svaku cenu više ne predstavlja osnovni cilj.

U takvim uslovima, odnosi između proizvodnje potrošnih dobara i industrijske proizvodnje, s jedne strane, industrijske proizvodnje, prirodnih izvora ili zagađivanja, s druge, ne samo da nisu ugroženi nezavisnim operacijama već, naprotiv, sa napretkom tehnike reciklaže otpadaka, uz porast proizvodnje potrošnih dobara, moguće je smanjiti stopu zagađivanja u meri u kojoj raste stopa vraćanja otpadnih materija u proizvodnju.

Pominju se i veliki izdaci za nabavku opreme za zaštitu od zagađivanja, kao i za preradu energetske

sirovina. No, i ovde se ispušta iz vida činjenica da bi, rušenjem vladavine divlje akumulacije nad društvom, nužno bilo moguće ostvariti znatne uštede u kapitalnim troškovima.

Pored delimičnih izmena, i sprovođenja uistinu velikih i odlučujućih promena pretpostavlja stvaranje uslova u kojima sprečavanje zagađivanja ili štednja prirodnih sirovina (na primer, energije) ne bi, kao što je danas slučaj, predstavljali pre svega novu priliku za investiranje i oplodavanje monopolističkog kapitala. Potrebno je da, nasuprot tome, predstavljaju podsticaj za smanjivanje potrošnje, kako materijala, tako i sredstava za proizvodnju, te da se investicione uštede na društvenom nivou rasporede između različitih grana proizvodnje i različitih delatnosti, a u vezi s opštim rastom proizvodnje. Na primer, kao što predlažu istraživači Saveta Evropske zajednice, topla voda iz termocentrala mogla bi da se sistematski koristi za zagrevanje gradova. Korišćenjem vode u zatvorenom sistemu, umesto da trošimo energiju za zagrevanje i, istovremeno toplotom zagađujemo tekuće vode, automatski štedimo na dve strane, a da ne pominjemo mogućnosti korišćenja tople vode u industriji i poljoprivredi.

Ovde nije reč samo o tehničkim promenama. Tehnički, s promenama bi se odmah moglo početi; no, da bi one postale stvarnost, potrebno je postepeno, ali suštinski, menjati odnos kapital/proizvod. Kao prvo i najhitnije, trebalo bi prekinuti vladavinu profita i akumulacije kapitalističkih monopola nad celokupnim društvom, kao i podršku države ovakvom rasipanju bogatstva. Na primer, u Laveri, na obalama veštačkog jezera Berre, bilo bi moguće uštedeti 85.000 tona goriva godišnje, što se ne čini. U tom cilju, potrebno je izgraditi gasnu turbinu sa kotlom za rekuperaciju. Njegova specifična potrošnja bila bi 1,6 termičkih jedinica po kw, dok francuska elektroprivreda troši 2,4 jedinice. Kompanija Rhône-Poulenc je napustila ovaj projekt jer joj se više isplati da kupuje struju od francuske elektroprivrede po postojećim tarifama. Održavajući povlašćene cene za monopole, država danas praktično subvencionise rasipanje sredstava. Time, u vreme kada je i sam sistem u krizi, zaustavlja svako traganje za novim načinima štednje energije i goriva, kao činilaca konstantnog kapitala.

Slično bi se moglo reći i za navodno ograničene prirodne izvore zemljinog bogatstva, za koje Meadowsov Izveštaj pretpostavlja da se, u najboljem slučaju, mogu udvostručiti. No, nije dovoljno pomenuti, kao što

je rečeno u pojedinim donekle olako izrečenim kritikama Meadowsovog Izveštaja, samo mogući napredak nauke i tehnologije. Naime, s jedne strane, prirodni izvori obuhvataju i celokupnu atmosferu, čitav okean — kao i sve materijale koje je moguće podvrći procesu reciklaže — celokupnu sunčevu energiju koja do nas dopire, a da ne pominjemo vasionu, čije je osvajanje počelo spuštanjem na Mesec. Izveštaj potpuno zapostavlja okean i vasionu. Međutim, s druge strane, Izveštaj u svojim opštim razmatranjima polazi od pretpostavke da će se i ubuduće, jednako kao i u današnjem sistemu, vršiti maksimalna akumulacija privatnih sredstava za proizvodnju; iako je očigledno da pravo rešenje leži u postepenom, po etapama, prelasku najznačajnijih sredstava za proizvodnju u javno vlasništvo, uz sistematsko smanjivanje njihovog učešća u proizvodnju, kao i uz usmeravanje pažnje prema razvoju čoveka, njegovom obrazovanju i njegovim naučnim istraživanjima, itd., za šta bi se koristio najveći deo slobodnog vremena, čiji obim iz dana u dan raste. Nužno je, pre svega, prekinuti vladavinu monopola u okviru Zajedničkog tržišta i tek potom krenuti u pomenutu demokratizaciju.

Sistem, međutim, nameće održavanje, odnosno jačanje preterane akumulacije, uz obezvređivanje kapitala, a teret toga pada na pleća radnika i koči napredak. Ovakva orijentacija onemogućava verovatne i nužne revolucionarne tehnološke promene.

Dakle, Meadowsov Izveštaj o granicama rasta, kao osnovno rešenje predlaže zaustavljanje rasta stanovništva i značajno ograničavanje potrošnje. Zaustavljanje rasta stanovništva trebalo bi, nakon 1975. godine, da predstavlja cilj od najveće važnosti. Što se tiče fiksnog kapitala, međutim, stanovište je da je potrebno nastaviti njegov nesmetani rast sve do 1990. godine, i tek tada pokrenuti proces stabilizacije (pri čemu čak ni tada vrednost ne sme opasti).

Preterana akumulacija u proizvodnji energetskih sirovina, nasuprot akumulaciji u oblasti »sprečavanja rasipanja«

Tendencija rasta cena energetskih sirovina, ruda i poljoprivrednih proizvoda, zabeležena, na primer, 1974. godine, ne sprečava značajan pad cena velikog broja proizvoda. No, kao pojava koja obeležava početak krize državnog monopolističkog kapitalizma, pomenuta tendencija rasta cena stvara teškoće jednake onima koje se javljaju na početku dugotrajne faze razvoja kapitalizma,

obeležene relativno trajnom preteranom akumulacijom kapitala, pri čemu te teškoće posebno pogađaju navedene industrijske grane, i to u skladu s prilikama koje u njima vladaju.

U toj fazi, po pravilu su naglašeno prisutna sledeća kretanja:

— *rastući gubici* zemalja proizvođača energetskih sirovina pod monopolističkom vlašću, usled relativno niskih cena pomenutih proizvoda, koje i dalje opadaju u odnosu na manje-više monopolske cene industrijskih proizvoda, dok su prirodni izvori gotovo opustošeni brutalnim, neumerenim iskorišćavanjem;⁴

— *tehnički razvoj* rudarske i poljoprivredne proizvodnje, kao posledica širenja i unapređivanja novih postupaka, ustanovljenih nakon drugog svetskog rata, uz porast organskog sastava kapitala koji omogućava brzi rast produktivnosti i prihoda.

Nakon eksplozije relativno trajne preterane akumulacije, naglo su se pojavile i ovakve prepreke rastu. Zapaža se:

— *pojačavanje pljačke* zemalja proizvođača sirovina pod vlašću imperijalizma (naročito kroz povećano zaduživanje velikog broja tih zemalja), kao i poljoprivrednika svih kapitalističkih zemalja, što je posledica porasta inflacije industrijskih proizvoda. U gotovo nepodnošljivim uslovima, pribegava se merama čiji je cilj da donekle i tamo gde uslovi dozvoljavaju, ograniče pljačku, no bez uspeha. Otežavajuća okolnost koja unosi veliku zbruku je i pad monopolskih profita, praćen špekulacijama oko energetskih sirovina; i

— *novi pad prihoda* prouzrokovan, na dugi rok, snažnim napretkom tehnologije, ili, *kao alternativa*, sve brži rast organskog sastava kapitala, koji vrši pritisak na troškove, produktivnost i profitnu stopu. Skok monopolske cena sredstava za proizvodnju naglašava, prirodno, rast troškova kapitalističke proizvodnje.

Dakle, prisutni su, kako objektivni, tako i subjektivni činioci koji prouzrokuju rast vrednosti i cena energetskih sirovina, činioci povezani s ogromnim viškovima akumulacije kapitala, s teretom koji pomenuta akumulacija predstavlja za cene industrijskih proizvoda, kao i za produktivnost i isplativost proizvodnje energetskih sirovina. Nije reč isključivo o prirodnim fizičkim ograničenjima, već o ekonomskim i tehnološkim ograničenjima,

⁴ Paradoxalno je da u ovoj oblasti monopoli bukvalno raspajaju akumulisani kapital, dok postoji nužna potreba za novim, racionalnim i zajedničkim investicijama.

ma u okviru vladavine profita i monopolističke akumulacije, potpomognute intervencijom države. I upravo je takvu vladavinu potrebno dovesti u pitanje da bi se ukinule monopolističke privilegije i pokrenuli potpuno novi tehnološki postupci, koji će okončati do sada nezabeleženu monopolističku zloupotrebu zemljinog bogatstva. Osim toga, procesi koji se razvijaju unutar samog sistema u krizi, istovremeno uslovljavaju porast monopolističkih troškova i pad proizvodnje u odnosu na potrebe, ali rađaju i hiperprodukciju u odnosu na ograničene mogućnosti realizacije u kapitalizmu.

S druge strane, Meadowsov Izveštaj predlaže da se rast akumulacije kapitala nastavi u istom obimu do 1990. godine, zasnivajući svoj predlog na dosadašnjem povlašćenom rastu monopolističke akumulacije, pri čemu je izneto rešenje nastalo pod snažnim uticajem vladajućih krugova imperijalizma.

Još je Aurelio Peccei, osnivač Rimskog kluba, u svom članku objavljenom neposredno nakon izlaska Meadowsovog Izveštaja, 1972. godine, ukazao ne samo na potrebu ograničavanja potrošnje, već i na, po njegovom mišljenju, odlučujuću ulogu privatnih multinacionalnih kompanija koje bi trebalo da budu na čelu promena čiji je osnovni zadatak da spreče katastrofu. Osim toga, pokušao je da nas ubedi kako je problem ograničenih prirodnih bogatstava značajniji od protivrečnosti između socijalističkih i kapitalističkih sistema. Shodno tome, postizanje sporazuma s multinacionalnim monopolima o merama koje bi trebalo preduzeti u okviru društvenog *statusa quo* u svetu predstavlja jedini izlaz, iako bi, u stvari, očuvanje *statusa quo* moglo dovesti do ozbiljnih teškoća širom sveta.

Ovakvoj Pecceiovoj orijentaciji odgovara i orijentacija žiškarske vlade, bilo da je u pitanju njena naklonost multinacionalnim monopolima, bilo javna podrška »razvoju« monopolističke akumulacije u oblasti tzv. »sprečavanja rasipanja«. U vezi s tim, posebno je značajna jedna izjava Claudea Grusona, odgovornog za nastanak izveštaja pod naslovom »O borbi protiv rasipanja«, upućenog vladi, oktobra 1974. godine, s namerom da se tačno odrede smernice Sedmog plana, smernice koje su po svojoj suštini krajnje reakcionarne iako su iznete u veoma reformističkoj formi.

Izjava je objavljena u *L'Usine Nouvelle*, oktobra 1974. godine, pod veoma sugestivnim naslovom: »Investirati u sprečavanje rasipanja«. Claude Gruson ukazuje na potrebu značajnih investicija u sprečavanje rasipanja energije i energetskih sirovina, veoma obimne in-

vesticije koje bi, istovremeno, bile i visoko isplative. Dodaje da je potrebno suočiti se s novim tipom društva, ali da to znači da se naše društvo mora evolutivno razvijati, ne menjajući svoja duboko ukorenjena ekonomska svojstva. Osim toga, poznato je kako sadašnji energetske problemi otvaraju put korišćenju ogromnih količina nuklearne energije, u korist, pre svega, multinacionalnih trustova američkog porekla.

Ukoliko se, unutar sistema, budu ostvarivale relativne uštede u investicijama, utoliko će dolaziti do pojave nedovoljne prodaje kapitalističke robe i razvoja nezaposlenosti.

Traganje za oblicima štednje energije i energetskih sirovina, kao sastavnih delova konstantnog kapitala, traganje podstaknuto teškoćama relativno trajne preterane akumulacije i povezano s tehnološkim preobražajem, ne predstavlja apsolutnu novinu. Još je Marx, u III tomu *Kapitala*, analizirao ovu pojavu. Pri tome mislim na analize koje ukazuju na pad profitne stope u periodu između 1820. i 1848. godine (u vreme kada su krize i nezaposlenost bile veoma intenzivne), kao i na tehnološko unapređivanje parne mašine, od 1837. do 1842. godine, koje je omogućilo znatne uštede uglja uz isti učinak, čime je prekinuto njegovo rasipanje u primitivnim parnim mašinama (upor. tom III, gava V).

Međutim, današnji problemi su znatno ozbiljniji od sličnih problema nastalih kao posledica dugotrajne preterane akumulacije u periodu, na primer, između 1820. i 1848. godine. Strukturne teškoće dovode u pitanje čak i sam sistem i mnogo su ozbiljnije od teškoća dvadesetih i tridesetih godina, nasuprot mišljenjima iznetim na poslednjem kongresu Socijalističke partije. Naime, pomenuti sud važi ne samo za energetske sirovine, već i za višak konstantnog kapitala, kao i za nedovoljno posvećivanje pažnje razvoju samog čoveka, o čemu će detaljnije govoriti u poslednjem delu ovog eseja.

Zbog toga je neophodno raskinuti s vladajućom orijentacijom nametnutom od strane kapitalističkih monopola i države, a u službi akumulacije; to, međutim, ne treba učiniti na delimičan, privremen, protivrečan način, uz anarhično obezvređivanje kapitala čiji je cilj podizanje profitne stope najvećih multinacionalnih monopola, niti uz širenje masovne nezaposlenosti. Potrebno je opredeliti se za potpuno drukčiju vladajuću orijentaciju koja bi, vremenom, mogla postati trajna. U tome nema ničeg utopijskog, budući da je i sam kapitalizam prolazio kroz slične faze relativno značajnog pada vred-

nosti konstantnog kapitala u vezi s tehnološkim preobražajem, kao i kroz faze povećavanja troškova za obrazovanje — to se, na primer, desilo tridesetih godina. Međutim, svaki veliki pad vrednosti konstantnog kapitala do kojeg dođe u sistemu pod vlašću velikog kapitala, prozrokuje masovnu nezaposlenost i, u potrazi za rešenjem, dovodi do pojave ekonomskog »maltuzijanstva«, oskudice, fašizma i rata, ne obezbeđujući istinski trajni oporavak.

Klasna borba na nacionalnom i međunarodnom planu, posle drugog svetskog rata, omogućila je relativno trajni i, pre svega, mirni oporavak u okviru Zajedničkog evropskog tržišta. Polazeći od toga, moguće je i nužno u Francuskoj odmah otpočeti sa stvaranjem nove logike razvoja (koja već postoji u kapitalizmu, ali na protivrečan način). Osim toga, sve antiimperijalističke snage moraju povesti borbu za novi oblik međunarodnih odnosa. Borba za izlazak iz krize mora se kretati ka socijalizmu, socijalizmu koji nas posmatra iz svih uglova evolucije savremenog kapitalizma, kako je govorio Lenjin.

EKSPLOZIJA PROTIVREČNOSTI IZMEĐU EVROPSKE EKONOMSKE ZAJEDNICE I ZAHTEVA TEHNIČKOG RAZVOJA AUTOMATIZACIJE

Pored problemâ prirodnih ograničenja proizvodnje, o kojima smo nešto uopštenije govorili, potrebno je da, u vezi s teorijom preterane akumulacije, razmotrimo tehnološku revoluciju automatizacije i revolucije nauke. U vezi s automatizacijom, potrebno je detaljnije osvetliti eksploziju protivrečnosti između zahteva tek započete tehničke revolucije i kapitalističkih proizvodnih odnosa obeleženih vlašću monopola, u okvirima krize Zajedničkog evropskog tržišta.

Preterana akumulacija i primer automatizacije obrade metala

Zadovoljiću se da ukratko i u opštim crtama ukazem na neke probleme automatizacije, pri čemu ću se, da bih stvar uprostio, polemički osvrnuti na jedno delo iz te oblasti.

Na tom polju ne poznajem ni jedno drugo delo sintetizovano sa stanovišta krupnog kapitala, osim studije o inflaciji u Francuskoj, u izdanju Alaina Cotta i studije

o granicama prirodnih bogatstava u svetu, Dennisa Meadowsa. Međutim, poslužiu se delom objavljenim u Minhenu, u izdanju Wilhelma Simona, profesora automatizacije na Univerzitetu u Zapadnom Berlinu, pod naslovom: *Mejoramiento de la productividad mediante máquinas de mando numérico y calculador. Decisiones de inversión y plan a largo plazo en el cuadro de la compra de nuevos medios de producción.* (Navedeno delo objavljeno je 1969. godine, a na francuski prevedeno 1972. godine).

Sa stanovišta našeg istraživanja, ovo delo ima dva aspekta. S jedne strane, njegov praktični, realistični i metodični karakter, uz nepristrasnu procenu kapitalističkih troškova i dobiti, čini ga veoma informativnim, kada su u pitanju različita, veoma značajna realna kretanja. S druge strane, njegove zablude o postojanju mogućnosti racionalnog organizovanja velikih kapitalističkih preduzeća, u cilju njihovog prilagođavanja pojavi koju autor naziva »svetskim, te stoga i neodoljivim razvojem kompjutera« (naved. delo, str. 18, podvukao Paul Boccara), otkrivaju nepoznavanje protivrečnosti koje se sve više zaoštavaju između kapitalističkih proizvodnih odnosa i automatizacije. Međutim, čak i takva, sasvim pogrešna, mišljenja, naime, zabuda da postoji mogućnost prilagođavanja sistema, ukazuju na realne probleme.

Nova situacija, koja obeležava krizu državnog monopolističkog kapitalizma, može se na sledeći način šematski prikazati. Maksimalnim razvojem automatizacije i time uslovljenim porastom produktivnosti, biće omogućeno ostvarivanje znatnih ušteda konstantnog kapitala u odnosu na njegov krajnji proizvod. S druge strane, istovremeno će se otvoriti mogućnosti za smanjivanje svih neprijatnosti koje rad još uvek donosi, kao i radnog vremena, uz do sada nezabeležen porast troškova za unapređivanje životnog standarda, rada i obrazovanja i stručnog osposobljavanja radnika. Međutim, nastojeći da po svaku cenu poveća privatnu akumulaciju i očuva visok stepen eksploatacije radnika, sistem se opire pomenutim revolucionarnim promenama. U meri u kojoj počinje da se ostvaruje novi porast produktivnosti, uz uštede konstantnog kapitala, taj se proces na sistem odražava kao naglašavanje i širenje nezaposlenosti.

Potvrdu da je zaista reč o potpuno novim uslovima, možemo naći posmatrajući, na primer, moguće tehničke promene u obradi metala, tzv. »Simonov paradoks«. Razmatrajući kretanje učešća cene mašina s numeričkim upravljanjem u obradi metala, Wilhelm Simon je došao

do sledećeg saznanja: »Što se više teži usklađivanju manualnog upravljanja s upravljanjem pomoću računara, povećava se cena investicije; nasuprot tome, što se u većoj meri izbacuje ručno upravljanje, smanjuje se i cena« (naved. delo, str. 149). To se objašnjava činjenicom da svako zadržavanje mogućnosti paralelnog postojanja ručnog upravljanja iziskuje velike troškove za dodatne uređaje, dok, s druge strane, u celini elektronsko upravljanje veoma brzo podiže produktivnost.

Na prvi pogled, ova činjenica izgleda paradoksalna, barem sa stanovišta kapitalističke ekonomije. U stvari, normalna je težnja kapitalizma da smanjuje broj radnika, zahvaljujući akumulaciji skupljih mašina. To, sa svoje strane, vodi preteranoj akumulaciji kapitala. U javnosti se govori o smanjivanju troškova za opremu, dok se, istovremeno, ograničava manualni rad. Prava slika se, međutim, stiče posmatranjem unutrašnjih protivrečnosti procesa i njihovom eksplozijom, u trenutku kada postoji hitna potreba da se stane na put preteranoj akumulaciji u okviru krize Zajedničkog evropskog tržišta. Pre svega, potrebno je videti na koji način kapitalisti pokušavaju da očuvaju i dalje prodube jaz između manualnog i intelektualnog rada, u svetlosti automatizacije. U stvari, obratimo li pažnju na neke druge delove pomenutog dela, jasno ćemo uočiti da su, šezdesetih godina, velika kapitalistička preduzeća podsticala tražnju mašina s numeričkim upravljanjem koje su bile izuzetno skupe u poređenju s ostalim delovima opreme, jer su one omogućavale i ručno komandovanje.

No, problem s kojim se sada bori krupni kapital je, posebno, borba protiv veoma visokih zarada »uistinu stručnih« radnika, kako kaže Wilhelm Simon. Reč je naročito o radnicima koji se bave »prethodnom pripremom« mašina, gde su troškovi izuzetno visoki. Stoga, prema našem autoru: što je više mogućnosti ručnog upravljanja mašinom i što je temeljnija prethodna priprema, oruđe će gubiti na značaju. Ili, drugim rečima: što je veća mogućnost preciznih ručnih intervencija, raste mogućnost ostvarivanja ušteda tokom eksploatacije, čak i ukoliko su investicioni troškovi, uključujući i troškove prethodne pripreme, izuzetno visoki.

Nasuprot tome, ako se štedi na zaradama radnika koji rade na prethodnoj pripremi, zahvaljujući akumulaciji izuzetno skupih mašina koje omogućavaju i ručno upravljanje, javiće se potreba za nedovoljno kvalifikovanim radnicima, odnosno za posebnom vrstom nekvalifikovanih radnika čiji je manualni rad sve prisutniji, koji će služiti za popunjavanje praznina poluautomatizaci-

je. Njihova bi intenzivna eksploatacija bila znatno zanimljivija, sa kapitalističkog stanovišta. Osim toga, snažan razvoj tehnike, tokom sedamdesetih godina, omogućio je porast broja nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika, na račun stručne radne snage.

Prepreke eksploataciji i monopolistička akumulacija

Međutim, kako se kretanja iz šezdesetih godina nastavljaju, protivrečnosti se, uz prisustvo relativno trajne preterane akumulacije, naglo zaoštravaju. Na jednoj strani nalazi se teret konstantnog kapitala koji je, sa stanovišta normalne isplativosti (u uslovima visoke inflacije), pa čak i sa stanovišta porasta produktivnosti, postao nepodnošljiv. Na drugoj strani nalaze se granice nepodnošljive intenzifikacije rada, posebno imajući u vidu pojavu *protivrečnosti* između veoma apstraktne (manje-više u potpunosti unapred predviđene) delatnosti nadgledanja mašina i teškog opterećenja koje donosi ponavljanje stalno iste operacije za trakom.

S izbijanjem krize Zajedničkog evropskog tržišta, eksploatacija se zaoštrila. To, međutim, nije donelo porast profitne stope. Otuda i njeno dalje jačanje, njeno jačanje putem visoke inflacije, ograničeno krizom hiperprodukcije. Upravo na tom mestu bi, umesto kočenja automatizacije i zaoštavanja eksploatacije jačanjem preterane akumulacije, bilo potrebno dati podstrek napretku automatizacije, čime bi se, istovremeno, znatno popravili uslovi rada i smanjili troškovi konstantnog kapitala. »Simonov paradoks« pokazuje da je to moguće. Isto tako, potreba za očuvanjem prirodnih bogatstava i čovekove okoline sve više u prvi plan dovodi ne prost linearni razvoj automatizacije, ograničen na računar koji upravlja uvek jednim istim proizvodnim procesom, već zahtev za revolucionarne promene samih procesa proizvodnje. Reč je, *na primer*, o pretvaranju fabričke proizvodnje ili, čak, oblikovanju u proste hemijske procese. Na taj način, ne samo da bi bili rešeni problemi sirovinna i zagađivanja, već bi se, s automatizacijom, otvorile mogućnosti neuporedivog rasta produktivnosti, čiji je početak zaustavljen u tesnim okvirima Zajedničkog evropskog tržišta. Međutim, vladajući duh monopolističke eksploatacije i akumulacije opire se pomenutim, nužnim i ostvarljivim promenama.

Uz Zajedničko tržište, u borbi za sprečavanje masovnog opadanja vrednosti sredstava za proizvodnju uključuju se ne samo monopoli, nastojeći da zaustave

obezvređivanje svojih kapitala, već i javnost, pružajući podršku i pomoć preteranoj akumulaciji. Suprotstavljajući se monopolističkom rasipanju investicija, racionalna procena produktivnosti bi trebalo da uporedi novu opremu (i uštede koje ona omogućuje pri jednakoj proizvodnji) sa starom opremom. Međutim, kao što je to još Marx pokazao i kao što se jasno vidi u delu Wilhelma Simona, kapitalistička procena upoređuje investicioni trošak s troškovima za nadnice koje nastoji maksimalno da snizi, previđajući činjenicu da nadnica sakriva (sa stanovišta objektivne produktivnosti rada) trošenje živog rada koje kapitalista ne plaća.

Uistinu, pod pritiskom kapitalističke konkurencije koja vlada čak i među gigantima, počinje da se zapaža brzi pad troškova za opremu i, stoga, pad učešća investicija u proizvodu. Unutar sistema rasta nezaposlenosti i obezvlašćivanje radnika. Nezaposlenost raste i kao posledica hiperprodukcije, budući da tražnja opreme nije u stanju da nadoknadi pad kupovne moći radnika. Sa svoje strane, kapitalizam koči rast proizvodnje, čime u sve većoj meri onemogućava stabilizaciju kupovne moći na nivou koji zahteva razvoj automatizacije, za koji su ogromne zajedničke dugoročne investicije mnogo potrebnije nego za složenu mehanizaciju.

Osим toga, sve špekulativniji karakter aktivnosti monopola *doprinosi* objašnjenju činjenice da je, na primer, 10. januara 1974. godine, od 10.842 računara u Francuskoj, samo 1.861 korišćen u industrijskoj proizvodnji.

Relativno ograničavanje troškova za naučna istraživanja i za obrazovanje, u okviru politike stezanja kaiša, takođe sprečava ostvarivanje tehničke revolucije. Godine 1967. u Francuskoj se za naučna istraživanja trošilo 2,23% bruto nacionalnog proizvoda; godine 1973. samo 1,68%; a 1975. svega 1,53%. Težnja za krajnjim uprošćavanjem radnih zadataka, koji postaju usitnjeni i neprekidno se ponavljaju, čime se smanjuje kapitalističkim metodima procenjeni troškovi i nadnice, takođe koči ostvarivanje tehničke revolucije. Na taj način, tzv. obogaćivanje radnih zadataka ima za cilj, pre svega, pojačavanje eksploatacije radnika. Uprkos opštem nedostatku stručnog kadra, činjenica da su radni zadaci postali grupni omogućila je pojavu, na šta se vladajućim duh neprekidno žali, više nego kvalifikovanih radnika!

U stvari, najveća sramota je činjenica da je kvalifikaciona struktura radnika nepovoljna, da se ljudi zapošljavaju na zadacima koji ne samo da se sastoje od neprekidnih ponavljanja koja donose teško psihičko op-

terećenje, već se obavljaju bez ikakvog interesovanja, a mogle bi ih vršiti i mašine.

Jedan od tvoraca kibernetike, Norbert Wiener, izjavio je: »Okovati čoveka na galiji i koristiti ga isključivo kao izvor energije predstavlja degradaciju ljudskog bića; no, gotovo je jednako poniženje dodeliti mu da obavlja uvek iste operacije na fabričkoj traci, koje od njega zahtevaju manje od milionitog dela intelektualne energije.« (*Ljudska upotreba ljudskih bića*) No, radnici su i danas osuđeni na brzo propadanje zbog pogoršanih uslova života i rada. Radnici u tzv. razvijenim zemljama osuđeni su na nezaposlenost, socijalnu pomoć, otkaze, prihvatilišta za nezaposlene. Istovremeno, u pojedinim zemljama pod imperijalističkom vlašću ponovo se rađa glad. »Čista beda« zauzima mesto »savremene bede«, da upotrebimo izraz Georgea Marchaisa na poslednjem plenumu Centralnog komiteta. Međutim, sam sistem pokazuje da je moguće razbiti ga i da je potrebno što pre to učiniti.

Dakle, može se dokazati kako se, u našoj zemlji i na nivou svetskog kapitalizma, sukob između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa zaoštrio do nevidenih razmera. Kriza strukture kapitalizma, u svojoj sadašnjoj fazi mnogo je ozbiljnija nego tridesetih godina, nasuprot sumnji koju je na poslednjem kongresu Socijalističke partije izrazio Francois Mitterrand u vezi s činjenicom da je sadašnja kriza ozbiljnija od one iz vremena Narodnog fronta.

Nivo teorijskog obrazloženja, u okviru kojeg se može voditi rasprava o krizi, njenom rešavanju i izgledima borbe na uspeh, razlikuje se od nivoa na kojem se nalaze stavovi prvog sekretara Socijalističke partije koji, tvrdeći kako komunisti u većoj meri mistifikuju no što naučno analiziraju krizu, nedovoljno strogo upoređuju ozbiljnost tekućih problema tridesetih godina, u okviru tadašnje strukturne krize, s razmerama današnje strukturne krize (koja, još uvek, ni iz daleka nije pokazala svoju pravu snagu).

Može se reći da je, do sada nezabeležen porast kapitalističke eksploatacije i akumulacije, unutar Zajedničkog evropskog tržišta, doveo do toga da situacija postane nepodnošljiva i na nivou svetskog kapitalizma, pri čemu je na to već ranije ukazao Marx, u *Kapitalu*: »Dakle, kapitalistička proizvodnja ne razvija tehniku niti udruživanje društvene proizvodnje, već istovremeno iscrpljuje oba izvora sveg bogatstva: zemlju i radnika« (*Kapital*). No, kao što je to Marx predvideo, razvoj kapitalističke proizvodnje omogućio je razvoj organizacije i sve-

sti radnika. Istovremeno, omogućio je sprovođenje socijalizacije proizvodnih snaga, stvarajući uslove za istinsku tehničku revoluciju i rast produktivnosti koji će doneti oslobođenje i procvat radničkoj klasi u celini, ali pod uslovom da joj pođe za rukom da se oslobodi vladavine kapitala.

U stvari, produbljivanje krize pokazuje da se rešenje može postići samo borbom. No, rešenje neće biti fatalno. Proizvodni odnosi unutar Zajedničkog evropskog tržišta mogu dovesti ne samo do opšte oskudice, već i do, na istim osnovama nastalog zastoja napretka, uz potpuni prestanak privrednog rasta, što su odavno predskazali proroci nesreće velikog kapitala. Unutrašnje protivrečnosti sistema mogu vrlo lako dovesti do dugotrajnog rasula, uz sve opasnosti koje to sobom nosi.

Nasuprot tome, borba zasnovana na proučavanju objektivnih zakonitosti razvoja kapitalizma i kreativnoj analizi krize Zajedničkog evropskog tržišta, borba radnika, čitavog naroda, svih antiimperijalističkih snaga, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom planu, omogućuje nam da pronađemo pravi izlaz iz krize: napadajući vladavinu monopola nad društvom, kako u našoj zemlji tako i u okviru međunarodnih odnosa, i polazeći od nacionalnog antimonopolističkog preobražaja. Proučavajući krizu Zajedničkog evropskog tržišta, uočavamo da je moguće i neophodno odmah zbaciti vladavinu monopola, što bi nam omogućilo da, nakon krvavih borbi i kroz ostvarivanje Zajedničkog demokratskog programa, raskinemo s vladajućom orijentacijom sistema i načinimo korak ka socijalizmu i komunizmu.

(Paul Boccara, »Inflación acelerada, desocupación extensa y sobreacumulación durable, u: *Investigación económica*, br. 137, 1976, str. 127—149).

Preveo Veselin Mrden

Christine Buci-Glucksman

SOCIJALDEMOKRATIJA I KEJNZIJANSKA DRŽAVA

KRIZA KEJNZIJANSKOG MODELA I SOCIJALISTIČKA ALTERNATIVA*

1. Strateška kriza

Neosporno je da su danas velike evropske socijaldemokratije — švedska, engleska ili nemačka — zapale u krizu upravo u onoj sferi na kojoj se očekivalo da će se razviti njihova vlastita strategija: u sferi kejnzijske države blagostanja i predstavâ o kolektivnom blagostanju kao cilju, odnosno u sferi smanjenja socijalne nejednakosti preraspodelom plodova privrednog rasta; u sferi trostranog kompromisa između preduzetnika, sindikata i države u procesima zakonodavstva i pregovaranja, i, najzad, u pogledu trajne legitimatorske ravnoteže između kapitalističke akumulacije i političke legitimacije kod masa.

Od pre pet godina umnogostručili su se konjunkturni simptomi ove krize pod pritiskom neokonzervativne i neoliberalne imperijalističke kontraofanzive: gubitak vlasti u Švedskoj (posle 44 godine vladavine) i u Engleskoj (posle najradikalnijeg poraza laborista u istoriji), krhkost političke strategije i biračke baze SPD — one SPD koja sve više gubi jedinstvenost usled svojih različitih tendencija i na koju ojačala levica i neviđeni pokret za mir vrše pritisak. Ona je sa svih strana izložena unakrsnoj vatri kritike.

Kriza kapitalizma širom sveta dovela je do jačanja unutrašnje krize kejnzijskih strategija socijaldemokra-

* Deo ovog teksta uzet je iz referata koji sam održala na kolokvijumu u Meksiku jula 1981. u organizaciji UNAM (Odeljenje za političke nauke) na temu *Socijalistička internacionala*.

tije; na videlo su izbile unutrašnje granice i slabosti socijaldemokratske prakse poslednjih 30 godina, kao i njenog socioekonomskog i političkog modela.

Pobornici antikeynzijanskih i neoliberalnih struja svakako ne skrivaju svoje denunciranje »birokratizovanja« socijaldemokratije, njenog »totalitarizma«, infantilizovanja društva, cene koju iziskuje njena grandomanija, neumerenosti njenog poreskog sistema i negativnih posledica upravljanja »tražnjom«, koje je nemoderano ili nemoguće. Ralf Dahrendorf već oglašava doba »posle-socijaldemokratije«, konstatujući da je »socijaldemokratski pristup trenutnim ekonomskim, socijalnim i kulturnim problemima počeo da gubi dah« i da više nije u stanju da doprinese rešavanju ovih problema, kao i da je »socijaldemokratija prestala da bude sedište političke refleksije«.¹

Iza ove kritike očitava se desničarska liberalno-konzervativna analiza krize kao »krize mogućnosti vladanja«, kao krize u smislu »preopterećenja« vlade i države i prekomernosti demokratije, politizovanja, a i pretenivanja u postavljanju zahteva državi.² Po ovoj analizi, kriza socijaldemokratskih strategija bila je samo izraz krize države blagostanja, koja se pretvorila upravo u »birokratskog« i »autoritarnog« Levijatana. Na toj osnovi se propagiraju liberalno-konzervativna, nedvosmisleno antireformistička, odnosno antikeynzijanska lekovića sredstva: ograničavanje mera socijalne države (smanjenje javnih izdataka, socijalnih davanja, reprivatizovanje podržavljenih sektora ekonomije itd.), povećanje vojnog budžeta, izgrađivanje »jake« države koja svojim građanima upravlja još samo odozgo, ekonomsko-političke metode čiji je cilj ponovno uspostavljanje slobodnog tržišta i državno unapređivanje najvažnijih sfera kapitalističke akumulacije; propagiraju se i programi štednje u kojima je reč o disciplinovanju, odnosno cepanju radničke klase i stanovništva zavisnog od najamnine.³

Ove kritike keynzijanizma, koje proklamuju »vraćanje slobodnoj tržišnoj privredi«, »minimalno vlada-

¹ Ralf Dahrendorf, «L'après-social-democratie», u: *Le Débat*, br. 7. decembar 1980.

² O pojmu krize »mogućnosti vladanja« videti prvi izveštaj trilateralne komisije: *The crisis of democracy, Report on the Governability of democracies to the Trilateral Commission*, 1975.

³ U vezi s ovim neoliberalnim i neokonzervativnim teorijama krize videti Claus Offe, »Unregierbarkeit«, zur Renaissance konservativer Krisentheorien», u: J. Habermas, *Stichworte zur geistigen Situation der Zeit*, Suhrkamp-Verlag, Frankfurt, 1979, 1, str. 294. i dalje.

nje«, depolitizujući postupak legitimiteta, mogu se, u stvari, osloniti na jednu objektivnu tendenciju: na krizu keynzijanske države i na već započeto prelaženje na postkeynzijansku državu, na razvojne tokove koji traju već deset godina. Očigledno, ova kriza ide uporedo sa strukturnom modifikacijom odnosa između političkog sistema i društva, kakva se jasno vidi na primeru sadašnjeg preinačavanja države. Keynzijanska država je u svojoj krizi malo-pomalo dovela do menjanja oblika vršenja vlasti: između onoga što se može nazvati politikom posredovanja za stvaranje konsenzusa (parlamentarnog sistema koji partijske sisteme shvata kao nosioce političkih procesa posredovanja i reprezentacije u odnosu na građansko društvo), i onoga što predstavlja politiku instanci odlučivanja, koja postaje sve manje vidljiva, a ujedno sve moćnija (državni tehnokrati; politička moć velikih korporacija u društvu koje se staraju o njegovoj upravi i reprodukciji; besprimerna koncentracija ekonomske moći u rukama multinacionalnih koncerna koji postaju sve nezavisniji od nacionalne države).

Ovo menjanje oblika politike pokrenulo je upravo proces »deformalizovanja države i politike«, i to kako u pogledu odnosa moći, tako i u pogledu odnosa između građanskog društva i države. Ovim procesom se može objasniti to što je keynzijanska ravnoteža dovedena u pitanje na svim nivoima: ekonomska politika, klasni kompromisi, kompromisi postignuti pregovorima... Adekvatno tome, ova kritika je pogodila socijaldemokratiju i iznutra, tako da su se unutar socijaldemokratskih partija formirali veoma različiti pravci. Tako je u »socijaldemokratskoj levici« došlo do toga da se keynzijanski model redovno dovodi u pitanje, a ideje socijalizma se oživljavaju.

Prvi i najvidljiviji znak ovog razvitka je već deset godina nedvosmisleno propadanje socijaldemokratske hegemonije, dakle sposobnost socijaldemokratskih partija da stvarno još reprezentuju svoju vlastitu bazu i društvo. Prosto kvantitativno poređenje između baze birača i članstva SAP, Laburističke partije i SPD otkriva paralelne, iako u pojedinim zemljama različite tendencije: u opadanju uticaja među radnicima; za socijalni pluralizam birača i partije vezana tendencija ka tehnokratiji koja stoji iznad klasa; nesposobnost da se razvije stvarno hegemonijski odnos prema ukupnim postkeynzijanskim socijalnim pokretima, formiranim izvan sfere proizvodnje (pokret za zaštitu čovekove sredine, ženski i

omladinski pokret).⁴ Svakako, razlike među raznim partijama su više nego stvar same nijanse. SAP je velikim delom sačuvali svoju radničku bazu, dok je Laburistička partija izgubila većinu među slojevima nekvalifikovanih i priučenih radnika (42%). Ali, rastuća socijalna diferenciranost razvijenih kapitalističkih društava, posledice ekonomske krize s masovnom nezaposlenošću i inflacijom, s cepanjem radničke klase i njenih interesa, kao i granice koje su postavljene daljem širenju države i državne uprave »građanskih društava« dovode do slabljenja programske i hegemonijske snage socijaldemokratskih partija. *Kriza njihove političke reprezentativnosti* izlaže ih kritici sa svih strana — od strane konzervativne desnice, kao i od strane socijalnih pokreta. Ujedno dolazi do unutrašnjeg razlaganja raznih elemenata od kojih se sastoji njihov politički model (osamostaljenje sindikalnih borbi, kriza funkcija socijalnog uravnotežavanja i sistemske integracije).

Posmatrano sa ovog stanovišta, *unutarpartijska kriza* upućuje na krizu *institucionalnog trougla* koji je sačinjavao osnovu kejnzijanske države i određivao tradicionalno mesto politike počev od istorijskog formiranja radničke klase: *proizvodnja* (preduzetništvo, sindikati), *partija* i *država*. Takva trojna konstelacija svakako je počev od 30-tih godina (kad je švedska socijaldemokratija preuzela vlast, *New Deal* u SAD) i, pre svega, u godinama od 1950. do 1968. omogućila stabilizovanje, odnosno institucionalizovanje masovnih pokreta i reduciranje političke sfere na njene tradicionalne delove: na delimičnu ekonomsku sferu (sindikati), i na političku sferu (partije). Ali, prodiranje same kejnzijanske države još u sferu usmeravanja ekonomskog ciklusa i politizovanje ekonomskih i socijalnih sfera koje je ona time izazvala, kao i fenomeni frustracije i otuđenja u društvu, koji su pratili ovaj proces, doveli su do pojave politike izvan države (i partija), do istorijske pojave novih *demokratskih nosilaca akcije* jedne nove, »transverzalne« strukture konflikta, koja je dovela u pitanje ono najbitnije u socijaldemokratskoj praksi: prevladavanje socijalnih konflikata i reduciranje društvene kompleksnosti posredstvom države.

⁴ Detaljnu analizu sadašnje krize i izlaganje celokupne ovde pomenute problematike videti u našoj knjizi: Christine Buciu-Glucksmann i Göran Therborn, *Le défi social-démocratie*, Maspero, Paris, 1981, na nemačkom jeziku: *Der sozialdemokratische Staat. Die «Keynesianisierung» der Gesellschaft*, VSA, 1982.

Pod takvim okolnostima mogla se i unutar socijaldemokratija čuti apsolutno socijalistička kritika kejnzijanskog modela, koja je jasno pokazala njegove granice. To važi kako za kritiku levog krila Laburističke partije oko Tonyja Benna ili za švedsku sindikalnu levicu oko Meidnera, tako i za marksističku levicu u SPD (od mladih socijalista do drugih struja). Socijaldemokratskoj ideologiji *linearnog i neprekidnog demokratizovanja*, koja je trebalo da omogući da se u evolutivnom okviru »demokratskog socijalizma« pređe s političke demokratije na socijalnu i, konačno, na ekonomsku i industrijsku demokratiju, levica je suprotstavila sledeće važne činjenice: odsustvo svakog oblika ekonomske i industrijske demokratije, besprimernu koncentraciju ekonomske moći, kao i nastanak multinacionalnih koncerna putem kojih se radnicima oduzima svaka realna moć, i etatiističku i birokratsku deformaciju države. Tako je Gunnar Nielson (LO) u jednom intervjuu u *Paterni* izjavio da smo postali svedoci »besprimerne koncentracije ekonomske moći u Švedskoj«. Izričito se pridružio mišljenju onih koji »veruju da se socijaldemokratija 44 godine ograničavala na upravljanje kapitalističkim društvom«.⁵ Ovo je tačna konstatacija ako se uzme u obzir da dve velike banke i oko 20 multinacionalnih velikih koncerna dominiraju švedskim ekonomskim životom.⁶

U istom smislu se izjašnjava i Tony Benn, koji u *Arguments for Socialism* pravi veoma kritički bilans kejnzijanskog upravljanja ekonomijom i institucionalizovanog trougla, sastavljenog od sindikatâ, kapitala i države: »Mi smatramo da mešovita ekonomija, takva kakva je razvijena, našem narodu nije donela očekivane rezultate.«⁷ I on ukazuje na negativne posledice koncentracije ekonomske moći na demokratiju: dok je 1950. godine sto najvećih preduzeća proizvelo 20% nacionalnog proizvoda, njihov udeo je 1973. bio 46%, a 1980. godine 66%. Ova vrsta kritike i takve konstatacije ne ograničavaju se samo na ekonomsku sferu. Oni često obuhvataju polje sindikalne i političke prakse. Tako je Stuart Holland u svojoj kritici preovlađujućih koncepcija pluralizma u Laburističkoj partiji napomenuo da su svi tarifni pregovori ograničeni na pitanja plata i uslova rada već i zato što su država, preduzetnik i sindikat stav-

⁵ G. Olivecrona, *Paterna*, Uppsala, 1978, str. 17.

⁶ U 21 privatnom koncernu 1977. g. bilo je koncentrisano 23% svih zaposlenih. Multinacionalni koncerni učestvuju u inostranstvu sa 24% zaposlenih (u poređenju s 16% u 1965).

⁷ Tony Benn, *Arguments for socialism*, Chris Mullin, London, 1979, str. 50—51.

Ijeni na isti »nivo pregovora«. Time je redovno izazvano »potiskivanje sindikalne moći« i stvarana besprimerna vlast državnog aparata — tj. partije i vlade (odnosno parlamentarne sekcije preko Laburističke partije).⁸ Ove izjave su već bliske mnogo radikalnijoj kritici procesa korporatističkog i autoritarnog *etatizovanja*, kakav se odvija u toku ovih poslednjih godina; tu kritiku izložili su Stuart Hall, Chas Critcher, Tony Jefferson, John Clarke i Brian Roberts u *Policing the crisis*. Po ovim kritičarima, u slučaju dosadašnje politike je upravo o »novom sastavljanju radničke klase odozgo«.⁹ Ekonomska koncentracija, koja isključuje svaku stvarnu industrijsku demokratiju i ograničava svaku jednakost, kao i etatizam odnosno državni socijalizam u kojem zataji socijalni konsenzus i nestane hegemonija — to su ona »zla« i »slabosti« kejnzijanskog modela koja napadaju njegovi kritičari. Naravno, ti kritičari svagda pretpostavljaju *sasvim određenu analizu krize* i mogućih puteva njenog rešenja, naime takav pristup koji je upravo suprotan pozicijama liberalno-konzervativnih kritičara: po njihovom shvatanju, do krize kejnzijanskog modela ne dolazi na osnovu *prekomernog uticaja države*, nego, naprotiv, na osnovu granica na koje država nailazi u pogledu *demokratskog vladanja društvom*. Eksterne granice leže, pri tom, u oblasti internacionalizovanja kapitala, a interne granice sastoje se u značaju monopolističkog ekonomskog sektora i u previše nekoherentnim i građanskim strukturama procesa donošenja državnih odluka. Najzad, dolazi do oživljavanja *socijalističke alternative* za socijaldemokratiju koja ima sledeća težišta: politika podržavljenja, demokratsko ekonomsko planiranje, kontrola investicija posredstvom sindikata i čak (kao u slučaju Engleske) pribegavanje protekcionističkoj politici. Dakle, sve u svemu, Keynesu se ne pribegava manje nego *više i s drugom koncepcijom i raspodelom*, da ovde preuzmemo formulaciju iz plana danskog sindikata »Keynes plus«.¹⁰ U osnovi se tako prelazi s »liberalnog« kejnzijanzima, karakterističnog za »socijalnu tržišnu privredu«, na nešto drugo što bi se moglo nazvati »*levo-kejnzijanzinom*« i što ima dve verzije: jednu orijentisanu prema racionalizaciji, korporatističku, i drugu, ne-

⁸ *Capital, Labour in the State, What went wrong?* Spokesman, London, 1979.

⁹ *Policing the Crisis*, MacMillan, London/New York, 1978, str. 262.

¹⁰ Intervju Luciana Castellina sa Nyrupom Rasmussenom, »Pace e guerra«, čiji je francuski prevod objavljen u *Politique aujourd'hui*, br. 7—8.

dvosmisleno demokratski orijentisanu varijantu. U prvoj verziji (kao, recimo, u ekonomskopolitičkom projektu evropskih sindikata) reč je o tome da se, umesto »kejnzijanskog pakta:« iz faze rasta, uvedu novi podobni postupci za postizanje konsenzusa i odgovarajućih političkih regulisanja, koji treba da omoguće da se poveća »mogućnost« države »da vlada« i da se time ujedno proširi baza socijalnog konsenzusa. Odatle proističu nastojanja da se institucionalizuje saradnja između sindikata, države i preduzetništva, čiji je cilj da se »para institucionalizovanim koncentrisanjem« proširi sistem zastupanja interesa;¹¹ rešenje koje je već oprobano u raznim oblicima jednog liberalnog — i više ili manje državnog — korporatizma socijaldemokratskih vlada u toku poslednjih decenija (videti politiku radnog tržišta u Švedskoj, usaglašenu akciju u Nemačkoj i socijalno partnerstvo u Austriji). U drugoj verziji polazi se od toga da se kriza »mogućnosti vladanja« ne može rešiti samo putem »parainstitucionalnog« proširenja instanci političkog posredovanja, pošto je ono vezano za ekonomske strukture (monopolistička koncentracija) koje isključuju stvarni *neposredni uticaj* države na mehanizme rukovođenja i odlučivanja u ekonomskom procesu. Zato se energično postavljaju i sledeći zahtevi: decentralizovano planiranje, direktna kontrola investicija (podržavljenje banaka i vodećih grana industrije), čak i »samoupravni socijalizam« (videti sadašnji »slučaj Francuske«). U ovoj perspektivi radikalizuje se zatim na odgovarajući način i kritika kejnzijanskog modela. Tako se u zborniku švedske socijaldemokratske levice *Der Nötvändige Uppbrottet*¹², koji su izdali Bo Bernhardsson i Jan Kolt, nailazi na jasnu orijentaciju ka modelu samoupravljanja i na žestoku kritiku ideologije države blagostanja i njenih strukturnih osnova, tejlorističke organizacije rada i njenih dejstava na sindikalnu praksu. Debirokratizovanje socijalnih ustanova treba korisnicima da obezbedi pravo saodlučivanja; u stambenim četvrtima i fabrikama treba stvoriti nove ustanove demokratije baze; to su neki od elemenata ovog projekta samoupravnog socijalizma, koji se mogu prepoznati, recimo, u socijalizmu francuskog kova. Međutim, ovaj projekt obuhvata i koncepciju »demokratije masa« kakva karakteriše određene italijanske struje i pokušaje.

Ali, srž problema ovako ostaje otvorena. Zar kriza kejnzijanske države — koja je, u neku ruku, predstav-

¹¹ Offeovi pojmovi, na naved. mestu.

¹² *Der nötvändige Uppbrottet*, (Stockholm, 1980).

ljala kičmu evropske socijaldemokratije — ne nameće potrebu da se ide još koji korak dalje, tj. da se pozabavi i problemima postkejnzijanizma, jednog *postkejnzijanskog socijalizma*? S obzirom na takvu perspektivu, ovde bih pokrenula dva strateška pitanja: a) kako da objasnimo krizu kejnzijanskog modela? Zar ta kriza nije pro-uzrokovana specifičnim odnosom kakav su socijaldemokratije imale prema državi blagostanja i prema kejnzijanizmu? Ovaj odnos nazvala bih nekom vrstom *reformizma države* ili — da preuzmem jedan Gramscijev model — specifičnim oblikom *pasivne revolucije* s najdubljim protivrečnim dejstvima. b) Zar kriza jednog takvog, više od 30 godina starog istorijskog modela ne zahteva takođe radikalno novo formulisanje socijalističkih alternativa za socijaldemokratiju, da bi se ova dovela u situaciju da sagleda istorijsku krizu kejnzijanizma na nacionalnom koliko i na svetskom nivou (odnosi Sever — Jug)? Uzmimo konjunkturuom uslovljenu primenu levog kejnzijanizma (videti »slučaj Francuske«)! Zar njegov uspeh ne implicira i nužnost da se ide dalje u pravcu izgradnje jednog *postkejnzijanskog socijalizma*, da bi se od početka izbegla pojava određenih »mrtvih tačaka« u odnosima između radničke klase i države?

Socijaldemokrati i kejnzijanska država: reformizam države u krizi

U celokupnoj istoriji socijaldemokratija, tj. od njihovog početka 1869. godine, pitanje države — njene ideologije i prakse — uvek je igralo centralnu i uobličavajuću ulogu. To se vidi već i po načinu na koji su se obrazovale velike socijaldemokratske partije pre 1914: pretežno u okviru borbe za liberalnu državu, za opšte izbornopravo i za razna politička i građanska prava na slobodu. Kako cela njihova kasnija praksa, tako i velike debate u okviru socijaldemokratije (na primer, debata o revizionizmu i debata o oktobarskoj revoluciji) karakterisale su se time. Već u to doba Bernstein je u svojoj kritici osnovna Marxove teorije izneo prve klasno neutralne i evolucione koncepcije o državi i demokratiji. »Zahvaljujući glasačkom listiću, na osnovu demonstracija i drugih sličnih sredstava pritiska, danas postićemo reforme, čije bi ostvarenje još pre sto godina iziskivalo krvave revolucije.«¹³

¹³ Bernstein, *Vorwort zu »Die Voraussetzungen des Sozialismus«*, Seuil, Paris, 1974.

Isto tako, otada se ispoljava — i u okviru socijaldemokratija koje se još pozivaju na marksizam — *strukturni ambigvitet socijaldemokratije kao istorijska pojava*.

Socijaldemokratija postoji samo tamo gde postoji kapitalistički način proizvodnje; prema tome, ona obuhvata sve veće prihvatanje vladajućih političkih i ekonomskih pravila igre.

Ali, suprotno svim »instrumentalističkim« shvatanjima o državi, koja državu svode samo na njenu klasnu bazu (nezavisno od oblika vladavine), to ne znači obavezno i da sve što je u ovoj državi institucionalizovano (prava na individualne i političke slobode, socijalna prava na vaspitanje, na rad, na zdravlje itd.) bezuslovno mora biti po svojoj suštini građansko-kapitalističko; jer ova prava su kondenzovan izraz za odnos snaga između klasa, da upotrebimo jednu formulaciju Nicosa Poulantzasa.¹⁴ Zato oblici politike socijaldemokratije apsolutno mogu obuhvatiti zahteve koje radnička klasa i narodne mase postavljaju državi, čak iako se to događa na pasivan, birokratski i korporatistički način — institucionalizovanjem svih interesa.

Ovaj istorijski dvojak karakter, koji delimično objašnjava obrazovanje i dalje postojanje velikih evropskih socijaldemokratskih partija, mogao se u punoj meri ispoljiti tek s kejnzijanskom revolucijom u građanskoj politici. I posle drugog svetskog rata on je postao bitan element politike socijaldemokratske vlade.¹⁵ Prvi put je postalo moguće u celom njenom obimu (ekonomska i državna politika, klasni savezi) stabilizovanje kapitalističkog sistema povezati s programom socijalnih preobražaja i time socijaldemokratiju izvući iz strateškog ćorsokaka predratnog doba. Kao što je G. Vobruba opravdano napomenuo: »Kejnzijanizam je socijaldemokratiji otvorio mogućnost da sačuva svoj vlastiti koncept moći koji je počivao na zastupanju interesa osoba zavisnih od najamnine i da istovremeno funkcionalno interveniše u smislu reprodukcije društvenog *status quo-a*«. ¹⁶ To je značilo nov koncept reforme koji je bio prilično daleko od vajmanskog neomarksističkog reformizma, kao i od austromarksizma. A značilo je i nov oblik »reformizma« koji se može nazvati *reformizmom države, reformizmom*

¹⁴ Videti koncept koji je on izložio u svojoj »teoriji države«.

¹⁵ O ovoj analizi kejnzijanskog modela videti »Le défi social-démocratie«, na naved. mestu. O njegovim odnosima prema državi blagostanja videti Ian Gough, *The political economy of the Welfare State*, Maximilian Press, New York.

¹⁶ Videti članak Georga Vodruha, »Keynesianismus als politisches Prinzip«, *Leviathan*, br. 4, 1979.

strukture, i koji spada u celu jednu fazu kapitalističke akumulacije i nije uslovljen samo konjunkturno.

Zato je uspon države do ekonomskog, političkog i socijalnog subjekta, do organizatora interesa i zahteva, zadao težak udarac kritičkoj paradigmi Treće internacionale (ali i neomarksističkom modelu socijaldemokratije pre 1939). Većina kategorija, razvijenih da bi se socijaldemokratija napala spolja (instrument krupnog kapitala, imperijalizam, klasna kolaboracija, parlamentarni reformizam ili odstupanje od idealnotipske predstave o revoluciji), pokazala se nepodobnom i s manjom analitičkom sposobnošću.

Masovno istorijsko obrazovanje određenih oblika radničkog pokreta odvija se na tri nivoa: masovni sindikat, partija i korporativna udruživanja u građanskom društvu. To označava *specifičan oblik politike* koji prekoračuje okvire izbora i ima određeni broj konstanti: sklop partija-sindikata, karakter radničke klase koji proizlazi iz samog izvora, etatizam (državni socijalizam) u parlamentarnom obliku, praksa pregovaranja s državom i kapitalom. Takva »masovna politika« pokazuje se kao nadmoćna nad svim esencijalističkim i instrumentalističkim polaznim stavovima koji se odnose na socijaldemokratiju, koji proizlaze iz ekonomskih i »*klasnoredukcionističkih*«¹⁷ shvatanja marksizma, a socijaldemokratiju predstavljaju kao suštinski reformističku, ne pitajući se za razloge njenog daljeg postojanja, za njene protivrečnosti i procese unutrašnjeg razvitka.

S razvitkom kejnzijanizma, koji se baš u fazi kapitalističkog rasta i ekspanzije pozivao na širenje radničke klase i stanovništva zavisnog od najamnine i oslanjao na njihovo izgrađivanje u samostalan ekonomsko-socijalni subjekt posredstvom države blagostanja, analiza prakse socijaldemokratske vlade više nego ikad iziskuje valjan *metodološki* preokret. Više se ne sme polaziti od odnosa između države i vladajuće klase da bi se odatle izveli oblici socijaldemokratske politike, nego na Gramscijev način valja ispuniti pozadinu političke, hegemonijske, apsolutno ne evolucione istorije odnosa između radničke klase i/ili narodnih masa u njihovom pretvaranju u državu, u njihovom pretvaranju u »vladinu klasu«. Sa ovog gledišta, prelaz reformističko-marksističkih socijaldemokratija pre 1939, čiji je cilj bio da postepeno prevladaju kapitalistički sistem, u kejnzijanske socijaldemokratije ovih poslednjih 30 godina, koje

¹⁷ O kritici klasnog redukcionizma i instrumentalizma videti radove Poulantzasa, Ernesta Laclaua i Chantala Mouffea.

su napustile svaku marksističku pretenziju na svojim kongresima posle Bada Godesberga, predstavlja u velikoj meri pomena vredan raskid, na osnovu kojeg su predstave o cilju i praksa u odnosu na ekonomiju i državu, karakteristične za iskustva Vajmara ili austro-marksizma, potpuno prevaziđene. Svakako, tada se država, shodno praksi »*pregovorima postignute demokratije*« (Rusconi), kakva je karakteristična za Vajmar, sasvim umešala u »svesno organizovanje društva«, kao socijaltehnokratski, ka sistemu partija usmereni subjekt, ali nikako nije modifikovala regulisanje ekonomskog ciklusa, niti je prodrila u upravljanje najamnim odnosom: država je ostala u okviru neoklasično definisanog ekonomskog prostora.¹⁸

Na osnovu razvitka koji se odvija osobeno paradoksalno, kapitalizam je, naizgled, izazvao sledeći proces: povećanje složenosti socijalne sfere i preplitanje oblika politike koje ide uporedo s državom blagostanja i umnogostučava oblike sprovođenja reformizma, ali ujedno — u vremenima krize — čini državu krhkom. Zato se strukturni afinitet između socijaldemokratija i kejnzijanizma vezao za državu, tj. za *protivrečna dejstva* »reformizma države« na svim nivoima društva. Odatle proizlaze najbitnije crte kejnzijanskog »modela« karkav je preovladao od ranih 50-tih sve do 60-tih godina (i pre svega u godinama kejnzijanizma u periodu rasta):

Kejnzijanska država i »reformizam države«

Istorijski razvitak države blagostanja doneo je sobom kvalitativni preobražaj države, prelaz na *proširenu državu*, u kojoj politički sistem postaje okvir i rukovodeći mehanizam privrede. Budući da država prodire u upravljanje samim najamnim odnosom i u »socijalno« upravljanje odnosima između osoba zavisnih od najamnine i onih koji nisu zavisne od najamnine, ona više ne dejstvuje »intervencionistički« samo na ekonomskom polju.

Kejnzijanizam donosi *neku vrstu državnog područstva* ljavanja putem preuzimanja troškova za održavanje radne snage u obliku novčanih davanja (rente, bolesničko osiguranje, pomoć nezaposlenima), ili drugih davanja (besprimeran razvitak školstva i zdravstva, kao i kolektivnih ustanova). Od tog momenta radnička klasa više

¹⁸ O ovim neoklasičnim granicama nemačke socijaldemokratije u Vajmaru, videti Giacomo Marramao, *Il politico e le trasformazioni*, Bari.

nije izvan institucija, nego sve više postaje ekonomski i socijalni subjekt, nosilac zahteva i potreba, čak *polaganja prava na državu* (socijalnu i onu koja vrši preraspodelu) koje se izražava posredstvom njenih vlastitih sindikalnih i političkih organizacija.

Zato kejnzijanska država nije samo ona država koja koristi kejnzijanske ekonomske i finansijske tehnike, već je to u prvom redu država koja institucionalizuje određene vrste istorijskih klasnih kompromisa — tj. kompromisa koji su postignuti pregovorima između države, sindikata i preduzetnika. To označava *nove strukturne oblike politike* koji su vezani za dvojak ulogu države kao modela razvitka (za kapitalističku akumulaciju i stabilizovanje sistema) i kao modela hegemonije (u smislu programa reformi). Takav istorijski proces može se analizirati pomoću Gramscijevog pojma *pasivne revolucije*.¹⁹ reč je apsolutno o »*revoluciji*«. Koreni kejnzijanzima su u besprimernom modernizovanju proizvodnih snaga i produktivnosti kapitala i — na toj bazi — u tajlorističko-fordističkom modelu industrijalizacije, koji je, doduše, zaoštrio neujednačenost razvitka Sever—Jug, ali je u okviru cele faze ekspanzije omogućio preraspodelu plodova rasta i proširenja socijalnih prava. Ali, to je ostala apsolutno *pasivna* revolucija, nju je sprovela država kao organizator masa posredstvom sistema partija. I u pogledu svog institucionalnog uobličavanja, reformizam države odlikovao se novim strukturnim crtama: tehnokratijom rukovođenja, razvitkom velikih reformatorskih birokratija i stabilizovanjem trilateralnih ili bilateralnih pregovora između vlasnika kapitala, države i sindikata, onim stabilizovanjem koje polazi od države.

Budući da su rastuće institucionalno povezivanje masa i osoba zavisnih od najamnine, identifikovanje političkog sa državnim, koje sve više uzima maha, kao i sve novi i novi razvitak oblika jednog »istorijskog kompromisa« između klasa omogućili da se prihvate određeni zahtevi narodnih masa za poboljšanje njihovog životnog standarda, za pružanje socijalnih garantija, ili čak da se takvi zahtevi zadovolje, ovo je dovelo do jednog oblika *korporativističke demokratije koja je postignuta*

¹⁹ U pogledu dalje analize ovih odnosa između revolucije i kejnzijanzima ukazujem na našu knjigu *Le défi social-démocratie: »Une nouvelle théorisation de la social-démocratie«*, na naved. mestu. Pojam pasivne revolucije je u *Gramsci et l'Etat* (Fayard, 1975) detaljnije ispitan i bio je tema analize na Gramsci-kolokvijumu u Firenci 1977. Videti o tome: Christine Buci-Glucksmann, »Sui problemi politici della transizione: classe operaia e rivoluzione passive«, u: *Politica e Storia in Gramsci*, Riuniti, Roma, 1977.

pregovorima, tj. do liberalnog ili socijalnog korporatizma. čime je, konačno, socijalnoj sferi oduzeta svaka autonomija i demokratija je svedena na »demokratiju posredstvom države«, na demokratiju koja učvršćuje kapitalistički sistem.

Reformizam države i socijalna i ekonomska politika

Ideološko-praktični afinitet između socijaldemokratije i kejnzijanzima ne ograničava se na oblast države. Ili, štaviše, usponom države do »države kao ekonomskog subjekta« omogućeno je ne samo da se ovlada kapitalističkim krizama konjunktura, nego i da se tražnja i potrošnja privileguju nasuprot ponudi i proizvodnji. Drugim rečima, na osnovu dvostruke uloge najamnine u kejnzijanskoj teoriji (kao faktora troškova i kao faktora ponovnog oživljavanja industrije i profita), mogla se razviti *ekonomska politika* koja prevladava klasičnu dilemu i kojom se poboljšavaju kako životni uslovi osoba zavisnih od najamnine, tako i ujedno posredstvom »racionalizacija« unapređuju kapitalistička ekonomija i profit. Opet drugim rečima izraženo: pošto preraspodela dohotka više nije u protivrečnosti sa zahtevima sistema, postaje moguće »izmiriti« ukupne interese s interesima radničke klase i interesima svih osoba zavisnih od najamnine, to jest dovesti ih u sklad.

Svakako, različita stanja ravnoteže kejnzijanskog modela imala su za pretpostavku ograničen broj okolnosti — rastuću kapitalističku ekonomiju, efikasno institucionalizovanje i kanalisanje politike u okviru države (i kompromisâ postignutih pregovorima), kao i internacionalne uslove koji su povoljno uticali na razvoj kapitalizma u metropolama i naročito na ulogu nacionalne države kao odnosnog okvira kejnzijanske politike. Ali, razvitak počev od 70-tih godina doveo je u pitanje sve ove pretpostavke. Izmenjeni odnosi doveli su do krize »kejnzijanskog modela« i čak do raspadanja na njegove različite sastavne delove.

Uzroci takve krize, u kojoj se podudaraju ekonomska kriza svetskih razmera i politička kriza države i radničke klase, već su analizirani.

Ali, koliko i uzroci krize, važni su i oblici u kojima se ona odvija, pre svega u periodu prelaska iz kejnzijanske u postkejnzijansku državu. Sasvim suprotno teoriji koju zastupaju neke pristalice kejnzijanskog modela politike — naime, teoriji da se država blagostanja bliži socijalizmu, kriza kejnzijanske države dovela je u

pitanje socijaldemokratsku, linearnu predstavu o demokratiji. Kejnzijske tehnike sada više nisu uspevale ni da reše probleme masovne nezaposlenosti, ni da suzbiju inflaciju. Naprotiv, njihova linearna predstava o toku socioekonomskog ciklusa — u vidu profita/ekonomskog rasta/zaposlenja/političke raspodele — sad se pokazuje sve netačnijom s obzirom na političke odnose u kojima dolazi do »reakcije preduzetnika«, kao i do »reakcije osoba zavisnih od najamnine«. ²⁰ Instrumentalističko i »tehnicističko« shvatanje ekonomske politike odnosilo se na proces delegitimiziranja i deformalizovanja države, koji je tekao izvan »institucionalističkog« političkog vidnog polja kejnzijskizma. Otuda je on zapao u trostruku, specifično političku krizu:

a) krizu strukturnih kompromisa u bazi kejnzijskih država, u onoj meri u kojoj su trilateralni pregovori pretpostavljali uslove rasta i preraspodele (koji više nisu postojali;

b) krizu institucionalnog trougla koji podupire kejnzijsku državu i time tradicionalno mesto politike od početka zapadnog radničkog pokreta: odnosa između proizvodnje (preduzetnika i sindikata), partije i države;

c) krizu političke reprezentativnosti socijaldemokratskih partija u njihovom odnosu prema društveno pluralističkoj bazi birača, u kojoj učešće radnika stalno opada i koja se sve manje može ujediniti na jednom »programu«, koji se, čak i ne ostvarujući se, degeneriše u »orijentacioni okvir« za izborne i vladine dogovore.

3. Problemi i rizici postkejnzijskog socijalizma: politika i država kao predmeti demokratske transformacije

Velike kejnzijske socijaldemokratije izgradile su svoju mosovnu bazu, svoj politički legitimitet, na svojoj sposobnosti da stalno »konflikte pretvaraju u kompromise«, posredstvom njihovog uključivanja u institucionalni i državni okvir. Ali, kriza kejnzijske države je u toku poslednjih deset godina dovela do stvaranja novih socijalnih pokreta koji su prešli u napad na transverzalne oblike tlačenja, koji se ne mogu svesti samo na odnose ekonomske eksploatacije (seksualno tlačenje, državna represija, razvoj produktivističke i atomske proizvodne snage). Ovi pokreti, nastali na osnovu politizo-

²⁰ Rudolf Hickel i Richard Grauhan, »Krise des Steuerstaates, Widersprüche, Perspektiven und Ausweichstrategien«, *Leviathan*, Sonderheft 1, 1978.

vanja socijalnog elementa, nisu se organizovali u sferi proizvodnje nego na znatno širem nivou, (koji obuhvata istoriju, stil života i vladajući model civilizacije. Time što odbacuju tradicionalne političke oblike (kao što su delegiranje moći zastupanja, hijerarhijski metodi, falokratska i patrijarhalna praksa), oni predstavljaju jedan nov demokratski razvitak koji se odvija izvan socijaldemokratskih šema i prakse, a često i nasuprot njima. To znači da se — suprotno svim linearnim i evolucionističkim prognozama — razvoj najamnog rada i kulturno uslovljeno homogenizovanje potrošnje, kao i nastanak novih srednjih slojeva nisu odrazili neposredno u sistemu partija, kako se to moglo očekivati sudeći po klasičnom modelu politizovanja (odnos klasa—država, ekonomska proizvodnja—nadgradnja). Naprotiv, postali smo svedoci specifične proizvodnosti političkog prostora, jednog širenja pokreta baze, čiji je politički interes usmeren ka konkretnom cilju: borba za pravo na legalni abortus, borba protiv nasilja, protiv atomskog programa. Da navedemo bitan primer za ovo: ženski pokret je svojom kritikom patrijarhalnih oblika vladavine političku i demokratsku borbu preneo ne samo u nove oblasti, nego je i (polazeći od specifičnog i opšteg tlačenja, od tlačenja žena) doveo u pitanje celokupno vladajuće strukturiranje političke sfere i političke prakse. Počev od uspona kapitalizma, ovo strukturiranje počivalo je na dvostrukoj razdvojenosti: na razdvojenosti privatne sfere (kao nepolitičke i one koja pripada porodici), od javne (s državom identifikovane) sfere, s jedne strane, i s druge strane, na razdvojenosti proizvodnje (sfera eksploatacije i razmenske vrednosti) od reprodukcije (rad u kući, koji se smatra »prirodnom« ulogom žene kao majke, i njen dvostruki radni dan).

Tako je proširenje države izazvalo proširenje politike, koje je naišlo na strukturne granice oblika političkog izražavanja — po državnom modelu izgradnje partije, hijerarhije, instance posredovanja, kultura konsenzusa na prvenstveno parlamentarnom nivou. Time je ono doprinelo razvoju procesa osamostaljenja građanskog društva, kakav je karakterističan već za novije sindikalne borbe (borba za 35-časovnu radnu nedelju u metalurškoj industriji, veliki engleski štrajkovi u zimu 1978).

S obzirom na ovu krizu etatičkih oblika politike 70-tih godina i s obzirom na razvoj momenta samouprave u socijalnoj sferi, engleska i nemačka socijaldemokratija su, po svojoj tradicionalnoj logici, reagovala (što je paradoksalno) jačanjem države, bilo da je pri tom

bilo reči o racionalizovanoj »državi s redom i upravom«, kakva je nemačka, ili o korporatizmu trougla, kao što je slučaj u Engleskoj. I u jednom i u drugom slučaju politika ograničavanja demokratskog pluralizma oslanjala se na veće osamostaljenje politike državnog stabilizovanja. I u jednom i u drugom slučaju je time »klasična« socijaldemokratska hegemonija ili jako oslabljena (engleski poraz), ili uzdržana (SPD je napadnuta kako spolja tako i iznutra: od strane pokreta za zaštitu čovekove sredine, »alternativnih lista« i pokreta za mir, protiv stacioniranja američkih raketa u Evropi).

Tako, prelaz s kejnzijske države na postkejnzijsku državu iziskuje potpuno drugi pravac rešavanja krize: proširivanje demokratije *izvan države*, razvitak jedne — samoupravne — dimenzije, uz uzimanje u obzir pluralizma alternativnih političkih projekata, kao i razvitak jednog *novog pluralistički demokratskog bloka*, koji obuhvata kako klasičnog nosioca socijalističkog prevrata (radničku klasu), tako i nosioce nove demokratije, nastale u krizi oblika istorijskog kapitalističkog struktuiranja: omladinu, žene, rasne i nacionalne manjine, socijalne pokrete.

Ali, formiranje jednog takvog hegemonijskog, pluralističkog »levog« bloka ne može se ostvariti na bazi linearnog ekonomskog modela kejnzijske politike, a ni na bazi prostog reformizma države, koji je izašao iz koloseka usled krize, delegitimisanja i deformalizovanja države. Štaviše, razne socijalne pretenzije na poboljšanje životnog standarda i kvaliteta života sve manje su uzajamno spojive u okviru jednog celovitog »programa« donetog odozgo. Iako takva povlačenja granica izazivaju pojavu opasne dijalektike između novih autoritarnih držanja i demokratije, koji su nastali iz građanskog društva, ona ipak otvaraju nove perspektive za socijalizam, kadar *da se meri novim dimenzijama demokratije*, na novoj bazi, koja isključuje tradicionalne »modele« radničkog pokreta. U ovom smislu (i više nego ikad ranije) socijalizam će biti demokratski — ili ga uopšte neće biti.

4. *Demokratija i postkejnzijski socijalizam*

Nasuprot tradicionalnoj šemi, koja je u razvoju države blagostanja videla proces približavanja socijalizmu, socijaldemokratska levica i druge socijalističke snage istakle su neefikasnost puke indirektno kontrole države nad ekonomijom, a time su strukturne granice kejnzijskih

skih socijaldemokratija fiksirale za odnos između ekonomije i politike, koji podleže kejnzijskom modelu politike. To nameće potrebu da se u perspektivi za period posle krize (ali naročito i prvenstveno za rešavanje problema nezaposlenih) bezuslovno predvidi direktna kontrola države preko privatno-monopolističkog sektora (podržavljenjima), da se u socijalistički projekt uključiti stvaranje jednog javnog sektora, kojim se drži ravnoteža moći privatnog sektora, i da se ima u vidu demokratsko planiranje za donošenje odluka i najznačajnijih ekonomskih smernica.

Takva pozicija se završava ili u »pojačanom levom kejnzijsizmu« ili u postkejnzijsizmu, kakav se može razviti ako se preduzme rešavanje odlučujućih problema državne uprave, i kakav se više ne bi razvio samo u prost »reformizam države« i u modifikovanje industrijskog modela i odnosa Sever—Jug. U svakom slučaju, obe perspektive su veoma daleko od tipa regulisanja krize kakav leži u osnovi nemačke socijal-liberalne koalicije, koja je pod vrlo jakim uticajem neoliberalne kritike kejnzijsizma. Ako se (u skladu s ovom liberalnom kritikom) državna »finansijska kriza« interpretira samo kao »kriza socijalne države«, postaje vidno da se svaka antikrizna politika svodi na »izmenjeni smer državnih aktivnosti« sa sledećim ciljevima:

— preuzimanje »razlika za inovacije i privatne investicije« od strane države radi rasterećenja preduzeća (što — jasnije izraženo — znači: preorijentisanje javnih izdataka u pravcu privatnog sektora i u pravcu onih grana koje imaju natprosečnu, tehničku ili ekonomski uslovljenu sposobnost za konkurenciju);

— smanjenje državnih izdataka za socijalna davanja i za javne investicije s karakterom preraspodele;

— ulaganje napora da sindikati sudeluju u politici štednje, koja se zasniva, s jedne strane, na »disciplini radničke klase« i, s druge strane, na podršci koju pruža — na modernizovanje spreman — korporatistički blok najprivilegovanijih slojeva na račun najranjivijih slojeva društva.

Takva struktura »ekonomizovanja« države kompenzira nedostatak socijaldemokratske hegemonije, ispoljen u toku krize, ostvarenjem »racionalizovane« države, čija *funkcija postaje sve više upravna a sve manje politička*.²¹ U nedostatku ekspanzivnog i demokratskog odgovora na nove pluralističke protivrečnosti, koje su pro-

²¹ Kao aktuelna tendencija u različitim izražajnim oblicima u neokonzervativnim postkejnzijskim državama.

izašle iz krize, štete izazvane krizom još se samo ograničavaju posredstvom države, kao što to odgovara neoliberalnoj praksi i pristupu krizi kao krizi koja počiva na »prenaprežanju« države. Otuda čarobne formule karakteristične za ovaj dualistički model: rasteretiti državu od socijalekonomskih zadataka, privatizovanje, racionalizovanje uprave itd.!

Međutim, ako kriza nije samo politička kriza koja se tiče države, niti kriza koja počiva na *preobilju demokratije*, nego je upravo kriza kapitalističke strukture, koja podjednako potresa uslove najamnog rada i uslove odnosa proizvodnje, i koja se svagda može fiksirati za *nedostatak demokratije*, uslovljen državnim neelastičnošću i besprimernom koncentracijom moći svetske ekonomije, onda se *socijalistička alternativa* mora gledati na sasvim drugoj osnovi, na levokejnzijanzizmu i na postkejnzijanzizmu. U ovoj vezi Offe opravdano naglašava uticaj konzervativnih i neoliberalnih teorija baš u pogledu kapitalističke »razdvojenosti ekonomije i politike«. »Neoliberalne teorije krize smatraju da je uzrok krize — diskusije vredna — samo institucionalna baza demokratije i države blagostanja, a ne kapitalistički odnos, svojstven najamnom radu.«²² Ovaj uticaj nije ograničen samo na neokonzervativnu politiku jedne Thatcherove ili jednog Reagana. On je prodro i u ideologiju i praksu izvesnih socijaldemokratskih struja. Nasuprot tome, svako neutralizovanje sfere rada — načina njegovog organizovanja i metoda postizanja profita — isključuje »strukturne pretpostavke« često prizivane »nemogućnosti vladanja«.²³

Ali, gde su u odnosu prema aktuelnim razvojnim tokovima ti rizici preuzimanja vlasti od strane levice u sadašnjem trenutku: kejnzijanzizam u kriznim vremenima, liberalna dekejnzijanzizacija ili levokejnzijanzizam? Gde tu valja uvrstiti »slučaj Francuske« ili eksperiment — kao i rizike — preuzimanja moći od strane francuske levice?

5. Protivrečnosti i rizici francuskog »trećeg« puta

U mnogom pogledu, ta besprimerna pobeda francuske levice — i pre svega socijalističke partije — znači jasno odbacivanje desničarskog razvoja u toku poslednjih godina. Prvi put je politička desnica — njena vladina frakcija, rascepkana usled protivrečnih interesa — potu-

²² Na naved. mestu kod Offea.

²³ Isto.

čena baš na onom polju koje je izabrala za svoju kontraofanzivu svetskih razmera: na polju konzervativne, neoliberalne »restauracije«. Da li je tu reč o izuzetku, o netipičnom slučaju, primenljivom samo na francuske odnose? Ili o jednoj opštoj tendenciji, koja izaziva na razmišljanja o protivrečnim političkim dejstvima krize i o pluralitetu mogućih puteva rešenja? Dok kejnzijanske socijaldemokratije koje su na vlasti, sa izuzetkom Austrije, gube hegemonijsku snagu, u južnoevropskim zemljama, koje se odlikuju »državom blagostanja« kakva ranije nije postojala, odnosno autoritarnom državom koja čuva stare strukture dohotka i socijalne nejednakosti, postajemo svedoci napredovanja socijalističke partije, bila to francuska PS, španska PSOE ili grčka PASOK. U svakom slučaju, pokušaj da se da odgovor na takva pitanja uključuje u sebi nužnost da se ukaže na izvesne razlike i protivrečnosti francuskog socijalističkog eksperimenta: rizike koji su uslovljeni odnosom snaga, ali i preuzetim kursom, kao i odnosom koji može postati odlučujući, a sigurno će na polju ekonomskopolitičkih mera u borbi protiv nezaposlenosti odigrati centralnu ulogu: naime, odnosom »levokejnzijanzizma«, koji sprovodi strukturne reforme (nacionalizacije, regionalizacija...), prema postkejnzijanskom socijalizmu, kadrom da se *dugoročno* suprotstavlja buržoaskom »postkejnzijanzizmu«. To je uzak put.

Prva protivrečnost: na osnovu specifičnog obrazovanja klasa i radničkog pokreta, u Francuskoj nema socijaldemokratije u klasičnom smislu, a neće je verovatno nikad ni biti; i to socijaldemokratije u klasičnom smislu, kao izraza istorijskog strukturiranja radničkog pokreta, u specifičnom političkom obliku jedne partije većine koja je preko masovnog sindikata kao transmisionog kaiša ukorenjena u radništvu.²⁴

Na osnovu jakog uticaja države kao organizatora građanskog društva, na osnovu značajne uloge novih, od najamnine zavisnih slojeva, kao i malih i srednjih preduzetnika (kao posledica zakasnele kapitalističke koncentracije), političke snage — sa izuzetkom Komunističke partije — dejstvuju u vrlo neznatnoj meri u pogonima, dakle tamo gde su najamni rad i kapital *direktno* uzajamno suprotstavljeni. Ako se analiziraju oblici političkog izražavanja, može se konstatovati da su se tri od velike istorijske partije većine — radikalna partija 30-tih godina, golistička partija koja proizlazi iz V re-

²⁴ Hugues Portelli, *Le socialisme français tel qu'il est*, PUF, Paris, 1980.

publike i delimično socijalistička partija počev od Epinaya — strukturirale na bazi »proširene« države, jedne specifične produktivnosti institucionalnog prostora i njegove hegemonijske moći. Još je Marx u svojim klasičnim analizama bonapartizma energično ukazivao na ovu centralizovanu i personalizovanu strukturu francuskog državnog aparata, na njegovu pretenziju na nezavisnost od društvenih snaga i na profesionalizovanje politike koje odatle rezultira. U ovom pogledu je vrhunac dostignut u moćnoj golističkoj prezidijalnoj državi i u njenim dalekosežnim dejstvima: bipolarizovanje političkog života i nužnost saveza na izborima, koja važi podjednako za desne i za leve političke snage. Postepeno prilagođavanje levice tim institucionalnim okvirima, s jedne strane, i socijalna dinamika, koja je pogodovala promeni, kao i uspeh jedinstvene linije socijalističke partije i F. Mitteranda (zadržana i u fazi rasepa), s druge strane, objašnjenja su za preuzimanje moći od strane levice.²⁵

Ova neegzistencija »tradicionalne socijaldemokratije« i, obrnuto, egzistencija dve velike partije levice — socijalističke i komunističke — uvek je, čak iako se u međuvremenu preokrenuo politički odnos među njima,²⁶ iziskivala neku vrstu »izbornog fronta« oko »partije predsednika«. Ali, ovaj izborni savez ne sme da prikrije heterogenost pobedničkog socijalnog bloka; on se ne može svesti ni na »lenjinistički« klasni savez za ostvarenje zajedničkih interesa, niti — i to u još manjoj meri — na »antimonopolistički blok«, kakvom se težilo u prethodnoj analizi i strategiji KP Francuske.

Ovo sadašnje nepostojanje »klasične socijaldemokratije« osvetljava upravo pomoću negativnog primera stvarno postojeći prostor dejstva političkih i sindikalnih snaga.

Druga protivrečnost: za razliku od anglosaksonskih i nordijskih zemalja, samo manjina radničke klase i sta-

²⁵ O istoriji postepenog približavanja levice političkim strukturama V republike videti Olivier Duhamel, *La gauche et la V. Republik*, PUF, Paris, 1980. Može se konstatovati da je ova linija jedinstva očuvana za vreme rasepa levice, i to nasuprot sektaškoj i antisocijalističkoj liniji KPF 1977—1980, a i u borbama unutar socijalističke partije (protiv pristalice Rocharda).

²⁶ Izborni poraz KPF je politički odgovor na nepostojanje njene strateške linije i na njene providne taktičke zaokrete (od jedinstva ka rasepu, zatim opet ka jedinstvu). Ali, on takode izražava dublju krizu identiteta i strategije, koja se tiče odnosa između komunističkih partija i društva (radnička klasa, žene, omladina, puštanje korena u gradskim upravama).

novništva zavisnog od najamnine organizovana je u sindikatima (25%). CFDT i CGT smatraju za sebe da predstavljaju borbene sindikate s vrlo neznatnom »upravnom« funkcijom i pozivaju se (pre svega CFDT) na dugu tradiciju sindikalne nezavisnosti. Dihotomija partije i sindikata, koja je socijalističkoj partiji uskratila posredničku instancu u obliku organizovane baze sindikata (kakva delimično postoji u vidu tesnih odnosa između CGT i Komunističke partije), vuče, u stvari, korene iz cele istorije francuskog radničkog pokreta od početka ovog veka. U vreme konstituisanja i ujedinjenja socijalističke partije sindikalni pokret, koji je zastupao rastrkanu i ekonomski nedovoljno koncentrisanu radničku klasu, iziskivao je praksu »revolucionarnih sindikata« (Sorel), koja je odbacivala svaku parlamentarnu politiku i samo »generalni štrajk« i sindikat »proizvođača« proglašavala za pravu alternativnu snagu.²⁷ Ovaj, već od početka postojeći rasep između sindikalnog pokreta i političkog organizovanja, pri čemu se ovo organizovanje držalo uzora parlamentarne države (republike) kao »krunisanja francuske revolucije«, karakteriše celokupnu istoriju socijalističke partije. Za razliku od Komunističke partije, koja se u borbama Narodnog fronta i Pokreta otpora ukorenjuje u radništvo, Socijalistička partija nije nikad, uprkos mnogim starim i novim pokušajima, uspela da pomoću široke sindikalne baze pusti korene u preduzećima. Dok je uticaj Socijalističke partije u sindikatima ostao neznatan, sveden na pojedinačne slučajeve, ona se u gradskim upravama čvrsto ukorenila i na nacionalnom nivou naišla na besprimerni odjek kod birača.

Da idemo još dalje: za razliku od takve zemlje kakva je Engleska, gde je industrijska revolucija prethodila političkom organizovanju radničkog pokreta (laburistička partija se konstituisala kao partija rada krajem XIX veka, kao politički izraz sindikata), u Francuskoj je prvorazrednu ulogu igralo političko strukturiranje snaga koje su proizišle iz francuske revolucije i za koje je bio karakterističan takav jakobinizam kakav je postojao u svim strujama radništva (od Jaurès-a do komunisti) i orijentisao se prema državi. Ovaj primat politike odnosi se na funkciju sjedinjavanja jednog heterogenog, relativno rasepkanog društva, koje se karakte-

²⁷ Ovo ide od pokušaja da se odmah posle rata uspostave privilegovani odnosi sa FO (usled rasepa u sindikatu), pa do traženja da se uspostave organizovani odnosi s CFDT.

riše velikim socijalnim nejednakostima,²⁸ ali ujedno i na ulogu države kao motora industrijskog razvitka i kapitalističke koncentracije, zasnovane na državnom planiranju (golizam). Tako posmatran, »francuski kejnzijizam« ima bar dva različita, istorijska oblika — prvobitni i razvojni oblik, koji se katkad ukrštaju. Jedan polazi od takve frakcije same SFIO koja se zalaže za državno planiranje u vreme Narodnog fronta i nalazi svoj izraz u »mendezizmu«²⁹ i u izgrađivanju moderne socijalističke levice u godinama 1958—1965, koja propagira državno planiranje i ekonomsku preciznost kao povlašćena polja delatnosti konkretnog socijalizma. Drugi, »građanski« oblik, provlači se kroz golizam u posleratnom periodu i udara temelje onome što se u Francuskoj naziva »državom«: podržavljena preduzeća, javna služba, prošireno funkcionersko telo, baza francuske tehnokratije.

Treća protivrečnost: uz te dve frakcije javlja se i treća: francuski kapital ima po prirodi odbojan stav prema politici »koncertiranja«, koja je u odnosu na nje ga uvek mogla *nametnuti* neki, na osnovu veće krize izmenjeni odnos snaga između kapitala i rada. Najbitnija socijalna dostignuća radnika vremenski se poklapaju sa tri velika događaja u kojima su radnička klasa i drugi narodni slojevi stupili na istorijsku pozornicu i umešali se u politički život: periodi Narodnog fronta, francuskog pokreta otpora i maj 1968. Na tome počivaju poznate teškoće koje iskrsavaju prilikom sprovođenja ovih takozvanih »istorijskih kompromisa«, u kojima ekonomsko otvaranje (visoke najamnine, socijalna prava, priznavanje »najamnih radnika«) treba postići po cenu garantovane političke stabilnosti. Uprkos tome što finansijska buržoazija potpuno uzima vlast i uprkos multinacionalnoj koncentraciji francuskog kapitalizma, strukture moći ekonomski vladajuće klase još ostaju bar pod indirektnom kontrolom »velikih porodica«; to važi, na primer, za polovinu od 200 najvećih preduzeća.³⁰

Francuski preduzetnici, koji nikad nisu uspeli da »integrišu« radničku klasu, i dalje se odnose sasvim

²⁸ Ova tačka je bitna za razumevanje francuske društvene formacije: politički element u svom preovlađujućem obliku državnog elementa stalno ima funkciju sjedinjavanja, hegemonijskog elementa.

²⁹ O odnosu kejnzijizma i mendezizma videti knjigu Jeana Lacouturea, *Mendes-France*, Seuil, Paris, 1981.

³⁰ Citirao Pierre Birnbaum, *La classe dirigeante française*, Seuil, Paris, 1978; videti i (o analizi preduzetnika) veoma široko postavljeno ispitivanje A. Harrisa i Alaina de Sédouya, *Les patrons*, Seuil, Paris, 1977.

neprijateljski prema podržavljenjima i, uopšte, prema svakom modifikovanju odnosâ moći u preduzećima. Osim u kriznim situacijama kao što su 1936, 1945. i 1968, usled kojih se menjaju odnosi društvenih snaga, »koncertiranje« se sprovodi odozgo, a radnička klasa, *priznata* kao istorijska snaga, samo neznatno se uzima u obzir.

Pod tim opštim i strukturnim uslovima postaje razumljivo to što je socijalni blok, koje je omogućio pobedu levice, veoma daleko od homogenosti u pogledu svojih interesa i političkih ciljeva. U taj blok spadaju, prvo, novi slojevi, zavisni od najamnine, i činovnici (koji su isto tako glasali za promenu kao i *protiv* redukcije javnih službi i pravâ na slobodu, kakvu je planirala i delimično sprovela Giscardova neoliberalna politika); drugo, radnička klasa u kojoj postoji *rascep* i čiji je jedan deo ekonomski relativno obezbeđen, drugi deo nema sigurno zaposlenje i, najzad, treći deo sačinjavaju nezaposleni (1,8 mil.), pre svega žene i omladina. A u okviru ovog socijalnog bloka su i novi socijalni (recimo, feministički i ekološki) pokreti, koji zastupaju takve odlučujuće zahteve za slobodu kakvi dovode u pitanje celokupni model destruktivnog i tlačiteljskog kapitalističkog društva. Svakako, razlike između svih tih slojeva i grupa nisu neznatne. Pri ovoj pobedi levice, koja nije rezultat ni nekog jakog socijalnog pokreta (1981. godina bila je godina najniže stope sindikalnih konflikata), niti neke neposredne političke dinamike, socijalistički program preuzima funkciju katalizatora, zajedničkog imenitelja jedne »ružičaste revolucije«, koja je sebe ponovo spoznala na osnovu *istorijske verodostojnosti* u ovom programu. Uz to, izvestan proces diferenciranja interesâ i očekivanja (posle vremena »poštede« u toku prvih meseci) mogao bi, u nedostatku hegemonijske strategije savezništva, dugoročno dovesti do konflikata ili (na polju korporatističke i etatiističke odbrane pojedinačnih interesa) do raspadanja »bloka levice«. Centralno mesto onog polja istorijskog ujedinjenja koje se očitava (ujedinjenja kakvo je predloženo i usled krizne situacije delimično postalo bezuslovno) zauzima borba protiv nezaposlenosti, povezana s *levokejnzijanskom* politikom reformi odnosno preobražaja koja, više nego ijedna kejnzijanska ili socijaldemokratska politika do sada, ujedno ostvaruje *strukturne reforme* koje zadiru u sve aspekte socijalnog života: na nivou države (politička decentralizacija i buduća regionalizacija moći, ponude ekonomsko-političkih i kulturno-političkih alternativa), na polju pravâ na slobodu (politička amnestija, ukidanje smrtno-kazne i suda državne bezbednosti, ukidanje diskrimina-

cije prema stranim radnicima i Giscardovog autoritarnog projekta »Bezbednost i sloboda«, priznavanje prava na abortus i prenošenje troškova za njega na bolesničko osiguranje, borba protiv seksizma...) i na polju ekonomskih struktura (podržavljenje banaka i najvećih francuskih grupa preduzeća, mere za oživljavanje ekonomije i protiv nezaposlenosti).

Nesumnjivo je da, za razliku od drugih evropskih zemalja, u Francuskoj postoji mogućnost za takvu politiku: na osnovu očigledne nejednakosti dohodaka i najamnina, koja iziskuje politiku realne preraspodele; na osnovu moćnih državnih struktura; na osnovu nacionalnog značaja nezaposlenosti, koja, doduše, pogađa pretežno omladinu, ali ne šteti ni inženjere ni srednje i više činovnike. Ali, ta mogućnost dejstva je verovatno istorijski ograničena — internacionalnim prinudama (eksport američkih kamatnih stopa, američko naoružanje u Evropi), kao i nacionalnim ogradama. Desnica se politički i ekonomski ponovo organizuje (protiv podržavljenja), a u levici neki zahtevaju jasniju, vidnije intervencionističku politiku (zaustavljanje cena ili politiku direktnog zapošljavanja, posredstvom zabrane otpuštanja).

U ovom smislu, francuski put nas, prvo, na osnovu svoje originalnosti (učesće svih snaga u moći, strukturne reforme koje zadiru u centre moći) i, drugo, zbog toga što je on, možda, prvo materijalizovanje ovog čuvenog »trećeg puta« (takoreći, vatreno krštenje levog evrokomunizma), stavlja pred jednu vrlo konkretnu dilemu koja se tiče cele evropske levice: kako zamisliti prelaz s levog kejnzijanzizma, koji ostvaruje realne strukturne reforme, na neki postkejnzijanski i samoupravno orijentisan socijalizam? Zar veliki socijalistički izazov i alternativa ne moraju nastati i potvrditi se baš u sferi postkejnzijanzizma na polju dejstava buduće podele rada (na primer, »telematske revolucije«)? Dakle, u modelu jednog novog društva, u prostoru koji se obezbeđuje za težnje i želje omladine, žena, pacifističkih pokreta? U realnoj dijalektici između proširenja reprezentativne demokratije i novih oblika demokratije baze? Na prelazu sa pukog izbornog bloka na nešto što bi se moglo nazvati istorijskim i pluralističkim blokom?

S ovog aspekta, socijalni preobražaj koji započinje u Francuskoj nudi posebno značajno, konkretno polje delatnosti, na kojem se mogu osvedočiti uspešnost i vitalnost levog, alternativnog izlaza iz krize kapitalizma i stvarni rizici ovog demokratskog i samoupravno orijentisanog socijalizma, takvog socijalizma koji može izbeći

istorijske grebene na koje se nasukao zapadni radnički pokret u pitanju države; naime, kako na autoritarno-birokratsku državu Istoka, tako i na »reformizam države« Zapada, od kojih su obe u krizi. Da li će danas dunuti neki nov vetar sa Istoka na Zapad, iz Gdanjska, ka Parizu?

(Christine Buci-Glucksman, »Sozialdemokratie und Keynesianischer Staat Krise eines keynesianischen Modells und sozialistische Alternative«, *Prokla*, br. 47, 1982. str. 9—27)

Prevela Olga Kostrešević

KRIZA I EKONOMIJA PONUDE

BELEŠKE O NEDAVNIM PROMENAMA EKONOMSKE POLITIKE U SAD*

1. Opadanje produktivnosti

Rasprava o ekonomiji i ekonomskoj politici u SAD od 1970-ih godina naovamo sve više je bila zaokupljena jednom temom: opadanjem stope rasta produktivnosti američke industrije i smanjenjem međunarodne konkurentnosti američkih preduzeća u poređenju s evropskim i japanskim takmacima. Ovo je bio glavni problem s kojim se suočila Carterova administracija. Ovo će takođe biti glavni problem Reaganove vlade. Marksistički politički ekonomisti, a takođe i ortodokсни ekonomisti, sproveli su mnogobrojna istraživanja u nastojanju da objasne uzroke i opseg opadanja produktivnosti američkog kapitalizma. Opšte stanovište je sledeće: »Dok su Sjedinjene Države tokom perioda 1870—1950. doživljavale najvišu stopu rasta među industrijskim zemljama, njihov relativni učinak u periodu 1950—1965. godine bio je ispod proseka, a imale su najnižu stopu rasta tokom perioda 1965—1971. godine.« (Kamrany/Chereb, 1979, str. 166). Opadanje stope rasta nastavilo se i tokom 1970-ih godina: stopa rasta produktivnosti opala je na 0,5 odsto u periodu 1973—1976. godine (Denison, 1979, str. 2). Posle ovog perioda produktivnost je samo blago povećavana. Posle drugog svetskog rata, produktivnost eko-

* Može se smatrati da su mnoge teze koje su ovde izložene rezultat panel diskusije o novoj ekonomskoj politici u SAD, organizovanoj u New School, marta 1981. godine. Učesnici u panel diskusiji bili su P. Sweezy, E. Altvater, A. G. Frank, H. Gintis, J. Rogers A. Shaikh, W. Semmler.

nomije SAD bila je dvostruko veća od produktivnosti u Evropi. Francuska je, na primer, imala bruto nacionalni proizvod po stanovniku koji je predstavljao samo 58 odsto bruto nacionalnog proizvoda SAD, dok je u Nemačkoj iznosio svega 50 odsto američkog bruto proizvoda. Tokom 1960-ih i 1970-ih godina jaz u produktivnosti između evropskih i američkih preduzeća postajao je sve manji i manji, a u mnogim industrijskim granama je i nestao krajem 1970-ih godina (H. Majer, 1973).

2. Ortodoksna i marksistička objašnjenja

Mnoga ortodoksna empirijska istraživanja američke industrije pokazuju da je opadanje produktivnosti prouzrokovano opadanjem akumulacije kapitala, niskom stopom rasta odnosa između uloženog kapitala i rada i opadanjem stope rasta tehničkog napretka (vidi Denison, 1979; Kamrany/Chereb, 1979; Feldstein, 1973, 1977. i najnovije publikacije Brooking instituta). Marksistički pisci smatraju da je do opadanja američkog kapitalizma došlo zbog opadanja stope profita, što je usledilo kao rezultat povećanja udela nadnica (Boddy/Crotty, 1974; Weisskopf, 1979), povećanja neproizvodnog i smanjenja proizvodnog rada (Gordon, 1980) ili zbog povećanja socijalnih nadnica radnika. Tome treba pridodati pogoršanje uslova trgovine za SAD, a sve to zajedno dovelo je do toga da profitna stopa opadne (Bowles/Gintis, 1981). Drugi pisci smatraju da profitna stopa u američkoj industriji pokazuje jednu dugoročnu tendenciju opadanja, naročito od sredine 1960-ih godina (Shaikh, 1979, vidi Dijagram broj 1). Mada od sredine 1960-ih godina profitna stopa opada takođe i u drugim zemljama OECD, profitna stopa u SAD uvek je ispod nivoa profitne stope u drugim zemljama OECD (vidi Hill, 1979). Mnogi američki politički ekonomisti pretpostavljaju da je američki kapitalizam, a takođe i svetski kapitalistički sistem u celini, stupio 1970-ih godina u jedan stadijum dugotrajnog opadanja, koji je započeo krajem 1960-ih godina, a nastavlja se i u 1980-im godinama (Gordon, 1979; Mandel, 1978).

Relativno opadanje američke ekonomije posle drugog svetskog rata može se najdrastičnije prikazati ako se američki razvoj uporedi sa razvojem zapadnonemačke ekonomije u posleratnom periodu (vidi Dijagrame 1. do 3). U 1950-im i 1960-im godinama stope rasta akcionarskog kapitala u Zapadnoj Nemačkoj bile su 6 da 9 odsto (vidi Altvater/Hoffmann/Semmler, 1980). Prosečne stope rasta akcionarskog kapitala američke ekonomije bile

su uvek ispod 5 odsto. Od kraja 1950-ih do sredine 1960-ih godina stope rasta opale su na 3 do 4 odsto. Početkom 1980-ih godina one su iznosile 3,5 odsto, ali su od 1975. do 1978. godine bile pale na 2,5 do 3 odsto. Stope rasta odnosa između uloženog kapitala i rada takođe pokazuju jednu sličnu tendenciju. Stope rasta odnosa između uloženog kapitala i rada u SAD uvek su niže od nemačkih stopa. U SAD, stope rasta iznosile su u 1950-im i 1960-im godinama 2,5 do 3 odsto, a opale su sa 2 odsto na početku 1970-ih godina na jedan odsto krajem 1970-ih godina. Istovremeno, stope rasta odnosa između uloženog kapitala i rada u Nemačkoj su uvek bile iznad 5 odsto i dalje su se povećavale u 1970-im godinama (Altvater/Hoffmann/Semmler, 1980.)

Nizak nivo akumulacije produktivnog kapitala u ekonomiji SAD izgleda da su prouzrokovala uglavnom dva činioca. *Prvo*, udeo *neproizvodne radne snage* u *ukupno zaposlenoj radnoj snazi* bio je u SAD već posle drugog svetskog rata izvanredno visok, a još više je povećan u 1950-im godinama. Dok je u Nemačkoj udeo neproizvodnog rada u ukupno zaposlenoj radnoj snazi iznosio 38,3 odsto (1960), 41,5 odsto (1970) i 44,5 odsto (1975), udeo neproizvodnog rada u ukupno zaposlenoj radnoj snazi u ekonomiji SAD iznosio je 60 odsto (1952), 64 odsto (1961) i 66 odsto (1970) (vidi Shaikh, 1978. i Altvater/Hoffmann/Semmler, 1980). *Drugo*, opadanje domaće akumulacije kapitala u SAD praćeno je povećanjem *inostranih* investicija u krupne američke korporacije. Američke korporacije su 1952. godine posedovale akcije inostranih investicija u visini od 6 milijardi dolara. Do 1973. godine one su povećane na 73 milijarde dolara. Udeo inostranih investicija u bruto nacionalnom proizvodu iznosio je 4,5 odsto (1951) i povećan je na 7,5 odsto (1978) (Seltzer, 1978, str. 38). U poređenju sa SAD, udeo inostranih investicija u bruto nacionalnom proizvodu u Nemačkoj iznosio je 1950. godine gotovo nula odsto, a do 1973. godine povećan je samo na 3,5 odsto (Jonas, 1976, *Statistisches Jahrbuch*, 1976).

3. Neki rezultati opadanja produktivnosti

Mada je opadanje međunarodne konkurentnosti američke ekonomije bilo u 1970-im godinama ublaženo zbog devalvacije dolara, ipak je ovo dugoročno opadanje produktivnosti pokazalo sledeće rezultate:

— Evropski konkurenti mogli su počev od 1970-ih godina da sustignu i premoste jaz produktivnosti. Fran-

cuska je 1977. godine zabeležila takav nivo bruto nacionalnog proizvoda po stanovniku koji je predstavljao samo 88 odsto nivoa SAD, a Nemačka ima nivo bruto nacionalnog proizvoda koji predstavlja 95 odsto nivoa SAD (*Statistical Abstracts*, 1978, str. 894). Od tada, komparativna prednost koju je američka industrija imala u godinama posle drugog svetskog rata još više je opadala, a mnoga nemačka, a takođe i japanska preduzeća pokazuju višu produktivnost od one koja postoji u SAD (Majer, 1973).

— Udeo SAD u svetskom izvozu opao je sa 15,9 odsto (1960) na 10,7 odsto (1977), dok je udeo Zapadne Nemačke u ukupnom svetskom izvozu povećan sa 3,5 odsto (1950) na 10,5 odsto (1977). Ove promene udela Nemačke i SAD u svetskom izvozu još su drastičnije ako posmatramo udeo industrijske proizvodnje u izvozu. Nemačka je mogla da poveća svoj udeo u svetskom izvozu industrijskih proizvoda sa 19,3 odsto (1964) na 20,8 odsto (1977), dok je udeo SAD u izvozu opao u istom periodu sa 21,5 na 15,9 odsto. Nemačka ekonomija predstavlja danas vodeću zemlju u izvozu industrijskih proizvoda, naročito investicionih dobara.

— Opadanje stope rasta produktivnosti, zatim povećanje stope nezaposlenosti na 8 odsto u 1975. godini, 7 do 7,5 odsto u drugoj polovini 1970-ih i na 8 odsto početkom 1980-ih godina, kao i povećanje stope inflacije (1974. godine već 11 odsto) prouzrokovalo je opadanje realnih nadnica američkih radnika. Od 1973—1975. realna nadnica američkih radnika opala je čak za 0,3 odsto. Danas je životni standard američkih radnika niži nego pre deset godina, a za mnoge delove američke radničke klase životni standard pao je na niži nivo od standarda evropskih radnika.

— Opadanje međunarodne konkurentnosti američkog kapitalizma prouzrokovalo je povećanje trgovinskog deficita od početka 1960-ih godina (deficit platnog bilansa postao je negativan već ranije). Dolar je krajem 1960-ih godina izgubio svoju vodeću ulogu međunarodnog sredstva cirkulacije novca i merila vrednosti valuta. Zbog toga je Nixon 1971. godine ukinuo konvertibilnost dolara prema zlatu, a 1973. godine i utvrđeni kurs razmene ove valute. Gubitak vodeće pozicije američke ekonomije na svetskom tržištu ispoljio se u gubitku hegemonije američkog dolara nad drugim valutama.

— Najoštriji problem američke ekonomije postale su dvocifrene stope inflacije (vidi Dijagram 2). Dvocifrene stope inflacije krajem 1970-ih godina ne mogu se vi-

še ničim objasniti — niti povećanjem nadnica, niti zbog deficitarnih rashoda, količine raspoloživog novca, a po najmanje samo zbog povećanja cena nafte (vidi Dijagram 2). Mnogo važniji od ovih činilaca, kao uzrok visoke stope inflacije u 1970-im i početkom 1980-ih godina javio se nedostatak povećanja produktivnosti. Ispitivanja koja su vršena upoređivanjem različitih vremenskih perioda i prosečnih vrednosti pokazuju da su promene cena imale visoko negativno dejstvo na stopu rasta produktivnosti (vidi Okon/Perry, 1978. i Houthacker, 1979). Reklo bi se da nedostatak razvoja produktivnosti američkog kapitalizma takođe objašnjava razliku u promeni nivoa cena u Sjedinjenim Državama i njihovih konkurenata u Evropi i Japanu.

4. Promena ekonomske politike u 1970-im godinama

Tokom procesa pogoršavanja konkurentnosti američke ekonomije u poslednjih 15 godina, internacionalizacija kapitala i međunarodna mobilnost kapitala drastično su se povećali. Povećana međunarodna mobilnost kapitala, a takođe i spekulativnog kapitala, postala je glavni činilac poremećaja u okviru nacionalno orijentisane monetarne i fiskalne politike. Ekonomisti orijentisani na stranu potražnju priznali su da je regulisanje tokova nacionalne ekonomije postajalo sve teže 1970-ih godina. Kejnzijski orijentisana ekonomska politika na strani potražnje, koja je uvedena pod Kennedyjem 1961. godine (ali nije bila primenjena u 1950-im godinama, uprkos visokim stopama nezaposlenosti) bila je srž ekonomske politike SAD od 1960-ih godina. Pod Nixonom, kejnzijsko upravljanje potražnjom bilo je 1971. godine dopunjeno kontrolom cena i politike dohotka, ali je ipak upravljanje potražnjom ostalo glavni instrument te politike. Jedino je monetarna politika, koju su uglavnom primenjivale federalne rezervne banke američkih država, potpala pod uticaj monetarista. Kejnzijska ekonomska politika sve više je korišćena kao politika za borbu protiv povećanja nivoa cena. U svakom slučaju, upravljanje potražnjom pretpostavljalo je kao sigurno porast stope proizvodnje, akumulacije kapitala i povećanje produktivnosti. Efektivnom potražnjom treba upravljati, dok se za efektivnu ponudu smatralo da se određuje autonomno (vidi Shaikh, 1980). Ali, za ekonomiju SAD uslovi na »strani ponude« drastično su se promenili i postali su glavni problem ekonomske politike SAD 1970-ih godina.

Promene o kojima je prethodno raspravljano, kako u pogledu unutrašnjih tako i spoljnih uslova za američku ekonomiju, kao što je, na primer, povećanje internacionalizacije kapitala i povećana mobilnost novčanog kapitala, dovele su do toga da se američka ekonomija više nije mogla držati pod kontrolom pomoću tradicionalne kejnzijske politike potražnje. Tako jedan uticajni kejnzijski autor opisuje 1980. godine mogućnosti politike potražnje na sledeći način: »...uloga Sjedinjenih Država u svetskoj ekonomiji značajno se promenila. Širenje tehnologije, povećana mobilnost kapitala i industrijalizacija u drugim zemljama, oštro su oslabili i umanjili dominantnu poziciju Sjedinjenih Država na mnogima od njihovih tradicionalnih tržišta, a razvoj finansijskih centara u inostranstvu smanjio je stranu zavisnost od dolara. Danas postoji znatno otvorenija konkurentna svetska ekonomija, sa visokim stepenom zavisnosti među zemljama... Snažno proširena uloga spoljnih faktora tokom 1970-ih godina... stvorila je određeni problem politici upravljanja potražnjom.« (Bosworth, 1980, str. 36, 39).

Zanemarujući promene na »strani ponude«, kejnzijska ekonomska politika postajala je sve neefikasnija u regulisanju tokova proizvodnje, zaposlenosti i nivoa cena. Čini se da su ovo razlozi zašto je negde početkom 1970-ih godina došlo do kontroverzi u pogledu nužnosti i efikasnosti kejnzijske politike potražnje, što je sredinom 1970-ih godina dovelo ne samo do zaokreta u teoriji nego takođe i u praksi ekonomske politike u SAD, kada ona postaje više orijentisana na stranu ponude.

5. Pristalice ponude i nova ekonomska politika

Zbog uticaja jednog novog konzervativnog kejnziizma, praksa ekonomske politike promenjena je još za vreme Carterove administracije. Politika potražnje preobratila se u politiku štednje i stezanja kaiša, koja je bila tako koncipirana da pruži više maha ne samo međunarodnoj konkurentnosti i uslovima ponude američke ekonomije, nego takođe i konzervativnoj kritici kejnzijskih ekonomista (Savet ekonomskih savetodavaca).

Na teorijskom nivou, kejnziizam su od 1960-ih godina ne samo kritikovali monetaristi, nego u novije vreme i pristalice ponude i takozvane škole racionalnih očekivanja (Rational Expectation School), koji sebe nazivaju »novim klasičnim ekonomistima«. Dok »škola ra-

cionalnih očekivanja«, koja se usredsređuje na kritiku efikasnosti monetarne i fiskalne politike u uslovima racionalnih očekivanja od tržišnih činilaca, predstavlja jedan prefinjeniji napad na kejnzijansku politiku (vidi M. H. Willes, 1980), dotle ekonomisti pristalice ponude rade na osnovu jedne popularnije verzije »klasične ekonomije« (Ture, 1976; Laffer, 1979; Roberts, 1978; Mundel, 1971; Wanniski, 1978). Obe verzije »nove klasične ekonomije« prihvataju Sayov zakon, prema kojem proizvodnja sama stvara svoju sopstvenu potražnju. Dok se »škola racionalnih očekivanja«, kao neka nova kontrarevolucija u odnosu na kejnzijizam, zasniva na pretpostavci tržišnih klirinških cena, koje predviđaju tržišni činioци putem ekonometrijskih modela predskazivanja, ekonomisti pristalice ponude neposredno pretpostavljaju da novac i neizvesnost ne igraju nikakvu ulogu; dohodak koji se stvara na strani ponude biće dovoljan za kupovinu proizvedenih dobara, a povećanje stopa neto zarade za proizvodne činioce na strani ponude automatski će dovesti do jednog većeg nivoa proizvodnje, zaposlenosti, dohotka i državnih prihoda.

Ova prosta verzija klasične pozicije predstavlja teorijsku osnovu neokonzervativne ekonomske politike u SAD otkako je Reagan došao na vlast. U ovom pogledu, aktivna kejnzijanska fiskalna politika dovela je do opadanja privatnih proizvodnih aktivnosti: »Makroekonomska politika u najvećem delu zapadnog sveta sastoji se danas od poreza na rad, proizvod i zaposlenost, u sprezi sa subvencijama za nerad, lenčarenje i nezaposlenost. Na taj način, ne bi trebalo da predstavlja iznenađenje to što najveći deo zapadnog sveta ima danas mali rezultat rada i zaposlenosti i mnogo nerada, lenčarenja i neefikasnosti.« (Laffer, 1979, str. 45). Ne samo da se napada kejnzijanska poreska politika i politika rashoda u celini, nego naročito i isplate putem raznih transfera i troškovi socijalnog staranja. Ovo predstavlja »stvarne transfere sredstava od proizvođača i radnika ka primaocima, koji se zasnivaju na nekim drukčijim karakteristikama a ne na radu ili proizvodnji... To jest, transferi često predstavljaju isplate koje se eksplicitno daju za nerad. Primeri za ovo su subvencije u poljoprivredi, bonovi za hranu... isplate po osnovu socijalnog staranja... dotacije za stanarine... i očigledno nadoknade za nezaposlene.« (Laffer, 1979, str. 47). Kao što možemo videti, ekonomisti pristalice ponude izgradili su teorijsku osnovu neokonzervativne budžetske politike i politike smanjenja poreza, koju je nedavno primenila Reaganova administracija.

6. Praksa politike zasnovane na ponudi

Kao što je već pomenuto, već pod Carterom je došlo do zaokreta u pravcu ekonomske politike orijentisane na stranu ponude, zahvaljujući uticaju konzervativnog kejnzijanzima u predsednikovom ekonomskom savetodavnom odboru. Kao što je dobro poznato, radikalni zaokret ka ekonomiji zasnovanoj na strani ponude bio je rezultat Reaganove pobeде na izborima. Glavni cilj bio je da se ukinе diskreciona stabilizaciona politika i da se smanji teret državnih aktivnosti na strani ponude. Slično monetaristima i pripadnicima »škole racionalnih očekivanja«, oni su podržavali tvrdnu monetarnu politiku kako bi se smanjila stopa inflacije. Ali, oni su osnovnu pažnju usmerili na jednu novu politiku u odnosu na poslovni ciklus i na raspodelu dohotka. Očekivalo se da će se putem preraspodele dohotka, zahvaljujući drastičnom smanjenju poreza i smanjenju budžeta za socijalne nadnice i javna dobra, povećati neto zarada od ekonomskih aktivnosti i da će se stimulisati strana ponude. Predložene su i primenjene naročito sledeće mere:

— Srž programa ekonomista pristalice ponude bilo je drastično smanjenje poreza, kako bi se smanjila »nestimulativnost« za rad i za investiranje. Posle jedne kratke bitke u Kongresu 1981. godine, Reagan je za svoj program dobio podršku većine kongresmena. Glavne tačke ovog programa bile su smanjenje poreza na dohodak za 25 odsto u periodu od 36 meseci, kao i ubrzano smanjenje stope amortizacije — za zgrade 15 godina, mašine 5 godina, automobile 3 godine. Smanjenje poreza federalne države, međutim, bilo je praćeno povećanjem poreza na nivou pojedinih država, s obzirom da je deo tereta javnih rashoda bio na njih prebačen. Pošto je, uprkos smanjenju budžetskih rashoda, budžetski deficit u 1981. godini povećan na 65 milijardi dolara, a biće povećan na preko 100 milijardi dolara u 1982. godini (predviđa se budžetski deficit od 153 milijarde dolara u 1983. i od 162 milijarde dolara u 1984. godini), u budućnosti se može očekivati da će doći do novog povećanja poreza.

— Prema teoriji strane ponude, pretpostavljalo se da će se u budućnosti povećati prihod od poreza, zahvaljujući povećanju proizvodnje, investicija i zaposlenosti. Međutim, kratkoročno posmatrano, planirano je smanjenje državnog budžeta i redukcija rashoda da bi se izbegao visok budžetski deficit koji bi rezultirao iz smanjenja poreza. Prema tome, u budžetu za 1982. go-

dinu rashodi su smanjeni za 48 milijardi dolara; međutim, vojni rashodi su povećani više nego za vreme rata u Vijetnamu. Glavna područja budžetskih smanjenja bili su izdaci za socijalne nadnice, socijalno staranje za neproizvodno stanovništvo i za javna dobra, što je naročito pogodilo grupacije s niskim dohotkom (pomoć porodicama s niskim dohotkom, zdravstvena zaštita za siromašne i zdravstvena zaštita za stare, bonovi za ishranu, federalne subvencije za gradove, transport i obražavanje).

— Prema teoriji slobodnog tržišta koju zastupaju ekonomisti pristalice ponude, preduzeća bi trebalo da budu oslobođena kontrole, porezi na profite iz konjunkturalne morali bi se ukinuti (petrolejska industrija), a protekcionističko zakonodavstvo bi moralo biti stavljeno van snage (ukidanje OSHA i zakona o zaštiti životne sredine). Osim toga, smernice u pogledu cena i nadnica, koje je uveo Carter, bile su ukinute kako bi se stvorio prostor za dejstvo tržišnog sistema i za njegov uticaj na ponudu rada i na zahteve radnika i sindikata u pogledu nadnica.

— Takođe, regulisanje tržišta rada, naročito u pogledu invalida i manjinskih grupa bilo je promenjeno (drastično smanjenje CEDA, smanjenje minimalnih nadnica i izmene u sferi zakonodavne zaštite manjinskih grupacija). Od ovih mera se očekivalo da će dovesti do povećanja konkurencije među nezaposlenim mladim ljudima, a takođe i među manjinskim grupacijama.

— Pošto su smernice u pogledu cena bile ukinute, monetarna politika bila je prinuđena da preuzme na sebe celokupni teret borbe protiv inflacije. Očekivalo se da će politika visokih kamatnih stopa smanjiti dvocifrenu stopu inflacije i da će ponovo ojačati dolar u međunarodnim razmerama. Osim toga, da bi se sprečila bilo kakva buduća samovoljna fiskalna politika, među predsednikovim ekonomskim savetnicima vodile su se rasprave o obnavljanju sistema standarda iz XIX veka, koji se zasniva na zlatu (vidi Mundel).

— U prvoj godini prakse politike zasnovane na ponudi, američki kejnziјanci, liberali i sindikati reagovali su vrlo blago. Međutim, krajem leta 1981. godine, kada se primena programa našla u ćorsokaku i kada su neuspesi nove ekonomske politike postali vidljiviji, a takođe i drastične posledice koje ona ima po grupacije sa niskim dohotkom, siromašne, nezaposlene i manjinske grupacije, povećala se i opozicija politici kresanja budžeta. Od prošlog septembra, čak je i američka sindikalna centrala AFL—CIO otvoreno protestovala protiv

Reaganove politike (masovne demonstracije u Vašingtonu septembra 1981. godine i antivladine odluke donete na Kongresu AFL—CIO). Čak ni američki poslovni krugovi, ni Volstrit nisu više bili zadovoljni novom administracijom (mada su zastupali tezu o potrebi još većih kresanja rashoda kako bi se smanjile kamatne stope). Neuspeh ovog programa, koji je, inače, imao za cilj samoregulisanje poslovnih ciklusa i smanjenje socijalnih davanja i redistributivnih aktivnosti države, postajali su sve očigledniji od kraja prošle godine. S obzirom da je očigledno da su procene poreskih prihoda i državnih rashoda za period 1981—1984. godine bile takođe pogrešne, Reaganova administracija nedavno je pokušala da prebaci fiskalni teret sa federalne države na pojedine države i na gradove (»novi federalizam«). Međutim, malo je verovatno da će Reagan uspeti u tome da na države i gradove prebaci fiskalni teret, kao i odgovornost za neefikasnost i neuspeh programa. U preostalom delu ovog teksta želimo da potpunije procenimo dugoročne posledice ekonomske politike zasnovane na ponudi i posledice reganomije.

7. Ocena i kritika

Uspon nove »klasične teorije« ekonomske politike pokrenuo je među političkim ekonomistima mnoga pitanja. Glavna pitanja o kojima su politički ekonomisti u SAD raspravljali su sledeća: Kakva je klasna osnova ekonomista-pristalica strane ponude? Može li se ona smatrati za neku novu politiku nacionalno orijentisanih delova američkih kapitalista ili samo odražava interese »previše oporezovane« srednje klase? Zašto je reakcija sindikata na ovu politiku tako slaba ili gotovo da i ne postoji? Ima li neke sličnosti između marksističke kritike kejnziјanske politike i napada pristalica ponude na kejnziјansku poresku politiku i politiku rashoda? Imaju li oni ista gledišta o aktivnostima države? U kojoj meri će politika zasnovana na ponudi moći da u razvijenim kapitalističkim državama uspešno deluje u pogledu smanjenja aktivnosti države i oslobađanja od kontrole privatne ekonomije? Može li nova politika stvarno preokrenuti trendove u ekonomiji SAD? Ili će ona tokom nekoliko godina proizvesti »ekonomsku zbrku«, zbog toga što zanemaruje unutrašnje i spoljne poremećaje u akumulaciji kapitala u razvijenim kapitalističkim zemljama? Da li se ova politika oslanja na poraz sindikata kao na preduslov za novi uspon ili, pak, ova politika mo-

že da računa na širok otpor od strane sindikata i manjinskih grupacija? Postoji li neka automatska tendencija ka »internacionalizaciji« ove nove politike? Da li će se ona tokom narednih godina preneti u Evropu i zemlje trećeg sveta?

Poslednje i najvažnije pitanje — koje Leontief iznosi u članku objavljenom u *Timesu* — jeste: Šta dolazi posle ekonomije ponude? Obnova politike potražnje ili novi oblici društvene kontrole krupnih korporacija koje posluju na međunarodnom planu i kakva su ograničenja te kontrole?

Mnoga od ovih pitanja pokrenuta su među političkim ekonomistima u SAD otkako su Reagan i pristalice ponude došli na vlast. Zasnivajući se na iskustvu iz prakse ekonomista pristalice ponude, na neka pitanja može se već sada dati odgovor.

Prvo, možemo reći da teorija ekonomista pristalice ponude i ekonomska politika orijentisana na stranu ponude nisu uopšte novi. U udžbenicima mikroekonomije, a takođe i u udžbenicima o javnim finansijama, već odavno je analizirano razrezivanje poreza i rashoda i njihov uticaj na cene, količine, raspodelu dohotka, ponudu rada, radni napor, akumulaciju kapitala i razvoj. Novo je samo tvrđenje ekonomista pristalice ponude da porezi i rashodi imaju očigledne negativne efekte na ekonomske aktivnosti. Posmatrajući makroekonomske efekte poreza i rashoda, možemo reći da je ova jednostrana i neizdiferencirana tvrdnja koju iznose ekonomisti ponude takođe pogrešna. Ekonomska politika koju iznose i zastupaju ekonomisti ponude nije takođe nova. Zapadna Nemačka i druge evropske zemlje, a takođe i SAD, primenile su u posleratnom periodu — naročito 1950-ih godina — takvu ekonomsku politiku koja je bila više orijentisana na stranu ponude nego na stranu potražnje (vidi Altvater/Hoffmann/Semmler, 1980). Naročito poreska, budžetska, novčana i kreditna politika u Zapadnoj Nemačkoj u 1950-im godinama predstavljaju dobar primer politike orijentisane na stranu ponude. Osim toga, efekti koje smanjenje poreza ima na dohodak, zaposlenost i državne prihode takođe se mogu objasniti u okvirima kejnzijanske analize. Smanjenje poreza bilo je glavni instrument kejnzijanske politike (smanjenje poreza pod Kennedyjem 1963. godine i instrumenti Zapadne Nemačke za stabilizacionu politiku, uvedeni 1967. godine). Prema tome, kejnzijanci su delimično u pravu kada traže da se ukaže na razliku između njihove analize makroekonomskih efekata smanjenja poreza i analize ekonomista ponude.

Drugo, ne vidimo neke velike razlike između kejnzijanaca i ekonomista ponude u pogledu efekata koje smanjenje poreza ima na ekonomiju. Ima, međutim, razlike u tome što postoje nove društvene klase koje podržavaju ovu novu politiku i koje su doprinele da se ona primeni. Na početku, Reaganov program bio je orijentisan na američku srednju klasu i bio je više nekakav populistički program nego što je program Thatcherove u Engleskoj. Prošle godine, međutim, postajalo je sve jasnije da se politika oslobađanja preduzeća od kontrole i uspostavljanja slobodnih tržišnih snaga prenela sa izbornog programa, koji je orijentisan na srednju klasu, na izgrađivanje stimulansa za novi razvoj i akumulaciju kapitala, koji je orijentisan na zajednicu biznisa i korporacija. Očekuje se da će ukidanje diskrecione stabilizacione politike, oslobađanje tržišta od kontrole, smanjenje »tereta« na strani ponude (ubrzana amortizacija, smanjenje socijalnih nadnica i rashoda za socijalno stanje, ukidanje zaštitnog zakonodavstva) osloboditi tržišne snage, povećati konkurentnost među grupacijama radničke klase, povećati mobilnost rada i kapitala, povećati neto zarade od investicija i produktivnosti i usporiti stopu inflacije. Došlo je, međutim, ne samo do opšteg zaokreta u prenošenju moći ka američkim korporacijama, finansijskim institucijama i grupacijama sa visokim dohotkom, nego naročito do zaokreta u prenošenju moći ka nacionalno orijentisanoj vojnoj industriji raspoređenoj na jugu, ka energiji i trgovačkom kapitalu. Kao što pokazuju T. Ferguson i J. Rogers, liberalni i međunarodno orijentisani deo američkog kapitala (naročito multinacionalne kompanije sa istočne obale), koji predstavljaju osnovu za američku unutrašnju i spoljnu politiku posle Kennedyja — doživeo je eroziju svoje političke moći i uticaja, što je dalo podstreka pregrupisanju i formiranju nove koalicije, moći sastavljene od konzervativnijih i nacionalno orijentisanih delova američkog kapitala. Reaganovu izbornu kampanju podržavali su i finansirali konzervativni i neokonzervativni nacionalno orijentisani delovi zajednice biznisa, industrije naoružanja, starih antikomunistički orijentisanih asocijacija biznisa, raspoređenih uglavnom na jugu ili na zapadnoj obali. Prema tome, nije nikakvo iznenađenje da su predložili budžeta za naredne godine, koje je iznela Reaganova administracija, usmereni na drastično povećanje vojnih rashoda, radi ponovnog vaspostavljanja političke moći SAD u svetskoj politici. Od prošle godine postajalo je sve jasnije šta je ovaj zaokret u prenošenju političke moći na jednu novu koaliciju nacio-

nalno orijentisanih delova američkog kapitala značio za spoljnu politiku SAD prema Evropi, a takođe i prema Latinskoj Americi. Mada je i dalje vrlo sporno koliki je uticaj vojnih rashoda na ekonomiju SAD (na produktivnost, zaposlenost, inflaciju), uticaj na spoljnu politiku je nesporan.

Treće, da li je bilo opozicije američkih liberala i sindikata i da li je treba očekivati. Kao što su Ferguson i Rogers pokazali, došlo je do slabljenja i raspada liberalne masovne politike u SAD u 1970-im godinama, posle vijetnamskog rata. Takođe, sasvim je vidljivo opadanje moći sindikata u SAD. Snaga sindikata bila je narušena ne samo zahvaljujući zakonodavstvu. Na opštem nivou i na nivou pojedinih država opadanje moći sindikata predstavlja takođe i rezultat sistematske strategije uprave da ukine sindikalno organizovanje u korporacijama i nekim industrijskim granama (u uslužnom sektoru). Među američkom radnom populacijom članstvo u sindikatima je neprekidno opadalo od 1960-ih godina, tako da je danas manje od 20 odsto radne snage sindikalno organizovano (vidi Ferguson/Rogers). Jedan dodatni činilac u ovome jeste i tekuća ekonomska kriza, sa masovnim otpuštanjima u vodećim monopolističkim industrijskim granama, kao što su automobilska industrija i industrija čelika, što je dovelo do daljeg smanjenja sindikalnog članstva. Tako se nije ni mogla očekivati neka snažnija opozicija liberala i sindikata bilo prema ekonomskoj politici koja je vođena tokom poslednjih godina Carterove administracije, bilo prema Reaganovom programu. Reaganov budžetski program prošao je kroz Kongres zahvaljujući tome što je dobio značajnu podršku demokratskih članova Kongresa. Jedino je u pogledu politike smanjenja poreza Reagan morao učiniti neke manje kompromise sa Demokratskom strankom. Međutim, on će se suočiti možda sa snažnijom opozicijom prilikom sledeće runde budžetskih kresanja, što izgleda predstoji kao logičan ishod katastrofalno pogrešne fiskalne računice, koju Reaganova administracija sprovodi otkako je on došao na vlast (očekivani deficit za 1982. godinu iznosi 109 milijardi dolara; za 1983. godinu 152 milijarde; za 1984. godinu 166 milijardi dolara). Opozicija takođe raste izvan Kongresa, s obzirom da je postalo jasnije koliko su drastične ekonomske, socijalne i političke posledice programa pristalica ponude.

Četvrto, postoji li neka sličnost između marksističke kritike i kritike pristalica ponude u pogledu kejnzijskog tipa stabilizacione politike? Kao što je već pomenuto, nova ekonomija zasnovana na ponudi naziva se

nova »klasična ekonomija«, a sličnosti koje postoje između pristalica ponude i analize A. Smitha i D. Ricarda u odnosu na ulogu države u kapitalističkim tržišnim ekonomijama, upravo su frapantne. Izvestan opšti karakter nove »klasične ekonomije« i starih klasičnih ekonomista (Smith, Ricardo i takođe, u izvesnom stepenu, Marx) predstavlja gledište da fiskalne aktivnosti države (politika oporezivanja i politika rashoda) imaju samo jedan ograničeni efekat na tržišnu ekonomiju i da predstavljaju teret za kapitalistički razvoj i za akumulaciju kapitala. Kejnzijsanci, naglašavajući ulogu države u pogledu efektivne tražnje, prevideli su drugu stranu, koju su naglašavali klasični ekonomisti, naime efikasnu ponudu. Oni su uzeli efektivnu ponudu kao datu samu po sebi, jer nju danas organizuju krupne jedinice međunarodno orijentisanog kapitala (vidi Shaikh, 1980; Semmler, 1980; Drucker, 1981). U velikoj meri i dalje nedostaje jedna kritička analiza kejnzijski orijentisanih državnih aktivnosti s tačke gledišta klasične i marksističke rasprave o proizvodnim/neproizvodnim ili posredno proizvodnim aktivnostima. Međutim, ovaj kritički pogled na kejnzijsku ekonomiju, zasnovan na klasičnoj ili marksističkoj ekonomiji, ne znači samim tim i podršku za gledište pristalica ponude da je tržišni sistem sam po sebi stabilizirajući sistem, u čijem okviru bilo koja rentabilna proizvodnja stvara svoju sopstvenu potražnju (Sayov zakon), dok povećanje neto zarada od investicija automatski dovodi do povećanja proizvodnje, zaposlenosti i produktivnosti. U ovom pogledu klasično, a naročito marksističko gledište o kapitalističkim ekonomijama, potpuno se razlikuju od neokonzervativne škole ekonomije ponude.

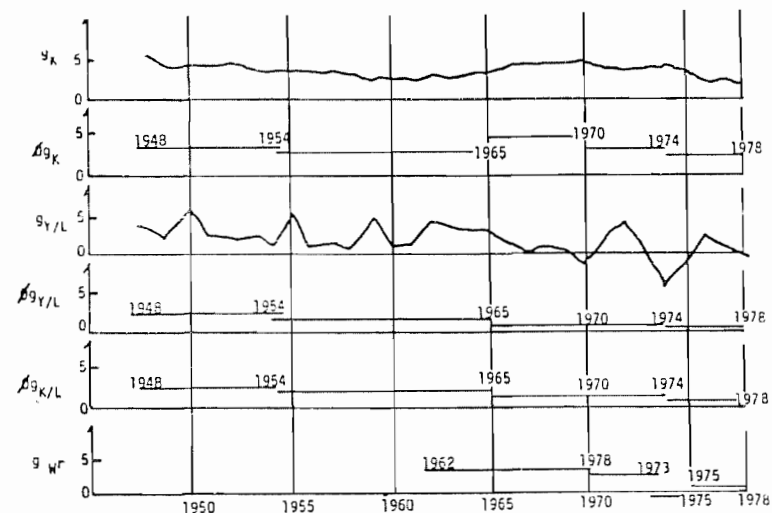
Peto, ovo nas dovodi do narednog pitanja o mogućem uspehu ekonomije ponude. Da li će ekonomija ponude biti u stanju da preokrene trendove u američkoj ekonomiji ili u drugim razvijenim kapitalističkim zemljama, a takođe i u manje razvijenim kapitalističkim zemljama, kada ta politika bude tamo primenjena? Što se tiče ovog pitanja, kejnzijski ekonomisti, a takođe i marksistički ekonomisti, vrlo su kritički raspoloženi u pogledu mogućeg uspeha ekonomije ponude. Problemi kao što su opadanje stope rasta produktivnosti, oslabljena pozicija američke ekonomije u svetskoj ekonomiji (ali ne nužno i američkih korporacija), povećana konkurencija među razvijenim kapitalističkim zemljama, porast budžetskih deficita i uticaj međunarodne nestabilnosti na domaću ekonomiju i na povećanje nezaposlenosti, niti su se mogli rešiti pomoću programa pristalica

ponude niti će se moći rešiti. Kratkoročne špekulativne investicije — praćene smanjenjem proizvodnih investicija — kroz priliv kratkoročno raspoloživog novca zbog visokih kamatnih stopa i jačanja dolara, oslobađanje proizvodnje i tržišta od kontrole, nije pokazalo onakve makroekonomske efekte kakve je očekivala Reaganova vlada. Uprkos povećanju vojnih rashoda, bruto nacionalni proizvod je opao, a nezaposlenost je porasla u proleće 1982. godine na 9 odsto. Jedino je stopa inflacije snižena. Ali, ovo nije u nekoj većoj meri bio rezultat reganomije, nego više rezultat smanjenja cena nafte i energije, a takođe i cena primarnih proizvoda i nadnica. Nema znakova o promenama u trendovima američke ekonomije kakve su očekivali pristalice ponude, a verovatno će se nastaviti dalja deindustrijalizacija SAD (udeo industrijske proizvodnje u bruto nacionalnom proizvodu SAD bio je 1950. godine 28 odsto, a 1975. godine 26 odsto, dok je u Zapadnoj Nemačkoj udeo industrijske proizvodnje u bruto nacionalnom proizvodu skočio sa 31 odsto u 1951. godini, na 43,2 odsto u 1975. godini).

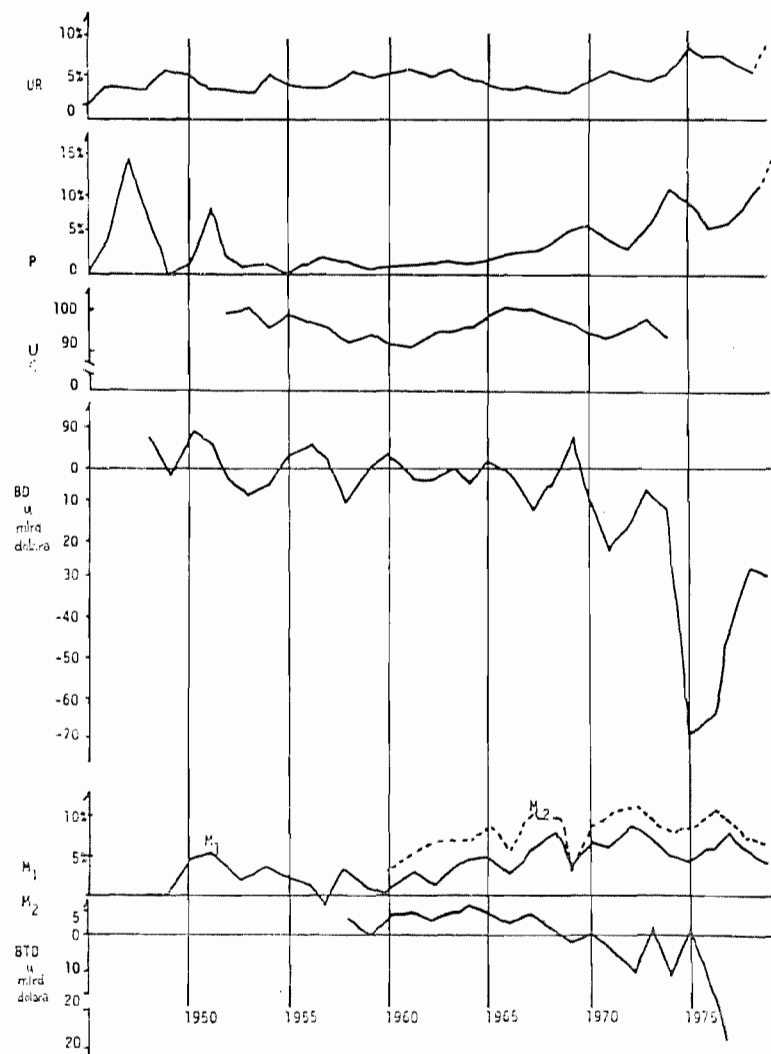
Šesto, bilo je takođe vidljivo da je primena politike pristalica ponude u SAD, kao vodećoj zemlji u svetskoj proizvodnji, delimično dovela do izvesne internacionalizacije ove nove »klasične makroekonomske politike«. Ako Reaganova administracija bude dalje nastavljala da sprovodi politiku oslobađanja proizvodnje od kontrole u okviru američke i svetske ekonomije, onda će i ekonomska politika drugih zemalja morati takođe da je sledi, pošto će domaće orijentisana kejnzijanska politika biti sasvim neefikasna, jer će se suočavati sa oslobađanjem od kontrole na međunarodnom planu i sa povećanjem međunarodne nestabilnosti. Na taj način, najverovatnije je da će rezultat ove nove politike u SAD biti taj da će i druge razvijene ili manje razvijene kapitalističke zemlje biti takođe prinuđene da prihvate politiku orijentisanu na ponudu.

Sedmo, poslednje i najvažnije pitanje, jeste šta će doći posle neuspeha ekonomije ponude: ponovo neka politika orijentisana na potražnju, ili novi oblici kontrole investicija krupnih korporacija i jačanje javne kontrole nad investicijama? U sadašnjem stadiju razvoja SAD veoma je teško odgovoriti na ova pitanja, ali je vrlo verovatno da će se posle neuspeha ekonomije ponude ekonomska politika ponovo vratiti na »umerenije« pozicije.

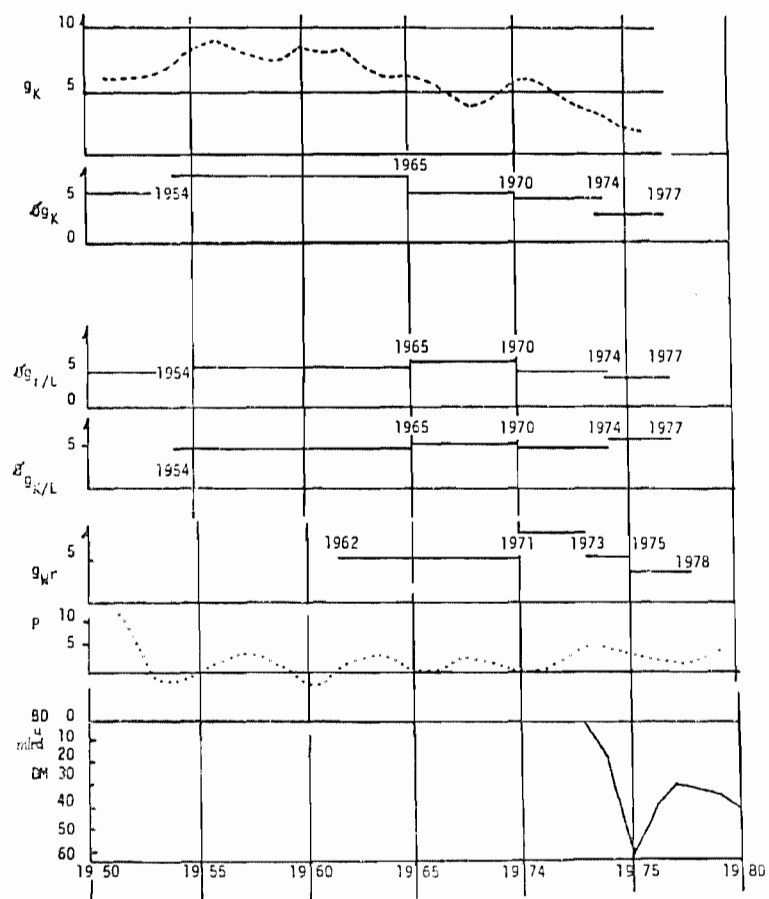
Dijagram 1
Podaci o ekonomiji SAD (1945—1980)

Dijagram 2
Podaci o ekonomiji SAD (1945—1980)

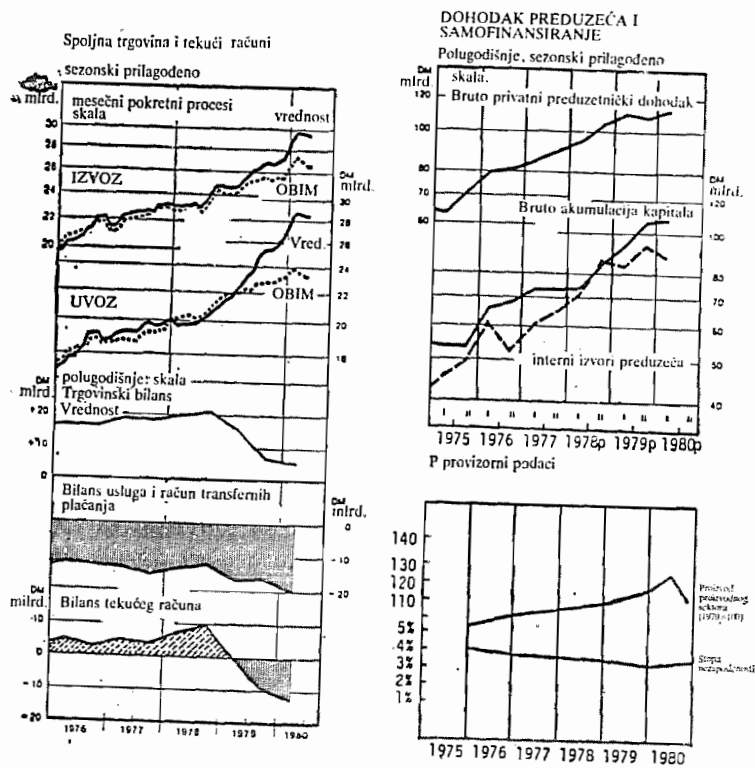

Dijagram 3
Podaci o ekonomiji Zapadne Nemačke (1950—1980)

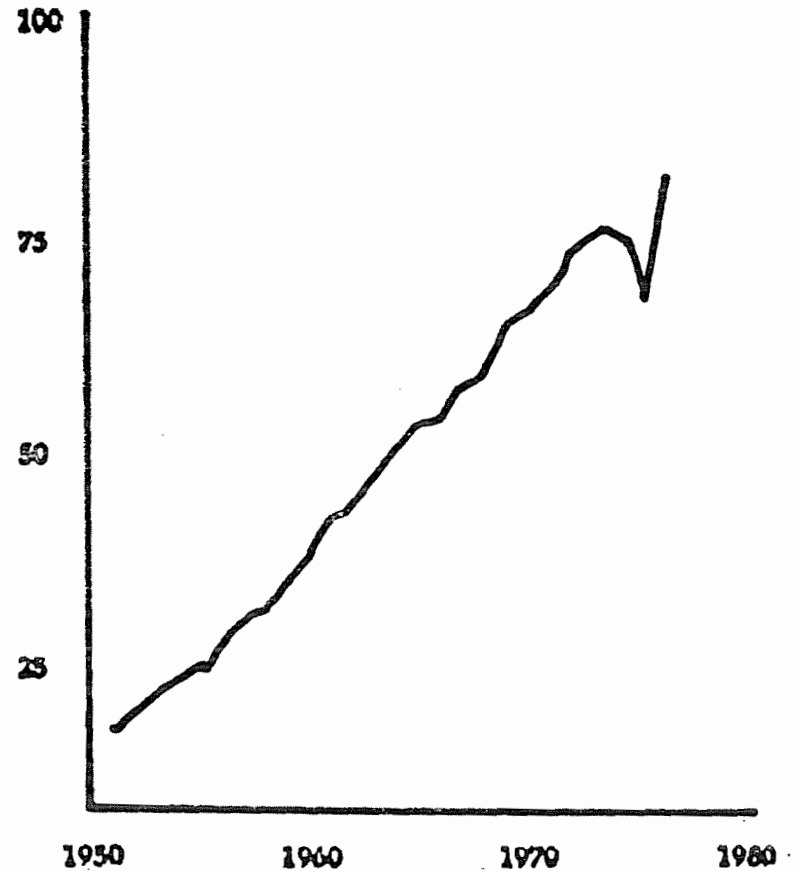
Dijagram 4

Podaci o ekonomiji Zapadne Nemačke (1975—1980)

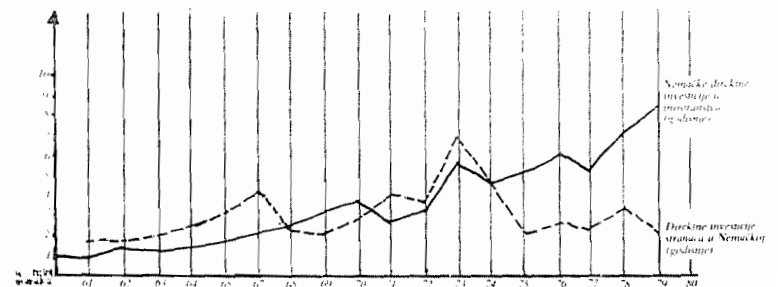

Dijagram 5

Direktne investicije SAD u inostranstvu u milijardama dolara iz 1967. godine

Izvor: Survey of Current Business, year 1952—1976.

IZVORI

g _k	Stopa rasta akcionarskog kapitala	(Denison, 1979, S. 51) statistički prosek bruto i neto akcionarskog kapitala po ceni iz 1972. godine	(A/H/S, 1979, 96) bruto akcionarski kapital
Ø g _k	Prosečna stopa rasta akcionarskog kapitala	(Denison, 1979, 51)	(A/H/S, 1979, 96)
g _{v/L}	Stopa rasta produktivnosti	(Denison, 1979, 9; tekući nacionalni dohodak po zaposlenom)	neto proizvodnja po zaposlenom licu
Ø g _{v/L}	Prosečna stopa rasta produktivnosti	(Denison, 1979)	(A/H/S, 1979, 88)
Ø g _{k/L}	Prosečna stopa rasta odnosa između uložnog kapitala i rada	(Denison, 1979, 52) kapital po zaposlenom licu	(A/H/S, 1979, 88) kapital po zaposlenom licu
v	Udeo profita	(Lovels, 1978, 77; profit + interes pre oporezivanja dodatnoj vrednosti)	(A/H/S, 1979, 86) dodata vrednost — platni spisak
g _{vr}	Stopa rasta realnih nadnica	(Sachs, 1979, 273) realna nadoknada po času rada za ukupnu ekonomiju	(Sachs, 1979, 273) realna nadoknada po času rada za ukupnu ekonomiju
P	Indeks cena (CPI)	(Statistica Abstracts of the United States, 1979)	(A/H/S, 1979, 183)
UR	Stopa nezaposlenosti	Ekonomski izveštaj predsednika, 1980, 239.	
UC	Iskorišćenost kapaciteta	Knight, 1975, 99.	
BD	Budžetski deficit	Ekonomski izveštaj predsednika, 1980, 288.	
M ₁ , M ₂	Količina novca	Ekonomski izveštaj predsednika, 1980, 271.	
TBD	Deficit trgovinskog bilansa	Ekonomski izveštaj predsednika, 1980, 318.	

LITERATURA

- Boddy, R, Crotty, J., »Class Conflict and Macropolicy: The Political Business Cycle«, *RURPE*, god. 7, br. 1, proleće 1975.
- Bowles, S., Gintis, H., »The Crisis of Liberal Democratic Capitalism«, *Politics and Society*, 1982.
- Council of Economic Advisors, 1980, Economic Report of the President, januar 1980, Washington.
- Drucker, P., »Toward the Next Economic«, u: *The Public Interest*, specijalno izdanje.
- Feldstein, M., »Tax Incentives, Corporate Savings and Capital Accumulation in the United States«, u: *Journal of Public Economics*, april 1973.
- Ferguson, T, Rogers, J., *The Hidden Election, Politics and Economics in the Presidential Campaign*, Pantheon Books, New York, 1981.
- Feldstein, M, Summers, L., »Is the Rate of Profit Falling?« *Brooking Paper on Economic Activities*, br. 1, 1977.
- Fisher, St., *Long-Term Contracts, Rational Expectations and the Optimal Money Supply Rule*, god. 85, br. 1, 1977.
- Friedman, B., »Crowding Out or Crowding In«, The Economic Consequences of Financing Government Deficits, Discussion, tekst br. 655, Harvard Institute of Economic Research, Cambridge/USA, 1978.
- Friedman, M., »The Role of Monetary Policy«, *The American Economic Review*, mart 1968, str. 58.
- Gordon, D., »Stages of Accumulation and Long Economic Cycles«, *Processes of the World System*, T. Hopkins, I. Wallerstein, izd, Beverly Hills, Sage, 1980; »Capital-Labor Conflict and the Productivity Slowdown«, *American Economic Review*, 1981.
- Grandmont, J. M., Laroque, G., »On Temporary Keynesian Equilibrium«, objavljeno u: G. C. Harcourt, *The Microeconomic Foundations of Macroeconomics*, Macmillan, London, 1977.
- Hill, T. P., *Profits and Rates of Return*, OECD, Paris, 1979.
- Houthakker, H. S., »Growth and Inflation Analysis by Industry«, *Brooking Papers on Economic Activity*, br. 1, 1979.
- Jonas, R. J., »Auswirkungen des weltwirtschaftlichen Strukturwandels auf die Arbeitsmarktentwicklung«, u: H. Heidemann, izd. *Wirtschaftsstruktur und Beschäftigung*, Bon-Bad Godesberg.
- Kamrany, N. M, Chereb, D. M., »Productivity Performance of the United States«, u: Kamrany, N. M. i Day, R. H., izd., *Economic Issues of the Eighties*, John Hopkins, Baltimor, 1979.
- Laffer, »An Equilibrium Rational Macroeconomic Framework«, u: Kamrany/Chereb.
- Leijonhufvud, A., *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes*, Oxford, 1968.
- Lovel, M. C., »The Profit Picture: Trend and Cycles«, *Brooking Papers on Economic Activity*, br. 3, 1978.
- Majer, H., *Die Technologische Lucke Zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Vereingten Staten von Amerika*, Tübingen, 1973.
- Mandel, E., *Long Waves of Capitalist Development: The Marxist Interpretation*, Cambridge University Press, New York.

- Markovits, A, Ertman, Th., »Das 'Model Deutschland', Eine Herausforderung für die U.S.A.«, *Prokla*, br. 41, 1980.
- Modigliani, F., »The Monetarist Controversy or Should We For-sake Stabilization Policies«, *American Economic Review*, 1977.
- Mundel, R. A., *Monetary Theory, Inflation, Interest and Growth in the World Economy*, Pacific Palisade, Goodyear, 1971.
- Nordhaus, W. O., »The Falling Share of Profits«, *Brooking Papers on Economic Activity*, br. 1, 1974.
- Okun, A, Perry, L. (izd), *Inflation*, Brooking Institute, Wash-ington.
- Pool, W., »Rational Expectations in the Macro Model«, *Brooking Papers on Economic Activity*, br. 2, 1976.
- Sachs, J. D., »Wages, Profits and Macroeconomic Adjustment: A Comparative Study«, *Brooking Papers on Economic Activity*, br. 2, 1979.
- Sargent, Th. J., »A Classical Macroeconomic Model for the Uni-ted States«, *Journal of Political Economy*, god. 84, br. 21, 1976.
- Roberts, C. P. »The Breakdown of the Keynesian Model«, *Public Interest*, 1978.
- Sargent, Th. J, Wallace, N., »Rational Expectations and the The-ory of Economic Policy, *Journal of Monetary Economics*, br. 2, 1976.
- Seltzer, R., »The Development of Crisis in the United States«, *Economic Education Project of the URPE: U. S. Capitalism in Crisis*, New York, 1978.

(Willi Semmler, »Crisis and Supply-Side Economics«, šapirografisan rukopis)

Preveo Teodor Olič

John Holloway
Sol Picciotto

KAPITAL, KRIZA I DRŽAVA

Od kako je kapitalizam ušao u period otvorene kri-ze i ponovne izgradnje, unutar radničkog klasnog pokre-ta postalo je nužno da izoštrimo naše razumevanje di-namičke kapitalističke akumulacije i njenih odnosa pre-ma klasnoj borbi. Važan aspekt ovoga jeste pitanje od-nosa između kapitala i države, pošto država igra vital-nu ulogu u očuvanju i reprodukciji kapitala kao odno-sa klasne vladavine. Pod uticajem reformizma, revizio-nizma i dogmatizma, koji su iz brojnih razloga vladali marksističkom mišlju od 1930. do 1960. godine, analiza procesa kapitalističke akumulacije odvojila se od anali-ze klasne borbe i države. Analiza akumulacije kapitala počela je da se smatra kao »ekonomska« u užem smi-slu, kao istraživanje odnosa između »stvari«, umesto is-traživanja odnosa između »društvenih procesa koji se javljaju u ljušturi stvari«. (Rosdolsky, 1974, str. 66). Su-protnosti akumulacije takođe su se često smatrale kao »ekonomski zakoni« koji deluju izvana na političke klas-ne odnose. Država se shvata kao »država u kapitalistič-kom društvu«, pre nego kao da je ona sama jedan vid društvenih odnosa kapitala i, prema tome, potpuno obe-ležena, u svim svojim institucijama, procedurama i ideo-logiji, protivrečnostima kapitala. Otuda je postojala stal-na struja prema reformističkoj koncepciji revolucije su-štinski upravljenoj na preuzimanje državnog aparata. U isto vreme, propust da se dovedu u odnos narastajuće protivrečnosti akumulacije s promenljivim oblicima klas-ne borbe unutar i oko države, učinio je teškim razvoj političkog pristupa krizi. Iako je, u ekonomskim termi-

nima, bilo prihvaćeno da krize nisu samo posledica narastajućih protivrečnosti kapitala već takođe njihova privremena rešenja, učinjen je mali napredak u razumevanju odnos između ekonomskih i političkih procesa i promenljivih oblika i funkcija države preko koje vladajuća klasa nastoji da kontroliše ishod krize.

Naš osnovni argument u ovom članku jeste da se teorijsko i praktično razumevanje sadašnje krize i uloge koju igra država može postići samo ako se kriza posmatra ne kao »ekonomska kriza«, već kao kriza odnosa kapitala, tj. kao kriza jednog istorijskog specifičnog oblika klasne vladavine, kriza akumulacije koja uključuje sveukupnost kapitalističkih društvenih odnosa i prema tome borbu koja se vodi na svakom frontu i kroz svaki mehanizam, ekonomski, politički, ideološki itd. U ovom pogledu, pitanje odnosa između krize i države nije pitanje nekog spoljašnjeg odnosa: to nije pitanje kako država reaguje na krizu, ili da li je »ekonomska kriza« praćena »političkom krizom«. Razvitak države mora se pre videti kao poseban oblik manifestacije krize odnosa kapitala. Uopštenije govoreći, država se mora razumeti kao poseban površinski (ili pojavni) oblik klasne vladavine. U dva dela ovog članka, pokušaćemo, prvo, da objasnimo i razvijemo ovaj argument, a zatim da izvučemo iz ovoga neke posledice za razumevanje istorijskog razvitka države i sadašnje krize.

I KAPITAL I DRŽAVA

(a) Država kao oblik odnosa kapitala

Polazna tačka za socijalističku teoriju države mora biti klasna borba. »Istorija svih do sada postojećih društava je istorija klasne borbe« (*Komunistički manifest*). I razvitak države nije nikakav izuzetak. Ipak, Marxov veliki doprinos borbi za socijalizam nije bio samo da pokaže društveni razvitak kao proces klasne borbe, već da pokaže da klasna borba ima različite istorijske oblike u raznim istorijskim društvima i da je razumevanje ovih oblika od suštinskog značaja za razumevanje klasne borbe i njenog razvoja. U svakom društvu, istorijski određujući oblik jeste oblik koji na sebe uzima središnji odnos klasne borbe, odnos eksploatacije. »Specifični ekonomski oblik, u kojem se neplaćeni višak rada ispumpava iz neposrednih proizvođača, određuje odnos između onih koji vladaju i potčinjenih... Na ovome se za-

sniva celokupna organizacija ekonomske zajednice koja izrasta iz samih odnosa proizvodnje, a time istovremeno i specifičan politički oblik« (*Kapital*, III tom, str. 709). Stoga, da bi se razumeo kapitalistički razvitak, nije dovoljno da se jednostavno misli u terminima klasne borbe: nužno je da se razume poseban istorijski oblik klasne borbe u kapitalističkom načinu proizvodnje, koji se temelji na posebnom istorijskom obliku koji na sebe uzima odnos eksploatacije. Zbog toga je *Kapital* tako važna polazna tačka za razvijanje materijalističke teorije kapitalističke države (ili bilo kojeg drugog vida kapitalističkog društva) — ne kao neki ekonomski udžbenik marksizma, niti zato što analizira »ekonomsku bazu« prema kojoj se »politička nadgradnja« mora upravljati, već zato što je to rad u kome Marx analizira poseban istorijski oblik koji uzima klasna eksploatacija u kapitalističkim društvima — višak vrednosti proizvodnje — i pokazuje da su za ovaj oblik nerazdvojno vezane određene protivrečnosti i stoga određeni smerovi razvitka.

Osobeno kapitalističkog društva je da se društveni odnosi pojavljuju ne onakvi kakvi jesu (odnosi klasne vladavine), već »uzimaju fantastična oblička različna od njihove stvarnosti« (*Kapital*, I tom, str. 71). U *Kapitalu* Marx je razvio svoju analizu viška vrednosti proizvodnje ne odvojeno, već u kontekstu kritike ovih »fantastičnih oblika«, ili, preciznije, kritiku kategorija političke ekonomije — materijalističku kritiku, koja nije samo pokazala da buržoaski politički ekonomisti nisu bili u pravu, već je pokazala da je priroda eksploatacije u kapitalističkom društvu takva da stvara određene uslovljene oblike društvenih odnosa, oblike koji se pojavljuju na površini i koje ekonomisti razumevaju u kategorijama novca, cene, profita, rente itd.« A baš takvi oblici sačinjavaju kategorije (osnovne pojmove) buržoaske ekonomije. To su oblici mišljenja kakvi vladaju u društvu, dakle objektivni oblici mišljenja za odnose proizvodnje ovog istorijskog određenog društvenog načina proizvodnje, robne proizvodnje« (*Kapital*, I tom, str. 69—70). Cilj materijalističke kritike ovih kategorija nije bio samo da ih opiše kao oblike u kojima se prikazuju odnosi proizvodnje, već takođe da pokaže šta je to u odnosima proizvodnje u kapitalističkom društvu (za razliku od drugih društava) što čini da se oni predstavljaju na ovaj način.¹ *Kapital* je tako materijalistička kritika

¹ Marx je na sledeći način razlikovao svoju analizu od analize buržoaskih ekonomista: »Politička ekonomija je, istina, markar i nepotpuno, analizovala vrednost i veličinu vrednosti i otkrila sadržinu koja se u ovim oblicima krije. Ali nikad nije ni

pojavnih oblika kojima se bavi politička ekonomija, kritika koja je nužno ukorenjena u analizi istorijskog oblika klasne borbe u kapitalističkom društvu — viška vrednosti proizvodnje.

Naš argument je da materijalistička teorija države mora proširiti i razviti ovu kritiku »fantastičnih oblika« koje društveni odnosi izražavaju pod kapitalizmom. Baš kao što i analiza kategorija političke ekonomije mora pokazati da su to pojavnici koji imaju svoje poreklo u višku vrednosti proizvodnje kao kapitalističkom obliku eksploatacije, tako analiza države mora pokazati da je to poseban pojavni oblik društvenih odnosa koji ima svoje poreklo u tom istom kapitalističkom obliku eksploatacije. Ovo podrazumeva, prvo, da materijalistička teorija države ne počinje pitanjem na koji način »ekonomska baza« određuje »političku nadgradnju«, već pitanjem šta je to u odnosima proizvodnje pod kapitalizmom što čini da oni preuzmu odvojene ekonomske i političke oblike. Drugo, analizirajući kapitalističku državu, sledi da nije dovoljno krenuti od klasne borbe: nužno je krenuti od kapitalističkog oblika te borbe, viška vrednosti proizvodnje. To je razlog zašto Engelsovo tretiranje države u *Poreklu porodice, privatne svojine i države*, gde on dovodi u odnos poreklo države jednostavno s pojavom klasnog sukoba, ne obezbeđuje adekvatnu osnovu za materijalističko razumevanje kapitalističke države. To je takođe razlog zašto radovi Gramscija, Poulantzasa i Milibanda (bez obzira na njihove značajne zasluge) ne uspeavaju da obezbede sistematsku osnovu na kojoj se može izgraditi teorija države. Problem nije samo u tome da se država smesti u kontekst odnosa između vladajućih i potčinjenih klasa, već da se smesti u kontekst istorijskog oblika koji taj odnos preuzima u kapitalističkom društvu, odnos kapitala.² Dakle, početak teorije države ne sme ležati niti u specifičnosti političkog, niti u vladavini ekonomskog, već u istorijsko-materijalističkoj kategoriji odnosa kapitala.

Šta je to onda u klasnoj vladavini u kapitalističkom društvu (tj. odnos kapitala) što stvara »fantastičan ob-

postavila pitanje zašto ta sadržina uzima onaj oblik, odnosno zašto se rad predstavlja u vrednosti, a merenje rada njegovim vremenskim trajanjem u veličini vrednosti proizvoda rada« (*Kapital*, I tom, str. 74).

² Tako je polazna tačka za analizu kapitalističke države kapitalističko društvo, ne država uopšte: o ovome videti Müller-Neusüss, 1975. (fragmenti u Holloway i Picciotto, 1977). Država u prekapitalističkim društvima nije, ni u kom slučaju, postojala u istom obliku, kao i upojedinjeni, konkretizovani odnos klasne vladavine odvojen od neposrednog procesa proizvodnje.

lik« države³, što čini da država uzima oblik prividno odvojen od neposrednog procesa proizvodnje? Ili, da na-vedemo Pashukanisovu klasičnu formulaciju: »Zašto vladavina klase ne nastavi da bude ono što jeste — to će reći, podređivanje jednog dela populacije drugom delu? Zašto ona uzima oblik zvanične državne vladavine? Ili, što je isto, zašto mehanizam državne prinude nije stvoren kao privatni mehanizam vladajuće klase? Zašto je odvojen od vladajuće klase — uzimajući oblik bezličnog mehanizma javnog autoriteta odvojenog od društva?« (Pashukanis, 1951, str. 185)

Važna osobina klasne vladavine u kapitalističkom društvu jeste da je ona posredovana robnom razmenom. Radnik nije neposredno fizički potčinjen kapitalisti, njegova potčinjenost je posredovana kroz prodaju njegove radne snage kao robe na tržištu. »Prema tome, radi pretvaranja novca u kapital, mora vlasnik novca da zatiče na robnom tržištu slobodnog radnika, slobodnog u dvostrukom smislu, da kao slobodna ličnost raspolaze svojom radnom snagom kao svojom robom a da, s druge strane, nema na prodaju drugih roba, da je lišen i go, da je slobodan od svih stvari potrebnih za ostvarenje njegove radne snage.« (*Kapital*, I tom, str. 164). Kao što ova potonja sloboda (odvajanje radnika od kontrole nad sredstvima za proizvodnju) čini mogućim odvajanje direktne upotrebe fizičke sile od neposrednog procesa eksploatacije, tako prvi oblik slobode, tj. činjenica da se eksploatacija vrši kroz slobodnu prodaju i kupovinu radne snage, čini nužnim ovo odvajanje direktnih odnosa sile od neposrednog procesa proizvodnje. Zasnivanje kapitalističkog načina proizvodnje nužno uključuje zasnivanje obe vrste slobode — eksproprijaciju seljaštva od zemlje, i ukidanje neposrednih odnosa zavisnosti od individualnih članova vladajuće klase koji su bili sankcionisani silom. Ovo odvajanje odnosa sile od neposrednog procesa proizvodnje i njihovo nužno smeštanje (pošto klasna vladavina mora na kraju krajeva počivati na sili) u jednu instancu odvojenu od pojedinačnih kapitala

³ Država mora proizlaziti iz istorijskog oblika klasne vladavine, a ne prosto iz robne razmene, ili iz odnosa između pojedinačnih kapitala. Potonji pristup zanemaruje suštinu države kao odnosa klasne vladavine i može voditi iluzijama u pogledu mogućnosti buržoaske demokratije. O širenju ovog stanovišta videti naše kritike Flatowa i Huiskena, Altvatera i »Berlinske škole«, u našem uvodu (»Prema materijalističkoj teoriji države«) za Holloway i Picciotto, 1977. Spajanje dva izvora države u našoj kritici Gougha (Holloway i Picciotto, 1976a) sada nam izgleda eklektičko.

zasniva (istorijski i logički) ekonomske i političke oblike kao razdvojene, upojedinjene oblike kapitalističke vladavine. Ovo upojedinjavanje dvaju oblika vladavine nalazi svoj institucionalni izraz u državnom aparatu kao jednom naizgled nezavisnom entitetu. Ovo takođe nalazi izraz u odvajanju pojedinčevog odnosa prema državi od njegovog neposrednog odnosa prema kapitalu, u podvajanju radnika na radnika i građanina, u podvajanju njegove borbe na »ekonomsku borbu« i »političku borbu« — gde ova podvojenost u oblike koje određuje kapital, uključuje prema tome, jedno prihvatanje granica koje nameće kapital.

(b) *Osamostaljenje države i fetišizacija društvenih odnosa*

Ova stvarna, istorijski određena podvojenost ekonomskog i političkog kao dva oblika klasne vladavine stvara iluziju o nezavisnosti »države« od »ekonomije«. Država se, kao i drugi društveni oblici u kapitalizmu (renta, interes itd.), posmatra kao »stvar« odvojena od drugih »stvari« pre nego kao istorijski određen oblik društvenog odnosa kapitala. Takozvana nezavisnost države je samo jedan vid fetišizma robe. U kapitalizmu, društveni odnosi se neprekidno reprodukuju u fetišiziranom obliku, jer u robnoj proizvodnji (a jedino u kapitalizmu je potpuno raširena robna proizvodnja), »se... društveni odnosi... prikazuju kao ono što jesu, tj. ne kao neposredno društveni odnosi samih lica u njihovim radovima, već naprotiv, kao stvarni odnosi među licima a društveni odnosi među stvarima« (*Kapital*, I tom, str. 66). Reprodukcijska društvenih odnosa u fetišiziranom obliku, tj. u »fantastičnom obliku« koji skriva njihovu stvarnost kao oblika klasne vladavine, jeste suštinski deo reprodukcije te vladavine. Osamostaljivanje države mora se posmatrati kao deo ove fetišizacije, kao deo procesa kroz koji reprodukcija polaže mrtvu ruku kapitalističke »stvarnosti«, lažne stvarnosti fantastičnih oblika, na borbu radničke klase. Suštinska nejednakost odnosa kapitala pretvara se u političkoj sferi u fantastičan oblik jednakosti pred državom: jer to je dodatak »slobodi« radnika da u kapitalizmu (za razliku od drugih društava) politički status pojedinaca ni na koji način nije određen njihovim mestom u odnosima proizvodnje. Jednakost političkog položaja čuva i pojačava nejednakost njegovih suštinskih osnova. »Jer, za razliku od drugih oblika eksploatacije, kapitalistički oblik se sastoji baš u

pretvaranju radne snage u robu koja slobodno kruži. Prinudan karakter društva se sastoji u obezbeđivanju toga da su vlasnici radne snage kao robe u položaju da odnesu na tržište samo njenu prometnu vrednost. Otuda je klasni karakter buržoaske države takođe uspostavljen čim država ne pravi razliku između vlasnika različitih »izvora prihoda« (Gerstenberger, 1977). Viđen kroz prizmu države, odnos kapitala je skriven, klasna borba je razbijena, klase su atomizirane u masu pojedinačnih građana — »javna« klasna svest je razbijena u »javno mišljenje«, koje se izražava pojedinačno kroz glasačka mišljenja ili glasačke kutije.

Osamostaljenje države je, kao svi oblici fetišizma, i stvarno i iluzija, pri čemu stvarnost konačno zavisi od uspešne borbe vladajuće klase da sačuva skup društvenih odnosa na kojima iluzija počiva. Nezavisnost države, koja čini deo, i koja je nužna za akumulaciju kapitala, uključuje ne samo nužnost odvojenih političkih institucija, već takođe i stalnu klasnu praksu, koja uključuje strukturalnu i ideološku podvojenost i fetišizaciju ekonomskog i političkog, kao i privatnog i javnog. Opstanak političkih institucija i prema tome i kapitala zavisi od uspeha borbe za održavanje ove podvojenosti, usmeravanjem konflikata koji iskrsavaju iz stvarne prirode kapitalističkog društva u fetišiziranim oblicima buržoaskih političkih procesa. Tako sama podvojenost ekonomije i politike, kao i samo osamostaljivanje države, čini deo borbe vladajuće klase da sačuva svoju vladavinu. Cilj radničke klase je da se stalno bori sa fetišizacijom kao buržoaskom klasnom praksom, da prevazilazi ove fetišizirane oblike, menjajući fragmentarne »ekonomske« i »političke« borbe u totalnu klasnu borbu, i kroz osvajanje i promenu države, da pretvori državnu moć u moć radničke klase. Prema tome, nije samo naučno nezakonano govoriti o »karakterističnoj nezavisnosti ekonomije i politike« koja »nam dozvoljava da zasnujemo političko kao nezavisni i posebni objekt nauke« (Poulantzas, 1973, str. 29), već je takođe suprotno cilju teorije radničke klase. Za reformizam je uvek bilo karakteristično da ističe stvarnost a ne iluziju fragmentacije društvenih odnosa, da prihvata kao datu fetišizaciju klasne borbe u odvojene ekonomske i političke kanale. Dialektika je uvek »u svom racionalnom obliku, izazivala ljutnje i užasavanja buržoazije i njenih doktrinarnih zastupnika, jer u pozitivno razumevanje postojećeg stanja unosi ujedno i razumevanje njegove negacije (njegovog poricanja), njegove nužne propasti; jer svaki postali oblik shvata u toku kretanja, dakle i po njegovoj

prolaznoj strani; jer se ničim ne da tutorisati i jer je u svojoj suštini kritička i revolucionarna«. (Pogovor drugom izdanju *Kapitala*, I tom, str. 24).

(c) *Fetišizam, »Marksistička politička teorija« i »Marksistička ekonomija»⁴*

Analiza države kao upojedinjenog pojavnog oblika odnosa kapitala klasne vladavine daje nam ne samo osnovu da dovedemo u odnos razvoj države s razvojem protivrečnosti kapitala (videti II deo koji sledi), ona nam takođe daje osnovu za kritiku kako buržoaskih teorija države (koje ne uspevaju da prodru iza površinskog pojavljivanja državne nezavisnosti; te su tako nesposobne da razumeju odnos između države i »ekonomije«, jedna nesposobnost koja nije bez svojih praktičnih posledica), tako i nekih marksističkih pristupa. Na ovo poslednje se usredsređujemo u ovom odeljku. S naše tačke gledišta, postoje dve tendencije koje leže u osnovi najvećeg broja marksističkih analiza države rasprostranjenih u ovoj zemlji. Jedan smer je da se dokazuje (ili još češće pretpostavlja) da delatnost države izvire manje ili više neposredno iz »zahteva kapitala«: takve analize se ponekad napadaju zbog »redukcionizma« ili »ekonomskog determinizma« i njihova greška, po našem mišljenju, jeste ta što previđaju nužnu upojedinjenost države kao odvojenog oblika odnosa kapitala. Drugi smer, koji se često zasniva na kritici uprošćenosti »redukcionizma«, mora insistirati na »relativnoj nezavisnosti« političkog, poričući (i još češće previđajući) potrebu dovođenja u odnos oblika, funkcija i granica politike s akumulacijom kapitala i njenim protivrečnostima. Po našem mišljenju, ovaj smer, kojem se može pripisati »politicizam«, pada kao žrtva fetišizirane iluzije koju stvara stvarno upojedinjenje društvenih odnosa kapitalizma. Ono što oba smera imaju zajedničko jeste jedno neadekvatno teoretiisanje o odnosu između ekonomskog i političkog kao odvojenih oblika izraza društvenih odnosa pod kapitalizmom, i neuspeh da se nađu specifičnosti političkog i razvitak političkih oblika, naročito u analizi kapitalističke proizvodnje.

Rasprava o marksističkoj teoriji države u Britaniji dospela je na slepi kolosek Miliband—Poulantzasove rasprave. Ova rasprava dovela je do lažnog razdvajanja pristupa ovih dvaju autora, do razdvajanja između onog

⁴ Za potpuniju diskusiju o marksističkim teorijama države u Britaniji, videti naš uvod u Holloway i Picciotto, 1977.

što se ponekad naziva »instrumentalistički« i onog što se naziva »strukturalistički« pristup (upor. Gold, Lo i Wright, 1975, Poulantzas, 1976), do lažne podvojenosti koja je učinila mnogo da ograniči i osiromaši raspravu. S našeg aspekta potpuno je pogrešno da posmatramo Milibanda, a i Poulantzasa, kao da predstavljaju suprotne alternative u marksističkim analizama države. Oba autora se usredsređuju na političko kao na nezavisan objekt izučavanja, raspravljajući, bar implicitno, da je saznanje specifičnosti političkog nužan preduslov za razvijanje naučnih pojmova. Do izvesnog stepena, ovo je stvar naglašavanja: jasno, ni Poulantzas ni Miliband ne bi osporavali valjanost Marxovog tvđenja da se »politički oblici« mogu razumeti jedino na osnovama »anatomije građanskog društva« (*Predgovor kritici političke ekonomije*, str. 20), ali nijedan od njih ne smatra za važno da analizira ovaj odnos s većom preciznošću. Važna posledica ovog je da nijedan od njih ne pokušava da gradi sistematično na kategorijama istorijskog materijalizma koje je Marx razvio u svojoj analizi te »anatomije« u *Kapitalu* u cilju izgradnje marksističke teorije države. Suprotno tome, za Poulantzasa (eksplicitno) i za Milibanda (implicitno), *Kapital* je prvenstveno (mada ne isključivo)⁵ analiza »ekonomskog nivoa« i tamo razvijeni pojmovi (vrednost, višak vrednosti, akumulacija itd.) su pojmovi specifični za analizu tog nivoa. Na isti način kao što *Kapital* analizira ekonomiju kao jedan »nezavisan i specifičan predmet nauke« (Poulantzas, 1973. str. 29), cilj marksističkih političkih teoretičara jeste, s ovog aspekta, da razmatraju političko kao jedan »nezavisan i specifičan predmet nauke« da razvijaju nove pojmove specifične za »politički nivo« (pojmove kao što su »hegemonija«, »blokovi sila«, »vladajuća klasa« itd.). Prema tome, utoliko ukoliko se ovi autori temelje na Marxovim radovima, oni smatraju da je nužno razviti ne pomenute »ekonomske pojmove«, već »političke pojmove« razvijene na fragmentaran način u Marxovim »političkim spisima« i u »političkim« delovima *Kapitala* (rasprava o »fabričkom zakonodavstvu« itd.). Jedan ovakav pristup, po našem mišljenju, počiva na nerazumevanju Marxovog velikog dela, koje nije analiza na »ekonom-

⁵ To je takođe i Poulantzas posmatrao kao opštije delo koje naglašava prikriveno određenje kapitalističkog načina proizvodnje i razvitak temeljnih pojmova kao što su način proizvodnje, odnosi proizvodnje, itd. Ipak, stanovište naše kritike je da su kategorije koje su posebno razvijene u *Kapitalu* (vrednost, višak vrednosti, akumulacija itd.) shvaćene kao pojmovi specifični za analizu na ekonomskom nivou.

skom nivou«, već materijalistička kritika političke ekonomije, tj. preciznije, materijalistička kritika buržoaskih pokušaja da se analizira ekonomija izolovano od klasnih odnosa eksploatacije na kojima je zasnovana. Konsekventan promašaj Milibanda a i Poulantzasa — a isto se može reći i za Gramscija — da zasnuju svoje analize države na protivrečnostima odnosa kapitala vodi, što se može pokazati⁶, dvema posledicama od fundamentalne važnosti: prvo, nisu u stanju da analiziraju razvitak političkih oblika i, drugo, ne mogu sistematično da analiziraju ograničenja koja državnoj delatnosti postavlja odnos države prema procesu akumulacije.

Ne bi trebalo misliti da ono što smo nazvali »politicizam« (tj. preneglašavanje nezakonitosti države od procesa akumulacije) jeste svojstveno onima koji sebe smatraju »političkim teoretičarima«. Razlika između dve tendencije koje smo pomenuli na početku ovog odeljka ne zavisi od polazne tačke analize, već od koncepcije društvenog totaliteta koja je naglašava. Površnost (tj. propuštanje da se ide iza površine i analiziraju društveni oblici kao oblici odnosa kapitala) koja je karakteristična za Milibanda i Poulantzasa, takođe je osobeni znak »novorikardovaca«. »Novorikardovski« pristup se iznad svega odlikuje naglašavanjem površinskih kategorija kao što su cena, profit, najamnina itd. Materijalističke kategorije koje je razvio Marx da bi objasnio kretanje ovih pojavnih oblika su, ili potpuno odbačene, ili se posmatraju kao »puke apstrakcije«, koje nemaju nikakvog praktičnog značaja za konkretnu analizu. Polazeći, kao što oni to čine, od površinskih kategorija, onda ne iznenađuje što »novorikardovci« prihvataju kao pozitivnu činjenicu razlikovanje između ekonomskog i političkog. Simptomatično je što Ian Gough, u svom članku o »Državnoj potrošnji u razvijenom kapitalizmu« (1975), možda najrazvijenijem tretiranju države sa stanovišta ove posebne perspektive, počinje s ekonomskom analizom državne potrošnje, a zatim se obraća za razumevanje opšteg karaktera države stručnim političkim teoretičarima, Milibandu i Poulantzasa. On njih citira kao autoritete za naglašavanje nezavisnosti države: »Za obojicu, i Poulantzasa i Milibanda, kapitalistička država je relativno nezavisno biće koje predstavlja političke interese vladajuće klase i koje je situirano unutar polja klasne borbe«. (1975, str. 64) Pošto je država tako oslobođena, autoritetom teoretičara politike, od nužnih potreba koje postavlja kapitalistička akumulacija, Gough je takođe

⁶ O ovome videti naš uvod za Holloway i Picciotto, 1977.

oslobođen potrebe da analizira granice koje državnoj delatnosti postavljaju njeni sopstveni strukturni odnosi prema procesu kapitalističke proizvodnje. Za njega (i za »novorikardovce« uopšte), odrednice i granice državne delatnosti izviru, ne iz protivrečnosti odnosa kapitala, već iz »sudara obe vrste faktora...: zahteva savremenog kapitalizma i stanja klasne borbe« (1975, str. 73). Kao za Poulantzasa, Milibanda i njihove sledbenike, tako je isto i za novorikardovce klasna borba proces spoljašan kapitalističkoj akumulaciji: ova poslednja je viđena suštinski kao ekonomska, a sve prethodno — kao političko. Pošto odnos između ekonomskog i političkog nikad nije sistematski izveden iz njihovog jedinstva kao oblika odnosa kapitala, odrednice državne delatnosti nikada se ne mogu razumeti drukčije nego kao eklektički spoj raznih faktora.⁷

Ako ovi pristupi koji počinju od autonomije političkog treba da budu odbačeni budući da nužno propuštaju da nam omoguće razumevanje odrednica i granica državne delatnosti, da li nas to onda ponovo vraća »čeličnom ekonomskom determinizmu« (Gramsci, 1971, str. 223) koji ovi autori kritikuju? Ako insistiramo na tome da se počne s kategorijom kapitala, zato što su protivrečnosti odnosa kapitala (kao temeljnog oblika koji prima klasni antagonizam u kapitalističkom društvu) ono što nam obezbeđuje osnov za razumevanje dinamike društvenog i političkog razvitka u kapitalizmu, problem prirode odnosa između državne delatnosti i akumulacije kapitala, ostaje. Ili, ako bi se ovaj problem jednostavno odbacio kao da i nije problem, ako bi se nezavisnost političkog porekla, a korespondiranje između delatnosti (i strukture) države i zahteva kapitalističke akumulacije smatralo kao dato? Sigurno je da se ova pretpostavka nalazi u delima mnogih marksista, između ostalih kod tzv. »fundamentalista«.⁸ Tako je Yaffe, na primer, ko-

⁷ Tako npr.: »Tako međusobni uticaj dugoročnih društveno-ekonomskih stremljenja, politička strategija kapitalističke države i klasna borba koja se nastavlja, isključuju bilo kakvo prsto, uz pomoć jednog faktora, objašnjenje društvenih politika« (Gough, 1975, str. 76). Površno gledano, ovo je naravno istina, ali međusobna povezanost ova tri »faktora« i način na koji odgovaraju na protivrečnosti odnosa kapitala, ostaje neobjašnjeno.

⁸ Upor. Fine i Harris, 1976a. Mi ne upotrebljavamo termin u ovom degenerisanom smislu. Mi smo takođe mogli da označimo Mandelov rad kao jedan primer »reduktionističkog« stremljenja. Ovo je posebno jasno iz njegovog tretiranja integracije Evrope, u njegovom argumentu da budućnost integracije Evrope potpuno zavisi od oblika koje će preuzeti, centralizacijom kapitala. Za diskusiju o Mandelovoj teoriji, koja skreće u ovom smeru, videti Holloway, 1976.

rektno stavio snažan naglasak na ulogu državne potrošnje u sadašnjoj krizi. Kritikujući »novorikardovce«, on je ispravno naglasio da državna potrošnja nije opšti lek koji će izlečiti bolesti kapitalizma, da ima granica obimu i efektima državne potrošnje, koji su rezultat njene neproduktivne prirode i stoga zahteva akumulacije. Ovo je značajno i veliko unapređenje »levičarskog« gledišta koje ne dospeva dalje od naglašavanja kapitalističkog sadržaja državne delatnosti ako ne razmatra ograničenja nerazdvojno povezana s oblikom te delatnosti. Ipak, značajno je da iako pridaje veliki značaj državnoj potrošnji, Yaffe ne nalazi za potrebno da dalje nastavi analizu države. Ono što je rezultat ovakvog gledanja je pre jedan monolitan pogled na državu, u kojem se rast državnog aparata pripisuje jednostavno državnoj posleratnoj obavezi za potpunim zaposlenjem, i u kojem je efekat državne potrošnje viđen tako kao da je najadekvatnije zahvaćen klasifikacijom u kategorije »proizvodne« i »neproduktivne« potrošnje.

Iako Yaffeova analiza može biti vredna u grubim crtama, ipak ona ostavlja mnogo nerešenih problema. Pitanje o tome na koji se način zasnivaju interesi kapitala kroz politički sistem, nije čak ni postavljeno. Za njega »posredovanje buržoaske države izrasta direktno iz potreba kapitala« (Bullock i Yaffe, 1975. str. 33). Ali, kako onda da shvatimo ulogu buržoaske demokratije i kako da objasnimo pojedine državne intervencije koje, veoma jasno, ne odgovaraju interesima kapitala? I ponovo, problem protivrečnosti unutar samog državnog aparata, nije ni postavljen: »Ovaj aparat je jednostavno jedno uvećanje neproduktivne potrošnje« (1975, str. 34) Yaffeovo veliko unapređenje analize novorikardovaca jeste naglašavanje da iako, sadržinski gledano, delatnost države favorizuje kapital, ipak postoje određena ograničenja nerazdvojno povezana s oblikom države, ograničenja postavljena državnoj delatnosti od strane prirode njenog odnosa prema procesu akumulacije. Ipak, Yaffe se usredsređuje isključivo na jedan vid ovih ograničenja, name, na činjenicu da državna potrošnja predstavlja jedan izvod iz totalnog društvenog viška vrednosti, pa je stoga ograničena od strane suparničkih prava pojedinačnih kapitala na onaj deo viška vrednosti koji je nužan ako akumulacija treba da se nastavi. Unutar ovih granica, pretpostavljeno je da država deluje racionalno u interesu kapitala. Ipak, ovo je sigurno samo jedan aspekt ograničavanja državne delatnosti: za potpunije razumevanje države, nužno je analizirati i ostala ograničenja koja iskrsavaju iz prirode državnih strukturalnih odno-

sa i zbog njihovog odvajanja od neposrednog procesa eksploatacije — ograničenja koja uveliko sužavaju ili pokazuju nemogućom državnu delatnost u skladu s racionalnim interesima kapitala, koji ne bi poštovali granice državne potrošnje.⁹

Fine i Harris nastoje da prevaziđu novorikardovsko-fundamentalistički spor i da krenu korak dalje s analizom države, u svojoj kritici Gougha (1976 a) i u svom časopisu savremenih diskusija (1976 b). Oni korektno kritikuju Gougha zato što nije pošao od kategorije kapitala; takođe korenito, oni ipak naglašavaju specifičnost političkog i značaj razvijanja materijalističke teorije države. Ipak, oni ne napreduju daleko u analizi odnosa između kapitala i države, uglavnom zbog toga što posmatraju kapital kao ekonomsku kategoriju i usvajaju jednostavan baza—nadgradnja model društva, u kojem je ekonomska baza primarni određujući faktor. Kapital i ekonomija su tako *a priori* postavljeni kao odvojeni od političkog, tako da nije jasno kako se jedinstvo (i međudodnosi) odvojenih sfera mogu analizirati. Mi bismo pokušali da dokažemo da je ovakva polazna pozicija nesposobna da dovede do rešenja problema: ono što je potrebno nije ekonomska nego materijalistička teorija države. Ekonomsko ne bi trebalo posmatrati kao osnov koji određuje političku nadgradnju, već bi radije ekonomsko i političko trebalo posmatrati zajedno kao oblike društvenih odnosa, oblike postavljene osnovnim odnosom klasnog sukoba u kapitalističkom društvu, odnosom kapitala, oblike čije odvojene egzistencije izvire, i logički i istorijski, iz prirode tog odnosa. Razvitak političke sfere ne bi trebalo da bude viđen kao odraz ekonomske sfere, već bi trebalo da se razume u terminima razvitka odnosa kapitala, tj. klasne eksploatacije u kapitalističkom društvu. Polazna tačka ne sme biti ni osobenost političkog, niti svođenje državne delatnosti na »logiku kapitala«, nego jedna analiza koja pronalazi osobenost političkog u prirodi odnosa kapitala.¹⁰ Bez prihvatanja ovoga kao polazne tačke čini nam se nemogućim dalje napre-

⁹ Za potpuniju diskusiju o granicama državne delatnosti posebno videti Blanke — Jürgens — Kastendiek I, 1977, i Hirsch, 1977.

¹⁰ Velika zasluga diskusija u Zapadnoj Nemačkoj, ma kakva da su njihova sopstvena ograničenja i čorsokaci, jeste u tome da su one polazile od odnosa kapitala i nastojale da pronađu osobenost političkog u tom odnosu. Za prevode nekih od glavnih doprinosa nemačkom sporu i diskusiji o glavnim nitima argumenta, videti Holloway i Picciotto, 1977.

dovanje od grešaka nerazdvojno vezanih za »politici-
zam« i prevelikih pojednostavljenja »ekonomskog reduk-
cionizma«.

II RAZVITAK OBLIKA I FUNKCIJA DRŽAVE

U prvom delu ovog članka naglasili smo značaj razumevanja države kao oblika odnosa kapitala, tj. kao osobenog spoljašnjeg oblika jednog istorijski specifičnog oblika klasne vladavine. Bitno je, ipak, razumeti odnos kapitala kao istorijsko-materijalističku a ne samo logičku kategoriju. Naglasiti značaj započinjanja analize od odnosa kapitala ne znači svesti analizu države na analizu »logike kapitala«. Nedostatak tzv. »kapital-logika« pristupa državi¹¹ je da dok naglašavaju značaj razumevanja kapitala kao društvenog odnosa, ne ističu dovoljno da je ovaj odnos, odnos klasne borbe; ili, u onim slučajevima u kojima je kapital predstavljen kao odnos klasne borbe, klasna borba ima tendenciju da bude potpuno podvedena pod njegovu formu. Ovo precenjuje mogućnosti analize oblika i dosledno vodi ka preteranom determinizmu i jednostranom viđenju društvenog razvitka. Ipak, važno je razumeti granice analize oblika: mada se klasna borba ne može razumeti drukčije osim u svom odnosu prema sebi protivrečnom obliku (kapitalu) ovo ne znači da se ona može prosto svesti na njegov oblik. Analiza oblika je od presudnog značaja kada treba da nam pruži razumevanje granica i dinamike klasne borbe u kapitalizmu, ali ako treba da razumemo stvarni razvitak te borbe (od koje država nije ništa drugo do oblik), onda ova analiza mora biti dopunjena pojmovno prožetim istorijskim istraživanjem. Kao što Hirsch kaže: »Istraživanje funkcija države mora se temeljiti na pojmovnoj analizi istorijskog smera procesa kapitalističke akumulacije. Svakako, mora se imati na umu da ovo nije pitanje logičkog izvođenja apstraktnih zakona, nego stvar pojmovno artikulisanog razumevanja istorijskog procesa« (1977).

Kao što Rubin ističe, Marxov metod sastojao se u analiziranju sveukupnosti društvenih odnosa na logičko-istorijski način, krećući se od najtemeljnije i najelementarnije kategorije ka odnosima u kojima se sve vi-

¹¹ Ovde imamo na umu pre svega radove Altvatera, Müllera, Neusüss, Blankea, Jürgensa i Kastendieka. Ipak, nije nipošto opravdano smatrati da svi moderni nemački radovi slede pristup »kapital-logike«.

še povećava složenost. »Marxov sistem ispituje niz sve složenijih ekonomskih oblika' stvari, ili ,definicija oblika' (Formbestimmtheiten) koji odgovara nizu sve složenijih proizvodnih odnosa među ljudima« (Rubin, 1972, str. 37). Rubin ispravno naglašava dva krucijalna vida Marxovog metoda: prvo, da je to logička analiza koja počinje s najtemeljnijom kategorijom (pažljivo izolovanom, naravno, apriornim procesom) i nastavlja ka kategorijama koje su logički zavisne i izražavaju sve složenije odnose (Rubin, 1972, str. 31, i dalje); ali, isto, da »snaga Marxove teorije ne počiva na činjenici da je ona potpuno zaokupljena složenošću, bogatim društveno-ekonomskim sadržajem uzetim iz stvarnosti i objašnjenim snagom apstraktnog mišljenja« (str. 91). Marxove kategorije se stoga ne smeju posmatrati kao puke logičke apstrakcije već kao nastojanja da se objasne »snagom apstraktnog mišljenja« promenljivi oblici klasne borbe, onako kako se oni istorijski razvijaju: »Marxov logički način poimanja ekonomije je, kao što Engels kaže, izvorno istorijski, lišen svog konkretnog istorijskog oblika i haosa slučajnosti'. On stoga osigurava — premda apstraktno — vernu sliku stvarnog istorijskog procesa, ispravljenu sliku, ali ispravljenu u skladu s principima koji nam omogućavaju da tako zahvatimo istorijske procese da svaki momenat može biti viđen u razvojnoj tački svoje potpune zrelosti, u času svoje klasične savršenosti« (Rosdolsky, 1974, str. 65).

Zato se, razvijajući analizu države iz protivrečnosti kapitala, ne zanimamo čisto logičkim iznošenjem »izvođenja«, niti stavljanjem u prvi plan metafizičkog pogleda na kapital: kapital je društveni odnos eksploatacije, a akumulacija kapitala je oblik koji poprma klasna borba, da bi okrepila, razvila ili uništila taj odnos. Ali, ovaj odnos je bremenit određenim protivrečnostima i stoga za njegov oblik nerazdvojno vezanim smerovima razvitka, pa je upravo razumevanje ovih smerova, značajno za ishod same klasne borbe. »Ljudi stvaraju sopstvenu istoriju, ali ne pod okolnostima koje su sami izabrali«.

U preostalom delu ovog članka pokušavamo da skiciramo okvir za analizu razvoja države i njenog odnosa prema promenljivim oblicima kapitala. Razvoj borbe za akumulaciju kapitala ima određene istorijske oblike, koje Marx poima u kategorijama apsolutnog i relativnog viška vrednosti proizvodnje: mi predlažemo da na temelju ovih sukcesivnih dominantnih oblika viška vrednosti proizvodnje treba razumeti razvoj već zasnovane kapitalističke države. Nužno je, ipak, pre toga stvoriti teo-

riju države na opštem nivou robne proizvodnje, istorijski izvornog, a logički najopštijeg određenja kapitala kao društvenog odnosa.

a) *Širenje robne proizvodnje: uspostavljanje prethodnih uslova akumulacije*

Prvi momenat kapitalističke države, i stoga njeno prvo ograničenje, jeste uspostavljanje i očuvanje raširene robne proizvodnje. Centralizovana država, u kojoj je politički status odvojen od ekonomske aktivnosti, proizlazi i pojačava ili reprodukuje fetišizovane društvene odnose koji su rezultat robne proizvodnje. Kapitalistička država proizlazi iz razdvajanja proizvodnje i potrošnje;¹² stoga je njena prva funkcija da garantuje razmenu, kao posrednika između proizvodnje i potrošnje. Razmena u razvijenoj robnoj proizvodnji (kao suprotnost sporednoj tradiciji sitne robne proizvodnje) pokazuje osnovnu protivrečnost: ona, s jedne strane, uključuje međusobno povoljne prilike, ali isto tako i prinudu, koja proizlazi iz potrebe za razmenom. Ova protivrečnost se prevazilazi odvajanjem »političkog« aspekta odnosa razmene i njegove kontrole od strane centralne sile — države. Tako je država onaj faktor kroz koji se konstituišu opšti uslovi na kojima počiva rukovođenje razmenom, pri čemu se ostavlja da pojedinci zaključuju pojedine »ekonomske« pogodbe. Odvajanje proizvodnje od potrošnje takođe uključuje pretvaranje pojedinaca u ekonomske subjekte i stoga zasnivanje sistema privatnog vlasništva. Ova individualizacija privatnog vlasništva istorijski se sastojala u raspadanju raznih »feudalnih« oblika zajedničke imovine, i time u odvajanju radnika od sredstava za proizvodnju (uglavnom zemlje), čime je radniku ostala jedino sopstvena radna snaga za prodaju.

Istorijski, širenje robne proizvodnje, bilo je od XV i XVI veka pod uticajem evropskih apsolutističkih država, koje su se u stvari i razvile sahrđavajući političke konflikte stvorene unutar feudalizma zbog porasta rob-

¹² Ovo nije jednostavno puki logički naglasak, već aktuelni istorijski pokret. Videti E. P. Thompsonov čuveni članak o pobunama u XVIII veku zbog hrane (Thompson, 1971) kao izvanredan opis klasne borbe koja se vodila oko komercijalizacije proizvodnje hleba. Članak govori i o tome kako su se ove pobune odrazile na promene u obliku države, državnu delatnost i ideologiju.

ne proizvodnje i trgovačke prakse.¹³ U ovom periodu je prvi put ustanovljen široki okvir nacionalnog i internacionalnog državnog sistema. Zasnivanje političkih zajednica kao rezultat, i ujedno kao faktor daljeg razvoja proizvodnje za razmenu, dogodilo se istorijski, unutar drukčije određenih društvenih, ekonomskih i geografskih okolnosti. Tako je istorija različitih nacionalnih država u početku snažno određena uticajem različitih posebnih uslova u kojima su ove države nastale — geografskih i drugih. Tek sa narastajućom akumulacijom kapitala, u njihovom razvoju dolazi do nekog zbližavanja: kao rezultat uticaja složenog i neravnomernog razvitka na politički sistem i, isto tako, kao rezultat uticaja svesnog političkog upravljanja, proizašlog iz kopiranja, na model ekonomske aktivnosti.¹⁴ Politička zajednica je određena u terminima geografskih granica, i ove su ono što je ostalo pošto je razmena proširila društvene zajednice zasnovane na proizvodnji za upotrebu, preko utvrđenih geografskih sfera. Izdvojeni politički procesi počeli su da bivaju rukovođeni naročitom silom koja je proizlazila iz protivrečnosti i borbe, kao najspособnija da obezbedi političko jedinstvo i izvan društvenog prostora određenog geografski. Ovo je, tako, izvor sistema nacionalne države, određivanog od samog početka od strane evropskih država.

Rekli smo da je početni momenat formiranja kapitalističke države pod uticajem širenja robnih odnosa. Ipak, pre nego što se robna privreda potpuno uspostavila (kad radna snaga postaje roba i kad se ostvari prvobitna akumulacija kapitala), društveni odnosi i državni oblici nisu nipošto vođeni ravnopravnom razmenom, nego, mnogo pre, njenom suprotnošću, prinudom. Tako se trgovačka država stvara na trgovačkim privilegijama,

¹³ Tako postoji samo jedna jasna protivrečnost između Andersona (1974), koji insistira na feudalnoj prirodi političkog ustrojstva kapitalističke države, i H. Gerstenberger (1973), koja naglašava da su za vreme merkantilnog perioda, sve temeljne funkcije kapitalističke države i svi preduslovi za akumulaciju bili uspostavljeni, ali da su liberalni oblici klasične Rechtsstaat (pravne države) morali tek da se izbore u buržoaskim revolucijama.

¹⁴ To je dobro naglasila H. Gerstenberger, 1975. Ovo bi trebalo držati na umu u odnosu na integraciju Evrope, koja je u nekim aspektima institucionalizacija procesa presađivanja ili koordiniranja političkih struktura, kao odgovor na jedinstveni ekonomski razvitak, ili da bi se podstakao ujedinjeni ekonomski razvitak. O razvoju ovog gledišta, videti naš raniji spis, koji u mnogome dovodi u vezu argument pružen ovde, s procesom integracije Evrope: Holloway i Picciotto, 1976 b.

monopolima i propisima trgovine. To olakšava komercijalizaciju poljoprivrede i, dosledno tome, odvajanje seljaka od zemlje. Glavna crta je neposredna upotreba tako stvorenog »viška populacije« kao radne snage, putem raznih sistema neposrednog i prinudnog rada: zakona o skitnicama, popravnih domova, deportovanja u kolonije itd. Svi oblici politike i ideologije takve države pokazuju neočekivane protivrečnosti između državne sile, koja ima za cilj da bude država društva kao celine, ali koja s druge strane, stalno favorizuje trgovačke privilegije i akumulaciju bogatstva. Tako, trgovačku državu ne odlikuju odnosi ravnopravne razmene, već odnosi nejednakog prisvajanja, bogaćenja, koje podržava autoritet i sila.

Ovde se naše mišljenje razlikuje od mišljenja Heide Gerstenbergera, da je apsolutistička trgovačka država predstavljala sukob između forme i funkcije, u tom smislu, da su funkcije države bile buržoaske i da sama njena forma to još nije bila. Po našem mišljenju, oboje, i forma i funkcija, predstavljale su prvi moment razvitka kapitalističke države, nedovoljno razvijene. Promena države ne potiče od razvijanja sukoba između forme i funkcije, već proističe iz protivrečnosti određenog načina proizvodnje. Idući izvan granica oblika u okviru kojih se dotle razvila, i iskrsava kroz borbu kapitalističke proizvodnje na adekvatnijoj osnovi. Tek kao deo ovog procesa, moramo videti i borbu između oblika koji se menjaju, i frakcija države. Ovde moramo naglasiti da analitički momenti ostaju jedan vid kapitalističke države, sve dok su elementi odnosa kapitala, iako prekriveni i pod uticajem njegovog daljeg razvoja. Zbog toga što ovi momenti ne mogu biti analizirani kao čisti apstraktni pojmovi logički izvedeni iz odnosa kapitala, mi skiciramo njihov razvitak kao jedno istorijsko kretanje, ali u terminima pojmovno prožete, stilizovane analize te istorije. Dakle, sve dok prvobitna akumulacija kapitala nastavlja da bude element kretanja kapitala, u zajednici sa drugim, dominantnijim elementima, dotle aspekti kao što su paternalistički i autoritarni oblik države, sama nacionalna osnova države i funkcije kao što je, na primer, privatizacija svojine, nastavljaju da budu elementi državnog oblika. Ovo, ipak, ne znači reći da specifične institucije — monarhija, na primer, ustanovljene kao deo jednog ranijeg istorijskog kretanja, ostaju nepromenjene, niti da samo one otelovljuju one primerenije i sada dominantne momente odnosa kapitala.

b) Primarne protivrečnosti akumulacije i liberalni aspekt države

Tamo gde se uspostave preduslovi za kapitalističku akumulaciju, važi pravilo da što se rigoroznija ravnopravnost razmene može nametnuti, efikasnije će akumulacija, sama po sebi, reprodukovati društvene odnose, ili to bar tako izgleda. Kapitalistička akumulacija je obeležena sjedinjavanjem suprotnosti proizvodnje i optičaja. Sa tačke gledišta akumulacije, optičaj robe je jednostavno sfera u kojoj se robni kapital realizuje kao novčani kapital i vraća u sferu proizvodnje, u najkraćem mogućem vremenskom intervalu. Tako nije slučajno da su klasične ekonomije, kao i liberalna politička teorija, bile formulisane u Britaniji od kraja XVIII veka, pa sve do reforme politike i struktura ove dominantne kapitalističke države, na takav način da daju najslobodniji mogući prostor akumulaciji. Ovo upotpunjuje odvajanje politike i ekonomije. »Organizacija izgrađenog kapitalističkog procesa proizvodnje lomi svaki otpor... nem pritisak ekonomskih odnosa zapečaćuje kapitalistovu vlast nad radnikom.« (*Kapital*, I tom, str. 765)

Već smo naglasili da je izrastanje liberalnog ideala ravnopravne razmene bilo moguće jedino primenom njegove suprotnosti — prinudom. I naravno, primena ovog ideala ravnopravnosti, proizvodi svoju suprotnost — nejednakost. Princip jednakosti deluje jedino u sferi optičaja: »Oblast prometa ili robne razmene, u čijem se okviru vrši kupovanje i prodavanje radne snage, bila je uistinu pravi raj prirodnih čovekovih prava. U njoj vladaju jedino Sloboda, Jednakost, Svojina i Bentam. Sloboda! jer se kupac i prodavac neke robe, recimo radne snage, opredeljuju samo svojom slobodnom voljom. Oni ugovore zaključuju kao slobodne, pravno jednake ličnosti. Ugovor je krajnji rezultat u kome njihove volje dolaze do zajedničkog pravnog izražaja. Jednakost! jer se jedan prema drugom odnose samo kao vlasnici roba, i razmenjuju ekvivalent za ekvivalent. Svojina! jer obojica raspolažu samo svojim. Bentam! jer i jedan i drugi vode računa samo o sebi. Jedina moć koja ih sastavlja i dovodi u uzajamni odnos jeste moć njihove sebičnosti, njihove posebne koristi, njihovih privatnih interesa.« (*Kapital*, tom I, str. 171) Stvari izgledaju mnogo drukčije ako se upustimo u stvarnost proizvodnje, jer tamo vidimo da: »zakon prisvajanja, ili zakon privatne svojine, koji počiva na robnoj proizvodnji i robnom prometu, preobraća se samom svojom unutrašnjom neizbežnom dijalektikom u neposrednu svoju suprot-

nost... stalno kupovanje i prodavanje radne snage jeste taj oblik. Sadržina je da kapitalist jedan deo već opredmećenog tuđeg rada, koji on neprekidno privsvaja bez ekvivalenta, stalno iznova razmenjuje za veću količinu živoga tuđeg rada.« (*Kapital*, tom I, str. 598)

Protivrečnosti akumulacije proizilaze iz potrebe da se izvuče višak vrednosti od živog rada. Neposredne protivrečnosti ovog procesa sastoje se u stalnom podrivanju pojave jednakosti razmene u sferi prometa, nejednakošću u sferi proizvodnje. Ovo su protivrečnosti liberalnog kapitalizma i liberalnog momenta države. Marxova analiza borbi oko dužine radnog dana, omogućava klasičan uvid u prirodu ovih protivrečnosti. On naglašava (*Kapital*, I tom, str. 519) da je, tek pošto je kapitalistički način proizvodnje u razvijenom obliku moderne industrije postao sveopšti, vladajući oblik proizvodnje, gramzivost kapitala uzela oblik žeđi za apsolutnim viškom vrednosti i ekstremnim produženjem radnog dana. Borba između kapitala i rada oko dužine radnog dana (apsolutni višak vrednosti) pokazuje najjasnije protivrečnosti ravnopravne razmene (*Kapital*, I tom, str. 228—230); pošto su društveni odnosi proizvodnje ustanovljeni na temelju najamnog rada i prividne ravnopravnosti razmene najamnina za radnu snagu, radničku klasu kapitala pritiska sve do granica ceđenja apsolutnog viška vrednosti iz radne snage. Klasne borbe iz tog perioda rezultirale su integracijom radničke klase i ponovnim uređenjem kapitala u takve oblike, uključujući i oblike države, koji su obezbeđivali kontinuitet akumulacije kapitala, dok su i dalje neumitno vodili povećanju protivrečnosti kapitalizma. Oblici liberalne faze kapitalizma, suštinski uključuju u sebe napor i pokušaj da se prevaziđu protivrečnosti koje proizlaze iz kapitalističkog načina proizvodnje, putem rešavanja svih sukoba u sferi prometa i u terminima odnosa razmene.

Liberalna kapitalistička država je stoga stalno angažovana na poslu očuvanja principa slobode i jednakosti, stalno modifikujući njihovu primenu u praksi, ne bi li prevazišla protivrečnosti koje neprestano proizvodi središnja protivrečnost koja je u samom srcu odnosa proizvodnje.

Dakle, njene ideologije i institucije, zasnovane na ravnopravnosti razmene u sferi prometa robe, stalno se cepaju pod uticajem protivrečnosti prouzrokovanih nedostatkom svake slične ravnopravnosti u sferi proizvodnje. Jedan primer stalno obnavljane liberalističke dileme: da li »sloboda pojedinca« povlači potpuno neogra-

ničena prava na formiranje sindikalnih udruženja?¹⁵ Mala nedoumica koju liberalizam redovno svodi na pragmatizam ideologija, kao što je, na primer, utilitaristička »filozofija trgovaca«. Ipak, utoliko ukoliko politika može biti ograničena na sferu prometa, a odvojena od »ekonomskih« sfera proizvodnje, liberalizam postiže svoj cilj.

Strukture liberalne države pokazuju iste temeljne protivrečnosti kao i liberalna ideologija. Mehanizam koji najjasnije odražava protivrečnosti robne razmene jeste pravni postupak. U doburžoaskom periodu ovaj aparat se razvio kao deo procesa podsticanja i širenja robne razmene pod upravom narastajućih trgovačkih centralizovanih autokratija apsolutističkog perioda: u Engleskoj »Kraljeva pravda« u svom raznovrsnom rasklimatanom razgranavanju; na drugim područjima prihvatanje iskristalisanog tzv. rimskog prava, koje je kombinovalo ideale sitne robne privrede i proceduralne i ideološke garancije za vladavinu suverene centralne državne moći (videti Anderson, 1974, str. 26. i dalje). Napoleonske i ranoviktorijanske reforme pravnih procedura približile su ih još više mogućnosti odražavanja ideala ravnopravne razmene koja je postala dominantna, kao što je i sfera prometa postala sfera ostvarenja industrijskog kapitala, pre nego sfera prvobitne akumulacije trgovačkog kapitala.¹⁶ Sudski postupak služi da obezbedi procedure i opravdanja za oporavak tržišnih transakcija koje su pretrpele neuspeh: upotrebljivost presude spora između dve pojedinačne, zainteresovane »strane« sudom »neutralnim« u odnosu na taj spor. Ovo takođe služi da zasnuje opšte uslove za stimulisanje prometa, unapred sprečavajući propast u pojedinačnim transakcijama: stranke same moraju da poštuju ili da ponovo odrede rokove spornih transakcija, anticipirajući verovatni ishod pribegavanja dostupnim procedurama. (Weber daje snažan naglasak karakteristikama predskazljivosti itd., koje čine sudski postupak prikladnim za »tržišni« kapitalizam). Ipak, od samog početka vladavine kapitalističke akumulacije osnovna protivrečnost nejednakosti u proizvodnji stvara protivrečnosti u sferi prometa. Tako počinje razvoj i širenje pravnih postupaka pod stegom

¹⁵ Marx daje primer koji pokazuje kako je ideologija ravnopravne razmene prisiljena na uslužnost: zakonodavstvo koje je pokušalo da ograniči rad dece, obrazloženo je u Parlamentu ne kao sprečavanje »slobodne« trgovine rada, već zato što prodaja dečjeg rada od strane roditelja nije »slobodna« već je oblik ropstva. (*Kapital*, I tom, str. 402) Ovo jasno pokazuje ograničenja liberalne ideologije.

¹⁶ O ovome videti Roberts, 1960.

»vladavine zakona« istovremeno s njegovim progresivnim slomom i oporavljanjem. Uticaj konfliktnih društvenih situacija na presuđivanje ne može biti ostavljen pojedincima, pa se dopunjava umnožavanjem zvaničnih državnih tela, koja mogu selektivno pokretati državnu intervenciju radi uspostavljanja razmene jednakih vrednosti (značajno u porastu fabričkih nadzorništava, obrazovanja, zakona o sirotinji itd. u Britaniji). Štaviše, ni legalna ideologija ne može dalje da se razvija od prilike do prilike, zbog opštih principa kao što su: »pravednost«, »razumnost« »sposobnost predviđanja« itd. Sve više se traže posebni zakони, tj. zakonodavstvo. Parlamentarno zakonodavstvo je tako klasičan oblik dejstva liberalne države, koja koristi individualističke ali »egalitarne« institucije buržoaske predstavničke demokratije da ustanovi opšte primenljiva ali specifično formulisana pravila koja štite društvenu dobrobit: tj. obuzdavanje neposrednih protivrečnosti akumulacije.

Stoga vidimo da se oblici države ponovo ustanovljuju, nadopunjuju ili reformišu, kao deo procesa obuzdavanja novih protivrečnosti koje su posledica novog stupnja u razvoju kapitala, da bi nanovo stvorili ili preuredili odnose kapitala u nove oblike. Isto tako, i funkcije države se revidiraju i zamenjuju, otuda što su i one pod uticajem vladajućih protivrečnosti svakog momenta kapitalizma. Na primer, videli smo da su kontrola novca i sistemi srazmernosti u državi prvo bili centralizovani, jednostavno kao sredstva podsticanja robne razmene i prvobitne akumulacije. U odnosu prema akumulaciji kapitala ove funkcije su se transformisale, pošto industrijski kapital zahteva strožiju kontrolu novčanog kapitala i potvrdu smanjenja špekulacija i stimulisanje brzog ostvarenja robnog kapitala, na temelju ravnopravne razmene.

c) Podruštvljavanje proizvodnje i tendencija padanja profitne stope

Od kraja XIX veka pa nadalje, akumulacija postaje sve zavisnija od relativnog viška vrednosti proizvodnje kao dominantnog oblika eksploatacije. Izvlačenje apsolutnog viška vrednosti se brzo popelo do nivoa protivnog prirodnim granicama — iscrpljivanje latentne rezervne armije i opasnost fizičkog uništenja radne snage. Istorijski, ovo je stvorilo sukobe koji su doveli do nametanja izvesnih ograničenja pojedinačnim kapitalima, koja su bila nužna u interesu kapitala uopšte, i do

preduzimanja takvih aktivnosti, kroz čitavu državu, koje će omogućiti kontinuiranu reprodukciju i akumulaciju kapitala. Ali, akumulacija koja se temelji na relativnom višku vrednosti nije ništa manje protivrečna od one koja se temelji na apsolutnom višku vrednosti: ona nema tendenciju da fizički uništi radnu snagu, ali ima tendenciju da relativno izbaci živi rad iz procesa proizvodnje. Ponovo, kapital ima tendenciju da eliminiše (ne fizički, već iz procesa valorizacije) temelj sopstvene akumulacije. Ova protivrečnost manifestuje se u tendenciji padanja profitne stope.

Oni koji su čitali *Kapital* više kao ekonomski tekst nego kao materijalističku kritiku političke ekonomije (i »discipline« ekonomije kao fetišiziranog oblika misli) često propuštaju da shvate da tendencija padanja profitne stope nije ekonomski zakon: tj. to nije isto što i opadajuća tendencija, kao što joj se ponekad pripisuje (na primer, Gough, 1975, str. 57), niti se nužno manifestuje kao empirijski vidljiv pad u iznosu profita, zahvaljujući izmerljivom porastu u vrednosnom sastavu kapitala (upor. Mattick 1959). Zakon tendencijskog pada profitne stope, nije ništa drugo do vrednosno teorijski izraz protivrečnosti sadržanih u obliku koji uzima klasna eksploatacija u razvijenom kapitalističkom društvu. U kapitalizmu vladajuća klasa je prisiljena da u cilju ostvarenja relativnog viška vrednosti, stalno isključuje iz proizvodnog procesa klasu čija je eksploatacija suštinski preduslov njene sopstvene egzistencije, i da tako stalno podriva sopstvene temelje. Ovo se izražava u tendenciji organskog sastava kapitala da se povećava i, dosledno, u tendenciji pada profitne stope. Da bi preživeo posledice ove tendencije, kapital mora neprekidno da se upinje da reorganizuje i intenzivira odnose eksploatacije rada i, takođe, da reorganizuje distribuciju društvenog viška vrednosti između individualnih kapitala i ostalih kapitalističkih instanci. Za svrhe razumevanja klasne borbe i razvitka države, bitna je ova neprekidna i krizom donesena (i u suštini neplanirana i nesvesna) borba koju kapital vodi da uništi ili osujeći posledice ove krize, koje su značajna manifestacija tendencije padanja profitne stope.

Zato je pogrešno misliti o tendenciji padanja profitne stope kao o »ekonomskom zakonu«: to je samo ekonomski izraz procesa klasne borbe — procesa nerazdvojno vezanog i strukturiranog od strane oblika kapitala, dakle, ovim oblikom određenog procesa klasne borbe. Ono što brine buržuja u tendenciji pada profitne stope, kaže Marx, je to da istorijska, relativna priroda

kapitalističkog načina proizvodnje »izbija ovde na površinu na čisto ekonomski način — tj. sa buržoaskog staništa, u granicama kapitalističkog razuma, sa staništa same kapitalističke proizvodnje« (*Kapital*, III tom, str. 209 — naš kurziv). Alko, dakle, protivrečnosti kapitalističkih klasnih sukoba izbijaju na površinu na ekonomski način kao tendencija pada profitne stope, i ako klasni odnosi u kapitalizmu nužno uzimaju, kao što smo dokazali, dva posebna oblika — ekonomski i politički — nužno se postavlja pitanje kako se protivrečnosti kapitala izražavaju u političkoj formi i koji je odnos između tendencije padanja profitne stope (i njoj, u osnovi, krizne tendencije odnosa kapitala) i dinamike političkog razvika.

Ovom problemu se najčešće pristupa kroz diskusiju o odnosu između »ekonomske krize« i »političke krize«. Mnogi autori iznose argumente protiv veoma raširene, ali uprošćene pretpostavke da ekonomska kriza manje ili više automatski vodi ka krizi političkog sistema (upor. posebno Gramscijeva kritika Rose Luxemburg, 1971, str. 233). Ipak, suprotstavljajući se ovom gledištu, ovi autori, ili izvrđavaju problem, naglašavajući relativnu autonomiju političkog, ili, u boljim slučajevima (upor. Autorenkolektiv, 1976), sugerišu da pitanje da li kriza u ekonomskoj bazi daje podstreka »političkoj« i »ideološkoj krizi«, zavisi od organizacije i borbenosti klasne borbe, dakle, organizacije i militantnosti, koje ne mogu biti izvedene iz kapitalističkog oblika. Površno gledano, naravno, to je ispravno. Ipak, ovo vodi volontarističkom pojmu političke i ideološke krize, koja je očito ubrzana delovanjem klasne borbe, za razliku od ekonomske krize, koja je nerazdvojno vezana za prirodu kapitalističke vladavine, i u tom smislu biva ubrzana od strane kapitala. Ovo se čini nezadovoljavajućim u mnogim pogledima. Kriza (tj. periodična kriza kapitalizma) niti je ekonomska niti politička kriza: to je kriza odnosa kapitala, kriza neizbežno stvorena zahvaljujući protivrečnostima koje su nerazdvojno vezane za taj odnos. Kriza uključuje ponovno organizovanje odnosa kapitala, prestrukturiranje koje nužno poprima ekonomske i političke oblike. Ono što je uključeno na oba nivoa jeste napor kapitala da održi uslove sopstvene egzistencije. Da li se ovaj proces manifestuje kao otvorena kriza zavisi od otpora radnika, njihove organizovanosti, stepena borbenosti itd. Naravno da će tačan oblik koji će politički sistem zadobiti ponovnim organizovanjem, zavistiti od prirode otpora radničke klase, ali to ne znači da impuls za političkom reorganizacijom po-

tiče iz borbe radničke klase (odvojene od »ekonomske baze«), već iz dinamičkih snaga akumulacije kapitala kao oblika koji određuje klasnu borbu. To nije pitanje sagledavanja klasne borbe kao fenomena koji obezbeđuje posredničku nit između ekonomske baze i političke nadgradnje, već radije stvar viđenja ekonomskog i političkog, kao odvojenih aspekata jedne jedine klasne borbe, jedinstvene klasne borbe uobličene i ograničene hitnim zahtevima akumulacije kapitala.

Čini nam se da će pitanje odnosa između političkog razvika i protivrečnosti i krize odnosa kapitala dobiti najbolji pristup ne kroz diskusiju o odnosu između ekonomske i političke krize, već kroz razvitan pojam ponovnog strukturiranja. Protivrečnosti relativnog viška proizvodnje nameću kapitalu trajnu nužnost da ponovno organizuje ili prestrukturira društvene odnose na kojima se temelji njegova egzistencija — proces reorganizacije koji uvodi u igru tendencije koje se suprotstavljaju tendenciji pada profitne stope. Do izvesnih granica ovaj je proces kontinuiran, ali za kapital nerazdvojno vezana anarhija, čini da to ne može biti planiran, racionalan proces, već da se suštinski mora odigravati kroz proces zverskog takmičenja u kojem se kapitali susreću kao »neprijateljski raspoložena braća« (*Kapital*, III tom, str. 204), odgovarajući na krizu profita. Nije periodična kriza neizbežna zbog slabosti uzajamno suprotstavljenih tendencija, nego zato što je ona jedini način na koji suprotne tendencije zaista mogu dejstvovati. Evo šta Marx kaže o suprotno dejstvujućim tendencijama: »... ovi različni uticaji ispoljavaju se čas više naporedo u prostoru, čas više uzastopno u vremenu; sukob suprotnih činilaca dobija periodično odasaja u krizama. Krize su uvek samo momentalna nasilna rešenja postojećih protivrečnosti, silovite erupcije koje za momenat ponovo uspostavljaju poremećenu ravnotežu« (*Kapital*, III tom, str. 200).

Kako se ravnoteža ponovo uspostavlja? Šta je uključeno u prestrukturiranje odnosa kapitala? Iz formalne analize kapitala i tendencije pada profitne stope, možemo izvesti temeljne formalne uslove za ponovno uspostavljanje »ravnoteže«, tj. procesa akumulacije. Kriza akumulacije je rezultat nesposobnosti viška vrednosti da dovoljno brzo naraste da se može suprotstaviti efektu narastanja u organskom sastavu kapitala. Sledi da su dva suštinska elementa za ponovno uspostavljanje totalnog društvenog profita, sniženje organskog kapitala (na primer, pomoću veštačkog sniženja cene konstantnog kapitala) i podizanje iznosa viška vrednosti. Dalje, pošto

će efekat krize viška vrednosti proizvodnje na pojedinačne kapitale i na akumulaciju kapitala biti pod uticajem distribucije društvenog viška vrednosti, naročito između centara akumulacije (proizvodni kapital) i onih instanci koje neće upotrebiti višak vrednosti za dalju akumulaciju (država, neproizvodni kapital), ponovno uspostavljanje akumulacije može biti pod uticajem ponovne distribucije viška vrednosti centrima akumulacije.

Ovo nam ipak saopštava samo formalne zahteve za ponovno uspostavljanje akumulacije. Čak ako, za svrhe izlaganja, ostavimo po strani bezbrojne nebitne okolnosti koje utiču na način na koji se kriza pokazuje i koji mogu obezbediti razne izlaze za pojedine nacionalne kapitale — analiza svetskog tržišta je ovde posebno značajna — dakle, čak i ako sve ovo ostavimo po strani, jasno je da se temeljni, formalni zahtevi ne mogu realizovati automatski. Izlaz iz krize ne može se očitati iz zahteva kapitala uopšte. Jasno je da ono što se podrazumeva jeste proces borbe, i to primarno borbe između kapitala i rada, ali, nastavljajući odatle, i borbe između raznih kapitala i frakcija kapitalističke klase. Od ishoda ovih borbi zavisice ponovno uspostavljanje akumulacije, i novi obrazac odnosa akumulacije. Borba nije samo ekonomska borba, već borba usmerena na reorganizaciju celokupnog kompleksa društvenih odnosa proizvodnje. Kao što Hirsch iznosi (1977): »Pokretanje suprotnih tendencija u praksi znači reorganizaciju jednog istorijskog kompleksa opštih društvenih uslova proizvodnje i odnosa eksploatacije u procesu koji se može dešavati jedino na način galopirajuće krize.« Tako, da uzmemo jedan očigledan primer, jasno je da sadašnji napor britanskog kapitala da poveća iznos viška vrednosti, ne znači prosto uvođenje nove tehnologije ili najavu snižavanja najamnina od strane pojedinačnih poslodavaca; ono što je tu uključeno, pre je veoma duga i krajnje složena borba, koja se vodi na svim nivoima i uključuje takve elemente kao što su: ponovljeni napor da se ponovo organizuju odnosi između radničkih sindikata i države i unutar samih radničkih sindikata (Donovanova komisija, Na mestu borbe, Akt o industrijskim odnosima, Društveni ugovor), zatim masovne ideološke kampanje (o produktivnosti, inflaciji itd.), zatim promene u društvenoj potrošnji i sistemu oporezivanja, složena međusobna igra političkih partija, planovi da se uvedu radnički direktori itd.¹⁷

¹⁷ Ne nameravamo ovde da istražujemo ceo spor koji prati tendenciju pada profitne stope. Čini se da je jasno da kada se jednom odnosi između C, V i S shvate kao društveni, a ne samo

Tako razgranavanje procesa ponovnog uspostavljanja akumulacije ide daleko izvan onog što je neposredno jasno iz analize formalnih zahteva ovog procesa. Prvo, ispunjenje ovih zahteva prirodno će zahtevati dalekosežne promene u obrascima društvene organizacije. Drugo, takve promene mogu biti izvršene jedino kroz proces klasne borbe, čiji se ishod nikada sa sigurnošću ne može predvideti. Ali, ako društveni i politički razvitak ne može prosto logički da se izvede iz formalne analize kapitala, ovo ne znači da je formalna analiza nebitna, jer ona ne samo da objašnjava neizbežnost klasne borbe, već takođe obezbeđuje stanovište i okvir za klasnu borbu. Tako, ono što se zahteva za jednu analizu prestrukturiranja, nije samo formalna analiza kapitala, niti empirijska analiza smera klasne borbe, već analiza koja uključuje oba momenta, analiza koja pokušava da razume društveni razvitak kroz dijalektičku interakciju forme i sadržaja klasne borbe.

U ovaj kontekst, večno obnovljane reorganizacije društvenih odnosa kapitala, mora se situirati razvitak države. »Pokretanje« (da usvojimo Hirschov izraz) tendencija suprotnih tendenciji padanja profitne stope, sve više se odigrava kroz oblik države. Kako se proizvodne snage razvijaju pod uticajem protivrečnosti kapitala, kako radnička klasa narasta i kako se strukturalno intenziviran sukob klasa manifestuje u narastajućim teškoćama akumulacije, to je kapital sve manje u stanju da reprodukuje sopstvenu egzistenciju kao klasno pravilo; sve više reprodukcija mora da se odvija putem posredovanja države, i državni aparat mora toliko da naraste da obezbedi tu reprodukciju. Mi ne možemo ovde prikazati narastanje državne aktivnosti (upor. Gough, 1975, Hirsch, 1977), ali bilo bi nužno istorijski pokazati kako svaka kriza nameće kapitalu novi odnos između političkog i ekonomskog oblika dominacije, novi odnos oblikovan u praksi konkretnom klasnom borbom. Važno je uočiti da ovo nije gladak niti uniforman proces, i da on ne predstavlja narastanje nekog neutralnog stanja, ili »instrument« kapitala, već da je to pre jedna promena u obliku vladavine kapitala, nametnuta kapitalu pod pritiskom klasne borbe, koja izražava protivrečnosti njegove sopstvene vladavine — promena u obliku kapita-

kao matematički, nema mnogo teškoća da se ustanovi da zaista postoji takva tendencija. Stvarno kretanje iznosa profita zavisice od ishoda klasne borbe usredsređene na ono što Hirsch zove »pokretanjem« tendencija suprotnih tendenciji pada profitne stope. (Upor. Hirsch, 1977.)

lističke, krizom donesene borbe da akumulira, promena koja nipošto nije nužno bespovratna.

Ako se porast državne aktivnosti posmatra samo kao promena u okviru oblika kapitalističke vladavine (a nikako kao promena samog oblika kapitalističke vladavine), jasno je da on ne može da učini ništa da izbegne protivrečnosti tog oblika vladavine. Teškoće akumulacije kapitala ne izviru iz kapitalističke anarhije, nego iz samog odnosa kapitala. Čak i ako bi kapital uspeo da se »organizuje« kroz državu, temeljna protivrečnost akumulacije kapitala bi ostala — činjenica da trka za viškom vrednosti implicira tendenciju uništavanja ili eliminacije same baze proizvodnje viška vrednosti — proizvodnog radnika. Daleko od toga da rešava probleme kapitalizma, narastanje državne potrošnje skreće narastajući iznos viška vrednosti od centara akumulacije i tako ga čini nepristupačnim za neposrednu eksploataciju veće količine radne snage (Bullock i Yaffe, 1975). Ali, iako proizvodnja viška vrednosti označava krajnje granice kapitalističke vladavine (koji god oblik da uzima), to nije jedino ograničenje efikasnosti državne intervencije. Prvo, država ne izlazi nakraj s anarhijom kapitalizma: njen politički oblik isto je toliko anarhičan kao i ekonomski. I ovdje se, takođe, kapitalisti susreću kao »neprijateljska braća« kada je društveni višak vrednosti mršav. U meri u kojoj država interveniše u uravnotežavanju iznosa profita, to ne znači prosto ukidanje kapitalističke utakmice — ona samo postupa na drugi način da bi preraspodelila višak vrednosti između pojedinačnih kapitala. Za pojedinačne kapitale nerazdvojno vezani antagonizam interesa, na tržištu se nužno udvostručuje, pojavljujući se ponovo i u okviru državnog aparata. U liberalnoj državi XIX veka, u kojoj se monopolizacija još nije razvila do nekog značajnijeg stepena i u kojoj »tupi pritisak ekonomskih odnosa« još nije bio dovoljno ojačao da bi učinio mogućom integraciju radničke klase putem parlamentarnih sredstava, idealno mesto za mirenje takmičarskih interesa kapitala bio je parlament. Proširenjem prava glasanja na radničku klasu, nastajanjem monopola i narastanjem državne intervencije u oblasti reprodukcije kapitala — putem sve većeg broja pojedinačnih, diskriminativnih mera birokratije — utakmica između kapitala reprodukuje se u mnogo intenzivnijem obliku i sve više unutar same birokratije, kroz takve »političke« oblike kao što su: uticaj na predstavnike kongresa, izazivanje grupnog pritiska, institucionalne veze s pojedinim ministarstvima i departamanima itd. Povećana aktivnost države u oblasti

reprodukcije kapitala nužno stvara bliskije veze između kapitala i države, pružajući tako materijalnu bazu za teorije državnog monopolističkog kapitalizma. Ipak, utoliko ukoliko pretpostavljaju da ovo čini kapitalizam organizovanijim, sposobnijim da se planski razvije, ove teorije jasno previđaju činjenicu da razvoj bliskih veza između kapitala i države ne uklanja kapitalističku anarhiju, već samo pokazuje da se kapitalistička anarhija još intenzivnije reprodukuje unutar samog državnog aparata.¹⁸ Jedna od posledica ovoga je da čak i unutar granica postavljenih proizvodnjom viška vrednosti, ne može da se pretpostavi da će država postupati racionalno u interesu kapitala uopšte. Naprotiv, reprodukcija utakmice unutar državnog aparata osigurava jedan neizbežan poremećaj, neizbežnu tenziju između državne aktivnosti i interesa kapitala uopšte — neizbežnu arbitrarost i neuravnoteženost u načinu na koji država omogućava reprodukciju kapitala.¹⁹ Ova reprodukcija antagonističkih odnosa unutar državnog aparata, izbija u prvi plan u vreme krize, kada se građani žale na neefikasnost dr-

¹⁸ O ovome, i više o ovdašnjem argumentu, videti, Hirsch, 1977. Hirschov pristup nam izgleda kao jedan od najplodnosnijih među onima koji su izrasli iz nemačke diskusije.

¹⁹ Ovo, ipak, ne znači da se razvitak državnih funkcija može razumeti samo u terminima jedne međuigre između takmičarskih grupa ili frakcija, da se ne može svesti na marksističku analizu pritisaka jedne grupe na drugu, pri čemu jedna frakcija pobeđujući drugu uslovljava ovaj razvitak. Prvo, politički uticaj takmičarskih kapitalističkih grupa velikim delom biće uspostavljen njihovim položajem u procesu kapitalističke reprodukcije. Drugo, postoje granice (uspostavljene u praksi kroz proces klasne borbe) u obimu do kojeg država može sebi dozvoliti da služi interesima bilo koje posebne grupe, ili preko kojih funkcioniše nasuprot zahtevima reprodukcije kapitala kao celine. Analiza sukoba između frakcija kapitalističke klase (i takođe »strukture« blokova sila) jeste važna, ali jedino pod uslovom da je pažljivo smeštena u kontekst analize formom određene borbe između kapitala i napora da akumulira, da eksploatiše. Otuda razvitak državnih funkcija neće biti određen takmičenjem između moćnih kapitalističkih interesa, niti jednostavno logikom kapitala, već protivrečnom napetošću između posebnih interesa kapitalističkih grupa i zahteva za reprodukcijom kapitala kao celine. Štaviše, prilikom razmatranja protivrečnosti unutar kapitalističke klase, veoma je važno ne pobrkati takmičarske »kapitalističke grupe« sa klasnim frakcijama. U veoma sažetom odeljku o klasama na kraju II toma *Kapitala*, Marx razjašnjava da niko ne može zasnovati analizu društvenih klasa ustanovljavajući »identitet između državnog godišnjeg prihoda i raznih izvora ovog prihoda«: »oni između sebe imaju otprilike isti odnos kao advokatski honorar, cvekla i muzika« (*Kapital*, III tom, str. 767). Tako je isto počeo da dokazuje u nedovršenom odeljku da nije moguće razumeti društvene odnose ustanovljavajući neku spoljašnju vezu između prihoda, onako kako se oni pojavljuju u užoj »ekonomskoj sferi« i društvenih grupa oformljenih putem društvene podela rada, kao posednika različitih izvora prihoda.

žave²⁰ i pripisuju postojanje protivrečnosti nedostacima i nesavršenosti tehnika javne administracije. Problem se shvata kao tehnički, pa se i rešenje (Fulton, Redcliffe—Maud) predstavlja kao tehničko: u stvari, problem je samo odraz antagonističkih odnosa kapitalističkog društva i rešenje je, nužno, deo borbe koja se vodi između pojedinih kapitala, kao i između kapitala i rada.²¹

Sledeće veliko ograničenje državne aktivnosti je jednostavno rezultat odvajanja političke i ekonomske sfere. Ako ovo odvajanje pruža državi više slobode za delovanje nego pojedinačnom kapitalu (pošto nije neposredno podvrgnuta pritiscima profitabilnosti /upor. Altvater, 1973/), to ipak postavlja ograničenja u tome što država mora suštinski ostati spoljašnja procesu akumulacije. Njeno delovanje na akumulaciju je isključivo posredničke prirode — temeljno posredničke, kroz razne zakonske forme i novac.²² Ovo podrazumeva određenu tupost državnih mera koje služe ponovnom organizovanju kapitala. Ilustracija za to su rezultati restrikcije kredita i snabdevanja novcem, koji, u sadašnjoj kriznoj situaciji u Britaniji, ne pokazuju željene posledice.

Oboje, i nužnost i ograničenja državne delatnosti, bitna su svojstva države. Kako kapitalizam napreduje, država se razvija kroz protivrečnu interakciju između nužnosti i ograničenja, koja izrastaju iz protivrečnosti kapitalističke reprodukcije. Ovaj protivrečni razvoj ne izražava se kao glatka, čak ni kao progresivna državna aktivnost, već kao stalni, svakom krizom ponovo obnovljeni napor da se prevaziđu ograničenja državne delatnosti i da se ona učini »funktionalnijom« za akumulaciju kapitala.²³ U sadašnjim »rezovima« u državnoj po-

²⁰ Tako je očigledna neefikasnost ili ispraznost velikog dela državne delatnosti rezultat ne samo činjenice da radni proces nije direktno podvrgnut pod zakone vrednosti, nego i anarhije, nerazdvojno vezane za državni aparat. Možda bi neko mogao praviti razliku između dve vrste nedelotvornosti, nazivajući ih, u prvom slučaju, »iracionalnošću«, ili, u drugom slučaju, »inkonzistentnošću«.

²¹ Ovo sugeriše da materijalistička kritika discipline »javne administracije« može baciti značajno svetlo na sukobe unutar buržoazije i na promenljive oblike vladavine.

²² Ovo gledište su nadugačko obrazlagali Blanke-Jürgens-Kastendiek, 1977. Iako njihov argument nije potpuno ubedljiv, principijelno posrednička priroda državne delatnosti jeste ono što postavlja granice njenoj sopstvenoj delotvornosti.

²³ Ono što je »nužno« ili »funktionalno« za kapital uopšte (ili pojedini nacionalni kapital), može, naravno, biti izvedeno jedino u najopštijim terminima. Ono što se shvata kao da je u interesu kapitala uopšte, strategija koja stvarno teži da dostigne ove interese i *a fortiori* stvarno izvršenje funkcija od strane države, to se sve uspostavlja kroz klasnu borbu.

trošnji nije toliko značajno ograničenje državne delatnosti, koliko pokušaj da se država »funktionalizuje« za akumulaciju kapitala. Javna optužba buržoazije protiv državne potrošnje ide ruku pod ruku sa zahtevima za većom pomoći industriji. Rezovi ne uključuju samo redukcije neproizvodne potrošnje: to je važan element u analizi, ali nije dovoljan, jer nužnost državnog oblika implicira nužnost neproizvodne potrošnje. Reč je o naporu da ova neproizvodna potrošnja što tesnije i uspešnije služi potrebama kapitala za reprodukcijom. Tako, ponovno organizovanje kapitala nužno uključuje borbu za ponovno organizovanje odnosa između države i društva, i borbu za ponovno organizovanje samog državnog aparata — borbu koja podrazumeva veliku ofanzivu, ne samo na radničku klasu, već i na sve sekcije kapitala, borbu čija je gorčina dobro evidentirana putem reakcija na svako njeno oglašavanje, putem stalno ponavljanih pokušaja kancelara »da se dovede u red« i stalno ponavljanih reakcija štampe »uvek premalo« (Times, 16. 12. 1976). Tako je kriza vodila ka povećanju pomoći industriji, ali i ponovnom organizovanju načina na koji se ova pomoć pruža — to je korak dalje od prazne podrške ka selektivnoj pomoći koja se temelji na specifičnim potrebama. Od podjednako velikog značaja, kao i rezovi u potrošnji za obrazovanje, jeste i pokušaj približavanja i uključivanja obrazovanja u potrebe industrije — odbacivanjem i osuđivanjem progresivnih metoda, povećanjem industrijskih stipendija itd.

»Krizna je nasilno zasnivanje jedinstva između elemenata koji su postali nezavisni« (TSV, II tom, str. 513). Nezavisnost državne delatnosti u odnosu na neposredne zahteve procesa veštačkog određivanja cena, implicirana u zasnivanju države kao posebnog oblika kapitalističke vladavine, dolazi ovde u suprotnost sa granicama same te vladavine. Onako kako kapital biva prinuđen, u borbi za akumulaciju, da se napreže da prevaziđe ograničenja državnog oblika, tako on postepeno podriva ovo konkretno određenje države, koje je preduslov njegovog sopstvenog postojanja. Tako se sve više povećava državna intervencija direktno u procesu proizvodnje pojedinih industrija i ponovno organizuje aktualni proces stvaranja vrednosti i eksploatacije (upor. Fine i Harris, 1975, 1976 c). Što država uspešnije razvija opšte načelo sadržano u njenom obliku, kroz pokušaje da odgovori zahtevima nužnosti i ograničenja njene delatnosti, putem upotpunjavanja opštih mera (na primer, restrikcija kredita), pomoću selektivnih mera koje zapravo oslobađaju ili podržavaju samo izabranu nekolicinu (in-

distrijska pomoć, poreske olakšice) — to se više daje razmaha intenziviranju političke borbe, pošto svaka grana kapitala nastoji da poistoveti »opšti interes« sa svojim sopstvenim posebnim interesima. Isto tako, daje se razmah narastanju neprijateljstva mnogobrojnih, manje srećnih kapitalista, prema državi i »socijalizmu«, i povećanju napetosti između izvršne vlasti i sudstva kao čuvara zakonskih propisa i zakona uopšte. Ovaj smer delovanja nalazi takođe svoj izraz i u posebnim tehničkim, administrativnim promenama u državnom aparatu, a sve u ime interesa »uspešnosti«, pošto državni aparat prilagođava svoje ustrojstvo prema novom obrascu bliskijih veza s monopol-kapitalom.²⁴ U ovom kontekstu, tj. u svetlu razvitka države kroz protivrečne napetosti između nužnosti i granica državne delatnosti (pre nego u kontekstu bilo kojeg gledišta koje sugerise uniformni porogresivni porast državne delatnosti u cilju podupiranja i podržavanja posrnule kapitalističke industrije) moramo pristupiti kritici teorija korporativizma i državnog monopolističkog kapitalizma.

Stalna tendencija podrivanja odvajanja države od društva, ne znači da je ovo odvajanje prevaziđeno: čak i u najekstremnijim oblicima korporativizma nije bilo jedinstva između države i monopola, i zaista takvog jedinstva i ne može biti, sve dok se društvena reprodukcija temelji na proizvodnji viška vrednosti. Ipak, podrivanje pokazuje želju da uništi mistifikaciju politike, da uništi fetišiziranu pojavu neutralnosti države. Država se sve više poistovećuje s kapitalom, a reformizam — strategija korišćenja države protiv kapitala — sve se više napušta, čak i kao apologetska ideologija, upotrebljavana od strane tradicionalnih reformističkih partija (upor., Callaghanov govor na skupštini Radničke partije, 1976). Zahtev za narodnom podrškom ne temelji se više na traženju postepene promene društvenih odnosa, nejednakosti itd., već na tvrdnji da nema alternativne kapitalizmu (budući da je komunizam isključen i poistovećen s Rusijom, gubitkom ljudskih prava itd., a »socijalizam« poistovećen sa državnom intervencijom, čineći tako lažnu alternativu). Problem je proceniti značaj ovog raspadanja temelja reformizma. Sada je jasno da oni koji buržoasku vladavinu razumeju kao vladavinu koja uvede zavisi od prividne neutralnosti države (na primer, Flatow—Huisken, 1973.; Müller—Neu-süss, 1975) takođe prihvataju, kao što je H. Gersten-

berger 1977. naglasila, široko rasprostranjeno shvatanje o značaju te prividne neutralnosti. Raspad ovog gledišta nije zadao smrtni udarac kapitalizmu, ali na dnevni red postavlja nove probleme.

BIBLIOGRAFIJA

- Altwater, E. (1973) »Some Problems of State Interventionism«, *Kapitalistate*, br. 1, 2.
- Anderson, P. (1974) *Lineages of the Absolutist State*, New Left Books, London.
- Autorenkollektiv, (1976) »Klassenbewegung und Staat in der Bundesrepublik«, *Gesellschaft*, br. 8, 9.
- Blank, B., Jürgens, U., Kastendiek, H. (1977) »On the recent Marxist discussion on the analysis of the form and function of the bourgeois state«, u: Holloway i Picciotto, 1977.
- Bullock, P. i Yaffe, D. (1975) »Inflation, the Crisis and the Post — War Boom«, *Revolutionary Communist*, br. 3/4.
- Fine, B. i Harris, L. (1975) »The British Economy since March 1974«, *Bulletin of the CSE*, br. 12.
- Fine, B. i Harris, L. (1976a) »State Expenditure in Advanced Capitalism: A Critique«, *New Left Review*, br. 98.
- Fine, B. i Harris, L. (1976) »Controversial Issues in Marxist Economics«, *Socialist Register*.
- Fine, B. i Harris, L. (1976c) »The British Economy: May 1975 — January 1976«, *Bulletin of the CSE*, br. 14.
- Gerstenberger, H. (1973) »Zur Theorie der historischen Konstitution des bürgerlichen Staates«, *Probleme des Klassenkampfes*, br. 8/9.
- Gerstenberger, H. (1977) »Class Conflict, Competition and State Functions«, u: Holloway i Picciotto, 1977.
- Gough, I. (1975) »State Expenditure in Advanced Capitalism«, *New Left Review*, br. 92.
- Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, Lawrence i Wishart, London.
- Hirsch, J. (1977) »The State Apparatus and Social Reproduction: Elements of a Theory of the Bourgeois State«, u: Holloway i Picciotto, 1977.
- Holloway, J. (1976) »Some Issues Raised by Marxist Analyses of European Integration«, *Bulletin of the CSE*, br. 13.
- Holloway, J. i Picciotto, S. (1976a) »A Note on the Theory of the State: In Reply to Ian Gough«, *Bulletin of the CSE*, br. 14.
- Holloway, J. i Picciotto, S. (1976b) »Capital, the State and European Integration«, mimeo.
- Holloway, J. i Picciotto, S. (izd.), (1977) *The State and Capital: A Marxist Debate*, Edward Arnold, London (izlazi).
- Marx, K., *Kapital* (I, II, tom), Kosmos, Beograd, 1933.
- Marks, K., *Kapital* (III tom), Kultura, Beograd, 1948.

²⁴ Posebno videti interesantnu uvodnu raspravu za PPBS u O'Connor, 1973. gl. 3.

- Mattick, P. (1959) »Value Theory and Capital Accumulation«, *Science and Society*, t. 23, str. 27.
- Miliband, R. (1969) *The State in Capitalist Society*, Weidenfeld i Nicolson, 1969.
- Müller, W. i Neusüss, C. (1975) »The Illusions of State Socialism and the Contradiction between Wage Labour and Capital«, *Telos*.
- O'Connor, J. (1973) *The Fiscal Crisis of the State*, St. Martin's Press, New York.
- Pashukanis, E. (1951) »The General Theory of Law and Marxism« u: Babb i Hazard (izd.), *Soviet Legal Philosophy*, Cambridge, Mass.
- Poulantzas, N. (1973) *Political Power and Social Classes*, New Left Books and Sheed and Ward, London.
- Roberts, D. (1960) *Victorian Origins of the Welfare State*, London.
- Rosdolsky, R. (1974) »Comments on the Method of Marx's Capital«, *New German Critique* t. I, br. 3.
- Rubin, I. (1972) *Essays on Marx's Theory of Value*, Black and Red, Detroit.
- Thompson, E. P. (1971) »The moral economy of the English crowd in the 18th century«, *Past and Present*, t. 50 str. 76—136.

(John Holloway/Sol Picciotto, »Capital, Crisis and the State, u: *Capital & Class*, leto 1977, str. 76—101)

Preveo Ivica Strnčević

Carlo Donolo

POLITIČKE FORME U DRUŠTVENOJ KRIZI

Razvoj krize sistema u Italiji, a osobito događaji iz prošle godine, dovode do toga da se tok društvene krize može smatrati središnjim elementom koji može odrediti daljnje pravce razvoja. To, međutim, ne znači da se zaboravlja činjenica da kriza ima međunarodne razmjere i da ekonomska kriza i dalje traje. Dapače, to znači da se uočava da dinamika društvene krize (koja ne ovisi samo o ekonomskim varijablama) određuje i ekonomsku politiku. S druge strane, politička je kriza (kao kriza usporavanja odnosa među partijama, kriza državnog aparata i kriza-transformacija demokratske vlasti), nakon 20. lipnja dospjela u fazu relativnog zamrzavanja, koje je inicirano sporazumom šestorice. Drugim riječima, u procesima svojstvenim partijama i njihovim odnosima moguće je uočiti momente kratkoročnih rješenja napetosti svojstvenih političkom sistemu, rješenja u jednom ili drugom smislu. »Uzdržavanja« ne odražavaju samo stanovitu ravnotežu snaga, već i zajednički interes partija da u okviru uskih, nekritičkih granica zadrže međusobno uspostavljanje veza.

Sam relativni uspjeh politike kapitalističke obnove, koju omogućuje politički predah, pogoršava vidove društvene krize. Istodobno, nezaobiđena društvena ponuda, sa svojim nabojem alternativnih političkih legitimnosti, sukobljava se s nemogućnošću da one budu razmotrene u okviru sporazuma o uzdržavanju. Tako društvena kriza postaje središnjim pitanjem. Međutim, produbljava se društvene krize nije samo prijetnja za političko ure-

denje i politiku kapitalističke restauracije. To je opasnost ili izazov za snage koje igraju na moguću prelazni period, naime na samu ideju o emancipaciji. Shvatiti to od preliminarnog je značaja. Radikalnost društvene krize mjeri se činjenicom što ona pokreće i kolektivnu regresiju, bilo da je riječ o pokretima koji igraju na političko-oslobodilačku djelotvornost krize, bilo o pokretima i oblastima društva koje se *brane* od krize.

Društvena kriza znači i ponovno dovođenje u pitanje kolektivnog identiteta. Ako se ne prihvati mogućnost i opasnost što je sa svojim tekućim redefiniranjem — ne pretežno, ali bar na otežavajući i deformirajući način — predstavljaju reaktivne tvorevine i lažna savjest (zbog čega se više ne može razlikovati gdje završava autonomnost kolektivnog društvenog djelovanja a gdje počinje razarajuća posljedica krize), to onda znači nemoćno se predati pod maskom svemogućnosti jednom novom društvenom poretku koji je izgrađen i na tim nekontroliranim mehanizmima krize.

Da bi se kriza izmijenila, da bi se izbjeglo da dopiše do tih opasnih i bliskih ishoda, potrebno je ponovno interpretirati, osobito u smislu problematiziranja identifikacije, motiva, političkog sadržaja i oblika politike koji se prepliću u krizi.

Razmišljati o krizi — to je isključivo praktičan zadatak. U ovom se tekstu ograničavamo na to da ukažemo na poneki preliminarni problem što ga postavlja takav zadatak.

1. Društvena kriza

Trenutna se politička konjunktura pogoršava, i to ne samo u Italiji. Poticaji za transformaciju kapitalističkog društva su se iscrpljivali, dok je odavno posvuda na djelu protuofanziva vladajućih klasa, a prvom redu putem sredstava ekonomske politike, a zatim sve više sredstvima politike institucija, to jest prilagođavanjem političkog sistema složenijim zadacima uključivanja masa i upravljanja društvom. Kod nas se, dok se akademski diskutiralo o pluralizmu i hegemoniji, drastično reduciralo i jedno i drugo. Postupno se konkretizira i perspektiva ponešto autoritarne demokracije, više no što bi to obično demokratski nastrojeni građani mogli prihvatiti. To je popraćeno umjerenim i masovnim okretanjem prema prošlosti, čemu pridonose najrazličitije snage koje su očito suglasne u tome da smatraju da se iz

ove krize može izići samo s više apatije i s više ponovno uvedene autoritarnosti.

Sve je to istina. Pa ipak, ako se istaknu dvije elementarne točke, to ne znači gajiti uzaludne nade, nego jednostavno podsjećanje na ono odakle svaka analiza i vrednovanje krize moraju početi da bi se shvatilo što nam se događa.

1) Trenutna politički recesivna faza za sve snage koje su zainteresirane za emancipaciju i oslobađanje slijedi (i kao posljedica) fazu koja je otvorila prvu povijesnu mogućnost na Zapadu da se u socijalističkom smislu¹ vrednuju novi i složeniji kontakti između društva i politike što ih je proizveo razvijeni kapitalizam; pokazala je također kako je ta mogućnost ukorijenjena u prirodi te društvene formacije, te će dakle težiti da se ponovno predstavi u nekoj kasnijoj fazi (iako ne treba biti optimist ni za blisku budućnost, ni kad je riječ o tendenciji koja danas prevladava).

2) Pokušaji političkih sistema koji su formalno demokratsko-predstavnički da pristupe krizi uspijevaju zadržati određenu ekonomsku stabilnost, ali ne uspijevaju na zadovoljavajući način neutralizirati druge momente krize (racionalnost, legitimaciju, motivaciju), te se moraju, da tako kažemo, zadovoljiti svojim prevođenjem u oblik pritajene društvene krize (s više ili manje izraženim momentima). Pored toga, danas odgovor vladajućih klasa na potrebe potčinjenih masa za socijalizmom poprima obličje manipulirane i integracione mobilizacije putem novih načina organiziranja proizvodnje (do tog dolazi u svakom slučaju, premda u nekim anomalnim vidovima, koji se kreću od aktivne uloge partija lijevice do proizvodne decentralizacije). Ali, razlika je u tome što nedostaje jedan vladajući projekt (kakav je mogao biti prvi amerikanizam), ili dominacija plebiscitarnog tipa. Povjesničari će reći da li početak faze razvoja kapitalizma treba datirati od 1917. ili 1929. godine, faze u kojoj je mobilizacija masa postala neumitnim faktorom kapitalističke socijalizacije i racionalizacije. Ali, razlika je u tome što je tada promjena »razvojnog modela« i oblika krize dovela isključivo do pasivne revolucije. Danas, počevši od međaša što ga nazivamo šezdeset osmom, kriza sistema — a tek se sada o njoj može dosljedno govoriti, budući da se tek sada na kumulativan način poklapaju različiti tipovi kriza — može proizvesti auto-

¹ Tamo gdje socijalizam predočuje oblike društvenosti koji su alternativni kapitalističkim.

ritarnu (ili tehnokratsku) stabilizaciju, no mora uvijek proizvesti pritajenu društvenu krizu (možda analognu transformaciji koju je doživjela ekonomska kriza čiji se vremenski razmjeri sve više šire i koji proizvodi i njezino političko rukovođenje) u okviru koje se tada stvaraju i snage koje su kadre da reagiraju na pasivnu revoluciju, i da zajedno sa sklopom emancipacije i oslobađanja predlože nove oblike hegemonije.

Ako se razmišlja u tom horizontu, problem što ga treba staviti u središte razmatranja može biti preformuliran na slijedeći način: glavni vid krize sistema postaje društvena kriza (akutna, no kasnije pritajena zbog interveniranja političkog sistema u njezino tkivo). Društvena je kriza rezultat sukoba porasta autonomnosti društvenog i porasta dominacije aparata (koji posreduju i ostvaruju interese vladajućeg bloka). Na razini što ga je dostigao razvoj proizvodnih snaga, što ga je dostigla društvena inteligencija i organizacija masa (koje su svakako mobilizirane) i njihova integracija, društvena kriza nije uvijek samo osnovica pasivne revolucije. Ona je i sirovinna za moguće prelazno razdoblje. No, društvena je kriza nerazrješiv sklop emancipatorskih i oslobađajućih momenata pritajenih elemenata. Taj sklop dovodi u permanentnu krizu vladajuće političke oblike, ali i tradicionalne oblike radničkog pokreta (a i oblici bivše nove ljevice bili su ili produžeci minoritarnih tradicija koje su se gasile, ili njihovo obrtanje dovedeno do krajnosti). Ključno pitanje ostaje tada činjenica da društvena kriza proizvodi političku krizu (krizu političkih formi), a da pri tom nije u stanju predložiti vlastiti oblik, koji bi postao hegemon među potčinjenim masama. To može dovesti do prihvatanja istog takvog mikrofizičkog fragmentiranja politike koja je *par excellence* immanentna društvenoj krizi, kao politička forma novog svijeta u koji smo ušli, što se već događa. Nije nemoguće pokazati da je i tu riječ o obliku lažne svijesti koja je potčinjena logici krize.

Pitanje da li je i na koji je način moguće snage što ih oslobađa društvena kriza usmjeriti u emancipacijskom smislu, upućuje na problem očitavanja koji sklop povezuje krizu i društveno znanje, društvenu krizu i političke forme. Čini se da je samo na taj način moguće sistematski otkriti elemente za definiranje političkih problema u sadašnjoj fazi.

Trenutni oblik krize i mogućnost da ona ne bude svedena na pasivnu revoluciju vezani su velikim djelom za činjenicu da krizu proizvodi i veliki rast društ-

venog znanja, dok oblici sukoba što je obilježavaju postaju u sve užem smislu nosiocima novog znanja. Prvi put je, naime, prisutan immanentni sklop krize moći, emancipacije, masovne participacije, znanja i političkih formi. Stoga se može reći da tok i ishodi krize sve više ovise o logici razvoja kognitivnih sistema koji usmjeravaju i motiviraju djelovanje političkog kolektiviteta. Pored toga, ta logika nema više privilegirani položaj, kao što ga je imala stara lenjinistička partija, ili birokratizirana masovna partija (usp. prijašnje Stameove doprinose). Već to pomjeranje dovodi u krizu rutinirane političke oblike u okviru tog oblika organiziranja politike. I ne samo to: kulturna industrija i masovni mediji postaju značajni centri za proizvodnju smisla za mase. Interpretacija složene društvene zbilje («na umjetan način» učinjena složenom putem trenutne društvene i tehničke podjele rada) sve se više povjerava specijaliziranim aparatima, zbog čega svaki aspekt zbilje biva uvijek unaprijed interpretiran i unaprijed organiziran. Međutim, to podruštvljavanje znanja omogućuje također (još uvijek?) češće »javljanje za riječ«, to jest redefiniranje potreba, interesa i kolektivnog identiteta. U tom smislu ista razvojna logika kognitivnih sistema (od znanstvenih do onih koji pripadaju oblasti uvriježenog mišljenja) postaje sve više odrazom, to jest sve više ovisi o stupnju svijesti koji se uspijeva dostići. Ili se barem mijenja kvaliteta proizvodnje smisla s obzirom na fazu u kojoj je bila povjerena gotovo prirodnim mehanizmima. Ako je to istina, onda društvena kriza i oblici svijesti moraju biti u međusobno ovisnom odnosu. Da li se taj odnos može razvijati kao sekvenca u kojoj bivaju naglašeni emancipatorski momenti ili (u smislu da ih valja povijesno odrediti) regresivni momenti, ovisi o kategorijalnom i činjeničnom odnosu među elementima društvene krize i logike oblika svijesti. Političke intervencije u vezi s potonjima (karakteristične za propovijedi povijesne ljevice, ali često i za dobromamjerne intervencije one manje povijesne) bile su, općenito uzevši, izvamnjske i slijedile su praksu manipulacije, svođenja na poznato ili na cenzuru. Bilo je mnogo riječi o društvenoj prirodi (suprotstavljenoj političkoj) prijelaza u socijalizam na Zapadu, ali se općenito postupalo tako kao da to određenje znači u najboljem slučaju nove sadržaje i vrijeme odvijanja procesa, a ne i njegove organizirane oblike i stvaranje političke kulture. Ako se ta immanentnost prihvati, mijenja se očigledno i odnos između organizacije i kolektivnog djelovanja. Podruštvljenija politika je ona koja se temelji na odnosu između krize i društvenog

znanja, vrednuje ga i ne želi ga više zanemarivati.² I zbog tog se aspekta vraćamo na točku koju namjeravamo istaknuti: ako se ne pripíše sav značaj što ga zahtijevaju te nove političke dimenzije, tad nije moguće, pri likom ponovne interpretacije krize, upraviti je ka postizanju emancipatorskih ciljeva.

Društvena dimenzija krize izražava promjenu do koje je došlo u strukturi društva razvijenog kapitalizma. Središnja točka društvenog momenta (i ideološkog, na načine što ih valja definirati i koji su ranije naznačeni) rezultat je načina na koji su »riješena« tipična proturječja prijašnjih faza razvoja. Zapravo: riječ je o ekonomskim krizama državne intervencije, o političkim krizama koje proizlaze iz klasnog sukoba i praćene su mobilizacijom i političkom integracijom potčinjenih masa. Rezultat je bila situacija koja se proširila na politički sistem, i posredovani ekonomski proces, prije politički zajamčen, nego što bi bio vođen. Na taj se dvostruki način ostvario rast političke dimenzije. Njoj je i dalje povjerena mogućnost društvene sinteze, »upravljanja« razvojem i kontrolom njezinih razarajućih i konfliktualnih dimenzija. S obzirom na to da su različite formacije u različitim fazama klasnog sukoba više ili manje latentne, sama politika nastoji da se prikaže pod različitim oblicima: kao administracija, i pluralističko posredovanje. U stanovitom smislu težnja politike da se svede na administraciju ostaje težnjom koja se nikad ne može potpuno ostvariti, ali je ipak trajno prisutna: neutralizirati konfliktualne momente putem izvršene integracije masa ili putem upravljanja »na rubu« njihovih problema, te legitimirati izvršnu vlast kao društveno potrebnu funkciju poštivanja objektivnih strateških prinuda (to bi bila nova osnovica legitimacije njezinog izvršenja). U tom se procesu društvo ponovno politizira, počevši od proizvodnih odnosa, a zatim i u svim drugim oblastima, sve do najintimnijih mehanizama reprodukcije, koji su često i prekapitalistički. I oni postaju predmet politič-

² Bilo bi značajno analizirati različite aspekte: institucionalizaciju tehničko-znanstvenog znanja i njegovu socijalizaciju; proizvođenje smisla povjerenom sve više ideološkim aparatima i njihovoj sve znatnijoj industrijskoj karakterizaciji; s time povezanu krizu tradicionalnih subkultura, klasnih i političkih subkultura i njihovu zamjenu fragmentima javnog mnijenja koje je tehnokratski proizvedeno; osvajanje oblasti publiciteta u pokretima i masovnim organizacijama i birokratsko osvajanje samointerpretativnih procesa koji su »devijantni«; ulogu hipertrofirane proizvodnje ideologije — pored »manje vrijedne« kulture — u stvaranju proturječnosti i blokova koji su svojstveni pokretima, itd.

kih opcija i, po mogućnosti, »objektivno nužnih« administrativnih intervencija.

Ako je — shematski gledano — kapitalistička formacija prešla iz artikuliranja u dvije »instance«: građansko društvo — država, na artikulaciju u tri instance: ekonomija — politika — institucije, u sadašnjoj fazi, kad ekonomija sebi stvara prostor autonomnosti u multinacionalnim okvirima, unutar pojedinih nacionalnih država nastoji se prezentirati jedna nova artikulacija, artikulacija na oblast društvenosti i oblast aparata (ekonomskih, administrativnih, političkih). Ta dihotomija nikad nije tako malo bila u vezi s »pokrajinskim« artikulacijama i s mjestima predodređenim za primat jedne ili druge dimenzije. To znači da ove dvije dimenzije međusobno nisu tuđe ili stvarno izvanjske, već se međusobno duboko prožimaju. To su dvije analitičke dimenzije, koje nastoje postati praktičkim. Iz njih nastaju različita djelovanja koja počinju definirati nove proturječnosti i nove sukobe, »pravce« mogućih načina da se iziđe iz kapitalizma koji je u krizi.

Na ovom je mjestu nužno pojasniti dvije točke da bi se izbjegla apstraktna interpretacija (ili ahistorijska) povezanosti između politike i društva. Na prvom mjestu, nije riječ o tome da se političko suprotstavi društvenom, ili da se »potrebe« suprotstave »državi«, kao da su u pitanju dva momenta koja nisu međusobno posredovana. Ovdje opisana dijalektika, koja predstavlja teorijski politički problem što ga valja riješiti, pretpostavlja, nasuprot tome, da je taj povijesni proces upravo sazrio da bude prevladan i da se istodobno oblici društvenosti i oblici političkog nastoje razvijati polazeći od oba pola, na ambivalentne načine, s karakterističnom unutrašnjom dvoznačnošću koja se sažima u povezanosti podruštvljenja politike i politizacije društvenosti. To, međutim, ne znači da oština proturječnosti ne teži da se manifestira iz društvene oblasti, kao otpor i kao alternativa. Riječ je o materijalnoj bazi procesa.

S drugog stanovišta, političkom suprotstavljanja društvenosti i političnosti, preispitujući odnos masa i politike i elemenata »zatvaranja« političkog sistema, ne treba nikad zaboraviti da su bilo isključenje bilo integracija masa proturječna kretanja (koja proizvode proturječnosti i sukobe), koja se međutim uvijek razvijaju na temelju i na pretpostavci praktične realizacije što je prihvaća i dijeli masovna demokracija. Nakon što je dva desetih i tridesetih godina uslijedila tendencijski iscrpljujuća politička integracija masa, koja je poprimila de-

mokratske (socijaldemokratske) ili fašističke forme, ili se manifestirala u vidu demokratskog otpora u autoritarnim režimima, dovodeći u svakom slučaju do toga da se sve potčinjene klase povijesno smjeste unutar masovnih političkih formi. Od tog je vremena stvoren odnos parcijalnog i proturječnog identificiranja masa i demokracije, što predstavlja element stvarne emancipacije, u tom smislu da mase smatraju razinu demokratske participacije i upravljanja minimalnom, takvom da ne može biti manja. Drugim riječima, predstavničke su institucije demokratske države prodrle u uobičajeni način mišljenja masa, premda, naravno, u zemljama u kojima klasni sukob nije latentan, ili gdje je demokratsko uređenje postignuto aktivnim sudjelovanjem potčinjenih klasa, pitanje klasne prirode vladajućih oblika politike ostaje otvoreno na eksplicitan način. Drugdje, međutim, mješavina apatije, privatizacije, građanske participacije i profesionalizma predstavlja osnovicu za mase za formalno demokratske institucije. Dakle, polarizaciju između pokreta i političkog sistema, između participacije i formalne demokracije, između aparata i nespojivih zahtjeva, između formalne emancipacije i oslobođanja ne treba shvatiti kao nešto neposredno, a nipošto kao nešto što je prisutno u zemljama u kojima su potčinjene mase zastupane i radničkim partijama. Upravo u tom slučaju društvene i političke borbe imaju radikalnije posljedice, jer nisu usmjerene samo na revitalizaciju demokratskih formi, ili na jamstvo da država neće zadirati svojim intervencijama u »privatne« sferu ili momente autonomije, već, nasuprot tome, nastoje konfliktualni potencijal prevesti u izmjenu samih političkih formi i formalno demokratskih tijela u emancipatorskom pravcu, gdje bi hegemonija prešla u blok do tada potčinjenih klasa. I sam trenutni značaj pitanja garantizma pokazuje da su pravna država i masovna demokracija nužna pretpostavka za pokrete emancipacije i oslobođanja. Proturječnost, dakle, nije između masa i države kao formalne demokracije, nego između masa i države kao sistema moći i vlasti. U tom su smislu mase politički »integrirane«. Odatle proizlazi opasnost sadašnjih sukoba za vladajuće sfere.

2. Podruštvljenje politike

Društvena je kriza ukorijenjena između dvaju alternativnih oblika društvene sinteze: jednog koji je — pretežno — povjeren uslugama aparata (institucije, poli-

tičke organizacije i administracija), i drugog koji je sve više povjeren autonomiji društvenosti.

U prvoj se fazi društveni element prikazuje u vidu oblika društvenosti koji su naslijeđeni iz prethodnih društvenih formacija i prefunkcionalizirani, te kao društvenost koja je proizvedena iz ekonomske baze putem tržišta, što je osobito očigledno u povezanosti građanskog (privatnog posjednika sredstava za proizvodnju), građanina (i njega samog privatnog kao političkog subjekta), i vlasništva — obitelji — i oblasti političke participacije. Kasnije dolazi do političko-administrativne intervencije i ekonomskog iskorištenja oblasti života. Društvenost postaje dodatkom proizvodnje i sirovina političkog posredovanja. Ona bi trebala da izgubi svaku autonomnost u svojim uslugama reprodukcije identiteta i proizvodnje smisla, funkcija što ih sada mogu preuzeti specijalizirani (ideološki) aparati i kompenzacijski činioci društvenog razdora. Međutim, taj proces — koji se razvija na različite načine u različitim zemljama — proizvodi specifična proturječja i proturječne tendencije. Društvenost teži da se podvoji na dva oblika.

Prvo, ona je objektivni proizvod, sekundaran i neželjen, sve veće društvene i tehničke podjele rada (prema modelu dirkermovske organske solidarnosti), gdje uloge i sistemi uloga predstavljaju povežno i regulaciono tkivo za individualne i kolektivne subjekte, unutar kojih se smisao i identitet oslobađaju pozivanja na norme i vrijednosti koje su zajedničke u procesima podruštvljenja i barem u početku »prevladive« refleksijom, promišljenim iskustvom, jer im posreduju samo poticaji koji usmjeruju djelovanje na temelju modela uvjetovanosti i prilagodbe, usluge i sankcije. Ta društvena objektivnost raste poput druge prirode (što pokazuje kritičko mišljenje cijelog stoljeća), sve pristupačnije znanstvenoj i tehnokratskoj intervenciji; na temelju te transformacije ona »ponovno ulazi« u sferu novca i moći. Na toj osnovici dolazi do toga da čitave oblasti društvenog djelovanja bivaju izbačene iz sfere političke relevantnosti zato što su »privatne« (to jest izvanpolitičke) i legitimne da se prezentiraju na ekonomskom tržištu i pluralistički relativiziraju. Tako se politika širi kao administracija društvenog i sažima se kao odlučujući moment što ga delegiraju specijalizirani aparati. Ali, sama društvenost koja je postala politički neutralna ušla je *de facto* u posredovanje političkog sistema: budući da on ne može bez nje, sve ovisi o njegovim sposobnostima da racionalizira i potakne sukladno djelovanje.

Tržište i ekonomska razmjena popuštaju pred najopćenitijim prijelazom između sistema uloga na temelju podjele rada koju potencira razvoj proizvodnih snaga. Ta parcijalizacija društvenog života može legitimno proizvesti samo oblike sektorskog okupljanja, dakle, korporacijske i pluralističke, koji se zatim susreću na tržištu političke razmjene. Postoji tako skup: podjela rada, objektivne zakonitosti, administracija, depolitizacija društvenosti (u specifičnom smislu oblasti koja je izuzeta iz antagonističkog sukoba interesa).

Društvena sinteza nastaje, ako nastaje, iz suradnje depolitiziranih i objektiviziranih formi društvenosti i političke kao institucionaliziranog sukoba koji teži zadovoljavanju pluralistički definiranih interesa i — također — posredovanju između nje i zadovoljavanja imperativa društvenog sistema. Prisutan je sukob između zahtjeva (kao između razvoja i konsenzusa zbog porezne krize) i imperativa i kontingentnih interesa vladajućih grupa i frakcija. Politika djeluje u toj oblasti (u uskim granicama što ih je pokazao Offe, pod prijetnjom krize racionaliteta i mogućnosti samo kompenzacijskih intervencija koji nastoje izbjeći neželjene posljedice), a i ta oblast djeluje na nju.

Drugo, društvenost, potčinjena toj duboko političko-administrativnoj promjeni putem ekonomskih i ideoloških aparata, pruža potmulu otpor. Prisilna privatizacija stvara i neočekivane rezerve devijantnosti i suprotstavljanja »općim« ciljevima; povijesni ostaci tradicionalne posebnosti bivaju ponovno pokrenuti i »ponovno otkriveni« kao obala koja je nedostupna moći; i sama podjela rada otvara mogućnost razvoja za društvene oblasti u kojima se djelomice potiskuju vladajući oblici društvenosti i eksperimentira se sa drugima; post-tradicionalne subkulture se razvijaju na hipertrofirani način kao otpor nametnutoj integraciji i kao rezultat transformacije što su je pretrpjeli društveni pokreti; nedostatak administrativnosti u procesima podruživanja i sama masovna komunikacija usmjerena na manipulaciju predstavljaju snažne činioce rasta raširenog društvenog znanja, čija složenost pospješuje proizvodnju motiva za djelovanje koji su tek neodređeno povezani s ciljevima što su postavljeni za različite društvene oblasti. Društvenost, koja je postala predmet proizvodnje i administracije, gubi mračne »prethistorijske« konotacije putem kojih se do najnovijih generacija reproducirala, čime je pružala do sada jeftin integracijski resurs društvenog sistema. Podjela rada, podruživanje i identitet, znanje kao opći intelekt: iz svega toga teži da nastane dru-

štvenost, koja se uvijek prevodi u ekonomski i politički resurs (a on se može vrednovati i integrirati), ali koji je također uvijek »promjenljiv«, s obzirom na logiku sistemskih imperativa, i ne može se uvijek svesti na pluralističko zadovoljavanje interesa.

Društvenost koja proizlazi iz tih procesa predstavlja proizvod, proizlazi iz političko-administrativne intervencije u ekonomsku krizu i potrebe da se u kapitalističkom smislu socijalizira svaka oblast društvenog života. Ta je društvenost depolitizirana i time što je tendencijski »neutralna«, što je druga priroda a ne predmet političkih opcija (što je jednako širenju na sve društvene odnose u državi, a u početku je bilo povjereno ekonomskim odnosima). Ali, ona je i politizirana, jer je uvijek politički posredovana i organizirana u političke forme. Sa stanovišta političkog sistema, ona se pokazuje kao preopterećena pitanjima (koje paralizira, omeđujući oblast političkog sistema) i kao marginalnost koja je politički upravljana. U oba je slučaja prisutan impuls širenju u državu blagostanja, državu koja se brine, koja nastoji zadovoljiti istovremeno i partikularističke interese, i sistemske imperativne (posredujući u njima, stvarajući hijerarhijsku ljestvicu, itd. u svakoj damoj konjunkturi), i društvenu kontrolu nad interesima koje nije moguće zadovoljiti (i nad neželjenim posljedicama političko-administrativne destrukture društvenosti). Naravno, u zemljama gdje klasni sukob (još) nije postao latentan i u kojima radnički pokret još nije posve transformiran u element pluralističke dinamike, pretjerana opterećenost i marginalnost potkrepljuju zahtjev za izmjenom pravila igre i samih oblika društvenosti. To radikalizira političku krizu u organsku krizu. (U različitim interpretacijskim okvirima čini se prije da je i u tim »zakašnjelim« slučajevima riječ o masovnim integracijama do kojih je u socijaldemokratskim oblicima došlo s New Dealom ili evropskim laburizmom).

Uostalom, i politika proživljava istu tu ambivalentnost: kao proces odlučivanja ona se koncentrira, dok se kao posredovanje društvenosti širi. Općenito, društvena se kriza pokazuje kao sukob između dvaju načela organizacije društvene sinteze: ili kao prestrukturiranje polazeći od oblika podjele rada i socijalizacije i na temelju društvenog znanja, ili kao političko-administrativno prestrukturiranje objektivirane društvenosti. Ali, politički i analitički, valja zadržati središnjost društvenog momenta u novoj povijesnoj fazi koja se označuje kao »'68«, jer pokreti su ti koji su u tome eksplozivni i koji odlučuju tok kasnije dijalektike. Primarnost političkog bio je po-

kušaj da se politički ograniči društvena složenost koja je buknula sa zrelošću kapitalizma. Ali, iz nje proizlazi i stalna društvena kriza, to jest sukob dvaju oblika društvenosti i dvaju oblika politike.

Nužno je, naime, razlikovati proturječne momente u okviru oba ta pola. Pod područstvljenjem politike podrazumijeva se proširenje države na politički sistem, transformacija političke sfere u političku organizaciju društvenih odnosa, prisutnost političkog elementa u svakom aspektu društvenog života. Ta je težnja do sada prevladavala. Ali, prisutna je i protutežnja: područstvljavanje politike predstavlja obnovu političkog aspekta polazeći od oblika društvene interakcije: politička tematizacija podjele rada, činilaca socijalizacije, načina društvene reprodukcije, prirode i kanala za širenje društvenog znanja. Područstvljavanje politike, u prvobitnom značenju, ukazuje na to da politika postaje »društvenom« nastojeći kontrolirati sve procese; u drugom ukazuje na to da društvenost postaje politička u naporu da postane autonomna od takve kontrole, ili da se zaštititi, ili pak da se suprotstavi vladajućim oblicima u kojim se politika manifestira. Isto tako, politizacija društvenosti predstavlja posljedicu toga što je svaki kontekst djelovanja unaprijed posredovan i politički rukovođen, i to ne samo kad je riječ o interesima nego i o samim identitetima, te da se dakle ponovna politizacija proizvodnih odnosa (Habermas) proširuje na opću ponovnu politizaciju društva (da bi se spriječila suprotna težnja, svojstvena liberalnoj fazi).

U obliku posredovanja i administracije trebalo bi biti prikrivena i neutralizirana već posve politička priroda procesa i društvenih normi, emancipatorski potencijal koji je svojstven toj sve jačoj interakciji između društvenosti i političnosti.

Da bi se, veoma preliminarno, pojasnilo što se krije iza tih etiketa, moguće je dodati slijedeće karakteristike, koje valja shvatiti na hipotetičan i tendencijski način.

1) Iz potrebe za komunizmom, kao emancipatorskom proizvodnošću odnosa između društvenosti i političnosti, proizlaze: demokratizacija procesa odlučivanja, socijalizacija ekonomije, proširenje oblasti solidarnosti i jednakosti, ponovno izgladivanje separatizma, deinstitucionalizacija oblasti života, porast društvene složenosti, smanjenje institucionalne i interiorizirane represije, bitna racionalizacija legitimnosti, jačanje reflektiranog društvenog znanja, kolektivno eksperimentiranje novih oblika racionalnosti i subjektivnosti.

2) Ovdje se sistematski proizvodi kriza legitimacije; ako se potakne formiranje društvenog bloka koji bi bio alternativan, to se može pretvoriti u organsku krizu, razvijajući se u smislu onog što je pod 1). Ako normalni pluralistički poredak (tendencijski: korporativan) rađa intenzivne društvene konflikte (ili, da bi ih se spriječilo), politički sistem nastoji ostvariti poredak, već prema slučajevima, tipa »realnog socijalizma« ili »formiranog društva«, s produbljanjem potčinjene integracije masa i oblika kapitalističkog područstvljavanja koji su sve razvijeniji.

3) Stalna potreba da se »riješi« problem legitimacije svodeći ga na pitanje podrške (punomoć + apatija) i da se empirijski i imperativni interesi sistema izjednače, podstiče afirmiranje primata politike kao dominacije vladajućih aparata i političko-administrativnog sloja. No, ta hiperpolitizacija društva zaoštava krizu racionalnosti i osobito krizu motivacije (u smislu da odijeljena politika ne proizvodi primjerene motive za usaglašeno djelovanje, kojima već prijeti kapitalistička racionalizacija procesa socijalizacije). U prostoru između onog što je pod 2) i 3) smješta se zapravo kriza sistema kao dezintegracija društvenog sistema i proturječnosti koje proizlaze iz pokušaja tek političko-administrativne sinteze. Ako oni uspiju na konzistentan način, stvara se situacija koju je moguće opisati kao autonomiju politike, odnosno jednodimenzionalno društvo.

4) Iz te situacije, koja ukazuje na blok i na povijesnu regresiju, ne proizlazi izravno iskustvo: to je tek virtualni ekstrem. Svi analitičari tvrde da se u svakom slučaju ne bi radilo o nekom novom obliku fašizma. Reakcionarna mobilizacija masa bila bi zamijenjena društvenim rasapom i marginalnošću sektora stanovništva koji bi mogli pridonijeti emancipatorskim momentima. Tu se za mase politika završava, svodeći se na bonapartizam vrhova samih aparata, ili na »kremjologiju«, dok bi društvo, paradoksalno, držalo na okupu barbarstvo borbe za opstanak.

Jasno je da nijedna kombinacija ne opisuje stvarne povijesne i društvene situacije, osim one pod 2), koja se najviše približava uvjetima društva s izraženim društvenim sukobima i pojavama organske krize, i pod 3) koja — osobito u oblicima gdje su prisutni i mnogi elementi onog što je pod 2) — vrijedi prije za društva u kojima je klasni sukob latentan i politički stabilan, poput Savezne Republike Njemačke. S druge strane, 1968. godine su djelovale težnje u pravcu situacije koja je

pod 1), a elementi koji su navedeni pod 4) nisu posve odsutni ni u jednoj zemlji razvijenog kapitalizma (za meritornu indikaciju s tim u vezi, indirektnu ali značajnu, dovoljno je pomisliti na ono što prikazuju suvremeni američki i njemački film). Italija se približila, to je van sumnje, više od svih ostalih kapitalističkih zemalja situaciji organske krize, proizvođači iskustva i kulture koje su *što manje* orijentisane na društveno-političke akcije tipa stadiona (1). Od nekog vremena, međutim, situacija se jasno razvija u pravcu manje pluralističkih i više korporativnih oblika, uz veću političku rekonpoziciju i veću društvenu raslojenost, u pravcu demokracije koja bi bila državno organizirana, i »formiranog« društva na temelju političkog kompromisa u okviru nacionalne opasnosti. Drugim riječima, talijanska se situacija — budući da nije bar u toj fazi uspjela politička valorizacija organske krize — kreće u suprotnom pravcu prema poziciji pod 3). To je sada prevladavajuća težnja. No, budući da klasni ili neki drugi sukob ostaje eksplicitan, a krizu sistema nije moguće sanirati sredstvima koja se nalaze u okvirima kompromisa, te budući da do toga mora doći između dviju snaga koje su u tako brznoj transformaciji kao što su Demokrišćanska stranka i KP Italije, društvena i politička borba ostaje i dalje otvorena za manje neugodne ishode.

Određujemo sada slijedeće točke rasprave: a) društvena kriza je glavni modalitet u kojem se danas izražava kriza sistema; b) nju definira proturječnost alternativnih načina proizvodnje društvene sinteze, koji se opet mogu svesti na različite oblike sklopova društvenih odnosa i političkih odnosa; c) u toku krize mogu se uočiti povezanosti koje su od jednog do drugog slučaja obilježene povezanostima društvenog i političkog, te dakle oblicima koji se razlikuju od jednog i drugog; d) moguće je pretpostaviti da postoji razvojna logika svakog pojedinačnog oblika i svakog »skupa odnosa između društvenog i političkog«, što su u praksi tendencije i protutendencije u pravcu alternativnih skupova; e) kriza prolazi kroz pojedine etape tog razvoja, zbog čega je prisutna i stanovita povezanost logičkog i kronološkog poretka; f) zaokreti do kojih dolazi u toku krize, kao posljedica promjene odnosa snaga između društvenih grupa i uvjeta na rubu kojih djeluju, smještaju se unutar kontinuuma čije krajnosti određuje pol na kojem se nalazi najveća (povijesno zamisliva) emancipatorska produktivnost sklopa društvenosti i političnosti i suprotni pol, na kojem se nalazi krah i jedne i druge, kao pseudoidentiteta koji su povijesno međusobno regresivni.

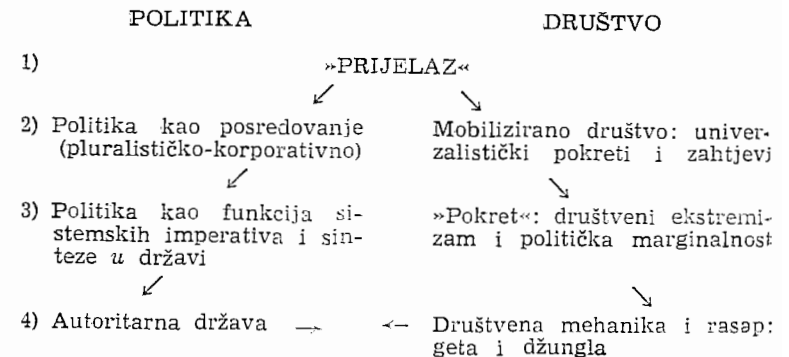
3. Političke forme: elementarna shema

Na temelju tih pretpostavki moguće je razviti na elementaran način interpretacijsku shemu oblika interakcije između društvenog i političkog, koji su u logičkom slijedu (eventualno kronološkom), s mogućnošću da se eventualno sistematski koordiniraju forme koje pripadaju praksi i forme koje pripadaju svijesti.

Shema

	POLITIKA		
+	1	2	—
	DRUŠTVO		
	3	—	4

Iz ove se elementarne tabele na kojoj se ukrštaju politika i društvo mogu izvući četiri modaliteta interakcije između tih kompleksa varijabli. Nisu u pitanju apstraktne kombinacije, već je riječ o tome da se na temelju onog što smo ranije pomenuli u vezi s društvenom krizom i područstavljenjem politike izvrši interpretacija. Četiri modaliteta mogu biti sagledana i kao stadiji logičke (pa i kronološke) sekvence. Mogući su zaokreti i povraci, budući da modaliteti i stadiji označuju posljedice međusobno suprotstavljenih težnji, koje potiče promjenjiva povezanost sistematskih imperativa, konstelacija interesa i odnosa snaga. Četiri kombinacije možemo rasporediti na slijedeći način:

Na najdeskriptivniji način četiri kompleksa mogu biti ovako ilustrirana:

1) — To je pol najviše emancipatorske produktivnosti ukrštanja oblika društvenosti i politike. Tu se ostvaru-

je težnja koja je često nazivana »potreba za komunizmom«. Konkretno, niz iskustava koja su uslijedila u godinama odmah nakon '68. mogu biti interpretirana s namjerom da se društvena sinteza ponovno definira u emancipatorskom smislu. Najkarakterističnije činjenice sa stanovišta društva jesu izuzetna mobilizacija masa što se tiče broja i kvaliteta ljudi, stvaranje novih okupljajućih modaliteta, ponovna politizacija onih oblasti života koje su bile pretežno depolitizirane, razrada radikalnih političkih zahtjeva koji nisu bili kompatibilni s vladajućim ravnotežama i logikama političkog sistema, dovođenje u krizu uspostavljenih društvenih autoriteta (hijerarhija, potčinjenost, razina težnji, itd.), praktično restrukturiranje različitih »podvojenosti«, te dakle pojava novih identiteta, neelitarno iskustvo sve većeg ograničavanja društvene represije, deinstitucionalizacija različitih razina društvene prakse, proizvodnja kritičko-refleksivnog pa i »negativnog« znanja, povećanje složenosti društvenog sistema (kao posljedica sve većeg iscrpljivanja potencijala koji proizlaze iz razvoja proizvodnih snaga i znanja u kolektivnom iskustvu i povećanju socijalnih razlika — time što su suprotstavljene nejednakostima), demokratizacija i racionalizacija »mračnih« oblasti života, što se sve sažima u praksama socijalizirane politike i kolektivnog, gotovo permanentnog mišljenja.

Sa stanovišta politike, političkog sistema, nailazimo na ponovno utemeljenje organa kolektivne volje (počevši od masovnih organizacija, pa sve do struktura predstavničke demokracije), širenje političke moći (kontrola), proširenje područja institucionalno zajamčene autonomije, jačanje rukovodeće sposobnosti od strane javnih organa, kao i jačanje društvenog okupljanja, što međutim gubi hipostatički i puko virtualni karakter, kao i onaj prethodno mistificirani, u pravcu participatorne demokracije i, kad je delegirana, usko kontrolirane odozdo; šire, i političko objedinjavanje (ne nužno u obliku birokratskih organizacija, budući da su partije i sindikati, kao organi demokracije, pod pritiskom, tako da participacija i racionalno formiranje volja i identiteta postaju prevladavajući moment s obzirom na moment aparata). Podsetimo se da su mase do sada bile potčinjene unutar društvenog bloka u kojem djeluju težnje za društvenim objedinjavanjem.

Ne želimo opisivati državu u nastanku, premda je riječ upravo o tome. Naime, tu nije prisutna samo strana pokreta, već i strana institucija. Ovdje se želi naznačiti pol na kojem se isprepliću društveno i političko,

gdje počinju djelovati težnje u pravcu prijelaza izvan kapitalističke društvene formacije.

2) — Dok je pozicija pod 1) označiva samo kao virtualna granica, pozicija 2) predstavlja, međutim, stvarnu situaciju (kao i ona pod 3)). Tom pozicijom počinje razdvojenost dvaju momenata: ovdje podruštvljenje politike zadobiva dva oblika. Na strani vladajućeg političkog sistema nalazi se »preventivna politizacija društvenosti« (organiziranje kategorijalnih interesa u parasindikalnim oblicima, posredovanje zahtjeva i različitih interesa unutar aparata, okupljanje zahtjeva i njihovo kanaliziranje pod političkom kontrolom partija). Na strani društvenih snaga koje su na neki način izvanjske političkom sistemu nalazi se proizvodnja više ili manje antagonističkih »pokreta« (od građanskih inicijativa do feminizma), koji se ne »opterećuju kompatibilnostima« i koji u stanovitoj mjeri nisu u stanju da posve kontroliraju posljedice vlastitog djelovanja. Tu djeluje »autonomija društvenosti« koja proizvodi predefiniranje potreba i interesa, aktivira protagoniste, nastoji nametnuti nove legitimacije. Prisutna je kod njih objektivna poteškoća — koju valja produbiti — da pronađu izlaz na razini organizirane snage, te dakle političkog sistema. Ostaje činjenica da tako aktivirane društvene snage nisu do sada bile u stanju da se uobliče na sintetičan način, te dakle, dok prevladava progresivna težnja, pothranjuju tradicionalne partije (putem »institucionalnog punomoćja«), čak i modernizirajući ih ponekad. Poziciju 2) obilježava povezanost društvenog i političkog u krizi, što proizvodi fazu pospiešene promjene na svim razinama. To je velikim dijelom ono što smo proživljavali posljednjih deset godina. Pozadina je krah reformizma (i, u zemljama u kojima je već prošla faza reformističkog razvoja socijaldemokratskog tipa, jedan više ne tako zadovoljavajući odgovor poredaka s obzirom na zahtjeve sistema i promjene odnosa među klasama). U svakom slučaju, sistem partija i njegova pravila funkcioniranja (što ih često sankcionira javno financiranje) pojavljuje se kao ključna varijabla. Masovne partije sve više mijenjaju svoju funkciju od artikuliranja građanskog društva do državnih organa. Cjelokupan, ili konzistentan dio lijeve opozicije traži se sad kao partner u koalicijama (od lijevog centra do povijesnog kompromisa do nužne vlade), ili se nalazi u situaciji da mora vladati. A najveće partije razvijaju definirani interes da zatvore pristup novim političkim snagama. One imaju pretenzije na monopol predstavnštva interesa i iz međuklasne, ranije razvijene faze prelaze u fazu pre-

ventivne politizacije društvenih interesa (u smislu da partije sistematski organizuju vlastite lateralne interese). Praksa transakcije nad svakim tipom interesa koji se pluralistički interpretira proizvodi opći resurs, a to je političko posredovanje (koje omogućuje da se međupartijske napetosti održe unutar granica koje ne dovode u pitanje opći poredak političkog sistema). Svaki cilj i interes se u principu može posredovati putem političke razmjene (Pizzorno), gdje kao sredstvo djeluje kako moć u svojim različitim oblicima, tako i novac (pored postvarenog jezika politike kao simboličkog sredstva za simboličnu razmjenu među konkurentskim i kooperirajućim partijama). I interes radničke klase se redefinira kao legitiman s obzirom na druge, on je u praksi zadovoljen u granicama kompatibilnosti putem drugih uvedenih interesa (i radnički interes politički vrijedi ako je »konstruiran«). Političko posredovanje kao prevladavajući oblik prenošenja i odlučivanja o interesima jest specifična usluga političkog sloja koja kontrolira aparate (partije, masovne organizacije, institucije predstavničke demokracije, interesne organizacije, poduzeća), koji *de facto* prakticira mikelsovsko-šumpeterovsku demokraciju, premda njezine legitimnosti uvijek povijesno »zaostaju« s obzirom na efektivnu praksu. S druge strane, te ideologije nisu slučajne, jer igraju značajnu ulogu u garantiranju podrške političkom sistemu, u proizvodnji okupljajućih momenata i oblika »organizirane« političke participacije.

Druga, dobro dokumentirana karakteristika sličnog sistema jest njezina skromna sposobnost odlučivanja s obzirom na zadovoljavanje općih interesa. S jedne strane sistem partija se opskrbljuje nizom političkih i institucionalnih mehanizama, kako bi postao imun na zahtjeve koji dolaze »odozdo« (usp. Offea), a s druge trpi zbog permanentne preopterećenosti partikularističkih zahtjeva. Taj skup zahtjeva i pretenzija nije bez odnosa sa specifičnim zatvaranjima političkog sistema i njegove stalne potrebe za potporom. Da bi se ova potonja proizvela, on mora u sve većoj mjeri pluralistički zadovoljavati interese, koji, kad su jednom organizirani, obiluju zahtjevima, dok je sve manje moguće zadovoljiti univerzalističke interese (koji bi značili drastično smanjenje opterećenja). Preopterećenost je nedaća tog sistema zato što dovodi do krize (krize racionalnosti i porezne krize, na primjer), ali je nezaobilazna i u stanovitom smislu blagotvorna jer stalno pothranjuje funkcije posredovanja i odlučivanja i, konačno, aparate koji stvaraju interese. Ti se procesi razvijaju na temelju obra-

ta: partije organiziraju interese na preventivan način; razdjelnim (okupljajućim ili proporcionalnim) modelima dijeli se plijen (prije no specifični resursi, opći resurs služi da bi se svi oni kupili: organizaciona kontrola i diplomacija posredovanja). Ali, ta organizacija podijeljenih i posebnih interesa ima ulogu organiziranog dijela društva unutar političkih oblika sve dok ne dođe do toga da postane parazit nad njima. Upravo taj proces, u kojem se materijalni i posebni interesi »koriste« politikom objašnjava preopterećenost, a time i krizu racionalnosti i poreznu krizu (a u ekonomiji inflaciju).

S onu stranu posredovanja kao transakcije nad interesima, u tom se sistemu politika prezentira i kao scenarij idealne sinteze, ili kao gotovo isključivo politička rekonpozicija društva. To je tim prije slučaj tako gdje — zbog obilježja klasne borbe i klasnih sukoba — sukob univerzalističkih kriterija i dalje ostaje otvoren, te dakle postoji efektivna koalicija legitimacije s obzirom na vrijednosti koje se međusobno dijele. Ponekad se to pokazuje kao preživljavanje (potreba za tradicionalnim oblikom politike), koja se nastoji sve više svesti tamo gdje su sukobi latentni i mase integrirane na potčinjeni način. U ovom posljednjem slučaju politička se forma kreće u pravcu situacije pod 3) (vidi naprijed).

U politici kao predstavništvu pluralističkih interesa i posredovanja i društvenosti koja se organizira po organizacijama posebnih interesa i po društvenim pokretima nailazimo na »svakodnevni život« demokracije u razvijenom kapitalizmu. Znamo da se u njegovoj nutрини sistematski generiraju kriza racionalnosti i kriza legitimteta, koje se kao rezultat politike zadržavanja i upravljanja društvenim i institucionalnim posljedicama tih kriza — i na temelju ekonomskih kriza — transformiraju u permanentnu društvenu krizu. Ipak, sa stanovišta funkcioniranja političkog sistema, moguće su duge faze sklada i obnove, a mnogi aspekti političko-društvene proizvodnosti sistematske krize mogu biti izgladnjeni putem »produbljivanja« integracija masa i ponovnog konstituiranja margina podrške i konsenzusa. Dotle politički režim oscilira između reformizma i zatvorenosti, između adaptacije putem kakvog emancipirajućeg sadržaja i institucionalnog autoritarizma, između pluralističko-konfliktnog i »formiranog« društva, između anglosaksonskog modela i tzv. »Modell Deutschland«. U njegovoj nutрини djeluje tehnokratska težnja koja ima za cilj svođenje politike na funkcionalnu administraciju resursa imajući u vidu sistemske imperativne, po mogućnosti uz reduciranje složenosti političkog procesa for-

miranja volje (znatna redukcija aveti sporne političnosti, što je valja razraditi prije no što se može odlučivati *policies*).

To je moguće postići represivnim intervencijama koje bi proizvele masovnu apatiju, političku promjenu istinskih ili navodnih nacionalnih potreba, koje niveliraju političke sadržaje što su dopušteni kao podrška postojećih institucija i kao definicija koja vrijedi za nacionalne ciljeve, kao mobilizacija društvenih nezadovoljstava koja su desno orijentirana (time da se ljevici nametne samo defanzivna strategija), kao *Gleichschaltung* ili manipulirana integracija (ne nužno, dapače, gotovo nikad uz mobilizaciju, već uz pasivno prihvaćanje putem »usmjerenog« javnog mnijenja) stanovništva, kao velike koalicije, itd. (Što se ovih potonjih tiče, one legitimiraju opozicije radničke provenijencije koje su do sada zadržavane na marginama, ali pod uvjetima da kriteriji političnosti materijalnih sadržaja potražnje budu sistematski usklađivani sa zahtjevima, to jest sa prevodnjem i tih povijesnih snaga u činioce promjene i integracije). Ali, ideal ostaje administriranje (neka vrsta »realnog kapitalizma«) gdje bi nestale endemske krize političkog sistema. Konačno rješenje bi bilo izjednačavanje političkih vrijednosti što ih prihvaćaju građani s vrijednostima-ciljevima (zahtjevima) sistema (privrednim rastom, stabilnošću, potvrdom na svjetskom tržištu, redom, sigurnošću, itd.). Možda je ta težnja jaka samo u situacijama u kojima se masama ukazuju nameću nacionalni ciljevi ekonomskog jačanja na svjetskom tržištu (reproducirani u vidu jamstva unutrašnje ekonomske stabilnosti).

3) — To je razina na kojoj se afirmira »primat politike«, u skladu s karakteristikama što ih ilustriraju novije teoretizacije. Društvo ili društvenost (u praksi su to vladajuće grupe u aparatima) su u najboljem slučaju smatrani izvorom instanci i legitimacija (obje su, međutim, već prošle kroz posredovanja prijašnje razine, te dakle već moraju biti i jesu reinterpretirane unutar kompatibilnosti političkog sistema i linije). U najgorim se slučajima smatraju elementom koji remeti »manevriste« koji se bave delikatnim operacijama političko-institucionalnog usaglašavanja i doziranja. Društvom se upravlja. Mnogostrukost poticaja koji proizlaze iz društvenosti koja želi postati autonomna moraju biti »prestrukturirani«. Politika je mjesto društvenog okupljanja. Ona to može biti tim prije što su bolje funkcionirali mehanizmi obrane političkog sistema, koji teže da ga imuniziraju prema dolje, svodeći deficit legitimacije i trans-

formirajući problem konsenzusa u problem podrške, na temelju predstavništava, u predstavničku demokraciju u ekskluzivnom obliku sa svođenjem participacije na apatične i ritualizirane forme. Ta se težnja ekstremizira u daljnjoj etapi. Drugim riječima, na politiku se gleda kao na mehanizam reduciranja kompleksnosti (specifičnije: kao na prioritetni oblik kontrole nad težnjama društvenog fragmentiranja, što ih društvo samo proizvodi). To se nužno mora legitimirati — budući da je izbjegnuta društvena autonomija koja bi pružila drugi model društvenog okupljanja — s referencom na povijesno zastarjele modalitete vlasti (etika službe, blaža kriza, vladanje po zaslugama i sl.) ili, bolje rečeno, ostvaruje jednakost političkih vrijednosti i zahtjeva što smo ih naveli, a to zaobilazi i sam problem legitimacije.

Na strani političkih snaga koje se nastoje izvući iz političkog primata, dolazi do zanimljivog obrata: ekstremiziranje »društvenosti« suprotstavljeno »političnosti« dovodi do obrata (rušenja) podruštvljenja političkog u »autonomnu« politizaciju društvenosti; od pokreta, čija različitost i diferencijacija izražavaju sadašnju stvarnu razinu autonomije društvenosti i njezinih proturječnosti s obzirom na problem politike (države, prijelaza, sinteze), dopijeva se do hipostaze »Pokreta«, koji od jezične skraćenice postaje već formirani subjekt, autonoman i posve suprotstavljen. Kao u slučaju velikih aparata, i ovdje su od odlučujućeg značaja ideologije (iluzije) što ih rukovodeće grupe ili intelektualne avangarde imaju o sebi: tamo prevladava ideja države, ovdje ideja Pokreta, to jest apsolutno ono Drugo koje je kao anti-Levijatan bez posredovanja i izvan sistema zapravo njegova predodređena žrtva. Volja za moći društvene inteligencije — koja u zbilji djeluje u društvenoj autonomiji — ovdje se često pokazuje kao karikatura težnje za totalizacijom, i kao samouništenje sloja ne-organskih i deklasiranih intelektualaca. U oba slučaja prisutni su otuđeni i razdvojeni oblici politike, oblici svojstvenj fazi organske krize što je definiraju nestabilne ravnoteže, od kraha kratkoročnih transformacija u progresivnom pravcu, ali i od nemogućnosti efektivne društvene stabilnosti.

4) — Na toj razini podvojenost između politike i društva poprima oblike koji su još ekstremniji. To je »mjesto« dvaju društava. Politika poprima oblik *upravljanja* (s više ili manje tehnokratskim konotacijama) aparatima unutar kojih se u principu rješava cjelokupna društvena dijalektika. Od umjetnosti posredovanja, politika se svodi na znanost upravljanja svim društvenim

procesima, nastojeći se samolegitimirati u skladu s idejom racionalnosti koja je usredotočena na funkcionalnost svih procesa i svih institucionalnih sfera. Integriranje sistema jamče procesi odlučivanja koji su centralizirani i elementi programiranja (ili, realističnije, političko-administrativne kontrole konteksta u kojem djeluju spontane materijalne snage, a na prvom mjestu veliko poduzeće). Integraciju individuuma u uloge što su im pripisane jamče materijalne kompenzacije (gdje je to moguće, možda putem zadovoljavanja stvorenih interesa), formiranje autoritarnog i ovisnog karaktera, strogost kriterija društvene selekcije i, konačno, borba za opstanak. To je eksplicitna represija, ali u oblastima koje umištavaju društvenu svijest može biti i mnogo primitivnosti: potrošnja robe, seksa kao robe, itd., ili kao lansiranje nekog novog amoralnog familizma (obiteljskog zajedništva — *Prim. prev.*). Prakticiraju se reforme koje su po svojoj nutринi autoritarne, premda naizgled ruše stare institucionalizirane represije. »Društvena autonomija« se negira administrativnim putem, problemi koji odatle proizlaze usmjeravaju se prema oblasti marginaliteta (koja je također politički upravljena — između pomaganja i represije). Na toj razini podruštvljenje politike i njegova suprotnost prestaju postojati, budući da je cilj politike da društveno svede na nešto čime se može upravljati.

Na drugoj strani, u drugom društvu, »društvena autonomija« agonizira u formama marginalnosti i rasapa. Od političke snage svodi se na reaktivnu formaciju, pasivni odraz krize. Na toj se razini, više no rušilačka snaga, »autonomija« ostvaruje kao defanzivni čin unutar neprevladivog geta, brani se prostor reprodukcije marginalnosti, a »prema vani« se izvode »ispadi« ili manifestacije poput »pohoda«. Prevladava autodestruktivni element ili subkulturna regresija. Ponovno se pokazuje svijet žrtava društva nejednakog razvoja. Ponovno postaju aktualne teme društvenog istraživanja iz XIX stoljeća o »opasnim klasama«, o pauperizmu, o društvenoj marginalnosti. Ovdje su društvenost i političnost u stanovitom smislu maksimalne, jer je ta marginalnost (mladih, žena, starih kao radne snage, kao političke i kulturne marginalnosti, lišavanjem sredstava putem kojih bi se mogao izgraditi identitet) najsystematičniji proizvod nejednakog razvoja, te tu u tim posljedicama dakle nema ničeg marginalnog (sekundarnog, periferijskog), već su one sinteza najboljeg što taj sistem može ponuditi — kao rasipanje, destrukciju i materijalnu potčinjenost.

Na toj posljednjoj zamislivoj razini povezanosti društva i politike dolazi do zajedničkog kraha društvenosti i političnosti. Autoritarna država depolitizira društvo nakon što ga je organizirala i »infiltrirala« se u njega; ona vlada nad apatijom ili formaliziranim konsenzusom, koji je lišen kvalificirajućih sadržaja. Sve apstraktniji poziv na Ustav, na demokratski poredak, na potrebitost (sjenu dobro poznatog »unutrašnjeg neprijatelja«, ili vanjskog, na koje valja podsjetiti), na nacionalno jedinstvo, smjenjuju se s programom pa i prvobitnom legitimnošću, dok se mase demobiliziraju u tom iščekivanju, ili očekuju privatne ili korporacijske kompenzacije. To je neka vrst povijesnog *déjà vu* (već viđenog). Demokracija postaje autoritarna, to jest socijalizacija politike poprima karikaturnu i prinudnu formu socijalne države (neimaštine), dok politizacija društvenosti, prolazeći kroz sve logički prethodne faze, kulminira u podržavljenosti društvenih odnosa, te dakle u apatiji stanovnika koji su postali nesposobni da bilo što učine. Nasuprot te hipertrofirane državnosti nametnute društvu, nalazi se »izgubljenost« manjina koje zadržavaju kult protu-državnog nasilja, koji bi trebalo biti simetričan državnosti, ali je zapravo i to neophodan mehanizam za pretpostavku autoritarne države.

Sad više nema smisla govoriti o autonomiji politike ili društvenog momenta. Na obje strane došlo je do gubitka emancipatorskih i oslobađajućih potencijala povezanosti društvenosti i političnosti. Društveno je okupljanje izvršeno još jednom putem materijalne dominacije aparata i ekonomske mehanike krize, čemu se suprotstavlja heteronomni čin razaranja (a bolje je ako ga se pobrka sa zaista autonomnim činom provokacije).

(Carlo Donolo, »Le forme della politica nella crisi sociale. Primi appunti«, *Quaderni piacentini*, br. 66—67, 1978, str. 97—113).

Prevela Sanja Ročić

ŠTA ZNAČI VODITI POLITIKU?

Do pre nekoliko godina bilo bi veoma lako dati odgovor na ovo pitanje, barem kada je reč o zemljama poput Čilea. Voditi politiku značilo je baviti se institucionalizovanom delatnošću unutar relativno jasnih granica: vlade, parlamenta i partija. Pomenute institucije određivale su politiku kao profesionalnu delatnost i usmeravale učešće građana u donošenju odluka, uključujući i »sitnu politiku«, poput, na primer, univerzitetske politike. Isto tako, u zemljama s tradicijom narodnih pokreta i manjim stepenom institucionalizacije političke borbe, značenje političke delatnosti ne dolazi u sumnju. Iznad svega (i na žalost), ne predstavlja nikakav problem za levicu.

Levica vodi politiku imajući pred sobom dve jasno odvojene celine: državu (državni aparat) i partiju. Politika je upućena na državu, u cilju njenog rušenja ili osvajanja. Stoga prevladava ako ne militarističko, ono barem instrumentalno shvatanje politike. A najefikasniji, najbrži i najracionalniji od svih instrumenata jeste organizacija: dakle, partija. Politička delatnost koja se odvija isključivo kroz svoju organizacionu formu, postaje deo procesa (u zemljama zapadnog kapitalizma) racionalizacije, čije granice danas *otkrivamo*.

Dvoznačna savremenost

Razvoj kapitalizma odvija se kroz proces racionalizacije u vidu matematičke obrade i, shodno tome, kontrole spoljašnje prirode, društvenih odnosa i, na kraju,

čovekove unutrašnje prirode. Proizvodnja i, potom, reprodukcija društvenih uslova života, sve se više odvija u skladu s principima *formalnog racionalizma*. S druge strane, formalna matematička obrada zahteva formalizaciju životnog procesa. Drugim rečima, da bi se obezbedio racionalan razvoj društva (u smislu formalne racionalnosti), društveni procesi se oblikuju u formama koje je moguće podvrći matematičkoj obradi/kontroli. Kao posledica takve formalizacije, društvena »celokupnost« se cepa na relativno homogene celine. U takvom procesu *diferencijacije*, kao posebna oblast pojavljuje se savremena politika.

Obeležje kapitalizma je razlika koja postoji između politike i ekonomije; proizvodni odnosi više ne počivaju na vanekonomskej prinudi. No, razmena vrednosti na tržištu, zajedno s politikom i, posebno, korišćenjem nasilja, postaje objekt formalne matematičke obrade. Istorijski, razdvajanje ekonomije i politike, praćeno je sličnim procesom na psihološko-kulturnom planu. Nagoni, sklonosti i osećanja pojedinaca podvrgnuti su strogoj samokontroli, kako se »primitivna« spontanost ne bi umešala u »civilizovane« društvene odnose. Činjenica da je društveno ponašanje podvrgnuto formalnim pravilima još je više učvršćena razdvajanjem javne i privatne sfere. Socijalizacija pomenutih društvenih i pravnih normi (kao i njome prouzrokovana represija i nagoniska samorepresija) praćena je još jednim procesom diferencijacije: naime, svet se oslobađa sopstvenih iluzija i dolazi do razdvajanja sfere racionalnog od sfere iracionalnog. S tim u vezi, rađa se diferencija sfere realnog.

Nije potrebno detaljnije zalaziti u pomenute procese diferencijacije, svojstvene savremenoj civilizaciji, da bismo naslutili njihov značaj za naše središnje pitanje: demokratiju.

U stvari, diferencijacija i formalizacija omogućuju nastanak različitih političkih subjekata i ostvarivanje kompromisa između njih. Samo u meri u kojoj postoji čvrsta zajednička veza sa stvarnošću, u kojoj verske istine ne sprečavaju dijalog, u kojoj lične osobine i ekonomski interesi ne određuju političke odluke, u kojoj subjektivna opredeljenja poštuju pravila lepog ponašanja, može se odvijati »demokratska igra«.

Shodno tome, svaka demokratija definisana kao učešće zajednice u izradi ponuđenih rešenja i donošenja odluka u vezi s njima, mora biti »formalna demokratija«. S druge strane, međutim, rastuća formalizacija podriiva proces uobličavanja političkih subjekata. Diferencijacija i formalizacija života dostižu stepen na kojem

mehanizmi posredovanja počinju da posustaju, a identitet zajednice odumire. Na tom mestu, na videlo izbija sva aktuelnost našeg pitanja.

Upitnik se odnosi na dvoznačnost »modernizacije« kapitalizma u vezi s razvojem masovne demokratije. Očigledno je da danas prisustvujemo »krizi demokratije«. Izgleda da se ona ne ogleda toliko u »nemogućnosti upravljanja« prouzrokovanoj preteranim učešćem i ideologizacijom masa (Huntington), niti u ekonomskim protivrečnostima kapitalizma, koliko u eroziji subjekta (subjekata) političke volje. A kriza političkog subjekta ogleda se u dubokom neslaganju oko toga šta je »politika«.

Ako sebi postavljamo pitanje šta znači »voditi politiku«, razlog tome leži u činjenici da je uobičajeno značenje ovog pojma dovedeno u sumnju. U stvari, učestvujemo u donekle nesvesnoj borbi za ponovno definisanje politike; borbi koja će, bez obzira na konačni ishod, doneti novo značenje političke prakse. Da bismo bacili svetlost na sadržaj sukoba, razmotrimo prvo ofanzivnu autoritarnog krila.

Ponovno određivanje značenja pojma politike

Kao posledica vojnih udara, politička delatnost, a potom i samo shvatanje politike, više ne predstavljaju normalnu i prirodnu pojavu u Južnoj Americi. Vojni režimi zabranjuju vođenje politike. Hiljade mrtvih i uhapšenih predstavljaju žrtve njihove političke prakse (pri tom ne mislim na žrtve oružanih sukoba). Međutim, represija ne dovodi u pitanje tradicionalne oblike politike. U stvari, politika se i dalje vodi. Partije ostaju manje ili više aktivne u ilegalnosti, a politiku vodi vlada. No — i u tome je novina — vlada svojoj delatnosti ne prilazi kao politici.

Tehničko-neutralni jezik novog autoritarizma¹ u većoj je meri izraz nego otkriće vlasti. *Politika se izražava u ekonomskim kategorijama* i, shodno tome, veoma je teško otkriti je kao politiku. Na prvi pogled se ne za-

¹ Kako autoritarna vlada vidi samu sebe najbolje ćemo otkriti iz sledeće izjave ministra rudarstva Čilea: »Automatizacija, razvoj informatike i sve veća specijalizacija iz dana u dan dobijaju na značaju, te će tehnički element u budućnosti imati sve veću težinu. U vladi je uvek bilo stručnjaka. No, iza njih nalazili su se političari koji su podimali svako delovanje stručnjaka.« (*El Mercurio*, 18. IV 1982.) Umesto o politici, vlasti, sukobu — danas se govori o tehnici, uslugama, autoritetu.

paža da je ekonomski model mnogo više »politika« nego »ekonomija«, te da je, stoga, njegova isključivo ekonomska kritika metodološki pogrešna.² Želim da kažem da »ekonomska politika« podrazumeva *ponovno određivanje značenja pojma politike*. Promenjena je oblast obuhvaćena politikom, odnosno, problematično je razgraničavanje političke i nepolitičke sfere. Zajedno s depolitizacijom (u smislu da je vođenje politike zabranjeno), odvija se i repolitizacija, čime se stvara novi politički prostor. Pojam »političkog tržišta« više ne predstavlja metaforu kojom se politički dijalog tumači uz pomoć analogije sa tržištem. Danas se politika vodi kroz tržište. Politika više nije ono što je bila. Reč je ne toliko o »depolitizaciji društva« koliko o »*depolitizaciji politike*«.

U vezi s tim, vrlo je karakteristično zapažanje Sheldon Wolin o Reaganovoj administraciji: »Ekonomija se pojavila u svesti javnosti kao jedan jasno skiciran autonoman entitet, pozornica na kojoj će se iznaći sudbina i značaj društva. Drugi po značaju su glavni pojmovi kroz koje je društvo nekad shvatalo svoj identitet; reč je o pojmovima kao što su »demokratija«, »republika«, »Ustav« i »nacija«, čije je značenje bilo bitno političko. Kao što smo ranije ukazali, američko društvo brzo stiže novu filozofiju javnosti, koja izražava njenu kolektivnu prirodu.

Najbolji dokaz za tihu revoluciju u filozofiji javnosti do koje je došlo tokom protekle polovine veka su izmenjeni uslovi javnog diskursa. Stanje nacije postaje značajno samo kad o njemu možemo govoriti kao o »stopama« raznih vrsta — stopama »inflacije«, »kamata«, »produktivnosti«, »ponude novca«, »akumulacije« i, na kraju, ali ne i najmanje, »nezaposlenosti«. Ako su, kako nas je filozofija naučila, granice našeg jezika, granice našeg sveta, i ako, kako lingvisti kažu, jezik postavlja granice onome što možemo misliti, onda promena u javnom diskursu implicira da se neke od stvari koje je stari jezik mogao izraziti i naglasiti gube ili obezvređuju jednim novim rečnikom javnosti, dok se neke stvari

² Kada je u pitanju Argentina, vidi, Adolfo Canitrot: »La disciplina como objetivo de la política económica: un ensayo sobre el programa económico del Gobierno argentino desde 1976« u: *Estudios CEDES*, br. 6, Buenos Aires, 1979. godine. Dobru sintezu čileanskog »ekonomskog modela« nudi Pilar Vergara: *Autoritarismo y cambios estructurales en Chile*, FLACSO, Santiago, novembar, 1981. godine.

Stvaranje političkog subjekta više nije upućeno na građanina, već na potrošača. Kažimo to ovako: dok se građanin prema državi odnosi kao prema obliku opštosti, a biva prihvaćen tek u okviru zajedničkog identiteta zasnovanog na univerzalnim principima, potrošač se državi obraća isključivo kao kontroloru slobodnog tržišta. Uvođenje u igru tržišta, omogućuje da značaj dobiju korporativni principi (opšti interes bi isključivao i samu ideju konkurencije). Potrebno je reći da, u slučajevima kada tržište postaje prostor na kojem pojedinac izlazi u javnost, pomenuti pojedinac može biti prihvaćen samo kao suparnik u konkurentskoj borbi. Čak i ukoliko se identitet zajednice obrazuje oko protivtržišnih interesa (npr. »Pokret protiv nemaštine«, u San Paulu⁵), veoma je teško ovakav reaktivni interes preobraziti u opšt društveni.

Ponovno određivanje značenja javnosti unosi promene u odnos između javne i privatne sfere. Prostor privatnog više ne štiti individualnost, već je uključen u javnost tržišta. Javna sfera vrši pravu invaziju (u bukvalnom smislu)⁶ na privatni život, dok je sama u sve većoj meri određena formalnim tržišnim modelima. Formalni racionalizam osvaja oba prostora i briše njihove međusobne granice.

Paradoksalno je, ali osipanje privatnosti posledica je procesa privatizacije. U tom smislu, veoma su ilustrativne, čak i sa lingvističkog stanovišta, takozvane »modernizacije« koje sprovodi general Pinochet: modernizacije koje su, u stvari, privatizacije. Privatizacije ne samo u smislu da su javne usluge prepuštene privatnoj inicijativi kapitala, već i u smislu da su društveni problemi prepušteni individualnim rešenjima.

Naglašavam pojam »privatizacije« jer on kvalitativno menja probleme o kojima govorimo. Nezaposlenost

⁵ Vid. Carlos Filgueira: »Acerca del consumo en los nuevos modelos latinoamericanos«, u: *Revista de la CEPAL*, br. 15. Santiago, 1981. god. U vezi s urbanim pokretima, oslanjao sam se na: José A. Moisés i dr., *Cidade, povo e poder*, Rio de Janeiro, 1982. godine; Tilman Evers: »Movimientos Sociales urbanos no Brasil«, u: *Revista Mexicana de Sociología*, 1981/4, kao i na istraživanju Claritae Müller-Plantenberg.

⁶ Ulaganja u propagandu i masovne medije u Čileu su se gotovo udvostručila za samo godinu dana; naime, porasla su sa 180 miliona dolara (1979. godine) na 300 miliona (1980. godine), što predstavlja 2,5% BNP (Rebeca Araya, Novinarska škola, Čileanski univerzitet, 1981. godine). Najznačajnije propagandno sredstvo je televizija; televizor poseduje 98% porodica sa visokim dohotkom, 96% sa srednjim dohotkom i 91% sa niskim dohotkom, u Santiagu. (*El Mercurio*, 25. IV 1982. godine.) O »doprinosu« televizije ubrzanjoj merkantilizaciji života u Čileu, vid. Pablo Huneeus, *La cultura huachaca*, Santiago, 1981. godine.

je sasvim drukčija kada je prisutna odgovornost celokupnog društva za punu zaposlenost, nego kada za punu zaposlenost odgovara pojedinac. Načiniv i od rada, zdravlja, stanovanja i obrazovanja robu koja se razmenjuje isključivo na tržištu, lična odluka samo naizgled ostaje privatna stvar; u stvari, zavisi od »tržišnih zakona«. »Privatizacija« prostor privatnog pretvara u produžetak tržišta.

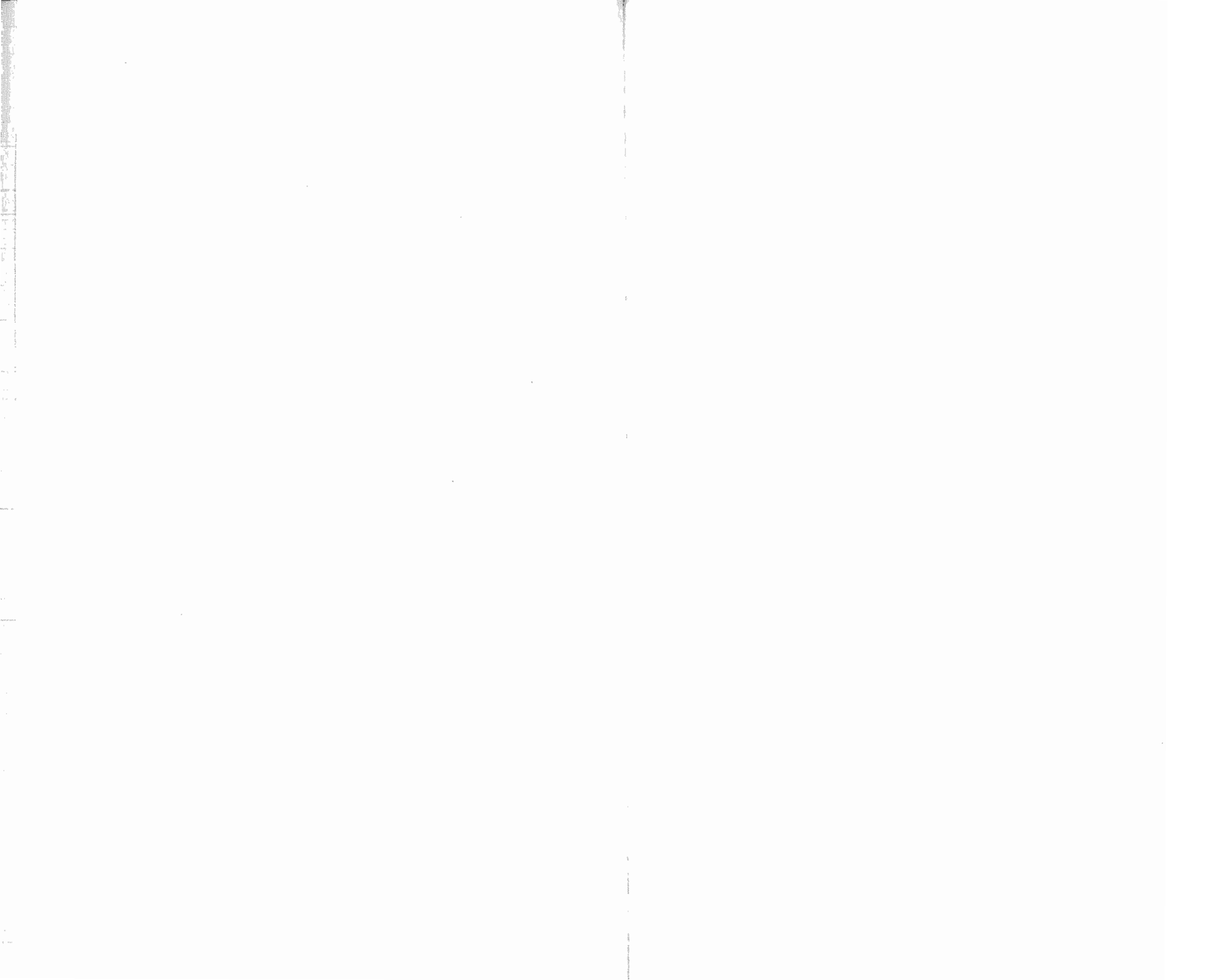
Na taj način, faktička deprivatizacija vodi dovom tipu totalitarizma. Novom upravo zbog toga što tržište ne vrši izričito političko-ideološku kontrolu. Totalitarinom u meri u kojoj sve aktivnosti podvrgava formalnom racionalizmu; pojedinac na tržištu učestvuje na obavezan, stalan i organizovan način. Dovoljno je samo njegovo pasivno, gotovo nesvesno prisustvo, ali mu je nemoguće da se otrgne od tržišnih odnosa bez opasnosti da »poludi«, budući da u njima nalazi svoj društveni identitet, korene i orijentaciju.

O svakodnevnom životu kao političkom prostoru

Činjenica da je došlo do premeštanja političkog prostora, te da se zvanična politika bavi sasvim beznačajnim pitanjima, usmerava našu pažnju ka svakodnevnom životu. Pokazujući zanimanje za ovu novu oblast, ne znači da i mi patimo od iluzije u koju veruju neokonzerativci, naime da su ljudi u stanju da promene svoj način života jednostavno »slobodno« odlučujući kao potrošači dobara, usluga i ideja. Želim da pokažem da je istina upravo suprotna, da se javlja sasvim drukčiji tip politizacije prouzrokovane promenama koje tržišna kreiranja donose privatnoj sferi.

Polazeći od pretpostavke da svakodnevni život predstavlja skup aktivnosti koje se u pravilnim razmacima pojavljuju, ali prolaze sasvim nezapaženo, podvlačim »normalni« i »prirodni« karakter svakodnevnog života.⁷ U stvari, na osnovu svakodnevnih banalnih sitnica stvaraju se kriterijumi normalnog, pomoću kojih otkrivamo i tumačimo sve što je novo, izuzetno i, stoga, problematično. Ako kroz svakodnevicu stičemo osnovna pouzdana saznanja o svetu i životu, svaki poremećaj te svakodnevice rađa opštu neizvesnost.

⁷ Upor. Alvin Gouldner: »Sociology and the Everyday Life« u: L. Coser (izd.). *The idea of social structure*, New York, 1975. godine. Vidi i: José Nun: »La rebelión del coro«, u: *Nexos*, br. 46, México, oktobar, 1981. godine.

nisu dovele do »okretanja prošlosti«? Pokušaji obnavljanja političkog prostora imaju učinak suprotan pomenutim promenama: istovremeno, za cilj nemaju obnavljanje nekadašnjeg političkog poretka. Zahtevi za demokratijom takođe dobijaju novo značenje, barem u izvesnoj meri; naime, »stara demokratija« ne odgovara novim iskustvima.

Znajući kakva je razlika između diktature i demokratije (ma kako ova druga bila formalna ili kruta), pažnju privlači zaprepašujuća činjenica da čileanska svakodnevnica postoji istovremeno sa životom koji se odvija u Sjedinjenim Državama i Zapadnoj Evropi. Zaprepašujuća za one koji razvijeno kapitalističko društvo smatraju »zrelom« formacijom koja je dostigla vrhunac statičnosti. Uprkos izvesnoj konsolidaciji, pred očima nam se odigrava korenita promena strukture vrednosti. Shodno tome, pomenuta činjenica i nije toliko čudna, uprkos razlikama svih vrsta. U stvari, može se pretpostaviti da iza autoritarnih režima Južne Amerike i otkrivanja »demokratskog izlaza« leži mnogo širi problem. Izgleda da razvoj (nacionalni i međunarodni) kapitalističkog poretka danas dolazi u sukob s ograničenjima države blagostanja i parlamentarnog višepartijskog sistema.

Kulturna ograničenja države blagostanja

Takozvana kejnzijanska država blagostanja danas pokazuje niz ekonomskih ograničenja (na primer, nespojivost tehnoloških napretka i pune zaposlenosti), no, pre svega, jedno političko-kulturno ograničenje. U najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, složenost vojnih strategija i nuklearne opasnosti, energetske situacije i očuvanja čovekove sredine, razvoja informatike itd., snažno utiče na svakodnevnicu, a da prethodno ne stigne da bude obrađeno u našem iskustvu.

»Problem kapitalizma«, prvobitno nastao u oblasti proizvodnje, da bi u državi blagostanja bio prebačen u sferu raspodele, danas je obeležje sveta svakodnevnog života.¹⁰ Pojedinaac doživljava savremenost kao rušenje uobičajenih oblika zajedničkog društvenog života, uništavanje konteksta i tradicija na kojima je zasnivao svoju ličnost; najzad, kao nedostatak komunikacije i usamljenost. Ono što je nekada slavljeno kao napredak, danas se proglašava urbanom negostoljubivošću, zagađiva-

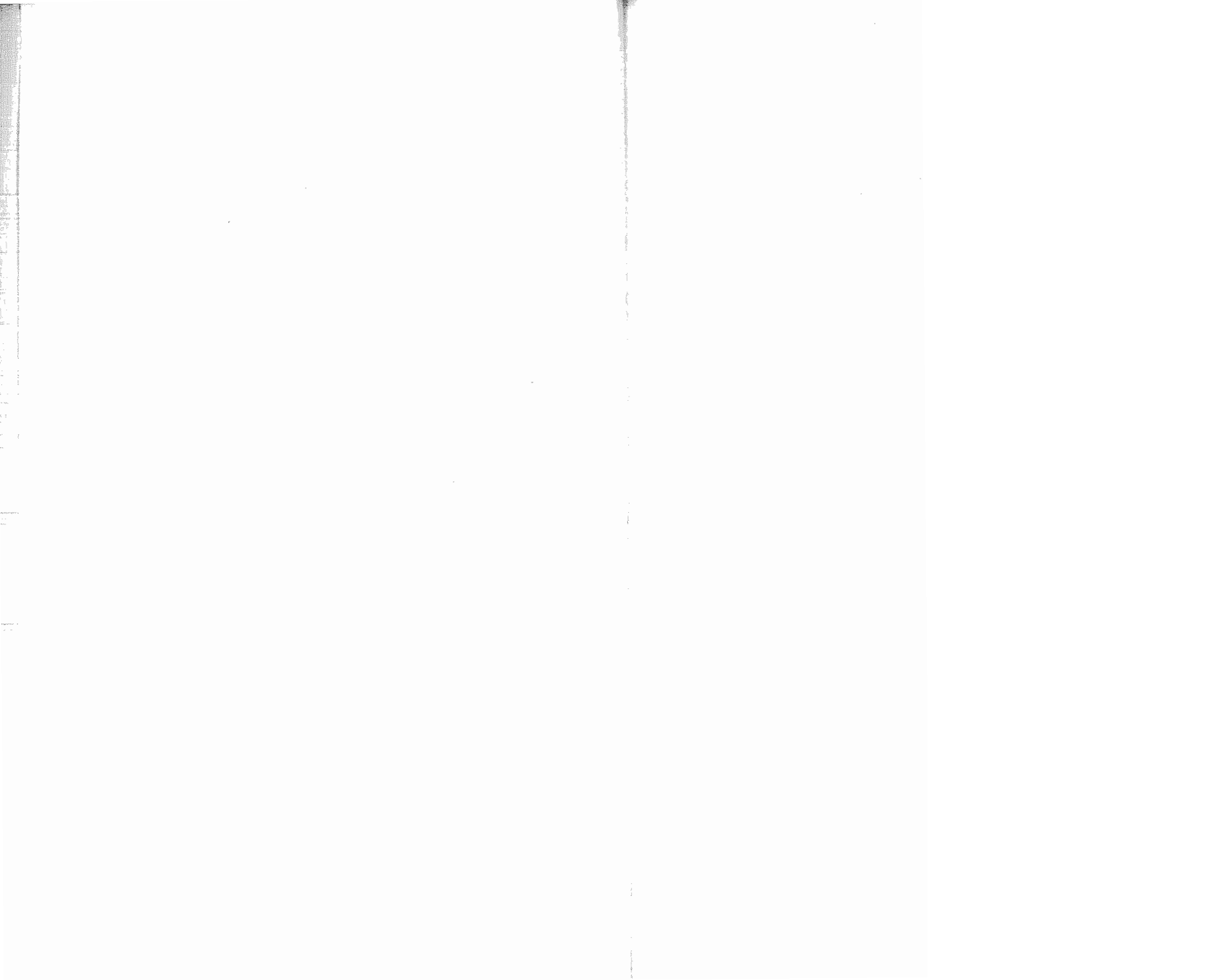
¹⁰ Jürgen Habermas: »New Social Movements«, u: *Telos*, br. 49, jesen, 1981. godine.

njem čovekove sredine, lekom štetnim po zdravlje i pogrešnim obrazovanjem. Proizvodne snage postaju rušilačke snage. Život je sveden na posao, poslušnost i materijalni uspeh, a istovremeno, sve je očigledniji stvaralački čorsokak radne aktivnosti, nepostojanje pravog motiva za poslušnost i opsesivno opravdavanje ostvarenog blagostanja. Formalni racionalizam nametnuo je pragmatisku efikasnost, po cenu emocionalne i afektivne hladnoće. Ukratko, život u razvijenim kapitalističkim zemljama donosi probleme koje mehanizmi kulturne reprodukcije još uvek nisu u stanju da apsorbuju i integrišu.¹¹

Kao posledica kulturne nemoći društva javlja se egzistencijalna teskoba koja ne dozvoljava čak ni povratak na *splendid isolation* buržoaskog pojedinca. Buržoaska ideja o subjektu kao samostalnom pojedincu, verovatno nikad nije imala realnu osnovu i proširila se uglavnom kao pojam suprotstavljen omrznutom »masovnom društvu«. U svakom slučaju, već se neko vreme za paža da unutrašnji upravljački mehanizmi pojedinca ustupaju mesto spoljašnjim. Država preuzima upravljanje u svoje ruke i deluje praktično kao garant egzistencije pojedinca. Država blagostanja predstavlja društvenu odgovornost, dok pojedinac preuzima ulogu štitićenika. Na videlo izbija dvostruko obeležje savremene kapitalističke države. S jedne strane, bezrezervno uzdizanje države kao oca zaštitnika i širokogrudog pokrovitelja, a s druge, razvoj egocentrizma pojedinca, okrenutog isključivo sopstvenim problemima.

Državopoklonstvo i narcizam sačinjavaju političku kulturu iz koje se može roditi novi autoritarizam. Na prvi pogled, neokonzervativizam je beskompromisni protivnik etatizma. Međutim, nije u stanju da se oslobodi svog antipolitičkog nasleđa. Prenošenje privatne inicijative na državu-garanta predstavlja samo izraz mnogo dubljeg odbacivanja politike. Poremećaj svakodnevice izaziva, kao što smo videli, pojavu *straha od promene*, i to u meri u kojoj podriiva osnovna pouzdana saznanja. Podzreva se da iza svakog ugla vrebaju prikriveni zaverenici i svemoćni neprijatelji, a politika se shvata kao pretnja ili, prosto, kao subverzija. Nakon izjednačavanja politike s nesigurnošću, zahteva se stvaranje auto-

¹¹ Izraz takvog stanja stvari vidim i u želji za promenom koju pokazuje Mitterrand, kao i u »razočaranju« Španaca ili »depresiji« Nemaca. (*Der Spiegel*, februar, 1982. godine). O dvoznačnosti »modernizacije« vidi, između ostalog: Habermas (izd.): *Stichworte zur geistigen Situation der Zeit*, Frankfurt, 1979. godine; i Ruffolo, R.: »Complessità e democrazia«, u: *Critica Marxista*, br. 5, Roma, 1980. godine.

nju društvene akcije i političke volje koju više ni u jednom priznatom kontekstu ne artikuliraju kao zajedničko iskustvo, čime onemogućuju stvaranje zajedničkog identiteta. Drugim rečima: u meri u kojoj predstavljaju učesnike parlamentarnog nadmetanja, političke partije razaraju identitet *subjekata* političke volje. Dakle, do »depolitizacije politike« dolazi i u parlamentarnim režimima.

Političke partije u Latinskoj Americi nikada nisu dostigle organizacionu samostalnost o kojoj govori Offe. Zadržao se snažan uticaj vođe i populističke tradicije. Čak i u autentičnom parlamentarnom sistemu, poput čileanskog, partije se međusobno razgraničavaju suštinskim ideološko-klasnim podvajanjima. Kao predstavnici razlika unutar društva, partije podstiču stvaranje čvrstih zajedničkih identiteta. No, jednako kao što jačaju identitet onoga »Mi«, otežavaju postizanje sporazuma sa »Ostalima«. Što partije u većoj meri povezuju političku volju i društvenu praksu unutar konteksta u kojem se njihovi članovi osećaju pripadnicima zajedničkog identiteta, utoliko je teže ostvariti međupartijsku parlamentarnu saradnju. »Klasni kompromis« podrazumeva raskid između politike i ekonomije. Ukoliko, nasuprot tome, politička odluka pokreće društvene akcije (štrajk, bекstvo kapitala), kao kompenzacija nužno je snažnije uplitanje države. U Čileu su, u stvari, ideološko-klasna partijska podvajanja »preopteretila« državu kao instituciju simboličnog povezivanja i ekonomske preraspodele.

Bilo bi pogrešno krah čileanskog političkog sistema tumačiti s konzervativnog stanovišta kao gubitak *nacionalnog jedinstva*¹⁴. Smatrajući jedinstvo pre-društvenom pojavom, organicistička filozofija desnice ne prihvata raznovrsnost političkih subjekata, niti kao problem postavlja njihovo međusobno priznavanje. Shodno tome, pod demokratijom podrazumeva, pre svega mehanizam donošenja odluka.

Jednako pogrešno je *svodenje na klasu* prisutno u marksističkim tumačenjima. Društveni poredak se posmatra »spolja«, polazeći od jedinstva i samostalnosti radničke klase, čime se odbacuje stvaranje subjekata kao temelj demokratskog procesa. Kao što ističu Moulian i

¹⁴ Najbolji predstavnik ovakvog stanovišta je Gonzalo Vial: *Historia de Chile 1891—1973*, 2 toma, Santiago, 1981. godine. Potpuni pregled konzervativne historiografije nudi Cristián Gazmuri: »La idea de decadencia nacional y el pensamiento político conservador chileno en siglo XX«, u: *Estudios Sociales*, 28—29, CPU, Santiago, 1981.

Portantiero¹⁵, i radnička tradicija, koja predstavlja veliku snagu čileanskih marksističkih partija, pokazuje izvesna ograničenja. Potvrđivanje sopstvenog identiteta ne podrazumeva prihvatanje raznovrsnosti, čime se svodi na defanzivno samopotvrđivanje.¹⁶

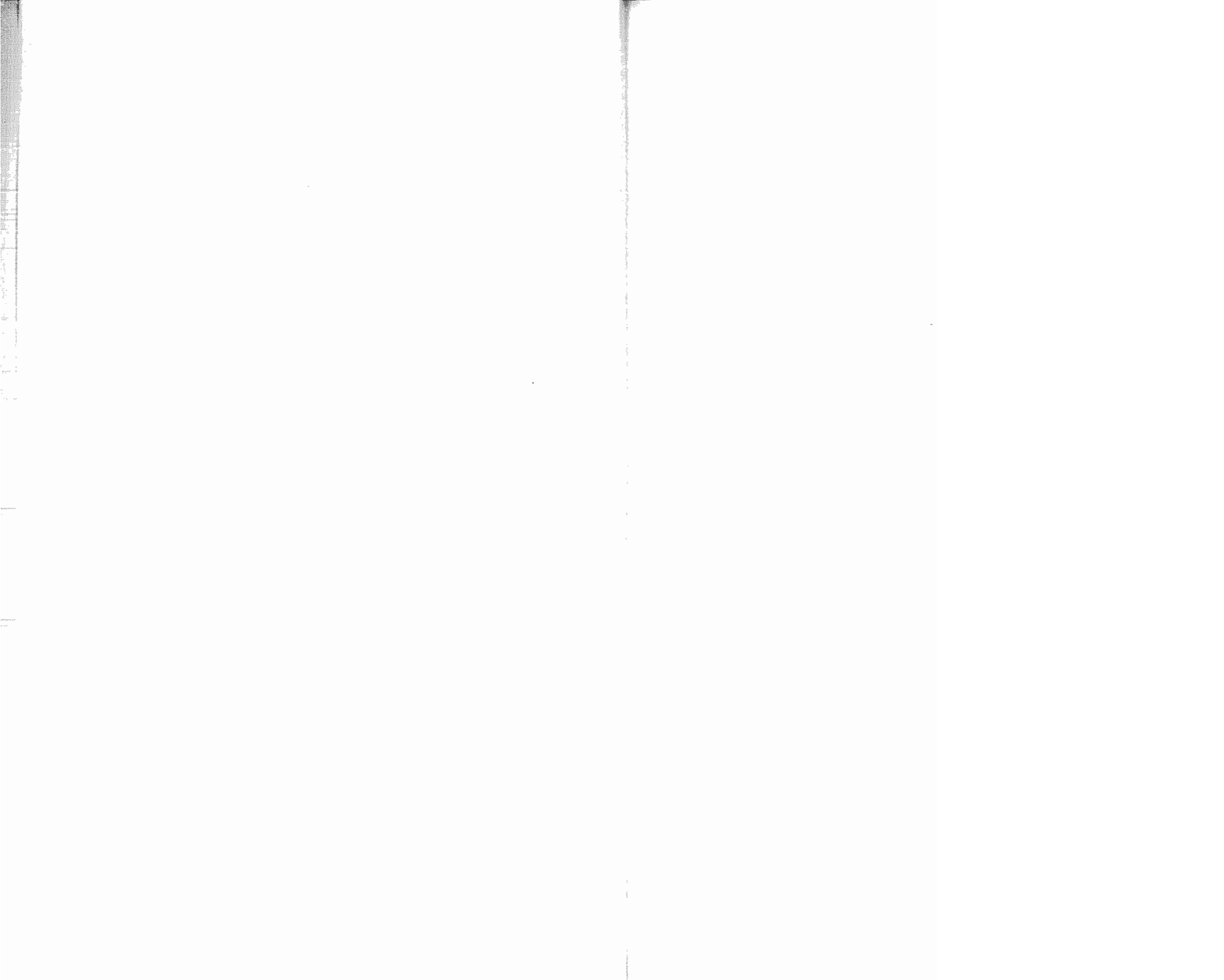
Kriza »avangardne partije radničke klase« ne može se rešiti kroz parlamentarni partijski sistem, čija ograničenja upravo razmatramo. Drugim rečima: ne postavlja se pitanje da li »kadrovska partija« ili »masovna partija«. »Partija kao forma« ne predstavlja vanistorijsku pojavu, oslobođenu svih veza s preobražajem države i društva. Analiza ponovnog definisanja politike i javnosti bavi se, u stvari, uobičajenim shvatanjem »partije«. Potrebno je reći: nije reč o »organizacionom pitanju«. Problem je u istorijskom shvatanju odnosa između organizacije i pokreta, vođstva i baze, teorije i dijagnostike, programa i političkih planova. Danas su ove kategorije nedovoljne (ako ne i neodgovarajuće) za vođenje politike i razmišljanje o njoj. Novi oblici vođenja politike zahtevaju nove oblike političkog udruživanja. Pitam se neće li obrazovanje subjekata ili stvaranje zajedničkog identiteta predstavljati polaznu tačku teorijskog osmišljavanja tih novih oblika.

Bilans

Činjenica da se, za razliku od Marxovog i Tocquevilleovog mišljenja, pokazalo kako kapitalizam i demokratija jedno drugo ne isključuju, nije rezultat njihove unutrašnje saglasnosti, kako tvrde, mada pod drukčijim obeležjem, Lenjin i Lipset. Njihovo zajedničko postojanje omogućila su dva istorijska mehanizma posredovanja: parlamentarni partijski sistem i kejnzijanska država

¹⁵ Tomás Moulian: »La evolución histórica de la izquierda chilena — la influencia del marxismo«; Juan Carlos Portantiero: »Socialismos y política en América Latina«, oba eseja u istom izdanju. O partiji lenjinskog tipa i njenoj renesansi, vidi Adam Schaff: »Burocracia del partido y democracia socialista«, u: *Vías democráticas al socialismo*, izd. Ayuso, Madrid, 1981. godine.

¹⁶ Nije slučajno što je do krize čileanske levice došlo danas, a ne 1973. godine. Vojna represija nije u stanju da razori partiju lenjinskog tipa, stvorenu upravo za ilegalno delovanje. Kriza izbija u trenutku kada se porazu iz 1973. godine priključio i neuspeh u pokušaju grupisanja mnogobrojnih novih iskustava u okviru obnovljenih političkih identiteta. Nekadašnja partijska vernost još uvek može da opstane, ali po cenu zanemarivanja ili osporavanja korenitog preobražaja čileanskog društva. U vezi s tim, preporučujem dosije koji će objaviti *Revista Mexicana de Sociología*, 1982. godine.

jući proizvodnju i reprodukciju raznovrsnosti u državi kao obliku sinteze. Baveći se raznovrсношću, izbegavamo lažnu protivrečnost između sukoba i konsenzusa. Voditi politiku znači boriti se i sporazumevati, i shvatati politiku isključivo kao klasnu borbu bilo bi jednako pogrešno kao i prilaziti joj samo kao obliku konsenzusa. U tom smislu, čini mi se da bi poredak predstavljao znatno plodnije polazište za obnovu politike koja bi se, kao svojim problemom, bavila raznovrсношću subjekata.

(2) Najpre se mora rešiti problem *obrazovanja političkih subjekata*. Ako je analiza gubitka zajedničkog identiteta u našem društvu tačna, kao prvi zadatak nameće se razmatranje raspada i ponovnog stvaranja političkih subjekata.

Podemo li od pretpostavke da identitet znači u iskustvu imati različite životne sfere u obliku jedinstvenog konteksta koje društvo kao takvo i priznaje, obrazovanje identiteta zajednice zavisi od mogućnosti artikulacije brojnih društvenih iskustava, strukturno razdvojenih čak i unutar svakodnevice pojedinca. Izdavam samo dve dimenzije konteksta, koje treba rekonstruisati: prostor i vreme.

Na prvom mestu, podsećam na *ponovno definisanje prostora javnosti*. Odvija se dvostruko kretanje: institucionalizovani politički prostor gubi svoje javno obeležje, dok, istovremeno, javno-društvena sfera (mediji, masovnih komunikacija, informatika, propaganda itd.) poprima obeležje politike. U toku tog procesa, briše se linija koja razdvaja političku od nepolitičke sfere. Granice političkog prostora nestaju najpre tamo gde se javljaju snažni društveni pokreti (sindikalizam u Argentini ili, odnedavno, u Brazilu), ili tamo gde se otvaraju novi prostori društvene mobilizacije, imali oni izvesnu samostalnost (peruansko seljaštvo), ili ne (čileanska »municipalizacija«). U takvim uslovima, partije često odbijaju da prihvate politizaciju neorganizovanih prostora koji, sa svoje strane, nemaju poverenja u organizaciju partijskog tipa. Pitanje koje se nameće (pre svega, uslovljeno raspravama u Brazilu i Peru) glasi: kako pomiriti »nove« i »stare« političke prostore.

Kao što smo već videli, čak se ni u predstavničkoj demokratiji zajednička volja ne stvara isključivo u javno-političkom prostoru; no, isto tako, ne može biti ni reči o potpunom odricanju od pravih političkih institucija. Pored problema politizacije društvenog prostora, a posebno prostora svakodnevice, javlja se i pitanje šta ostaje u domenu politike; naime, šta će se, na kraju, organizovati u okviru političkih institucija?

Sledeću teškoću prilikom obrazovanja zajedničkog identiteta predstavlja vreme: *kontinuitet i diskontinuitet vremena*. S jedne strane, društveni procesi opterećeni su inercijom, koju levice sa svog revolucionarnog stanovišta najčešće potcenjuje. No, nije suviše ovde podsetiti na težinu koju tradicija ima u nedrima same levice. Bilo bi dobro da u svojim teorijskim naporima kontinuitet istorije prihvatimo kao društvenu (psihičko-društvenu) nužnost.

S druge strane, moramo imati na umu diskontinuitet vremena subjektivnih činilaca. U društvu je prisutan veliki broj međusobno različitih vremenâ: vreme se različito predstavlja, shvata, oseća i simbolizuje usled postojanja različitih vremenskih horizonata. Prošlost, sadašnjost i budućnost imaju različito značenje i sadržaj za industrijskog radnika, seljaka, poslodavca ili nezaposlenog. Naročito kada je u pitanju društvo-arhipelag, karakteristično za Latinsku Ameriku, rastrkanost narodnih pokreta je verovatno uslovljena činjenicom da se društveni proces živi, uči i planira u međusobno sasvim različitim i razdvojenim vremenima. Polazeći od sećanja ili »alternativnog modela« društva, nikako nećemo biti u stanju da shvatimo svu brzinu, sažimanja, sav ritam i lomove političke prakse.

(3) Najzad, želim da usmerim pažnju ka nizu problema na čije ponovno razmatranje su nas, srećom, primorali autoritarni režimi: šta je moralno i racionalno u politici?

Problem *raskoraka između politike i morala* ima dugu istoriju. Njegova ponovna aktuelnost uslovljena je situacijom svojstvenom diktaturi, naime činjenicom da moralni princip često predstavlja jedini mogući politički stav. U tom trenutku se ukazuje spoljašnost morala: moralni sud o političkoj akciji. S druge strane, izjednačavanje politike i morala predstavlja pretenciozni pokušaj totalitarizma, kako bi se vlast proglasila svetom. Kako, onda, teorijski objasniti postojeći raskorak? Dok je moralni sud upućen na norme univerzalne vrednosti, politička odluka se upliće u svakodnevne situacije. U jednoj prilici volja će biti određena apsolutnim principima i slobodnim izborom; u drugoj, upućena je na procenu potreba i mogućnosti. Zar nema mosta koji bi spojio »privatnog čoveka« i »javnog čoveka«?

Protivrečnost između politike i morala vodi nas do sledećeg, isto tako radikalnog problema: *raskoraka između politike i racionalnosti*. Na osnovu kojih kriterijuma neku politiku proglašavamo »iracionalnom« ili za-

htevamo »racionalno vođenje privrede«? Obično preovladava kriterijum efikasnosti, zasnovan na formalnom proračunu najvećeg učinka. U tehnokratskom obrascu karakterističnom za proces kapitalističke racionalizacije, nema mesta slobodi Drugoga¹⁸. Drugi se »uzima u obzir« kao »promenljiva veličina« i »faktor moći«. U meri u kojoj ga nije moguće kontrolisati, te u meri u kojoj nije moguće predvideti njegove postupke i reakcije (njegovu maštu, stvaralaštvo, volju), Drugi predstavlja stalnu opasnost koju treba ukloniti ili podrediti očekivanim događajima. Subjekt je sveden na objekt.

Formalni racionalizam osporava ne samo subjektivitet Drugoga, već i svoj sopstveni. Postaje objekt proračuna u funkciji spoljašnje efikasnosti. Sa stanovišta čitavog društva, to znači samokontrolu društvenih sredstava i ciljeva. Podrazumevajući pod racionalnim sve ono što je ostvarljivo sa stanovišta krajnjeg cilja, društvena stremjenja svode se na ciljeve ostvarljive postojećim sredstvima. (Na taj način, postojanje slobodnog tržišta predodređuje ekonomsku slobodu pojedinca kao ostvarljivi, dakle racionalni cilj). I obratno, pretpostavlja se racionalnost postojećih institucija kao neophodnog sredstva za postizanje ostvarljivog, racionalnog cilja (tržište je racionalno u funkciji ekonomske slobode). U pomenutoj tehnokratskoj definiciji racionalnog, sve što izmiče formalnom proračunu (drugim rečima, svaka materijalna vrednost, poput društvene pravde, na primer) proglašava se iracionalnim. Konkretno: demokratija postaje neukrotiva i vodi u kaos, u meri u kojoj političkoj volji dozvoljava da stvara materijalne (subjektivne) vrednosti koje negativno utiču na (pretpostavljeni) objektivni racionalizam društveno-ekonomskog razvoja.

Ukazujući na potrebu ponovnog, drugačijeg zasnivanja demokratije, polazim od pretpostavke da je politika upućena na razum. Oslanjanje na razum, u svakom slučaju, podrazumeva formalni racionalizam. No, nasuprot tome, ne podrazumeva svođenje ostvarljivih društvenih ciljeva na formalni proračun. Mogućnost greške i veliki broj promenljivih nisu jedina ograničenja formalnog proračuna. Osnovno ograničenje uslovljeno je dvoznačnošću društvenih stvarnosti. Stvarnost nije »činjenica« jednog jedinstvenog značenja. Nepostojanje jednoznačnih odnosa onemogućuje »fabrikovanje« stvarnosti u funkciji nekog kauzalnog modela. Drugim rečima: društvene mogućnosti ne mogu se definisati polazeći od

¹⁸ Angel Flisfisch, *El fundamento racional de la acción y la libertad del otro*, FLACSO, Santiago, 1981. godine.

već postojećeg, već se otkrivaju uz pomoć nemogućeg. I upravo tu se otvara prostor za utopiju u politici. A zbog potrebe da se oslanjamo na utopiju, na nemoguće, mi i razmišljamo o mogućem.

(Norbert Lechner, »Qué significa hacer política?«, DESCO, Centro de Estudios y Promoción del Desarrollo, Lima, 1982, str. 17—36)

Preveo Veselin Mrden

Kevin McDonnell

IDEOLOGIJA, KRIZA I REDUKCIJE JAVNIH RASHODA*

I. Teorija ideologije

Ideologija je jedan od najmanje razrađenih pojmova marksističke teorije. Tokom poslednjih godina najveći uticaj izvršio je pristup ideologiji koji je inspirisan Althusserovim delom. Althusser razvija relativno autonomnu teoriju ideologije, usredsređujući se na kategoriju subjekta (ideologija konstituise individue kao subjekte i podređuje ih jedinstvenom drugom subjektu) i na ideološke državne aparate. Tako je iz jedne shvatljive reakcije na težnju da se ideologija svede na puku iluziju ili na laž koja je plod smišljene manipulacije vladajuće klase, nastao pogrešan pristup, tj. pokušaj da se formuliše autonomna teorija ideologije. U jednom od ranijih brojeva *Capital and Class* Clarke navodi da se u kapitalizmu svi društveni odnosi podvode pod dominantan odnos proizvodnje, da oni postaju njegove razvijene forme i momenti celokupnog procesa proizvodnje. On dalje kaže: »Ekonomska, politička i ideološka sfera — to su forme obuhvaćene odnosima proizvodnje. Baš kao

* Nastanku ovog priloga mnogo su doprinele diskusije vođene u CSE radnim grupama i školama. Posebno bih želeo da zahvalim radnim grupama »Kapital, država i evropska integracija« i »Ideologija«. Takođe sam zahvalan Simonu Clarkeu za uvid u njegove komentare analize krize koju su dali sindikati. Ovaj prilog je izmenjena verzija teksta »Prikaz britanske ekonomske krize«. Debata o redukcijama javnih rashoda« u *Clanci i rezimeji. Konferencija CSE 1977*. Dobro će mi doći svaki kritički osvrt ili komentar ovog članka. Adresa: Kevin McDonnell, 83 Amhurst Park, London N16.

i usko ekonomski odnosi, politički i ideološki odnosi su odnosi proizvodnje, jer su oni specifičan oblik društvenih odnosa unutar kojih se odvija proizvodnja. Marksistička teorija ideologije i marksistička teorija države treba da pokažu na koji način i do kojeg stepena su politički i ideološki odnosi forme odnosa proizvodnje kao momenti ukupnog procesa društvene proizvodnje podređeni odnosu kapital-najamni rad, koji se uspostavlja u neposrednoj proizvodnji« (1977, str. 10).

U ovom članku sam pokušao da primenim teoriju koja ideologiju dovodi u veza s centralnom pokretačkom snagom kapitalističkog društva, akumulacijom kapitala. On bi trebalo da bude analogan radu o državi, koji su napisali Holloway i Picciotto. Započeli su ga kritikom Poulantzasovog pokušaja da zasnuje autonomnu teoriju države, baziranu na njenoj ulozi u očuvanju društvene kohezije, stoga što on takvim pristupom teži da produbi razdvojenost države i građanskog društva od kojeg zavisi opstanak kapitalizma (Holloway i Picciotto 1976a, str. 4—12).

Da bi se došlo do takve teorije koja ideologiju stvarno dovodi u vezu s akumulacijom kapitala, moramo se vratiti Marxovim radovima, a posebno pojmu fetišizma u njegovom glavnom delu, *Kapitalu*. Marx ga je najjasnije prikazao u odeljku o fetišskom karakteru robe.¹ On tu otkriva da u društvu robnih proizvođača odnosi proizvodnje neminovno poprimaju oblik stvari i jedino posredstvom stvari mogu da se tumače. Na taj način stvari dobijaju posebna društvena svojstva i igraju značajnu društvenu ulogu. U procesu razmene, u uslovima društvene podele rada, odnosi proizvodnje se između proizvođača uspostavljaju neposredno, a između proizvođača samo posredno. Proizvođači se na tržištu javljaju kao vlasnici robe, sopstvenici stvari. Tako fetišizam robe koncentriše svest učesnika proizvodnje na razmenu, a njihova svest o proizvodnji se takođe razvija u kategorijama razmene. Fetišizam se ne sastoji jednostavno u činjenici da se stvarima pripisuje društveni karakter, jer u robnom društvu proizvodi zaista imaju društvena svojstva, već u neshvatanju da ta društvena svojstva potiču iz specifičnih društvenih odnosa u takvoj zajednici. Umesto društvenim odnosima, društveni karakter stvari objašnjava se prirodnim svojstvima samih tih stvari. Pošto je društveni karakter stvari prividno njihova trajno fiksirana osobina a ne izraz odnosa proizvodnje, on ima

¹ Uz Marxov *Kapital*, za ovaj odeljak sam koristio radove Ceresa 1971, Mephama 1972. i Rubina 1972.

značaja za formiranje svesti, te i za očuvanje stabilnosti društva.

Pojam fetišizma je razlog što se Marx u *Kapitalu* često poziva na razliku između spoljašnjeg i površinskog kad je reč o pojavama i na njihove suštine ili unutrašnje veze. Na osnovu te razlike može se zaključiti da ideologija nastaje zbog zamagljenosti sveta stvarnog. Pojavni oblici u kojima se društveni odnosi prikazuju ljudima prikrivaju stvarne odnose čiji su oni plod, ali se ideologija ipak ne može svesti na puku subjektivnu iluziju. Struktura stvarnih društvenih odnosa je takva da nam pojavne oblike prikazuje kao neposredne i shvatljive. Ti oblici mogu biti uverljivi samo ako stvarnost učine razumljivom i pruže vođstvo za akciju. Ideologija može biti široko prihvaćena samo ako, bez obzira na ograničene mogućnosti, u nekom smislu »funkcioniše«. Pošto pojavni oblici daju vođstvo za misao i akciju, nijedna korektna analiza ne sme ih odbaciti, već ih mora uključiti kao jedan vid stvarnih odnosa. I oni su, kao i stvarni odnosi, deo zbilje. Marx u svojoj analizi kapitalističke proizvodnje istražuje oblike u kojima se stvarnost prikazuje učesnicima odnosa i kroz koje nju poimaju buržoaski ekonomisti — kategorije cene, profita i dr. On te oblike nije jednostavno odbacio kao puke iluzije, već je pokazao zašto se tako nešto događa.

Marxova rasprava o delovanju razmene i konkurencije na svest kapitalista daje nam primer kako položaj pojedinaca u kapitalističkim odnosima proizvodnje utiče na njihovu svest. Zakoni kapitalističke proizvodnje, a posebno potreba da se uveća relativni višak vrednosti, ne nameću se pojedinačnom kapitalisti kao pokretačka snaga svojstvena njihovom kapitalu, već kao pritisak konkurencije drugih kapitalista. Nije konkurencija izvor nastojanja da se stekne višak vrednosti, ona je samo forma kroz koju se ta težnja kapitalista ispoljava. Mada se kroz konkurenciju samo realizuju zakoni kapitalističke proizvodnje, činjenica je da je ona nužna forma njihovog ostvarivanja. Ona je mehanizam koji tera pojedinačne proizvodne jedinice da svoje delovanje prilagode interesima celine kapitalističke proizvodnje (stoga ni ona, kao ni drugi pojavni oblici, nije puka iluzija). Odnosi proizvodnje se u glavama učesnika odražavaju kao odnosi razmene. Pojedinačnim kapitalistima se čini da višak vrednosti nastaje prilikom realizacije vrednosti robe. Pošto moraju da pokriju cenu koštanja da bi održali veličinu uloženog kapitala, njima izgleda da je vrednost robe sadržana u ceni koštanja, a

da višak proističe iz prodaje robe iznad njene vrednosti. Ispada da višak vrednosti nastaje u procesu prometa. Zatim, stvara se privid da višak vrednosti potiče iz celokupnog predujmljenog kapitala, kao rezultat ulaganja oba njegova sastavna dela, što znači da se ne pravi razlika između postojanog i promenljivog kapitala. Kapitaliste ne zanima odnos viška vrednosti i sastavnih delova kapitala. Njihova računica rentabilnosti je u kategorijama profitne stope, a ne stope viška vrednosti. U prvi mah se može učiniti da je profitna stopa samo neznatno različit način izražavanja stope viška vrednosti, ali ona je oblik koji mistifikuje i zamagljuje poreklo i prirodu viška vrednosti.

Konkurencija pojačava taj proces mistifikacije. Kroz nju se obrazuje prosečna profitna stopa, pošto cene robe ne osciliraju na tržištu oko vrednosti robe, već oko veličina koje je Marx nazvao cenama proizvodnje. Kako veličina profita koji se dobija na cenu koštanja nije određena jedino veličinom vrednosti stvorene u njihovoj pojedinačnoj oblasti, kapitalistima se čini da njihov profit u potpunosti potiče iz dejstva spoljnih faktora. Cene proizvodnje su, naravno, zasnovane na vrednosti koja ostaje dominantan momenat proizvodnje, ali je kapitalistima potpuno zamagljena činjenica da je rad sadržan u robi osnova njene vrednosti. Marx kaže: »U konkurenciji se, dakle, sve ispoljava izvrnuto. Gotovo obličje ekonomskih odnosa, kakvo se pokazuje na površini, u njihovoj realnoj egzistenciji, pa, dakle, i u idejama kojima se nosioci i agenti tih odnosa trude da ih sebi objasne, sasvim je drukčije, stvarno obrnuto, suprotno njihovom unutrašnjem, bitnom ali prikrivenom suštinskom jezgru i pojmu koji ovom odgovara.«* Marxov prikaz nam pruža izuzetno ubedljivo objašnjenje načina na koji položaj kapitalista u odnosima proizvodnje kreira sistematski njihovu svest i kako to svest poprima oblik koji odgovara površinskom sloju pojava kapitalističke proizvodnje i razmene koji proističe iz stvarnih odnosa. Za teoriju ideologije pojam fetišizma ima dvostruko ograničenu vrednost. Prvo, svaka teorija ideologije mora da uključi upotrebu ideologije kao smišljene strategije, jer ona ne proizlazi jednostavno iz realnih odnosa, već se stvara u takvim institucijama kao što su vladina ministarstva, političke partije, sindikati, univerziteti. I u njima samima vodi se borba između suprotstavljenih ideologija. Postoji više različitih idejnih struja povezanih

* Korišćen je *Kapital* III, Prosveta, 1977, str. 177. — *Prim. prev.*

kako sa buržoazijom tako i sa proletarijatom. Politika koju danas usvaja Laburistička partija znatno se razlikuje od one koja je bila sprovedena 1964. ili 1945. godine, a monetarizam je potpuno različit od kejnzijanizma ili neoklasične ekonomske teorije. Ideologija se mora proučavati i sa stanovišta njenih protivrečnih oblika i kroz prizmu njenog istorijskog razvoja. Ideje koje se u okviru različitih institucija bore za prevlast imaju, međutim, svoju materijalnu podlogu, one nisu pale s neba, nije ih prosto izmislila grupa ljudi okupljenih oko diskusionog stola. One se moraju dovesti u vezu sa onakvim poimanjem stvarnosti kakvo kod aktera rađa njihov položaj u odnosima proizvodnje. U temelju konkretnih ideologija je fetišizam i, da bismo ih razumeli, moramo posmatrati svakodnevnu čovekovu praksu, njegove radne i slobodne aktivnosti. Dok su neki ljudi potpuno sputani fetiškim prividima, drugi, koji imaju različit položaj u odnosima proizvodnje, imaju i drukčije mogućnosti da proniknu kroz pojavne oblike. Svest radničke klase sadrži i fetiške elemente koji osporavaju fetiš, tako da u njoj možemo sagledati istovremeno vidove pojavnih oblika i stvarnih odnosa. Ovaj članak se bavi ideologijom kakva se smišljeno propagira, ali ne treba zaboraviti da taj nivo postoji samo zato što postoji i pravi nivo — način na koji se javlja stvarnost.

Drugo ograničenje je to što doživljavanje fetišiziranih pojavnih oblika i na njima zasnovanih ideoloških formi nije unapred određeno niti jednoznačno — da je reč o automatskom iskustvu, ne bi bilo nikakvog načina da se ti prividi i forme dovedu u pitanje. Različiti pojedinci će na različite načine reagovati, neki će ih slepo prihvatiti a neki sa sumnjama i rezervama, dok će ih drugi odbaciti. Radikalni radnici će svoje radno iskustvo tumačiti drukčije nego ostali radnici. Ove razlike, međutim, ne treba svesti na svojstva pojedinaca (njihovu inteligenciju, pronicljivost), jer one zavise od njihovog ranijeg iskustva i stoga se odnose na čitav sloj ljudi. Kategorije koje ljudi koriste da bi shvatili situaciju u kojoj se nalaze uglavnom potiču iz aktivnosti i institucija (porodica, škola, sredstva masovnih komunikacija i dr.) koje su i same podvrgnute fetišizaciji i teže da nametnu njeno prihvatanje. Mada će neki konkretan prikaz društvene stvarnosti izazvati različito reagovanje, važniji su obrasci sličnog reagovanja. Zato nam pojam fetišizma, čak i uz navedena ograničenja, pruža trenutno najbolji pristup teoriji ideologije.

II. Kriza i restrukturisanje kapitala

Cilj ovog članka je da se pristup teoriji ideologije koji je prethodno izložen primeni na jedno područje koje ima aktuelan politički značaj. Reč je o argumentima za ili protiv smanjenja javnih rashoda u Britaniji iznetim tokom proteklih nekoliko godina. Ovaj spor se mora sagledati u širem kontekstu obilja različitih koncepcija, činjenica i gledišta koja opisuju i objašnjavaju ono što se naziva »britanska ekonomska kriza« (stavio sam znake navoda da bih izrazio sumnju da se radi o nekom jedinstvenom britanskom fenomenu ili samo o ekonomskoj pojavi). Najbolje će biti da ovu analizu započnem razmatranjem najuspešnije teorije krize koju je dala marksistička misao i elementa koje nam ona pruža za razumevanje današnje krize u Britaniji.²

U kapitalističkoj proizvodnji neprekidno dolazi do zamene živog rada mašinama (po Marxu, to je porast organskog sastava kapitala), a to ima za posledicu tendenciju pada prosečne profitne stope. Postoje i razne suprotne tendencije koje teže da spreče pad profitne stope — na primer, povećanje intenzivnosti rada, pojeftinjenje postojanog kapitala i obaranje najamnina ispod vrednosti radne snage. Tendenciju pada profitne stope ne treba shvatiti poput nekih interpretatora koji su je pogrešno protumačili ili kao neizbežan, deterministički zakon ili, pak, kao pad koji se u novije doba empirijski može ustanoviti. Proces akumulacije kapitala istovremeno rađa tendenciju pada i kontratendencije, tako da ne mora nužno da bude primetan stvarni pad profitne stope, već samo efekt njihovog protivrečnog delovanja. Proces akumulacije se ne odvija glatko i neprekidno. U njemu su stalno prisutne protivrečnosti ali se one tokom perioda krize ispoljavaju u mnogo oštrijem formi. Tada se čine masovni i opsežni naponi da se aktiviraju kontratendencije i da se kroz restrukturisanje kapitala neutrališu protivrečnosti procesa akumulacije. Uspešnim restrukturisanjem obnavlja se proces akumulacije i obezbeđuje izlaz iz krize. Međutim, sve kontratendencije sadrže svojstvene suprotnosti koje, u krajnjoj liniji, jačaju osnovnu protivrečnost izraženu kroz tendenciju pada profitne stope. Stoga se ponovo javljaju barijere akumulaciji, vodeći u novu krizu i ponovno restrukturisanje kapitala. Neprekidno aktiviranje kontratendencija u formi

² Pored Marxovog *Kapitala*, za ovaj odeljak mi je od velike koristi bio zajednički rad Hollowaya i Picciottoa, kao i radovi Trontija, Baldija 1972, Kaya 1975. i (uprkos važnih neslaganja sa njihovim pristupom) rad Finea i Harrisa.

restrukturisanja kapitala ima centralno mesto u razumevanju kapitalističke proizvodnje, a ipak je zanemareno u mnogim marksističkim analizama krize.

Restrukturisanje kapitala teži da potpomogne dve važne tendencije u kapitalističkoj proizvodnji — koncentraciju i centralizaciju kapitala. Za vreme krize neki kapitali fizički propadaju jer ispadaju iz upotrebe, dok drugim kapitalima pada vrednost. To utire put nizu fuzija i preuzimanja preduzeća, uz oživljavanje ekonomije. Restrukturisanje je najuočljivije u procesu rada gde se objavljuju promene kao što su masovna automatizacija, dekvalifikovanje i usitnjavanje poslova, sporazumi o višku i preraspodeli radne snage, ubrzanje kretanja trake, povećanje mobilnosti radne snage, produženje radnog vremena, sezonski rad, restrukturisanje oblika isplate najamnina, veće korišćenje procene poslova, strožije disciplinske mere itd. (Vid. Institut za radničku kontrolu 1977. i Humphrey 1977. gde je dat prikaz primene ovih mera u industriji motora). Ovim merama reorganizacije radnog procesa postiže se čvršće regulisanje rada i ukidanje odbrambenog mehanizma koji su radnici izgradili tokom godina svoje borbe (tzv. »restriktivna praksa«).

Sadašnju fazu razvoja kapitalizma karakteriše porast državnog mešanja u restrukturisanje kapitala, koje se javlja u brojnim oblicima. Postoji, prvo, državna industrijska politika, pružanje finansijske i savetodavne pomoći i nadzora industriji, koji dobijaju svoj ekstremni oblik u slučaju nacionalizacije. Drugo, država može da koristi razne mere kojima se podstiče ili odlaže kriza. Kao jedan od oblika intervencije primenjuje se i posredovanje države, kroz politiku dohodaka i fiskalnu politiku, u slučaju sukoba kapitala i najamnog rada u oblasti raspodele. Postoji još jedna strateška mera — kresanje javnih rashoda, čime se smanjuje masa viška vrednosti koja se, opterećujući kapital, usmerava prema državnom aparatu (neposredno ili posredno, preko poreza na dohodak) i čime se, što je još važnije, obezbeđuje da višak ode na područja koja su korisnija za akumulaciju (ovo je samo grub osvrt, a u narednom odeljku ću se detaljnije baviti smanjenjem javnih rashoda). Dakle, restrukturisanje kapitala ne pogađa samo radni proces, već ima mnogo šire dejstvo.

Pogrešno je, to takođe mora biti jasno, da se u restrukturisanju vidi samo ekonomski proces koji se sastoji iz promena vrednosnog sastava kapitala. Krize zahvataju celokupnost kapitalističkih društvenih odnosa i

ugrožavaju kontinuitet procesa akumulacije. Zato je restrukturisanje složen ekonomski, politički i ideološki proces koji treba da obezbedi opstanak kapitalizma i koji se mora shvatiti kao klasna borba. On podrazumeva nastojanje kapitala da očuva uslove svog postojanja i rada neprekidno nastojanje proletarijata da se odupre a ponekad i ugrozi pokušaje reorganizacije. Kapitalu kriza služi kao nov način da dobije inicijativu. On ne traži samo za novim načinima eksploatacije radnika, već i za novim sredstvima vladavine nad radnicima. Restrukturisanje podrazumeva napad na radničku klasu kroz stvaranje i eksploataciju novih tipova radnika. Promene u organizaciji proizvodnje donose izmene u strukturi radničke klase, odnosno prouzrokuju njeno razbijanje. U dvadesetom veku je to pojava dobila tipičan oblik zamenjene rada kvalifikovanih radnika proizvodnjom na tekućoj traci, koju je u SAD uveo Henry Ford.

Snaga radničke klase je bitan element u objašnjenju vremena izbijanja i intenziteta krize. Guttmann piše: »Sve dok je najamna radna snaga izvor bogatstva koje kapital prisvaja u obliku viška, eksploatacija kojom se obezbeđuje višak suočava se s ograničenjima koja postavlja radnička klasa — u tom kontekstu se moramo baviti zakonom vrednosti« (1976 b, str. 2). Upravo snaga radničke klase, posebno u proizvodnom procesu, postavlja čvrstu barijeru težnji kapitala da poveća profit. Krize i restrukturisanje se javljaju kada kapital više ne može da poveća rentabilnost a da pri tom ne poremeti ravnotežu snaga kapitala i najamnog rada, da ne izvrši veliki napad na radničku klasu. Njihova posledica je, međutim, reprodukovanje protivrečnosti na višem nivou. Radnička klasa je sposobna da novu organizaciju proizvodnje okrene u svoju korist i da nadomesti gubitke tako da može da se odupre inicijativi kapitala (takav jedan primer dat je u raspravi o uvođenju najamnine od vremena umesto najamnine od komada, u narednom odeljku). Ima marksista koji analiziraju akciju radničke klase zanemarujući pri tom bilo kakvu analizu procesa akumulacije, a činjenica je da su mogućnosti njene borbe određene stupnjem razvoja proizvodnje.

Pristup koji je razvijen u ovom prilogu razlikuje se od dve marksističke teorije krize koje su u Britaniji na sebe skrenule najveću pažnju. Jedna od njih, koju je dao Yaffe, dokazuje da tendencija pada profitne stope proizlazi iz samog pojma kapitala. Druga teorija, koju su izložili Clyn i Sutcliffe, pripisuje krizu borbi radničke

klase za povećanje najamnina.³ Da bi se odbacila ova dva gledišta, nije dovoljno samo dokazati da jedno potpuno objašnjene treba analizu klasne borbe da nadoveže na analizu procesa akumulacije. Akumulacija je osnovni oblik koji klasna borba poprima u kapitalističkom društvu (doduše, da bi vodila socijalizmu, klasna borba mora da prevaziđe taj oblik), to su samo dva nivoa na kojima se može posmatrati jedna ista pojava. Ako pogledamo bilo koju od kontratendencija, na primer, obaranje najamnina ispod vrednosti radne snage, vidimo da taj proces nije ništa drugo nego klasna borba koju započinje kapital, a radnici joj pružaju otpor. Holloway i Picciotto dobro objašnjavaju odnos između akumulacije i klasne borbe: »Kapital je društveni odnos eksploatacije, a akumulacija kapitala je forma koju klasna borba poprima da bi regenerisala, ojačala ili razorila taj odnos« (1977, str. 86).

Svaka kriza potencijalno ugrožava fetišizirane društvene odnose u kapitalizmu, a restrukturisanje ima za posledicu ponovno nametanje tih odnosa. Pošto je restrukturisanje klasna borba, njegov ishod ni u kom slučaju nije izvestan. Mada se reč kriza često upotrebljava da se označi poremećaj, komplikacija, težak i riskantan položaj, ona se prvobitno odnosila na kritične prekretnice u razvoju bolesti koje vode početku oporavka ili smrti (Camble i Walton, 1976, str. 2). Mora se naglasiti upravo taj smisao krize kao prekretnice. Slom nije neizbežan, jer tendencija pada profitne stope jedino sigurno donosi niz kriza. Ta tendencija je stalno prisutna u ravni stvar-

³ Vid. Bullock i Yaffe 1975, Yaffe 1972. i Clyn i Sutcliffe 1972. Neću se vraćati na detalje već napisane kritike njihovog pristupa. Yaffea kritikuju što nije u stanju da pruži konkretnu analizu i što objektivizira proizvodni proces, ne uzimajući u obzir istorijske oblike ispoljavanja tendencija (Kay 1976, str. 70—75). Clyn i Sutcliffe se koncentrišu na borbu oko nadnica u sferi raspodele i zanemaruju proizvodnju kao najvažnije poprište klasne borbe na kojem se vodi bitka protiv reorganizovanja radnog procesa. Pošto odbacuju kategoriju vrednosti, kod njih nema nikakvog objašnjenja vremena izbijanja i intenziteta klasne borbe (Edinburgh 1977, str. 16—17). Ne možemo se oglasiti ni o suprotne argumente pristalica Yaffea, po kojima nas tvrdnja da je klasna borba jedan od presudnih faktora krize dovodi na poziciju kapitalista i krivicu za krizu pripisuje radničkoj klasi; odgovornosti za krizu leži na kapitalizmu koji je zasnovan na eksploataciji i može da opstane jedino ako se povećava stopa eksploatacije; ne treba kriviti radničku klasu što ga ugrožava kroz svoju borbu da ovlada uslovima svog života i rezultatima svoga rada. Sa ovim gledištem je teže polemisati nego sa Yaffeovim, jer ono na prvi pogled podseća na neke aspekte buržoaskih stajnovišta, ali rešenje nije ni u zalaganju za ona shvatanja koja ne odražavaju adekvatno stvarnost kapitalističkog sistema.

nih odnosa, ali se jedino u periodima krize ona manifestuje na nivou pojavnog kao empirijski pad profitne stope. Pošto su ishodi krize neizvesni, ograničene su naše mogućnosti da o njima donosimo uopštene sudove. Važnije je preći na istorijsku analizu i pratiti kako su kontratendencije bile aktivirane u jednoj konkretnoj zemlji i u određeno vreme.

III. Tekuća britanska kriza

a. Od prosperiteta do krize

Kriza u Britaniji se može razumeti jedino ako se dovede u vezu sa svetskom krizom. Ova rasprava će se ipak uglavnom ograničiti na Britaniju, mada su u mnogo slučajeva u drugim zemljama tokovi događaja bili slični onima koji su ovde opisani. (Prikaz posleratne međunarodne situacije može se naći u Itohovom članku u ovom broju.) Srž krize kapitalizma je problem profitne stope. Ona opada u čitavom periodu posle drugog svetskog rata i sedamdesetih godina je bila izuzetno niska. Clyn i Sutcliffe procenjuju da je između 1964. i 1970. godine deo profita koji prisvaja kapital opao gotovo za polovinu (1972, str. 58). Takođe se može ustanoviti da su privredni rast, porast produktivnosti rada i obim investicija bili znatno niži nego u drugim vodećim kapitalističkim zemljama. To je imalo za posledicu smanjenje učešća u međunarodnoj trgovini, hroničan deficit platnog bilansa, ubrzanu inflaciju (koja se ispoljila u oštrijem vidu i ranije nego u drugim zemljama) i brojne devalvacije funte. Nedovoljno investiranje je bilo jedan od glavnih uzroka ovakvog stanja. Ne možemo se zadovoljiti time što ćemo pad investiranja pripisati pohlepi i kratkovidosti kapitalista; ako nemaju izgleda za stvaranje profita, kapitalisti ne poboljšavaju svoj kapital i suočeni su sa sve manjim mogućnostima rentabilnog ulaganja. Da bi se to objasnilo, moramo ukratko proći kroz posleratnu britansku istoriju.⁴

Drugi svetski rat je rešio probleme svetske krize iz tridesetih godina i ponovo stvorio uslove za rentabilno akumuliranje kapitala. Fašizam je u Evropi odneo pobjedu nad radničkom klasom, uništio veliki deo industrije i dopustio da se ona ponovo izgradi samo uz takvu or-

⁴ Za ovaj prikaz događaja u Britaniji uglavnom su korišćeni *Big Flame* 1974/75. i 1975/76, i Guttman 1976a i 1976b. *Labour Research* je takođe dobar izvor informacija o aktuelnim događajima.

ganizaciju proizvodnje koja jača vlast kapitala. U Britaniji je svetski rat doveo do oživljavanja privrede, a u posleratnom periodu je vođena kejnzijanska politika, sa državom u ulozi opšteg koordinatora i faktora koji podstiče razvoj privrede. Reč je o ekspanzionističkoj politici, koja nivo tražnje održava dopuštajući porast najamnina i teži punoj zaposlenosti kroz povećanje javnih rashoda. To je omogućilo da se radnička klasa integriše u sistem koji je, kako se činilo, donosio korist. Britanski sindikati su tesno saradivali s laburističkom vladom izabranom neposredno posle rata, a konzervativci su posle svog povratka na vlast izbegavali da im se direktno suprotstave. Dozvolilo se da radnički zahtevi postanu motorna snaga kapitalističkog razvoja. Dopusšteni rast najamnina kretao se u granicama porasta produktivnosti rada, a prekoračenja tog limita pokrivena su blagom inflacijom. I mnogi drugi faktori doprineli su posleratnom prosperitetu: jeftine sirovine iz kolonija, smanjenje konkurencije među kapitalističkim zemljama prouzrokovano dominacijom SAD, otvaranje novih područja za investiranje i tehnološki progres u procesu rada.

Jedan drugi, istovremeni tok događaja će, međutim, voditi kraju prosperiteta. Nezavisnost mnogih zemalja trećeg sveta i njihova sve veća aktivnost u zaštiti sopstvenih interesa, kao i nagli razvoj Japana i Savezne Republike Nemačke, značili su za Britaniju gubitak pozicija na svetskom tržištu. Ovim teškoćama doprinela je i uloga Sijetla kao svetskog finansijskog centra, a i nastojanje da sterling zadrži ulogu obračunske valute. Pošto se britanska privreda potpuno razvila pre ekonomija drugih razvijenih kapitalističkih zemalja, manje je bilo prostora za koncentraciju ulaganja u nove industrijske grane i novu tehniku, ali je glavni ograničavajući faktor bila snaga radničke klase. Fašizam nije razbio britanski radnički pokret i u posleratnom periodu se naveliko smatralo da je porast radničkih primanja normalna pojava. Kako je ranije naznačeno, od presudnog je značaja otpor promenama u procesu rada, a ne visina najamnina. Snaga britanske radničke klase ležala je u pokretu tvorničkih poverenika, a svoj uspeh ona je dugovala zatvaranju pregovaranja u okviru tvornica, gde ih je teže kontrolisati. Mogućnost kapitala da bez otpora radnika poveća produktivnost rada i reguliše najamnine, bila je sasvim ograničena. Uspešna odbrana radnika od pokušaja restrukturisanja proizvodnje značila je da se uz istu tehniku postizala niža produktivnost rada nego u Japanu i Nemačkoj. U svojoj ekonomskoj politici između pedesetih i šezdesetih godina

konzervativci su primenjivali pritegni-popusti cikluse. Pošto jedan ciklus ne bi doneo nikakav stvarni porast produktivnosti i ulaganja, sledio bi novi ciklus. Nedostatak efikasnog uticaja na radničku klasu doveo je do pokušaja uvođenja politike dohotka, ali je to imalo samo kratkoročni uspeh. Britanska ekonomska politika se uglavnom sastojala od reakcija na posledice dubljih ekonomskih problema (na deficit platnog bilansa, valutnu krizu); nije bilo stvarnog nastojanja da se prione na rešavanje samih tih problema (niske stope investicija, male produktivnosti rada).

Došavši na vlast 1964. godine, laburistička vlada je donela talas »belog usijanja tehnološke revolucije« kojim je trebalo rešavati problem »zaostalosti« britanske industrije. Da bi se restrukturisao kapital i rešio problem nedovoljnog investiranja, vladina politika se sastojala od direktnijeg uplitanja države u proizvodni proces. Prvi korak su već bili preduzeli torijevci osnivanjem NEDC (Nacionalni savet za privredni razvoj), a potom su laburisti nastavili u tom pravcu kroz Nacionalni plan, osnivanje Ministarstva tehnologije, zatim Nacionalnog saveta za istraživanje i razvoj i, što je najvažnije, formiranjem Korporacije za industrijsku reorganizaciju (IRC). Ona je imala deonice u privatnoj industriji i davala joj je zajmove, s osnovnim ciljem da se podstakne formiranje fuzionisanih kompanija kao što su GEC i British Leyland, koje bi povećale međunarodnu konkurentnost privrede i mogućnosti racionalizacije proizvodnje. Namera je bila da se tako načne moć koju su radnici imali u procesu proizvodnje, i to u vreme kada su izveštaji kakav je, na primer, dala Donovanova komisija isticali potrebu bavljenja problemom viška radne snage i restriktivne prakse, koji su postali značajan uzrok štrajkova. Šezdesetih godina bilo je mnogo programa povećanja produktivnosti koji su doveli do povećanja najamnina bez znatnijeg porasta produktivnosti rada.

Promena u sistemu najamnina bila je još jedan važan pokušaj da se izmeni organizacija rada. Cilj uvođenja najamnine od vremena umesto najamnine od komada bio je da se pregovaranje premesti na nacionalni nivo i na taj način nad njim uspostavi jača kontrola. Slike strane ovog poteza pokazale su se kada je on doveo do štrajkova nacionalnih razmera — na primer, do štrajka rudara, koji su zahtevali opšte povećanje najamnina. Da bi se poboljšala ekonomska situacija, laburisti su preduzimali i druge kontramere, uključujući politiku dohodaka i pokušaj uvođenja »umesto sukoba«, koji je kroz zakonsko regulisanje delovanja sindikata ograničio

moć običnog sindikalnog članstva. Narasla inflacija nije više bila stimulans ekspanzije, već se izmakla kontroli. Šezdesete godine karakteriše velika provala štrajkova, većinom nezvaničnih. Kraha politike dohodaka 1969. godine koji je doveo do eksplozivnog povećanja najamnina i neuspeh »umesto sukoba« podudaraju se s novim razdobljem klasne borbe u periodu 1968—1969. u mnogim evropskim zemljama, na primer, u Francuskoj i Italiji. Početkom sedamdesetih godina sve razvijene kapitalističke zemlje su se nalazile u recesiji koja je istovremeno značila i prvu veću svetsku krizu kapitalizma posle drugog svetskog rata.

Konzervativna vlada izabrana 1970. godine uvela je potpuno novu strategiju. Ukinula je IRC i intervencionistički aparat koji su formirali njeni prethodnici. Politika je bila da se dopusti da ekonomske krize nateraju nerentabilna, odnosno insolventna preduzeća da bankrotiraju. Postojale su nade da će porast konkurencije, potpomognut ulaskom Britanije u EEC (Evropsku ekonomsku zajednicu), imati za rezultat racionalizaciju i modernizaciju. Ponovo je došla do izražaja vera u privredu slobodne konkurencije. Odbačena je politika dohodaka jer se smatralo da je nezaposlenost, uz striktnu kontrolu najamnina u javnom sektoru, dovoljna da se obuzda rast najamnina. Učinjeno je i nešto što su laburisti propustili — donet je Zakon o industrijskim odnosima da bi se uspostavila zakonska kontrola delovanja sindikata. Niz bankrotstava vodećih kompanija, kao što su Rolls Royce i Upper Clyde Shipbuilders, nateralo je torijevce da im priskoče u pomoć, a snažno radničko suprotstavljanje Zakonu o industrijskim odnosima dovelo je do oslobađanja dokera iz Pentovillea, posle čega je ovaj akt retko primenjivan. Ograničavanje najamnina u javnom sektoru izazvalo je brojne štrajkove, uključujući i uspešne štrajkove rudara i železničkih radnika. Rezultat svega bio je potpuni preokret u politici konzervativaca, 1972. godine. Bili su usvojeni zakoni koji su vladi davali veća ovlašćenja da dodeljuje pomoć industriji, a uvedena je i politika dohodaka. Posle prve, uspešne faze te politike, nastao je kratki period prosperiteta 1972—1973. koji je počeo da jenjava a da nije doneo nikakav stvarni rezultat u rešavanju osnovnih slabosti privrede. Da bi bilo izgleda da se druga i treća faza prihvate, one su morale otvoriti širi prostor za povećanje najamnina. Istovremeno su u okviru deflatornog budžeta usvojenog u decembru 1973. godine smanjeni javni rashodi za 1200 miliona funti. Stoga, iako je treća faza podrazumevala dozu tolerancije s namerom da se

izbegne konfrontacija sa rudarima, upravo je drugi štrajk rudara doveo do pada vlade.

Prosperitet u periodu 1972—1973. značio je poslednji pokušaj da se privredni rast postigne tradicionalnim kejnzijskim metodima. Guttman u svojoj analizi novije ekonomske politike navodi razloge zbog kojih problemi britanske privrede nisu mogli da se reše kejnzijskim pristupom (1976 a, str. 262—269). Prvo, kejnziizam nikada nije ni bio namenjen rešavanju ozbiljnih strukturnih problema, jer on polazi od pretpostavke dugoročnog i kontinuiranog privrednog rasta. Drugo, kejnzijski metodi nemaju nikakvo direktno dejstvo na presudno značajnu sferu — proizvodnju, a pokazalo se da su fiskalna i monetarna sredstva neadekvatna. Treće, on podrazumeva opredeljenje države za politiku pune zaposlenosti, što u periodima kriza može da destimuliše angažovanje kapitala da poveća produktivnost. Kejnziizam, četvrto, polazi od pretpostavke da je radnička klasa integrisana u sistem, te on nije u stanju da savlada sve veći otpor radnika nastojanjima kapitala da se restrukturiše. Najzad, kejnziizam ne uspeva da razreši protivrečnosti kapitalističke proizvodnje, već ih samo prikriva i odgađa. Kroz stalne cikluse, on izbegava sve stvarne krize, koje bi inače mogle da deluju kao »filter« za nerentabilne kapitale. Umesto toga, privreda nastavlja kretanje od ciklusa do ciklusa, pri čemu svaki novi ciklus sadrži jače inflatorne tendencije nego prethodni, a manje potencijale za privredni rast.

Tako stižemo do mera koje je usvojila laburistička vlada došavši na vlast u februaru 1974. godine. Iako Nacionalni odbor za programiranje nije dobio sve nadležnosti koje su bile predviđene u prvobitnom nacrtu Zakona o industriji, on je ponovo omogućio intervencionističku strategiju laburista. Namera je bila da se kroz njega izvrši još veći uticaj na politiku odlučivanja u preduzećima kojima on pruža pomoć nego što je bio slučaj sa IRC. Državna pomoć tim preduzećima sve više se uslovljavala merama koje ona preduzimaju da restrukturišu kapital. Očit primer za to je pomoć koju je on nedavno dao British Leylandu, pošto je ona bila uslovljena uvođenjem mera reorganizacije predloženih u izveštajima Rydera i CPRS (institut) i pristankom sindikalnog rukovodstva da se uzdrži od sukoba s poslodavcima. Pošto je ogorčeni otpor torijevcima pokazao da je neodrživa obavezna politika dohodaka, laburisti su postigli dobrovoljni sporazum ili »Društveni ugovor« sa sindikatima. Da bi se stvorila povoljna klima za sporazumevanje, kroz budžet usvojen u martu 1974. godine uve-

dene su razne mere za koje se zalagao Kongres tredjuniona (dotacije za ishranu, povećanje penzija i dr.), ali nisu nadoknađene redakcije javnih rashoda iz decembra 1973. Zatim je u novembru 1974. najavljeno da će porast javnih rashoda morati da se zadrži ispod prosečnog porasta društvenog proizvoda i za naredni četvorogodišnji period je postavljena gornja granica od 2,75%. Uskoro je bilo jasno da »Društveni ugovor« nema dejstvo i da on vodi eksplozivnom porastu najamnina. Od januara 1975. na dalje, vodeći političari laburističke partije, uz pomoć štampe, vode dugu i neprekidnu kampanju za postavljanje precizne granice povećanja najamnina. Izložen pritisku, Kongres tredjuniona se složio da od avgusta 1975. limit bude 6 funti. Dva su faktora znatno doprinela ovoj pobedi vlade: poraz laburističke leveice na junskom referendumu o pristupanju EEC i namerno stvorena sterlinška kriza u mesecu julu. Od avgusta 1976. počinje druga godina primene političke dohodaka sa usvojenim limitom od 5% (maksimum 4 funte).

Pored političke dohodaka, strategija laburista je uključivala nezaposlenost i smanjenje javnih rashoda. Nikada nije javno priznato da se smišljeno vodi politika nezaposlenosti, ali je stalno isticano da je nezaposlenost neizbežna. U govoru o budžetu aprila 1975. godine Denis Healey je izjavio da je povećanje nezaposlenosti deo cene koju moramo da platimo dostignutom stupnju inflacije. Vlada je često upozoravala da u bliskoj budućnosti ne može biti značajnijeg poboljšanja situacije. U budžetu usvojenom aprila 1975. izvršeno je smanjenje javnih rashoda za 1100 funti mesečno. Zatim su, uprkos izjavi ministra finansija, datoj u oktobru na prijemu kod gradonačelnika Londona, da ne planira nikakve dalje redukcije, javni izdaci ipak sniženi februara 1976. za 4600 funti mesečno za period 1976—1979. To je značilo da će oni u 1976—1977. ostati na nivou protekle godine, u poređenju s povećanjima od 5%, zatim opet 5%, 8% i 4% zabeleženim u prethodnom četvorogodištu (prve dve godine su na vlasti bili torijevci). Usledile su odluke o daljem smanjenju: u julu 1976. po 1000 funti mesečno za period 1977—1978.; u decembru 1976. po 2500 funti mesečno za period 1977—1979. Rezultat svega je smanjenje u 1977—1978. za 3% u odnosu na prethodnu godinu, što se prvi put događa od 1969.

Današnje vreme karakteriše povlačenje radničke klase sa mnogih frontova. Nije probijen sistem limitiranja najamnina, a bitka protiv smanjenja javnih rashoda je lokalizovana i rasepkana. Značajniju borbu vode ili po-

jedini slojevi radnika ili radnici iz manjih radnih grupa kao što su Leylandovi alatničari, Trico, Grunwick. Mnogi su kapitalisti počeli da smatraju da laburistička vlada radi u njihovom interesu, o čemu svedoči pad funte koji je prethodio sklapanju sporazuma između liberala i laburista. U raspravama o trećoj etapi politike dohodaka, vlada, kongres tredjuniona i predstavnici industrije su se složili da je u prethodne dve faze vođena veoma neelastična politika i da se ponovo mora uvesti diferencirana politika. Kako su jenjavale nade u treću fazu, vlada se sve više oslanjala na restriktivnu monetarnu politiku i na smanjenje javnih rashoda, nadajući se da će monetarna regulativa, skupa sa strahom od nezaposlenosti, dovesti do obuzdavanja rasta najamnina. U martu 1977. godine najavljeno je smanjenje poreza (mada se tvrdilo da je ova mera uslovljena ograničavanjem najamnina, u julu, i ponovo u novembru, je potvrđena iako nije postignut sporazum o preciznom limitu rasta najamnina). U novembarskom mini-budžetu, prvi put u poslednjih nekoliko godina, najavljeno je povećanje javnih rashoda, doduše, vrlo malo. Porazima koje doživljava radnička klasa ne treba pridavati preveliki značaj. Kapital nije uspeo da razbije njenu moć u najvažnijoj oblasti, proizvodnom procesu, niti je iznašao strategiju kojom se mogu rešiti osnovni ekonomski problemi.

b. Redukcije javnih rashoda

Smanjenje javnih rashoda je postalo jedno od najvažnijih nekejnzijskih sredstava koja se potežu u periodu krize, te zaslužuje detaljnije razmatranje. Dva najuticajnije marksistička prilaza ovom pitanju izvedena su iz dve teorije krize o kojima sam prethodno govorio. To je, prvo, Coughova analiza koja u smanjenju javnih rashoda vidi smanjenje »socijalne najamnine« radničke klase, a time i oblik borbe između kapitala i najamnog rada u sferi raspodele i, drugo, Yaffeovo gledište, po kojem su te redukcije nužne zato što državni rashodi umanjuju masu viška vrednosti namenjenu akumulaciji i time neizbežno produbljuju krizu.⁵ Hirsch (1977)

⁵ Vid. Cough 1975, zatim Bullock i Yaffe 1975. Ni ovde se neću zadržavati na ponavljaju postojećih kritika. Kako Cough isključuje analizu procesa akumulacije, on može da se bavi jedino takvim sferama javnih rashoda kakve su socijalne službe, a nije u stanju da pride redukcijama kao jednom od oblika restrukturisanja (Fine i Harris 1976a; Holloway i Picciotto 1976b). Yaffe

i Holloway (1977 a i 1977 b) su razvili gledište koje je najbliže pristupu u ovom članku. Oni tvrde da jeste važno, ali ne i dovoljno, reći da državni rashodi lišavaju akumulaciju jednog dela viška vrednosti. Nije važna samo kvantitativna strana redukcija, već i pitanje koliko to smanjenje doprinosi većoj funkcionalnosti državnih rashoda sa stanovišta akumulacije kapitala. U traganju za »rasturom«, svaki izdatak se pomno ispituje. Redukcije podrazumevaju kako premeštanje resursa iz jednog sektora u drugi (na primer, iz sfere socijalnih službi u fond za pomoć industriji), tako i promene u svakom sektoru koje treba da vode tešnjem vezivanju tih rashoda za potrebe akumulacije (primer je velika diskusija u oblasti obrazovanja). Sam termin »smanjenje« navodi na pogrešne zaključke zato što je redukcija državnih rashoda samo konkretan istorijski oblik njihovog restrukturisanja, koje može da se javi i bez ikakve promene u veličini rashoda. Usredsrediti se samo na kvantitativnu stranu tog pitanja, znači ostati na nivou pojavnog. Činjenica da je najnoviji mini-budžet uključio i mali porast javnih troškova pokazuje da je opasno voditi bitku protiv promena u javnim izdacima samo sa stanovišta njihovog obima.

Potrebe kapitala mogu se definisati samo na najuopšteniji način. Opadajuća akumulacija možda određuje uzan prostor za potencijalnu akciju, ali nikakve posebne mere nisu neizbežne. Hirsch navodi: »Zato se konkretan domet i tačan način vršenja državne intervencije u procesu društvene reprodukcije ne može potpuno odrediti putem analize opštih strukturnih odnosa i razvojne logike kapitalizma. Koliko će smanjenje (kroz državne poreze) one mase viška vrednosti koja bi mogla ići u akumulaciju prihvatiti kapitalisti, kolika ograničenja svog životnog standarda je radnička klasa spremna da podnese, kolike štete se mogu naneti uslovima proizvodnje — sve je to takođe pitanje istorijski promenljivih odnosa snaga klasa« (1977, str. 4). Dakle, klasna borba određuje šta je funkcionalno. Javni rashodi zavise od odnosa snaga najamnog rada i kapitala i od odnosa snaga

uzima u obzir samo očigledno i direktno dejstvo javnih rashoda, jer svoj pristup u potpunosti zasniva na razlici između proizvodnog i neproizvodnog rada. Time zanemaruje efekat pospešivanja reprodukcije kapitalističkog sistema koji, dugoročno gledano, može da vodi uvećanju viška vrednosti, kao i razne mogućnosti da državni rashodi, kratkoročno gledano, budu čak posredno produktivni (Fine i Harris 1975a, str. 10—11). Yaffe nije kadar ni da analizira čime je određena forma konkretnog paketa redukcija i na koji način se one sprovode (Holloway i Picciotto 1977, str. 83—84).

pojedinih sektora kapitala, a on, dalje, zavisi od razvojnog toka procesa akumulacije. Ovakav pristup je pogodniji nego ostali koje sam pomenuo zato što na smanjenje javnih rashoda gleda kao na sastavni deo restrukturisanja kapitala koje je jedan od glavnih predmeta analize u ovom članku. On, takođe, skreće pažnju na činjenicu da se kad je reč o redukcijama različite društvene grupe zalažu za različitu strategiju, što će analizirati u narednom odeljku.

IV. Argumenti u prilog redukcija javnih rashoda

U vreme krize kapital u svojoj borbi s najamnim radom sve više upotrebljava ideološko oružje. Tokom najvećeg dela posleratnog razdoblja pretpostavljalo se da su krize stvar prošlosti i da smo ušli u doba društva izobilja. Mada je beležen stalni pad rentabilnosti poslovanja, koji se jasno ispoljio kroz deficit platnog bilansa i devalvacije funte šezdesetih godina, velika kampanja ubeđivanja ljudi da se nalaze u ekonomskoj krizi došla je tek 1974—1975. godine. Tako se ona podudarila s raznim drugim merama restrukturisanja kapitala kao što su povećana pomoć industriji, »Društveni ugovor« i smanjenje javnih rashoda. Sa zamahom te kampanje odomacile su se reči »kriza« i »inflacija«. Razgovori o budućnosti ugrožene »demokratije« stvarali su atmosferu preteće propasti. U ovom odeljku ću analizirati kako su neke društvene grupe u Britaniji objašnjavale tu krizu i šta je, po njihovom mišljenju, trebalo preduzeti da bi joj se suprotstavilo. Uz to ću analizirati i njihove stavove prema problemu javnih rashoda. Odabrao sam sledeće grupe: laburističku vladu, Konzervativnu partiju, CBI (Konfederaciju britanske industrije) i štampu.

Uvid u noviji razvoj buržoaske ekonomske teorije pomoći će nam u razumevanju stavova koje su te grupe zauzele. Sve više se osporava ranije vodeća škola troškovne inflacije, koja inflaciju i krizu pripisuje monopolističkoj moći sindikata koja im omogućava da iniciraju spiralsnu trku nadnica i cena. Glavno alternativno objašnjenje razvili su monetaristi. Po njima, inflaciju, a time i krizu, prouzrokuju vlade dopuštajući da ponuda novca raste brže od proizvodnje. Do toga je došlo zato što od perioda korejskog rata vlade povećavaju javne izdatke da bi održale punu zaposlenost. Drastično smanjenje ovih rashoda je jedini način da se spreči inflacija. Zahtevi za povećanje najamnina nisu uzrok inflacije, oni su samo mehanizam putem kojeg se višak tra-

žnje transformiše u porast cena. Smanjenjem javnih rashoda uspostavlja se odgovornost pojedinačnih poslodavaca za povećanje najamnina. To znači da sindikati stvarno imaju moć da dovedu do nezaposlenosti. Ako se ukinu državna pomoć i višak tražnje, preduzeća više neće moći da podižu cene, a povećanje najamnina vodiće u bankrotstvo.

Pristup Bacona i Eltisa takođe je dobio znatnu podršku. Oni smatraju da je kriza rezultat brzog širenja sfere usluga u kojoj dominira državni sektor. Rešenje vide u njenom smanjenju, kako bi se oslobodili radni i proizvodni kapaciteti za proizvodnju robe. Oba ova nova pristupa premeštaju težište sa politike dohotka na smanjenje javnih rashoda. Mnogi teoretičari troškovne inflacije počinju da uviđaju potrebu primene ne samo politike dohodaka već i redukcija, verovatno što bi tada, zbog pojave nezaposlenosti, bilo više izgleda da se prihvati politika dohodaka za koju se oni zalažu.

a. Vlada

Prvu u nizu novijih redukcija sprovela je konzervativna vlada u decembarskom budžetu 1973. godine. U ovom odeljku ću se, međutim, ograničiti na analizu stavova zauzetih posle izbora laburističke vlade u februaru 1974. godine. Morao sam, na žalost, da se odredim samo za vladine Bele knjige i govore u Parlamentu, izostavljajući pri tom televiziju i druga sredstva koja prenose gledišta vlade, a koja su verovatno slična po sadržaju, ali drukčija po obliku, jer su bliža »malom čoveku« i nastoje da mobilišu ljude (primer apela da se jedna godina posveti Britaniji).

Navodeći razloge za krizu, vlada najviše ističe seriju skokova cena nafte počev od 1973. godine, smatrajući da je to veoma doprineo povećanju tražnje zajmova za javni sektor (PSBR) i deficitu platnog bilansa (HMSO 1975 a, str. 1; 1976 a, str. 1, 12). Time se stvara privid da je kriza pojava novijeg datuma i da odvraća od istraživanja dugoročnih faktora (videćemo kasnije da Konzervativna partija pripisuje krizu jednom još novijem uzroku — politici laburističke vlade u periodu 1974—1975). Svaljivanje krivice za krizu na porast cena nafte znači da se ona pripisuje posebnim okolnostima koje nisu svojstvene britanskoj privredi i kapitalističkom načinu proizvodnje. Tačno je da se navode i neki dugoročni, unutrašnji faktori: sporiji rast (HMSO 1976 a, str. 2) i niža produktivnost (HMSO 1977 a, str. 11) u poređenju

sa drugim zemljama, nedovoljna dinamika investiranja i opadanje udela u svetskoj trgovini (HMSO 1977, str. 12). Slabi rezultati u tim oblastima se jednostavno konstatuju, ali se ne objašnjavaju. Laburistička levica, sa svoje strane, ističe slične činioce, s tim što ih pripisuje tendenciji ulaganja britanskog kapitala u područja koja jesu rentabilna, ali ne doprinose razvoju britanske privrede. Krizu čine »tri akutna problema«: inflacija, deficit platnog bilansa i nezaposlenost (HMSO 1977 a, str. 11), pri čemu inflacija ima glavno mesto (HMSO 1976 b, str. 3), stoga što rešenje drugih problema zavisi od zaustavljanja rasta inflacije i što ona »slabi uzajamno poverenje u našem društvu i veru u naše institucije«.

U govoru o budžetu novembra 1974. godine Denis Healey je izjavio da je protiv smanjenja javnih rashoda, jer ono vodi velikom padu društvene proizvodnje i ogromnom porastu nezaposlenosti. Sada, međutim, vlada tvrdi da su javni rashodi izmakli kontroli i da prevazilaze porast proizvodnje. Kaže se da je zaoštrjen problem finansiranja deficita javnog sektora vodio nepovoljnom deviznom kursu i naglom skoku kamatnih stopa (HMSO 1977 a, str. 12). Pored toga što će doprineti rešavanju ovog pitanja, redukcije će omogućiti i usmeravanje resursa ka industrijskim investicijama i izvozu (HMSO 1977 a, str. 1). Ako se ograniči odliv resursa na javne rashode, omogućice se transfer radne snage i kapitala. Redukcije imaju još jednu svrhu — da se izbegne povećanje poreza koje, smatra se, jedino preostaje u slučaju uvećanja deficita javnog sektora (HMSO 1977 a, str. 1). Diskusija o porezima je smišljena tako da se dopadne individualnom poreskom obvezniku. Nedvosmisleno se smatra da je oporezivanje štetno i nepoželjno uplitanje u zarade. U Belim knjigama reč »porez« stalno je praćena rečju »opterećenje«. Tokom proteklih nekoliko godina vlada je sve više naglašavala značaj mera stimulacije. U govoru o mini-budžetu ministar finansija se osvrnuo na taj problem sa kojim su se zaposleni ljudi već suočili: »Mislim da ne bi bilo pravo na njih svaliti lavovski deo tereta sadašnjih nužnih promena fiskalnog sistema. Neadekvatne finansijske mere stimulacije mogu dovesti u pitanje naš ekonomski oporavak« (Hansard sv. 922, br. 16, 15. decembar 1976, str. 1526). Redukcije se prikazuju i kao deo nove strategije da se eliminiše rasipanje resursa i poveća vrednost novca (HMSO 1975 a, str. 9). U praksi ta veća efikasnost verovatno znači pojavu viška radne snage, produženje radnog vremena, veće radne obaveze, zadržavanje zastarele opreme itd.

Malo je rečeno o razlozima zbog kojih su na nekim područjima izvršene drastične redukcije dok na drugim nisu, a posebno se to odnosi na oblasti koje su najgore prošle. U svim Belim knjigama naznačene su dve oblasti koje će najmanje biti pogođene: mere podrške industrijskoj strategiji i socijalne službe (na primer, HMSO 1977 a, str. 1). Ovaj blagonakloni stav prema socijalnim službama znatno se izmenio tokom proteklih par godina. U nagodbi povodom sklapanja »Društvenog ugovora« vrlo značajan deo bilo je subvencioniranje ishrane i cena u nacionalizovanim granama. Bela knjiga iz 1975. godine ukinula je ove mere, ali su neke nove planirane, u vezi s penzijama, dečjim dodacima i subvencioniranim stanarinama, a garancije blagostanja još su prikazivane kao ključni deo vladine politike (HMSO 1975 a, str. 2). Od tada je najavljeno malo značajnih mera, a izjava da je država blagostanja suština svakog civilizovanog društva ostala je samo prirepak, uz priznanje da u sadašnjim uslovima ne može biti poboljšanja (HMSO 1977 a, str. 14). Slično tome, uprkos brojnih sitnih mera da se smanji nezaposlenost, njen sadašnji »nedozvoljiv« nivo se dozvoljava. Jedina nada za veće zapošljavanje polaze se u buduće unapređenje industrijske delatnosti, a činjenica je da je jedan od glavnih aspekata restrukturisanja proizvodnje smanjenje stepena zapošljavanja radne snage.

Smatra se da u bliskoj budućnosti predstoji stagnacija, ali da, dugoročnije gledano, ima nade u prosperitet, kojem će doprineti nafta iz Severnog mora koja se često pominje u Belim knjigama (na primer, HMSO 1977 a, str. 14). Uspeh će zavistiti od udruženog delovanja svih članova društva. U tome ključnu ulogu ima tripartitna industrijska strategija koja podrazumeva saradnju sindikata i industrije sa vladom. Vrlo je značajno što se u Belim knjigama i govorima stalno upotrebljavaju reči »mi« i »naš«. Fraze kao što su »naši napori«, »naši ekonomski i industrijski ciljevi« i »kako rešavamo svoje stvari« (HMSO 1977 a, str. 14) stvaraju utisak da postoji zajednički nacionalni interes. Čak i inače trezveno i akademski pisane. Bele knjige nastoje da unesu impresivan ton: »Svrha programa izloženog u *Napadu na inflaciju* bila je otklanjanje opasnosti koja ozbiljno ugrožava budućnost naše zemlje. Najvažnije je što naši ljudi pokazuju da su i dalje u stanju da u nevolji ustrajno zajednički deluju... tako da se sa novim optimizmom možemo latiti rešavanja osnovnih problema« (HMSO 1976 b, str. 12).

Mere za rešavanje krize za koje se vlada zalagala izmenile su se tokom protekle tri godine. Bela knjiga o javnim rashodima iz 1975. sadržavala je samo nekoliko sporadičnih napomena o problemu finansiranja duga. Godine 1976. o tom problemu se više govori, mada uglavnom samo u odeljku o kamatama na dugove u zadnjem delu Bele knjige. Po imenu se pominje PSBR i jasno formuliše namera vlade da smanji zajmove. Zatim se 1977. godine u uvodnom odeljku znatna pažnja posvećuje finansiranju duga, a PSBR se proglašava za jedan od ključnih indikatora krize, zajedno s inflacijom i deficitom platnog bilansa. U decembru 1976. godine svoj govor o mini-budžetu Denis Healey je započeo analizom planiranih efekata svojih mera na PSBR. Tokom ovog istog perioda sve je izraženije bilo opredeljenje za čvršću kontrolu ponude novca. Jedna od najvažnijih komponenti mini-budžeta bila je najava novih ograničenja ponude novca u obliku broječnih pokazatelja »domaće kreditne ekspanzije«. Martovski budžet 1977. godine istakao je nameru (potvrđenu u mini-budžetu jula 1977) da se ostane u okvirima limita postavljenog PSBR-u i obima ponude novca o kojem je postignuta saglasnost sa IMF (Međunarodnim monetarnim fondom). Aprilski budžet 1975. prvi put je uveo limite za gotov novac i od 1976. na dalje stalno je izlazila godišnja Bela knjiga koja je nabrajala takva ograničenja. U martovskom govoru o budžetu 1977. godine ministar finansija ih je opisao kao »nove metode koji su ove godine dramatično dokazali svoju vrednost« (Hansard sv. 929, br. 79, 29 mart 1977, str. 269).

Menjao se i značaj koji se pridaje sredstvima za rešavanje problema inflacije. Mere preduzete da se smanji PSBR, da se uspostavi kontrola ponude novca i uvede limit za gotov novac, prvobitno nisu uticale na uverenje da je politika dohodaka najbolje sredstvo smanjenja inflacije. Tako se u Beloj knjizi o javnim rashodima iz 1976. tvrdi da su razlozi inflacije van područja javnih rashoda i da je u centru bitke povoljan ishod sporazuma o platama. Kasnije, te iste godine, zaključeno je da ograničenje plata i kontrola cena neće delovati na smanjenje inflacije ako ostali aspekti ekonomske politike ne budu usklađeni s tim ciljem. Posebno se pominju kontrola ponude novca i javnih troškova, uključujući limitiranje gotovog novca (HMSO 1976 b, str. 9). Kada su iščezle nade u postizanje definitivnog limita u trećoj fazi, ograničenje količine gotovog novca dobilo je još veći značaj: »... kroz preduzimanje mera za limi-

tiranje količine gotovog novca ogledaće se vladina politika plata« (HMSO 1977 b, str. 6). Taj novi akcent koji se stavlja na ponudu novca i ograničenje gotovog novca odražava uticaj razvoja ekonomske teorije koji sam već opisao i dovodi u sumnju jednu izjavu Denisa Healeyja u intervjuu datom BBC televiziji 11. juna 1976. godine, u kojem je opisao monetarizam kao »pomodni lek« sa čijom upotrebom neki preteruju i izjavio da je besmisleno fiksirati neki cilj koji će određivati sve ostale aspekte politike.

Ova diskusija o strategiji za koju se vlada opredelila tokom poslednjih godina otvara pitanje da li vlada deluje kao idealni kolektivni kapitalist i u načelu služi interesima kapitala koje određuju potrebe u procesu akumulacije. Neki činoci pokazuju da to nije slučaj. U kapitalizmu nužno postoje individualni kapitali čiji su interesi ne samo međusobno protivrečni, već su i u suprotnosti s njihovim zajedničkim dugoročnim interesom u reprodukciji kapitalističkog sistema. Hirsch kaže: »Delovanje države je čak i u slučaju razvijenog planiranja u stvari reakcija na poremećaje u procesu reprodukcije ako oni, i u meri u kojoj oni prouzrokuju (parcijalne) radničke pokrete, jer ti poremećaji potencijalno ugrožavaju uslove postojanja sistema dominacije« (1977, str. 4). Država ne reaguje na protivrečnosti akumulacije, već na njihove političke posledice ako one, stvarno ili potencijalno, dovode u opasnost njen kontinuitet. To što se unutar državnog aparata reprodukuju interesi pojedinih delova kapitala znači da država ne može jednostavno da sledi neke opšte interese kapitala.

Treba uzeti u obzir i to da državni aparat nije direktno podložan delovanju zakona vrednosti. Pošto je u kapitalizmu politička sfera odvojena od ekonomske, država je izgradila sopstvena spoljašnja sredstva intervencije u oblasti akumulacije. I ovaj pravac razmišljanja navodi na zaključak da treba razdvojiti delovanje države od interesa kapitala uzetog generalno. Pozivajući se na novije nemačke teorijske radove, Holloway i Picciotto (1977, str. 95—96) prikazuju zakon i novac kao dva najvažnija sredstva koja upotrebljava država. Treći argument je to što država ne razume dovoljno kapitalistički sistem, te ne može, čak i kada to želi, da sledi opšte interese kapitala, jer umesto da opaža stvarne odnose koji vladaju u kapitalističkoj akumulaciji, ona ostaje na nivou fetiških privida (tu ideju ću razraditi na kraju ovog odeljka). Država ne uočava da su bitne protivrečnosti svojstvene kapitalističkom sistemu, već ve-

ruje da se kriza može rešiti donošenjem odgovarajućih političkih odluka. To što država preduzima akcije koje se mogu smatrati suprotnim interesima akumulacije kapitala, ne znači da je ona neutralna. Ona je istovremeno i polje na kojem se vodi klasna borba i specifičan oblik dominacije kapitala. U preostalom delu ovog članka opisaću grupe koje nastoje da utiču na državu, i fetiške pojavne oblike kojima su one takođe podložne.

b. Konzervativna partija, CBI i štampa

Kada se piše o ubeđivanjima Konzervativne partije, suočavamo se s problemom da njene izjave ne odražavaju adekvatno njeno stvarno delovanje dok je na vlasti. Za to ima nekoliko razloga: biti na vlasti — za partiju je to važnije od bilo kojeg filozofskog sistema; Konzervativna partija se uvek zadovoljavala odbranom postojećeg društvenog poretka, ne pokušavajući da ga analizira, jer bi to ugrozilo saradnju različitih društvenih grupa koje čine partiju (vid. Gamble 1974, str. 2—8; Harris 1972, str. 13—15). Uprkos mnogim svojim izjavama, posleratna konzervativna vlada je prihvatila kejnzijanski konsenzus. Ona je produžila s ulogom države kao regulatorom nivoa tražnje, isticala rast i punu zaposlenost. Većina nacionalizovanih grana industrije nije denacionalizovana. Javni rashodi su neznatno smanjeni, a 1958. godine je ministar finansija Thorneycroft podneo ostavku zbog odbacivanja njegove politike velikih redukcija. Šezdesetih godina su javni rashodi rasli, a 1964. torijevci su, izašavši s programom ekspanzionističke politike, izgubili na izborima. S napredovanjem krize jačao je uticaj desnog krila Partije. Posebno je Enoch Powell uspeo da obezbedi podršku sitnijih vlasnika i nižeg srednjeg sloja. Konzervativna vlada izabrana 1970. godine opredelila se za neintervencionističku državu i za smanjenje javnih rashoda. Problemi s kojima se suočila naterali su je da promeni kurs, ali se posle poraza na izborima 1974. i izbora Margaret Thatcher za novog lidera, Partija vratila na raniju politiku. U izjavi za BBC radio M. Thatcher se izjasnila za odlučan raskid s ranijom politikom: »Ljudi su osećali da se pretvaramo u bledu sliku socijalističke partije. Tako neće moći dalje.« (The Guardian, 20. februar 1975).

U svom najnovijem programu *Pravni pristup*, objavljenom oktobra 1976, Torijevska partija uzima u obzir dejstvo porasta cena nafte (Konzervativna partija 1976, str. 9), ali kao »glavni uzrok« krize navodi politi-

ku prethodne, laburističke vlade (str. 21). Posebno se pominje veliki obim resursa koji odlaze u javni sektor, visoke poreske stope, razne restrikcije i regulativa u oblasti industrije (str. 10). Za nju, kao i za laburističku vladu, krizu čine inflacija, deficit platnog bilansa i nezaposlenost. Ključ za prosperitet je ponovno uspostavljanje poverenja i oporavak ugroženih profita (str. 28). Obećano je ukidanje Zakona o industriji iz 1975. i NEB-a (str. 32). U izuzetnim okolnostima intervencija u industriji može biti nužna (str. 31), ali je glavna uloga države »u svakom ekonomskom sistemu da ona bude zastupnik čitavog društva održavajući ravnotežu različitih interesa« (str. 18). To se ne može postići intervencijom, već »dijalogom i konstruktivnom dobrovoljnom saradnjom« i stvaranjem klime koja će pogodovati napretku industrije (str. 32).

Inflacija je ključni problem, a čvrsta monetarna politika i smanjenje javnih rashoda su glavna sredstva da se taj problem reši (str. 24). U odgovoru na martovski budžet 1977, Margaret Thatcher je tvrdila da inflacija nikako nije »nastala kroz inflaciju nadnica, već posredno, kroz obim kreditiranja javnog sektora i nivo javnih rashoda« (Hansard, sv. 929, br. 79, 29 mart 1977, str. 291). Torijevci podvlače da oni ne tvrde da su svi javni rashodi loši, već to da možemo trošiti koliko nam sredstva dozvoljavaju (Konzervativna partija 1976, str. 27). Oni takođe veruju da će redukcije smanjiti zavisnost od države, jer će je naterati da plaća rad (str. 11, 58). Ni oni, poput laburista, ne preciziraju detaljno koja će područja biti pogođena, izuzev »nedvosmisleno socijalističku politiku«, razne subvencije, rasipništvo i raskoš (str. 25). Konzervativna partija smatra da je nužno nametnuti ograničenja prilikom ugovaranja plata, ali za sada odbacuje politiku dohodaka (mada ona nije trajno isključena); ona osuđuje »Društveni ugovor« zato što je dao sindikatima preveliki uticaj na vladinu politiku (str. 37—38); mnogo više nego laburistička vlada, ona ističe da je restriktivna praksa prouzrokovala probleme u industriji (str. 31): »doktrinarni socijalistički« zahtev za jednakošću gubi inicijativu, i torijevci obećavaju smanjenje »poreskog opterećenja« kada budu izabrani (str. 41). Konzervativna partija upućuje svoju poruku »individualnom građaninu«: »Namera naše politike je da obnovi i odbrani individualnu slobodu i odgovornost. Naš cilj je da zaštitimo pojedinca od preteranog mešanja države ili ovlašćenih državnih organizacija, da sprečimo udaljšavanje vlasti od ljudi i njihovih demokratskih instituci-

ja i da im obezbedimo veću moć kao građanima, vlasnicima i potrošačima« (str. 71).

Torijevci otvoreno priznaju posledice nekih od sloboda koje hoće da osiguraju: »Sve dok se uspeh i sposobnost nagrađuju — a tako mora biti ako ne želimo da osiromašimo — postojaće i klase« (str. 14). U jednom čuvenom govoru Margaret Thatcher je rekla: »Šansa ne znači ništa ako ne podrazumeva i pravo na nejednakost. Pustimo da nam deca rastu, ali i da neka od njih nadrastu ostale ako za to u sebi imaju potencijale« (*The Guardian*, 16. septembar 1975.). Jedna od bitnih sloboda je posedovanje. »Privatna svojina ima suštinski značaj ako hoćemo da podstaknemo ličnu odgovornost i slobodu koja uz nju ide. Svojina neutrališe moć, povećava mogućnost izbora i značajan je izvor nezavisnosti« (Konzervativna partija 1976b, str. 17). Naravno, torijevska briga za slobodu je selektivna. Ogromna većina ljudi neće moći da koristi mogućnost izbora u oblasti obrazovanja ili zdravstva ukoliko u društvu postoji privatna solucija, te za njih redukcije znače ograničenje »sloboda« koje su im ponuđene. Može se uočiti da se, zbog suprotstavljanja slobodi najviše citiraju sindikati, a da je George Ward iz Grunwica ličnost za čiju se slobodu torijevci najviše interesuju. Isto kao laburistička vlada. Konzervativna partija se poziva na nacionalni interes. Već sam pomenuo pozivanje na »čitavo društvo« i »narod«, a torijevski program vrlo često pominje »nacionalni prosperitet«, »naciju« itd. (str. 28,71).

Pošto su mere koje je preduzimala laburistička vlada bile sve sličnije merama za koje su se zalagali torijevci, odgovor konzervativaca je bio mešavina reakcije u stilu »rekao sam ti već« i sumnje da laburisti u njih zaista veruju. U replici na mini-budžet 1976. u decembru, Geoffrey Howe je pozdravio »nevoljno i zakasnelo skretanje« ka konzervativnoj politici u vezi s pitanjem ponude novca i javnih rashoda, ali je tu promenu pripisao uticaju Međunarodnog monetarnog fonda. On je kritikovao usmeravanje redukcija na kapital više nego na tekuće rashode i zatražio da se više učini za vraćanje stimulativnih mera. U odgovoru na martovski budžet 1977. Margaret Thatcher je izjavila da je zadovoljna što ministar finansija žali zbog velikih neposrednih poreza koje je bio nametnuo ljudima. Kritikovala je nedovoljno pomaganje vodećih poreskih obveznika, kao i povećanje poreza na naftu. Smatrala je da je sadržina budžeta uslovljena politikom Međunarodnog monetarnog fonda i nastojanjem laburista da se politički održe. Geoffrey Ho-

we je pozdravio strogu kontrolu PSBR i ponude novca, koju je uveo mini-budžet jula 1977. Rekao je da on ne lije suze zato što je skončao »Društveni ugovor« koji je naneo velike štete britanskoj privredi, ali da ga je razočaralo nedovoljno smanjenje javnih rashoda i da sumnja u sposobnost laburista da postignu u javnom sektoru sporazume o platama u skladu s politikom.

Mere koje su torijevci predložili nisu nespojive s novim ekonomskim teorijama o kojima je bilo reči. Keith Joseph je očito pod uticajem monetarizma i u jednom govoru je tražio da se učini kraj »vulgarnom kejnzijanzizmu« (*The Guardian*, 16. januar 1975.). Uticaj ekonomske teorije, međutim, ne treba precenjivati. Verovatno je samo mali broj konzervativnih političara čitao Friedmana. Suprotstavljanje javnim rashodima je više zasnovano na tradicionalnom verovanju u nagradu za preduzumljivost i nemešanje države. I pored generalnog skretanja udesno, Torijevska partija je još podeljena. Još postoji znatan pritisak da se uvede politika dohodaka i Margaret Thatcher nikada nije istupila protiv nje tako snažno kao Keith Joseph. Problem obaveznog članstva u sindikatu još jednom je nedavno pokazao da u Partiji postoje podele. Mnogi posmatrači na konferenciji Konzervativne partije 1977. godine primetili su da sve više delegata potiče iz redova niže srednje klase. Mada rukovodstvo nije uvrstilo u debatu neke ekstremne predloge desnice (na primer, o Rodeziji, o imigraciji), taj pritisak je ipak uslovio delimično skretanje Partije udesno. Postoji i levica unutar Partije, u formi Torijevske reformističke grupe. Ona je izdala političko saopštenje koje je većim delom napisao Peter Walker (*The Guardian*, 20. decembar 1976). Grupa podržava partijsku politiku u vezi s nacionalizacijom i smanjenjem poreza, ali postoje i neslaganja: oni su za politiku dohodaka, po mogućstvu dobrovoljnu; protive se smanjenju javnih rashoda, jer ono povratno vodi porastu najamnina koji potire bilo kakvu korist; oštro kritikuju monetarizam: »Bitno je da ne dođe do primene primitivnih pomodnih shvatanja nekih ekonomista, a da se pri tom ne uzme u obzir sva složenost monetarne politike«. U jednom novijem govoru Peter Walker je predložio da se oživljavanje britanske privrede ostvari primenom kombinacije smanjenja poreza i povećanja javnih rashoda. Za razliku od laburističke vlade, on predlaže da se taj novac usmeri u industriju preko jednog »saveta iskusnih poslovnih ljudi« (*The Guardian*, 13. oktobar 1977). Walker predlaže i program u šest tačaka da se sindikati pridobiju za torijevsku politiku (*The Sunday Times*, 23. oktobar 1977).

Teže je odrediti stanovišta industrije zato što ona jedino kroz CBI organizovano dolaze do izražaja. Podeljenost unutar CBI se obično prikriva i ne dozvoljava se da ona javno dođe do izražaja, ali u prošlosti se javljala napetost u odnosima između članstva iz redova sitnih i srednjih preduzeća, sa jedne strane, i rukovodstva koja naginje velikim kompanijama, sa druge. Jedna od retkih situacija u kojoj se neslaganje ispoljilo nastala je uoči februarskih izbora 1974. godine, kada je tadašnji generalni direktor, Campbell Adamson, podvrgao kritici Zakon o industrijskim odnosima. CBI pripisuje krizu pogrešnoj politici vlade — na primer, preteranoj intervenciji u oblasti industrije, neadekvatnom regulisanju novčane ponude i javnih rashoda, kao i prevelikom rastu najamnina koji je omogućen porastom moći sindikata (CBI 1976b, str. 6, 15). CBI je 1976. označio inflaciju kao »ključni problem« s kojim se zemlja suočava i zaključio da bitka protiv inflacije treba dobiti prioritet nad očuvanjem pune zaposlenosti. Želja je bila da se »Društveni ugovor« zameni efikasnom kontrolom plata (CBI 1976a, str. 7). Istovremeno je traženo smanjenje monetarne ekspanzije i javnih rashoda (CBI 1976a, str. 9—10). Vodila se oštra kampanja protiv nacrtu Zakona o industriji, koja je doprinela unošenju nekih promena u tekst Zakona. Da bi se industrija podstakla da stvara odgovarajući profit, potrebno je »manje uplitanja vlade, manje mešanja u delovanje tržišnih sila kako u privatnom tako i u javnom sektoru, i da ne bude više nikakvih nacionalizacija« (CBI 1977, str. 10). Campbell Adamson je tvrdio da u jednoj mešovitoj ekonomiji mora da postoji tesna saradnja između vlade i industrije, ali ona ne može da se zasniva na ideološkoj želji da se širi državna regulativa: »... biti privatni sektor traži od vlade subvencije za investiranje u proširenu reprodukciju. Njemu nije potrebna milostinja, već sposobnost da stvori i prisvoji profit« (Adamson 1975, str. 37). U svom skorajšem Programu za akciju 77 (CBI 1977), CBI identifikuje inflaciju i deficit platnog bilansa kao glavna merila krize. Nezaposlenosti posvećuje manju pažnju nego laburisti i torijevci, i ostavlja da se ona reši kroz poboljšanje privredne situacije, a poznata je i politika za koju se zalažu da bi se taj napredak postigao: čvrsta kontrola ponude novca, novo smanjenje javnih rashoda, veliko sniženje poreza i obustavljanje kontrole cena i dividendi.

U svom Putu ka oporavku iz 1976. CBI ostavlja otvorenim pitanje da li će »tržišne sile« (na primer, visoka nezaposlenost i smanjena rentabilnost) biti dovoljne

da zaustave rast najamnina ili je potrebna i treća godina političke plata (CBI 1976b, str. 72). Posle konsultacija sa članstvom, odlučeno je da se insistira na trećoj fazi, priznajući doduše nedostatke neelastične politike dohodaka. I pored razmimoilaženja, još je na snazi stav da porast najamnina ne treba da pređe 6% (*Financial Times*, juli 1977). Kao i Konzervativna partija, CBI smatra da su višak radne snage i restriktivna praksa krajnje ozbiljan problem (CBI 1977, str. 11; Adamson 1975, str. 38). Slično obema vodećim partijama, CBI ne prikazuje svoje poglede kao parcijalni interes: »Ovo je program za čitavu zemlju; što ga se čvršće pridržavamo, veća će biti svlačija dobit; zbog sebe samih i zbog svoje zemlje, mi smo dužni da uspemo« (CBI 1977, str. 12). Reagovanje CBI na novije budžete bilo je uglavnom povoljno. Decembarški mini-budžet 1976. bio je pozdravljen zato što je »na pravom kursu«, mada bi bile poželjne veće redukcije i obećanje da će se smanjiti lično oporezivanje (*The Guardian*, 10. decembar 1976). Martovski budžet 1977. ocenjen je kao »korak u dobrom pravcu«; iako je želja CBI bila da se još više snize porezi, uzeto je bilo u obzir da su obećanja data IMF-u vezala ruke vladi (*The Guardian*, 30. mart). Došao je, najzad, i opšti optimistički stav prema julskom mini-budžetu 1977. godine, izuzev nezadovoljstva odlukom da se kontrola profita i dividende zadrži još jednu godinu (*The Guardian*, 16. juli 1977).

Pošto se ovaj članak najviše bavi ideološkom ofanzivom koja je pratila redukcije, vrlo je važno da se razmotri uloga sredstava masovnih komunikacija, pošto je to glavni kanal kojim pomenute grupe mogu da prenose svoja uverenja. Ne treba potceniti ni njihov uticaj na političko odlučivanje. Bivši stalni sekretar državne blagajne, Armstrong, rekao je na BBC radiju 4. jula 1977. da on čita i uzima u obzir šta o ekonomskim problemima pišu dopisnici časopisa *The Times*, *Financial Times* i *Economist*. Peter Jay (*The Times*) i Samuel Brittan (*Financial Times*) odigrali su važnu ulogu u afirmisanju monetarističkih ideja u Britaniji. *The Sunday Times* je u tri broja (od 2. do 16. novembra 1975) objavio članak Bacona i Eltisa o teškoj britanskoj ekonomskoj situaciji, a i posle toga oni su pisali za ovaj časopis i za *The Times*.

Reagovanje štampe na vladine mere moramo ocenjivati u svetlu njenog snažnog približavanja Torijejskoj partiji. Zbog nedostatka prostora, osvrnućemo se samo na njene reakcije na decembarški budžet 1976. i martovski 1977. Na prvi je štampa gotovo nepodeljeno neprijateljski reagovala, smatrajući da su redukcije neop-

hodne, ali da su najavljena smanjenja neadekvatna. Mnogi su tražili dodatne mere, na primer, smanjenje poreza. Izneta su dva glavna razloga zbog kojih su redukcije nužne. Prvo, javio se jedan nedvosmisleno monetaristički pristup koji je najkoherentnije formulisao *The Times*: Kontrola državnih rashoda, tvrdi se, neophodan je deo uspešnog delovanja vlade (*The Times*, 17. decembar 1976). Preveliki PSBR primorava vladu ili da povećá emisiju novca i time dovede do rasta cena i pada kupovne moći novca, ili da uzima zajmove, smanjujući time investicije u proizvodnim granama. Kaže se da su se obe te posledice dogodile u Britaniji (*The Times*, 16. decembar 1976). To je samo deo jedne klime gotovo potpuno nepovoljne za postizanje obilja, zbog velikih poreza, političke dohodaka i monopolske moći sindikata koji štite »neproduktivno zapošljavanje« i veštački održavaju nisku produktivnost rada. Neke druge novine naglašavale su potrebu da se javni zajmovi ograniče na raspoloživa sredstva. Redukcije se opravdavaju i tradicionalnom idejom da smo se opteretili prevelikim birokratskim aparatom: »Smanjenje birokratskog aparata je, na žalost, smešno malo... ovde smo naopako postavili prioritete. Besmisleno je grčevito se držati činovništva, a kresati izdatke za puteve« (*Daily Telegraph*, 16. decembar 1976).

Većina novina je odsustvo neophodnih mera pripisala karakteru Laburističke partije. *Daily Mail* je u svom agresivnom stilu, »budimo uz malog čoveka«, žestoko napao »kukavičkog ministra finansija« i »vladu koja nema petlje da upravlja«, koja je savila kičmu pred Kongresom tredjuniona i levicom u sopstvenim redovima (*Daily Mail*, 16. decembar 1976). *Daily Telegraph* je zauzeo jedinstven stav pripisujući krivicu službenicima državne blagajne i Engleske banke, koji nikada nisu verovali u monetarna ograničenja (*Daily Telegraph*, 17. decembar 1976). U napadima na vladin paket mera, mnoge novine su podnošenje žrtve prikazale kao stvar po sebi dobru: »Svi smo bili spremni da podnesemo drastične mere, a umesto toga dobili smo mlake poteze. Paradoksalno, nacija je bila spremna na najoštrije mere i pozdravila bi ih s olakšanjem, a vlada se iz političkih razloga ustručavala da ih preduzme« (*Daily Express*, 16. decembar 1976). Ne čudi nas što buržoaska štampa opisuje i nastoji da stvori klimu u kojoj je »nacija« i te kako spremna na ogromne žrtve. Čak je i *Daily Mail*, za kojeg se moglo pretpostaviti da podržava laburističku vladu, prihvatio ovaj kurs, na svoj komično uprošćen način: »Ovog Božića Britaniji je bio potreban čovek od

akcije, a umesto toga dobili smo jednog mekušnog ministra finansija... Čitava zemlja je juče bila spremna da se žrtvuje... ljudi ne žele da ih neko hrabri, već da progutaju lek, kao odrasli, i da se reše muke» (*Daily Mirror*, 16. decembar 1976). Jedini koji se složio da su redukcije nužne, a istovremeno ocenio da je vlada dobro odmerila njihov obim, i oštro kritikovao zahtev da se one povećaju, bio je *The Guardian*. I on je, međutim, kao i druge novine, napao usmerenost vlade na kapital umesto na tekuće rashode (*The Guardian*, 16. decembar 1976).

Sve novine su u izveštajima o mini-budžetu presudan uticaj pripisale Međunarodnom monetarnom fondu i većina njih je redukcije prikazala kao minimum mera da bi se »ubedio« i »zadovoljio« MMF. Za decembarske redukcije 1976. važan je onaj tromesečni period između najave ministra finansija da će se tražiti zajam od MMF, 29. septembra, i usvajanje mini-budžeta koji je trebalo da stvori povoljnu klimu da se redukcije prihvate. Štampa je sa svoje strane doprinela nizom informacija o toku debate u Ministarskom kabinetu, koje su »procurile« iz dobro obavještenih izvora, i stalnim nagađanjem da li će MMF prihvatiti predloženi obim redukcija. Deo levice je zauzeo sličan kurs, pripisujući vladinu ekonomsku politiku težnju da se stekne poverenje MMF i inostranstva uopšte. Tačno je da se sve to uklapa u težnju da se za svaki problem nađe personifikacija, neki bauk u obliku, recimo, pohlepnog gazde ili špekulanta, ali nas to zavodi na pogrešan put. Iako bi bilo pogrešno poricati MMF-u bilo kakvu ulogu, nije bilo nikakve sumnje da će on dati zajam pošto on to nije mogao da odbije Britaniji, svom drugom po veličini članu, i da time možda dovede u opasnost njen politički i ekonomski sistem. Prikazujući MMF kao »britanskog direktora banke« (na primer, *The Guardian*, 29. septembar 1977), štampa se pozivala na neki racionalni, neutralni autoritet koji nam može reći šta je za nas najbolje. Odricanjem kompletne odgovornosti za redukcije u najmanju ruku se stvara privid da su one nužne i da je otpor uzaludan.

Martovski budžet 1977. sve novine su bolje primile. Jedinstveno, ali preko srca, ocenjeno je da je to najbolji budžet koji je sačinila laburistička vlada. Uobičajene su bile fraze »zahvalni za sitne milosti«, »dvaput »ura« i (gotovo bez izuzetka) »korak u dobrom pravcu«. *Daily Telegraph* je najbolje razradio ovu poslednju metaforu: »Korak u dobrom pravcu, ali... kratak i falisan« (*Daily Telegraph*, 30. mart 1977). Svi su se složili

da su potrebne veće stimulacije, ali je većina tvrdila da smanjenje poreza neće povratiti kupovnu moć koju je u protekloj godini nagrizla inflacija i da se ništa ne čini za najveće poreske obveznike. I *Daily Mirror* je podržao smanjenje poreza ali, za razliku od drugih, nije u tome video poboljšanje položaja srednjeg upravljačkog sloja, već mogućnost da »ljudi« dobiju širi izbor načina da svoj novac potroše (*Daily Mirror*, 30. mart 1977).

Štampa je pazila da svaka pohvala bude u ravnoteži s podsećanjem na ranije propuste laburista. Pošto nije bilo neslaganja oko samih mera, napadala je vladin motiv za njihovo uvođenje. Mnoge novine su ih u potpunosti pripisale želji laburista da ostanu na vlasti. *Daily Mail* je postavio pitanje: »Postoji li išta što čovek neće reći ili učiniti da bi izvukao još neki glas na izborima?« (*Daily Mail*, 30. mart 1977). Neke su, pak, novine smatrale da je vlada sputana strogim ograničenjima koja joj nameće MMF. Većina je verovala da je od životnog značaja postići sporazum o jednoj novoj fazi politike plata i kritikovala ministra finansija što nije precizirao granicu za koju se opredeljuje. *Daily Mail* je nagađao da li će se sindikati usuditi da izazovu »naciju« kojoj jeste bilo obećano uslovno smanjenje poreza, ali ne i nova faza politike plata (*Daily Mirror*, 30. mart 1977). Jedino je *The Times* želeo da Denis Healey prizna da politika dohodaka može, u najboljem slučaju, imati ograničen vek, i isticao njene mane (*The Times*, mart 1977), približavajući se time časopisima *Financial Times* i *Economist*, koji su isticali nedostatke »Društvenog ugovora«, polazeći prvenstveno od moći koju on daje sindikatima da utiču na vladinu politiku. Stav štampe prema budžetu može se najbolje rezimirati kao pokroviteljsko odobravanje, koje jasno pokazuje *Daily Express*: »Lepo je videti da se stari ugursuz ponaša kako treba« (*Daily Express*, 30. mart 1977) ili *Daily Mail* kada piše: »Ovo nam izgleda kao vlada na umoru i pokajanje na samrtničkoj postelji. Ali, bolje ikada nego nikada« (*Daily Mail*, 30. mart 1977).

Za razliku od štampe koja se u ogromnoj većini svrstava uz Konzervativnu partiju, BBC i ITV (Nezavisna televizija) imaju obavezu da budu neutralne, na osnovu odredaba dozvole za rad i odgovarajućih zakonskih odredbi. Kada tvrdimo da se to u praksi ne poštuje, time nikako ne smemo navoditi na pomisao da se propisi jednostavno krše, već treba istaći na koji način služba informacija aranžira vesti koristeći neka tumačenja koja uzima zdravo za gotovo. Štrajkovi se, na primer, svrstavaju u kategorije »radikalna manjina — umerena veći-

na«, »štete koje se pričinjavaju naciji« itd. Televizija nije neutralna ni kada je reč o odnosu kapital-najamni rad, već samo u odnosu na glavne alternative za ustrojstvo kapitalizma (na primer, u odnosu na vodeće stavove Torijevske i Laburističke partije i s njima povezana gledišta). Kada je reč o diskusiji o krizi, velike mogućnosti za učešće u debati daju se teoriji troškovne inflacije i monetaristima (manje), ali je ta privilegija uskraćena laburističkoj levici — o marksizmu da ne govorimo. Neki od članova Grupe za proučavanje sredstava masovnih komunikacija, iz Glazgova, napisali su rad o tome kako je televizija prikazivala ekonomsku krizu u periodu januar—april 1975. (Philo, Beharrell, Hewit 1977). Iz njega se vidi da su se bilteni usredsređivali na fenomen inflacije koju su pripisivali preteranom rastu najamnina. Drukčija tumačenja se ponekad iskrivljavaju (na primer, kada se kaže da se Tribe grupa zalagala za »sasvim drukčiji, rasipnički budžet), ali se češće ugled drugih stanovišta devalvira time što se emituje kao prirepak, na kraju emisije, posle detaljnog prikaza drugih gledišta, ili im se pripisuje emotivni pristup, nasuprot trezvenosti i realizmu prethodnih stanovišta.

U ovom odeljku je pokazano da postoje razlike u strategiji za objašnjenje i prevazilaženje krize između (i unutar) štampe, CBI, Torijevske i (videćemo to u narednom odeljku) Laburističke partije. S promenama ekonomske i političke situacije, stalno se menjaju i njihova gledišta. Nikada nema jedne strategije koju svi prihvataju kao najbolju sa stanovišta interesa kapitala. Stalno se formulišu nove strategije, neke se prihvataju a druge ne, neke su potpuni promašaji, a druge dugo vremena imaju uspeha, kao što je to slučaj s kejnzijanzmom. Unutar kapitala danas postoji podeljenost o nizu pitanja: obim javnih rashoda, stepen državne intervencije u industriji, politika dohodaka, opredeljenje za saradnju ili konfrontaciju sa sindikatima, stav prema EEC, nacionalizmu i mnogim drugim pitanjima. Mogla bi se staviti primedba da je »strategija« prejaka reč za opis tih različitih formulacija, ali mi se čini da se bolja ne može naći. To što se ona upotrebljava, ne znači da se podrazumeva da su te formulacije do kraja svesni i koherentni planovi.

Povezano sa krizom kejnzijanske ekonomske politike, u praksi se javlja ideološka kriza. Iako još ima pristalica modifikovanih verzija kejnzijanskih gledišta, neki se vraćaju starim liberalističkim koncepcijama, a drugi usvajaju njima slična stanovišta zaodvena u nove teorije monetarista, kao i stanovišta Bacona i Eltisa. Čak

i unutar tih shvatanja postoje razlike. Pored toga, danas se malo ljudi zalaže za čisti kejnzijanzam ili monetarizam, već najveći broj, sledeći u tome vladu, prihvata sintezu ta dva gledišta. U tome se najviše ističu Torijevska reformistička grupa i *The Guardian*, sa jedne strane, i Keith Joseph i *The Times*, sa druge strane. Nije ni malo lako analizirati materijalnu osnovu ove podeljenosti. Vrlo je verovatno da je razlika u predloženim strategijama na neki način povezana s interesima određenih kapitala ili pojedinih sektora kapitala, ali ta veza može biti vrlo složena i podložna stalnim promenama. Bilo bi suviše pojednostavljeno svesti tu razliku, na primer, na neslaganje između krupnih i malih kapitala, ali se čini da ono ima važnu ulogu u Torijevskoj partiji i CBI.

c. Fetišizam i kriza

Uprkos razlikama među gledištima koja su razmatrana u ovom odeljku, ona imaju i zajedničke karakteristike. Prvo, videli smo da se sve grupe obraćaju pojedincu, bilo da je to »individualni građanin«, »individualni poreski obveznik«, ili neko drugi. Koncentrisanje na izolovanog, apstraktnog pojedinca je jedno od obeležja buržoaske misli. Drugo (a to se odnosi na prikazivanje društva kao mase individua) »nacija« se predstavlja kao jedinstven entitet sa sopstvenim interesom. Glavni fetiš koji prijanja uz državu u kapitalističkom društvu je prividna jednakost svih građana u odnosu na državu, a time i njena prividna neutralnost. Upravo to prikriva njen klasni karakter i omogućava da se svaka aktivnost koja ugrožava »nacionalni interes« nazove »lokalističkom«. Pošto kapitalistički društveni odnosi prožimaju sve aspekte kapitalističkog društva, svaka aktivnost koja ga ne podržava izgleda iracionalna i anarhistička (Tronti 1973, str. 118—119). Treća zajednička karakteristika tiče se odnosa države i pojedinca. Uz neke izuzetke, državna intervencija još izaziva isto užasavanje kao kod pobornika liberalizma koji su živeli u XIX veku. U državnoj birokratiji se, u najgorem slučaju, vidi podmukla opasnost, a u najboljem, ona je predmet podsmeha zbog svoje nesposobnosti. Tokom poslednjih meseci naveliko se dive Freddy Lakeru kao tipičnom »malom čoveku« koji vodi bitku protiv države. Buržoaska misao se strogo drži podele na ekonomsku i političku sferu, zbog čega se na državnu intervenciju gleda kao na nepoželjno mešanje. Pojedinačni kapitalisti smatraju

da im ono ograničava slobodu i izvlači profit. Zato čak i ako buržoaska misao ne napada državnu intervenciju, ona je za nju nesrećna realnost koju radije odbija da prizna.

Sve ove karakteristike podvlače značaj ideje fetišizma za razumevanje ideologije u kapitalističkom društvu. Mnogi bitni elementi buržoaske ideologije vode poreklo iz pojava oblika kapitalističkog društva. Stavovi grupa koje su analizirane imaju još jedan zajednički činilac — one poistovećuju krizu s inflacijom i deficitom platnog bilansa. Tokom poslednjih nekoliko godina sredstva masovnih komunikacija nas stalno obavestavaju da su ta dva problema sve zaoštrenija. Jedna od mogućih reakcija kapitalista na opadanje rentabilnosti kapitala je povećanje cena. Danas to, međutim, vodi zahtevima za povećanje najamnina i gubljenje kontrole nad inflacionom spiralom, čime se stvara zbrka i nestabilnost u privredi. Inflacija u najboljem slučaju može da odloži krizu, a jedini lek za opadajuću profitnu stopu je restrukturisanje kapitala. Iako je inflacija fenomen razmene, ona se može razumeti jedino sa stanovišta krize rentabilnosti u oblasti proizvodnje. Ona je samo izraz te krize, njena manifestacija na nivou pojavnog. Kao i svi prividi, ona je ipak deo realnosti. To što se u inflaciji vidi glavni problem, sasvim prirodno proističe iz uticaja koji na nas vrši življenje u kapitalističkom društvu (na primer, to što svaki put kada odlazimo u kupovinu ustanovimo da su cene porasle).

Harris je dao ubedljivu kritiku vladajućeg gledišta da deficit platnog bilansa sputava ekonomsku politiku i da je rešenje tog problema njen cilj (Harris 1977). Ovo stanovište polazi od pretpostavke da je nacija temeljna ekonomska jedinica. U kapitalizmu su, međutim, fundamentalni elementi kapital i najamni rad, a u nacionalnim razmerama ekonomska delatnost često nema antagonistički karakter. Deficit može da bude rezultat izvoza kapitala u zemlje sa višim profitnim stopama i ne mora da vodi iscrpljivanju rezervi i bankrotstvu, pošto može da se finansira zajmovima. Naglašavanje značaja deficita platnog bilansa povezano je s idejom o nacionalnom interesu i time se stvara utisak da je kriza pre neki specifičan britanski nego svetski problem. I deficit je, poput inflacije, samo simptom ili pojavni oblik krize. Oba spadaju u sferu razmene na koju, kako je već pokazano, fetišizam usredsređuje našu svest.

Posredstvom fetišizma se, takođe, razni pojavni oblici krize prikazuju kao odvojene »stvari«. Ne samo da se gubi njihova međusobna veza, već se prikriva njihov

istorijski karakter i oni se predstavljaju kao neminovni. Fetišizirana gledišta o krizi ne idu dalje od mistifikatorskih privida, jer bi to dovelo u pitanje sam kapitalistički način proizvodnje. Zato se kriza objašnjava pogrešnim delovanjem države i raznim spoljnim potresima, a ne protivrečnim karakterom kapitalizma. Kako se kriza izjednačava sa svojim manifestacijama, izgleda kao da je ona nova pojava i zanemaruju se njeni dugoročni uzroci. Bavljenje samo kvantitativnom stranom redukcija, bez objašnjenja konkretnih mera, prikriva da one znače restrukturisanje kapitala. Ograničavanje na površinski sloj pojava tako dobija i važne političke implikacije.

V. Argumenti protiv redukcija

a. Laburistička partija

Nisu sve grupe u Britaniji podržale redukcije. U ovom odeljku analiziraću neka stanovišta od kojih se polazilo u napadima na redukcije. Jednu od najvažnijih grupa u Laburističkom kabinetu koja se suprotstavila decembarskim merama 1976. godine (ali je kapitulirala kada se to pretvorilo u pitanje poverenja) predvodio je Anthony Crosland. On je bio glavni teoretičar socijaldemokrata ili »revizionista«, koji u posleratnom periodu imaju znatan uticaj na Laburističku partiju. Govoreći o socijalizmu, oni su težište pomerili sa društvene svojine na jednakost. Da bi se pomoglo siromašnom stanovništvu, snažno su se založili za politiku rasta koji je potreban da bi se mogli podneti veliki javni rashodi za obrazovanje, zdravstvo i socijalno staranje. Sada, kada je laburistička vlada odbacila kejnzijanski konsenzus, ove ideje žive među socijaldemokratima. Posle smrti Anthony Croslanda, Roy Hattersley je postao jedan od glavnih predstavnika tradicije. U jednom skorašnjem govoru on je upozorio da bi uspeh decembarskih mera 1976. mogao podstaći verovanje da su one po sebi dobre i pojačati »uprošćenu praznovericu« da su veliki javni rashodi uvek štetni. On tvrdi: »Socijalizam se sastoji u jednakosti, a javni rashodi su jedno od oružja u dugoj bici da se ona postigne... sada nam je najpotrebnije da se ponovo potvrde vrednosti i dobre strane velikog obima javnih rashoda« (*The Guardian*, 7. oktobar 1977).

Drugi izvor napada na vladu, iz redova Laburističke partije, je *New Statesman*. Njemu je teško pripisati neki određen stav, ali on ipak teži da odrazi poglede starije, fabijanske levice u Partiji. Nekoliko puta je že-

stoko napao pad životnog standarda i veliku nezaposlenost, do kojih je dovela politika laburističke vlade (4. februar i 22. jul 1977). Po njemu su decembarski budžet 1976. i martovski 1977. pokazali da je vlada napustila socijalizam u prilog ortodoksnog kapitalizma (17. decembar 1976; 1. april 1977). Redukcije je pripisao stavovima ljudi u državnoj blagajni, koji se pokazuju kao »najmoćniji ljudi u Britaniji« (18. februar 1977). Ovo gledište, slično socijaldemokratskom, poistovećuje socijalizam sa sistemom etičkih vrednosti. Vlada se osuđuje zbog napuštanja tih principa: »Laburistički vodi kova Jima Callaghana vole da se prikazuju kao pragmatisti neopterećeni doktrinarnom ideologijom. Ipak, oni treba da znaju... da ova Partija ne može da postoji ako nema čvrste korene u načelima društvene pravde i blagostanja« (25. februar 1977). Umesto da smanjuju javne rashode, laburisti je trebalo da skupe hrabrost i stvore klimu koja može da vodi sporazumu sa sindikatima o jednoj autentičnoj socijalističkoj politici dohodaka (1. april 1977; 22. jul 1977).

Među važnijim stanovištima koja se protive redukcijama, postoji još jedno iz redova Laburističke partije, koje zastupaju zagovornici ideja poznatih pod nazivom »alternativna ekonomska strategija«. Geoffrey Sinclair je u *Tribune* izneo gledište da su decembarske mere 1976. još jedna faza u »polaganom, bolnom i ponižavajućem uzmicanju« kako bi se udovoljilo državnom trezoru i bankarima (17. decembar 1976). (Zanimljivo je da *Daily Telegraph* i laburistička levica kritikuju državnu blagajnu iz potpuno različitih razloga.) On je tvrdio da je protiv zdravog razuma uvesti paket deflatornih mera u vreme takvih ekonomskih teškoća i da nema dokaza da su ranije slične mere uspešno preusmeravale resurse ka industriji. Redukcije su donele samo »pogoršanje uslova za budućnost zemlje«. Brian Sedgemore je, takođe u *Tribune*, nazvao stil martovskog budžeta 1977. »monetarnom besmislicom koja je nastala zbog zajma Međunarodnog monetarnog fonda i koja će zadovoljiti samo Siti i CBI (1. april 1977). On je bio uveren da te mere uopšte neće doprineti ponovnom privrednom rastu i smanjenju nezaposlenosti. Na jednom drugom mestu Stuart Holland je zahtevao vraćanje na stanje pre redukcija. Kao i dva pomenuta autora, i on tvrdi da redukcije ne pružaju nikakvo stvarno rešenje krize i da je potreban potpuno nov pristup.

Laburistička levica, posebno Tony Benn, dosledno tvrdi da je jedini odgovor na krizu uvođenje socijalističke politike (Benn 1975, str. 3; Benn 1976, str. 13; Benn

i dr. 1975, str. 10). Glavni problem je što je investiranje u industriji, prepušteno samo sebi, opalo tokom poslednjih trideset godina. Pristup »krupnog kapitala i torijevaca«, koji se sastoji od otpuštanja radnika i smanjenja životnog standarda, ne može u deflatornoj situaciji voditi transferu resursa u industriju (Benn i dr. 1975, str. 9). Stoga sama država mora da obezbedi odgovarajući nivo investicija. Alternativna ekonomska strategija sastoji se prvenstveno u formiranju krupnih investicionih fondova preko NEB, u širenju javne svojine, planiranju, razvijanju industrijske demokratije, kontroli cena i politici privrednog rasta. Često se uključuje i kontrola kretanja sterlinga, nacionalizacija banaka i Sitija, i selektivna kontrola uvoza. Za razliku od većine drugih, ovaj pristup uočava da su inflacija i platnobilansne teškoće simptomi dubljih problema, ali propušta da postavi pitanje otkuda pad investicija.

Jedan od retkih članaka koji se latio tog pitanja napisao je za *Tribune* Geoffrey Wainwright (3. decembar 1976). On navodi tri razloga pada investiranja: loše upravljanje od strane »mandarina« državnog trezora i Engleske banke, posebno »pritegni-popusti« politika; nastojanje da sterling zadrži ulogu obračunske valute; »apsurdni klasni sistem« koji proističe iz obrazovno-vaspitne strukture, što znači da su ljudi na vlasti indoktrinirani konzervativnim shvatanjima i da negiraju preduzimanje rizika (on zanemaruje da je moguće da obrazovanje pojačava i opravdava podele koje već postoje). Njegovo gledište je pre površan opis pojave nego stvarna analiza osnovnih uzroka pada investiranja. Stuart Holland u jednom članku istražuje uzroke inflacije i zaključuje da su »zahtevi za povećanjem najamnina samo jedan od bar deset važnijih faktora novije inflacije koja je u svetskim razmerama zahvatila kapitalističke privrede« (Holland 1975). Većina tih činilaca je na neki način povezana sa monopolima. On zaključuje: »Moramo pokazati da sadašnja inflacija u osnovi proizlazi iz klasičnog kapitalističkog mehanizma monopolske moći i monopolskih cena, pri čemu situaciju otežavaju multinacionalne razmere moderne monopolske moći, zatim iz suprotnih efekata staromodnog finansiranja deficita i nefikasne antimonopolske politike.« Ako i prihvatimo ovu njegovu analizu, činjenica je da nam nije objasnio zašto monopoli na ovakav način deluju.

Upravo to je glavna slabost pobornika alternativne ekonomske strategije. Oni ne objašnjavaju zašto industrija na investira dovoljno i zašto stalno podiže cene. U ovom članku ja iznosim tvrdnju da je razlog pada in-

vestiranja nemoć kapitala, zbog otpora radničke klase, da zaustavi pad rentabilnosti kroz reorganizovanje proizvodnog procesa. Veće investiranje daje neke koristi samo ako je radnička klasa poražena i prihvata takve mere kao što su redukcija radne snage, ubrzanje kretanja trake i dr. Laburistička levica zanemaruje efekte koje restrukturisanje ima na radničku klasu. Čini se da ona veruje da mašine imaju magično svojstvo da stvaraju dodatno bogatstvo, ne menjajući pri tom ništa drugo. Neću ovde ponavljati postojeće kritike alternativne ekonomske strategije — na primer, argument o šovinističkom karakteru ograničavanja uvoza (pošto se baš na to kritičari usredsređuju, vredi podsetiti da to nije glavno obeležje ove strategije i da se za njega ne zalažu sve njene pristalice), niti ću se vraćati na implicitno verovanje u neutralnu državu (verovanje da se državni aparat može preuzeti i koristiti za sprovođenje autentične socijalističke politike). Laburistička levica veruje da je za rešenje krize dovoljna ispravna politika vlade. Ona ne uočava da kriza potiče iz protivrečne prirode kapitalizma i rešenje krize uzima kao čisto tehnički problem, umesto da ga traži u ponovnom nametanju ili (što je pravo rešenje) u rušenju kapitalističkih društvenih odnosa. Snaga laburističke levice je, bar trenutno, u opadanju. Na partijskoj konferenciji 1976. iznet je niz predloga suprotnih politici vlade, uključujući stav protiv redukcija, podršku lokalnim sindikalnim većima koja odbijaju da sprovode redukcije i poziv NEC-u da podrži one sindikate koji se suprotstavljaju redukcijama. Godine 1977. politika vlade je, delom zahvaljujući približavanju izbora, uživala podršku, a neslaganja su se okrenula ka ustavnim promenama.

b. Sindikati

Sindikalni pokret je najvažniji izvor suprotstavljanja redukcijama. Kongres tredjuniona je 1975. i 1976. usvojio zakonske predloge protiv redukcija, ali to nije naišlo na odziv Generalnog saveta, čiji je časopis *Economic Review* za 1977. samo jednu stranicu posvetio redukcijama, dok je vrlo veliki prostor dao industrijskoj politici (i to je bio napredak u odnosu na prethodnu godinu, kada i nije bilo rubrike o redukcijama). Teško bi se moglo reći da se radilo o nekom razornom napadu sindikata na paket decembarskih mera 1976. Oni su primili na znanje da vlada stvarno nije imala drugog izbora osim da traži pomoć od Međunarodnog monetarnog fonda i odali su joj priznanje što je uspeła da suzbije de-

flatorni uticaj uslova koji su joj postavljeni (TUC — Kongres tredjuniona 1977, str. 15). Akcije sindikata su, međutim, važnije nego reči njihovog rukovodstva, a oni su malo učinili na organizovanju kampanje protiv redukcija. Malo su se angažovali sindikati u proizvodnim granama, poput TGWU (Savez transportnih i opštih radnika) i AUEW (Ujedinjeni savez mašinskih radnika), čije rukovodstvo je javno osudilo odlivanje radne snage iz proizvodnje u sferu usluga i zahtevalo da se veći značaj prida onima koji se bave proizvodnjom i prodajom. Bitka protiv redukcija prepuštena je sindikatima javnog sektora koji su najdirektnije pogođeni. Oni su se ujedinili u organizovanju kampanje iz koje su proistekle velike demonstracije u Londonu i niz lokalnih akcija.

Sindikati daju isto glavno objašnjenje krize kao laburistička levica — niska stopa investiranja u britanskoj industriji (na primer, NALGO — Udruženje saveznih i lokalnih vladinih službenika, 1977a, str. 4—5). Ističe se i nešto drugo, a to posebno važi za NUPE (Nacionalni savez zaposlenih u javnom sektoru) — da veliku odgovornost snose monopoli, naročito multinacionalne kompanije (NUPE 1976a, str. 2), ali se time ne objašnjava činjenica da u ovim kompanijama kriza rentabilnosti nije bila upadljivo manja nego kod drugih, te da one nemaju ni veće mogućnosti da reaguju na krizu. Opisujući krizu, sindikati najveću pažnju obraćaju na deficit platnog bilansa: »Platni bilans je bio i ostao tradicionalno ograničavajući faktor britanske ekonomske politike« (NALGO 1976, str. 2). NALGO tu »opasnost za opstanak nacije« svodi na nedostatak patriotizma optužujući britanski »preveliki apetit za inostrane proizvode« (NALGO 1977a, str. 4). »Inostranstvo« je odgovorno i za probleme britanske monetarne ravnoteže. Izgleda da najviše ogorčenja izaziva to što »inostrani« proizvođači i špekulanti valutom upropašćavaju »našu ekonomiju«, a ne to što industrijski i finansijski kapitalisti prisvajaju profit na račun radničke klase. Ovakvo objašnjenje zvuči manje šovinistički kada NUPE umesto inostranstvu odgovornost pripisuje multinacionalnim kompanijama, ali lek ostaje isti — ograničavanje uvoza (NUPE 1976a, str. 7). Sindikati mnogo manje pažnje obraćaju na inflaciju koja je za predstavnike kapitala drugi ključni pokazatelj krize. Pošto oni ne negiraju kapitalistički sistem, nisu spremni da priznaju da borba radničke klase da zaštiti i poboljša svoj položaj može da ugrozi sistem. Umesto toga, oni tvrde da su povećanja najamnina samo jedan od faktora koji doprinose inflaciji (NALGO 1976, str. 11), ili radije to pitanje potpuno zaobilaze.

Ima dve vrste argumenata sindikata protiv redukcija: jedni ističu socijalnu cenu redukcija, a drugi osporavaju vladine argumente da su one ekonomski nužne. Postoji razlika između sindikalnih agitacionih letaka i brošura koje izgleda više brinu da steknu akademsko uvažavanje svojih argumenata. U brošurama ima više ekonomskih rasprava. NUPE i NALGO, na primer, u znatnoj meri koriste pojam socijalne najamnine u letcima, ali ga potpuno zanemaruju u brošurama. Glavni dokaz u prilog ideje socijalne cene redukcije je da one vode nezaposlenosti kako u javnom tako u privatnom sektoru (NALGO 1976b; ASTMS i dr. 1976). Malo pažnje se poklanja njihovom delovanju na radne uslove, a to je takođe važno. Zalaže se za politiku privrednog rasta kao jedini način da se smanji nezaposlenost. Ne ulazi se u pitanje da li je politika pune zaposlenosti koju oni traže danas spojiva s interesima kapitalističke privrede.

Pojam socijalne najamnine je drugi aspekt socijalne cene redukcija koji naglašavaju sindikati: »Socijalna najamnina je važna za vas i vašu porodicu. To je korist koju imate od javnih rashoda. Zato je socijalna najamnina važna koliko i novac u vašoj platnoj koverti. Kako vlada navodi, ona vredi oko 20 funti nedeljno po svakoj porodici u zemlji. Ali, sada vlada smanjuje javne rashode, što će značiti smanjenje vaše socijalne najamnine« (ASTMS i dr. 1976; NUPE 1976b).

Veću pažnju sindikati posvećuju odgovoru na vladinu izjavu da su redukcije nesrećno ali ekonomski nužno rešenje. Oni, prvo, tvrde da brojčani pokazatelji javnih rashoda navode na pogrešan put, ili da oni nisu različiti od pokazatelja drugih industrijskih zemalja. Ako to i prihvatimo (a čini se da ima nepobitnih dokaza da su državni rashodi do nedavno dramatično rasli), još nismo dobili odgovor na pitanje da li su redukcije dobra ili loša mera. Važniji je jedan drugi argument, koji ističu svi sindikati: redukcije ne vode automatski preseljavanju resursa u investicije privatnog sektora. Vlada dopušta da je to tačno, ali dodaje da je ona preduzela niz mera pokušavajući da obezbedi taj transfer slobodnih resursa. To što redukcije same po sebi ne garantuju ovaj transfer, ne znači da vlada nema pledoaje za njihovo uvođenje. Sindikati takođe tvrde da ima mnoštvo dokaza da već postoje raspoloživi fondovi za industriju (CPSA/SCPS 1976a, str. 10) i da javni sektor ne lišava industriju radne snage koja se i tako smanjuje, a čak i da ima previše radnika u javnom sektoru, oni nemaju potrebne kvalifikacije za industriju (NALGO 1976, str. 20—21). Ističe se i to da su redukcije same po sebi sku-

pe pošto prouzrokuju nezaposlenost i time vode povećanju izdataka za beneficije i smanjenje poreza (CPSA/SCPS 1976a, str. 14—15).

Ako redukcije ne mogu da reše strukturne probleme britanske privrede, sindikati veruju da to može alternativna ekonomska strategija. U njihovoj verziji ona je donekle izmenjena pošto se više naglašava potreba rasta i ograničenja uvoza. Ima i različitih tumačenja ove strategije u pojedinim sindikatima. NALGO uglavnom u zajmovima s niskim kamatnim stopama vidi mogućnost povećanja stimulacije za investiranje i veruje da je prosperitet privrede »najbolji podsticaj« (NALGO 1977, str. 22). Čini se da tu većina kapitalista nema čega da se plaši. NUPE, sa druge strane, smatra da je NEB samo razvodnjena verzija prvobitne ideje sadržane u programu Laburističke partije iz 1973. godine. Po njima je vladina želja da »obnovi dobit« kako bi se osigurali dovoljno veliki profiti za investiranje, još daleko od uspostavljanja javnog vlasništva i javne odgovornosti industrije (NUPE 1976a, str. 2—3).

Svi do sada izneti argumenti predstavljaju doteranu verziju stava koji ponekad sindikati zauzimaju nasuprot politici dohodaka: Shvatamo, naravno, da su vremena teška i prihvatamo da su žrtve potrebne, ali naše članstvo treba iz toga izuzeti kao poseban slučaj. Takav je stav NUT zauzeo povodom redukcija: »Prihvatamo to da će se od svih članova društva zahtevati žrtve i veliki zajednički naponi da bismo odneli pobjedu nad nezaposlenošću i inflacijom. Ne možemo se oglušiti o ekonomsku situaciju.« Ali, kaže se dalje, pošto se »povoljno stanje ovakve privrede kakva je naša zasniva na stručnosti ljudi, katastrofalno je smanjivati izdatke na škole i koledže, koji pružaju temelje stručnog znanja« (NUT 1976a). Sam taj argument je sumnjive vrednosti, pošto se za većinu poslova u industriji, naročito sa tendencijom dekvifikacije, traži malo znanja van onoga što se može steći na poslu, a još su gore posledice prihvatanja ovakvih gledišta. Jedna od svetlijih strana sadašnje kampanje protiv redukcije je to što se sedam sindikata udružilo da bi povelj zajedničku akciju.

c. Reformizam i kriza

Alternativna ekonomska strategija izgradila je treći pristup, pored kejnzijanizma i raznih antikejnzijanskih gledišta, te je vredna posebnog razmatranja. Već smo videli da njena industrijska strategija ostaje u gra-

nicama kapitalističkog sistema. Isto to važi za argumente protiv redukcije koji nastoje da ospore njihovu ekonomsku opravdanost, jer u tom slučaju ostajemo na istom terenu kapitalističke racionalnosti, zajedno s onima s kojima se sporimo, takođe zainteresovani da se povрати rentabilnost kapitala, a redukcije procenjujemo sa stanovišta postizanja tog cilja — jedina razlika je to što tvrdimo da bolje poznajemo interese kapitala nego sami kapitalisti i njihovi zastupnici. Analiza s kojom izlaze sindikati daleko je od jednog marksističkog pristupa kojim bi polazna tačka bila proizvodnja viška vrednosti. To nam daje pravo da smatramo da su redukcije sasvim u skladu sa logikom kapitalističkog sistema. Sindikati nisu u stanju da odgovore zašto su neke oblasti, na primer socijalne službe, teže pogođene redukcijama nego druge. Ako se ne shvati da je smanjenje državnih rashoda način da se smanje odbici iz viška vrednosti i da se ponovo uspostavi dominacija nad radničkom klasom, činiće nam se da te oblasti jednostavno imaju manje sreće nego druge. Redukcije ne mogu da reše osnovne protivrečnosti kapitalističke privrede, ali kratkoročno mogu da budu deo strategije da se povрати rentabilnost kapitala. One ne diraju u radni proces, ali mogu pomoći da se utre put napadu na tu sferu. Videli smo da pristalice alternativne strategije podstiču restrukturisanje proizvodnje, a zanemaruju klasnu borbu, koja je njihova nužna posledica. Oni nisu u pravu kada kažu da postoji samo socijalističko rešenje za krizu. Među mogućim rešenjima koja bi koristila kapitalu postoji jedno koje sa mnogo stanovišta veoma podseća na njihovu strategiju.

Nije dovoljno ostati na konstataciji da alternativna strategija služi interesima kapitala. Neprijateljski stav većeg dela kapitala prema toj strategiji i, posebno, prema Tonyju Bennu, nije sasvim bezrazložan. Mada je cilj strategije Laburističke partije, čak i prema prvobitnoj formulaciji u programu iz 1973, bio oživljavanje rentabilnosti privatne industrije, bilo je nekih aspekata kojih je kapital sa razlogom morao da se pričuva — to bi državi dalo novu moć koju u budućnosti može da iskoristi neko ko ima mnogo neprijateljskiji stav prema industriji nego Benn. Takva moć države značila bi da njene greške u upravljanju privredom imaju daleko teže posledice. Nema nikakvog razloga za verovanje, a kapital svakako to ne misli, da je svaka državna intervencija nužno uspešna. Čak i ako je svaka intervencija u njegovu korist, kapital se pribojava prevelike zavisnosti od države, a time gubljenja slobode odlučivanja, bez ikakve mogućnosti povratka na slobodno tržište. Najzad, u svom

prvobitnom obliku, ova strategija je nastojala da integriše radničku klasu u sistem, uključujući je u upravljanje industrijom. Kapital se tome suprotstavlja, jer se boji da bi to vodilo prevelikim ustupcima sindikatima i ograničilo mogućnost jednog opšteg budućeg napada na radničku klasu.

I laburistička levica i sindikati govore sa stanovišta nacionalnog interesa. Na gotovo svakoj strani koju napiše, Tony Benn pominje »britanski narod« i »Britaniju«, kojima će koristiti nova strategija. I sindikati prikazuju jednu neizdiferenciranu naciju koja ima jedinstven ekonomski interes. NALGO, na primer, pominje »naš opšti napredak«, »prosperitet nacije«, »sredstva za život nacije«, »potrebe nacije« (NALGO 1977 b; 1977 a, str. 7; 1977 a, str. 17). Nema nigde kategorija »klasa« i »klasna borba«. Za razliku od zastupnika kapitala, laburistička levica i sindikati su pronašli neke druge monstrume da na njih svale krivicu za krizu — »inostanstvo«, »monopole« i dr., ali su i to samo pojavni oblici. Njihova analiza višestruko podseća na fetišiziranu svest buržoazije. Međutim, gledišta koja ističe radnički pokret su istovremeno fetišizirana i sadrže elemente prevazilaženja fetiša. Ima i značajnih razlika između njihovih ideja i ideja buržoazije. Iako se govori o nacionalnom interesu, na nivou radnog mesta se uočava da postoje dva različita interesa, i radnici moraju da se bore čak i da bi samo zadržali svoje radno mesto. Naravno, ta spoznaja nije razvijena svuda do istog stepena. Sa jedne strane, NALGO izgleda ponosan i zadovoljan zbog žrtava koje su do sada podneli radnici (NALGO 1977, 17). NUPE, sa druge strane, upozorava vladu da ne svaljuje na radnike teret krize koja je zasnovana na »nesposobnosti kapitalizma da racionalno planira« (NUPE, 1976 a, str. 15).

Ideje mogu biti verodostojne samo ako pružaju vodstvo za akciju. One ideje koje dominiraju u radničkom pokretu delotvorne su u izvesnom smislu. Njima treba delimično zahvaliti za rezultate koje su radnici postigli u svojoj borbi, i za snažnu odbrambenu poziciju koju mnogi od njih danas imaju. Ali one često i ometaju borbu radničke klase, a to ograničavajuće dejstvo vidi se kroz izbegavanje otvorene podrške i defanzivni stav laburističke levice i sindikata prema klasnoj borbi. Konkretno govoreći, oni potenciraju posledice porasta najamnina. Alternativa tom stavu bila bi tvrdnja da je potpuno opravdano da radnička klasa vodi na bilo koji moguć način borbu protiv sistema koji ne odgovara njenim potrebama. Carstenberger tvrdi da danas, dok je

kapital u praksi prevazišao fetišiziranu podelu na ekonomsku i političku sferu uključujući državu u svoj napad na radničku klasu — radnički pokret održava tu podelu razdvajajući dva cilja svoje borbe, koji se mogu postići kroz dva različita tipa organizacije (1977, str. 6). Za jednu kompletnu analizu sindikata i njihovog otpora redukcijama bilo bi potrebno da se detaljnije istraži ideologija reformizma i ekonomizma, a za to ovde nema prostora.⁶

Takva analiza imala bi za zadatak da objasni kako je radnička klasa, posredstvom sopstvenih institucija, bila navedena da prihvati »Društveni ugovor«, redukcije i dr. Ona bi pokazala da su pri tom, kada se zna priroda tih institucija, argumenti morali da dobiju specifičnu formu. Na radničku svest se odražava i konkretna organizacija radnog procesa. Morali bismo pokazati da reformizam ostaje u granicama svakodnevnih prakse, na nivou pojavnog, i da svoje zahteve svodi na one koji spontano nastaju u svakodnevnoj borbi radničke klase, zbog čega se ne pravi dovoljno jasna razlika između dugoročnih interesa kapitala i najamnog rada. Ta analiza bi morala da uzme u obzir istorijski razvoj, jer se u posleratnom periodu znatno menjao stav reformizma prema odnosu sindikata i državne intervencije, politici dohodaka i dr. Takođe bi se morale uzeti u obzir razlike u stavovima između i unutar pojedinih sindikata. U ovom odeljku su prikazani samo pogledi sindikalnog rukovodstva, jer je očito da jedino leci i brošure sindikata odražavaju zvanični kurs, ali ima i članova koji se ne slažu s njihovim argumentima. Poslednji problem odnosi se na ranije postavljeno pitanje odnosa različitih kapitalističkih ideologija i pojedinih sektora kapitala: postoji li, kako mnogi tvrde, veza između reformizma i kvalifikovanih radnika?

VI. Ideologija i kriza

Ovaj članak je imao za cilj da izloži sledeće bitne stvari: da se ideologija mora proučavati sa stanovišta razvijenosti, da ne postoji samo jedna već različite kapitalističke ideologije, da je pojam fetišizma bitan deo teorije ideologije i da su u debati o redukcijama obe strane ostale u zamci površinskih vidova pojava, mada radnički pokret u izvesnom smislu prevazilazi te granice.

⁶ Na raspravu o ovom pitanju vratiću se u svom budućem tekstu o temi »Reformizam, sindikati i kriza«.

Kampanja povodom redukcija javnih rashoda je jedan od najvažnijih aspekata ideološke ofanzive kapitala u periodu krize, ali ona zahvata i mnoga druga područja, uključujući: 1. Nametljivo slavljeničko veličanje iza kojeg stoji namera da se nacija ujedini; 2. Kampanja protiv »socijalnih parazita«, čiji je cilj da nezaposlenost postane finansijski i socijalni problem — inače ona ne bi bila izvor rezervne armije rada; 3. Napade na Crnce koji su se, navodno je opštepoznato, odali »kriminalu« i na azijske imigrante koji borave u luksuznim hotelima, čime se razjedinjava radnička klasa i daje jedno uprošćeno objašnjenje problema s kojima se radnici suočavaju; 4. Napade na sindikate, koji se iz jedne bezopasne organizacije koja robuje prevaziđenim gledištima, pretvaraju u nerazumnog siledžiju. Na konferenciji Konzervativne partije u oktobru 1977. godine ispoljila se u redovima običnih delegata mržnja prema »sindikalnim agresivcima« i »nasilju uz pomoć iznajmljene gomile« (*The Guardian*, 12. oktobar 1977).

U svom najopštijem vidu, ova ofanziva se tiče karaktera samog kapitalističkog sistema. Njeni ciljevi su da se kod radnika povrati osećanje ponosa i odgovornosti za rad, i da se izbori veće uvažavanje profita. Prvi znači ponavljanje stare teme o dostojanstvu rada: »Poželjno je i bitno, to je ključna poruka, da se efikasno proizvodi roba i pružaju usluge, i time stvara obilje u društvu. Ako hoćemo da izmenimo shvatanja ljudi, mi moramo pokazati da vredi i da je neophodno baviti se proizvodnjom robe i pružanjem usluga« (CBI 1976 b, str. 12). Drugi cilj se može ilustrovati sa tri citata iz različitih izvora. Campbell Adamson, tada generalni direktor CBI, je rekao: »Veliki profiti u jednoj konkurentskoj privredi ne navode na zaključak da su radnici i potrošači »eksploatisani«. To, naprotiv, govori da preduzeća efikasno zadovoljavaju potrebe potrošača i ukazuje da dodatni resursi mogu produktivno da se usmere« (Adamson 1975, str. 37). U programu Konzervativne partije se kaže: »Bitno je da se u narednih nekoliko godina mnogo jače nego do sada ukaže na suštinski značaj profita. Tome može da doprinese svaka kompanija, uspostavljajući bolju i tešnju saradnju sa svojim radništvom« (Konzervativna partija 1976, str. 28—29). Evo, najzad, izjave Roya Hattersleya, laburističkog sekretara za cene: »Nećemo imati ništa protiv profita koji se uklapaju u kriterijume kojima se rukovodi Komisija za cene« (*The Guardian*, 14. maj 1977). Još jedna važna komponenta ideološke ofanzive je nastojanje da se umesto nade u oporavak stvori atmosfera očekivanja sloma. Intenzitet

borbe radničke klase opada ukoliko oni veruju da su svi pogođeni krizom i da je nemoguće izvojevati ustupke (Trontj 1972 b, str. 40).

U svom reagovanju na krizu levica se okomila na dostupne mete kao što su pohlepni vlasnici i špekulanti, ili u krizi pojednostavljeno gleda povratak na tridesete godine. Rezultat toga je nasumice odabrana grupa zahteva da se nešto nacionalizuje ili ukine. Ona je sklona zanemarivanju ideološke krize ili pak u ideologiji vidi jednostavno indoktrinaciju i manipulaciju. Redukcije su je navele da brani državu blagostanja kao pobedonosni ishod ranijih uspeha radničkih borbi, zanemarujući pri tom činjenicu da je ta država istovremeno značajan izvor dominacije nad radničkom klasom. Umesto da se usredsređuje samo na kvantitativni aspekt redukcija, ona bi trebalo da ispita konkretne preduzete mere i da otkrije šta je u njima kapital nastojao da postigne. To je način da se obelodani suštinski klasni karakter redukcija. Pravilno shvatanje redukcija neće po sebi dovesti do uspeha kampanje koja se protiv njih vodi, ali je ono bitan preduslov pobeđe.

LITERATURA

- Adamson, C., 1975, »The CBI View«, *CBI Review*, 18, jesen.
- ASTMS i dr., 1976, *Fight the Cuts — Save Jobs* (letak), pisano u zajednici sa: ASTMS, COHSE, CPSA, FBU, LCS, NALGO, NUPE, NUS i SCPS.
- Baldi, G., 1972, »Theses on Mass Worker and Social Capital«, *Radical America*, 6, 3, maj—juni.
- Benn, T., 1975, *Labour and the Slump*, Institute for Workers' Control, Nottingham.
- Benn, T., 1976, *A New Course for Labour*, Institute for Workers' Control, Nottingham.
- Benn, T., Morrell, F. & Cripps, F., 1975, *A Ten-Year Industrial Strategy for Britain*, Institute for Workers' Control, Nottingham.
- Big Flame, 1974/75, »Confrontation: The Struggle in Industry 1969—1974«, *Big Flame Journal*, 1, zima.
- 1975/76, »The Capitalist Crisis and the Working Class«, *Big Flame Journal*, 2, zima.
- Bullock, P. & Yaffe, D., 1975, »Inflation, Crisis and the Post-War Boom«, *Revolutionary Communist*, 3/4.
- CBI, 1976a, *Annual Report 1975*.
- 1976b, *The Road to Recovery*.
- 1977, *Programme for Action 77*.

- Clarke, S., 1977, »Marxism, Sociology and Poulantzas' Theory of the State«, *Capital & Class*, 2, leto.
- Conservative Party, 1976, *The Right Approach: A statement of Conservative Aims*.
- CPSA/SCPS, 1976a, *Cuts that Puzzle. The Case against the Cuts*. — 1976b, *Cuts concern You. The Case against the Cuts* (letak).
- Edinburgh CSE Group, 1977, »State, Restructuring, Local State« (mimeo).
- Fine, B. & Harris, L., 1975a, »On the Problem of analysing Current Economic History« (mimeo).
- 1975b, »The British Economy since March 1974«, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, IV, 3 (12) oktobar.
- 1976a, »State Expenditure in Advanced Capitalism: A Critique«, *New Left Review*, 98, juli—avgust.
- 1976b, »The British Economy: May 1975—January 1976«, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, V, 2 (14) oktobar.
- 1976c, »Controversial issues in Marxist Economic Theory«, *The Socialist Register*.
- Gamble, A., 1974, *The Conservative Nation*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Gamble, A., & Walton, P., 1976, *Capitalism in Crisis, Inflation and the State*, Macmillan, London.
- Geras, N., 1971, »Essence and Appearance. Aspects of fetishism in Marx's Capital«, *New Left Review*, 65, januar—februar.
- Gerstenberger, H., 1977, *Fetish and Control in CSE, Conference 1977, Papers and Abstracts*.
- Glynn, A., & Sutcliffe, B., 1972, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Penguin, Harmondsworth, Middlesex.
- Gough, I., 1975, »State Expenditure in Advanced Capitalism«, *New Left Review*, 92, juli—avgust.
- Guttmann, R., 1976a, »State Interventionism and the Economic Crisis: The Labour Government's Economic Policy 1974—1975«, *Kapitalistate*, 4/5, leto.
- 1976b, »Industrial Policy and Economic Crisis« (mimeo).
- Harris, L., 1977, »The Balance of Payments and the International Economic System«, u: Green, F. i Nore, P., *Economics: an anti-Text*, Macmillan, London.
- Harris, N., 1972, *Competition and Corporate Society: British Conservatives, the State and Industry 1945—1964*, Methuen, London.
- Hirsch, J., 1977, *What is the Fiscal Crisis of the State?* (mimeo).
- HMSO 1975a, *Public Expenditure to 1978—79* (Cmnd 5879).
- 1975b, *The Attack on Inflation* (Cmnd 6151).
- 1976a, *Public Expenditure to 1979—80* (Cmnd 6393).
- 1976b, *The Attack on Inflation: The Second Year* (Cmnd 6507).
- 1977a, *The Government's Expenditure Plans* (Cmnd 6721).
- 1977b, *The Attack on Inflation after 31st July 1977* (Cmnd 6882).
- Holland, S., 1973, »Whose Inflation?«, *Workers Control Bulletin*, 28.
- 1977, »There is an Alternative to the Cuts«, *Workers Control Bulletin*, 36.

- Holloway, J., 1977a, »Some Comments on the Fiscal Crisis« (mimeo).
 — 1977b, »State Expenditure Cuts« (mimeo).
- Holloway, J. i Picciotto, S., 1976a, »Capital, the State and European Integration« (mimeo).
 — 1976b, »A note on the Theory of the State«, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists* V, 2 (14) oktobar.
 — 1976c, »Theses on the restructuring of Capital, Class Struggle and the State« (mimeo).
 — 1977, »Capital, Crisis and the State«, *Capital & Class*, 2, leto.
- Humphrey, J., 1977, »Notes on the Crisis in the European Motor Industry«, u: *CSE Conference 1977, Papers and Abstracts*.
- Institute for Workers Control, 1977, »A Workers Inquiry into the Motor Industry«, *Capital and Class*, 2, leto.
- Kay, G., 1975, *Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis*, Macmillan, London.
 — 1976, »The Falling Rate of Profit, Unemployment and Crisis« *Critique*, 6, proleće.
- Marx, K., 1974, *Capital*, Lawrence and Wishart, London.
- Mephram, J., 1972, »The Theory of Ideology in Capital« *Radical Philosophy*, 2.
- NALGO, 1976, *NALGO Economic Review*, 1976.
 — 1977a, *The Economic Situation and Cuts in Public Expenditure*.
 — 1977b, *Public Expenditure Cuts: Our Case of an Alternative Strategy* (letak).
- NUPE, 1976a, *Time to Change Course: An Economic Review*.
 — 1976b, *NUPE Says Don't cut the Social Wage* (letak).
- NUT, 1976a, *Why Worry about Education?*
 — 1976b, *Say No to the Education Cuts* (letak).
- Philo, G., Beharrell, P., Hewitt, J., 1977, »One Dimensional news« — Television and the Control of Explanation«, u: Beharrell, P. & Philo, G., *Trade Unions and the Media*, Macmillan, London.
- Rubin, 1972, *Essays on Marx's Theory of Value*, Black and Red, Detroit.
- Tronti, M., njegovo glavno delo, *Operai e Capitale*, 1971.
 — 1972a, »Struggle against Labour«, *Radical America*, 6, 3, maj—juni.
 — 1972b, »Workers and Capital«, *Telos*, 14, zima, preštampano u CSE (1976), *The Labour Process and Class strategies*, Stage 1, London.
 — 1973, »Social Capital«, *Telos*, 17. tom.
 — nedatirano, »Lenin in England« (mimeo).
- TUC, 1977, *Trade Union Congress Economic Review*.
- Yaffe, D., 1972, »The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State«, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, I, 4, zima.

(Kevin McDonnell, »Ideology, Crisis and the Cuts«, u: *Capital and Class*, br. 4, 1978, str. 34—69)

Prevela Mirjana Pavlović

Michael A. Lebowitz

OPŠTE I POSEBNO U MARXOVOJ TEORIJI KRIZE*

Uvod

Ekonomski ciklusi obično vode rađanju komplementarnih im teorija, te nije čudno što smo upravo svedoci velike popularnosti teorija krize. Krizu »vidimo« u svemu — u padu profitnih stopa, prilivu i begu kapitala, nezaposlenosti, nestašicama sirovina i padu realnih nadnica. Otud u nekih i težnja da pokažu kako sve to dokazuje da je Marx bio u pravu (ili, u ekstremnim slučajevima, da su baš oni bili u pravu).

Pri tom je, ipak, nužno zapitati se da li raspoložemo adekvatnom teorijskom osnovom za analizu sadašnje pojedinačne, konkretne krize. Može li se, u ovom trenutku, doista govoriti o krizi kapitalizma kao takvog? Ili je, u stvari, reč o krizi kapitalizma u Kanadi, Severnoj Americi, razvijenim kapitalističkim zemljama, odnosno u određenim delovima kapitalističkog sveta? Ili je posredi kriza neovisna od samog kapitala, tj. prirodna ili ekološka, uzrokovana približavanjem stanja entropije, koje utiče na sve oblike proizvodnje? Postavlja se pitanje: kako prepoznati krizu kapitala kao takvog?

Neosporno je da moramo biti veoma sumnjičavi prema svim raspravama koje se svode na zaoštravanje kon-

* Ovaj tekst bio je saopšten pred Komitetom za istraživanja socijalizma (COSS) tokom godišnjeg skupa Kanadskih naučnih društava u Halifaksu, maja 1981. godine. Zahvaljujem na podršci i primedbama koje su mi pružili uređivači i saradnici *Studies in Political Economy*. Takode su mi bile korisne i primedbe Paresha Chattopadyaya, Harryja Magdoffa, Maxa Nemmia, Jamesa O'Connora i Paula Sweezyja.

kurencije različitih kapitala: japanskog i nemačkog, s jedne, i američkog, s druge strane; konkurencije između kapitala u novim industrijskim zemljama (NIZ), recimo, Južnoj Koreji, Tajvanu, Singapuru, Hong Kongu itd., i kapitala u razvijenim industrijskim zemljama i slično. Tu je jednostavno reč o *pojedinačnim* krizama. No, u kapitalizmu uvek postoje pojedinačne krize; svako povećanje produktivnosti povlači sobom krizu pojedinog kapitala ili više njih koji se *ne* razvijaju istom brzinom, ali to nije isto što i kriza kapitala kao celine. Naprotiv, upravo se u tome i sastoji životni tok kapitalizma, proces u kojem kapital dela sledeći vlastite unutrašnje zakonitosti. Stoga je, kao što je primetio Marx, svođenje objašnjenja ovih intrinzičnih tendencija na proste posledice konkurencije jednako priznanju da ih uopšte nismo razumeli.¹ Polazište analize mora biti, dakle, kapitalizam kao celina, svetski kapitalizam; razumevanje pojedinačne krize, bez obzira na njenu ozbiljnost ili dugotrajnost, moguće je jedino njenim smeštanjem u okvire ove celine.

No, možemo li legitimno govoriti o »krizi«? Kriza je za Marxa bila »silovita erupcija«, »momentalno nasilno rešenje postojećih protivrečnosti«; dakle, ne nešto dugotrajno ili stalno.² Bitno svojstvo krize bilo je da ona razotkriva postojanje neke granice za kapital. Imajući u vidu suštinsku narav kapitala kao samouvećavajuće vrednosti, kriza je predstavljala pojavljivanje inherentne zapreke njegovom rastu, trenutak u kojem je kapital u sudaru s onim što se protivi njegovom osnovnom porivu, što negira samu njegovu bit. Marksističke teorije krize većma su zaokupljene postojanjem ovih granica nego li njihovim momentalnim i nasilnim rešenjima.

Upravo zbog toga, dok određeni oblik pojedinačne krize (na primer, krize novčanog ili robnog kapitala itd.) može biti posledica sticanja okolnosti ili slučajnosti, dote već sam pojam granice kao takve sadržava *nužnost*. Postoje li inherentne granice kapitala koje izbijaju na videlo u krizama, i, ako je tako, koje su to granice?

Kakve god da je prirode, granica kapitala nužno se pokazuje kao pad u stopi njegovog samo-rasta, tj. kao pad profitne stope. Govoriti o tome da postoji tendencija kapitala da se sučeljava s granicama vlastitog rasta stoga je isto što i reći da on ima tendenciju suočavanja s padom profitne stope. (S druge strane, težnja kapitala da prekoračuje sve granice — ne ukidajući ih

¹ MED, t. 22, *Osnovi kritike političke ekonomije II*, str. 111.

² MED, t. 23, *Kapital III*, str. 210.

pri tom — uzrok je tendencije rasta profitne stope.) Da bi se od tendencije pada profitne stope uopšte — sadržane u samom pojmu granice kapitala — stiglo do istorijski posebnog objašnjenja date tendencije pada profitne stope (u daljem tekstu PPS), potreban je džinovski skok imaginacije. Odista smo svedoci različitih nastojanja da se dokaže kako su konkretna umanjenja profitne stope dokaz PPS, čak i onda kad im je uzrok u nižoj stopi eksploatacije koja nije sastavni deo PPS. Takva izvođenja svojstvena su učenicima koji, kao što je pisao Marx za Ricardove sledbenike, nastoje da »niz nedoslednosti, nerešenih protivrečnosti i besmislica... reše sholastičkim frazama«: »Grubi empirizam prelazi u lažnu metafiziku, sholastičku, koja s mukom nastoji da neporečljive pojave, putem jednostavne formalne apstrakcije, neposredno izvede iz opšteg zakona ili da ih objasni u skladu s njime.«³

Rečju, argumentacija o PPS *sadrži* određene nedoslednosti i nerešene protivrečnosti, a upravo je postojanje ove argumentacije istinska prepreka razumevanju granica kapitala pa, samim tim, i analize pojedinačnih konkretnih kriza.

Tendencija pada profitne stope: kritika

Stvarno je mnogo pisano o Marxovom shvatanju pada profitne stope (PPS). To je shvatanje bilo pokopano (uz dolične pogrebne svečanosti), a potom je njegovo vaskrsavanje toliko učestalo (uz povike da je »živo«) da izgleda kao da smo suočeni s religijskom pojavom, a ne s analitičkom pretpostavkom. Zato je za ponovni ulazak u ovaj idealni svet porasta organskog sastava kapitala i konstantnih ili promenljivih stopa viška vrednosti⁴ neophodan visok stepen pomirljivosti. Jedino što nas može opravdati jeste mogućnost da ponovno ispitivanje sadržaja PPS dovode do otkrića nečeg do sada skrivenog što je izmaklo prethodnim istraživačima.

Poznati scenario PPS predviđa, kao što znamo, da povećanje u vrednosnom sastavu kapitala (P/PR) koje je odraz porasta u tehničkom sastavu kapitala, u krajnjem, teži prekoračenju povećanja stope viška vrednosti (V).

³ Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti I*, Prosveta, Beograd, 1978, str. 48.

⁴ Michael A. Lebowitz, »Marx's Falling Rate of Profit. A Dialectical View«, *Canadian Journal of Economics*, maj 1976: preštampano bez matematičkog dodatka i s postskriptumom u *Socialist Review*, mart—april 1978.

Bez obzira na određene nejasnoće vezane za pretpostavke oko stope viška vrednosti (konstantnost, »limiti« i sl.), danas je uglavnom prihvaćeno stanovište da se čitav problem u stvari svodi na odnos između prošlog i živog rada $P/(PR+V_1)$; ako je moguće dokazati nužnost rasta $P/(PR+V)$, onda profitna stopa u krajnjem doista mora padati.⁵

S tog stanovišta se povećanje prošlog u odnosu na živi rad $P/(PR+V)$ zbilja javlja kao nužna tendencija — s obzirom na težnju kapitala da živi rad zamenjuje mašinama i povećava proizvodnost rada. To ukazuje da se masa mašina i sirovina u odnosu na živi rad uvećava, odnosno da tehnički sastav kapitala ima tendenciju rasta. Preduslov povećanja $P/(PR+V)$ jeste da produktivnost u proizvodnji sredstava za proizvodnju ne raste istom brzinom kojom raste tehnički sastav; ako je stopa rasta produktivnosti u proizvodnji sredstava za proizvodnju jednaka stopi povećanja količine sredstava za proizvodnju po jedinici živog rada, onda *udeo prošlog rada u odnosu na živi rad ne raste*. Štaviše, u tim uslovima rašće i vrednosni sastav kapitala (usled smanjivanja promenljivog kapitala zbog povećanja produktivnosti), ali će rasti sporije od stope viška vrednosti — te će stoga pre doći do rasta profitne stope nego do njenog pada.⁶

Moglo bi se ukratko reći da poznata slika PPS počiva zapravo na pretpostavci nejednakog rasta produktivnosti, na sporom rastu proizvodnosti rada u sektoru koji proizvodi sredstva za proizvodnju (Odeljak I). Ali, kako to da ova posebna pretpostavka može biti objašnjenje nužne tendencije pada profitne stope? Ako razmišljamo o kapitalu uopšte, onda je neosporno da njegovi intrinzični zakoni moraju slediti iz opšte a ne iz posebne premise o produktivnosti. Suštinska tendencija kapitala da razvija proizvodne snage i smanjuje količinu rada neophodnu za proizvodnju pojedinačnih upotrebnih vrednosti očevidno podjednako važi kako za proizvodnju sredstava za proizvodnju, tako i za proizvodnju

⁵ Vidi, na primer, raspravu u Mario Cogoy, »The Fall of the Rate of Profit and The Theory of Accumulation«, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, zima 1973; Geoff Hodgson, »The Theory of the Falling Rate of Profit«, *New Left Review* 84, mart—april 1974; Lebowitz, *naved. delo*, str. 241—244; i Philippe Van Parijs, »The Falling-Rate-of-Profit Theory of Crisis: A Rational Reconstruction of Way Of Obituary«, *Review of Radical Political Economy*, proleće 1980.

⁶ Lebowitz, »Marx's Falling Rate of Profit«, *naved. delo*, str. 244.

predmeta potrošnje. Baš iz tog razloga, »pojeftinjenja u postojanom kapitalu« ne mogu kao takva biti deo »uzroka sa suprotnim dejstvom« za osnovnu težnju kapitala. Marx je, međutim, i pored toga, pojeftinjavanje elemenata postojanog kapitala (uzrokovano rastom produktivnosti) izrikom tretirao samo kao »uzrok sa suprotnim dejstvom«; tek u »pojedinačnim slučajevima« je dopuštao mogućnost da vrednost postojanog kapitala ostane ista (ili da pada) dok se njegova masa uvećava.⁷ Ali, zašto samo u »pojedinačnim slučajevima«?

Problem scenarija PPS nije u tome što Marx nije uviđao slabost svojih projekcija (profitne stope i sastava kapitala) vezanu za posebnu pretpostavku o produktivnosti u proizvodnji sredstava za proizvodnju. On je, naprotiv, bio svesniji moguće kritike od mnogih svojih potonjih sledbenika. U *Osnovama kritike političke ekonomije* (gde su prvi put izloženi osnovni elementi argumentacije o PPS) Marx je ustvrdio da će sastav kapitala ostati isti ako se »produktivnost povećava ne samo u određenoj grani proizvodnje nego istovremeno i u njenim uslovima«. S druge strane, raste postojana komponenta kapitala »ako vrednost objektivnih uslova proizvodnje... ostaje ista«. Rečju, dokaz za rast u sastavu kapitala počiva na nejednakom razvoju produktivnosti: »Kad bi se proizvodna snaga povećala istovremeno u proizvodnji različitih uslova proizvodnje, sirovina, sredstava za proizvodnju i namirnica i u od njih zavisnim granama proizvodnje, tada njen porast ne bi izazvao nikakvu promenu u međusobnom odnosu različitih sastavnih delova kapitala.«⁹

I u samom izlaganju tendencije pada profitne stope u trećem tomu *Kapitala* Marx ponovo ističe da će profitna stopa imati tendenciju da pada uprkos visokoj stopi viška vrednosti, »izuzimajući« neke slučajeve (npr. *kad proizvodna snaga rada ravnomerno pojeftini sve elemente kako postojanog tako i promenljivog kapitala*).¹⁰ Otuda se ovde ne nameće pitanje zašto je Marx pogrešio, nego zbog čega je verovao da neće doći do ujednačenog povećanja produktivnosti, zbog čega je taj rast ograničio na »pojedine slučajeve«.

Razmotrimo rast tehničkog sastava kapitala, povećanje količine sredstava za proizvodnju po jedinici živog rada. Deo ovog povećanja, po Marxu, predstavlja

⁷ K. Marx, *Kapital III*, *naved. delo*, str. 199.

⁸ K. Marx, *Osnovi...*, *naved. delo*, str. 127. i sl.

⁹ Isto, str. 126—127.

¹⁰ K. Marx, *Kapital III*, *naved. delo*, str. 191.

»uslov« rasta produktivnosti rada; to se odnosi na mašine i sredstva rada koja omogućavaju radniku da više sirovina pretvori u finalne proizvode. Drugi deo ovog povećanja, »posledica« rasta produktivnosti rada, predstavlja masa ili količina sirovina, samih predmeta rada.¹¹ I doista, »rastuća proizvodna snaga rada izražava se upravo u razmeri u kojoj veća količina sirovina usisava neku određenu količinu rada.«¹²

Iako se rasprave o odnosu prošlog i živog rada /i organskom sastavu kapitala, koji neki od autora izjednačavaju s formulom $P/(PR+V)$ / često svode na razmatranje stalnog kapitala, tj. instrumenata rada, sam Marx podvlačio je važnost povećavanja količine sirovina po radniku, odnosno drugi vid tehničkog sastava kapitala.¹³ Upravo stoga što je za svako povećanje proizvodnosti rada neophodna veća masa sirovina, Marx je ukazivao na postojanje tendencije da »vrednost sirovina sačinjava stalno rastući sastavni deo vrednosti robnog proizvoda«; »... ako se proizvodnost pređenja vune utrostruči, onda se mora, ako bi uslovi proizvodnje vune ostali isti, upotrebiti triput više vremena nego ranije, utrošiti triput više kapitala na rad u proizvodnji vune...«¹⁴ Iz toga razloga je za vrednost postojanog kapitala (i stopu profita) od odlučujuće važnosti da se ova povećana potreba za predmetima rada, sirovinama, »potire odgovarajućim smanjenjem vrednosti na strani sirovine, smanjenjem koje potiče iz rastuće proizvodnosti rada primenjivanog za njenu sopstvenu proizvodnju.«¹⁵

Kakva je onda verovatnoća da će rast produktivnosti u »uslovima proizvodnje« zaostajati, i to tako da pri tom vrednost sredstava za proizvodnju, postojanog kapitala, raste? Kada u sferi proizvodnje oruđa za proizvodnju dođe do poboljšanja uslova produktivnosti rada, neosnovano je pretpostaviti da bi stopa produktivnosti ovde bila i malo niža no drugde — pošto je i ovom sferom ovladao specifično kapitalistički način proizvodnje. Stoga ovde, bez veštačke pretpostavke o ograničenom rastu društvene produktivnosti u sektorima koji proizvode oruđa za rad, i povećanje udela prošlog u odnosu na živi rad i pad profitne stope gube osnov.

¹¹ MED, t. 21, Kapital I, str. 550.

¹² K. Marx, Kapital III, naved. delo, str. 96.

¹³ Vidi, na primer, E. Mandel, Late Capitalism, London, 1975. i Bob Rowthorn, »Late Capitalism«, New Left Review 98, juli—avgust 1976.

¹⁴ K. Marx, Kapital III, naved. delo, str. 96. i K. Marx, Teorije... II, naved. delo, str. 100.

¹⁵ K. Marx, Kapital III, naved. delo, str. 96.

Kada je reč o predmetima rada, situacija je upravo obratna. Marx stalno tvrdi da je verovatno da će proizvodnost rada u proizvodnji sirovina imati tendenciju da raste sporije od produktivnosti u celini (te će stoga rasti potražnja sirovina). Na samom početku trećeg toma Kapitala Marx primećuje da je »lako shvatljivo« da proizvodnost rada u poljoprivredi i ekstraktivnoj industriji opada i samim tim dovodi do povećanja postojanog kapitala.¹⁶ Razlog ovog nejednakog razvoja proizvodnosti rada je u tome što za njega nisu odlučujući isključivo društveni uslovi: »...razvitak proizvodne snage rada veoma /je/ nejednak u raznim industrijskim granama, i to nejednak ne samo po stepenu nego se često vrši u suprotnom pravcu... Proizvodnost rada vezana je i za prirodne uslove, koji često postaju manje izdašni u istoj razmeri u kojoj se penje proizvodnost — ukoliko ona zavisi od društvenih uslova... Treba se setiti, na primer, samog uticaja godišnjih doba, od čega zavisi količina najvećeg dela svih sirovina, iscrpljenja šuma, rudnika uglja i gvožđa itd.«¹⁷ On iznova ukazuje na »naročiti karakter poljoprivrede«, u kojoj je moguće da ni povećanje u tehničkom sastavu kapitala ne urodi podizanjem proizvodnosti rada: »...kod poljoprivrede /se/ (kao i kod rudarske industrije) ne radi samo o društvenoj nego i o prirodnoj proizvodnosti rada, koja zavisi od prirodnih uslova rada. Moguće je da uvećanje društvene proizvodne snage u poljoprivredi samo naknadi, pa čak i ne naknadi smanjenje prirodne snage...«¹⁸

Veliki deo Marxovog izlaganja usredsređen je ne na dugoročne izgledе razvoja proizvodnosti rada u proizvodnji sirovina, već na tendenciju ove produktivnosti da zaostaje u razdobljima prosperiteta. Zato on ukazuje na tendenciju »nedovoljne proizvodnje« sirovina: »... u prirodi stvari zasnovano je da se biljne i životinjske materije, čije je rastenje i proizvođenje podređeno određenim organskim zakonima vezanim za izvesne prirodne vremenske periode, ne mogu najedanput umnožiti u istoj meri kao npr. mašine i drugi stalni kapital, uglj, rude itd., koji se, pod pretpostavkom da postoje ostali prirodni uslovi, mogu u nekoj industrijski razvijenoj zemlji umnožiti u najkraćem roku.«¹⁹

Ovde tako imamo nedvosmisleno objašnjenje promena u odnosu $P/(PR+V)$, tj. povećavanja vrednosti si-

¹⁶ Isto, str. 53.

¹⁷ Isto, str. 219.

¹⁸ Isto, str. 639.

¹⁹ Isto, str. 104.

rovina: zaostajanje u proizvodnosti rada je nužno jer ona, bar delom, zavisi od prirodnih uslova. Ispitujući promene u tehničkom sastavu kapitala, Marx se jednog trenutka pita zašto se ne bi, ako se proizvodnost rada u predionici udesetostručila usled tehničkih izmena, i proizvodnja pamuka, isto tako udesetostručila — »dakle, da odnos vrednosti ostane ovde nepromenjen«? Njegov odgovor je jasan: »Na ovo treba prosto odgovoriti da se deo sirovine, kao vuna, svila, koža proizvodi životinjsko-*organskim* procesima, a pamuk, platno itd. biljno-*organskim* procesima; kapitalističkoj proizvodnji nije dosad pošlo za rukom i neće joj nikada poći da raspolaže ovim procesima isto tako kao čisto mehaničkim ili neorgansko-hemijskim... Što se tiče uglja i metala (drveta), oni su jako pojeftinili s napredovanjem proizvodnje, međutim, iscrpljenjem rudnika i to postaje sve teže itd.«²⁰ Ovo doista jeste razlog za povećanje postojanog kapitala (u odnosu na živi rad, promenljivi kapital i, takođe, u stvari, višak vrednosti) i pad profitne stope. Upravo to što je proizvodnost rada u proizvodnji sirovina »ovisna o prirodnim uslovima« i jeste razlog da samo u »pojedinaim slučajevima« vrednost postojanog kapitala ostaje ista ili čak pada dok se njegova masa uvećava.²¹

Da li je Marx, dakle, u ovom pogledu »minorni post-rikardovac« koji bežeći od ekonomije traži pribežište u organskoj hemiji kao utemeljenju tendencije pada profitne stope?²² Postoje veoma važne razlike. Pre svega, Marxova argumentacija ograničena je time što on opisuje krize u devetnaestom veku; on primećuje da povećanje broja predionica pamuka, veći broj vretena po radniku, imaju tendenciju da preteknu proizvodnju sirovina, te dolazi do toga da se prednost daje sirovini proizvedenoj pod lošijim uslovima. Ovde je ključno to da kapitalizam, u svojoj opsednutosti umnožavanjem, pokazuje težnju da brže povećava proizvodnju oruđa za rad nego proizvodnju predmeta rada. U tome se i sastoji tendencija »relativne prekomerne proizvodnje mašinerije i drugog stalnog kapitala« i relativno nedovoljne proizvodnje sirovina.²³ ... Onda materijala (sirovine) neće biti dovoljno za novi razmer proizvodnje, mada bi ga bilo dovoljno za raniji razmer... Tu imamo slučaj *prekomerne proizvod-*

²⁰ K. Marx, *Teorije... III, naved. delo*, str. 282—283.

²¹ K. Marx, *Teorije... II, naved. delo*, str. 412. i K. Marx, *Kapital III, naved. delo*, str. 199.

²² K. Marx, *Osnovi... II, naved. delo*, str. 121. i K. Marx, *Teorije... , naved. delo*, str. 14.

²³ K. Marx, *Kapital III, naved. delo*, str. 93—120, *passim*.

nje stalnog kapitala...²⁴ Pad profitne stope ovde je direktna posledica opsednutosti kapitala umnožavanjem.

Potom, za razliku od Ricarda, kod Marxa ovaj pad profitne stope nije rezultat pada produktivnosti koji vodi padu stope viška vrednosti. Naprotiv, on je rezultat *rasta* produktivnosti, koji neizbežno dovodi do povećanja količine sirovina po radniku (što je izraz rasta društvene proizvodnosti rada). Isti onaj razvoj proizvodnih snaga (na primer usavršavanje mašina) koji vodi povećanju društvene produktivnosti i stope viška vrednosti vodi i povećanju postojanog kapitala: »Profitna stopa ne pada zato što rad postaje neproizvodniji, nego zato što postaje proizvodniji. Oboje, i penjanje stope viška vrednosti i padanje profitne stope, samo su posebni oblici u kojima se kapitalistički izražava rastuća proizvodnost rada.«²⁵

Ovde govorimo o tendenciji kapitala da se, gonjen potrebom da se umnožava, u sferi proizvodnje suočava s preprekama. Profitna stopa počinje opadati ako se proizvodne snage nedovoljno razvijaju u sektorima proizvodnje »uslova proizvodnje«, gde bi, »pri rastućoj produktivnosti rada, kapital uvek naišao na prepreku u nerastućoj masi sirovina i mašinerije.«²⁶ Kapital je, međutim, prepreke u proizvodnji oruđa za rad uspešno prevladavao i to razvijajući mašinsku proizvodnju mašina — širenjem »specifično kapitalističkog načina proizvodnje«. Upravo je preobražaj načina proizvodnje u ovoj sferi, proizvodnja vlastitih pretpostavki — oruđa za rad — bio taj koji je obezbedio kapitalu »adekvatnu tehničku osnovu« i omogućio mu da »stane na sopstvene noge«; otuđa kapitalu snaga da »munjevito« razvija proizvodnju i baš stoga je neosnovano pretpostavljati da bi proizvodnost rada u proizvodnji oruđa za rad mogla zaostajati.²⁷

Otkud onda natuknica da ista sposobnost prevazilaženja granica njegovog rasta nije svojstvena kapitalu kada su u pitanju granice sirovina? Zar i ovde kapital ne može da preobrazu način proizvodnje, da počne proizvoditi vlastite pretpostavke na novim tehničkim osnovama i stekne snagu da se i dalje munjevito razvija? Iako Marx nije *poricao* mogućnost povećanja proizvodnje u ovoj sferi na osnovu razvoja proizvodnih snaga, bio je svestan prirodne, organske strane proizvodnje: «/Poljoprivreda/ predstavlja način proizvodnje *sui generis*, jer se tu mehaničkom i hemijskom procesu pridružuje organski i jer

²⁴ K. Marx, *Teorije... II, naved. delo*, str. 412.

²⁵ K. Marx, *Kapital III, naved. delo*, str. 102.

²⁶ K. Marx, *Osnovi... II, naved. delo*, str. 130.

²⁷ K. Marx, *Kapital I, naved. delo*, str. 456—457.

se prirodni proces reprodukcije samo kontroliše i usmerava; isto tako je ekstraktivna industrija (u kojoj je rudarstvo najvažnije) industrija *sui generis*, jer se u njoj ne zbiva nikakav proces reprodukcije, bar ne nikakav pod našom kontrolom niti nama poznat.²⁸ Kao što je, dakle, primetio, za proizvode ekstraktivne industrije, da su oni proizvodi rada (te stoga i podložni promenama u proizvodnosti rada) ukoliko su izneti na svetlo dana i oblikovani — ali, da kao takvi nisu proizvedeni radom: »...oni se ne reprodukuju, jer još zasad ne znamo da pravimo metale.«²⁹

Ovde je problem u tome da kapital, za razliku od sfere proizvodnje oruđa za rad, nije u stanju da u potpunosti preobrazi proizvodnju sirovina. Sama priroda je izvan reprodukcije kapitala; ona je polazište, ali ne i cilj puta. Tako je priroda vazda prisutna granica rasta kapitala. Kada kapital proizvodi vlastite pretpostavke, preduslove, premise — one ne obuhvataju prirodu. I zbog toga, sam rast kapitala neizbežno rađa tendenciju pada profitne stope.³⁰

Očevidno je da granica sirovina nije nikakva posebnost kapitala i kapitalističkih odnosa proizvodnje. Priroda nije jedino izvan reprodukcije kapitala. Rečju, ispitivanje PPS otkriva postojanje granice koja nije izričito svojstvena kapitalu nego je opšta; to nam dopušta dalje razvijanje ideje skrivene iza PPS te uvođenje razlikovanja između opštih granica, zajedničkih svim društvenim formacijama, i granica koje su posebnost kapitala. Doista postoje granice rasta i širenja kapitala i njih treba izdvojiti. Razmatrajući razvoj mašine Marx je pisao: »Čim se uspostave opšti uslovi proizvodnje koji odgovaraju krupnoj industriji, dobija ovaj način rada elastičnost, sposobnost da se naglo u skokovima širi, sposobnost ograničenu jedino sirovinama i tržištem.«³¹ Obe ovde identifikovane granice ukazuju na postojanje opšte, ali isto tako i posebne granice kapitala; pojmovi opšte i posebnih granica biće prvo razmotreni odvojeno, a potom u njihovom uzajamnom odnosu.

²⁸ K. Marx, *Osnovi... II, naved. delo*, str. 90.

²⁹ Isto, str. 82, napomena.

³⁰ No, ovo ne spasava PPS. Naprotiv, slažem se s Paulom Sweezyjem u tome da postoji tendencija »fetišizacije tendencije pada profitne stope«. Jedino sam nastojao da otkrijem ono što se skriva iza PPS-a. Zahvalan sam Harryju Magdoffu i Paulu Sweezyju što su me terali da u tome budem što eksplicitniji. Uporedi: P. Sweezy, »Some Problems in the Theory of Capital Accumulation«, *Monthly Review*, maj 1974.

³¹ K. Marx, *Kapital I, naved. delo*, str. 399.

Opšte granice

Kao god što je identifikacija zajedničkih i opštih elemenata u svim epohama proizvodnje, a potom razlikovanje tih elemenata od onih koji su svojstveni pojedinom obliku proizvodnje jedna »misaona apstrakcija«, isto to je i razlikovanje granica u razvoju proizvodnih snaga, koje su opšte, od onih koje su svojstvene pojedinom obliku proizvodnje.³² U samom radnom procesu, tom »prisivljanju onoga što u prirodi postoji za potrebe čoveka (koje je) zajedničko svim oblicima društva i svim živim ljudskim bićima«, postoje dve opšte granice razvoja proizvodnih snaga — ljudska bića i priroda.³³ Forma koju ove granice zadobijaju u okvirima kapitalističke proizvodnje je, naravno, posebna — kao što su posebni i načini prevazilaženja ovih opštih granica.

Razmotrimo prvu od njih — ljudska bića. Nije isključivo svojstvo kapitalističke proizvodnje da rast proizvodnih snaga može, u jednom trenutku, biti suočen s preprekom u količini raspoložive radne snage. U datim uslovima proizvodnje nagli razvoj proizvodnje doveste svakako do povećanja potrebe za radnom snagom koja će, pre ili kasnije, iscrpiti postojeću ponudu radne snage. Uz nepromenjene uslove proizvodnje, doći će do usporavanja stope rasta proizvodnje (pa samim tim i usporavanja rasta potrebe za radnom snagom), sve dok ponuda radne snage ne poraste u meri koja bi dopuštala brži rast proizvodnje. Obrazac bi pripadao tipu krive koji obrazuju talasi i ciklusi vezani uz ljudska bića. Ovu je granicu, s druge strane, moguće prevladati izmenama u tehničkim uslovima proizvodnje, korišćenjem proizvoda prošlog rada za povećanje produktivnosti sadašnjeg, tj. razvojem društvene proizvodnosti rada. U istočnoevropskim zemljama (koje možemo nazvati zemljama »realno postojećeg socijalizma«) da se videti dejstvo ove opšte granice: nagli razvoj suštinski se zasnivao na »ekstenzivnom modelu«, s osloncem na raspoložive izvore radne snage za industriju. Ograničeni priraštaj radne snage je, pak, doveo do usporavanja stope rasta proizvodnje — te je postalo nužno prevazilaženje te zapreke znatnijim zaokretom ka »intenzivnom« rastu, tj. razvoju društvene proizvodnosti rada. (Treba primetiti da, takođe, postoje suprotni snažni pritisci u pravcu podsticanja nataliteta.)

³² K. Marx, *Osnovi... I, naved. delo*, Uvod, str. 24.

³³ K. Marx, *Kapital I, naved. delo*, str. 168.

Kapitalistički oblik ove opšte granice stanovništva iscrpno je opisao Marx u XXIII glavi prvog toma *Kapitala*, u »Opštem zakonu kapitalističke akumulacije«. Gornjen potrebom da se umnožava, kapital, pre ili kasnije, dovodi do tačke »kada potrebe akumulacije počinju premašivati običnu ponudu rada, kada se, dakle, najamnika počinje penjati«³⁴. Posledica je smanjenje viška vrednosti, pad profitne stope i, najzad, niža stopa akumulacije — čime se uklanja »nesrazmera između kapitala i izrabljive radne snage«³⁵. Kao što je Marx isticao, kapital prevazilazi ove zapreke (koje mu postavlja stopa prirodnog priraštaja radničke populacije) uvećavanjem tehničkog sastava kapitala. (Svako povećanje najamnine, plaćenog rada, povećava mogućnost kapitala za uvođenje mašina.) Tako kapital sve potencijalne granice svojeg samoumnožavanja koje mu nameće ponuda rada pretvara u običnu prepreku time što proizvodi relativno suvišno stanovništvo; on proizvodi relativno suvišnu radničku populaciju. »Za promenljive potrebe oplodavanja njegove vrednosti (suvišno radničko stanovništvo) stvara ljudski materijal uvek spreman za eksploataciju, nezavisno od granica stvarnog priraštaja stanovništva«³⁶.

Kapital se, dakle, sučeljava s opštom granicom stanovništva, rešavajući je na vlastiti posebni način — razvojem društvene proizvodnosti rada protiv živog rada i na njegov račun. Ovde je bitno shvatiti da je posredi opšta granica, a ne neka koja bi bila posebnost kapitala; kapitalistički odnosi proizvodnje su ti koji joj daju njen posebni antagonistički i izopačeni karakter (što je Marx opisao u »Opštem zakonu kapitalističke akumulacije«).³⁷

Kako smo već videli u delu o PPS, i priroda je *takođe* granica kapitala, iako ne granica koja bi bila samo njemu svojstvena. Tendencija bržeg »rasta« oruđa za proizvodnju nego prirodnih proizvoda, tendencija sirovina da se javljaju kao usko grlo, tj. tendencija prirode da se javlja kao granica razvoja proizvodnih snaga — sve to sledi iz obrasca koji je opisao Marx, napominjući da on ne potiče samo iz »osobnosti buržoaskog načina proizvodnje«³⁸. Postojanje obrasca po kome rast proizvodnih snaga dovodi do nestašice sirovina i, tim samim, usporava stopu rasta, tj. talasa i ciklusa prouzrokovanih »sirovinskom granicom« odavna je identifikovano u

³⁴ K. Marx, *Kapital I, naved. delo*, str. 542.

³⁵ *Isto*, str. 548.

³⁶ *Isto*, str. 559.

³⁷ *Isto*, str. 571.

³⁸ K. Marx, *Kapital III, naved. delo*, str. 219.

istočnoevropskim zemljama.³⁹ Kada se dođe do te granice, onda je jedini način njenog prevladavanja u daljem razvoju nauke, povećavanju proizvodnosti rada u ovim sektorima koji su postali usko grlo, iznalaženju supstituta itd.; uspešnost ovih nastojanja može uroditi dugim razdobljima brzog razvoja proizvodnih snaga neugroženog neposredno sirovinskom granicom, odnosno dobrim izgledima za »duge talase«.

Kapitalistička forma ove opšte granice pokazuje se kao promena u vrednosti i vrednosnim kategorijama: raste relativna vrednost sirovina, povećava se vrednosni sastav kapitala, a profitna stopa pada. (Ističemo da u ovom slučaju pada *maksimalna* profitna stopa, ona koja je zavisna o kapitalističkim odnosima proizvodnje.) Isto tako, već sam pojam kapitala kao samouvećavajuće vrednosti ukazuje na način prevladavanja ove prepreke. Više vrednosti sirovina upućuju na sfere u kojima se kapital može najbrže uvećavati. Ili, drugim rečima, potencijalno visoke profitne stope (i rente) usmeravaju kapital upravo u one sektore koji predstavljaju uska grla. Uvećan tehnički sastav kapitala u ovim sferama, nastojanje da se poveća produktivnost u proizvodnji sirovina, naponi nauke da stvori supstitute — zapravo su sastavni delovi procesa kojim kapital pokušava da savlada granicu s kojom je suočen i obnovi, i ovaj put, mogućnost svog rasta: »/Otuda/ (se razvija) istraživanje cele prirode da bi se otkrila nova korisna svojstva stvari; ...novi (veštački) načini prerade prirodnih predmeta, čime im se daju nove upotrebne vrednosti. Istraživanje zemlje u svim pravcima da bi se otkrili kako novi upotrebljivi predmeti, tako i nova upotrebna svojstva starih, kao, na primer, njihova nova svojstva kao sirovina itd.; dakle, razvoj prirodnih nauka do njihove najviše tačke... takođe je uslov proizvodnje zasnovane na kapitalu«⁴⁰.

Onde gde kapital uspešno prevlada granicu, njegov se uspeh iznova pokazuje kao razdoblje relativnog pada vrednosti sirovina, smanjenja vrednosnog sastava kapitala i rastuće profitne stope. Ukratko, već samo postojanje opšte prirodne granice i tendencije kapitala da prekoračuje sve granice, vodiće dugim amplitudama i ritmu »Kondratieff tipa« (premda je neosnovana pretpostavka o mehaničkoj pravilnosti takvih talasa).

Jedva da je sporno da je i ovde posredi opšta granica s kojom se kapital suočava i prevladava je na sebi

³⁹ Vidi tekstove M. Kaleckog (Poljska), J. Goldmana (Čehoslovačka) i B. Horvata (Jugoslavija) koji se bave ovim problemom.

⁴⁰ K. Marx, *Osnovi... I, naved. delo*, str. 260.

svojstven, poseban način. Zbog toga što je kapital opsednut potrebom za viškom vrednosti, i ova prepreka zadobija svoj posebno antagonistički i izopačeni karakter: »A svaki napredak kapitalističke poljoprivrede nije samo napredak u veštini pljačkanja radnika, nego u isto vreme i u veštini pljačkanja zemlje; svaki napredak u povećanju njene plodnosti za neko dato vreme ujedno je i napredak u upropašćivanju trajnog izvora te plodnosti... Kapitalistička proizvodnja razvija, dakle, tehniku i kombinaciju društvenog procesa proizvodnje samo istovremenim potkopavanjem izvora svakog bogatstva: zemlje i radnika.«⁴¹

Upravo ovi osnovni izvori svakog bogatstva — priroda i ljudi — predstavljaju opšte granice kapitala. Oni su izvan kapitala: oni jesu njegove pretpostavke i preduslovi, ali ne i njegov proizvod; oni nisu sastavni deo reprodukcije kapitala premda ona zavisi od njih.⁴² Standardna marksistička razmatranja kapitalističkog razvoja, uglavnom, na žalost, ne uviđaju opštost ovih granica — činjenicu da se one tiču i drugih oblika proizvodnje. Ona, samim tim, i nisu u stanju da na odgovarajući način razlikuju posebnu granicu kapitala, koja nije svojstvena drugim oblicima proizvodnje.

Posebna granica kapitala

Marx je, objašnjavajući krize u *Teorijama viška vrednosti*, pisao o Ricardovoj »nesposobnosti da shvati specifični oblik buržoaske proizvodnje«. Shvatajući kapitalizam kao »način proizvodnje bez bliže specifične odredbe«, Ricardo i ne može »da prizna da buržoaski način proizvodnje uključuje granicu slobodnom razvitku proizvodnih snaga, granicu koja se ispoljava u krizama, i među ostalim u *prekomernoj proizvodnji* — u osnovnoj pojavi krize.«⁴³

No, koja je to posebna granica sadržana u kapitalu kao takvom? Njen osnovni pojam nalazimo u *Osnovama kritike političke ekonomije*: nakon obimne rasprave o tendenciji kapitala da prelazi preko svih granica (koje se kao ograničenja suprotstavljaju) njegovom rastu, njegove težnje da razvija proizvodne snage, potrebe, nauku i društvenu produktivnost, Marx ističe da »univer-

⁴¹ K. Marx, *Kapital I*, naved. delo, str. 446.

⁴² O implikacijama »eksternosti« reprodukcije najamnog rada, vidi Lebowitz, »The One-Sidedness of Capital«, neobjavljen rukopis.

⁴³ K. Marx, *Teorije... II*, str. 421.

zalnost kojoj kapital nezadrživo teži nalazi u njegovoj vlastitoj prirodi... granice.«⁴⁴ On potom nastoji da logički demonstrira »da kapital sadrži jedno posebno ograničenje proizvodnje — koje protivreči njegovoj opštoj tendenciji da prekoračuje sve prepreke proizvodnje«⁴⁵.

Marx pokazuje da granice postoje i da su imanentne kapitalu, da se poklapaju »s prirodom kapitala, s njegovim bitnim pojmovnim određenjima«, da su date time što kapital svoje proizvode proizvodi kao robu, tim što je osnovna svrha njegove proizvodnje višak vrednosti, koju on nije u stanju da ostvari prodajom roba i da *sâm* kapital sužava sferu cirkulacije. Upravo je to posebno ograničenje proizvodnje svojstveno kapitalu «osnova *hiperprodukcije*, temeljne protivrečnosti razvijenog kapitala.«⁴⁶

Posebna granica proizvodnje zasniva se na tome što je sama priroda kapitala, kapitalistički odnos proizvodnje, takav da proizvodnju postavlja samo kao proizvodnju viška vrednosti i samo dotle dok se taj višak vrednosti ostvaruje, »on postavlja potrebni rad samo ako je i *ukoliko* je rad višak rada i može se *realizirati kao višak vrednosti*«⁴⁷. A ipak, kapital po samoj svojoj prirodi teži »da ograniči potrošnju radnika na ono što je nužno za reprodukciju njegove radne snage«, te »da pokušava sve sti na minimum odnos tog potrebnog rada prema višku rada.«⁴⁸ Jednom rečju, svaki kapitalist pokušava da ograniči potrošnju svoga radnika, da »njegovu sposobnost za razmenu, njegovu najamninu ograniči što više«, a »odnos *svakog* kapitaliste prema *svojim* radnicima jest odnos kapitala i rada uopšte, bitan odnos.«⁴⁹ Tako je upravo postavljanje rasta unutar sfere proizvodnje istovremeno »ovde, dakle, apsolutno identično s ograničavanjem sfere razmene, tj... realizacije vrednosti postavljene u procesu proizvodnje«⁵⁰. Posledice ponašanja kapitala u sferi proizvodnje vraćaju mu se u sferi razmene, jer ona *nije* apstraktna, izvana postavljena razmena, već je i sama određena kapitalističkim odnosima proizvodnje.

Tako kapital samom svojom prirodom postavlja granice radu, proizvodnoj aktivnosti, stvaranju vrednosti, razvoju proizvodnih snaga — uprkos njegove težnje da

⁴⁴ K. Marx, *Osnovi... I*, naved. delo, str. 261.

⁴⁵ Isto, str. 265.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto, str. 269.

⁴⁸ Isto, str. 270.

⁴⁹ Isto, str. 268.

⁵⁰ Isto, str. 270.

ih neizmerno povećava, uprkos njegove tendencije ka »univerzalnosti«; »time što isto tako postavlja jednu njemu specifičnu granicu, kao što, s druge strane, tera preko svake granice, on je živa protivrečnost«. ⁵¹ Tendencija kapitala je, dakle, da se sudara sa sopstvenom »specifičnom granicom«; on teži povećanju proizvodnje bez obzira na granice koje sam postavlja, bez obzira na granice u sferi razmene uzrokovane kapitalističkim odnosima proizvodnje. Njegova specifična granica se, otuda, »ispoljava u krizama« i ona je »osnova hiperprodukcije, temeljne protivrečnosti razvijenog kapitala«. *Ta specifična granica su kapitalistički odnosi proizvodnje.*

Premda je Makoto Itoh Marxovo stanovište, kako je ono izloženo u *Osnovima kritike političke ekonomije*, odredio kao »teoriju suviška roba uz nedovoljnu potrošnju«, sasvim je pogrešno Marxovo shvatanje vezivati uz stajalište nedovoljne potrošnje, odnosno, hiperprodukcije. ⁵² Time se zamagljuje ključna važnost koju je za Marxa imala *differentia specifica* kapitalističke proizvodnje. Marxovo stajalište bilo je stajalište kapitalističkih odnosa proizvodnje; upravo kapitalistički odnosi proizvodnje su ona jedinstvena (jedino kapitalu svojstvena) prepreka razvoja proizvodnih snaga, posebno ograničenje tuđe drugim načinima proizvodnje.

Marx je u identifikaciji ove posebne granice kapitala bio dosledan. Baveći se kasnije problemom kriza, podvlačio je potrebu da se izdvoje »oni posebni aspekti kapitala koji su njegova osobenost kao kapitala« ⁵³ i otkrio je da »prekomerna proizvodnja ima posebno za uslov opšti zakon proizvodnje kapitala: proizvodi se u srazmeri proizvodnih snaga (to jest prema mogućnosti da se datom masom kapitala eksploatiše što veća masa rada) bez obzira na postojeće granice tržišta ili na platežno sposobne potrebe... dok je, s druge strane, masa proizvođača ograničena i, na osnovi kapitalističke proizvodnje, uvek mora biti ograničena na prosečnu meru potreba« ⁵⁴. Marx se i u drugom tomu *Kapitala* vraća problemu kapitala kao protivrečnosti, kao granice: »Protivrečnost u kapitalističkom načinu proizvodnje: radnici su, kao kupci robe, važni za tržište. Ali kapitalističko društvo teži da ih kao prodavce svoje robe — radne snage — ograniči na minimum njene cene« ⁵⁵.

⁵¹ Isto.

⁵² Makoto Itoh, »The Formation of Marx's Theory of Crisis«, *Science and Society*, leto 1978, str. 132.

⁵³ K. Marx, *Teorije... II*, naved. delo, str. 409.

⁵⁴ Isto, str. 427.

⁵⁵ K. Marx, *Kapital II*, naved. delo, str. 264, napomena.

Čitava argumentacija najzad je celovito izložena u XV glavi trećeg toma *Kapitala* pod nazivom »Razbijanje unutrašnjih protivrečnosti zakona«. Ovde Marx ukazuje na to da je realizacija viška vrednosti ograničena » snagom potrošnje na osnovici antagonističkih odnosa raspodele«, da što se više razvija proizvodnja tim »više ona dolazi u opreku sa uskom osnovicom na kojoj počivaju odnosi potrošnje«, te da »stalno mora dolaziti do neskladnosti između ograničenih dimenzija potrošnje na kapitalističkoj bazi i proizvodnje koja stalno teži da pređe ove svoje unutrašnje granice« ⁵⁶. Onima koji poriču nužnost prekomerne proizvodnje Marx odgovara da zanemaruje »granice ovog posebnog, kapitalističkog načina proizvodnje«: /jer/ »...protivrečnost ovog kapitalističkog načina proizvodnje sastoji se baš u njegovoj težnji za apsolutnim razvijanjem proizvodnih snaga, koja stalno dolazi u sukob sa specifičnim uslovima proizvodnje u kojima se kapital kreće i jedino se može kretati« ⁵⁷.

Naglasak je, dakle, kao i uvek, na ovoj specifičnoj granici kapitala, granici razvoja proizvodnih snaga koju predstavljaju njegovi vlastiti odnosi proizvodnje. Uviđamo da se višak vrednosti ne može realizovati »pod uslovima raspodele i odnosima potrošnje kakvi su dati kapitalističkom proizvodnjom«, da proizvodnja »dospeva u zastoj, ne tamo gde to nalaže zadovoljenost potreba, već gde to zahteva proizvodnja i realizovanje profita«. Suština je sažeta u rečenici: »Prava granica kapitalističke proizvodnje jeste sam kapital...« ⁵⁸

»Bitni odnos« kapitala i najamnog rada — specifična granica kapitala — pri tom se, naravno, ne ispoljava samo u krizama. Ona tada »izbija na površinu«, ali je, kao specifično ograničenje razvoja proizvodnih snaga, i na drugi način vidljiva. Kapital će uvesti mašine za uštedu rada ne onda kada to vodi čistoj uštedi rada (tj. povećanju društvene proizvodnosti rada), već samo onda kada iz toga sledi čista ušteda plaćenog rada. Zar nam to ne otkriva da je prevashodni cilj kapitala višak vrednosti, a ne razvoj društvene produktivnosti rada (manji potrebni rad)? ⁵⁹ Uostalom, i neophodnost usmeravanja kapitala u sferu razmene radi realizacije viška vrednosti svedoči o načinu na koji razvoj proizvodnih

⁵⁶ K. Marx, *Kapital III*, naved. delo, str. 207. i 217.

⁵⁷ Isto, str. 217.

⁵⁸ Isto, str. 218. i 211.

⁵⁹ K. Marx, *Kapital I*, str. 460.

snaga dolazi u »sukob sa specifičnim uslovima u kojima se kapital kreće i jedino se može kretati«. ⁶⁰

Takođe moramo pomenuti i delovanje specifične granice na najamni rad. Otpor radnika »dominaciji kapitala« — činjenica da je kapital »stalno prinuđen da se bori s nepokornim radnicima«; stalna bitka radnika za obezbeđenje zadovoljavanja potreba koje sam kapital rađa — borba tokom koje radnik »svoje zahteve upoređuje s profitom kapitaliste i traži određeni udeo u višku vrednosti koji stvara«; borba za smanjenje dužine i intenziteta radnog dana; borba za obuzdavanje nezakonitog prisvajanja od strane kapitala; borba protiv stalnog kapitala i mašinerije koja se pojavljuje samo kao simbol kapitala — sve se podudara sa samom prirodom kapitalističkog sistema. Ovde »sva sredstva razvoja proizvodnje dijalektičkim obrtom postaju sredstva dominacije i eksploatacije proizvođača«, a »razvoj proizvodnih snaga, opšteg znanja, bogatstva itd. pokazuje se radniku ne kao njegovo delo već kao *otuđeno bogatstvo*«; ⁶¹ Sve se to podudara s posebnom granicom kapitala — kapitalističkim odnosima proizvodnje.

I najzad, činjenica da je razvoj proizvodnih snaga praćen povećanjem apsolutnog broja radnika, njihovim premeštanjem i viškom, koji je takav da bi *na određenoj stupnju* »izazvao revoluciju, jer bi većinu stanovništva izbacio iz stroja« ⁶² samo je drugi vid ispoljavanja posebne granice kapitalizma u razvoju proizvodnih snaga: »U ovome se opet pojavljuje specifična granica kapitalističke proizvodnje, kao i to da ona nikako nije neki apsolutni oblik za razvitak proizvodnih snaga i proizvodnju bogatstva, nego da, naprotiv, na izvesnoj tački dolazi u sukob s njim.« ⁶²

Koliko je, dakle, siromašna perspektiva onih teoretičara koji zanemaruju posebnu granicu kapitala (u strahu od »stanovišta nedovoljne potrošnje«) i opredeljuju se za objašnjavanje pada profitne stope, koja je tek pojedinačno ispoljavanje opšte granice. Time se iz vida gubi upravo *differentia specifica* kapitala. Suština, pak, razume se, nije u tome da bi kapitalu posebna granica bila svojstvenija od opštih; bit je da su mu svojstvene *obe*.

⁶⁰ Uporedi, Lebowitz, »Marx's Falling Rate of Profit«, str. 248. Takođe: Michael A. Lebowitz, »The Increasing Cost of Circulation and the Marxian Competitive Model«, *Science and Society*, jesen 1972.

⁶¹ O ovde postavljenim pitanjima opširno se raspravlja u Lebowitz, »The One-Sidedness of Capital«.

⁶² K. Marx, *Kapital III, naved. delo*, str. 222.

Opšte i posebno

Bez obzira na razliku koju smo povukli između dve kategorije granica svojstvenih kapitalu, veoma je važno istaći neke zajedničke elemente. Postojanje obe granice — kako one specifične za kapital, tako i one nespecifične — nije ni udes ni slučajno svojstvo, već je *nužno* bilo stoga što je opšte i zajedničko svim načinima proizvodnje, bilo stoga što je specifično za kapital. Uz to je forma opšte granice vazda specifično kapitalistička, data kroz prizmu kapitalističkih odnosa. (Opšta granica *kao takva* ne postoji ni u jednom pojedinačnom društvu, već uvek »unutar i kroz specifičnu formu društva«.) Otuda i mogućnost nerazlikovanja posebne granice kapitala od kapitalističke forme opšte granice.

Marx doista nije na odgovarajući način odvojio opšte od posebnih granica, specifično kapitalističke forme opštih granica od posebne granice kapitalizma, a njegovi učenici ga u tome slede. Marxove propuste objašnjava vreme u kojem je pisao. Boreći se protiv onih koji su tvrdili bilo da ne postoje nužne granice već jedino slučajni ili nepredvidljivi događaji, bilo da jedino postoje opšte granice kao takve, Marx je nastojao da pokaže kako stvarno postoje *kapitalističke* granice, ali razlika između kapitalističkih formi opštih granica i specifično kapitalističkih granica nije bila jasno povučena. No, to ne iznenađuje jer tada nije postojao ni jedan drugi oblik proizvodnje jednoznačno usmeren na razvoj proizvodnih snaga. Zato istorija i nije pred Marxa stavila zadatak jasnog razlikovanja opštih i posebnih granica u razvoju proizvodnih snaga. To, naravno, ne važi za njegove današnje sledbenike, koji i dalje brkaju posebno i opšte u doba kada je istorija (tj. klasna borba) stvorila *drugi oblik proizvodnje* kojem su svojstvene opšte granice razvoja proizvodnih snaga, koji stvarno jeste omeđen *vlastitom* posebnom granicom, ali *ne* i specifično kapitalističkom granicom (bar ne onom kojom se ispoljava u prekomernoj proizvodnji robe).

Neuspeh u razlikovanju posebnih i opštih granica ukazuje na njihovo iščezavanje iz domena teorijskih razmatranja. To, recimo, znači da se sam pojam opšte granice vezane za prirodu ili ljudska bića pojavljuje kao nešto što *nije* granica kapitala i kao pojam jasno »ne-marxistički«, te tako razmišljanja o prirodi ili ekološkoj krizi postaju domen kojim vladaju Malthus, Rimski klub, sitnoburžoasko očajanje i kapitalistička zavera. S druge strane su specifično kapitalistički oblici opštih granica potisnuli posebno kapitalističku granicu — neu-

mitno povećavanje organskog sastava kapitala, nestajanje rezervnih armija rada i PPS su u prednjem planu umesto klasne borbe, a oni koji su se i *ne znajući* privoleli organskoj hemiji optužuju za »neorikardijanizam« svakog ko govori o borbama unutar raspodele.

Neuspeh u razlikovanju posebnog i opšteg u isto vreme znači i nemogućnost ispitivanja njihovog uzajamnom dejstva i preplitanja. Ostaje skriven način na koji svaka od njih neizbežno prelazi u onu drugu. Težnja kapitala da se uvećava, s jedne strane, i težnja radnika u kapitalizmu da zadovolje potrebe koje upravo kapital rađa, s druge strane, zajednički uzrokuju tendenciju kapitala da uvodi mašine koje povećavaju proizvodnost rada uslovljavajući povećane potrebe za sirovinama. Ovde posebno prelazi u opšte — tu su i tendencija proizvodnje da raste brže od tržišta, ali i tendencija rasta vrednosti sirovina, tendencija rasta vrednosnog sastava kapitala i pada profitne stope. Marx je, opisujući krize 40-tih godina prošlog veka, primetio »da uvećana tražnja za sirovinom i pretrpanost tržišta fabrikatom idu ruku pod ruku«. ⁶³ Rečju, kapital se »naglo i skokovito širi« i taj rast je »ograničen jedino sirovinama i tržištem«.

Tako se pojava opštih granica unutar kapitalizma koreni u kapitalističkim odnosima proizvodnje, a upravo zato što posebno *nužno* prelazi u opšte, neprihvatljivo je stanovište radikalne ekologije koja za svoju pretpostavku nema ukidanje kapitalističkih odnosa proizvodnje. I u aktualno postojećem socijalizmu, dakako, opšte se rađa iz *onog* posebnog (kao i uvek, uostalom — jer ne postoji *proizvodnja uopšte*), pa ipak, kako je već rečeno, opšte svuda ne poseduje ono naročito izvitopereno i antagonistično svojstvo kojim je obeležen njegov kapitalistički oblik.

I opšte, isto tako, nužno prelazi u posebno. Manja nezaposlenost, relativno nedovoljna proizvodnja sirovina vode padu profitne stope. To je posebni oblik opštih granica. No, reakcija kapitala ne tiče se *isključivo* sučeljavanja s formom opšte granice kao takvom, nego je to reagovanje unutar njegovih vlastitih odnosa proizvodnje: težnja da se snize realne najamnine i poveća dužina i intenzitet radnog dana (za radničku klasu u celini) da bi se povećala stopa viška vrednosti i još jednom vaspоставio rast kapitala. Otuda je zaoštravanje klasne borbe moguća posledica opšte granice (pošto se opšte vraća

⁶³ Isto, str. 109.

posebnom); duga silazna linija Kondratieff krive *može* dovesti do takvog sticaja prilika koje je izuzetno povoljno za revolucionarnu aktivnost.

Moguće je, naravno, da bilo iz posebne bilo iz opšte granice, proistekne krajnja granica kapitala, tj. ona koju kapital kao takav neće biti u stanju da prekorači. Mi, pri tom, nismo u stanju da utemeljimo *nužnost* po kojoj bi ijedna od tih granica bila krajnja, s obzirom na naše razumevanje tendencije kapitala da prevazilazi sve granice. Jedina krajnja granica kapitala koju je Marx identifikovao bio je proletarijat; a nužni (premda ne i dovoljni) uslov bio je da proletarijat spozna granice svojstvene samoj prirodi kapitala, da shvati da je stvarna granica kapitala sam kapital, tj. posebna granica kapitala. Zbog toga je insistiranje na posebnoj granici kapitala — njegovoj jedinstvenoj tendenciji da koči razvoj proizvodnih snaga i realizaciju potreba — direktan udarac u srce kapitala.

Kakvo je onda naše shvatanje *opšte* granice — naročito opšte granice vezane za prirodu? Bez obzira na mogućnost na koju je ukazano kod prelaska opšteg u posebno, mora se priznati da sâm karakter opšte granice dopušta sagledavanje njom izazvane krize pre kao krize »ekonomije« negoli kapitala, kao krize koja od svih traži »žrtvovanje«; ukratko, opšta granica ne sadrži inherentno ništa što bi ugrožavalo hegemoniju kapitala.

Da bi se ostvarila mogućnost prisutna u prelasku opšteg u posebno, neophodno je razotkriti korene opšteg u posebnom (to jest u kapitalističkim odnosima proizvodnje) i, uz to, razlikovati opštu granicu kao takvu, od posebne antagonističke i izvitoperene forme u kojoj se ona pojavljuje. Zato je potrebno dokazati da nije problem »proizvodnja kao takva« nego njen kapitalistički oblik: da se kapitalizam razvija jedino »istovremenim potkopavanjem izvora svakog bogatstva — zemlje i radnika«, čime bi se onda opšta granica doista mogla pokazati kao deo temelja krajnje granice kapitala.⁶⁴

U svakom slučaju, *nemoguće* je poricati *odvojeno* postojanje opšte granice kao, uostalom, i njenu stalnu prisutnost u PPS formi kao posebne granice. Većma bi bilo potrebno pomno razdvajanje onih vidova sadašnje krize koji su neposredna ispoljavanja posebne granice

⁶⁴ James O'Connor je primetio da, ovisno od toga da li se smatra da kapitalistički odnosi proizvodnje »koče« razvoj proizvodnih snaga ili ga »uništavaju«, slede i bitno drukčije političke perspektive.

kapitala od onih koji su kapitalističke manifestacije opštih granica. Pošto je jasno da je sadašnja kriza jedinstvo posebnog i opšteg.

(Michael A. Lebowitz, »The General and the Specific in Marx's Theory of Crisis«, u: *Studies in Political Economy*, br. 1, zima 1982, str. 5—25)

Prevela Vera Vukelić

Johannes Berger

OSNOVNA MISAO MARXOVE TEORIJE KRIZE

Iskustva druge ekonomske krize u istoriji ekonomije Savezne Republike Nemačke pokazala su da postoji opšta potreba za podobnim teorijskim objašnjenjima ovog zbivanja, čiji je centralni značaj za dalji ekonomski, socijalni i politički razvitak očigledan. Koliko god da je sâm rezultat ubedljiv i neosporan, toliko su pokušaji objašnjenja i preporuke za suzbijanje krize, koje se zasnivaju na tim pokušajima, brojni i sporni.¹ Nasuprot shvatanjima po kojima je krajnji uzrok krize u tome što se tržište sputava u svojoj funkciji upravljanja, javljaju se takva shvatanja po kojima je kriza eklatantni dokaz da je zatajilo tržišno upravljanje. Dok »zvanična« nauka uopšte stoji na prvoj strani ove, svakako, grube alternative, na drugoj se nalaze one struje čiji su argumenti delimično kejnzijanski, a delimično se pozivaju na Marxa. Iako pozivanje na arsenal argumenata koji se naslućuje u Marxovoj teoriji nije prošlo bez uobičajenih obasipanja »protivnika« pogrdama, osećanje nadmoćnosti je teško moglo uzeti maha već i zato što se, bez obzira na pitanje objektivne ubedljivosti, može smatrati apsolutno spornim sâmo pitanje u čemu se sastoje osnovne takvog objašnjenja krize koje se legitimno poziva na Marxa.

Marx je svoju teoriju krize koncipirao kao završnicu sistematskog razvoja misli, zasnovanog na modelu protivrečnosti. Prema tome, krize su trenutno i nasilno rešenje protivrečnosti, inherentnih kapitalističkoj proiz-

¹ O oblasti tržišta rada videti Ramser (1978).

vodnji. Time se Marxova politička ekonomija u izlaganju misli razlikuje ne samo od mišljenja o stabilnosti koje potiču iz ekonomske klasike i neoklasike, utoliko što se iz statičkih teorija ne može izvesti konjunkturna dinamika (Löwe, 1926), već se, isto tako, razlikuje i od teorija o nestabilnosti, za koje je kapitalizam u principu nesposoban za reprodukciju, pa se samo »političkim« manipulacijama (»demand management«) može sprečiti njegov slom. Nasuprot tome, za Marxa kriza nije samo »nasilno« rastavljanje dva fenomena koji idu zajedno — sfere proizvodnje i sfere prometa kapitala — nego je ujedno i »nasilno uspostavljanje njihovog jedinstva« (dakle, u preciznom smislu dijalektike, identitet identiteta i protivrečnosti). Ona je »nasilno uspostavljanje jedinstva između osamostaljenih momenata i nasilno osamostaljivanje momenata koji su u suštini jedno« (MED, tom 25, str. 410).

Dok, s jedne strane, nesmanjena privlačnost Marxove teorije počiva na intenciji da se krize razvijaju iz protivrečnosti inherentnih kapitalističkom načinu proizvodnje i da se one prikazuju kao manifestacija i rešenje tih protivrečnosti, s druge strane, ne treba prevideti da Marx nije ostavio za sobom neku teoriju krize u strogom smislu te reči. To stanje stvari je uslovlilo pojavu mnoštva interpretacija, zbog čega, možda, treba žaliti; ali, s druge strane, ono nameće neodložan zahtev za »racionalnom rekonstrukcijom«, koja je u skladu s osnovnim idejama Marxove političke ekonomije, a pri tom operiše preciznim pojmovima i inače ispunjava uobičajene zahteve za konzistencijom.

Na malobrojnim stranicama ovog članka ograničio bih se na izlaganje osnovne misli Marxove teorije krize, onakve kakvu je ja vidim. U tu svrhu valja najpre podrobno ispitati one varijante Marxove teorije krize o kojima se diskutuje. Nadovezujući se na to, izneo bih jednu misao koja je nekako više u pozadini i koja, u suštini, iznosi kao argument »punktualnu prekomernu proizvodnju« sredstava za proizvodnju. Pri tom se ne može prećutati da ovaj argument podleže važnim ograničenjima: niti se pretenduje na davanje »istinskog« objašnjenja za najnoviju krizu, niti je reč o nekoj teoriji konjunktura u pravom smislu te reči. Izlaganje osnovne misli Marxove teorije krize razlikuje se od teorija konjunktura pre svega po tome što se rasvetljavanje »poslednje osnove« krize u smislu »efikasne tendencije« ili »dileme koja rađa krizu« na drugom nivou obrazlaže kao konstrukcija modela podobnog i za predskazivanje. Tad se ciklično kolebanje ne izvodi iz pretpostavki po-

dobnog modela, već se analizira samo iznenadni i nasilni prekid uzlaznog kretanja; dakle, rečeno jezikom teorije konjunktura, slika se samo situacija na gornjoj prekretnici. (Mora ostati otvoreno pitanje da li takva formulacija, svojstvena teoriji konjunktura, može zadovoljiti opsežnije, društvenonaučne intencije Marxove teorije krize.)

Odgovor na pitanje šta se smatra »poslednjom osnovom« kriza varira zavisno od toga šta se shvata kao odlučujuća karakteristika krize ekonomije. Svrsi ovog članka odgovara, po mom mišljenju, shvatanje da je za krize karakteristična pojava »general glut«, opšta »zagušenost« tržišta; stoga, bitno pitanje objašnjenja ekonomskih kriza glasi: otkuda taj opšti zastoj u prodaji robe? Tad je zadatak teorije krize da objasni kako može doći do opšte prekomerne proizvodnje u smislu opšte nemogućnosti da se roba prodaje po cenama koje pokrivaju troškove.

U najnovijoj diskusiji o Marxovoj teoriji krize postoji saglasnost u pogledu razlikovanja tri marksistička polazna stava za objašnjenje krize: takozvane teorije prekomerne akumulacije, teorije nedovoljne potrošnje i profit-squeeze-teorije (videti Itoh, 1976, Alcaly, 1978, i dr.). Posmatrano površno, teorije prekomerne artikulacije iznose kao argument zakon tendencijskog pada profitne stope kao poslednji uzrok krize; teorije nedovoljne potrošnje raspolažu argumentom ograničene tražnje potrošnih dobara na osnovu premalih najamnina, a profit-squeeze-teorije preraspodelom posredstvom pritiska najamnina, koja dovodi do pada konjunktura. Iz ugla gledanja svojstvenog starijoj diskusiji, najpre pada u oči to da su iz ovog sklopa ispala dva polazna stava: takozvana teorija disproporcionalnosti (Lenjin, Tugan) i argument koji se odnosi na tržišnu anarhiju. Umesto toga, polazni stav profit-squeeze-teorije donosi teoremu koja je, doduše, bila poznata i starijoj diskusiji, ali u njoj nije imala onu težinu koja joj se danas pripisuje.

Što se tiče pozivanja na anarhiju tržišta kao na objašnjenje kriza, takvo razmišljanje ne može pretendovati na status teorije. Ta misao je previše opšta i ujedno previše impresionistička da bi se mogla uzeti u obzir kao ozbiljan predlog za objašnjenje pitanja zašto na određenoj tački uspešnog uzlaznog kretanja dolazi do

² MED, tom 25, str. 402: »U krizama dolazi upravo do toga da on (preduzetnik, J. B.) ne može prodavati, ili da mora prodati samo ispod cene koštanja, ili čak s pozitivnim gubitkom.« Videti i Lutz (1932).

iznenadnog prekida tog kretanja. Disproporcionalnosti proizvodnje kao uzrok krize može se prigovoriti tako što ona predstavlja faktor koji je efikasan u svakoj krizi, pa ne može važiti kao nezavisan uzrok krize. Doduše, nastavljanje procesa reprodukcije iziskuje očuvanje izvesnih proporcija između odeljaka proizvodnje; ako se naruše poznati uslovi ravnoteže proširene reprodukcije i ako se sva proizvedena roba ne može prodati po cenama koje pokrivaju troškove, doći će do krize, pod uslovom da je poremećaj dovoljno veliki. Ali, slabost ove argumentacije je, prvo, u tome što se, s jedne strane, ne pravi razlika između takvog narušavanja proporcija koje se može prevladati, i takvog narušavanja koje znači pad konjunktura, kao što se, s druge strane, ne navodi nikakva specifična osnova razloga zbog kojih dolazi do kriznog narušavanja proporcija. Drugo pitanje je, međutim, da li određeni motivi teorije disproporcionalnosti (prekomerna proizvodnja u industriji investicionih dobara) nalaze adekvatnu reformulaciju takođe u tipu teorije prekomerne proizvodnje, o kojoj ću još govoriti.

Po Winternitzu (1959), u Marxovoj analizi sadržane su, u krajnjoj liniji, dve «basic ideas» za objašnjenje kriza: krize su, prvo, izraz rastuće protivrečnosti između ubrzanog razvoja proizvodnih snaga i ograničene potrošne sposobnosti društva; drugo, u krizama nalaze svoj izraz protivrečnosti sadržane u tendenciji ka padu profitne stope. »Interpretatori koji pokušavaju da pad profitne stope objasne padom stope eksploatacije izazvanim povećanjem najamnina u vreme kad je industrijska rezervna armija apsorbirana u proizvodnji i tražnja za radom premaša ponudu«, po Winternitzu, »daleko su od duha marksizma« (str. 320). Za taj svoj verдикat da su daleko od »duha marksizma« Winternitz se poziva na Marxa: »Zato ništa nije gluplje nego padanje profitne stope objašnjavati nekim dizanjem stope najamnine.« (MED, tom 23, str. 202) Pošto se na osnovu mesta u tekstu ne može odlučivati o ubedljivosti argumenata, a, uostalom, profit-squeeze polazni stav se isto tako može pozivati na autoritet Marxovog teksta, bolje je, umesto »osude« neke teorijske struje kao nemarksističke, napraviti tipologiju svih zamislivih polaznih stavova Marxove teorije krize, koja bi bila kadra da razjasni dotičnu osobenost ovih polaznih stavova. Moj predlog je da se napravi razlika između »krize prekomerne akumulacije« i »krize realizacije«. U slučaju polaznih stavova kriza prekomerne akumulacije, krize se izvode ili iz zakona tendencijskog pada profitne stope, ili iz borbe za raspodelu. Doduše, ovo poslednje obrazloženje eksplicitno odustaje od

pribežavanja spornom zakonu pada profitne stope, ali iznosi takođe argument padajuće profitne stope, čiji uzrok ovog puta nije rastući koeficijent kapitala, već takvo povećanje realnih najamnina kakvo ugrožava akumulaciju kapitala. Ostavio bih otvoreno to čisto terminološko pitanje da li je dobro takve profit-squeeze polazne stavove isto tako nazivati teorijom kriza prekomerne akumulacije. Spona koja povezuje ova dva polazna stava sastoji se u tome što oni imaju argument padanja profitne stope, koje eventualno za sobom povlači problem realizacije.

I pokušaji objašnjenja koji polaze od problema realizacije dele se na teorije nedovoljne potrošnje i teorije prekomerne proizvodnje. I ovi polazni stavovi pretpostavljaju padanje profitne stope, samo što je ono sada posledica poremećaja prometa.³ U razlikovanju između kriza nedovoljne potrošnje i kriza prekomerne proizvodnje važno je to da teorijama nedovoljne potrošnje nisu isompljene mogućnosti argumentacije jedne »prometne teorije« kriza. Naziv »prometna teorija« izaziva velike nesporazume: ne treba uzroke krize kapitala tražiti u prometnom procesu *umesto* u proizvodnom procesu, nego treba izraziti misao da rešenje problemâ oplođavanja vrednosti još ne znači savladavanje problemâ realizacije i da, najzad, rešenje problemâ oplođavanja vrednosti može uspeti samo uz narušavanje uslovâ prometa.

Sušтина *prve* varijante teorije krizâ *prekomerne akumulacije* jeste u težnji da se zakon tendencijskog pada profitne stope iskoristi i za objašnjenje cikličnih kriza. Takvu teoriju koja, kako god to bilo modifikovano, u suštini ima kao argument opadajuću rentabilnost kapitala (profitnu stopu), kao uzrok krize izložili su E. Altvater i dr. (1974, 1978). Sâm pad profitne stope izazvan je rastućim organskim sastavom kapitala (rastućim koeficijentima kapitala).

Prilikom čitanja radova koji su vezani za opisanu verziju teorije prekomerne akumulacije, najpre pada u oči da tu nije reč o prometnim uslovima kapitala čije narušavanje dovodi do kriza. Analiza uslovâ proizvodnje kapitala dovoljna je za otkrivanje centralnog mehaniz-

³ Prelazim preko pitanja da li je u ova četiri slučaja reč o suprotnostima koje se isključuju, ili o aspektima koji se dopunjavaju, koji se daju »ukrstiti«, pa su svagda fiksirani određeni momenti jednog sistema protivrečnosti čiji teorijski prikaz Marx nije priveo kraju. Da bi se jasnije istakla ona tačka do koje mi je stalo, ja ih tretiram kao teorijske alternative.

ma koji prouzrokuje krizu.⁴ Takav postupak postaje verodostojan u velikoj meri na osnovu sugestivnosti reči »teškoće u oplodavanju vrednosti«, čije se savladavanje ionako očekuje od kapitala. U teško iskorenjive predra- sude marksističke diskusije spada shvatanje da je tržiš- te realnost drugog reda. Mattick (1974, str. 67) je osnov- no uverenje teorije prekomerne akumulacije sažeto izra- zio ovako: krizu ne treba objašnjavati na osnovu pojava na površini tržišta, već na osnovu zakonâ proizvodnje viška vrednosti. Jedna metoda pretpostavka o odnosu između proizvodnje i prometa pruža opravdanje za da- lje ublažavanje problemâ realizacije. Ali, oni se ujedno nameću kad je reč o preciznijem utemeljenju pojave kri- za. Teorije kriza koje pribegavaju zakonu pada profitne stope ne mogu se zaustaviti na dokazu nazadovanja pro- fitne stope; one moraju, povrh toga, izričito isključiti mogućnost »jednako važnog« nazadovanja stope akumu- lacije. »Ukoliko teoretičari prekomerne akumulacije uop- šte pokušavaju da obrazlože zašto padanje profitne sto- pe može ili mora dovesti do kriza« (ovako zaključuju Beckenbach/Krätke, 1978), »oni daju jednu varijantu te- orije prekomerne proizvodnje.« (str. 48) Zatim, neće sva- ko nazadovanje profitne stope izazivati krizu, nego tek padanje ispod jednog donjeg praga, a otvoreno ostaje pitanje kako ga teorijski dokučiti. Nameće se poređenje sa kamatnom stopom; kad je taj prag dostignut, kapita- listi prelaze na držanje novca, što ima kao posledicu ne- dostatak tražnje. Takva argumentacija, koja se oslanja na Keynesa (Schwab, 1978), čini mi se vrlo prihvatljivi- vom, ali ona prelazi sferu takozvanih argumenata teo- rije proizvodnje. Uopšte, kada se pribegava zakonu ten- dencijskog pada profitne stope radi obrazlaganja kriza, nezadovoljavajući karakter ima to mešanje dugoročnih s kratkoročnim aspektima procesa akumulacije. Marxov zakon je u druge svrhe postavljen kao kriznoteorijski. Ko se njime posluži u svrhe kriznoteorijskih misaonih tokova, izlaže se toj teškoći što se mora pouzdati u ubed- ljivost ovog zakona. Nije dovoljno to da je empirijski profitna stopa padala iz ciklusa u ciklus; naprotiv, kon- zistentnost navođenja dokaza iziskuje da ona to čini baš iz onih razloga koji su u Marxovom zakonu navedeni za ovo kretanje. Najzad, po mom mišljenju, egzaktnije ob- razlaganje uspona u odnosnom okviru zakona tendenci- jskog pada profitne stope stvara teškoće. Izazivanje teš-

⁴ Beckenbach/Krätke (1978). U odnosu na Yaffea (1973), Bell (1977) je stavio isti prigovor: Yaffe »poriče bilo kakvu ulogu trži- šta ili problema realizacije u opredeljivanju stopa akumulacije« (na *naved. mestu*, str. 181).

koća u oplodavanju vrednosti odgovara pominjanju »o- bezvredjenja« kapitala koje ponovo izaziva uspon. Ipak, obezvredjenje kapitala je proces koji zavisi od cena na tržištima; obezvredeni kapitali ne mogu se povezati s nepromenjenim društvenim neto-proizvodom, da bi se pribeglo porastu profitne stope kao obrazloženju za po- novni uspon, pošto i neto-proizvod u krizi opada, što ima za posledicu da sasvim otvoreno ostaje pitanje da li u krizi opada koeficijent kapitala i time raste pro- fitna stopa.

Od opisane verzije teorije prekomerne akumulacije razlikuje se *profit-squeeze polazni stav* u odlučujućim tačkama. Ovaj polazni stav se izričito odriče pribegava- nja zakonu tendencijskog pada profitne stope (Krüger 1978, Glombowski 1978b). Sad u središte argumentacije dolazi akumulacijom uslovljeni porast najammine, koji preko padanja kvote profita, uz konstantni koeficijent kapitala, dovodi i do padanja profitne stope (Glyn/Sut-cliffe 1974, Glombowski 1978b). Ova verzija obrazlaga- nja krize, koja se oslanja pre svega na odeljke iz 23. glave u 1. tomu *Kapitala*, može pretendovati na to pre- imućstvo da je pronašla najbolju formalnu razradu (Good- win 1972, Glombowski 1978a). Ubedljivo i elegantno se cikličko kretanje tamo-amno može izvesti iz pretpostavki modela koje su uzete za osnovu. Ključna uloga poveća- nja najammine za započinjanje krize može se sistemati- ski obrazlagati protivrečnošću, konstruktivnom za kapi- talističku proizvodnju, naime time što se radna snaga, doduše, mora tretirati kao roba, ali se ne može proizvo- diti kao roba (Itoh 1976).

Sa metodskog aspekta, može se pre svega sumnjati u to da li su Marxova izlaganja u 23. glavi stvarno za- mišljena kao teorija kriza, ili im je namera da granicu akumulacije, postavljenu raspoloživim potencijalom rad- ne snage, povuku pod veoma apstraktnom pretpostav- kom konstantnog organskog sastava. I u ovoj varijanti teorije prekomerne akumulacije problemi realizacije ne igraju nikakvu ili igraju samo podređenu ulogu. U či- stom Goodwin-modelu su izričito isključeni. »*Differentia specifica*«, takođe varijanta ovog modela, i dalje je, u svakom slučaju, centralni značaj promenâ raspodele za izvođenje pomenute prekretnice konjunktura.

Goodwin-model pridobija čistotom i kontinuitetom kružnog kretanja koje sledi iz konstrukcije postavljene kao osnova. Ali, pitanje je da li je to kružno kretanje »strukturno nestabilno«. Bilo bi stabilno kad bi uz nez- natnu promenu obe diferencijalne jednačine, koje pred- stavljaju bazu modela, bila očuvana bitna svojstva kre-

tanja. Međutim, može se dokazati da to svojstvo nema Goodwin-model.⁵ Nezavisno od ovog formalnog prigovora, po mom mišljenju, »kritička veličina« ovog modela leži u pretpostavci da je koeficijent kapitala konstantan. Marxov argument u 23. glavi da »akumulacija popušta usled dizanja cene rada, jer žaoka zarade otupljuje« (MED, tom 21, str. 548) odnosi se, po mom mišljenju, striktno na pad jednog nepromenjenog organskog sastava. Doduše, pretpostavka da je koeficijent kapitala konstantan odstupa od pretpostavke da je organski sastav konstanta utoliko što konstantan koeficijent kapitala ne znači bezuslovno i isključenje tehničkog napretka; naprotiv, Goodwin-model eksplicitno računa s konstantnom stopom rasta produktivnosti rada koja — ako postoji Harrodov neutralni tehnički napredak — ne dovodi do izmene koeficijenta kapitala. To je naglasio Globowski, koji smatra da je Goodwin-model »egzaktno formulisana osnova za 'profitni škripac-model' ciklusa konjunktura« (Glombowski 1978.b, str. 257). Ipak, ubedljivost predstavljenog modela zavisi od pretpostavke da je koeficijent kapitala konstantan i time, ako je uprkos konstantnosti koeficijenta kapitala tehnički napredak dat, od pretpostavke da postoji određena vrsta tehničkog napretka. Samo tako se može jasno videti zašto iz sistematskih razloga proces akumulacije u fazi uspona smanjuje nezaposlenost i tako radnike dovodi u situaciju da ostvaruju veće najamnine, što preko rastuće kvote najamnine, konačno, dovodi do preokreta. Tehnički napredak u Goodwin-modelu može se, po mom mišljenju, interpretirati tako da se u ovom modelu rasvetli samo njegova funkcija pojačavanja efikasnosti (u tom pogledu on deluje kao uvećanje radne snage), dok se efekat oslobađanja i time priliv otpuštene radne snage na tržištu rada neutralizuje. Ali, da bi se učinio ubedljivim taj argument da rastuća kvota najamnine potiskuje kvotu profita i, pri konstantnosti koeficijenta kapitala, profitnu stopu, kao i da tako proizvodi preokret, zar se ne bi moralo pokazati da tražnja za radnom snagom sistematski prerasta ponudu izazvanu procesima oslobađanja i porastom stanovništva, i zato dovodi do podizanja stopa najamnina? Uostalom, Goodwin-model sadrži veoma strogu pretpostavku o ponašanju kapitalista u pogledu akumulacije, naime, da se investiraju celokupne dobiti. Sve dok se sve najamnine troše i sve dobiti investiraju, isključen je, naravno, »Keynesov« problem konjunktura (zaostajuća efektivna tražnja).

⁵ Na ovo mi je skrenuo pažnju E. Schlicht.

Nasuprot polaznim stavovima o kojima smo dosad govorili, teorije nedovoljne potrošnje počinju razmatranje od uslova realizacije proizvodnje, dakle od pitanja kako se može obezbediti prodaja godišnjeg proizvoda. Naravno, za obrazlaganje diferencije između proizvodnje i tražnje ne može se pribegavati tumačenju da je najamnina uvek manja od neto-proizvoda. »Potrošnja radnikâ uvek ostavlja za sobom 'deficit tražnje'; ... što je manji udeo u najamnini, to je veća 'tražnja'« (Shaikh 1978, str. 9). Stoga, verzirane varijante teorije nedovoljne potrošnje operišu — u njihovim očima prinudnim — nastankom deficita između proizvodnje potrošnih dobara i tražnje za potrošnim dobrima. Tako je nedovoljna potrošnja »specijalan slučaj disproporcionalnosti — one disproporcionalnosti između rasta tražnje za potrošnim dobrima i rasta kapaciteta proizvodnje potrošnih dobara« (Sweezy 1958, str. 144) Sweezy obrazlaže pojavu te diferencije time što, s jedne strane, u toku kapitalističkog razvitka tražnja za investicionim dobrima raste brže nego dohodak (a time tražnja za potrošnim dobrima sporije), dok tehnički odnos između glavnice kapitala i potrošnih dobara ostaje relativno konstantan. Tome je već Domar (1957) prigovorio, jer, za razliku od koeficijenta kapitala, odnos između glavnice kapitala i outputa-potrošna dobra nije neka smisljena ekonomska predstava. Glavnica kapitala ne ulaže se samo za proizvodnju potrošnih dobara: »Zaista, ne beznačajan deo investicija daje se za proizvodnju novih investicionih dobara, a u tom procesu nema ničeg neobičnog« (str. 123). Kao što je Shaikh (1978) istakao, teorije nedovoljne potrošnje pate od predstave o »krajnjem regulisanju cele proizvodnje tražnjom potrošnih dobara« (str. 8). Bez obzira na to u kojem se obliku društva proizvodi, cilj proizvodnje svagda je proizvođenje potrošnih dobara. Konačna tražnja sastoji se samo od tražnje za potrošnim dobrima. Ona reguliše nivo proizvodnje. Stoga se razmatra samo uloga proizvodnje investicionih dobara kao »inputa« za industriju koja proizvodi potrošna dobra. Ova fundamentalna greška u mišljenju lišila je teorije nedovoljne potrošnje svake verodostojnosti. Ali, time još nije rečeno da mora propasti svaki pokušaj da se teorija krize izgradi na kretanju efektivne tražnje. To bi važno samo kad teorije krize realizacije ne bi mogle izbeći nijedan oblik opisane kritike.

Kod polaznog stava o prekomernoj proizvodnji reč je o takvom tipu teorije koji, s jedne strane, želi da izbegne osnovnu pretpostavku teorije nedovoljne potrošnje, a, s druge strane, sebe ipak shvata kao teoriju de-

ficita tražnje. Uzroci nastanka tog deficita traže se kod industrije investicionih dobara. Teorije prekomerne proizvodnje računaju s tim da se takav deficit tražnje ciklički pojavljuje pri proizvodnji investicionih dobara ili da se ona u njoj može izbeći samo po cenu prekomerne proizvodnje u industriji potrošnih dobara. Tako se teorije prekomerne proizvodnje okreću direktno protiv osnovnog metodskog ubeđenja svih polaznih stavova o prekomernoj akumulaciji da u Marxovoj analizi efektivna tražnja ne predstavlja nikakav »immanentan problem«, štaviše, da kapitalisti teže da što brže akumuliraju, tako da ovaj sistem karakteriše proširena reprodukcija a ne stagnacija (Shaikh 1978, str. 24). Po mom mišljenju, pozivanje na rezultate Marxove analize proširene reprodukcije zavarava. Sa stanovišta teorije krize, šeme reprodukcije mogu se upotrebiti za demonstraciju upravo suprotnog efekta: zato što Marxu ne služe za to da dokaže da je proširena reprodukcija uvek data, nego za to da istakne specifične uslove pod kojima se ona uopšte može dogoditi, one ujedno i predstavljaju podobnu polaznu tačku za teorije krize. Ovo gledište istakao je Koshimura (1977): »Stoga, za analiziranje fenomena krize potrebno je spoznati stanje stabilnog rasta kapitalističke proizvodnje, jer je to polazna tačka protivrečnosti koja dovodi do krize i, istovremeno, krajnja tačka do koje one smanjuju razne poremećaje« (str. 255). Ako postavimo pitanje koja je — za kapitalizam konstitutivna — suštinska crta eksplicitno isključena uslovima konstrukcije šemâ reprodukcije, moguća su još tri odgovora: a) izmene raspodele koje su izazvane borbom za najamnine, b) poremećaji koji su uslovljeni finansijama i c) tehnički napredak. Po mom mišljenju, apsolutno odlučujuće obeležje Marxove analize uslova ravnoteže proširene reprodukcije može se videti u tome što se apstrahuje dinamična osnovna crta kapitalističkih sistema, naime to da se mora proizvoditi trajni tehnički napredak. Pozitivno formulisano: teorija krize dolazi do dokaza da se razvijaju neravnoteže, tako što reflektuje kontradiktorne efekte tehničkog napretka. Kapitalistički način proizvodnje razlikuje se od svih drugih oblika društva po prinudi na razvoj proizvodnih snaga. Stoga će objašnjenje krize koje konvergira s ovom osnovnom pretpostavkom Marxove teorije morati da pokuša da izvore kriznih poremećaja između proizvodnje i prometa potraži u instituciji tehničkog napretka. Ako se suština problema krize pogađa odgovorom na pitanje: da li prodaja proizvedene robe predstavlja ili ne predstavlja prepreku za proširenu reprodukciju, i ako se prihvate dokazi Marxove analize proširene reprodukcije,

onda se do objašnjenja zastoja u prodaji može doći samo ako se napusti osnovna pretpostavka Marxove analize apstrakcija tehničkog napretka kao dinamičnog faktora kapitalističkog razvika. Tako ujedno postaje jasna i diferencija u odnosu na teoriju nedovoljne potrošnje. Uzrok poremećaja na tržištu sad više nije u deficitu između najamnine i neto-proizvodnje; ovaj nije onemogućavanje kapitalizma, već uslov njegove mogućnosti. On ne leži u premaloj potrošnji u poređenju sa izbacivanjem potrošnih dobara, već u dinamici razvoja samih proizvodnih snaga. Teorije prekomerne proizvodnje ne smatraju da je cilj proizvodnje u proizvođenju potrošnih dobara. Svrha kapitala je proizvodnja profita, a ne podmirivanje potreba: »I pošto on tu svrhu postiže jedino metodima koji masu proizvodnje određuju prema razmeru proizvodnje, a ne obrnuto, to stalno mora dolaziti do nesklada između ograničenih dimenzija potrošnje na kapitalističkoj bazi i proizvodnje koja stalno teži da pređe ove svoje unutrašnje granice.« (MED, tom 23, str. 217) Metodska prednost ove varijante obrazlaganja krize je, po mom mišljenju, u tome što je u njoj izričito »drugi čin procesa«: »Ukupni proizvod (!)... mora se prodati.« (MED, tom 23, str. 206), postavljen u centar problema. U interpretaciji Marxa od Engelsa naovamo u više mahova se na jaz između razvoja proizvodnje i razvoja dohotka radničke klase usled tehničkog napretka, a time i pomeranja dohotka u korist kapitalista, gledalo kao na suštinu Marxovog objašnjenja kriza. Ali, ovu misao pogrešno shvata onaj ko iz nje izvlači zaključak da nivo potrošnje predstavlja kritičnu veličinu ovog procesa. Naprotiv, tu veličinu čini sam proces investicija.⁶ Odgovor na centralno pitanje prodaje proizvedene robe može se tražiti samo u teoriji odlučivanja o investicijama koje obuhvata dinamiku kapitalističke ekonomije (Kalecki 1976). Ne javljaju se nikakvi problemi tražnje sve dok investicije imaju jedan određen nivo. Ali, problem »efektivne tražnje« javlja se čim kapitalisti iz bilo kojeg razloga oklevaju »da nastave tu igru« (Kalecki). Svakako, ima više razloga za to oklevanje, između ostalih i takvih koji leže u opadanju profitne stope, bilo radi izmena u raspodeli, ili radi smanjene »granične proizvodne sposobnosti kapitala«. Ali, u metodskom pogledu su zanimljiviji oni razlozi koji leže u karakteru samog procesa investicija, ako on povećava produktivnost rada. Akumulacija kapitala pri tehničkom napretku dovodi do

⁶ Videti šta kaže Fehr (1932) o prekomernoj proizvodnji sredstava za proizvodnju u vreme prosperiteta kao o odlučujućoj disproporciji. Iza pseudonima W. Fehra krije se R. Löwenthal.

izgrađivanja moćnih proizvodnih kapaciteta, s jedne strane, i — posredstvom raspodele dohotka u korist kapitalističke klase — do rastućeg deficita između proizvodnog kapaciteta i onog dela neto-proizvoda koji ulazi u potrošnju radničke klase, s druge strane (dakle, ne nužno do deficita između proizvodnje potrošnih dobara i tražnje za potrošnim dobrima). Problem ograničavanja proizvodnje posredstvom ograničavanja efektivne tražnje nastaje tek kad se taj deficit više ne može popraviti samim procesom investicija. »Poslednja osnova« za nastanak nesrazmere između »proizvodnog kapaciteta« i »efektivne tražnje« (J. M. Clark) leži u tome što proizvodna potrošnja upravo stalno obnavlja onaj problem koji njom treba rešiti. »Da bi kapitalizam preživeo, mora biti tehničkog napretka, a sam tehnički napredak je smrtna presuda kapitalizmu. Ovo je lep primer dijalektike.« (Okishio 1977, str. 96) Ali, »skretanje tehničkog napretka«, koje rađa krizu, ne leži u porastu organskog sastava, nego u tome što investicije, koje su povezane s tehničkim napretkom, najpre raskršuju tržište, ali, zatim, u »drugoj rundi«, samo zaoštavaju problem: prodaju stalno rastuću masu robe. J. Robinson (1978) video je »paradoks kapitalizma« u tome što, doduše, svaki individualni kapitalist želi da stekne dobit snižavanjem svojih troškova za najamnine usled tehničkog napretka, ali kapitalisti kao klasa mogu prosperirati samo ako ili rastu realne najamnine (posledica ovoga je pretnja da se pojavi problem »profitnog škripca«), ili se investicije povećavaju u toj meri da deficit u efektivnoj tražnji nestaje. Inače se profitna stopa ne može održati, »jer će potrošnja biti nedovoljna za stvaranje tržišta za veći obim proizvodnje« (str. 18).⁷

Ako se narušavanje uslova ravnoteže proširene reprodukcije tehničkim napretkom uzme za polaznu tačku objašnjenja kriza, mora se računati s prigovorom da, ipak, postoji duga tendencija konstrukcije modela reprodukcije koji uzimaju u obzir taj tehnički napredak. Ipak, koliko je meni poznato, ovi modeli uključuju tehnički napredak samo u tom vidu što operišu rastućim organskim sastavom i pokušavaju da pokažu da za svaki nivo organskog sastava postoji odgovarajuća, »jednako važna« raspodela rada na grane proizvodnje. Oni, međutim, ne uzimaju u obzir onu stranu tehničkog napretka koja je ovde važna. Svaki tehnički napredak menja odnos izme-

⁷ Robinson (1977): »Ali pre kejnzijanske revolucije, niko kod Marxa nije pronašao sistematsko tretiranje hroničnog ili cikličkog nedostatka efektivne tražnje u tržišnoj privredi« (str. 367).

đu upotrebne vrednosti i vrednosti.⁸ Iste mase vrednosti reprezentuju kod tehničkog napretka povećane mase upotrebne vrednosti. Ali, nijedan investitor ne kupuje vrednost nego upotrebnu vrednost sredstava za proizvodnju. Pojevtinjenje sredstava za proizvodnju usled istog tehničkog napretka neće ga navesti da svoj novčani kapital sasvim upotrebi za izdatke za sredstva za proizvodnju (ako se ostave po strani izdaci za dodatnu radnu snagu), pošto u njegove odluke o investicijama ne ulazi kalkulacija o mogućnostima prodaje mase robe, proizvedene aparatom proširene proizvodnje. Ta ista »protivrečnost« može se prikazati i kad je reč o radnoj snazi. Tehnički napredak uvećava proizvodnju upotrebni vrednosti i relativno ograničava onaj deo upotrebni vrednosti koji ulazi u potrošnju. (Marx u *Teorijama o višku vrednosti*, MED, tom 26).

Ovde izložena misao ima, uostalom, preteče i izvan marksističke tradicije, u prvom redu u Spiethoffu (1956) i Preiseru (1933). Njena prednost je u tome što sebi izričito postavlja problem kako »zamišljenu mogućnost totalnog poremećaja spojiti s mišlju o ravnoteži« (Preiser 1933, str. 16). Preiserova nemonetarna teorija prekomernih investicija centrirana je oko ideje da pri heteronomnoj štednji (pod kojom Preiser podrazumeva štednju na osnovu izmene u raspodeli dohotka) zataji baš ono usmeravanje tržišta koje pri autonomnoj štednji (štednja na osnovu izmenjene upotrebe dohotka) održava u ravnoteži proces akumulacije. Heteronomna štednja, koja je moguća samo u kapitalističkoj ekonomiji, »remeti ujedno orijentaciju i tako navodi ekonomiju da skrene s onih puteva koji jedini obezbeđuju trajnu rentabilnost, a tako i nesmetani napredak«. (Preiser, str. 86) Uzrok heteronomne štednje je, po Preiseru, određena situacija na tržištu rada koja, baš obrnuto od slučaja profit-squeeze, dovodi do snižavanja kvote najamnine u fazi uspona. Nedostaje mi prostor da Preiserovu teoriju izložim do pojedinosti; ali pretpostavljam da ulogu menjanja dohotka, koju igra industrijska rezervna armija, može preuzeti i tehnički napredak.

Ovde izloženoj ideji nedostaje formulacija u vidu modela, pa će čitaoci, koji takvu formulaciju smatraju za *conditio sine qua non* jedne ozbiljne teorije krize, već i zato reagovati s adekvatnim čuđenjem. S druge strane, teorije imaju neki konceptijski aspekt; čini mi se da je,

⁸ Künzel (1976): »U osamostaljenju vrednosti u odnosu na upotrebnu vrednost... leži najsuštinskija ili najtajnija osnova kriza«. Istom idejom operišu Bader/Berger (1975).

u slučaju teorije prekomerne proizvodnje, baš taj aspekt doista značajan za opravdavanje pokušaja njegovog skiciranja u ovom članku.

LITERATURA

- Alcaly, Roger E., 1978: »An Introduction to Marxian Crisis Theory«, u: *U. A. Capitalism in Crisis*, New York, 1978, str. 15. i dalje.
- Altvater, Elmar, Hoffmann, Jürgen, Semmler, Willi, Schoeller, Wolfgang, 1974: »Die Entwicklung des Kapitalismus in Westdeutschland«, u: *Handbuch 1. Perspektiven des Kapitalismus*, itd. V. Brandes, Frankfurt, str. 241. i dalje.
- Altvater, Elmar, Hoffmann, Jürgen, Semmler, Willi, 1978: »Produktion und Nachfrage im Konjunktur- und Krisenzyklus. Zur Diskussion um die Unterkonsumtions- und die Überakkumulationstheorie«, u: *WSI-Mitteilungen*, 31. god., t. 7, str. 365. i dalje.
- Bader, Veit, Berger, Johannes i dr., 1975: *Krise und Kapitalismus bei Marx*, 2 t., Frankfurt.
- Beckenbach, Frank, Krätke, Michael, 1978: »Zur Kritik der Überakkumulationstheorie«, u: *Probleme des Klassenkampfes*, t. 30, str. 43. i dalje.
- Bell, Peter F., 1977: »Marxist Theory, Class Struggle and the Crisis of Capitalism«, u: T. Schwartz (izd.): *The subtle Anatomy of Capitalisms*, Santa Monica, str. 170. i dalje.
- Fehr, Walter, 1932: »Die Krise der Krisentheorie«, u: *Die Gesellschaft*, t. 2, str. 428. i dalje.
- Domar, E. D., 1957: »The Problem of Capital Accumulation«, u: *Essays in the Theory of Economic Growth*, New York, str. 109. i dalje.
- Glombowski, Jörg, 1978.a: *Bemerkungen zur konjunkturellen Instabilität*, rukopis, Berlin, 1978.
- Glombowski, Jörg, 1978.b: »Krise der Krisentheorie. Diskussionsbeitrag zu Krätke«, u: *Das Argument*, br. 108, str. 251. i dalje.
- Glyn, A., Sutcliffe, B., 1974: *Die Profitklemme — Arbeitskampf und Kapitalkrise am Beispiel Großbritanniens*, Berlin.
- Goodwin, R. M., 1972: »A Growth Cycle«, u: Hunt, E. K., Schwartz, J. G. (izd.) *A Critique of Economic Theory*, Harmondsworth, str. 442. i dalje.
- Itoh, Makato, 1978: »Die Entwicklung der Krisentheorie bei Marx«, u: *Probleme des Klassenkampfes*, t. 22, str. 10. i dalje.
- Kalecki, Michael, 1976: »Das Problem der effektiven Nachfrage bei Tugan-Baranowsky und Rosa Luxemburg«, u: *Werkauswahl*, izd. K. Kühne, Neuwied, str. 191. i dalje.
- Koshimura, Shinzaburo, 1977: »Equations of Chain Bankruptcy. From Sectoral to General Crisis«, u: J. Schwartz (izd.), *The subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica, str. 255. i dalje.
- Krüger, Michael, 1978: »Überlegungen zur Begründung tendenzieller Instabilität von Akkumulationsprozessen«, u: *Diskussionsbeiträge zur Politischen Ökonomie*, t. 8a, str. 1. i dalje.
- Künzel, Rainer, 1976: *Die Krisentendenz der auf den Wertgegründeten Produktionsweise*, Berlin.
- Löwe, Adolf, 1926: »Wie ist Konjunkturtheorie überhaupt möglich?«, u: *Weltwirtschaftliches Archiv*, t. 24, str. 165. i dalje.
- Lutz, Friedrich, 1932: *Das Konjunkturproblem in der Nationalökonomie*, Jena.
- Mattik, Paul, 1974: »Krisen und Krisentheorie«, u: Pizzalo, C. (izd.): *Krisen und Krisentheorie*, Frankfurt.
- Okishio, Nobuo, 1977: »Notes on technical progress and capitalist society«, u: *Cambridge Journal of Economics* 1, str. 93. i dalje.
- Preiser, Erich, 1933: *Grundzüge der Konjunkturtheorie*, Tübingen.
- Ramser, Hans, J., 1978: »Krisenbekämpfung aus der Sicht zeitgenössischer Lehrmeinungen«, u: Petwaidic, Walter: *Wirtschafts und Gesellschaftspolitik in kritischen Zeiten*, Frankfurt.
- Robinson, Joan, 1977: »Ideology and Analysis«, u: J. Schwartz (izd.): *The subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica, str. 364. i dalje.
- Robinson, Joan, 1978: »The Organic Composition of Capital«, u: *Kyklos*, t. 31, str. 5. i dalje.
- Shaikh, Anwar, 1978: »Eine Einführung in die Geschichte der Krisentheorie«, u: *Probleme des Klassenkampfes*, t. 30, str. 3. i dalje.
- Schwab, Josef, 1978: »Eine Interpretation des Beitrages von J. M. Keynes zur Krisentheorie«, u: *Mehrwert* 14, str. 29. i dalje.
- Spiethoff, Arthur, 1956: *Die wirtschaftlichen Wechsellagen*, t. 1, Tübingen/Zürich.
- Sweezy, Paul, 1958: *Theorie der kapitalistischen Entwicklung*, Köln.
- Winternitz, J., 1959: »The Marxist Theory of Crisis«, u: *Modern Quarterly*, str. 310. i dalje.
- Yaffe, David, 1973: »The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State«, u: *Economy and Society*, t. 2, 1973.

(Johannes Berger, »Der Grundgedanke der Marxschen Krisentheorie«, u: *Alternative Wirtschaftspolitik, Argument-Sonderband*, 35, 1979, str. 120—133)

Prevela Olga Kostrešević

MARKSISTIČKE TEORIJE KRIZE

Postoji više različitih marksističkih teorija krize. Zašto je tako teško da se one objedine? Nije li moguće da se sve one zadrže kao različiti modeli, koji bi se mogli birati i primenjivati zavisno od okolnosti? U kojem pravcu i kako bi trebalo da upotpunimo Marxovu teoriju krize? Ja ću pokušati da pružim odgovore na ta pitanja, počinjući najpre pregledom glavnih marksističkih teorija krize. Pošto se moje sopstveno gledište zasniva na sasvim određenoj teoriji, a ne na mešavini različitih modela, neophodno je takođe da se pokaže kako možemo razmatrati, sa stanovišta jedne teorije, prividno raznolike fenomene krize koji karakterišu razvoj kapitalizma. Nastojeći da budem dosledan svojoj poziciji, pokušaću da što je moguće objektivnije objasnim izvorište razlika u okviru marksističkih teorija krize i kako se taj problem može prevazići.

I Razlike među teorijama krize

Marxova teorija krize nije bila u potpunosti kompletirana čak ni u *Kapitalu*. U stvari, Marx je, kao što sam pokazao u prethodnom poglavlju, ostavio za sobom različite modele te teorije. Najčešći pokušaji marksista prilikom korišćenja te zaostavštine bili su usmereni ka razvijanju jednog modela, po cenu zanemarivanja, negiranja ili kombinovanja ostalih.

Ti pokušaji se mogu podeliti na dva glavna modela, prema načinu na koji su sagledavali uzrok krize. Je-

dan se zasniva na teoriji o višku robe, a drugi na teoriji o višku kapitala kao uzroku krize. Prvi naglašava logički proces koji stvara prekomernu ponudu robe u odnosu na tražnju, a višak kapitala koji se ogleda u padu profitne stope sagledava kao proizvod toga. Nasuprot tome, drugi model naglašava kretanje ka višku akumulacije kapitala koje se izražava kroz pad profitne stope, a opštu prekomernu proizvodnju robe vidi pre kao rezultat a ne kao uzrok. Ta dva različita mišljenja nije lako logički uskladiti.

Svaki od ovih glavnih modela ima uz to i svoje dve podvrste. Teorija o višku robe ima svoju verziju o neravnoteži i svoju verziju o nedovoljnoj potrošnji, dok teorija o višku kapitala obuhvata jednu varijantu koja se zasniva na oskudici radne snage i drugu koja se zasniva na rastućem sastavu kapitala.

a. Teorija o višku robe

Varijanta neravnoteže. M. Tugan-Baranowsky je prvi izložio marksističku teoriju neravnoteže kao teoriju krize u svojoj knjizi *Industrial Crises in England* (1984), a Rudolf Hilferding je tu analizu dalje razvio u delu *Finanzkapital* (1910). Tugan smatra da bi upotpunjavanje Marxovih shema reprodukcije pokazalo da tržište nije ograničeno opsegom društvene potrošnje, jer se tržište sredstava za proizvodnju širi pri procesu akumulacije.

Prema tom gledištu, stavovi Sismondija, narodnjaka i jedan deo Marxovog stanovišta o nedovoljnoj potrošnji nisu bili ispravni. »Za kapitalizam tržište je uvek nedovoljno, ne stoga što je broj potrošača isuviše mali, već stoga što se proporcionalnost alokacije proizvodnje uopšte ne može ostvariti u uslovima kapitalističke privrede.«¹ Ovo ostavlja, međutim, bar dva nerešena problema: zašto bi delimična hiperprodukcija, koja je uzrokovana neravnotežom kao rezultatom anarhije pri alokaciji društvenog rada, dobila oblik opšte hiperprodukcije karakteristične za krizu? I zašto se krize javljaju periodično?

Tugan pokušava da odgovori na prvi problem ukazivanjem na međuveze između cena robe, koje se utvrđuju pri cirkulaciji novca i kredita. Pri rešavanju drugog problema on uvodi ciklični model objašnjenja efek-

¹ M. Tugan-Baranowsky, *Les Crises Industrielles en Angleterre*, 1913, str. 222.

ta tražnje i ponude tipičan za velike konstrukcije fiksnog kapitala koje apsorbiraju fondove zajmovnog kapitala.

Hilferding je prihvatio Tuganovo sagledavanje važnosti Marxovih shema reprodukcije za teoriju krize i ukazao na Marxovo gledište (koje je Tugan prenebregnuo) da je kriza mogućna ako se poremete uslovi ravnoteže u shemi reprodukcije. Prema Hilferdingu, »ako je ravnoteža razorena, kriza se može javiti čak i u prostoј reprodukciji.«² Sledeći Tugana, Hilferding razrađuje efekte perioda oplodnje fiksnog kapitala. Mada Tugan nije mogao da koristi Marxovu analizu kreditnog sistema u V delu III toma *Kapitala*, Hilferding je bio u stanju da je upotrebi u nastojanju da ispravno odredi ulogu kredita u industrijskim ciklusima. To je jedan od važnih Hilferdingovih doprinosa. On je bio sklon, međutim, da meša funkcije tržišta dugoročnih kredita s funkcijama kratkoročnog novčanog tržišta, što je bilo u žiži Marxovog interesovanja.

Varijanta nedovoljne potrošnje. Nasuprot teoriji neravnoteže Tugan-Baranovskog i Hilferdinga, Karl Kautsky, Rosa Luxemburg i Nikolaj Buharin zalagali su se za teoriju nedovoljne potrošnje. Kautsky tvrdi, na primer, da se »nedovoljna potrošnja eksploatisanih sada ne može poništiti odgovarajućom ličnom potrošnjom eksploatatora. To je osnov neprekidnog pritiska ka hiperprodukciji u sadašnjem načinu proizvodnje... To je, ukratko, koliko mi možemo da vidimo, teorija krize koja je opšteprihvaćena od strane 'ortodoksnih' marksista i koju je Marx zasnovao.«³ Kautsky, međutim, ne odbacuje u potpunosti teoriju neravnoteže. Posebno, prilikom razmatranja Hilferdingove teorije krize, on je napisao: »Treba razlikovati tri elementa pri izračunavanju krize... Marxova teorija krize sastoji se tačno od sažete sinteze različitih elemenata, od kojih je svaki za sebe nedovoljan za objašnjenje neizbežnog i neprestanog ponavljanja krize. Ta tri elementa su, prvo, anarhija u proizvodnji robe, potom nedovoljna potrošnja od strane radnih masa, i konačno variranje uslova rasta svakog od raznih sastojaka društvenog kapitala.«⁴ Tako Kautsky prihvata jednu višezročnu poziciju u okviru teorije o višku robe.

² Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Berlin, 1910, str. 378.

³ Karl Kautsky, »Krisentheorien«, *Neue Zeit*, 20, br. 2, 1901—1902, str. 80.

⁴ Karl Kautsky, »Finanzkapital und Krisen«, *Neue Zeit*, 29, br. 2, 1911, str. 798.

Rosa Luxemburg nije sledila takvu poziciju. Ona je smatrala da su Marxove sheme reprodukcije dovele do iluzije da se akumulacija odvija glatko u svakom od odeljaka proizvodnje — u sredstvima za proizvodnju (I odeljak) i u sredstvima potrošnje (II odeljak). Njeno objašnjenje tog prividno uravnoteženog procesa bilo je da se u tim shemama nije vodilo računa o posebnoj teškoći koja postoji u stvarnoj proširenoj proizvodnji — naime, o izvoru novca potrebnog da se ostvari višak vrednosti. »Teškoća je u tome da, u cilju akumulacije, kapitalisti ne troše deo viška vrednosti, već ga dodaju kapitalu radi proširenja proizvodnje, čime se otvara pitanje kupca tog dodatnog proizvoda. Kapitalisti ne žele da ga troše a radnici nisu u stanju da to učine.«⁵ Kapitalistička proizvodnja ne može da reši taj problem u svojim okvirima i primorana je sve više da stiče strana tržišta kroz svoju imperijalističku ekspanziju. Tako teorija o nedovoljnoj potrošnji služi neposredno Luxemburgovoj kao osnova za njenu analizu imperijalizma.

Navešću, međutim, jedan moj raniji prilog: »Luxemburgova nije u pravu kad razmatra shemu reprodukcije kroz kruženje novčanog kapitala, umesto kroz kruženje robnog kapitala kao što to čini Marx. Prividna teškoća realizacije koja, shodno njenoj logici, postaje u stvari neizbežna za proširenu reprodukciju u celini, proizlazi takođe iz tog pogrešnog postupka.«⁶ Za Marxa se novac neophodan za stvaranje viška vrednosti, zajedno sa drugim vrednosnim komponentama, javlja kao sredstvo cirkulacije koje kapitalisti međusobno proširuju. Buharin je kritikovao Luxemburgovu iz jednog drugog ugla. On se suprotstavio tvrdnji Luxemburgove — koju je ova delom preuzela od Tugana — da Marxova shema reprodukcije u II tomu *Kapitala* »protivreči« teoriji nedovoljne potrošnje koja se nalazi u III tomu. Pažljivo izučavanje sheme reprodukcije pokazuje, suprotno onome što je Tugan mislio, da »određen stupanj proizvodnje sredstava za proizvodnju odgovara sasvim određenom stupnju proizvodnje sredstava za potrošnju; drugim rečima, tržište sredstava za proizvodnju povezano je s tržištem sredstava za potrošnju.«⁷ Anarhična kapitalistička akumulacija »neizbežno vodi ka situaciji u kojoj proizvod-

⁵ Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, London, 1951, New York, 1968, str. 143.

⁶ Makoto Itoh, »Book Review: *Marxian Economic Theory* by Meghnad Desai«, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists* 4, br. 10 (februar 1975).

⁷ Nikolai Bukharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, London, 1972, str. 210.

nja, razvijena preko *granica* odgovarajućih proporcija, dolazi u sukob sa *društvenom potrošnjom*.⁸ U kapitalističkom društvu, u kojem radna snaga postoji kao roba, »protivrečnost između upotrebne vrednosti robe i njene razmenske vrednosti javlja se u obliku protivrečnosti između proizvodnje viška vrednosti koja teži neograničenoj ekspanziji, i ograničene kupovne moći masa koje realizuju vrednost svoje radne snage. Ta protivrečnost nalazi svoje rešenje u krizama.«⁹

Buharin je na taj način pročistio marksističku teoriju o nedovoljnoj potrošnji, smeštajući osnovnu protivrečnost u unutrašnji proizvodni odnos između kapitala i najamnog rada, a ne u spoljašnji odnos između kapitalističke proizvodnje i stranih tržišta, ili samo u disproporciju između pojedinih grana proizvodnje. Čineći tako, on je tvrdio da se njegova teorija podudara s pozicijama Marxa, Lenjina i drugih ortodoksnih marksista.¹⁰ Paul Sweezy je sledio tu liniju kako u svom teorijskom radu, tako i u teoriji koju je razvio zajedno s Paulom Baranom¹¹.

Buharinovo izlaganje prečišćene teorije o nedovoljnoj potrošnji učinio je da se njene slabosti još lakše uoče. Buharin nije mogao dati zadovoljavajući odgovor na problem zašto bi ograničena potrošnja radničke klase u kapitalizmu dovodila do periodičnih kriza, mada je on sam napadao nesposobnost Luxemburgove da pokaže ciklični karakter kriza. Uz to, bilo je teško pokazati zašto bi, na osnovu logičke nužnosti, opadanje potrošnje kod radničke klase dovodilo do oštrog pada u procesu akumulacije, kada se akumulacija činila kompatibilnom sa »zakonom« relativnog opadanja potrošnje u drugim periodima. Da bi rešili te teškoće, posleratni japanski »ortodoksni« marksisti pokušavaju da kombinuju faktore neravnoteže s teorijom nedovoljne potrošnje, kao što su faktori neravnoteže između amortizacije i zamene

⁸ Isto, str. 217.

⁹ Isto, str. 234.

¹⁰ Isto, str. 225. Mada Lenjin nije izneo svoju sopstvenu interpretaciju teorije krize, njegova kritika narodnjaka i Luxemburgove, kao i njegov tretman nužnosti imperijalističkog izvoza kapitala najčešće se smatraju povezanim s teorijom krize koja je u vezi s nedovoljnom potrošnjom. Vidi kod Michaela Bleanya, *Underconsumption Theories*, London, 1976; New York, 1977. i Russela Jacobyja, »The Politics of the Crisis Theory: Towards the Critique of Automatic Marxism«, *Telos* 33 (proleće 1975); obojica se bave ne samo Lenjinovim gledištem, već i gledištima drugih teoretičara.

¹¹ Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, New York i London, 1942, gl. 10; Paul Baran i Paul Sweezy, *Monopoly Capital*, New York i London, 1966.

fiksnog kapitala. Napori Meghnada Desaija da spoji pristup Luxemburgove s teorijom krize koja je u vezi s viškom kapitala (zasnovanoj na povećanju organskog sastava kapitala) još jedan su primer novijih pokušaja da se prevaziđu ti problemi.¹² Čak kad se uključe i ti noviji pokušaji, međutim, teorija krize u vezi s viškom robe nije ni uspešna ni ubedljiva pri razrešavanju osnovnih teškoća. Ali, bez obzira na Buharinovu tvrdnju o njegovoj ortodoksiji, postoji u stvari i jedna druga snažna struja u marksističkoj teoriji krize, u obliku teorije o višku kapitala, koja takođe ima dve varijante.

b. Teorija o višku kapitala

Teorija oskudice radne snage. Otto Bauer bio je prvi značajniji teoretičar koji je pokušao da proširi Marxovu teoriju akumulacije viška kapitala povezanu s radnim stanovništvom u jednu teoriju krize. Kritikujući tvrdjenje Luxemburgove da se višak vrednosti ne može realizovati u okviru sheme proširene reprodukcije, Bauer je izneo model u okviru kojeg, uz date ispravne premise, možemo razumeti »da se vrednost celokupnog proizvoda iz oba sektora prodaje bez teškoća i da se celokupan višak vrednosti ostvaruje ne samo u prvoj, već i svakoj narednoj godini.«¹³ Glavne karakteristike Bauerovog modela sheme reprodukcije su sledeće: (1) promenljivi kapital *v* povećava se 5% godišnje, tako da drži korak sa sličnom stopom rasta stanovništva; (2) kako raste organski sastav kapitala, postojani kapital *c* se povećava po stopi od 10% godišnje; (3) stopa viška vrednosti *c* je nepromenljiva pri 100%; i (4) deo viška vrednosti iz II odeljka prebacuje se radi investiranja u I odeljku da bi se zadržale takve stope rasta *v* i *c*.

Bauer tvrdi da ovaj model pokazuje neodrživost kako teorije krize zbog neravnoteže, tako i teorije krize zbog nedovoljne potrošnje, ali ne isključuje krizu koja bi nastala zbog hiperakumulacije kapitala u odnosu na radno stanovništvo. Za razliku od socijalističkog društva, u kapitalističkom društvu ne postoji »organ« koji bi prilagođavao tempo akumulacije tempu porasta stanovništva. Kada je tempo akumulacije sporiji, povećanje broja nezaposlenih snižava nadnice, povećavajući stopu viška vrednosti i ubrzavajući akumulaciju. To stvara »situ-

¹² Meghnad Desai, *Marxian Economic Theory*, London, 1974.

¹³ Otto Bauer, »Die Akkumulation des Kapitals«, *Neue Zeit* 31, br. 1, 1913, str. 866.

aciju prekomerne akumulacije« koju je Marx definisao u III tomu kao »apsolutnu hiperprodukciju kapitala«. Bauer dodaje: »Ta tačka označava apsolutnu granicu akumulacije. Kada akumulacija stigne do nje, njeno prilagođavanje porastu stanovništva rezultira u opustošujućoj krizi koju prate iznenadna neiskorišćenost kapitala, masovno razaranje vrednosti i iznenadni pad profitne stope.«¹⁴

Mada je vredno pažnje što je Bauer uočio da se Marxova teorija krize zbog viška kapitala može povezati s ograničenošću radnog stanovništva,¹⁵ on je tu teoriju razmatrao u vezi sa shemama reprodukcije. Nije uspeo da razjasni važan doprinos koji je Marx dao tom modelu teorije u analizi »opšteg zakona kapitalističke akumulacije« u 25. poglavlju I toma *Kapitala*, kao i u analizi kreditnog sistema u V delu III toma.

Otkrivši unutrašnju logičku vezu između Marxove teorije akumulacije kapitala u VII delu I toma i Marxovog shvatanja apsolutne hiperprodukcije kapitala u 15. poglavlju III toma, Paul Sweezy je procenio da ta veza već konstituise »dobro artikulisanu teoriju kriza«.¹⁶

Kozo Uno je pokušao da upotrebi ovaj model teorije krize, te je u tom smislu proširio svoje predratne pripremne članke pisane tridesetih godina.¹⁷ Prema Unovom gledištu, može se reći da apsolutna hiperprodukcija kapitala nastaje kada se ono što je Marx u 25. poglavlju I dela I toma okarakterisao kao »povećanu tražnju za radnom snagom koja prati akumulaciju, pri čemu sastav kapitala ostaje isti« sagleda kao glavna crta ravnornog širenja reprodukcije kao u fazi prosperiteta, kada se postojeći fiksni kapital, uopšte uzev, ne obnavlja. Promena u akumulaciji kapitala ka višem organskom sastavu kapitala javlja se kada takva jedna sve šira ekspanzija društvenih proizvodnih snaga naiđe na granice u pogledu opsega radnog stanovništva. Ta promena ne može nastati kroz neku glatku promenu tehnologije. Kada akumulacija kapitala pređe u višak akumulacije, povećanje nadnica obara profitnu stopu, dok u isto vreme delovanje kreditnog sistema neizbežno stvara porast kamatnih stopa i oskudicu zajmovnog kapitala. To je tre-

¹⁴ Isto, str. 871.

¹⁵ Frank Beckenbach i Michael Krätke čini se da zanemaruju to gledište kod Bauera, smatrajući ga samo pripadnikom teorije o nedovoljnoj potrošnji u »Zur Kritik der Überakkumulationstheorie«, *Prokla* 8, br. 1, 1978.

¹⁶ Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, str. 149.

¹⁷ Kozo Uno, *Principles of Political Economy*, 2 toma, Tokio, 1950, 1952; novo skraćeno izdanje, 1964.

nutak u kojem se može iskoristiti Marxov doprinos osnovnoj teoriji kreditnih sistema, da bi se dokazala logična nužnost oštre, opšte krize. Kao što sam rekao u prethodnom poglavlju, Unova pozicija, čak ako i nije potpuna u svim svojim vidovima, predstavlja najbolji put da se stigne do osnovnih principa kojima se mogu objasniti ciklične krize.

Pristupi koji se zasnivaju na padu profitne stope, koje u novije vreme iznose takvi zapadni marksisti kao što su Andrew Glynn i Bob Sutcliffe, Bob Rowthorn, Radford Boddy i James Crotty, i John Harrison¹⁸, čini se da su sasvim blizu jedne teorije krize zbog viška kapitala zasnovane na oskudici radne snage. Oni se mogu svesti na tu teoriju pod uslovom da se za osnovnu teoriju koja podržava te pristupe oslonac traži u Marxovim teorijama krize. Te studije se, međutim, neposrednije bave analizom novijih kriza, u poređenju s Unovim pristupom koji predstavlja pre svega nastojanje da se upotpuni Marxova teorija krize na empirijskoj osnovi tipičnih cikličnih kriza u Marxovo doba. U isto vreme, noviji prilozi više naglašavaju ulogu klasne borbe nego promena na tržištu radne snage u procesu akumulacije kapitala kao uzroka povećanja nadnica; oni takođe imaju tendenciju da se više koncentrišu na sekularni nego na ciklični karakter krize.

Teorija povećanog sastava kapitala. Drugi model teorije krize zbog viška kapitala smatra Marxov zakon o tendencijskom padu profitne stope shodno povećanju organskog sastava kapitala fundamentalnim za objašnjenje uzroka kriza. Tu varijantu je najpre formulisao Erich Preiser, koji je tvrdio da će se »apsolutna kriza kapitalizma uopšte javiti u momentu kada kapitalisti napuste proizvodnju«, što će biti posledica tendencije opadanja profitne stope. »Stoga je pad profitne stope najinherentnije ograničenje kapitalističkog načina proizvodnje, i zakon opadanja profitne stope objašnjava neizbežnu sudbinu ovog istorijskog oblika proizvodnje, njegov neminovni razvoj ka socijalizmu.«¹⁹ Prema Preiseru,

¹⁸ Andrew Glynn i Bob Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Harmondsvort, 1972; Bob Rowthorn, »Mandel's Late Capitalism«, *New Left Review* 98 (jul—avgust 1976); Radford Boddy i James Crotty, »Class Conflict and Macro-Policy: The Political Business Cycle«, *Review of Radical Political Economics* 7, br. 1, 1975; J. Harrison, *Marxist Economics for Socialists*, London, 1978.

¹⁹ Erich Preiser, »Das Wesen der marxischen Krisentheorie«, *Festschrift für Franz Oppenheimer — Wirtschaft und Gesellschaft*, Berlin, 1924, str. 252.

neminovnost takvog sloma mora se periodično prevazilaziti kroz »devalutaciju kapitala«, što služi kao dokaz neminovnosti krize.

Izuzetno je teško izvesti neizbežnost cikličkih kriza iz Marxovog zakona o tendencijskom padu profitne stope. Prvo, taj zakon nije primenjiv na kratkoročno ciklično kretanje, već na dugoročnu tendenciju profitne stope. Drugo, taj tendencijski pad može pratiti povećanje apsolutnog opsega viška vrednosti i nastavljanje akumulacije kapitala, mada smanjenim tempom. Stoga, ako proces tendencijskog pada profitne stope uključuje slučajne, nagle i oštre padove profitne stope koji prouzrokuju ciklične krize, mi moramo upravo razjasniti zašto se oni moraju javljati.

U stvari, Preiserov brojčani primer podrazumeva pad stope viška vrednosti sa 50% na 25% pod pretpostavkom da se »nadnice podignu kao rezultat konkurencije među kapitalistima«. ²⁰ Međutim, i sam taj fenomen mora biti objašnjen — na primer, teorijom oskudice radne snage. Pri kraju svoje rasprave Preiser razmatra kako opadanje profitne stope pojačava hiperprodukciju robe, što je posledica hiperprodukcije kapitala kroz sve veću konkurenciju u sferi cirkulacije. U toj tački Preiserova teorija viška kapitala teži ka redukciji na teoriju viška robe, pri čemu konkurencija funkcioniše kao proces posredovanja.

Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems Henryka Grossmanna predstavlja mnogo potpuniji pokušaj da se »rekonstruiše« teorija sloma (i krize) zasnovana na zakonu o tendencijskom padu profitne stope. Grossmann osporava Bauera zbog dve stvari. Prvo, i dalje je ostala prisutna nekonzistentnost između sheme reprodukcije u kojoj organski sastav kapitala raste, i teorije viška kapitala povezanog sa oskudicom radne snage, pošto se, kao što je to Marx razmatrao u 25. poglavlju I toma *Kapitala*, relativni višak stanovništva progresivno stvara ako se kapital akumulira sa povećanjem organskog sastava kapitala. Drugo, i mnogo ozbiljnije, Bauer je zaključio da se akumulacija kapitala može nastaviti sve dok je njen tempo srazmeran porastu stanovništva, a da pri tom nije sledio u potpunosti rezultate svojih sopstvenih shema.

Grossmann je došao do ovog bitnog zaključka produživši Bauerovu shemu reprodukcije od prvobitne pete, na trideset šest godina. Tim produženjem on je ot-

²⁰ Isto.

krio da se deo viška vrednosti koji troše kapitalisti počinje da smanjuje posle dvadesete godine, da bi u trideset četvrtoj godini spao na minimum od 11,141, a u potpunosti nestao posle trideset pete godine. Grossmann je zaključio: »Ovaj sistem ne može stoga izbeći slom!... Kriza sistema koja dolazi predstavlja slom širenja vrednosti, slom vrednovanja. Posle trideset pete godine svaka dalja akumulacija kapitala je besmislena za kapitalističku klasu — u okviru iznetih premisa.«²¹ U isto vreme, kriza pruža mogućnost za prenos kontrole nad proizvodnim sistemom na radničku klasu, dok akumulacija stvara krizu daljim padom profitne stope, čineći time neupotrebljivim dodatne radnike i kapital. Krize smanjuju teret viška kapitala, ali kako se nastavlja proces akumulacije, obnavljajući se posle svake krize, slom je sve neizbežniji. »Marxova teorija kraha je stoga nezamenljiva osnova i premisa njegove teorije krize, pošto kriza pokazuje, prema Marxu, tendenciju ka slomu, čiji se puni razvoj samo privremeno sprečava.«²²

Sve što je, međutim, potrebno da bi se pokazala neodrživost Grossmannove teorije sloma jeste da se uklone utvrđene premise u Bauerovoj shemi proširene reprodukcije, koju je Grossmann koristio kao osnovu. Prvo, pretpostavka o konstantnoj stopi viška vrednosti od 100% nije konzistentna s povećanjem proizvodnje. Drugo, treba uočiti da bi povećanje promenljivog kapitala za 5% i stalnog kapitala za 10 % godišnje moglo da se smanjuje u kontekstu dugoročnog tendencijskog pada profitne stope, mada je konstantnost tih stopa rasta (ili bar njihovo loše prilagođavanje kretanjima profite stope) neophodna za Grossmannov zaključak, odnosno za nestanak kapitalističke potrošnje. Kada se redukuju ti odnosi, može se desiti prosto usporavanje akumulacije, koje odražava izmenjeni odnos između mrtvog i živog rada, ali koje još uvek omogućuje povećanje apsolutnog opsega vrednosti koja se može iskoristiti za kapitalističku potrošnju i akumulaciju.

Marxovo izlaganje zakona o tendenciji pada profitne stope u *Kapitalu* nije tako direktno povezano s logičkom nužnošću kapitalističkog sloma i ekonomskih kriza, posebno kad se ono uporedi s načinom na koji je isti zakon izložen u *Grundrisse*. Stoga Grossmannov pokušaj da se »rekonstruišu« Marxove teorije krize izgle-

²¹ Henryk Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems (zugleich eine Krisentheorie)*, 1929, str. 121—122.

²² Isto, str. 140.

da neubedljiv, kako po svojoj unutrašnjoj logici, tako i po samom tumačenju Marxa.

Ovaj model teorije krize nikad nije mogao dobiti snažnu podršku među japanskim marksistima. Međutim, neki uticajni marksistički ekonomisti na Zapadu i dalje smatraju da zakon tendencijskog pada profitne stope čini osnovu Marxove teorije krize. Primer za to je Maurice Dobb, koji je tvrdio »da se čini jasnim da je Marx smatrao tu tendenciju opadanja profitne stope važnim temeljnim uzrokom periodičnih kriza, kao i činiocem koji oblikuje dugoročni trend.«²³ Dobb je pokušao da kombinuje ovaj model sa drugim modelima teorije krize, pretpostavljajući pri tom različite okolnosti. Višezročni pristup Ernesta Mandela, koji i dalje podvlači temeljnu ulogu te tendencije, čini se da je teorijski izveden iz Dobbovog razmatranja teorije krize.²⁴ Dalje, Paul Mattick je gotovo u potpunosti vezan za teoriju krize kao teoriju o povećanom sastavu kapitala i čini se da sledi Grossmannov pristup; David Yaffe je nedavno pokušao da proširi ovaj model teorije krize, slično Mariju Cogoyu i Paulu Bullocku; i u prikazu teorija krize Anwara Shaikha takođe se povoljno ocenjuje taj pristup.²⁵

Iz svega toga je očigledno da još uvek postoji znatan broj teorija među marksistima, kao i da su one često suprotstavljene jedna drugoj. Da li je moguće izgraditi takav pristup na naučnim osnovama koji bi prevazišao te razlike? Moja sopstvena izučavanja koja su ovde izneta orijentisana su, prirodno, ka mojoj sopstvenoj teorijskoj poziciji; bez obzira na to, nadam se da će se moje izlaganje i kritike pokazati korisnim za dublje razumevanje različitih pozicija i da će pomoći da se stvori čvrsta osnova za njihovo buduće objedinjavanje.

²³ Maurice Dobb, *Political Economy and Capitalism*, London, 1972, str. 108.

²⁴ Ernest Mandel, *Marxist Economic Theory*, London, 1968; *Late Capitalism*, London, 1975, str. 438—439; vidi kod Makoto Itoh, »Review of Late Capitalism«, *Science and Society* 43, br. 1 (proleće 1979).

²⁵ Paul Mattick, *Marx and Keynes*, Boston, 1969; David Yaffe, »The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State«, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists* 2, br. 4 (zima 1972); Mario Cogoy, »The Fall of the Rate of Profit and the Theory of Accumulation«, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists* 2, br. 7 (zima 1973); Paul Bullock i David Yaffe, »Inflation, the Crisis, and the Postwar Boom«, *Revolutionary Communist* 3—4 (novembar 1975); Anwar Shaikh, »An Introduction to the History of Crisis Theories«, u: Union for Radical Political Economics (URPE), *U. S. Capitalism in Crisis*, New York, 1978.

II Upotpunjavanje osnovne teorije krize

a. Empirijska osnova uopštavanja

Kao što smo već videli, marksistička izučavanja u oblasti teorije krize počela su i razvijala su se u periodu kada je kapitalizam već zašao u svoju imperijalističku fazu. U tom periodu rast ogromnog fiksnog kapitala u teškim industrijama i sve veća uloga tržišta kapitala izvršili su veliki uticaj na tok i faze cikličnih kriza. U poređenju s liberalnim periodom, hronična tendencija ka stvaranju viška kapitala u obliku neiskorišćenog fiksnog i novčanog kapitala kočila je opšti napredak i dovodila do većih nepravilnosti u fazama industrijskih ciklusa. U isto vreme, kapitalistički razvoj počeo je da pokazuje svoje unutrašnje protivrečnosti u obliku spoljnih imperijalističkih sukoba na svetskom tržištu. Imperijalistički svetski rat i počeci sloma svetskog kapitalističkog sistema postali su glavna preokupacija marksista.

U tim okolnostima smatralo se da Marxova teorija krize nudi neposredan teorijski pristup za razumevanje novih svojstava kapitalističkog razvoja. U većini slučajeva, pokušaji da se pojasni Marxova osnovna teorija krize bili su pomešani s posmatranjima novih fenomena. Stoga je važno razmotriti iz kojeg istorijskog stupnja kapitalizma treba da apstrahujemo osnovnu teoriju cikličnih kriza. Možemo li proširiti empirijsku osnovu tog apstrahovanja na imperijalistički stupanj u pokušaju da se upotpuni Marxova teorija kriza?

Na primer, bilo je još od Tugana i Hilferdinga više pokušaja da se uzme u obzir delovanje perioda oplođnje masivnog fiksnog kapitala, kao i uloga tržišta kapitala da bi se dalo osnovno objašnjenje periodičnih kriza. Međutim, takva izučavanja su po pravilu zanemarivala pitanje kako bi konstrukcija takvog masivnog fiksnog kapitala mogla uticati na celokupni karakter industrijskih ciklusa. Ona su, takođe, umanjivala odlučujuće efekte delovanja kreditnog sistema u nastajanju akutne i opšte paralize reprodukcije u toku tipičnih cikličkih kriza. Bila je tendencija da se to smatra sekundarnim problemom, što je Hilferding i sasvim jasno tvrdio.²⁶

Pokušaji da se dedukuje neizbežnost imperijalizma ili slom kapitalizma direktno iz osnovne teorije krize

²⁶ »Za poslovnu fluktuaciju odlučujuća je alternacija prosperiteta i depresije, a iznenadnost te promene je drugostepeni problem«. (Hilferding, *Das Finanzkapital*, str. 385).

bili su takođe neuspešni. Rosa Luxemburg je tipičan primer: s jedne strane, ona nije bila u stanju da artikuliše istorijski specifične promene u kapitalističkom razvoju koje su učinile nužnom imperijalističku politiku koja je kulminirala u prvom svetskom ratu, a s druge, ona je iskrivila osnovne principe na kojima se zasniva kapitalistička privreda, da bi olakšala dedukciju apstraktne nužnosti imperijalizma. U isto vreme, Luxemburgova se uglavnom nije bavila razmatranjem periodičnosti i oštrine kriza.

Čitanje *Akumulacije kapitala* Luxemburgove, Hilferdingovog *Finansijskog kapitala* i Lenjinovog *Imperijalizma*, i to upravo tim redom, pokazuje da se Marxova teorija krize, sa uspostavljanjem teorije faza imperijalizma, sve manje koristi kao direktna početna tačka. To kao da sugeriše, čini se, da se studije o razvijanju teorije faza imperijalizma, zajedno s neposrednijim analizama savremenog kapitalizma, odvijaju u jednoj različitoj dimenziji u odnosu na radove usmerene ka upotpunjavanju Marxove osnovne teorije krize. Tek posle razjašnjenja razlike u dimenziji tih raznih nivoa možemo nastaviti s upotpunjavanjem i primenom Marxove osnovne krize kao naučne osnove za teoriju faza kapitalističkog razvoja, ili za aktuelnije empirijske analize.

b. Uslovi za osnovnu teoriju krize

Mada u nepotpunom vidu, Marx je nameravao da pokaže u *Kapitalu* kako autonomno kretanje kapitalističke proizvodnje uzrokuje oštećene, akutne krize, s redovnom periodičnošću. Protivrečni karakter kapitalističke proizvodnje je najjasnije prisutan u cikličnim krizama, gde proces vrednovanja u kretanju kapitala nužno rezultira iznenadnim razaranjem vrednosti kapitala. Teorija krize mora razjasniti osnovnu unutrašnju protivrečnost kapitalističke proizvodnje, zajedno sa neposrednim mehanizmima njenog kretanja. Međutim, izbijanje krize kao rezultata samorazarajućeg kretanja kapitalističke akumulacije samo po sebi ne podrazumeva konačno rušenje kapitalističkog sistema. U stvari, sama kriza služi kao važna faza, u kojoj kapitalizam dolazi do stvarnog rešenja svojih protivrečnosti u obliku industrijskih ciklusa, koji omogućuju napredovanje ka višim nivoima akumulacije. To rešenje ne može biti temeljito po svom karakteru, što se pokazuje u neizbežnom ponavljanju tih kriza.

Preduslov za jednu iscrpnu listu osnovnih ekonomskih principa jeste da se njima može objasniti logička nužnost oštarih, opštih kriza koje se ponavljaju u industrijskim ciklusima, shvaćenih kao neposredan oblik kretanja protivrečnosti u okviru kapitalističke proizvodnje. U isto vreme, teorija krize treba da bude konzistentna sa delovanjem zakona vrednosti, pošto je on toliko temeljit činilac u organskom sistemu objašnjavanja principa kapitalističke privrede. Dalje, teorija krize mora razjasniti neposredne mehanizme kroz koje se zakon vrednosti potvrđuje u kapitalističkoj privredi. U osnovi, zakon vrednosti pokazuje kako različite količine društveno potrebnog rada, neophodnog za proizvodnju robe, regulišu cene. Teorija krize mora biti u stanju da objasni kako se regulacija posredstvom zakona vrednosti najpre snažno izobličuje, a potom ponovo obnavlja dok cene radne snage i druge robe fluktuiraju u odnosu jedne prema drugima u okviru tokova akumulacije kapitala. Bitno je da se imaju na umu ti uslovi prilikom pokušaja da se upotpuni Marxova teorija krize kakva je data u *Kapitalu*. Po mom mišljenju, oni se ne mogu proizvoljno izvlačiti iz teorijskog sistema koji se nalazi u *Kapitalu*, naročito ako smatramo ciklične krize iz sredine devetnaestog veka bitnom empirijskom osnovom našeg apstrahovanja.

U odnosu na te uslove teorija viška robe ne može lako da demonstrira logičku neizbežnost akutnih, opštih i *periodičnih* kriza. Ponuda i tražnja robnih proizvoda mogu se prilagođavati shodno delovanju zakona vrednosti sve dok se odvija akumulacija kapitala. Sve što može da pokaže teorija o višku robe jesu mogućnosti krize: ovaj teorijski model ne vodi računa o jednoj još *bitnijoj teškoći za akumulaciju kapitala* koja prethodi preteranoj ponudi robe. Teorija o višku kapitala ponuđena je da bi se prevazišla takva ograničenja, posebno u odnosu na delovanje zakona vrednosti.

Pri svemu tome, varijanta o rastućem organskom sastavu kapitala, teorije o višku kapitala, ima osnovnu teškoću da pokaže u kojem trenutku se može osetiti jasna ograničenost akumulacije kapitala, kao što je »apsolutna hiperprodukcija kapitala« koju je definisao Marx.²⁷

²⁷ Sledeći moju kritiku, David Yaffe je prestao da pogrešno upotrebljava tu Marxovu definiciju, koja se ne može direktno izvesti iz zakona tendencijskog pada profitne stope: vidi japansku verziju »The Marxian Theory of Crisis, Capital, and the State«, kod Itoh, Sakurai i Yamagushi (izd.). *The New Development of Western Marxian Economics*, Tokio, 1978. Russell Jacoby na sličan način pogrešno interpretira Grossmanna, tvrdeći da je Grossmann

Ostaju tri mogućnosti: osloniti se na neke proizvodljive posebne premise (kao u slučaju Grossmanna), kombinovati neke druge teorije krize (Preiser, Dobb i Mandel), ili pokazati samo apstraktnu potrebu ublažavanja zakona o tendencijskom padu profitne stope kroz krizu (Yaffe i Bullock).

Nasuprot tome, varijanta o oskudici radne snage u okviru teorije o višku kapitala čini se sposobnom da prevaziđe takve manjkavosti ili nekonzistentnosti i da pruži najveću nadu da će biti zadovoljeni svi uslovi za jednu osnovnu teoriju krize. Novije zapadne analize modela o padu profitne stope (Glynn, Sutcliffe, Rowthorn, Boddy, Crotty, Harrison) mogu iskoristiti ovaj model teorije krize kao osnovu za rad u posebnim područjima istraživanja. Međutim, ako se moć sindikata da kroz klasnu borbu smanje profitne stope uopšti kao osnovni činilac koji uzrokuje krizu, umesto Marxove hiperakumulacije kapitala u odnosu na radno stanovništvo, može postati teško da se objasni ciklični i akutni karakter krize. Osnovni princip ciklične krize trebalo bi pre razjasniti na empirijskoj osnovi sredine devetnaestog veka, kada sindikati još nisu bili u potpunosti ustanovljeni.

c. Osnovna protivrečnost kapitalizma i cilj socijalizma

Kako shvatamo temeljni uzrok kriza u osnovnoj teoriji blisko je povezano sa našim razumevanjem osnovne protivrečnosti kapitalističke proizvodnje. Sa stanovišta teorije o višku kapitala, teorija krize zbog viška robe pogrešno uzima posredničke činioce ili rezultate za uzroke krize.

Varijanta neravnoteže teorije krize smatra anarhični karakter kapitalističke proizvodnje njenom osnovnom protivrečnošću. Po tom gledištu, socijalizam figurira kao sistem koji prevazilazi ograničenja kapitalizma društve-

izveo »apsolutno opadanje« profita iz tog zakona, mada navodi Grossmannovu tvrdnju da »masa profita opada relativno« (upor. Jacoby, »The Politics of the Crisis Theory«, str. 35). Kao što sam rekao, ono što prema Grossmannu apsolutno opada jeste samo deo kapitalističke potrošnje, a ne celokupni profit, i to pod specifičnim uslovima. Anwar Shaikhova procena Grossmanna i njegovog modela teorije krize oslanja se, na žalost, na pogrešno tumačenje Jacobyja (upor. Shaikh, »An Introduction«, str. 236). Sve dok stopa viška vrednosti raste zajedno sa rastućim organskim sastavom kapitala, apsolutna masa viška vrednosti ili profita ne može opadati bez apsolutnog opadanja zaposlenosti. Međutim, zakon tendencijskog pada profitne stope po sebi, zbog rasta organskog sastava kapitala, ne podrazumeva nužno i opadanje zaposlenosti.

nom kontrolom neravnoteže među sektorima. Prema Hilferdingu, razvoj finansijskog kapitala sadrži u sebi i kretanje ka većoj kontroli u okviru kapitalizma, otkrivajući mogućnost za neki »organizovani kapitalizam«. Ovo gledište je sklono da ne vodi računa o drugim ključnim implikacijama socijalizma i socijalističkog pokreta.

Marksisti pristalice teorije o nedovoljnoj potrošnji kritikovali su ovo mišljenje i tvrdili da je ograničena potrošnja radničke klase u odnosu na sve veće proizvodne snage ono što čini osnovnu protivrečnost kapitalizma. Lenjinova definicija o »protivrečnosti između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog karaktera prisvajanja« mogla bi biti podvedena pod ovo gledište.²⁸

Zadatak socijalizma se tada vidi kao podruštvljavanje karaktera prisvajanja i povećanje potrošnje od strane masa. Takvo gledište teži da locira osnovnu protivrečnost pre u okviru distribucije nego u okviru proizvodnog procesa. Te probleme mogla bi da otkloni čak i jedna kejnzijanska politika, sve dok u središtu ostaju važnost redistribucije prihoda i efektivna tražnja. U stvari, neki teoretičari državnog monopola u kapitalizmu, kao što je K. Zieschank imali su povoljno mišljenje o mogućnosti efikasnosti kejnzijanske anticiklične i antikrizne politike.²⁹ Paul Baran i Paul Sweezy su se slagali, čini se, sa tim gledištem, mada je Sweezy izgleda promenio svoju poziciju od vremena objavljivanja *Monopolskog kapitala* (1966). Određena socijalistička politika ukidanja protivrečnosti nedovoljne potrošnje u »socijalističkim« zemljama mogla bi se ostvariti pod vlašću državne birokratije, ostavivši pri tom netaknutim celi niz oblika otuđenja u proizvodnom procesu i društvenom životu.

Teorija krize uzrokovane viškom kapitala podvrgla je kritici teoriju o višku robe i locirala osnovnu protivrečnost kapitalističke privrede u njenom proizvodnom procesu i u samom kapitalu. Nije, međutim, jasno šta bi bila socijalistička solucija u slučaju varijante o povećanom sastavu kapitala, pošto smanjivanje živog rada u odnosu na mrtvi rad, zajedno s usporavanjem tempa akumulacije količine rada, koja se u kapitalizmu izražava kroz tendencijski pad profitne stope, mora da ostane i da se nastavi čak i pošto kapitalistički način proizvodnje bude odbačen.

²⁸ V. I. Lenjin, »Karakterizacija ekonomskog romantizma«

²⁹ K. Zieschank, »Zu einigen theoretischen Problemen des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Westdeutschland«, *Jahrbuch des Institut für Wirtschaftswissenschaften*, tom 1 (1957).

Nasuprot tome, varijanta teorije krize zbog oskudice radne snage jasno ističe da je robni oblik radne snage bitna osnova kapitalističke proizvodnje i koren njene protivrečnosti. Neki marksisti upućuju kritiku da ovaj model teorije u suštini objašnjava pojavu kriza postojanjem radničke klase i njenim zahtevima za povećanjem nadnica. U stvari, sasvim suprotno: ova teorija naglašava da upravo kapital i njegova akumulacija stvaraju oskudicu radne snage i krize. Ova teorija takođe pokazuje kako je teško radnicima da održe neko značajnije povećanje vrednosti radne snage, kroz rast u v/s , što se može samo delimično ostvariti u poslednjoj fazi prosperiteta. Samo u toj fazi, kada je kapital hiperakumulisan, povećanje realnih nadnica može biti dovoljno da pokrene krizu; pod određenim okolnostima povećanje realnih nadnica može pomoći u ublažavanju efekata depresije. Osnovni cilj socijalizma treba stoga da bude napuštanje robnog oblika radne snage. Jednom kada neposredni proizvođači ponovo postanu subjekti a ne objekti proizvodnje, povećanje proizvodne moći moći će se prilagođavati broju radnika, a ne obrnuto. Ta promena bi svakako omogućila povećanje životnog standarda radničke klase i ukinula pogrešnu alokaciju radne snage koja postoji u kapitalizmu. Međutim, sve te promene i prilagođavanja moraju se smatrati posledicom ukidanja radne snage kao robe, što je krajnji i najviši oblik otuđenja eksploatisanih radnika, koji se može naći u klasnim društvima. Socijalizam mora biti »asocijacija slobodnih pojedinaca« (*Kapital*, I tom, str. 78. i 171), a ne društvo koje kontroliše i kojim upravlja državna birokratija.

Sve u svemu, mada je važno izbeći preveliko uprošćavanje, možemo videti da svaki model teorije krize omogućuje da se projektuje jedna specifična slika i koncepcija socijalizma, kao što jedan filmski negativ stvara posebnu pozitivnu fotografiju.

d. Relevantni teorijski delovi *Kapitala*

U dugoj istoriji marksističke teorije krize gotovo svi teoretičari koji su se zalagali za teoriju o višku robe koristili su i pokušavali da prošire sheme reprodukcije date u *Kapitalu*. Sve od vremena Tuganove rasprave glavna briga ove struje teorije krize bila je da se pokaže kako i zašto se mogu prekinuti uslovi ravnoteže u shemi reprodukcije. Međutim, pošto se neravnoteža koja se može javiti u shemi reprodukcije kao rezultat anarhičnog kretanja kapitala može takođe i ukloniti kroz

anarhično delovanje procesa akumulacije kapitala, pod uslovom da se ovaj nastavi kao celina, te sheme mogu samo da pokažu da je kriza mogućna.

Ako osnovna teorija krize treba da dokaže logičku neizbežnost, a ne samo mogućnost krize, sheme reprodukcije ne bi smele u principu da se prekrajaju kako bi zadovoljile taj uslov. Kao što nas je Mandel nedavno podsetio, sledeći Rosdolskog, »funkcija shema reprodukcije je stoga da dokažu da je kapitalistički način proizvodnje uopšte mogućan.«³⁰ Uno je takođe ukazao već 1932. godine da je zadatak shema reprodukcije da pokažu kako se osnovni proces kapitalističke proizvodnje može formulisati pod uslovima koji su svojstveni društvenoj materijalnoj bazi koja je opšta za sva društva. Stoga sheme reprodukcije »nikad ne mogu objasniti nužnost krize u tom smislu da kapitalistička proizvodnja ima barijeru u samom kapitalu.«³¹

U stvari, sheme reprodukcije pretpostavljaju da radne snage uvek ima dovoljno i ne bave se kapitalističkim mehanizmom kojim se kroz akumulaciju kapitala reprodukcije neophodan broj prodavaca radne snage. Ako uporedimo teoriju akumulacije kapitala u prvom tomu *Kapitala* i teoriju shema reprodukcije u drugom, videćemo da se prva doista bavi tim specifičnim svojstvom u procesu reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje.

Čini se da široko rasprostranjeno pogrešno shvatanje da sheme reprodukcije mogu obuhvatiti celokupni proces kapitalističke reprodukcije prevladuje među marksističkim teoretičarima koji zastupaju teoriju o višku robe. Ta pogrešna koncepcija o ograničenjima shema reprodukcije bila je glavni izvor kako popularnosti, tako i konstantnog neuspeha teorije o višku robe.

Čak je i teorija o višku kapitala bila pod uticajem toga trenda, pa su i Bauer i Grossmann formulisali svoja izučavanja na osnovu shema reprodukcije. Nedavno napuštanje shema reprodukcije od strane teoretičara koji se zalažu za teoriju o višku kapitala mora se sagledati kao pozitivan korak. Pravi naglasak je, kao što je to istakao Sweezy, da se pogleda u pravcu teorije akumulacije kapitala. Ako ispitamo način na koji deluje filmski kapital da bi sprečio promenu u metodima proizvodnje, logička nužnost »apsolutne hiperprodukcije kapitala« postaje sasvim očigledna. Mada je poglavlje u III tomu

³⁰ Mandel, *Late Capitalism*, str. 25.

³¹ Kozo Uno, »A Basic Consideration on the Theory of the Reproduction Scheme«, *Chuo-Koron*, novembar 1932; vidi takođe kod Uno, *Studies in Capital*, Tokio, 1949, str. 134.

Kapitala u kojem se uvodi taj koncept nazvano »Razvijanje unutrašnjih protivrečnosti zakona«, pažljivo čitanje će otkriti da su njegovi logički sadržaji u najvećoj mjeri uzeti ne iz samog zakona, već iz procesa akumulacije kapitala, koja je u osnovi tog zakona. Mogućno je da je naslov ovog poglavlja umnogome uticao na teoriju krize zasnovanu na rastućem sastavu kapitala, posebno uz dodatno iskušenje koje nudi izlaganje teorije profita u *Grundrisse*, koje je postalo opštepristupačno novijim teoretičarima.

Uz sve ovo, veoma su važna Marxova istraživanja kreditnog sistema u V delu III toma *Kapitala*. Akutni i opšti karakter cikličnih kriza nije moguće objasniti bez analize delovanja kreditnog sistema. Probni kamen za prosuđivanje ispravnosti teorija krize trebalo bi da bude njihova sposobnost da u sebe sistematski integrišu Marxove doprinose u oblasti teorije kredita. Hilferding i, u novije vreme, Bullock i Yaffe predstavljaju izuzetke u zapadnoj literaturi kad je reč o ovom aspektu.³² Međutim, njihov tretman kreditnih odnosa još uvek funkcioniše više kao dodatak njihovim teorijama krize, a pri tom je donekle nejasan u pogledu odgovaranja istorijske osnove apstrahovanja. Moje gledište, zasnovano na Unovom radu, jeste da je potrebno osloniti se kako na teoriju o višku kapitala u užem smislu, tako i na odgovarajuću empirijsku osnovu apstrahovanja koju je Marx koristio — sredina devetnaestog veka — da bi se razjasnila osnovna teorija strukture i delovanja kreditnog sistema u procesu redovnih industrijskih ciklusa.

III Metamorfoze krize

a) Prikladnost višezročnog pristupa

Jedan broj marksističkih teoretičara prihvatio je višezročni pristup, pokušavajući da kombinuje različite modele teorije krize. Kautsky, Preiser, Dobb i Mandel predstavnici su te struje, mada se Kautsky bitno razlikuje od ostale trojice. Dva se glavna razloga nameću kao objašnjenje zašto se taj pristup stalno iznova javlja u istoriji marksističke teorije krize. Prvo, Marxova sopstvena teorija krize sadržavala je više različitih gledišta od kojih je svako izgledalo nedovoljno da dokaže logičku nužnost kriza. Drugo, čini se da istorija samog kapitalizma pokazuje raznolike modele krize.

³² Hilferding, *Das Finanzkapital*; Bullock i Yaffe, »Inflation, the Crisis, and the Postwar Boom«.

Ja, međutim, nisam ubeđen u to. Ako marksisti žele da krenu dalje od jedne samo interpretativne pozicije ka jednoj kreativnijoj poziciji, oni treba najpre da pokušaju da istraže koja je teorija u Marxovim teorijama krize najtačnija i najkonzistentnija, a potom da izaberu najbolji pristup i pokušaju da je upotpune. Ako je svaka od tih teorija neadekvatna na svoj način, kako može njihova kombinacija u jednom višezročnom pristupu da na zadovoljavajući način dokaže nužnost kriza? A ako se odlučujući čimilac u obrascu krize prepušta različitim istorijskim okolnostima, osnovna teorija političke ekonomije i dalje mora da objasni kako će autonomna akumulacija kapitala ponavljati slične obrasce industrijskih ciklusa s periodičnim krizama. Tipična ciklična kriza između 1820-tih i 1860-tih se doista ponovila po vrlo sličnom obrascu, mada je svaki put bila praćena posebnim istorijskim okolnostima.

Možemo stoga izvući jasan glavni pristup cikličnih kriza iz Marxovog istorijskog perioda. Takav osnovni princip je nezamenljiv za analizu različitih svojstava koja su karakterisala istorijske metamorfoze kriza. Zahvaljujući bar delimično konfuziji u nivoima istraživanja između osnovne teorije i neposredne analize, pristalice višezročnog pristupa obrađuju različite istorijske periode kapitalističkog razvoja direktno i simultano, sastavljanjem jedne apstraktne teorijske kutije za alat, u kojoj se nalazi i jedan broj mogućih modela.

Čak i pri izučavanjima aktuelnih kriza ne bi trebalo koristiti različite modele teorije krize na višezročni način. Istorijske analize kriza koje se preduzimaju u okviru višezročnog pristupa sklone su fragmentarnosti i nedostaje im dijalektičko jedinstvo. Jedan kratak pregled glavnih karakteristika metamorfoza kroz koje prolaze krize pokazaće mogućnost jedinstvenijeg pristupa aktuelnim empirijskim analizama sa stanovišta naše sopstvene osnovne teorije krize.

b) Tipična ciklična kriza³³

U fazi liberalizma vodeći kapital bio je britanski industrijski kapital, koncentrisan oko industrije pamuka. Akumulacija kapitala na tom stupnju fluktuirala je u

³³ Ovaj odeljak se uglavnom oslanja na Tadao Kawakami, *The World Market and Crisis*, Tokio, 1971. i na Koichiro Suzuki (izd.), *Studies in the History of Crisis*, Tokio, 1974. u pogledu empirijskog istraživanja za taj period.

tipičnim ciklusima sa trajanjem od gotovo tačno deset godina: krize su se javljale prvo 1825, potom 1836, 1847, 1857. i 1866. godine. Ti ciklusi ne samo da su pokazali sličnu periodičnost, već su takođe ponavljali i isti tok. Veliku, prosperitetnu ekspanziju, sledile su u poslednjoj fazi velike trgovačke špekulacije, koje su vodile u akutnu krizu; ova kriza je u sebi sadržavala trojstvo trgovačke krize, novčane (ili kreditne) krize i industrijske krize. Potom je sledila depresija, koja je trajala tri ili četiri godine, primoravajući kapitaliste koji su se još uvek bavili tim poslom da potpuno obnove svoje metode proizvodnje.

Taj ciklus prosperiteta, krize i depresije nije bio samo neko domaće kretanje britanskog kapitalizma. Hiperakumulacija britanskog industrijskog kapitala javljala se ne samo u odnosu prema tržištu radne snage, već takođe i prema neelastičnoj ponudi sirovina i prehrambenih proizvoda iz inostranstva. Centralna industrija pamuka uvek je trpela u poslednjoj fazi prosperiteta od povećanja cena pamuka i nadnica. Profitna stopa počinjala bi da pada: potom bi se raširilo masovno špekulantsko gomilanje akcija u nadi da se stekne dobit od povećanja tržišnih cena sirovog pamuka, proizvoda od pamuka i žita. U takvim trgovačkim špekulacijama bili su posebno aktivni trgovci na veliko, koristeći elastičnu ekspanziju kreditnog sistema. Međutim, taj neravnomeran špekulantski razvoj, zajedno sa opadanjem profitne stope, ograničavao je, smanjivao prvo trgovačke a potom i bankarske kredite. Kamatna stopa morala je da poraste. Spoljašnji, a potom i unutrašnji odliv zlatnih rezervi iz Engleske banke, u isto vreme je odražavao i oštro pojačavao sužavanje novčanog tržišta.

Pod tim okolnostima neuspesi velikih špekulanata postali su neizbežni i obično su bili uvod u zajednički slom tržišta robe i tržišta novca, što je paralisalo kapitalističku reprodukciju. Na isti način na koji se javljala hiperakumulacija kapitala u odnosu prema poljoprivrednim proizvodima iz inostranstva — preterane trgovačke špekulacije i ekspanzija kredita, kao i njihov uzastopni slom, takođe su se širili na svetsko tržište, ne ograničavajući se na domaće britansko tržište. Međutim, fluktuacije cena i kreditni sistem na svetskom tržištu nisu bili nezavisni, već potpuno određeni akumulacijom britanskog industrijskog kapitala. Posmatrani kroz unutrašnju logiku britanskog kapitalizma, oblici međunarodne trgovine i finansija nisu bili inkompatibilni s unutrašnjim privrednim poretком: oni su prosto imali jedan

kvantitativni efekat na amplitudu ciklusa akumulacije britanskog kapitala u tom periodu. Stoga je moguće apstrahovati princip cikličnih kriza kao potpuno određujući princip kretanja kapitalističkog društva, bez eksplisitivnih referenci na neposredne međunarodne odnose.

Izgradnja železnica, čiji je razvoj bio povezan s ulogom tržišta kapitala, budući uglavnom ograničena na Britaniju do 1840-tih godina i proširivši se posle 1850-tih godina i na inostranstvo, imala je takođe svoj uticaj na karakter kriza. Železnice su, međutim, ostale prevashodno samo pojačivač, dok je britanska industrija pamuka dominirala tokom industrijskih ciklusa.

Ciklične krize bile su najvidljivija manifestacija unutrašnje protivrečnosti kapitalizma u njegovoj liberalnoj fazi. Teorija dugog talasa, koju je nedavno izneo Mandel u knjizi *Pozni kapitalizam*, ne treba da zamagli jedinstvenu prirodu te faze, s njenim karakterističnim cikličnim krizama. Na teorije dugog talasa bi trebalo pre gledati kao na pokušaje da se uopšte istorijska iskustva iz velikih kriza s kraja prošlog veka i u 1930-tim godinama. Ja veoma sumnjam da se one mogu potvrditi kao sastavni elementi Marxove osnovne teorije krize.

c. Velika depresija³⁴

Počev od 1860-tih i konačno u 1870-tim godinama desila se promena u strukturi akumulacije kapitala koja je bila odlučujuća za obrazac industrijskih ciklusa: britanska pamučna industrija stekla je tehničku zrelost, tako da je prestala da ima središnju ulogu u industrijskim ciklusima. Nove dominantne načine akumulacije trebalo je tražiti u britanskim prekomorskim investicijama, u izgradnji železnica u inostranstvu i u industriji gvožđa i čelika povezanoj s njom. Akumulacija kapitala za izgradnju železnica na Kontinentu i u Sjedinjenim Državama rasla je početkom 1870-tih godina brže od tržišta radne snage i proizvodnih kapaciteta uglja i gvožđa. Oštro povećanje troškova zaustavilo je izgradnju mnogih planiranih železničkih linija. Širenje špekulacija na tržištima kapitala, koje je nastalo da bi se mogla finansirati izgradnja železnica, dovelo je do sloma 1873. godine, prouzrokujući oštru novčanu krizu u Austriji, Sjedinjenim Državama i Nemačkoj, gde su banke bile neposred-

³⁴ Makoto Itoh, »The Great Depression — Centering in Great Britain« u Koichiro Suzuki (izd.), *Studies in Imperialism*, Tokio, 1964. pruža empirijsku osnovu ovog odeljka.

no umešane u finansiranje tržišta kapitala i izgradnje železnica. Međutim, krajnja ograničenost londonskog finansijskog tržišta, koja je stvorila velike teškoće inostranim finansijskim centrima, omogućila je ovog puta Engleskoj da izbegne oštru novčanu (kreditnu) krizu. Prihodi od izvezenog kapitala iz inostranstva ublažili su kritičnu oskudicu zajmavnog kapitala u Londonu. Uz to, britanske banke nisu bile neposredno angažovane u dugoročnim zajmovima za izgradnju železnica ili na prekomorskim tržištima kapitala, već su se koncentrisale na svoju ulogu tržišta kratkoročnih menica u finansijskom središtu svetske trgovine.

U ovoj krizi veliki deo fiksnog kapitala u britanskoj industriji prošao je bez znatne štete. Viškovi kapitala u obliku viška kapaciteta primorali su industrijski kapital na žestoku uzajamnu konkurenciju. Teškoće pri amortizovanju i zameni viška fiksnog kapitala, posebno u teškoj industriji, učinile su da kriza bude dugotrajnija, čemu je doprinelo i postojanje dugoročnih investicija za novu opremu kroz akcionarska društva. Produžena kriza u akumulaciji kapitala toliko se produbila da je rast produktivnosti u britanskoj industriji potpuno stagnirao u toku 1880-tih godina, a britanska industrija je počela da gubi svoju vodeću poziciju. Po mom mišljenju, ove teškoće u akumulaciji kapitala predstavljaju suštinu velike krize između 1873. i 1896. godine. Britanija je još uvek imala nadmoćan udeo u svetskoj trgovini industrijskim proizvodima i zauzimala vodeću poziciju u tehnologiji, mada je njena stagnacija bila uzrok što je ona tu poziciju izgubila krajem tog perioda.³⁵

Zbog produženog kriznog stanja u industrijskoj proizvodnji bilo je teško ublažiti krizu i u evropskoj poljoprivredi. Oporavci su bili slabašni, kako na početku tako i na kraju 1880-tih godina, i imali su od početka neravnomeran i špekulantski karakter; svaki se završio krizama 1882. i 1890. godine. Mada su se te krize naizgled slagale s teorijom o višku robe, važno je da se uoči da je postojanje hroničnog viška kapitala u centralnim industrijskim granama i na finansijskim tržištima određivalo prirodu tih oporavaka i kriza koje su sledile. Unutrašnje protivrečnosti kapitalističke proizvodnje nisu se više mogle razrešiti kroz ciklične privredne krize, već

³⁵ Britanski udeo u izvozu industrijskih proizvoda u svetu bio je 37,1 procenata 1883. godine i 35,8 procenata 1890. godine. On je bio nešto veći ili gotovo isti kao ukupni udeo Nemačke, Francuske i Sjedinjenih Država. Vidi W. A. Lewis, »International Competition in Manufactures«, *American Economic Review*, maj 1957, str. 579.

su poprimile oblik *hroničnog* postojanja viška kapitala.³⁶ To je bila promena u substrukтури, koja je dovela do preokreta od privredne politike liberalizma ka ekspanzionističkoj politici kolonijalizma, uz zavođenje protekcionizma (izuzev u Britaniji).

Značajno je da se metamorfoza industrijskih ciklusa, koju je uzrokovao rast fiksnog kapitala, javila pre uspostavljanja monopolističkog finansijskog kapitala, koji se sam učvrstio tek po završetku stoleća. U stvari, ta metamorfoza je učinila nužnim rast monopolističkog finansijskog kapitala, kao i promenu glavnih pravaca privrednih politika, a ne obrnuto.

U trenutku kada su proizvodne snage u teškoj industriji Sjedinjenih Američkih Država i Nemačke uhvatile korak s britanskim, a potom ih i pretekle, rast kapitalizma u SAD i Nemačkoj bio je u stanju da prevaziđe krizni uticaj stagnantne britanske privrede i okonča veliku depresiju. Britanske industrije su se takođe postepeno prebacile na proizvodnju višeg stepena ili specijalnih proizvoda, da bi se suočile sa novom situacijom na svetskom tržištu. Povećanje proizvodnje zlata i razvoj južnoafričke industrije zlata imali su tendenciju podizanja nivoa cena robe, čime su dalje stimulisali kapitalističku akumulaciju.

Međutim, sve to nije bitno razrešilo teškoće vezane za postojanje dugoročnog fiksnog kapitala. Hronična tendencija stvaranja viška kapitala, kako u obliku viška proizvodnih kapaciteta, tako i u obliku suvišnog novčanog kapitala, stalno se reprodukovala s različitim karakteristikama, čak i posle velike depresije. Monopolistička organizacija finansijskog kapitala, koja se formirala u industrijskom centru da bi izbegla opšte teškoće ove tendencije stvaranja viška kapitala, u stvari ih je, s jedne strane, pojačavala, dok je, s druge, prebacivala te teškoće u nemonopolističke sektore. Takve okolnosti su neizbežno vodile ka snažnom napretku nacionalne imperijalističke trgovine i privredne politike, što je kulminiralo u prvom svetskom ratu.

Po mom mišljenju, koje se u toj tački razlikuje od Unove teorije, verovatno je moguće formulisati jedan

³⁶ Ovaj osnovni teorijski princip već obuhvata mogućnost da bi teškoće u pogledu viška fiksnog kapitala, koji se javlja zajedno s fenomenima neravnoteže i nedovoljne potrošnje, mogle predstavljati bitni faktor koji koči akumulaciju kapitala u toku faze depresije. Ta se teškoća, međutim, stalno prevazilazi kroz potpuno obnavljanje fiksnog kapitala u glavnim industrijskim granama u tipičnim industrijskim ciklusima. U ovom periodu, međutim, teškoća te faze depresije se povećala i postala trajna.

osnovni princip metamorfoza industrijskih ciklusa koje uzrokuje povećanje fiksnog kapitala. Najfundamentalnije promene koje treba razjasniti u jednom takvom principu jesu hronično postojanje viška kapitala, neravnomeran i špekulantski karakter faza prosperiteta koje mu slede i nesposobnost krize da razreši strukturalne teškoće kako bi došlo do potpunog oporavka.

Međutim, iako se princip metamorfoza industrijskih ciklusa može formulisati, on mora biti apstraktniji od principa tipičnih redovnih industrijskih ciklusa koji se izvlače iz liberalne faze. To je stoga što se industrijski ciklusi koji se zasnivaju na hroničnom višku kapitala ne mogu ponavljati u jednom stabilnom, redovnom nizu, nasuprot prethodnih tipičnih ciklusa. Početni faktori oporavka i prosperiteta najčešće su spoljašnji u odnosu na centralne industrije, te se stoga direktni uzroci prosperiteta i elementa njegovog rušenja razlikuju od perioda do perioda. Te istorijske promene u konkretnim fazama industrijskih ciklusa trebalo bi izučavati kako na nivou teorije faza, tako i na nivou konkretnije empirijske analize. Po mom mišljenju, teorija o višku kapitala, kako sam je ja formulisao, sasvim je efikasna kao osnovni princip na osnovu kojeg se mogu izučavati te istorijske promene i njihova međusobna povezanost, počev sa već opisanom velikom depresijom.

d) Velika kriza³⁷

Čini se da se velika kriza, koja je počela u jesen 1929. godine, ne pokorava varijanti o oskudici radne snage teorije o višku kapitala. Tokom 1920-tih godina evropski kapitalizam, pa čak i kapitalizam SAD, karakteriše visok nivo nezaposlenosti. U skladu s tim, stagnirala je visina nadnica. Velika poljoprivredna proizvodnja izvan Evrope za vreme prvog svetskog rata našla se sa viškom proizvodnje kada se evropska poljoprivredna proizvodnja oporavljala. Nevolje poljoprivrede širile su se u svetskoj privredi od početka 1920-tih godina. Uz to je kapitalistički svet izgubio i rusko tržište. Akumulacija je, posebno u industrijskom kapitalu, imala tendenciju stagniranja.

Sve te karakteristike pre 1929. godine činilo se da su u skladu s varijantom o nedovoljnoj potrošnji ili neravnoteži teorije viška robe. Međutim, iza spoljašnje ne-

³⁷ U ovom odeljku oslanjam se uglavnom na Yoshiro Tamanoi (izd.), *Studies in the Great Crisis in the United States*, Tokio, 1965.

ravnoteže između ponude i tražnje raznih robnih proizvoda postojale su mnogo fundamentalnije teškoće u akumulaciji kapitala u centralnim industrijama i finansijskim tržištima. U aktuelnim okolnostima toga perioda teškoće u akumulaciji kapitala, koje su na kraju dovele do velike krize, bile su duboko povezane s ishodom prvog svetskog rata.

Proizvodni kapaciteti teških industrija, koji su bili potpuno iskorišćeni i koji su se veoma proširili za vreme rata, pojavili su se po završetku rata kao višak fiksnog kapitala. U slučaju privrede SAD taj višak kapitala, kao u industriji čelika, bio je donekle apsorbovan od strane automobilske industrije i bum u građevinarstvu. Razvoj automobilske industrije i bum u građevinarstvu omogućila je mobilizacija povećane novčane imovine koju su za vreme rata stekle razne društvene klase. Međutim, rast proizvodnje automobila i bum u građevinarstvu nisu još uvek bili dovoljni da omoguće punu iskorišćenost fiksnog kapitala u bazičnim teškim industrijama. Rezultat je bio ponovno jačanje monopolističkog ponašanja finansijskog kapitala; u slučaju industrije čelika, konkurencija cena koju je uzrokovalo novo tržište bila je okončana već do 1924. godine. To je uticalo na automobilsku industriju koja je bila u novom zamahu, pa su cene kola u stvari skočile umesto da se smanje sa povećanom proizvodnjom u kasnim 1920-tim godinama.

Monopolistička kontrola tržišta pogoršala je teško breme viška fiksnog kapitala ograničavanjem nivoa proizvodnje, te su, sledstveno tome, od sredine 1920-tih godina počele da stagniraju industrijske investicije u fabrike i opremu. To je, sa svoje strane, otežalo napore da se ublaže nezaposlenost i teškoće u poljoprivredi. U međuvremenu, onaj novčani imetak koji su čak i radnici i farmeri uspeali da steknu za vreme i neposredno posle rata sve se više koncentrisao kod viših slojeva kapitalističke klase, postajući višak novčanog kapitala. U to vreme bilo je malo mogućnosti za izvoz američkog viška novčanog kapitala u zemlje u razvoju, pošto je, s jedne strane, i sama svetska poljoprivreda bila u teškoj krizi, a nije bilo, s druge strane, ni efikasnih političkih sredstava da se kapital SAD navede na izvoz u poljoprivredne zemlje.

Kako nije bilo moguće da ga apsorbuju domaće proizvodne investicije, deo američkog viška novčanog kapitala bio je izvezen u Nemačku, pošto je prethodno oštra posleratna inflacija stavljena pod kontrolu. Nemačka je uz to morala da apsorbuje američki kapital pri višim kamatnim stopama od uobičajenih, da bi mogla da

obezbedi otplatu reparacija, uglavnom u Francuskoj i Velikoj Britaniji. Taj teret reparacija i odgovarajući visok nivo kamata bili su glavne prepreke za privredni oporavak i rast nemačkog kapitalizma. Međutim, ni zemljama primaocima nije išlo mnogo bolje. I one su morale da isplaćuju svoje ratne dugove, najviše Sjedinjenim Državama. U slučaju Velike Britanije, predratni paritet zlata i funte je ponovo bio uspostavljen u interesu finansijera, doprinoseći stagnaciji industrije povećanjem cena britanskog izvoza, a potom čineći nužnim veće kamatne stope da bi se privukli kratkoročni zajmovi iz inostranstva radi uravnoteženja britanskog međunarodnog bilansa. Ti faktori su pojačali restrikciju proizvodnih investicija koja je već postojala zahvaljujući višku fiksnog kapitala i monopolističkoj organizaciji finansijskog kapitala u Evropi toga doba. Pod takvim okolnostima američki izvoz kapitala u Evropu nije bio vrlo efikasan u aktiviranju sveže akumulacije industrijskog kapitala, ili u potpomaganju ekspanzije.

Kroz taj lanac plaćanja ratnih reparacija i dugova, izvoz američkog kapitala je u stvari služio da se reprodukuje postojeći višak novčanog kapitala u jednom međunarodnom kruženju, s tokovima koji su vodili natrag u Sjedinjene Države. Višak američkog novčanog kapitala takođe je korišćen na domaćem tržištu radi podrške manje-više spekulantskom građevinskom bumu kroz obezbeđivanje hipotekarnih zajmova; potom se on krajem 1920-tih godina sve više koncentrisao na novčanom tržištu, kada je američki finansijski kapital izazvao drugi pokret koncentracije koji je apsorbovao veliki deo viška novčane aktive. Špekulantski razvoj u poslednjoj fazi prosperiteta uzeo je ovaj put izrazito finansijsku formu kroz špekulacije na berzama. Centralizacija novčanog kapitala na njujorškom tržištu novca imala je tendenciju da preseče izvoz američkog kapitala u Nemačku i prekine lanac međunarodnih novčanih plaćanja koji je bio karakterističan za relativnu stabilnost u 1920-tim godinama. Od kraja 1928. godine kratkoročne kamatne stope su skočile na svim centralnim finansijskim tržištima sveta, ograničavajući time dalje kapitalističku industrijsku aktivnost. U Sjedinjenim Državama je rast kamatnih stopa posebno pogodio kapitalističke poslove u oblasti dugoročnog građevinarstva i špekulacija na tržištu kapitala u njihovim poslednjim fazama razvoja.

Slom špekulacija na njujorškoj berzi, koji je počeo u jesen 1929. godine, rezultirao je akutnom finansijskom krizom. Pad cena akcija i nekretnina proizveo je talase bankrotstava i učestale navale na banke. Da bi se obez-

bedila neophodna sredstva plaćanja, vršena je prodaja nemonopolističkih robnih proizvoda po smanjenim cenama. Slom finansijskih tržišta i takva robna tržišta smanjila su, u međusobnoj reakciji, efektivnu tražnju i opseg proizvodnje. Nasuprot tome, cene monopolističkih proizvoda nisu se značajno smanjile, što je bilo u funkciji činjenice da su monopoli uveliko smanjili proizvodnju, kako bi održali monopolističke cene. Američki monopolistički kapital, nemajući pred sobom snažne sindikate, mogao je to učiniti prilično lako drastičnim smanjivanjem broja zaposlenih. Opšta hiperprodukcija robe postala je izrazita pošto su drastično opale zarade radnika i farmera, uporedo sa sužavanjem kapitalističke reprodukcije.

Pošto su finansijske transakcije evropskih zemalja bile veoma zavisne od američkih zajmova i izvoza kapitala, finansijska kriza SAD razorila je međunarodni monetarni i finansijski sistem, koji je bio suštinski deo relativne stabilnosti u 1920-tim godinama. Paralizom finansijskih centara, evropske kapitalističke zemlje bile su takođe gurnute u duboku krizu, sličnu onoj u Sjedinjenim Državama. Poljoprivredna kriza u perifernim zemljama svetske privrede oštro se pogoršala. Međunarodni monetarni sistem zlatnog standarda nije se više mogao održati: sa njegovim padom, veće kapitalističke zemlje okrenule su se ka blokovskim privredama, pri čemu je svaka ključna valuta imala odgovarajuću teritoriju kao svoje tržište. Istorijska nužnost drugog svetskog rata imala je neposredne korene u razvoju takvih antagonističkih blokovskih privreda koje je stvorila velika kriza.

Tako je iza privredne neuravnoteženosti ponude i tražnje robnih proizvoda bitno uočiti višak kapitala koji je rastao u toku 1920-tih godina kako u obliku viška fiksnog kapitala, osnaženog aktivnošću monopolističkog kapitala, tako i viška novčanog kapitala, posebno u Sjedinjenim Državama. Suvišni novčani kapital, stvarni kapital i ponuda radne snage ne mogu biti organski povezani u tom periodu, kao što se to dešavalo kroz fundamentalna obnavljanja fiksnog kapitala u tipičnim industrijskim ciklusima iz sredine devetnaestog veka, i kao što će se to desiti kroz političko-vojne izdatke SAD posle drugog svetskog rata. Pošto nije mogao da se apsorbuje kroz povećanje proizvodnje, višak novčanog kapitala bio je iskorišćen za špekulantske hipotekarne zajmove i špekulantske operacije na tržištu kapitala, igrajući tako važnu ulogu u oblikovanju akutne krize. U poređenju s tipičnim cikličnim krizama, ili s početkom prethodne velike krize, ili čak s procesom nedavne svetske krize, koju ću razmotriti u sledećem eseju, velika kriza

posle 1929. godine ne može se lako objasniti direktnom primenom varijante o oskudici radne snage kako je obrazlaže teorija krize zbog viška kapitala. Međutim, ako smo fleksibilni prilikom korišćenja ovog modela teorije krize kao osnovnog principa, i ako uključimo njen tretman perioda depresije, akumulacije novčanog kapitala i stvarnog kapitala, možemo stići do razumevanja istorijske neizbežnosti i specifičnog karaktera velike krize u njenim konkretnim uslovima. Takvu elastičnu primenu naše osnovne teorije ne treba izjednačavati s višezročnim pristupom, gde se svaki faktor najčešće posmatra manje-više nezavisno i nepristupačno za sistematsku unifikaciju u okviru jednog osnovnog principa ili u aktuelnoj istorijskoj analizi. Životnost teorije o višku kapitala mora se takođe procenjivati i kroz konkretnu analizu nedavne privredne krize svetskog kapitalizma.

(Makoto Itoh, »Marxist Theories of Crisis«, u: *Value and Crisis*, Pluto Press, New York, 1980, str. 119—149)

Preveo Petar Ignjatović

Giovanni Arrighi

KA JEDNOJ TEORIJI KAPITALISTIČKE KRIZE

Istorija kapitalizma nam pokazuje da periodično pojavljivanje kriza nije funkcija snage ili borbenosti radničke klase, »grešaka« u upravljanju privredom, ili čak »parazitizma« u društvu.¹ Ta tendencija ka krizi je neraskidivo povezana s postojanjem samog kapitalizma. Ona je rezultat protivrečnosti između cilja kapitalističke akumulacije (valorizacija kapitala i prisvajanje viška vrednosti od strane kapitala) i sredstava pomoću kojih se taj cilj ostvaruje (rast društvene produktivnosti i razvoj društvenog karaktera proizvodnje). Društvena produktivnost se neprestano povećava kroz mehanizaciju, podelu i reorganizaciju rada, ali ne da bi se zadovoljile potrebe proizvođača, već da bi se povećao udeo u društvenom proizvodu koji odlazi kapitalu umesto da pripadne proizvođačima. Taj proces ima protivrečan efekat na sposobnost društva da troši i proizvodi. Dok proizvodnja (čiji rast zavisi prevashodno od udela u društvenom proizvodu koji odlazi kapitalistima i transformiše se u sredstva za proizvodnju) ima tendenciju porasta, potrošnja (čiji rast zavisi pre svega od udela u društvenom proizvodu koji odlazi radnicima i koji se transformiše u neophodna potrošna dobra) ima tendenciju smanjivanja.

¹ Ovaj članak je skraćena verzija studije koja je pod naslovom »Una nuova crisi generale« svojevremeno objavljena u *Rassegna Comunista*, br. 2, 3, 4 i 7, Milano, 1972.

Kriza i akumulacija kapitala

Roba proizvedena korišćenjem sredstava za proizvodnju u koja je investiran kapital je, dakle, uvek u opasnosti da ne bude prodana, zbog sužene osnovne potrošnje u kapitalizmu. Iz toga proizlaze takozvane *krize realizacije*. Višak vrednosti koji rad proizvodi i inkorporiše u robi ne realizuje se — drugim rečima, ne stvara profit — zato što deo robe o kojoj je reč ili ostaje neprodat ili se može prodati po tako niskim cenama da se potencijalni profit smanjuje ili potire. U tom slučaju kriza se javlja stoga što je stepen eksploatacije (odnos između društvenog proizvoda koji prisvajaju kapital i dela koji zadržavaju radnici) »isuviše visok« da bi doživio realizaciju viška vrednosti.

Ako, s druge strane, iz bilo kojeg razloga stepen eksploatacije ne raste i ostaje nepromenjen (ili čak opada), akumulacija više nema tendenciju porasta na osnovu preteranog sužavanja potrošnje, jer prihvodi radnika rastu ukorak s produktivnošću. U tom slučaju, akumulacija raste shodno granicama koje nameće *opadanje profitne stope* (odnos profita prema investiranom kapitalu). Postojani (ili opadajući) udeo u društvenom proizvodu nedovoljan je, pri nepromenjenoj stopi, da obezbedi dobit za sve veću masu kapitala koju kapitalista mora da investira po jedinici proizvoda. Ako eksploatacija ostaje nepromenjena (ili opada), profitna stopa opada s intenzitetom učešća kapitala u proizvodnji.² Otuda se javlja tendencija smanjivanja akumulacije, jer kapitalisti ne stiču dobit koju očekuju iz svojih investicija. U tom slučaju kriza nastaje zbog toga što je stepen eksploatacije »isuviše nizak« za »adekvatnu« naknadu za kapital.

U oba slučaja kriza se manifestuje kao pad profitne stope i hiperprodukcija robe: u prvom slučaju (stepen eksploatacije »isuviše visok«) profitna stopa pada stoga što postoji hiperprodukcija robe, i višak vrednosti ne može da se potpuno transformiše u profite; u drugom

² Ako se 100 jedinica proizvoda podele na 50 jedinica nadnica i 50 profita, profitna stopa biće $10\% \left(\frac{50}{500} \times 100 \right)$ ako je 500 jedinica kapitala angažovano da se on proizvede; ali ako je angažovano 600 jedinica da se on proizvede, profitna stopa će biti samo $8,3\% \left(\frac{50}{600} \times 100 \right)$. Ako profitna stopa treba da ostane konstantna pri 10% , stepen eksploatacije mora se popeti sa $100\% \left(\frac{40}{50} \times 100 \right)$ na $150\% \left(\frac{50}{60} \times 100 \right)$.

slučaju (stepen eksploatacije »isuviše nizak«) postoji hiperprodukcija stoga što pad profitne stope dovodi do smanjene tražnje za sredstvima za proizvodnju. Uprkos toj prividnoj sličnosti, postoji jedna važna razlika između te dve situacije. U prvom slučaju, hiperprodukcija (i pad profitne stope) je veća u sektorima koji proizvode potrošna dobra (dobra koja troši radnička klasa), kao i sredstva za proizvodnju potrebna da se načine ta dobra. Kapital stoga teži da emigrira iz tih sektora, a društveni proizvod završava tako što sadrži manju količinu tih dobara i veći udeo dobara koja troše buržoazija i neproizvodni društveni slojevi. U drugom slučaju, dešava se suprotno. Drugim rečima, kriza će se javiti kako pri stepenu eksploatacije koji je »isuviše visok«, tako i pri onom koji je »isuviše nizak«. Ali, konačni rezultat krize u svakom od tih slučajeva je različit. U prvom slučaju, njegovu težinu osetiće radnička klasa; u drugom, nju će osetiti kapital i neproizvodni društveni slojevi. Važno je analizovati faktore koji određuju stepen eksploatacije — ne da bi se otkrio uzrok kriza, već ko će platiti njihov ceh.

Kriza i koncentracija kapitala

Stepen eksploatacije posebno zavisi od odnosa snaga između rada i kapitala. Jedan od primarnih faktora koji određuju taj odnos snaga jeste stepen koncentracije kapitala. Najamni radnici, i kada prodaju svoju radnu snagu, i kada kupuju ono što im je potrebno za njihovu egzistenciju, suočavaju se s klasom koja — pomoću svog monopola nad sredstvima za proizvodnju — opšti s njima sa pozicije sile. Pri svemu tome, tu poziciju sile potkopava delovanje međukapitalističke konkurencije. Konkurencija posebno ima tendenciju sukobljavanja s porastom stepena eksploatacije, što znači da se protivrečnosti kapitalističke akumulacije manifestuju orvenstveno kroz pad profitne stope. Ta tendencija može se ilustrirati ukazivanjem na opštu krizu koja je potresla kapitalizam krajem poslednjeg stoleća (1873—1896), dok je još bio pretežno konkurentski. U toku te dve decenije nije bilo oštrog pada u investiranju, proizvodnji i zapošljavanju. Ako ništa drugo, te oblasti su imale tendenciju manje oštrog variranja. Ono što je padalo brzo bio je nivo cena, koje su imale bržu silaznu tendenciju nego novčane nadnice. Realne nadnice (uzevši u obzir troškove života) imale su stoga tendenciju porasta, dok je profitna stopa neprestano padala.

Te se tendencije mogu objasniti, pre svega, niskim nivoom koncentracije kapitala i snažnim pritiskom konkurencije, što je karakteristično za kapitalizam te epohe. Pod takvim uslovima, sa stanovišta odbrane profita, individualni kapitalisti nisu mogli dobiti ništa smanjivanjem proizvodnje i investicija u nadi da će sačekati bolje cene posle smanjivanja ponude. U stvari, tržišne cene nisu regulisali nivo ponude ili proizvodni troškovi individualnih kapitalista, već *globalni* nivo ponude i *prosečni* troškovi proizvodnje u odgovarajućem sektoru — na šta je svaki kapitalista, uzet pojedinačno, imao mali uticaj. Individualni kapitalisti mogli su samo pokušati da prežive tako što će preteći svoje konkurente, bilo skidanjem cena (prisiljavajući time druge da podnesu glavni udar hiperprodukcije), bilo poboljšanjem tehnike proizvodnje i smanjivanjem svojih prosečnih troškova (primoravajući time druge da snose glavni udar pada profitne stope).

To je osnovni razlog zašto, u jednom strogo konkurentskom sistemu, nadnice nisu bile napadnute na dva fronta (direktan napad na nadnice i indirektan napad preko cena). Kriza je vreme zastoja i stvara povoljne uslove za najamni rad na »frontu cena«. Uz to, zbog ograničenog opsega smanjivanja proizvodnje, kriza ne pojačava dramatično pretnju nezaposlenošću, te stoga i ne ugrožava borbenu sposobnost radnika na »frontu nadnica«. Konkurencija među kapitalistima tako služi kao »odbrana« najamnim radnicima u vremenima krize. Ona umanjuje tendenciju porasta stepena eksploatacije i naglašava tendenciju pada profitne stope. Međutim, ta se »odbrana« topi kako se nastavlja kapitalistička akumulacija. U stvari, ako ne uzmemo u obzir kratkoročne i srednjoročne fluktuacije u intenzitetu konkurencije (na primer, njenu tendenciju intenzifikacije kada pada profitna stopa), ona uglavnom zavisi od nivoa koncentracije kapitala, koji neprekidno raste kako akumulacija napreduje.

Kriza je tačno trenutak kada tendencija koncentracije kapitala postaje najaglašenija. Ta »prisilna koncentracija« (takozvana centralizacija kapitala) stvara mogućnost za prevazilaženje krize. Stalan pad profitne stope ne deluje podjednako na sve kapitaliste. Oni koji mogu da smanje cene i proizvodne troškove pre ostalih, u stvari, stiču višak profita koji im predstavlja kompenzaciju za pad prosečne profitne stope, čiji se negativni efekti koncentrišu na one koji su najsporiji u svojoj reakciji na nove tržišne uslove. Oni prvi postaju jači, dok drugi postaju slabiji, uz tendenciju da ih elimi-

niše konkurencija. Oni koji se potvrde kao sposobni za akciju — povećavaju proizvodnju, što im pruža bolje mogućnosti za racionalizaciju i mehanizaciju procesa proizvodnje. Na taj način oni mogu steći dobit koja pruža dovoljnu osnovu za reaktiviranje proizvodnje. Normalno, kapitalisti ne čekaju da se taj proces javi »prirodno« — oni pokušavaju da ga anticipiraju s jedinstvenim sa drugim firmama, ili njihovim preuzimanjem, da bi sebi obezbedili najbolju poziciju za odbranu od pada profitne stope.

Stoga kriza 1873—1896. označava prelaz sa predominantno konkurentskog kapitalizma, na predominantno monopolistički kapitalizam, uz prisustvo erozije »odbrane« od krize, koja je posledica međukapitalističke konkurencije. Kada se tendencija hiperprodukcije i opadanja profitne stope manifestovala ponovo u prvoj polovini ovog veka, taj »mehanizam odbrane« ili nije radio ili je radio vrlo loše. Upravo zbog smanjivanja konkurencije i povećane koncentracije koje je stvorila kriza 1873—1896. (i načina na koji je ona prevaziđena), individualni kapitalisti (u stvari, često monopolisti) nisu reagovali na pad profitne stope i hiperprodukciju obaranjem cena. Umesto toga, oni pokušavaju da rasprodaju akcije i eliminišu neiskorišćene proizvodne kapacitete smanjivanjem proizvodnje i investicija. Njihov uticaj na tržište tada je već bio znatan, tako da su kroz takve tehnike restrikcije ponude bili u stanju da održe tržišne cene. Oni su išli često i dalje, podižući cene da bi time kompenzirali pad profita do kojeg je dovelo opadanje proizvodnje. Najamni radnici nisu sada samo bili napadnuti na dva fronta (nadnice i cene); oni su se, uz to, našli u krajnje lošoj poziciji pri odbrani svojih nadnica na tržištu radne snage zbog ozbiljne nezaposlenosti koju je izazvao pad proizvodnje. Stepen eksploatacije je imao tendenciju porasta, te je s tog razloga hiperprodukcija bila predominantni vid krize koja je izbila u tridesetim godinama ovog veka.

Radnička borba i kriza

Mada akumulacija kapitala nagriza »refleksnu snagu« koju radnici dobijaju iz niskog nivoa koncentracije kapitala, ona dovodi i do povećavanja »autonomne snage« koju radnici dobijaju upravo iz visokog nivoa njene sopstvene koncentracije. Akumulacija kapitala ima protivrečno dejstvo na radničku klasu. Proces akumulacije kapitala je u isto vreme proces potčinjavanja rada kapita-

lu i proces razvoja rada kao snage u sukobu s kapitalom. Razvojem društvenog karaktera proizvodnje, kapitalistička akumulacija postepeno lišava pojedinačne radnike svih načina proizvodnje neophodnih sredstava za njihov opstanak izvan proizvodnog aparata koji kontroliše kapital. Pregovaračka moć radnika, shvaćena kao zbir pregovaračkih moći pojedinačnih radnika, sve je slabija kako akumulacija odmiče. Iz pepela pojedinačnih pregovaračkih moći radnika rađa se kolektivna snaga rada. Koncentracija i centralizacija kapitala takođe koncentriše i centralizuje radničku klasu, razvijajući njenu solidarnost. Razvijajući podelu rada i mehanizaciju proizvodnje, kapital razara esnafske podele i znanja, redukujući radničku klasu na jednakost u alijenaciji i na taj način jačajući ponovo njeno jedinstvo i njenu opoziciju kapitalu.

Ta tendencija ka postepenom jačanju radničke klase menja prirodu krize. Ona se, u stvari, suprotstavlja tendenciji povećavanja stepena eksploatacije, osnažuje, kao što smo videli, tendenciju pada profitne stope i ublažuje tendenciju ka hiperprodukciji. Pa ipak, to jačanje radničke klase i njegov uticaj na prirodu krize zaostaju za promenom od konkurentskog ka monopolističkom kapitalizmu. Razumno je pretpostaviti da je ono što je preostalo od pregovaračke moći koju su radnici (uzeti kao zbir individualnih radnika) izvukli iz svoje nepotpune potčinjenosti kapitalu, predstavljalo izvesnu protivtežu tendenciji porasta stepena eksploatacije za vreme krize 1873—1896. U toku tog perioda značajni sektori radničke klase bili su u mogućnosti (naročito putem emigracije) da proizvedu neophodna potrošna dobra izvan najamnog radnog odnosa. Procesi proletarizacije i »prisilne« koncentracije kapitala, ohrabreni padom cena i profitne stope, dovršili su potčinjavanje rada kapitalu drastičnim smanjivanjem takvih mogućnosti za obezbeđivanje neophodnih potrošnih dobara izvan najamnog radnog odnosa.

Ciklus radničkih borbi u prvih dvadeset godina ovog veka pokazuje da je taj viši nivo koncentracije kapitala doista razvio i kolektivnu snagu radnika. Međutim, taj efekt je bio ograničen iz dva razloga. Pre svega, viša koncentracija kapitala često nije vodila ka transformaciji proizvodnog ciklusa: korišćena je pre svega kao sredstvo za ograničavanje konkurencije, ili je imala finansijsko-špekulantski karakter. Koncentracija vlasništva i finansija išla je uz mnogo manje razvijenu koncentraciju proizvodnje, tako da erozija pregovaračke snage koju su radnici izvukli iz međukapitalističke konkurencije i svo-

je nepotpune potčinjenosti kapitalu nije mogao da parira porast njihove kolektivne snage. Dalje, antikapitalistički antagonizam značajnih sektora radničke klase bio je ublažen i skrenut razvojem nacionalističkog i imperijalističkog sentimenta koji se javio u monopolističkoj fazi kapitalizma.

Mi ćemo se još vratiti na ovaj moment. Za sada je dovoljno istaći da je u toku jedne cele istorijske faze kapitalističku akumulaciju karakterisala promena u odnosu snaga između rada i kapitala u korist ovog poslednjeg, uz naglašavanje tendencije porasta stepena eksploatacije, pa time i tendencije ka hiperprodukciji. Tek će u drugom svetskom ratu, a još više u toku velikog posleratnog industrijskog buma, strukturalno jačanje radničke klase postati glavna tendencija u kapitalističkoj akumulaciji. Tako je poslednjih godina to jačanje blokiralo tendenciju porasta stepena eksploatacije i ponovo podstaklo tendenciju pada profitne stope.

Privredna politika i kriza

Videli smo kako sve buržoaske interpretacije sadašnje krize gledaju na državu kao na neku vrstu *deus ex machina* koji može da otkloni opasnost koju sobom nosi kriza suzbijanjem radnih konflikata, povećavanjem opšte potrošnje i nametanjem strukturalnih reformi, kako bi se iskorenio parazitizam koji se skriva u porama kapitalističkog društva. Te interpretacije zaboravljaju (a i ne mogu da čine drukčije) da je država proizvod protivrečnosti kapitalističkog društva, tako da njena sposobnost da ih prevaziđe nije neograničena, već je striktno ograničena upravo tim protivrečnostima na koje, pretpostavlja se, treba da deluje.

Pre svega, ako je uzrok krize u osnovi protivrečna priroda akumulacije kapitala (budući da je njen cilj — valorizacija kapitala — u suprotnosti sa načinom na koju se taj cilj ostvaruje: razvoj društvenog karaktera proizvodnje), a ne »slučajne ili drugostepene nesavršenosti«, onda državna intervencija ne može eliminisati tendenciju ka krizi, osim ako se ne veruje da buržoaska država može postaviti sebi u zadatak da eliminiše buržoaziju. Sve što buržoaska država može da uradi jeste da usmerava proces akumulacije, regulišući razvoj njenih protivrečnosti, tako što će posredovati između raznih interesa koji postoje unutar buržoazije, ali pre svega tako da zaštiti interese kapitala kao celine.

Aliko se tendencija ka krizi rađa iz jednog preterano visokog stepena eksploatacije koji ne dozvoljava da se realizuje višak vrednosti, država će težiti da interveniše tako da poveća potrošnu moć društva. Takva akcija, međutim, ima veoma jasne granice. Najvažnije je to da intervencija države ne sme izazvati veća zla od onih koje želi da otkloni. Stvaranjem pogodnih uslova za realizaciju viška vrednosti, ona ne sme da pogorša uslove za njegovu proizvodnju. Na primer, da je intervencija države u tridesetim godinama bila usmerena ka suprotstavljanju snažnoj tendenciji ka hiperprodukciji putem preraspodele društvenog proizvoda u korist radničke klase (odnosno, putem smanjivanja stepena eksploatacije), to bi oslabilo pritisak na radničku klasu kako prilikom prodaje njenog rada, tako i kad je u pitanju njen pristanak na potčinjavanje u fabrici. Na taj način teškoće u realizaciji viška vrednosti bi se pojačale novim problemima u eksploataciji rada, i kriza bi nastavila da se pogoršava. Uglavnom iz tog razloga država je širila osnovu potrošnje u društvu prevashodno kroz ekspanziju neproizvodne potrošnje (vojni izdaci, porast državne i paradržavne birokratije, održavanje i odbrana »parazit-skog« dohotka kao što su renta i kamate itd.) — kroz preraspodelu viška vrednosti, koja je potpomagala njegovu realizaciju a da pri tom nije pogoršavala uslove za njegovu proizvodnju.

Ali, povećanje potrošnje u društvu, čak i kada se javlja kroz ekspanziju neproizvodne potrošnje, počinje da menja odnos snaga između rada i kapitala u korist onog prvog. Kako se poboljšavaju uslovi za realizaciju viška vrednosti, proizvodnja i zapošljavanje rastu i pretinja nezaposlenošću sa manje težine pritiska radničku klasu. To je ciklični efekt koji država može umanjiti putem deflacionih manevara (stezanje kredita, smanjivanje javnih izdataka itd.). Ali, država je nemoćna pred tendencijom jačanja radničke klase, koja je inherentna kapitalističkoj akumulaciji. Rast tržišta, koji je povezan s ekspanzijom neproizvodne potrošnje, pogoduje ekspanziji velike industrije: tako sazreva sve snažniji proces koncentracije i ujednačavanja radničke klase koja razvija svoju kolektivnu snagu i antagonizam prema kapitalu. U meri u kojoj dejstvo države pogoduje akumulaciji kapitala, ono pogoduje — mada nedovoljno — i promeni odnosa snaga u korist radničke klase.

Trideset godina državne intervencije u razvijenim kapitalističkim privredama, čiji je cilj da se parira tendenciji ka hiperprodukciji, nije eliminisalo tendenciju ka krizi: ona je samo obezbedila da glavni aspekt današ-

njih kriza bude pad profitne stope. Na izvestan način sadašnja kriza ima mnoge odlike koje su analogne velikoj krizi s kraja prošlog veka: tendenciju stagniranja proizvodnje, investicija i zapošljavanja; tendenciju porasta realnih nadnica; i tendenciju pada profitne stope. Ovoga puta, međutim, mi nemamo posla sa »stag-deflacijom« (stagnacija koju prate pad cena i novčanih nadnica), već sa »stag-flacijom« (stagnacija koju prate porast cena i novčanih nadnica). Sličnost između te dve krize duguje se činjenici da su obe (nasuprot krizi iz prve polovine ovog veka) nastale zbog prepreka koje su stajale na putu povećavanju stepena eksploatacije. Ali se razlika duguje činjenici da je uzrok tih prepreka duboko različit u ta dva slučaja. U krizi s kraja prošlog veka one su bile rezultata niskog nivoa koncentracije kapitala i nepotpune potčinjenosti rada kapitalu: indikator kapitalističke nezrelosti. U sadašnjoj krizi, one su posledica kolektivne moći koju je akumulacija donela radničkoj klasi: indikator kapitalističke zrelosti. Danas, kao i u prošlosti, kriza je neizbežna. Nije, međutim, neizbežno da radnička klasa plati njenu cenu, kao što je to učinila u tridesetim godinama. Doista, kapital je nehotično stvorio uslove u kojima sam mora da podnese te troškove.

Svetsko tržište i kriza

Videli smo kako kapital, kroz intervenciju države, vrši preraspodelu viška vrednosti u korist ekspanzije neproizvodne potrošnje, da bi parirao tendenciji ka hiperprodukciji. U meri u kojoj se menja odnos snaga između kapitala i rada u korist ovog poslednjeg, dovodeći do pada profitne stope, kapital je primoran da reapsorbuje taj »parazit-ski« dohodak u profite.

Ali, pad profitne stope takođe primorava kapital da decentralizuje proizvodnju ka onim mestima gde je najjači, odnosno u one nacionalne (i regionalne) situacije gde je veći pritisak rezervne armije rada na radničku klasu (pretinja nezaposlenošću ili nedovoljnom zaposlenošću), omogućujući time veći stepen eksploatacije radne snage. Ta decentralizacija zahvata veliki transfer kapitala ka »nerazvijenim« područjima, da bi se finansirala nabavka tehnološki savremenih sredstava za proizvodnju, koja se kombinuju s jeftinom radnom snagom, da bi se dobila dva efekta. S jedne strane, kapital investiran na taj način može obezbediti veće profite nego u razvijenim područjima; s druge strane, on omogućuje

proizvodnju potrošnih dobara i sredstava za proizvodnju po nižoj ceni. U oba slučaja raste prosečna profitna stopa: u prvom slučaju efekat je trenutni i direktan; u drugom, profitna stopa raste u meri u kojoj se u razvijenim područjima uvoze i uključuju u proizvodni proces ta jeftinija dobra (direktno ili indirektno), snižavajući proizvodne troškove.

Razvoj međunarodne trgovine, koju prate i ohrabruju proizvodne investicije, omogućava značajno »razblažavanje« društvenog proizvoda zemlje ili regiona gde je odnos snaga više naklonjen najamnom radu, proizvodima iz zemalja i regiona gde je odnos snaga relativno više naklonjen kapitalu, suprotstavljajući se tako padu profitne stope. Ta decentralizacija proizvodnje znači da će tendenciju ka stagnaciji u razvijenijim kapitalističkim zemljama pratiti ubrzana akumulacija u manje razvijenim zemljama. Jačanje radničke klase biće, stoga, po pravilu veće u ovim drugim područjima, kako u smislu povećanja njenog brojčanog opsega, tako i u smislu stepena koncentracije i homogenosti (svi nekvalifikovani i stoga na istom nivou) koje radnička klasa stiče neposredno pri uvođenju tehnološki savremenih sredstava za proizvodnju.

To ne dovodi do slabljenja radničke klase tamo gde je ona već najrazvijenija. Naravno, decentralizacija proizvodnje donosi štete izvesnim sektorima radničke klase (kao što se desilo pri decentralizaciji proizvodnje tekstila ka nerazvijenim područjima) i po pravilu dovodi do povećanja rezervne armije rada u razvijenim kapitalističkim zemljama. Ali, decentralizacija proizvodnje uvođi takođe i tendencije suprotne vrste, koje se suprotstavljaju svakom slabljenju otpora radničke klase povećanju stepena eksploatacije u razvijenim kapitalističkim zemljama. Pre svega, sredstva za proizvodnju koja se udružuju s radnom snagom nerazvijenih zemalja po pravilu se proizvode u razvijenim zemljama, održavajući tamo odgovarajuću tražnju i nivoe zaposlenosti. U pitanju nije samo privremeni efekat; drugim rečima, on neće trajati samo dok se ne proizvedu sredstva za proizvodnju neophodna za uzlet akumulacije kapitala u relativno nerazvijenim područjima. U meri u kojoj ta akumulacija održava svoj ritam, ona doprinosi postojanom širenju svetskog tržišta, što takođe koristi akumulaciji i u razvijenim kapitalističkim državama.

Mnogo je, međutim, važnija od te kvantitativne ekspanzije kvalitativna ekspanzija radničke klase u razvijenim kapitalističkim područjima, koja je rezultat sve većeg stepena društvene podele rada, što je povezano s

rastom svetskog tržišta i širenjem međunarodne trgovine. S jedne strane, uvoz robe iz manje razvijenih područja, gde je odnos snaga povoljniji za kapitaliste, stimuliše procese restrukturisanja kapitala koji podižu nivo koncentracije, podele i mehanizacije rada. S druge strane, mogućnosti koje se nude velikim industrijskim kompleksima da decentralizuju proizvodnju u međunarodnim okvirima (i tako kompenziraju pad profitne stope u jednoj naciji većim profitnim stopama u drugim) stavlja ih u finansijski i privredno jaču poziciju u odnosu na druge, manje komplekse, koji mogu da operišu samo u okviru jedne nacije. Taj činilac takođe jača tendenciju ka koncentraciji u razvijenim kapitalističkim područjima.

Uslovi u nerazvijenim područjima

Decentralizacija proizvodnje koja se odvija uporedo s tendencijskim padom profitne stope ne slabi, dakle, strukturalnu moć koju je radnička klasa stekla u svojim najrazvijenijim bastionima. Najvažniji novi efekat je, međutim, ubrzani razvoj industrijskog proletarijata u zaostalijim područjima. Može se postaviti pitanje kako je to moguće kada iskustvo poslednjih pedeset godina pokazuje vrlo jasnu tendenciju ka »razvoju nerazvijenosti« — ka centralizaciji proizvodnje u razvijenim kapitalističkim područjima. Da bismo razumeli kako se to može desiti, moramo se vratiti na iskustvo opšte krize 1873—1896. godine, da bismo videli zašto je to pokrenulo spiralu nerazvijenosti u mnogim područjima sveta, i zašto su se danas izmenili uslovi koji su omogućavali takav ishod.

Ta kriza, koja je više bila karakteristična, kao što smo videli, po padu profitne stope nego po padu stepena zaposlenosti ili realnih nadnica, bila je karakteristična takođe i po decentralizaciji proizvodnje, pomoću mehanizma koji smo upravo opisali. Najrazvijenija kapitalistička područja veoma su povećala svoj uvoz robe i svoj izvoz sredstava za proizvodnju i kapitala, pružajući podršku akumulaciji u manje razvijenim područjima. Tako je opšta kriza bila period ubrzane akumulacije u zemljama kao što su Sjedinjene Američke Države i Nemačka (gde su proizvodne snage bile još uvek na niskom nivou razvoja u poređenju s Engleskom) i kapitalističkog »uzleta« u nizu zemalja kao što su Italija, Rusija, Japan i druge.

Ova tendencija je, međutim, u jednom trenutku bila prekinuta: porast stepena eksploatacije koji je izazvala kriza, ojačao je sa svoje strane tendenciju ka hiperprodukciji, koja je postepeno transformisala odnose između nacionalnih buržoazija, postavljajući kočnicu na porast uvoza u razvijena kapitalistička područja i na izvoz kapitala u nerazvijena područja. Doista, ova druga su završila kao izvoznici kapitala! U stvari, kada do pada profitne stope ne dolazi zbog toga što je stepen eksploatacije isuviše nizak da bi omogućio »adekvatnu« naknadu za kapital, već zbog toga što je on isuviše visok da bi dopustio realizaciju viška vrednosti, glavna tendencija nije ka decentralizaciji proizvodnje u područja gde je najamni rad najmanje razvijen (gde su problemi pri realizaciji viška vrednosti najveći), već ka njenoj centralizaciji u onim područjima gde je najamni rad najrazvijeniji (gde se takvi problemi manje oštro ispoljavaju).

Dalje, ta tendencija ka hiperprodukciji pojačala je niz prepreka za decentralizaciju akumulacije u manje razvijena područja. Na prvom mestu, u mnogima od tih područja kapitalistička akumulacija se susrela s jednim posebnim problemom: s činjenicom da je proces prvobitne akumulacije (to jest, proces u kojem proizvođači bivaju odvojeni od sredstava za proizvodnju, čime se u isto vreme stvara proletarijat — koji ne poseduje ništa osim svoje radne snage za prodaju — i buržoazija, kojoj njen monopol nad sredstvima za proizvodnju omogućuje da izvuce višak vrednosti iz radne snage proletarijata) — da je taj proces prvobitne akumulacije bio ili je tek otpočeo ili je još nedovršen. Uopšte uzev, odsustvo ili slabost lokalne buržoazije nisu predstavljali nikakav poseban problem, pod uslovom da je bilo moguće iz razvijenih kapitalističkih zemalja uvesti i kapitalističko »preduzetništvo«: velike monopolističke komplekse, koje je stvorila ili konsolidovala kriza, preduzi- mačke *ad hoc* grupe stvorene na inicijativu finansijskog kapitala (takođe ojačanog krizom) i mnoštva malih i sitnih preduzimača, kojima je profesija eksploatatora kod kuće postala preteška zbog pada profitne stope.

Najpre, problem je predstavljao otpor kapitalističkoj penetraciji od strane vladajućih klasa prekapitalističkog društva, stoga što su one u njoj videle opasnost za sebe. Drugo, postojao je problem da se nađe radna snaga koja ima izvesni kontinuitet u poslu i određeno znanje, koja bi prihvatila viši stepen eksploatacije od onog koji je bio moguć u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama. U stvari, radna snaga se prodavala na jedan diskontinualan način, jer još nije bila odvojena (ili je to bila

samo delimično) od sredstava za proizvodnju. Jedan njen deo korišćen je za »direktnu« proizvodnju neophodnih potrošnih dobara. Oskudica radne snage bila je najizraženija kod kvalifikovanih slojeva. Kapitalističkoj proizvodnji je još uvek bila potrebna takva radna snaga u velikoj meri; u nerazvijenim zemljama nju je teško bilo naći ne samo zbog niskog nivoa proletarizacije već, uopšte uzev, i zbog niskog stepena društvene podele rada u prekapitalističkom društvu.

U zaključku možemo reći da je na kraju prošlog stoleća rad svoju sposobnost da se odupre podizanju stepena eksploatacije dugovao nezrelosti kapitalizma i da je stoga mogućnost otpora bila često veća tamo gde je kapitalizam bio slabiji. Tendencija ka decentralizaciji akumulacije, stvorena padom profitne stope, bila je stoga karakteristična za relativno nerazvijena područja, gde je odnos snaga bio sličan onome koji je preovlađivao u razvijenim kapitalističkim zemljama — ili je čak još manje bio naklonjen kapitalu.

Ti problemi su bili još oštrije izraženi tamo gde je pad profitne stope doveo do veće koncentracije vlasništva i finansijskog kapitala, što je, sa svoje strane, dovelo do ograničavanja konkurencije i do politike ograničavanja proizvodnje. U stvari, pad cena dobara koja se proizvode u kapitalističkim zemljama i izvoze u nerazvijena područja podsticao je proletarizaciju sitnih proizvođača u ovim drugim, jer oni nisu više mogli da konkurišu tim dobrima. Ali, u meri u kojoj je politika ograničavanja konkurencije, koju je omogućila koncentracija kapitala, kočila pad cena, mehanizam koji je povećavao rezervnu armiju rada u nerazvijenim područjima nije funkcionisao — ili je funkcionisao samo delimično. Problemi u vezi s nalaženjem radne snage su se pogoršavali. Kako je jačala opšta tendencija ka hiperprodukciji, decentralizacija akumulacije stvarala je sve slabije uslove u nerazvijenim zemljama, ne samo za realizaciju, već i za proizvodnju viška vrednosti.

Otpor decentralizaciji

Otpor decentralizaciji proizvodnje došao je iz izvesnih sektora buržoazije kako u razvijenim tako i u nerazvijenim zemljama. U nerazvijenim područjima u kojima je buržoazija postojala ili je bila u nastajanju, ona nije bila pouzdan »saveznik« kapitalističke penetracije. Čak suprotno, otvaranje ka tokovima međunarodne razmene i uvoz kapitala predstavljali su za veći-

nu lokalnih sektora buržoazije samo fazu u njihovoj privrednoj i finansijskoj potčinjenosti buržoazijama u razvijenijim kapitalističkim zemljama. U stvari, u onim sektorima u kojima nerazvijene zemlje nisu imale neka posebna prirodna preimućstva (uglavnom je reč o proizvodnji izvesnih sirovina, rudarskih ili poljoprivrednih), buržoazije tih zemalja bile su konkurentno slabije i na njih su negativno uticali i uvoz i lokalna proizvodnja pod kontrolom stranih kapitalista. Akumulacija je, čak i kada se odvijala na sektorima gde lokalna buržoazija nije bila aktivna, povećavanjem tražnje za radnom snagom, menjala odnos snaga u korist rada i time dalje slabila lokalnu buržoaziju.

Postojao je otpor decentralizaciji akumulacije i u okviru nacionalnih buržoazija razvijenijih zemalja. Njeni najzaostaliји sektori bili su, u stvari, oštro pogođeni (posebno u fazi opadanja profitnih stopa) konkurencijom s robom proizvedenom u relativno još zaostalijim zemljama, jer su one, zbog prirodnih uslova ili uslova koje je stvorio kapital, bile konkurentnije od onih koje su oni sami proizveli. Kako je rasla tendencija ka hiperprodukciji, ovaj otpor je obuhvatao sve šire delove buržoazija u razvijenim kapitalističkim zemljama.

Te prepreke i taj otpor dali su snažan podsticaj kolonijalizmu i protekcionizmu od strane razvijenijih buržoazija, a to je sa svoje strane razbilo jedinstvo svetskog tržišta i na kraju pojačalo tendenciju ka hiperprodukciji. Kolonijalizam je rođen iz potrebe razvijenijih buržoazija da se ubrza ritam akumulacije u nerazvijenim zemljama putem direktnog političkog potčinjavanja; odnosno, da bi se osigurala ta područja za svoju sopstvenu ekskluzivnu eksploataciju i da bi se razbio otpor kapitalističkoj penetraciji od strane nacionalnih buržoazija ili vladajućih klasa prekapitalističkih društava. Protekcionizam se, s druge strane, javio kao odgovor buržoazija u srednjoj fazi razvoja, u kojoj su sektori konkurentno slabiji na međunarodnom nivou imali dovoljnu težinu na nacionalnom nivou da nametnu svojoj sopstvenoj državi zaštitu od spoljašnje konkurencije. Reagujući protiv tog protekcionizma i protiv sve snažnije tendencije ka hiperprodukciji, razvijenije nacionalne buržoazije su takođe konačno pribegle protekcionizmu, koji je tako postao opšta norma privrednih odnosa između buržoaskih država.

Budući da nisu ništa više od projekcije na međunarodnom planu monopolističke politike održavanja cena i profita restrikcijom ekspanzije proizvodnje, protekcionizam i kolonijalizam potpomažu slabljenje sposobnosti

radničke klase da se odupre povećanju stepena eksploatacije i završavaju jačanjem tendencije ka hiperprodukciji. To se, međutim, ne dešava na neki uniformni način. Prve buržoazije koje se zaštićuju od spoljašnje konkurencije teže da prebace posledice pada profitne stope i hiperprodukcije na pleća drugih buržoazija, dok kolonijalni ili polukolonijalni odnosi omogućuju da se te posledice prebace na buržoazije i sitne proizvođače kolonizovanih područja. Protekcionizam i kolonijalizam su, dakle, instrumenti koje koriste buržoazije na srednjem ili višem stupnju razvoja da bi ojačale tendenciju ka centralizaciji akumulacije, koja se, videli smo, razvija »spontano«, zajedno s opštom pojavom hiperprodukcije.

Protekcionizam i kolonijalizam teže da premeste konkurenciju iz sfere tržišnih odnosa između kapitalista u sferu odnosa između buržoaskih država. Oni stoga pojačavaju sukobe između raznih nacionalnih država i buržoazije, s tendencijom eskalacije u međimperijalističke ratove (odnosno, u ratove između razvijenih nacionalnih buržoazija koje konkurišu jedne drugima u podeli manje razvijenih područja sveta), i u imperijalističke i narodnoslobodilačke ratove (odnosno, ratove s imperijalističkim buržoazijama, s jedne strane, i vladajućih i potčinjenih klasa zaostalijih zemalja, s druge, oko političke moći u tim zemljama). Ratovi, koji su i uzrok i posledica razvoja neproizvodne potrošnje o kojoj smo već govorili, sputavaju tendenciju ka hiperprodukciji ne samo lokalno i privremeno (kao što to čine protekcionizam i kolonijalizam), već strukturalno. Oni su, u stvari, moćan stimulan za promenu u koncentraciji kapitala — od finansijske i rentijerske koncentracije, u proizvodnu koncentraciju. Kao što smo videli, to je osnov za promenu odnosa snaga između kapitala i rada u korist ovog poslednjeg, pa otuda i za potiskivanje hiperprodukcije kao glavne tendencije u akumulaciji kapitala.

Decentralizacija akumulacije

Kada se javi ta nova situacija, buržoazije razvijenijih kapitalističkih zemalja primorane su da idu dalje od protekcionizma, kolonijalizma i, uopšte uzev, svih oblika restrikcije međunarodne mobilnosti robe i kapitala. Takođe su primorane da navedu druge buržoazije da ih slede. Decentralizacija akumulacije ka područjima gde je odnos snaga naklonjeniji kapitalizmu sve više postaje njihova najhitnija potreba. Dalje, što se tiče kolonijalizma, odlučujući podsticaj za njegovo okončanje dolazi od

ratova za nacionalno oslobođenje koji izbijaju uoči međimperijalističkih ratova. Jer, ovi drugi su, služeći kao moćna protivteža hiperprodukciji, doveli do brzog razvoja proizvodnih snaga u kolonijama ili polukolonijalnim zemljama. To se preobrazilo u postepeno zaoštavanje sukoba između imperijalističkih buržoazija, s jedne strane, i kolonijalnih buržoazija u nastajanju (u savezu s potčinjenim klasama), sa druge strane, u skladu s tim kako je — prestankom neprijateljstava i posle kratkih perioda obnove u središnjim imperijalističkim zemljama — malaksavao taj razvoj proizvodnih snaga a tendencija centralizacije akumulacije u razvijenim kapitalističkim zemljama uzimala ponovo maha.

Na taj način, posle drugog svetskog rata, sve raznovrsne restrikcije međunarodne mobilnosti kapitala i robe počele su da se uklanjaju, stvarajući time za dve decenije povoljne uslove kako za akumulaciju kapitala u svetskim razmerama, tako i za njegovu (mada delimičnu) decentralizaciju: iz Sjedinjenih Američkih Država i Engleske, ka kontinentalnoj Evropi, Japanu, Južnoj Africi i drugim zemljama na srednjem stupnju razvoja — dok je u manje razvijenim zemljama nastavio da deluje mehanizam nerazvijenosti. Kao što smo videli, ta ubrzana akumulacija je dalje izmenila odnos snaga između kapitala i rada u korist ovog drugog, jačajući tendenciju pada profitne stope i tako dovodeći do sadašnje krize.

Danas, kao i pre sto godina, kapital je na raskršću. Pod pritiskom opadanja profitnih stopa, da li će on, kao što je to tada učinio, uzeti kurs ka razbijanju jedinstva svetskog tržišta, sa starim i novim vrstama protekcionizma; ka oštroj (makar i samo privremenoj) promeni odnosa snaga između rada i kapitala u korist kapitala; i ka jačanju sukoba između buržoazija raznih nacija? Ili će, umesto toga, uzeti kurs ka daljem jačanju jedinstva svetskog tržišta; ka ubrzavanju decentralizacije kapitalističke akumulacije (i time ka razvoju industrijskog proletarijata u takvim zemljama kao što su Brazil, Argentina, Indija itd.); ka jačanju rada u odnosu na kapital i, povezano s tim, ka intenzifikaciji klasnih tenzija?

Analiza tekućih strukturalnih tendencija pokazuje da je samo ovaj drugi put otvoren kapitalu (mada se on ne mora njime kretati u nekoj pravoj liniji). Osnovni razlog leži u kolektivnoj snazi radničke klase. Ta snaga je rezultat kapitalističke akumulacije, a ne — kao što je bio slučaj krajem prošlog veka — ostatak iz jedne prethodne epohe. Stoga je akumulacija ne može razoriti, već samo povećati. To je snažna prepreka za svako vaskrsnuće tendencije ka hiperprodukciji onakvog inten-

ziteteta koji je bio karakterističan za prvu polovinu ovog veka. Shodno tome, ima takođe i mnogo manje pritiska ka kolonijalizmu i protekcionizmu nego s kraja prošlog stoleća. S druge strane, otpori i prepreke decentralizaciji kapitalističke akumulacije uglavnom su uklonjeni. Sada se proces »prvobitne akumulacije« može smatrati završenim, čak i u najzaostalijim kapitalističkim regionima, zbog osiromašenja (često ne samo relativnog već apsolutnog) do kojeg je doveo »razvoj nerazvijenosti«. Uz to, velika rezervna armija rada koju je on stvorio može se koristiti sa manje briga u pogledu kvaliteta usluga, zahvaljujući nižoj stručnosti koju zahtevaju savremene proizvodne tehnike.

Stare vladajuće klase, tamo gde ih nije eliminisala kapitalistička penetracija, i nacionalne buržoazije, tamo gde su se one razvile do određenog stepena, danas su efikasno potčinjene velikoj industriji, koja planira i organizuje proces proizvodnje u međunarodnim razmerama. Ti isti industrijski kompleksi politički su dominantni i u razvijenim kapitalističkim zemljama i stoga su u poziciji da obuzdaju svaki nacionalistički impuls koji dolazi iz zaostalijih sektora njihovih sopstvenih nacionalnih buržoazija.

Drugi od ova dva »puta« pred kojima stoji kapital nije više blokiran kao što je bio pre sto godina, i kapital, hteo-ne hteo, guraju na taj put njegove sopstvene potrebe. To ne znači da neće biti tendencija ka hiperprodukciji, protekcionizmu ili drugih manifestacija međimperijalističkog sukoba. Kao što smo rekli na početku, hiperprodukcija i opadanje profitne stope su uvek bili neraskidivo međusobno povezani; a najnoviji razvoj u odnosima između imperijalističkih država pokazuju da sukobi između raznih nacionalnih buržoazija nisu stvar prošlosti. Ali istina je da će, uprkos svih prividnih sličnosti između sadašnje krize i one s kraja prošlog veka, ishod biti veoma različit: ne jačanje tendencije ka hiperprodukciji, centralizaciji akumulacije, imperijalistički i međimperijalistički rat, već pre jačanje tendencije ka daljem snaženju radničke klase, decentralizacija akumulacije i intenzifikacija sukoba između rada i kapitala.

Privredna kriza i politička kriza

Videli smo da kapital, suočen sa strukturalnim jačanjem radničke klase, teži najpre da se sve više koncentriše i centralizuje da bi obezbedio veći višak vrednosti kroz povećanje proizvodnje; potom, da proširi taj

proces prestrukturacije na društvenu sferu da bi povratio za kapitalistički profit ona područja neproizvodne potrošnje koja je sam stvorio u prethodnoj fazi i, konačno, da decentralizuje proizvodnju tamo gde je odnos snaga između njega i rada najpovoljniji. Te tendencije zaoštravaju unutrašnje protivrečnosti kapitala i intenzifikuju borbu za političku moć između njegovih različitih frakcija. Jer, aparat države je osnovni instrument za usporavanje ili predupređivanje dejstva tih tendencija; a različiti sektori kapitala su sasvim prirodno podeljeni oko korišćenja tog instrumenta, s obzirom da tendencije o kojima je reč utiču na njih različito

Država i nacija

Zaostali sektori kapitala zahtevaće državnu intervenciju da bi se zaštitili od posledica opadanja profitne stope: intervenciju koja ih zaštićuje od konkurencije s razvijenijim sektorima, ili im bar pomaže da izdrže takvu konkurenciju; intervenciju koja će jemčiti da društveno prestrukturiranje neće raditi protiv njih (kao što bi se to desilo pri normalnom toku stvari), već koliko je god to moguće u njihovu korist (što bi moglo značiti i uzdržavanje države od bilo kakve reforme); intervenciju koja će usporiti ili koja bar neće ohrabrivati decentralizaciju proizvodnje na područjima gde je proletarijat najslabiji — stoga što, uopšte uzev, postojanje slabih tačaka kod proletarijata omogućava da zaostali kapitalistički sektori prežive konkurenciju razvijenijih sektora (decentralizacija proizvodnje od strane razvijenih kapitalističkih sektora omogućuje im, s jedne strane, da takođe iskoriste slabe tačke proletarijata, ali, s druge, teži da eliminiše takve tačke povećavanjem stepena zaposlenosti i koncentracije i homogenosti radne snage).

Razvijeniji kapitalistički sektori će, s druge strane, zahtevati državnu intervenciju kako bi podneli tendencije pokrenute opadanjem profitne stope. Oni će posebno tražiti da se država ne meša u slobodnu igru konkurencije, već da aktivno učestvuje u procesu društvenog prestrukturiranja i u stvaranju povoljnih uslova za decentralizaciju proizvodnje u područja gde je proletarijat slab.

Te dve razvojne linije imaju implikacije koje prevazilaze sadržaj političkih akcija koje eksplicitno predlažu. One, u stvari, podrazumevaju dve različite pozicije u vezi s ulogom nacionalne države. Dok linija koje se

drže razvijeni sektori podrazumeva redukciju te uloge u korist nadnacionalnih tela, s jedne strane, i decentralizovanih regionalnih organizama, s druge, linija relativno zaostalih podrazumeva odbranu države od napada koje na nju vrši velika kapitalistička industrija.

Oštar porast nivoa koncentracije i centralizacije kapitala i tendencija ka decentralizaciji proizvodnje koja prati svaku intenzifikaciju tendencije opadanja profitne stope, stvaraju od nacionalne države prepreku za delovanje konkurencije (koja, u novim uslovima koncentracije kapitala, može jedino da deluje na međunarodnom nivou), dok u isto vreme smanjuje njenu efikasnost kao instrumenta za regulisanje akumulacije (pri sve većoj međuzavisnosti raznih nacionalnih privreda). U isto vreme, organizacija države na nacionalnom nivou ne pruža joj potrebnu elastičnost i fleksibilnost ako se od nje očekuje da potpomogne kapitalističko prestrukturiranje u društvenoj sferi.

Sukob ova dva puta koji stoje pred kapitalom ne odnosi se samo na političku liniju kojom će se voditi akcije državnog aparata, već takođe i na strukturu koja će najbolje obezbediti da on tu liniju sprovede. Linija koje se drže razvijeni odeljci kapitala, zalažući se za minimalnu državnu intervenciju u konkurenciji i za maksimalnu državnu intervenciju u podršci društvenom prestrukturiranju i decentralizaciji proizvodnje, zalaže se stoga i za postepeno prevazilaženje nacionalno zasnovane organizacije države u korist organizovanja na multinacionalnoj i regionalnoj osnovi. Nasuprot tome, linija koje se drže relativno zaostali odeljci kapitala, zahtevajući zaštitu od konkurencije i minimalnu državnu intervenciju u prestrukturiranju proizvodnje, zalaže se takođe za zadržavanje državne organizacije na nacionalnoj osnovi.

Te razlike među kapitalistima tiču se korišćenja i prestrukturiranja državnog aparata da bi ojačale izvesne kontratendencije u pogledu opadanja profitne stope. Drugim rečima, reč je o ublažavanju a ne o lečenju bolesti. Lečenje bi zahtevalo napad na problem koji je u korenu opadanja profitne stope; drugim rečima, ono bi zahtevalo da se napadne uzrok (strukturna snaga radničke klase), a ne da se kontrolišu posledice. Jasno, nema strateških razlika među kapitalistima u pogledu potrebe da se smanji strukturna snaga koju je akumulacija razvila u radničkoj klasi. Međutim, uvek ima razlika u pogledu najbolje taktike za postizanje tog strateškog cilja.

Pošto su najoštrije pogođeni opadanjem profitne stope, zaostali sektori kapitala zahtevaju po pravilu relativno hitne mere. Uopšte uzev, oni se zalažu za frontalni juriš na manje-više svim nivoima. Na nivou privredne politike, oni zahtevaju antiinflacione mere, to jest oni su za restrikcije u opštoj potrošnji i tražnji uopšte, da bi se radnička klasa oslabila podizanjem nivoa nezaposlenosti i poluzaposlenosti. Na sindikalnom frontu, oni su skloni da se zalažu za liniju relativne nepomirljivosti i da traže manje-više snažnu intervenciju represivnog aparata države (zakonodavnog, izvršnog i sudijskog) da bi se regulisali odnosi između radnika i kapitala u proizvodnji.

S druge strane, razvijeni sektori kapitala, koji nisu tako teško pogođeni padom profitne stope (on im na izvestan način i pomaže, kao što ćemo videti), po pravilu se zalažu za manje preku taktiku, smišljenu pre da se problem izbegne nego da se s njime uhvati ukoštac. Uopšte uzev, oni se zalažu za inflacionu privrednu politiku, odnosno za ekspanziju tražnje kako bi se stvorili povoljni uslovi da se kroz povećanje cena natrag povrati bar deo onoga što je ustupljeno radnicima na planu proizvodnje. Na nivou sindikata, oni se zalažu za fleksibilni odgovor na radničke zahteve i za politiku uključivanja radnika u upravljanje njihovom sopstvenom eksploatacijom.

Nijedna od ovih linija ne može eliminisati tendenciju ka krizi; ali na prirodu krize uticaće da li je prihvaćena jedna ili druga linija. Ako preovlada linija razvijenih kapitalističkih sektora, nivoi zaposlenosti će po pravilu ostati visoki, a pad profitne stope će uglavnom i dalje biti posledica strukturalne snage radničke klase. Ako preovlada alternativna linija, opašće zaposlenost i strukturalna snaga radničke klase će se privremeno smanjiti. Intenziviraće se problemi prilikom realizacije viška vrednosti, dovodeći ne samo do pogoršavanja krize, već i do promene njene prirode: pad profitne stope neće više biti toliko rezultat teškoće da se poveća stepen eksploatacije, već pre teškoće da se realizuje višak vrednosti.

Političke razlike između kapitalista mogu se objasniti neslaganjem interesa između razvijenih i zaostalih sektora kapitala u pogledu prirode krize. Razvijeni sektori su oni koji, zahvaljujući proizvodnim tehnikama koje koriste i vrsti robe koju proizvode, jačaju po pravilu kada se u celini smanjuje stepen eksploatacije. To su

sektori s visokom produktivnošću (koji stoga mogu lakše apsorbovati povećanje cene radne snage); ovi sektori proizvode robu (bilo potrošna dobra, bilo sredstva za proizvodnju) za kojom tražnja raste brže ako se povećavaju nadnice. Težina i relativna snaga tih sektora u okviru kapitala povećaće se ako je do opadanja profitne stope došlo zbog niskog stepena eksploatacije. Zaostale sektore, međutim, karakterišu nizak nivo produktivnosti i proizvodnja dobara na čiju tražnju negativno utiče raspodela društvenog proizvoda koja je više naklonjena radničkoj klasi. Odnos snaga unutar kapitala promenice se u njihovu korist ako je opadanje profitne stope uzrokovao visok stepen eksploatacije.

Kada se opadanje profitne stope oštrije ispolji, kao rezultat sve većih problema s kojima se kapital suočava prilikom podizanja stepena eksploatacije, pitanje koje stoji pred zaostalim sektorima kapitala nije više da li će oni oslabiti u nekim relativnim odnosima, već da li će uopšte preživeti. S tog razloga oni su skloni da zaoštire svoju borbu za sticanje kontrole nad aparatom države, trudeći se, u isto vreme, da zaoštire krizu (pod uslovom da dođe do promene njene prirode). Rezultat borbe za vlast između tih dvaju frakcija buržoazije zavisi u krajnjoj instanci od društvenih snaga (kako proleterskih, tako i srednjih slojeva) koje svaka od frakcija uspe da mobilise pod svojom hegemonijom u toku političke borbe. Da bi za svoju stvar pridobila najveći deo društvenih snaga, svaka od frakcija kapitala artikulise i ideologizuje svoju liniju kako bi je prilagodila različitim konkretnim realnostima klasne strukture i ideologije u čijim okvirima će se bitka i voditi.

U pogledu srednjih slojeva, zaostali sektori kapitala težiće da nametnu svoju hegemoniju onima koji su, direktno ili indirektno, najviše pogođeni strukturalnim jačanjem radničke klase. Tu spadaju sitni i srednji preduzimači, čiji je opstanak povezan s visokim stepenom eksploatacije radne snage i stoga u opasnosti zbog pojačane konkurencije koja prati opadanje profitne stope. Tu, takođe, spada celokupna heterogena masa (delom zaposlena, delom u slobodnim profesijama, delom rentijerska) onih koji uživaju sitne (i ne baš tako sitne) privilegije — masa koja raste pod krilom monopolističkog kapitala u njegovoj špekulantsko-finanasijskoj fazi kada je ekspanzija neproduktivne potrošnje osnovni instrument za podsticanje akumulacije i kada je organizacija države na nacionalnoj osnovi suštinska potreba svake buržoazije.

Razvijeni sektori kapitala težiće, s druge strane, da nametnu svoju hegemoniju onim srednjim slojevima ko-

ji, direktno ili indirektno, stiču preimućstva iz strukturalnog jačanja radničke klase: nad onim sitnim i srednjim preduzimačima kojima više koristi nego što šteti povećanje dohotka radničke klase, zbog visokog nivoa produktivnosti u njihovim preduzećima, ili zbog vrste robe koju proizvode, ili zbog društvenog prestrukturisanja do kojeg je dovelo opadanje profitne stope; nad tehnokratima i upravljačkim kadrom srednjeg nivoa koji koriste preimućstva koja im pruža »nova stručnost« zasnovana na razaranju stručnosti radničke klase, ili decentralizacija proizvodnje koja prati centralizaciju kapitala, ili decentralizacija državne organizacije koja prati tendenciju prevazilaženja države organizovane na nacionalnoj osnovi, ili, na kraju, širenje procesa kapitalističkog prestrukturisanja na društvenu ravan.

Borba za hegemoniju nad radničkom klasom

Ključno pitanje, međutim, ne samo za svaku od frakcija kapitala već za kapital u celini jeste nametanje hegemonije radničkoj klasi. Posebno je važno razvijenim sektorima kapitala da politički mobilišu radničku klasu pod svojom hegemonijom, zbog po pravilu konzervativne prirode srednjih klasa: u stvari, politička podrška radničke klase razvijenim sektorima kapitala odlučujuća je, uopšte uzev, za ishod njihove borbe sa zaostalim sektorima. To je razlog što razvijeni sektori kapitala, uprkos fleksibilnosti njihove linije u pogledu zahteva za »humanije« uslove eksploatacije, na kraju bivaju isto tako represivni kao i zaostali sektori (ako ne i više) kada se suoče s bilo kakvim pokušajem značajnijih slojeva radničke klase da izbegnu hegemoniju buržoazije.

Politička hegemonija razvijenih sektora je slabija nad rezervnom armijom rada (među manje-više hronično nezaposlenima, povremeno ili nesigurno zaposlenima, među zaposlenima u sektorima s niskom produktivnošću, itd.) nego nad aktivnim delom proletarijata. Za rezervnu armiju rada linija razvijenog kapitala, čije je težište na priznavanju »humanijih« uslova eksploatacije, veoma je apstraktna zato što je njen osnovni zahtev još uvek relativno »primitivni« zahtev za pravo na rad (odnosno, za pravo da se bude eksploatisan). Taj sloj, koji kapitalisti lišavaju najelementarnijeg prava — prava na opstanak, prirodno je najspremniji da obori taj sistem. Međutim, sve dok aktivni deo proletarijata, u čijim redovima je koncentrisana snaga i rukovodeći potencijal radničke klase, ostaje pod hegemonijom razvijenih kapi-

talističkih sektora i dok ne obezbedi revolucionarno vodstvo za pokrete revolta koji se razvijaju u rezervnoj armiji rada, ti pokreti po pravilu splešnjavaju, a značajni sektori rezervne armije dolaze pod hegemoniju zaostalih kapitalističkih sektora.

Istina je da linija razvijenih kapitalističkih sektora ima veće mogućnosti za zadovoljavanje zahteva za većom i sigurnijom zaposlenošću nego što ga imaju zaostali sektori, stoga što se ona zalaže za ekspanzivnu socijalno-ekonomsku politiku i za decentralizaciju proizvodnje ka slabim tačkama proletarijata. Ali je takođe istina da neizvesna situacija »rezervnih« radnika utiče da oni više vole vrapca u ruci nego goluba na grani: a upravo zaostali kapitalisti imaju da ponude vrapca u ruci kada zahtevaju da se nisko produktivne industrije zaštite od konkurencije (gde se rezervna armija rada po pravilu zapošljava), kada brane neproizvodnu potrošnju (od koje rezervna armija, u nemogućnosti da se zaposli u proizvodnji, često obezbeđuje svoj opstanak) i antiinflacionu privrednu politiku (koja se rezervnoj armiji rada čini, u odsustvu one pregovaračke snage koja omogućuje aktivnom delu radničke klase da se odbrani od rasta cena uspešnim zahtevima za povećanje nadnica — jedinom mogućom odbranom njenih jadnih zarada od povećanja troškova života).

Ako zaostali sektori kapitala uspeju da steknu hegemoniju nad značajnim slojevima rezervne armije rada, oni postižu dve stvari. Prvo, oni politički razdvajaju radničku klasu i ta podela se, po pravilu, negativno odražava na snagu te klase u njenoj borbi za odbranu od eksploatacije. Drugo, oni sami jačaju politički u odnosu na razvijene sektore kapitala i time dobijaju odgovarajuću veću šansu da nametnu svoju sopstvenu liniju u pogledu državnog aparata. Oba ta efekta teže, bar privremeno, da ih strukturalno ojačaju u odnosu na razvijene kapitalističke sektore i da tako konsoliduju njihovu političku poziciju.

Ne samo značajni slojevi rezervne armije rada, već i značajni slojevi aktivne radničke klase mogu osloboditi hegemonije razvijenih kapitalističkih sektora. To je moguće stoga što politička »fleksibilnost« tih razvijenih sektora u odnosu na zahteve radničke klase (što je osnova njihove hegemonije nad aktivnim delom radničke klase) nije apsolutna, već ograničena u dva aspekta. Ona je, pre svega, ograničena »minimalnim« nivoom viška vrednosti koji je potreban kapitalu uopšte za njegovu sopstvenu reprodukciju u proširenoj razmeri. Upravo se razvijeni kapital trudi da održi taj nivo viška vrednosti

kroz podizanje cena. Time se vrši stalan napad na životni standard radničke klase, primoravajući je da se u privrednoj sferi bori protiv svog predašnjeg »političkog« saveznika; uništava se iluzija da se radnički dohodak može odbraniti i nekim drugim sredstvima (kapitalističkom konkurencijom, na primer) osim borbom same radničke klase. Ali, inflacija čini više od toga: zahvaljujući njoj radnička klasa postaje svesna sve većeg društvenog karaktera proizvodnje i činjenice da čak i u prostoj odbrani svog životnog standarda osnovni problem nije toliko u borbi da se održi cena radne snage koliko u potrebi za radničkom kontrolom nad društvenom proizvodnjom, da bi se ona transformisala od proizvodnje viška vrednosti u proizvodnju za zadovoljenje društvenih potreba. Možda je to imao na umu ekonomista Jacques Rueff kada je zapazio, u eseju protiv inflacije (»Combats pour l'ordre financier«), da ona »čini od sindikalne borbe neophodno oruđe za odbranu životnog standarda i, mnogo više nego marksističko učenje, izaziva klasnu borbu i potkopava nacionalni moral«.

Ali, razvijeni sektori kapitala ne koriste samo inflaciju da bi poništili ustupke koje je od njih iznudila u momentu proizvodnje se veća strukturalna snaga radnika. Kako ta snaga raste, potrebe političke borbe protiv zaostalih sektora kapitala primoravaju ih da napuste svoje »fleksibilno« stanovište prema zahtevima radničke klase za »humanije« uslove eksploatacije. Jer, kao što smo videli, što je veća sposobnost radničke klase da se odupre povećanju stepena eksploatacije, to je jača tendencija opadanja profitne stope. To zaostava, s jedne strane, sukob između razvijenih i zaostalih sektora kapitala; s druge, to proređuje redove prvih i pojačava redove drugih — jer povećava broj kapitalističkih preduzeća čiji opstanak ugrožava sužavanje prostora za profit. Shodno tome, razvijeni sektori kapitala imaju interes, sa gledišta njihove borbe sa zaostalim sektorima za političku moć, da zadrže borbu radničke klase u još užim granicama od onih koje bi diktirali čisto privredni razlozi.

Suočeni s opasnošću da radnička klasa probije te granice, jačajući time u stvari politički zaostale sektore, razvijeni sektori teže, s jedne strane, da intenziviraju pokret ka prestrukturisanju proizvodnje na svim nivoima (privrednom, društvenom i političko-institucionalnom), da bi ponovo stvorili prostor za profit na način koji će ih ojačati a ne oslabiti; s druge strane, oni teže da kombinuju »fleksibilno« stanovište sindikata sa tvrdom i represivnom linijom protiv svake borbe radničke klase ko-

ja ugrožava njihovu političku moć. Autonomija koju radnička klasa stiče na osnovu svoje sve veće snage na strukturalnom planu ulazi stoga u sve oštrije suprotnosti s hegemonijom koju razvijeni sektori kapitala sprovode nad radničkom klasom na političkom planu.

Postskriptum

Ovaj članak bio je napisan u proleće 1972. godine, pre naftne krize i recesije iz 1974—1975. godine. On je prvenstveno imao dva cilja: prvo, da ukaže da je svetski kapitalistički sistem krajem šezdesetih godina ušao u opštu krizu, što je bila činjenica koju su mnogi teško mogli da uoče u to vreme; i, drugo, da pokaže u čemu se sadašnja kriza razlikuje od predašnjih, posebno od one iz tridesetih godina. Doista, iskustvo tridesetih godina dominiralo je maštom kako onih koji su uočili postojanje nove krize, tako i onih koji je nisu bili svesni. Toliko je veliko bilo kulturno dejstvo tog iskustva da se sam lik krize praktično identifikovao s kolapsom ili reakcijom usmerenom protiv radničke klase na nacionalnoj političkoj sceni i s međuperijalističkim ratom na međunarodnoj sceni. Oni koji su uočili simptome krize uglavnom su evocirali — ponekad eksplicitno — upravo taj lik koji je nagoveštavao katastrofu i bio slabo uverljiv u svetlu glavnih vidljivih trendova bilo na nacionalnom bilo na međunarodnom planu.

Jedan aspekt problema je stoga bio da se pokaže da međunarodna monetarna kriza, pogoršavanje inflatornih pritisaka i simultano usporavanje industrijskog rasta u glavnim kapitalističkim zemljama nisu prolazni fenomeni, već da će neminovno biti postojani, dovodeći time u pitanje političko-privredni model na kojem je bio zasnovan rast u prethodnih dvadeset godina. U isto vreme trebalo je pokazati da kriza, po svemu sudeći, neće dovesti ni do kolapsa materijalne proizvodnje i investicija, ni do političke reakcije protiv radničke klase, niti do zaostavanja međunarodnih međuperijalističkih sukoba u striktnom značenju te reči.

Kao što će čitalac uočiti, ova dijagnoza se zasnivala na proceni da je glavni aspekt sadašnje krize, za razliku od krize iz tridesetih godina, opadanje profitne stope a ne hiperprodukcija. U tome se moja analiza iz 1972. godine suštinski razlikuje od analize Ernesta Mandela, koji je među prvima predvideo kraj posleratnog ciklusa ekspanzije i čiju je studiju o recesiji iz 1974—1975. upra-

vo objavio NLB.³ Istina je da ove dve analize imaju važne zajedničke tačke: pre svega, upravo njihov naglasak na činjenici da »hiperprodukcija« i »opadanje profitne stope« nisu uzajamno isključujući faktori krize, već *neodvojivi* aspekti *svake* kapitalističke krize. Ipak, ostaje problem procene kako se ta dva faktora kombinuju u određenoj krizi i koji je od njih dominantan. U krajnjoj analizi, to znači izvršiti procenu promena u odnosu snaga između rada i kapitala, što se može redukovati, i u dugoročnom i u kratkoročnom smislu, na tendencije u akumulaciji samog kapitala.

Mandel koristi u svojoj analizi hipotezu o cikličnom jačanju pregovaračke pozicije rada *vis-à-vis* kapitala (vidi, na primer, str. 172—173); ali, on ne formuliše eksplicitno neku hipotezu o dugoročnom trendu u tom odnosu snaga. Njegovo insistiranje na hiperprodukcijom aspektu krize dovodi do toga da se posumnja da je on i dalje vezan za tradicionalno marksističko gledište po kojem, u krajnjoj liniji, kapitalistička akumulacija po pravilu uzrokuje postupno slabljenje pregovaračke pozicije rada *vis-à-vis* kapitala — slabljenje kojem se može suprotstaviti samo *političko* napredovanje radničke klase. Po mom mišljenju, događaji u poslednjoj deceniji protivreče tom gledištu. Ni snaga koju je radnički pokret ispoljio u borbama u drugoj polovini šezdesetih godina, koje su ubrzale dolazak krize, ni sposobnost suprotstavljanja uceni nezaposlenošću, koja se ispoljila dok se kriza razvijala u toku sedamdesetih godina, ne mogu se lako pripisati činionicima *političke* svesti i organizovanosti. To bi se moglo učiniti samo na osnovu opštepoznatog stava da je klasna borba uvek *politička* borba. Inače se mora uočiti da je transformacija političkih organizacija radničke klase u instrumente ne za stimulaciju i podršku već za sputavanje industrijskog sukoba bila najbrža i najočiglednija upravo u vreme ove poslednje decenije — bez nekog *značajnijeg* simultanog rasta alternativnih političkih organizacija.

Čini mi se da razne tendencije u sedamdesetim godinama potvrđuju relevantnost moje dijagnoze iz 1972. godine: naglašena stagflacija bez stvarnog kolapsa proizvodne aktivnosti; znatna sposobnost radničke klase da se odupre uceni nezaposlenošću nezavisno od njenog »po-

³ Jedan od glavnih zaključaka dijagnoze je, između ostalog, da će se kriza manifestovati u tendenciji ka decentralizaciji industrijske proizvodnje u pravcu periferije svetske privrede. O stvarnom razvoju takvog jednog trenda u toku sedamdesetih godina, vidi F. Fröbel, J. Heinrichs i O. Kreye, *Die neue internationale Arbeitsteilung*, Reinbek Hamburg, 1977.

litičkog rasta« i, usko povezano s tim, sve veće uključivanje političkih organizacija radničke klase u upravljanje kapitalističkim društvom, umesto njihove izolacije ili uništavanja; intenzifikacija konkurencije na međunarodnom tržištu umesto zamene te konkurencije političko-vojnima nadmetanjem država razvijenih kapitalističkih zemalja.⁴ Naučnu vrednost jedne dijagnoze, međutim, određuju više argumentacija i činjenični elementi na kojima se zasniva nego ispravnost predviđanja u kojima je ona rezimirana. A sa tog stanovišta moja analiza, gledano unatrag, pokazuje izvesne nedostatke.

Nezavisno od oskudne empirijske dokumentovanosti analize, što se sada lako može popraviti zahvaljujući velikom broju studija posvećenih krizi koje su se pojavile od 1972. godine, njena najslabija tačka je šematičnost kojom je izložena hipoteza o trendu ka dugoročnom strukturalnom jačanju radničke klase. Mada sam, kao što sam upravo rekao, i dalje ubeđen da je sadašnja kriza prvenstveno proizvod takve jedne tendencije, dalje istraživanje i razmišljanje dovelo me je do pitanja o njenom linearnom i uniformnom karakteru. Posebno njen razvoj zavisi kako od etničkog i kulturnog sastava radne snage, tako i od oblika kapitalističke akumulacije. To znači da se analiza mora razbiti uvođenjem bar jedne inicijalne razlike između Severne Amerike i Zapadne Evrope, da bi se skrenula pažnja na nejednak razvoj strukturalne snage radničke klase u svetskim razmerama i na srednjoročne oscilacije te snage u svakom od ta dva regiona.⁵ Preduslov za bilo koje istraživanje tog tipa je, međutim, terminološko, odnosno pojmovno razjašnjenje jednog broja kategorija koje su nasleđene iz istorijskog iskustva prve polovine ovog veka. Mislim posebno na tri ključna pojma: imperijalizam, monopolistički kapital i radničku klasu. Sa tog stanovišta moja analiza iz 1972. godine je dvosmislena. Jer, mada ona pokazuje da se u poslednjih dvadeset ili trideset godina zbio opšti preokret u trendovima i kompleksima snaga koje se označavaju tim terminima, ona ih i dalje koristi, menjajući implicitno njihovo značenje. Pokazao sam na drugom mestu, povodom pojma imperijalizma,⁶ da procedura te

⁵ Inicijalna artikulacija analize u tom smislu, ograničena na Zapadnu Evropu, može se naći u Giovanni Arrighi, »The Class Struggle in Twentieth-Century Western Europe«, rad izložen na Devetom kongresu sociologa, Upsala, 1978. Dopunjeno i prošireno izdanje biće objavljeno u *Review* (Binghamton).

⁶ *The Geometry of Imperialism*, London, 1978.

vrste rizikuje da stvori pojmovne (a ne samo terminološke) dvosmislenosti koje mogu omesti naučnu raspravu i istraživanje.

(Septembar 1978)

(Giovanni Arrighi, »Towards a Theory of Capitalist Crisis«, *New Left Review*, septembar-oktobar, 1978).

Preveo Petar Ignjatović

John Weeks

PROCES AKUMULACIJE I HIPOTEZA O PADU PROFITNE STOPE

Decenijama je teorija o nedovoljnoj potrošnji dominirala mišlju američkih marksista, i mada još uvek ima neki značaj, oživljavanjem interesa za Marxovo delo oslabio je njen ideološki uticaj, pošto je nova generacija marksista ponovo otkrila kritiku tih pozicija koju su u devetnaestom i ranom dvadesetom veku izvršili Engels, Lenjin i drugi autori.¹ Kako je slabila teorija o nedovoljnoj potrošnji, tako su jačale teorije o padu profitne stope. Ta hipoteza — da je pad profita rezultat rasta nadnica — generalno se smatrala »napretkom« u odnosu na teoriju o nedovoljnoj potrošnji stoga što je na scenu izvela »klasnu borbu«, čak i kada se komentatori nisu u potpunosti slagali s njom.² Svrha ovog rada je da pokaže da hipoteza o padu profitne stope ne samo da nije napredak, već da je veliki korak unazad, stoga što ona odbacuje *in toto* Marxov doprinos političkoj ekonomiji u korist Ricardovog. Određenije, biće pokazano, prvo, da je hipoteza o padu profitne stope, u meri u kojoj se nudi kao teorija krize, pogrešna; drugo, u meri u kojoj se ona predstavlja kao teorija koja omogućuje da se vremenski odrede kriza ili fiskalna politika države, što

¹ Fridrih Engels, *Anti-Diring*, Beograd, Kultura, 1964; V. I. Lenjin, »Prilog karakteristikci ekonomskog romantizma« i »O takozvanom pitanju tržišta«, *Izabrana dela*, Beograd, Kultura, 1949 (tom III i I).

² »Teorija o padu profitne stope ima veliku zaslugu što je klasnu borbu unela u srž teorije akumulacije i krize«, Erik Olin Wright, »Alternative Perspectives in Marxist Theory of Accumulation and Crisis«, kod Jesse Schwartz (izd.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica, 1977, str. 217.

je mnogo skromnije, ona je takođe pogrešna; i treće, i kada želi samo da analizuje ulogu nadnica u ciklusu akumulacije, ona je i dalje pogrešna. Ukratko, pri brižljivom ispitivanju, hipoteza o padu profitne stope ne zadovoljava ni kao teorija ni kao deskripcija

I. Hipoteza o padu profitne stope

Sušтина hipoteze o padu profitne stope je razoružavajuće jednostavna: u toku procesa akumulacije rezervna armija nezaposlenih opada, što vodi do povećanja »realnih nadnica« (izraz čija će se dvosmislena upotreba kasnije razmotriti), što sa svoje strane smanjuje profite. U tom momentu viši nivo nezaposlenosti postaje objektivna nužnost za kapital da bi se ponovo uspostavila normalna rentabilnost; to neizbežno obara »realne nadnice«. Da li je to jedna opšta teorija krize ili teorija »fiskalne politike«, stvar je najvećma semantičke prirode, pošto se svi autori te škole slažu da povećanje »realnih nadnica« dovodi konačno do prekida u normalnom kretanju kapitala, bez obzira da li je do toga došlo automatski ili na osnovu svesne namere buržoazije posredstvom države. Ta hipoteza se pokazuje u mnogim oblicima, od veoma uprošćenih, u kojima se praktično ne koriste marksističke kategorije³, do razrađenih.⁴ Mi ćemo se ovde prvo pozabaviti vrlo jednostavnim oblikom ove hipoteze i ukratko razmotriti kritike koje su joj bile upućene. Videćemo da kritike ovog jednostavnog oblika hipoteze o padu profitne stope ne dopiru do srži problema jer, kao i oni koje kritikuju, kritičari ne uspeavaju da jasno naprave razliku između proširene reprodukcije i akumulacije. Pod proširenom reprodukcijom mi mislimo na čisto kvantitativnu ekspanziju opsega kapitala, a pod akumulacijom na ekspanzivni proces koji utelovljuje razvoj proizvodnih snaga, koncentraciju i centralizaciju, kao i uspostavljanje novih vrednosti.⁵

Body i Crotty rezimiraju svoju poziciju ovako: »Mi sagledavamo eroziju profita kao rezultat uspešne klasne borbe koju je vodio rad protiv kapitala — borbe koju

³ Radford Body i James Crotty, »Class Conflict and Macro-Policy: The Political Business Cycle«, *Review of Radical Political Economics*, br. 7, (proleće, 1975).

⁴ Makoto Itoh, »The Formation of Marx's Theory of Crisis«, *Science and Society*, XLII, 2, leto 1978, str. 129—155.

⁵ Wright ne uspeva da uoči tu razliku kada piše: »Stopa akumulacije može se izraziti kao $(C + V)/(C + V)$ «. Ta formula se može podjednako primeniti i na proširenu reprodukciju (Wright, *naved. delo*, str. 200.)

ograničavaju i konačno preokreću smanjivanje potražnje i povećanje nezaposlenosti, koje režiraju kapitalisti uz saglasnost i podstrek države«.⁶

Po mišljenju tih autora, ekspanzija kapitala stvara tražnju za radnom snagom, a demografski i drugi društveni faktori određuju ponudu radne snage. Kako se kapital širi, industrijska rezervna armija se smanjuje. Sužavanje tržišta radne snage jača privrednu moć radničke klase, i nadnice rastu. Povećanje nadnica smanjuje profite, a smanjivanje profita zahteva odgovor od strane kapitalista da bi se eliminisao uzrok povećanja nadnica, a to je nizak nivo nezaposlenosti. Autori smatraju da je to konzistentno sa »marksističkim pojmom ciklusa«, što, po svojoj prilici, znači da je konzistentno i s Marxovom teorijom krize.⁷ Ovaj sažeti prikaz hipoteze o padu profitne stope Bodyja i Crottyja sadrži i jedan broj implicitnih teorijskih pozicija, i korisno je da se one učine eksplicitnim. Prvo, ponuda radne snage se tretira kao da se ona određuje nezavisno od tražnje za radnom snagom. Drugo, povezano sa prvim, akumulacija se tretira u čisto kvantitativnom smislu, a tražnja se vidi kao njen generator. Treće, »suženo« tržište radne snage stvara opšte povećanje »realnih« nadnica, što pretpostavlja da se same nadnice određuju u cirkulaciji. I, četvrto, odnos nadnica — profit tretira se statički, implicitno u okviru srafijske granice između stope nadnica i stope dobiti.⁸ Mi ćemo u našoj kritici razmotriti svaku od ovih pozicija.

Kritika hipoteze o padu profitne stope, posebno onako kako su je izložili Body i Crotty, uglavnom se koncentrisala na jednu ili drugu od tih četiri implicitne pozicije. Wright zasniva svoju kritiku na drugoj, kada tvrdi da

⁶ Body i Crotty, *naved. delo*, str. 1. Izvan okvira ovog rada je analiza implicitnog gledišta o klasnoj borbi u ovom navodu, ali treba zapaziti da se klasna borba ovde izjednačava sa borbom za nadnice.

⁷ Mada je fraza »marksistički pojam ciklusa« dvosmislena, čini se da Body i Crotty sugerišu da je Marx mislio kako »cikluse« izaziva povećanje nadnica, čime se smanjuju profiti. Marx je komentarisao takvo gledište: »Tendencijsko snižavanje profitne stope vezano je s tendencijskim dizanjem stope viška vrednosti, dakle stepena eksploatacije rada. Zato ništa nije gluplje nego objašnjavati padanje profitne stope nekim dizanjem stope najamnine, mada izuzetno i to može biti slučaj«. Karl Marks, *Kapital*, Beograd, Kultura, 1964, tom III str. 276, sv. 7—8.

Čini se da se ovim Marxova pozicija s priličnom odlučnošću može identifikovati kao suprotna onome što Body i Crotty nazivaju »marksističkim pojmom ciklusa«. To samo po sebi ne čini njihovu poziciju pogrešnom.

⁸ Vidi John Broome, »The Sraffa-Leontief Model«, Birkbeck College, Department of Economics, Discussion Paper, London, 1973.

»nivo produktivnosti... ne igra skoro nikakvu ulogu u pogledu stepena eksploatacije«. ⁹ Mada je to svakako ispravna linija odvajanja koja obećava, njene teorijske implikacije izgubile su se u Wrightovom sopstvenom eklektičkom tretiranju kriza. U stvari, on prihvata analizu o granici između stope nadnica i stope dobiti, prema kojoj ključno mesto imaju borbe oko raspodele, zahtevajući samo njihov složeniji tretman u odnosu na teoriju o nedovoljnoj potrošnji i na njegovo posebno gledište o tendenciji pada profitne stope. On kritikuje tezu o padu profitne stope ne stoga što je ona neispravna, već stoga što je zasnovana na samo jednom uzroku. ¹⁰ Bell ima sličnu poziciju, tvrdeći da se, »mada se klasna borba svakako javlja oko raspodele nacionalnog proizvoda u sferi prometa, ona najpre mora analizovati u okviru vrednosnih odnosa u sferi proizvodnje...« ¹¹ On ovo ne razvija kao kritiku, već ga uključuje u hipotezu o padu profitne stope, kao što to čini i Dobb. ¹² On takođe oseća da su Body i Crotty pali u greh jednoguzročnosti i, kao i Wright, aplaudira hipotezi o padu profitne stope zato što je izbavila »klasnu borbu« iz pustinje. ¹³

Najozbiljnija novija kritika hipoteze o padu profitne stope jeste Shaikhova, u kojoj on u potpunosti odbacuje tu hipotezu kao teorijski bezvrednu i zaokupljenu samo spoljašnjom stranom stvari. ¹⁴ Za pojedine kapitaliste opa-

⁹ Zbog velike sličnosti u teorijama Bodyja i Crottyja i Glynja i Sutcliffea, ja ne razmatram ove poslednje. Vidi Andrew Glyn i Bob Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, London, 1972.

¹⁰ Da navedem Wrighta: »Ista klasna borba oko nadnica imaće sasvim različite konsekvence, zavisno od toga da li procesom akumulacije dominira dinamika opisana u gledištu o povećanju organskog sastava kapitala i padu profitne stope kao izvorima krize, ili ona u gledištu o nedovoljnoj potrošnji. (Wright, *naved. delo*, str. 217.) Njegovo gledište o objašnjenju na osnovu »organskog sastava kapitala i padu profitne stope« slično je Dobbom. Vidi niže izlaganje o Bellovom radu.

¹¹ Peter F. Bell, »Marxist Theory, Class Struggle, and the Crisis of Capitalism«, kod Schwartz (izd.), *naved. delo*, str. 184.

¹² Po Dobbom mišljenju, vrednosni sastav kapitala raste kao posledica povećanja nadnica, što stimuliše kapitaliste da zamenjuju živi rad mrtvim. M. Dobb, *Political Economy and Capitalism: Some Essays on Economic Transition*, London, 1973, str. 157. i dalje. Za kritiku, vidi Anwar Shaikh, »Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis«, *Cambridge Journal of Economics*, 1978 (2), str. 233—251.

¹³ Ove analize su važan napredak stoga što se bave aktuelnim društvenim procesima i stavljaju klasnu borbu u centar objašnjenja kriza u kapitalizmu. Bell, *naved. delo*, str. 182.

¹⁴ Anwar Shaikh, »An Introduction to the History of Crisis Theories«, u Economics Education Project, *U.S. Capitalism in Crisis*, New York, 1978, str. 219—241.

danje profita javlja se samo u dva oblika — kao neuspeh da se proda ono što je proizvedeno, ili kao neuspeh da se ono proda uz dovoljnu profitnu stopu. Ovo drugo mora podrazumevati povećanje troškova u odnosu na cenu. Hipoteza o padu profitne stope je samo uopštavanje takve percepcije kapitala kao celine. Da bi pokazao pogrešnost takvog rezonovanja, Shaikh analizuje odnos između apstraktnih koncepcija o višku vrednosti i promenljivom kapitalu, s jedne strane, i empirijskih pojmova čistog korporativnog dohotka (»profita«) i dohotka radnika, s druge. ¹⁵ On tvrdi da pristalice teorije o padu profitne stope izjednačuju S/V sa P/W, i da čineći to brkaju manifestacije osnovnih uzročnih varijabli sa samim tim varijablama. To je izuzetno važan argument, jer ako bi bilo moguće da se proces akumulacije shvati na osnovu pojavnosti privrednih fenomena, tada ne bi bilo potrebe za korišćenjem pojmova kao što su vrednost, višak vrednosti, promenljivi kapital, itd. Kolikogod, međutim, da je Shaikhov argument važan, on ne ugrožava ozbiljno hipotezu o padu profitne stope ako se *dalje* ne razvije. Ono što bi se moralo pokazati jeste da se uoči razlika između viška vrednosti i promenljivog kapitala, s jedne strane, i nadnica i profita, s druge, čini nemogućim naučno razmatranje ovog drugog. Drukčije rečeno, sledbenici teorije o padu profitne stope mogli bi prihvatiti Shaikhovu kritiku i odgovoriti da ona ni na koji način ne spori njihovu tvrdnju da povećanje nadnica vodi ka smanjivanju profita, što je stav koji se predstavlja kao u suštini empirijski.

Želeli bismo da pokažemo da analiza koju je primenio Shaikh u svojoj kritici podrazumeva da su pogrešne sve četiri osnovne pozicije hipoteze o padu profitne stope. Da bismo to učinili, najpre ćemo razmotriti Itohov rad, u kojem se ova hipoteza integriše sa nečim što na prvi pogled izgleda kao marksistički metod, i u kojem osnovni teorijski elementi hipoteze postaju eksplicitni.

¹⁵ Smatramo spornim ono mesto u Shaikhovoj analizi gde on govori o višku vrednosti kao o »složenoj i moćnoj marksističkoj kategoriji« i implicitno sugerise da je buržoaska kategorija profita manje složena. Sa stanovišta metoda, mogli bismo tvrditi da je višak vrednosti jednostavan koncept jer je *apstraktan*, a empirijska kategorija je složenija. Na primer, višak vrednosti može se zamisliti i analizovati a da se ne razmatra konkurencija među kapitalima; ili čak i bez postojanja više kapitala. Profit se, s druge strane, može konceptualizovati samo posle analize o složenostima konkurencije. Za diskusiju o tom opštem metodološkom pitanju, vidi Ben Fine i Laurence Harris, *Re-reading Capital* (London, u štampi), I glava. Taj problem ne utiče na Shaikhov zaključak.

II Itohova teorija o »hiperprodukciji kapitala«

U Itohovom radu se veoma mnogo kriste Marxovi tekstovi, nešto što je dosta retko u tekstovima Bodyja i Crottyja, a rezultat toga je analitički bogatija teorija o padu profitne stope od drugih teorija te vrste. Tako, dok se teorije Bodyja, Crottyja, Glyna i Sutcliffea mogu sasvim pojednostaviti, to bi u slučaju Itoha bilo opasno. Autor pravi razliku između svoje teorije krize i teorije o nedovoljnoj potrošnji pomoću opisanih naznaka »hiperprodukcija kapitala u odnosu na radno stanovništvo« i »teorija o višku robe.«¹⁶ Ovde se javlja jedna nepreciznost, jer je u kapitalističkom društvu roba takođe kapital, robni kapital, jedan od oblika koji kapital poprima u svom kružnom toku $N - R \dots P \dots R' - N'$, gde N i R označavaju novčani kapital i robni kapital, a P moment proizvodnje. Sa tim kružnim tokom na umu, možemo identifikovati hipotezu o nedovoljnoj potrošnji kao »hiperprodukciju kapitala s obzirom na potrošačku sposobnost.«¹⁷ Ni jedno od toga ne zasniva se na Marxovoj teoriji koju možemo naznačiti kao »hiperprodukciju kapitala u odnosu na proizvedeni višak vrednosti.«¹⁸

Itohova se teorija može rezimirati na sledeći način. Postojanje fiksnog kapitala obeshrabruje uvođenje novih postrojenja i mašina, što se javlja u velikom opsegu samo kada privredne okolnosti stvore pogodne uslove za sveopšte revolucionisanje proizvodnih sredstava. Ovde Itoh poseže za Marxovom analizom fiksnog kapitala u II tomu.¹⁹ Fiksni kapital čini »fiksni« upravo to što je njegova vrednost »fiksirana« u materijalnim predmetima čiji je vek trajanja duži od jednog kružnog toka kapitala. Itoh tvrdi da kapitalisti neće hteti da zamene fiksnu kapital sve dok se ne iscrpi njegova vrednost. To iscrpljivanje može se desiti kroz amortizaciju (prenošenje vrednosti na robu), ili kroz iznenadni pad razmenske vrednosti fiksnog kapitala, shodno uslovima na tržištu. Ovo poslednje se obično javlja na dramatičan način u

¹⁶ Itoh, *naved. delo*, str. 130. Mi se ovde nećemo baviti drugim Itohovim člankom, u kojem se nalazi istovetna analiza. Makoto Itoh, »The Inflationary Crisis of Capitalism«, *Capital and Class*, 4, proleće 1977.

¹⁷ To nije samo semantička razlika, ali pruža osnovu za kritiku teorije o nedovoljnoj potrošnji. Jednom kada se shvati da je roba kapital, potrošačka tražnja se iskazuje kao drugostepena prema tražnji robe među kapitalistima. To Shaikh dobro pokazuje. Shaikh, *naved. delo*, str. 226—231.

¹⁸ Analiza opadanja profitne stope i tome suprotnih tendencija ne spada u ovu raspravu. Vidi Fine i Harris, *naved. delo*, gl. 4.

¹⁹ *Kapital*, II, glave VII i IX.

vreme krize kada nesposobnost da se roba realizuje čini fiksni kapital delimično suvišnim. Iz ovakve argumentacije sledi da će se nove mašine uvesti — i produktivnost porasti — za vreme krize, dok bi se u fazi ekspanzije to dešavalo samo izuzetno. Drugim rečima, akumulacija se nastavlja bez »relativno suvišnog stanovništva« koje nastaje otpuštanjem radne snage.

Itoh otpočinje svoju analizu procesom ekspanzije, a potom prelazi na krizu. Da bi se razumela njegova teorija, korisno je poći najpre od krize i videti kako se ponovno dolazi do krizne situacije. Sa krizom padaju fiktivne vrednosti kapitala, pojeftinjujući drastično fiksni kapital.²⁰ To dozvoljava da se eliminiše stari fiksni kapital i da se uvede novi, i to je čisto fenomen *cene*. Dakle, starija sredstva za proizvodnju nisu uklonjena zbog konkurentne borbe između više i manje efikasnih kapitala, već stoga što je postalo relativno jeftino da se to učini.²¹ Kada bi konkurencija bila podstrek za revolucionisanje proizvodnih snaga, bilo bi arbitrarno ograničiti to revolucionisanje na period krize. Taj proces zamene otvara kvantitativnu ekspanziju kapitala i otpočinje obnova. U krizi je postavljena granica za buduću ekspanziju kapitala. Pošto se revolucionisanje sredstava za proizvodnju javlja samo u krizi, akumulacija se odvija kvantitativno — pri datom odnosu postojanog i promenljivog kapitala — i dostiže svoju granicu kada se eliminiše industrijska rezervna armija. Potencijalni opseg rezervne armije se određuje u krizi stepenom otpuštanja radne snage iz proizvodnje. Ako je uvođenje opreme fragmentarno i ograničeno, ekspanzija koja iz toga rezultira biće, shodno tome, kratka zbog toga što je samo ograničeni deo radne snage učinjen suvišnim. Govoreći vrlo uprošćeno, mi možemo ovo rezimirati rekavši da se u krizi javljaju sve kvalitativne promene, postavljajući striktnu osnovu za jednu predodređenu kvantitativnu ekspanziju kapitala.

²⁰ Itoh ne pravi razliku između fiktivnog i fiksnog kapitala, mada je ta razlika ključna za proces koji opisuje. Vidi *Kapital*, III, gl. XXIX — XXXII, i Ben Fine, »The World Economy and Inflation Theory: An Interpretation and Critique«, u Nore i Green (izd.), *Issues in Political Economy*, London (u štampi).

²¹ »... nasuprot periodu prosperiteta, postojeći fiksni kapitali (sic) nisu više, uopšte uzev, u stanju da donose profit, te se stoga javlja pritisak da se amortizuju kako bi se što pre obnovili. Kada najveći broj kapitala u glavnim granama proizvodnje amortizuje veliki deo vrednosti njihovih fiksnih kapitala (sic) i nagoмила dovoljno svog sopstvenog novčanog kapitala za investiranje u novu opremu, tada on prihvata nove metode proizvodnje kroz obnovu fiksnih kapitala (sic)« Itoh, *naved. delo*, str. 153. Itoh verovatno misli na *fiksni kapital* pojedinačnih kapitalista.

Ova analiza je svakako napredak u odnosu na gledište Bodyja i Crottyja, pošto ona objašnjava kako svaki period akumulacije podrazumeva sve viši nivo celokupne proizvodnje i proizvodnje po radniku. Kad jednom kvalitativne promene za vreme krize stvore »početne uslove«, akumulacija se nastavlja. Kako se akumulacija nastavlja, rezervna armija se sužava i javlja se opšti pritisak nadnica naviše; to je ono što Itoh naziva »hiperprodukcijom kapitala u odnosu na radno stanovništvo«. ²² Ovde je ponovo njegova analiza mnogo smišljenija od analiza drugih pisaca koji zastupaju teoriju o padu profitne stope, jer on ne tvrdi direktno da povećanje nadnica izaziva pad profita. On samo kaže da dizanje nadnica povećava potražnju za novčanim kapitalom, jer je kapitalistima potrebno da predujme više novca kao promenljivi kapital. To podiže tržišnu kamatnu stopu, tako da se »čisti profiti industrijskih i trgovačkih kapitalista dramatično smanjuju rastom i nadnica i kamata«. ²³ To dovodi do kreditne krize koja se transformiše u opštu krizu. Treba primetiti, anticipirajući našu kritiku, da je ovo razmatranje protivrečnosti između industrijskog i finansijskog kapitala Itohova jedina referenca na konkurenciju.

Možemo sada rezimirati cikličnu prirodu kapitalističke proizvodnje kako je vidi Itoh. Kriza stvara apsolutni i relativni višak stanovništva kroz amortizaciju i zamenu fiksnog kapitala. Ekspanzija se javlja kao kvantitativna na osnovu tog viška stanovništva i dostiže novi vrhunac. »Hiperprodukcija kapitala« stvara opšti porast nadnica, što pokreće kreditnu krizu, koja opet inicira opštu krizu. Po toj teoriji, opšte povećanje nadnica se uvodi eksplicitno, a akumulacija se eksplicitno vidi kao kvantitativna. Čini se, međutim, da ponuda radne snage nije više egzogenog karaktera, kao i da je srafijanski odnos između stopa nadnica i profita odbačen u korist mehanizma nadnica-profit-kamata. U nastavku ćemo pokazati da su u stvari sve četiri osnovne pozicije teorije o padu profitne stope u suštini i dalje zadržane.

²² On tvrdi da je to Marxova teorija. »... u III odeljku petnaeste glave trećeg toma *Kapitala* Marx pokušava da pokaže da 'snažno i iznenadno padanje profitne stope' zbog 'apsolutne hiperprodukcije kapitala... u odnosu na radničko stanovništvo' dovodi do cikličnih kriza.« (Itoh, *naved. delo*, str. 130). Mi ne smatramo da je Marx to pokušao da pokaže u I tomu, ili bilo gde drugde.

²³ Problem hiperprodukcije kapitala u odnosu na radničko stanovništvo izražava se u oskudici zajmovnog novčanog kapitala. *Isto*, str. 151.

III Akumulacija, nadnice i hipoteza o padu profitne stope

a) Priroda procesa akumulacije

Pošto se proizvod živog rada iskazuje u kapitalističkom društvu kao profit i nadnice, sasvim je prirodno postaviti pitanje da li na akumulaciju može *sistematski* nepovoljno uticati povećanje nadnica. Upravo na to pitanje Marx usmerava svoju pažnju u I tomu *Kapitala*, u poglavlju pod nazivom »Opšti zakon kapitalističke akumulacije«. U prvom delu tog poglavlja on izlaže zaključak koji će se potvrditi analizom koja sledi: »Povišenje cene rada ostaje, dakle, uključeno u granicama koje ne samo da ostavljaju netaknutim temelje kapitalističkog sistema, nego još obezbeđuju njegovu reprodukciju u sve većem razmeru. Prema tome, zakon kapitalističke akumulacije, izmisticiran u jedan prirodni zakon, izražava u stvari samo to da njena priroda isključuje svako takvo opadanje stepena eksploatacije rada, ili svako takvo dizanje cena rada koje bi ozbiljno moglo ugroziti stalnu reprodukciju kapitalističkog odnosa i njegovu reprodukciju u sve većem razmeru.« ²⁴

Prvo, treba primetiti da je Marxovo mišljenje nedvosmisleno jasno. Ovde, u Marxovom najzrelijem delu, u jednom tomu toga dela kojem je on dao konačni oblik za objavljivanje, on kategorički i bez ograde odbija ideju da bi akumulacija mogla biti »ozbiljno ugrožena« povećanjem nadnica. Mnogo je, međutim, važnije od samog zaključka, koji on ponavlja i na drugom mestu, ²⁵ način na koji on dolazi do njega. U gornjem navodu rečeno nam je da akumulacija *sama* »isključuje svako takvo opadanje stepena eksploatacije...« Sada se okrećemo analizi akumulacije. Čineći to, mi želimo da analizujemo uslove pod kojima proces akumulacije vodi ka povećanju vrednosti radne snage, jer je to povećanje ključno za hipotezu o padu profitne stope. Ako vrednost radne snage ne raste, ne opada ni stopa viška vrednosti, te ne »padaju« ni profiti.

Akumulacija je podjednako i ekspanzija kapitala kao celine, i međudejstvo pojedinačnih kapitalista u toj ekspanziji. Ako razmatramo samo mogućnost proširene reprodukcije, kao što to Marx čini u II tomu *Kapitala*, mi to možemo činiti odvojeno od tog međusobnog dejstva kapitala, od konkurencije. Ali, proces akumulacije je mnogo složeniji od toga i mora u sebi sadržati i tu

²⁴ *Kapital*, I, str. 321, sv. 3—4.

²⁵ Vidi Marxov komentar iz III toma, naveden u napomeni br. 7.

protivrečnost konkurencije.²⁶ Odnosno, pojam akumulacije zahteva da se njime obuhvati stvarni proces širenja kapitala, nasuprot gotovo formalne mogućnosti reprodukcije kapitala u proširenom obimu. U stvarnom procesu akumulacije kako kapital raste (*koncentracija* proizvodnje), on dolazi u sukob sa drugim kapitalima i »konkurentna bitka se vodi snižavanjem cena robe«. ²⁷ Konkurentna stega nameće kapitalu nužnost poboljšavanja produktivnosti rada, što po definiciji podrazumeva otpuštanje radne snage iz proizvodnog procesa. Rast produktivnosti može samo značiti da dati broj radnika obrađuje sve veću masu proizvoda po jedinici vremena.²⁸ Stoga proces akumulacije podrazumeva pad vrednosti robe. Taj proces rasta produktivnosti postiže se kako koncentracijom kapitala (akumulacija pojedinačnih kapitala), tako i centralizacijom (preraspodela postojećeg kapitala). Na nivou pojavnosti, centralizacija uzima oblik spajanja, preuzimanja i stvarne eliminacije manjih kapitala. U tom procesu veći, efikasniji kapitali preuzimaju radnu snagu i sredstva za proizvodnju od manjih kapitala.²⁹

Ta karakterizacija procesa akumulacije — reprodukcija u proširenom opsegu zajedno s promenom produktivnosti i centralizacijom kapitala — bit je u Marxovoj analizi i čini se da ne bi mogla imati izuzetke. Tvrditi da povećanje produktivnosti i centralizacija nisu deo procesa akumulacije nije samo greška u teorijskom smislu jer ignoriše pritisak konkurencije, već je i apsurdna s obzirom na činjenice. Pa ipak takva je tačno pozicija onih koji se zalažu za hipotezu o padu profitne stope.

b) Opšti zakon kapitalističke akumulacije

Pristalice teorije o padu profitne stope, a Itoh najeksplicitnije, odnose se prema Marxovom razmatranju proširene reprodukcije (II tom, XXI poglavlje) kao da

²⁶ Za raspravu o inherentnosti konkurencije kapitalu, vidi kod Johna Weeksa, »Marx's Theory of Competition« (Washington, fotokopirano, 1978); prethodna verzija tog rada bila je saopštena na Konferenciji Saveza udruženja društvenih nauka, Union for Radical Political Economists, decembra 1977.

²⁷ *Kapital*, I, str. 327. (sv. 3—4).

²⁸ To rezultira nečim što je Marx nazvao »zakon rastućeg uvećanja postojanog dela kapitala, u odnosu prema promenljivome« (*Kapital*, I, str. 324, sv. 3—4), ali da li se ili ne vrednosni sastav kapitala doista povećava nema važnosti za ovu raspravu. Mi ovde razmatramo samo promenu produktivnosti.

²⁹ *Isto*, str. 326—327.

je to određen sistem akumulacije. Prilikom razmatranja, u kojem Marx pobija poziciju o nedovoljnoj potrošnji koja smatra da je kapital nesposoban za samoreprodukciju, proširena reprodukcija se javlja pri određenom tehničkom sastavu kapitala. Reč je, u stvari, o Itohovom gledištu o akumulaciji. Trebalo bi da bude jasno, iz ranijeg razmatranja akumulacije, da se ništa ne može zaključiti na osnovu takvog gledišta o dinamici ekspanzije kapitala, jer ono samo utvrđuje formalnu mogućnost ekspanzije; ono je samo razmatranje realizacije za kapital kao celinu.

Proces akumulacije, nasuprot proširenoj reprodukciji, sadrži i opraštanje radne snage iz proizvodnje; u tom procesu kapital utiče kako na tražnju za radnom snagom, tako i na njenu ponudu. Svaki način proizvodnje proizvodi svoj sopstveni zakon stanovništva, a u kapitalističkim proizvodnim odnosima ponudu radne snage delimično određuje *kapital*, a ne samo apsolutni obim radne snage ili njena prirodna stopa povećanja.³⁰ To teorijsko zapažanje je jedno od najvažnijih Marxovih dopripora, jer potpuno raskida s buržoaskim gledištem da se ponuda i tražnja radne snage određuju nezavisno jedna od druge. U procesu akumulacije kapital povećava jednom rukom tražnju za radnom snagom (kroz ekspanziju celokupnog kapitala), a *simultano*, drugom rukom, povećava i ponudu (otpuštanjem radne snage). Stvarni obim rezervne armije, koji je tako ključan za hipotezu o padu profitne stope, jeste posledica ravnoteže među tendencijama koje stvaraju ponudu i tražnju u procesu akumulacije, pri datim demografskim činiocima kao parametrima kratkoročnog karaktera. Svi sledbenici teorije o padu profitne stope tretiraju akumulaciju u zrelom kapitalističkom društvu kao da se javlja u fazi »manufakture« (da upotrebimo Marxov izraz), kada dominira proizvodnja apsolutnog viška vrednosti.³¹ To je ekspli-

³⁰ »Proizvođači akumulaciju kapitala, radničko stanovništvo, dakle, samo proizvodi u sve većem obimu i sredstva koja njega samog čine relativno prekobrojnim. To je jedan zakon stanovništva koji je svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje, kao što u stvari svaki posebni istorijski način proizvodnje ima svoje posebne, istorijski važeće zakone stanovništva.« (*Kapital*, I, str. 333, sv. 3—4; podvukao autor).

³¹ Opisujući taj rani period kada kapital »preuzima postojeći proces proizvodnje«, Marx piše: »Sastav kapitala menjao se samo veoma postepeno. Njegovoj akumulaciji uglavnom je, dakle, odgovaralo srazmerno uvećavanje tražnje za radom. Ma kako spor bio napredak njegove akumulacije, kad ga uporedimo s modernom epohom, udarao je on na prirodne granice radničkog stanovništva koje se može eksploatisati...« (*Isto*, I, str. 334—5, sv. 7—8; podvukao autor).

citno Itohova pozicija, jer u njegovoj karakterizaciji akumulacije relativni višak vrednosti raste samo za vreme krize, a ekspanzija koja sledi zasnovana je na apsolutnom višku vrednosti. Takva dihotomija je potpuno arbitrarna, usklađena samo s mehanicističkim potrebama njegove teorije, a ne sa stvarnošću.

Otpuštanje radne snage za vreme akumulacije ne znači da će uvek biti obezbeđena odgovarajuća ponuda radne snage. To nije čarobni štapić kojim rast produktivnosti uvek može prizvati radnu snagu za potrebe kapitala. Ali, »opšti zakon kapitalističke akumulacije« (ili »zakon viška stanovništva«) podrazumeva da svaka ozbiljna rasprava o tome šta se dešava sa rezervnom armijom za vreme akumulacije mora uzeti u obzir i promenu tehnike i njen odnos prema akumulaciji. U odnosu na taj osnovni standard, sve teorije o padu profitne stope predstavljaju promašaj. Rečeno jednostavnije, u srži njihove argumentacije je odnos između rezervne armije i akumulacije, a oni ne uspevaju da analiziraju taj odnos izuzev na najpovršnijem nivou. Oni bi posebno morali pokazati da postoji *sistematska* tendencija da se promene u produktivnosti javljaju u stepenu koji je nedovoljan da bi se popunila rezervna armija, ali oni to ne čine. Ako se to ne može utvrditi, tada se, kao što je pisao Marx, sa opadanjem rezervne armije povećavaju nadnice i snižava profitna stopa, jer »i to izuzetno može biti slučaj«.³²

Možemo rezimirati našu dosadašnju kritiku hipoteze o padu profitne stope: mada želi da analizuje ponudu i tražnju za radnom snagom u procesu akumulacije, ona ignoriše upravo ono što kapitalističku akumulaciju čini različitom od svih prethodnih oblika akumulacije bogatstva — naime, to da se kapitalistička akumulacija zasniva na neprestanom revolucionisanju sredstva za proizvodnju. Marxovim rečima: »Kapitalističkoj proizvodnji nikako nije dovoljna ona količina raspoložive radne snage koju pruža prirodni porast stanovništva. Za slobodan razvoj njoj je potrebna industrijska rezervna armija, nezavisna od te prirodne granice... Stoga proizvodnja relativno suvišnog stanovništva, ili oslobađanje radnika, napreduje još brže od tehničkog revolucionisanja procesa proizvodnje, koje je i bez toga ubrzavano napretkom akumulacije.«³³

Na početku III odeljka ovog rada naveli smo Marxove reči da se povećanje nadnica u toku akumulacije kre-

³² Isto, str. 276, sv. 7—8, navedeno u napomeni br. 7.

³³ Isto, I, str. 337, 338, sv. 3—4.

će »u granicama koje ne samo da ostavljaju netaknutim temelje kapitalističkog sistema, nego još obezbeđuju njegovu reprodukciju«. Prvi razlog za to je da *sama* akumulacija obezbeđuje ponudu radne snage, nezavisno od obima ili rasta radnog stanovništva. Drugi je razlog da isti proces koji popunjava rezervnu armiju snižava i cenu radne snage, što ćemo sada razmotriti.

c) Akumulacija i vrednost radne snage

Za pojedinačne kapitale, ili za kapitaliste koji personifikuju te kapitale, uvođenje novih i savremenih mašina motivisano je neophodnošću da se održi korak sa drugim kapitalima; ukratko, da se proizvede odgovarajuća roba po nižoj ceni i da se time održi ili proširi udeo određenog kapitala na tržištu. Međutim, za kapital kao celinu, to je sredstvo da se izvuče relativni višak vrednosti. Ono što je za pojedinačne kapitale sredstvo za uzajamnu konkurenciju, za kapital kao celinu to je sredstvo da se intenzifikuje eksploatacija rada. Navešćemo Marxa: »Kao i svakom drugom razvitku proizvodne snage rada, tako je i njoj (mašini) zadatak da robu čini jeftinijom i da skraćuje deo radnog dana potreban samom radniku, da bi se produžio onaj drugi deo njegovog radnog dana koji on besplatno daje kapitalisti. Ona je sredstvo za proizvodnju viška vrednosti.«³⁴

Povećanje produktivnosti povećava relativni višak vrednosti za kapital kao celinu, sve dok se javlja u industrijskim granama koje proizvode potrošna dobra za radnike ili sredstva za proizvodnju koja se koriste da bi se proizvela ta potrošna dobra, odnosno kada se javlja u proizvodnji neluksuzne robe.³⁵ Da profit proizlazi iz viška vrednosti jeste osnova Marxove teorije, što prihvataju i sledbenici teorije o padu profitne stope. Višak vrednosti je valorizovan višak radnog vremena — razlika između ukupnog radnog vremena i neophodnog radnog vremena. Povećanje produktivnosti, po definiciji, smanjuje vrednost robe, smanjuje neophodno radno vreme (vrednost radne snage), ukoliko nije ograničeno na proizvodnju luksuzne robe. Za potrošna dobra to je očigledno i direktno: povećanje produktivnosti u tom slučaju direktno smanjuje vrednost robe koju radnici troše. Kad

³⁴ Isto, I, str. 66—67, sv. 3—4.

³⁵ »Prema tome, povećanje proizvodne snage i odgovarajuće pojeftinjenje roba u industrijama koje liferuju materijalne elemente postojanog kapitala za izradu potrebnih životnih namirnica, sredstva i materijal za rad, takođe snižuju vrednost radne snage.« (Isto, I, str. 10, sv. 3—4).

je reč o sredstvima za proizvodnju, povećanje produktivnosti smanjuje vrednost postojanog kapitala predumjerenog za proizvodnju potrošnih dobara. *Vrednost radne snage*, koja određuje nadnice, može se izraziti kao

$$W = VX$$

pri čemu je W = vrednost radne snage, broj;

V = vektor vrednosti svih vrsta robe koje radnici troše;

X = vektor fizičkih količina robe koju radnici troše.

Kada sledbenici teorije o padu profitne stope govore o povećanju »realne nadnice«, oni brkaju W sa X . Vektor X odražava *životni standard* radničke klase, pošto je to vektor *upotrebnih vrednosti*. On jeste »realna nadnica« utoliko što je mera materijalne potrošnje radničke klase. Međutim, W je takođe »realna nadnica« utoliko što je za kapitalistu, mera koštanja u apstraktnom neophodnom radnom vremenu jedne jedinice radne snage, mada bi možda izraz »razmenska vrednost radne snage« bio precizniji. Pripadnici teorije o padu profitne stope se ponašaju kao da su ove dve stvari identične, kao da je svrha radničkih zahteva za povećanjem nadnica u povećanju W , dok oni ciljaju u stvari na povećanje X . Ta zabuna je ozbiljna zato što životni standard može da *raste*, dok neophodno radno vreme da se proizvede taj životni standard može da se *smanjuje*, odnosno radnicima može ići bolje dok vrednost radne snage opada. Doista, to se upravo i dešava u procesu akumulacije.

Moglo bi se pomisliti da se taj odnos može sažeti tako što će se reći da će profiti padati ako »realne nadnice« rastu brže od produktivnosti (što će uzrokovati da pada V). Takva formulacija je, međutim, neprecizna jer meša dva procesa, opadanje V i rast X . Mada je tačno da će vrednost radne snage rasti ako X (»realne nadnice«) raste brže nego što V (vrednost potrošnih dobara) opada, taj algebarski definisan iskaz ne objašnjava uslove pod kojim će X rasti brže nego što će V opadati. Doista, on podrazumeva da su te dve stvari nezavisne jedna od druge, dok je u stvari povećanje »realne nadnice« u negativnom odnosu prema opadanju vrednosti. Kako produktivnost raste, javljaju se simultani procesi: vrednosti opadaju, što ima tendenciju smanjivanja vrednosti radne snage (W), a rezervna armija se popunjava, što ima tendenciju umanjivanja mogućnosti radničke klase za podizanjem njenog životnog standarda. Stoga sled-

benici teorije o padu profitne stope, kada razmatraju povećanje produktivnosti, ignorišu ovaj drugi proces. Sa ta dva procesa koji deluju simultano, akumulacija kapitala vodiće do povećanja vrednosti radne snage (i do pada viška vrednosti) samo ako je dovoljno brza da parira kako stalnom popunjavanju rezervne armije kroz promenu produktivnosti, što bi vodilo do rasta X (»realne nadnice«), kao i stalnom opadanju vrednosti, čime se neutralizuje povećanje kod X . Govoreći mehanicističkim jezikom, ovde imamo dva parametra: parametar koji dovodi u vezu stepen promene u produktivnosti sa stopom akumulacije (što određuje stopu pri kojoj se popunjava rezervna armija i stopu pri kojoj se smanjuju vrednosti), i parametar koji dovodi u vezu rast tražnje za radnom snagom s povećanjem realnih nadnica. Jednostavno je pokazati da postoji čitav niz vrednosti za ta dva parametra pri kojima nikakva stopa akumulacije, ma kako inače bila visoka, neće dovesti do povećanja vrednosti radne snage.³⁶

Ovde stvar nije u tome da se skrene u matematičko određivanje uslova pod kojima neophodno radno vreme raste u odnosu na višak radnog vremena, već da se teorijski pokaže da sam proces akumulacije stvara tendencije koje pariraju tendenciji opadanja viška vrednosti, tendenciji shodno kojoj »povišenje cene rada ostaje, dakle, uklješteno u granicama koje ne samo da ostavljaju netaknutim temelje kapitalističkog sistema, nego još o-bezbeđuju njegovu reprodukciju u sve većem razmeru«. ³⁷ Ovaj Marxov stav nije samo jedna misao, već naučno izveden zaključak, zasnovan na analizi procesa akumulacije. Akumulacija stvara, kroz svoje unutrašnje delovanje, rešenje tog potencijalnog problema podizanja nadnica, a da pri tom ne mora da dođe do prekida u samoj akumulaciji. To nije samo teorija, ona nam omogućava da shvatimo kako jedna kapitalistička privreda, kao što je japanska, na primer, može vršiti akumulaciju po stopi od osam do deset posto godišnje u toku više od jedne decenije, što je empirijska činjenica koja se ne može objasniti sa stanovišta hipoteze o padu profitne stope. Ovde se jasno mora reći šta je to što smo utvrdili. Mi nismo pokazali da proces akumulacije ne može omogućiti rast stope viška vrednosti koja je trenutno u padu; mi smo samo pokazali da teorija o padu profitne stope ne objašnjava zašto se i pod kojim okolnostima to dešava.

³⁶ Jedna ranija verzija ovog rada pruža numerički primer tog odnosa između akumulacije i vrednosti radne snage.

³⁷ *Kapital*, I, str. 321, sv. 3—4.

Možemo ići dalje, i na osnovu Marxove analize razmotriti šta bi se desilo ako bi, «izuzetnim slučajem», u toku akumulacije porasla vrednost radne snage, a sledstveno tome, opao višak vrednosti.³⁸ To bi se desilo ako bi proces akumulacije ostvario stopu rasta produktivnosti koja je nedovoljna da popuni rezervnu armiju, pokrenuvši rast realnih nadnica, a koja je opet neadekvatna da tome parira pojeftinjenjem robe. Marx je razmotrio takav slučaj i našao je jednostavan odgovor: kada je akumulacija kapitala takva da se višak vrednosti smanjuje s povećanjem nadnica, stopa akumulacije usporava svoj tempo, a potom se ponovo ubrzava kada se dovoljno popuni rezervna armija. Ali, to *ne vodi* do krize, već samo do prilagođavanja tempa akumulacije.³⁹

d) Zašto je kriza neizbežna?

Sve do sada smo dokazivali da se pad viška vrednosti kao rezultat povećanja »realnih nadnica« dešava samo izuzetno. Sada možemo postaviti jedno novo pitanje: kada se javi taj izuzetak, zašto je nužna velika kontrakcija kapitala — bilo da je izaziva država ili da do nje dolazi na drugi način — da bi se situacija popravila? To pitanje se može postaviti i drukčije — kakav je to mehanizam koji transformiše jedan pad viška vrednosti u krizu?

Body i Crotty tvrde da država interveniše — to je intervencija koju »režiraju kapitalisti« — kako bi se zaustavio proces akumulacije i stvorila nezaposlenost. To svakako pretpostavlja da je neophodno da to bude veliki ili bar znatan pad. Stoga su ovi autori sasvim u pravu kad skromno tvrde da nemaju neku teoriju krize, ali oni takođe nemaju ni «teoriju fiskalne politike», pošto fiskalna politika, za koju smatraju da objektivno koristi kapitalistima, pretpostavlja potrebu za krizom.

Itoh, videli smo, daje mehanizam koji transformiše povećanje nadnica u krizu, uglavnom kroz smanjivanje kredita. On tvrdi da povećanje nadnica povećava tražnju novca kako bi se ovaj iskoristio kao predujmljeni promepljivi kapital, a to dovodi do podizanja kamatnih stopa. To je, kao i drugi aspekti teorije o padu profitne stope, stari argument koji je postojao još u Marxovo vreme. Reč je pri tom samo o jednoj posebnoj varijanti gledišta

³⁸ Pošto je radni dan podeljen na neophodno radno vreme i višak radnog vremena, i pošto je živi rad izvor viška vrednosti, povećanje prvog mora implicirati opadanje drugog.

³⁹ *Kapital*, I, str. 339—340, sv. 3—4.

da akumulaciju povremeno koči masa raspoloživih prometnih sredstava. Itoh, u stvari, tvrdi da rast cena jedne posebne robe — u ovom slučaju radne snage — ima za rezultat oskudicu novca za promet sve proizvedene robe (ili vrednosti), i da se ta oskudica manifestuje kroz povećanje kamatne stope. Nije namera ovog rada da izlaže Marxovu teoriju novca, izuzev u meri u kojoj je to neophodno da bi se razmotrio Itohov mehanizam krize, ali treba reći da naučna analiza novca koju je izvršio Marx dokazuje potpuno *pasivnu* ulogu prometnih sredstava u procesu akumulacije, otkrivajući da upravo akumulacija određuje količinu novca u cirkulaciji.⁴⁰ Nije, međutim, potrebna detaljna analiza teorije novca da bi se osporio Itohov mehanizam krize, jer se lako može dokazati da novčano povećanje nadnica nema čist uticaj na tražnju novca. U svakom trenutku za vreme akumulacije kružni tokovi kapitala se preklapaju, te je novčani kapital za postojani i promepljivi kapital, da bi se ponovo pokrenula proizvodnja, istovremeno i novčani kapital, za realizaciju robe. Predujmljeni kapital za ponovno pokretanje proizvodnje je podsticaj za realizaciju, pošto kapital predujmljen za sredstva za proizvodnju realizuje robu I odeljka (sredstva za proizvodnju) koja se prodaje među kapitalistima, a kapital predujmljen kao promepljivi kapital dovodi do realizacije robe II odeljka kroz potrošnju radnika. Ako se akumulacija odvija glatko, višak vrednosti se realizuje kroz predujmljeni kapital obeju kategorija, postojanog i promepljivog, zahvaljujući povećanju tog predujma pri svakom obrtu. Pri datoj masi proizvedene vrednosti, povećanje nadnica ne utiče ni na vrednost koja treba da se realizuje (po pretpostavci), ni na raspoloživi novac za njenu realizaciju. Jedina je posledica da je količina novca razmenjenog za robu razmenjena za manje viška vrednosti, a više promepljivog kapitala. Javlja se promena među vrednosnim kategorijama u okviru celokupne vred-

⁴⁰ Shaikh je dobro rezimirao Marxovu analizu u »On the Laws of International Exchange« (New School for Social Research, sv. 1977). Marx je pisao: »U oba slučaja masu novca u opticaju, *curency*, određuju: stepen brzine optičaja, dakle broj koliko puta isti komadi novca ponove u nekom datom periodu vremena istu funkciju kao kupovno i platežno sredstvo, masa istovremenih kupovina i prodaja, odn. plaćanja, suma cena prometnih roba, i naposljetku bilansi plaćanja koje treba saldirati u jedno isto vreme...« (*Kapital*, III, str. 491—492, sv. 7—8; podvukao autor). I još eksplicitnije: »Nisu, dakle, cene visoke ili niske zato što je više ili manje novca u opticaju, već više ili manje novca optiče zato što su cene visoke ili niske. To je jedan od najvažnijih ekonomskih zakona...« (Karl Marks, »Prilog kritici političke ekonomije, Beograd, BIGZ, 1976, str. 85—86).

nosti (postojani kapital, promenljivi kapital i višak vrednosti), ali nema promene u novcu neophodnom za njihovu realizaciju. Želeli smo da izbegnemo duge navode Marxa u ovom radu, ali je teško biti jasniji nego što je on u svojoj argumentaciji.

Pogledajmo naročito slučaj kada bi nastalo opšte dizanje najamnina, a usled toga — pod pretpostavljenim uslovima — opšti pad stope viška vrednosti, a osim toga, takođe prema pretpostavci, ne bi nastupila promena u vrednosti robne mase koja se nalazi u prometu.⁴¹

To je upravo stvar koju Itoh razmatra, a Marx nastavlja: »Svakako da u tom slučaju raste novčani kapital koji se mora predujmiti kao promenljivi kapital, dakle ona navčana masa koja služi u ovoj funkciji. Ali tačno za onoliko za koliko raste novčana masa potrebna za funkciju promenljivog kapitala, tačno za onoliko se smanjuje višak vrednosti, dakle i novčana masa potrebna da se on realizuje. Ovo ne dodiruje sumu novčane mase potrebnu za realizovanje robne vrednosti, upravo kao ni samu ovu robnu vrednost.«⁴²

Itohova osnovna greška je, dakle, što on ne može da uoči da *celokupna* vrednost robe cirkuliše kao kapital, a ne samo predujmljeni postojani i promenljivi kapital. Shodno tome, povećanje nadnica ne predstavlja povećanje potreba za novcem za cirkulaciju kapitala, već samo promenu u težini sastavnih delova celokupne vrednosti. U Itohovom mehanizmu krize postoji jedno zrno istine utoliko što krize uvek *izgledaju* kao kreditne krize, ali to nema nikakve veze s porastom nadnica, pa ni s tražnjom novca kao sredstva cirkulacije robe.⁴³

e) Uloga nadnica u procesu akumulacije

Do sada smo se koristili analizom procesa akumulacije da bismo izvršili jedan mahom negativan zadatak — da bismo pokazali da je hipoteza o padu profitne sto-

⁴¹ *Kapital*, II, str. 345, sv. 5—6.

⁴² Isto. Raspravljajući o određivanju kamatne stope, Marx je pisao: »Rastuća tražnja za radnom snagom ne može po sebi nikada biti razlog za dizanje kamatne stope, ukoliko se ova određuje profitnom stopom.« (*Kapital*, II, str. 345—346, sv. 5—6).

⁴³ »Kad u jednom sistemu proizvodnje gde čitava povezanost procesa reprodukcije počiva na kreditu, kredit odjednom prestane, te važi samo plaćanje u gotovu, očigledno mora nastupiti kriza, silna navala za platežnim sredstvima. Stoga se na prvi pogled cela kriza predstavlja samo kao kreditna i novčana kriza.« (*Kapital*, III, str. 34, sv. 9—10).

pe pogrešna u svim važnijim vidovima svog tretmana nadnica i akumulacije. Na osnovu naše analize akumulacije sada možemo razmotriti stvarnu ulogu porasta nadnica u toku akumulacije. Hipoteza o padu profitne stope ne samo da netačno analizuje odnos između nadnica i akumulacije, već i skreće pažnju sa ispravnog odnosa. Moglo bi se na osnovu hipoteze o padu profitne stope poverovati da povećanje nadnica predstavlja preispoljan problem za akumulaciju, pa čak i njenu prepreku. U stvarnosti, slučaj je suprotan: neprekidna akumulacija ne bi bila mogućna bez rasta nadnica. Rekavši ovo, mi se ne pozivamo na naivno gledište sledbenika teorije o nedovoljnoj potrošnji, jer realizacija zahteva porast nadnica da bi se obezbedila dovoljna »tražnja«, već na procese centralizacije i kretanja kapitala među industrijskim granama.

Kao što je već rečeno, akumulacija je proces kvalitativne promene u kojem se revolucionišu sredstva za proizvodnju i vrši preraspodela kapitala. U najranijim trenutcima procesa ekspanzije pojedinačni kapitali ne mogu privući radnu snagu pri manje-više ustaljenim nadnicama, zbog veličine rezervne armije. Ali, kako se rezervna armija smanjuje, rast nadnica postaje mehanizam pomoću kojeg se preraspodeljuje (centralizuje) postojeća radna snaga u pravcu efikasnijih kapitala. U jednoj kapitalističkoj privredi zasnovanoj na slobodnom najamnom radu, povećanje nadnica je za kapital jedini raspoloživi mehanizam koji će podelu radne snage društva među industrijskim granama prilagoditi promenjenom obliku proizvodnje u okviru i između industrijskih grana. Da bi se izvršila ta preraspodela, porast nadnica mora pratiti brza ekspanzija kapitala. To odražava jedinstvenu ulogu neophodnih sredstava za život u kapitalizmu. U feudalizmu životne potrebe masa bile su samo sredstvo za reprodukciju radne snage. U kapitalizmu životne potrebe dobijaju oblik nadnice i služe ne samo za reprodukciju radne snage, već i za regulisanje njene društvene podela.

Stoga je neispravno videti svako povećanje nadnica kao rezultat borbe oko raspodele između kapitala i rada, kao što to čini hipoteza o padu profitne stope. Time se kapitalizam tretira kao da je feudalizam u kojem neophodna sredstva za život nisu imala alokacijsku funkciju. U kapitalizmu rast nadnica u toku akumulacije prvenstveno odražava borbu oko raspodele između kapitala — odnosno borbu za preraspodelu kapitala. Ta borba ima dva vida. Prvi je preraspodela između industrijskih grana, jer kapital se priliva u grane gde je viša profit-

na stopa, što utiče na društvenu podelu rada. Drugi vid je premeštanje rada iz kapitala s niskim nadnicama, odnosno prava centralizacija. Oba ta procesa bila bi nemoguća u okviru kapitalističkih odnosa kada bi se nekako mogao sprečiti rast nadnica. Kada bi se nadnice mogle uspešno kontrolisati, kapital bi morao da se okrene prekapitalističkim metodima kontrole rada, kao u Južnoj Africi, da bi postigao neophodnu preraspodelu radne snage u toku akumulacije.

Verovatno površnost hipoteze o padu profitne stope nigde nije vidljivija nego u njenom neuspehu da shvati ulogu nadnica u društvenoj podeli rada. Ona uočava pojavu stvari — povećanje opšteg nivoa nadnica — a nikad ne uzima u obzir specifično kretanje nadnica u grani industrije koja stvara to opšte povećanje nadnica.

IV Rezime

U celini gledano, možemo rezimirati dosadašnje izlaganje na sledeći način: po pravilu, procesu akumulacije nije potrebno da toliko smanji rezervnu armiju da bi iz toga proizišla akutna oskudica rada; kada se doista smanji rezervna armija i kada se kao posledica povećaju »realne nadnice«, to ne treba da pretpostavlja opadanje viška vrednosti po radniku; ako bi to bio slučaj — usporavanje akumulacije, a ne kriza — dovoljno je da se taj problem reši za kapital; i, konačno, povećanje realnih nadnica ne samo da ne ometa proces akumulacije, već mu je potrebno kao neophodan uslov za društvenu preraspodelu rada i za proces centralizacije. Kada se hipoteza o padu profitne stope posmatra kroz mikroskop marksističke teorije, vidi se da je ona neodrživa.

Stoga je hipoteza o padu profitne stope »korak napred« u analitičkom pogledu, kako sugerišu Wright i Bell, samo ako se misli da se analiza kapitalizma unapređuje kada se on tretira čisto kvantitativno. Mada je ponešto zaludan posao prosuđivati koje su zablude bolje ili gore, sigurno je da bi razvijenije vrste teorije o nedovoljnoj potrošnji dobile bolju ocenu od hipoteze o padu profitne stope.⁴⁵

⁴⁴ Ovaj odeljak se zasniva na idejama koje je podstakao Ben Fine sa Birkbeck koledža.

⁴⁵ Luxemburgova, na primer, i pored svih svojih grešaka, zasniva svoju teoriju na razvoju proizvodnih snaga, a nema sumnje da se ona bavi kapitalizmom. Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital* (New York, 1968).

Kapitalizam je način proizvodnje u kojem reprodukcija klasnih odnosa sadrži jedan dinamički proces kvalitativnih promena. Te kvalitativne promene nisu vid procesa akumulacije, već njegovi sastavni delovi. Centralizacija, koncentracija, razvoj proizvodnih snaga i nejednak razvoj — njihova manifestacija u konkurentskoj borbi — jesu suština akumulacije. Redukovati taj dinamizam akumulacije na pitanje odnosa nadnica-profit znači postaviti Marxa u status nekog »manjeg postrikardovca«, da upotrebimo Samuelsonov izraz. Takva analitička redukcija može izgledati kao da je »došla do srži problema — do klasne borbe«. U stvari, ona to ne uspeva, već nas udaljuje baš od onih aspekata klasne borbe koji predstavljaju jedinstvenu karakteristiku kapitalizma. Mi nailazimo na borbu oko raspodele društvenog proizvoda u toku celokupne istorije klasnih borbi, daleko pre pojave kapitalizma. Razumevanje kapitalizma, i klasne borbe u njegovom okviru, unazađuje se neuspehom da se uoči da pod vladavinom kapitala u borbi za raspodelu posreduje, kvalitativno je transformišući, oblik vrednosti, a posebno oblik nadnice. Mi ovde nismo razvili teoriju krize, već smo samo želeli da pokažemo određene nedostake jedne posebne škole teorije krize. Odgovarajuća teorija krize mora sadržati u svojoj analizi kvalitativne promene koje smo razmatrali, kao što je to učinjeno u III tomu *Kapitala* (posebno u poglavljima XIII—XV). Privredne krize su nesumnjivo najsloženiji trenuci u životnom ciklusu kapitalizma, trenuci u kojima se potpuno manifestuju protivrečnosti urođene obliku vrednosti. Da bi se shvatile krize potrebno je analitičko uprošćavanje; ali se ono ne može kupiti po cenu da se akumulacija tretira kao nešto što ona nije.

(John Weeks, »The Process of Accumulation and the 'Profit-Squeeze' hypothesis«, *Science and Society*, jesen 1979, kolo XLIII, br. 3, str. 259—280).

Preveo Petar Ignjatović

David M. Gordon

FAZE AKUMULACIJE I DUGI PRIVREDNI CIKLUSI

(Križa) je manifestacija svih protivrečnosti buržoaske privrede... (Ali) ne postoje permanentne krize.

Karl Marx

Kondratjevljevi ciklusi: mit koji održavaju ljudi koji — prihvatajući apokaliptične vizije Platona, Marxa, Toynbeeja i drugih — veruju da u istoriji postoji obrazac koji vernicima omogućuje da proreknu budućnost.

Citibank Monthly Economic Letter, januar 1978, br. 16

Ne iznenađuje što je tekuća kriza svetske kapitalističke privrede podstakla nov talas interesovanja za duge privredne cikluse.¹ Obe glavne struje marksističkih ekonomista pridružile su se oživljavanju jednog teorijskog i empirijskog interesovanja koje su mnogi bili pokopali još 1940-tih godina.² Lista novije literature o dugim ciklusima postala je već poprilično dugačka.³

Kao i ranije, analize dugih ciklusa još uvek imaju svoju Ahilovu petu. Ranija generacija analitičara dugih ciklusa, od Kondratjeva, preko Schumpetera, do sekularnih stagnacionista iz 1940-tih godina, mahom nije uspešla da razradi jednu koherentnu (a još manje jedinstvenu) teorijsku osnovu za svoje interpretacije dugih cik-

¹ U ovom eseju koristiću izraz »dugi privredni ciklus« koji se odnosi na uočeni fenomen naizmeničnih perioda ekspanzije i kontrakcije u svetskoj kapitalističkoj privredi, koji zajedno, traju oko pedeset godina i koji se takođe označuju kao »Kondratjevljevi ciklusi« i »dugi talasi«. Takva upotreba može stvoriti malu zabunu, posebno kod neoklasičnih ekonomista pošto mnogi nazivaju »Kuznjecov ciklus« od petnaest-dvadeset godina, takođe, »dugim ciklusom«. Kad ja mislim na Kuznjecov ciklus, ja ga tako i zovem.

² Kao što je, na primer, napisao R. A. Gordon u standardnom makroekonomskom udžbeniku 1961. godine (238, 239): »Poslednjih 10 ili 15 godina, međutim, sve više se dovodi u pitanje postojanje 'Kondratjevljevih' talasa... Postojanje dugih oscilacija u cenama već je uočeno, mada... ima razloga da se sumnja da li se one mogu posmatrati kao ciklusi.« Najuticajniju kritiku Kondratjeva i njegovih dugih ciklusa napisao je Garvy (1943).

³ Vidi izvanredno korisnu kritičku bibliografiju koju je priredio Barr (1975).

lusa.⁴ Ta slabost opterećuje takođe i novije radove iz te oblasti. Analitički problemi u analizama dugih ciklusa su složeni, i za sada ne izgleda da su noviji radovi počeli da rešavaju neke od najmučnijih problema koji su i ranije opterećivali teoretičare dugih ciklusa: zašto se javljaju dugi ciklusi? Zašto traju otprilike pedesetak godina? Šta određuje njihovu amplitudu? Kakva je veza između izvora stagnacije u jednom ciklusu i inovacija ili događaja koji stimulišu oporavak i novu ekspanziju akumulacije u narednom?

Ovaj esej je zasnovan na kritici usredsređenoj na ranije glavne struje, kao i na marksističke analize ritma kapitalističkog razvoja. Uprkos mnogim razlikama među tim analizama, sve su one manjkave, po mom mišljenju, stoga što su smatrale zauvek datom osnovnu strukturu društvenih odnosa u kapitalističkim društvima. One su pokušale da objasne alternativne periode privrednog prosperiteta i stagnacije, a da pri tom nisu posebno razmatrale veze između strukture i protivrečnosti društvenih odnosa koji uslovljavaju akumulaciju kapitala, i »čisto« privredne dinamike kroz koju se, čini se, manifestuju dugi ciklusi. Kao što pokušavam da pokažem u ovom eseju, jedna brižljiva analiza strukturalnih uslova za akumulaciju kapitala u kapitalističkim društvima baca donekle drukčije teorijsko svetlo na probleme dugih ciklusa. Mislim da ona počinje da ukazuje na neka prihvatljiva privremena rešenja mnogih (mada svakako ne i svih) teorijskih problema koje analiza dugih ciklusa mora razrešiti.

Uopšte uzev, ja tvrdim da jedna konceptualna preformulacija marksističkog koncepta o »fazama akumulacije kapitala« sadrži kako neophodan uslov za pojašnjavanje našeg shvatanja dugih privrednih ciklusa, tako i sugestivnu osnovu za postavljanje užihih »ekonomskih« hipoteza o poreklu, karakteru, obliku i periodizaciji samih dugih ciklusa.⁵

Da li dugi ciklusi uopšte i postoje? Da možda ne trošimo svoje vreme baveći se imaginarnim fenomenima ili ostacima ranih faza kapitalističkog razvoja? Nemam

⁴ Vidi Garvy (1943) za detaljnu kritiku Kondratjeva, čiji je standardni članak iz 1926. godine prvi put objavljen na engleskom jeziku 1935. i nedavno preštampan u prikladnoj formi (1979). Vidi Mandel (1975, gl. 4) za detaljnu kritiku Kondratjeva i drugih ranih zastupnika teorije o dugim talasima.

⁵ Ovaj esej polazi od nekih tema koje su prvi put iznete kod Gordona (1978a). Ja ceo esej zasnivam na izvesnom metodološkom skepticizmu u pogledu tradicionalnog marksističkog razdvajanja privredne sfere i drugih područja društvenog života. Vidi Bowles i Gintis (1980) o ovoj temi.

dovoljno prostora u ovom eseju da bih sačinio pregled tekućeg stanja u empirijskim nalazima za ili protiv dugih ciklusa.⁶ Zadovoljiću se time što ću se složiti s obzirivim zaključkom Istraživačke radne grupe o cikličnom ritmu i sekularnim trendovima (1979, str. 487): »Raspoloživi podaci dosta tehničkih nedostataka. Ipak, ima svakako podataka koji *prima facie* ukazuju na postojatnje Kondratjevlijevih ciklusa i koji zaslužuju dalje istraživanje«.

Slažem se s tim kolebljivim mišljenjem, iz dva razloga. Prvo, mislim da se u dovoljnoj meri pokazala redivitost u empirijskom obrascu kapitalističkog razvoja i stagnacije, da bi se potvrdila mogućnost empirijske hipoteze o javljanju dugih privrednih ciklusa.⁷ Drugo, čini mi se mudrim da se, iskoristivši analogiju sa Pascalovim paradoksom o postojanju boga, sačini nešto slično, što bih nazvao »Kondratjevlijevim paradoksom« o postojanju dugih privrednih ciklusa.⁸ Ako dugi ciklusi *doista* postoje a mi ih *ignorishemo*, posebno iz političke perspektive, mi reskiramo da zasnujemo naša analitička posmatranja i strateško planiranje na potpuno pogrešnim koncepcijama trajektorije akumulacije kapitala. Sa druge strane, ako dugi ciklusi *ne* postoje a mi posvetimo jedan deo svoje intelektualne pažnje njihovom istraživanju, sve što smo izgubili jeste malo vremena i energije. U ovom smislu prihvatanje alternativne hipoteze o *postojanju* dugih ciklusa ima mnogo više smisla nego potpuno ignorisati te mogućnosti.⁹

⁶ Rostow (1978) i Maddison (1977) pružaju izvesne detalje o empirijskim nalazima. Od ranije generacije vidi, na primer, Dupriez (1947) i Burns i Mitchell (1946).

⁷ Postoje tri važne slabosti u tvrdnji većine ekonomista da je knjiga o dugim ciklusima zaklopljena. Prvo, treba početi od kvalitativnih nalaza o naizmeničnim ritmovima kapitalističkog razvoja, a tek potom podesiti kvantitativna istraživanja u okviru tih nalaza (vidi Gordon, 178a). Drugo, treba izučavati dinamiku svetske kapitalističke privrede kao celine, a ne samo dinamiku jedne ili nekoliko zemalja. Treće, do Franka (1978) i Istraživačke radne grupe (1979), pridavana je isuviše mala pažnja u literaturi na engleskom jeziku mogućnosti da dugi ciklusi datiraju od četrnaestog ili petnaestog veka a ne od devetnaestog veka. Vidi bibliografski izbor kod Barra (1979: odeljak V).

⁸ Sumnjam da je Kondratjev ikad to rekao, ali mi je mnogo zgodnije da mu tu izreku pripišem nego da je nazovem »Gordonov paradoks« ili »Paradoks ludaka«.

⁹ Treba da dodam da se ja još ne smatram čak ni zastupnikom teorije dugih ciklusa. Ja sam zainteresovan za tu mogućnost i smatram pitanja koja ona pokreće izuzetno važnim, ali ostajem i dalje skeptičan u pogledu odgovarajućih empirijskih nalaza i teorijskih postavki. Mogao bih objasniti ovaj esej na sledeći način: *ako* dugi ciklusi *doista* postoje, smatram da teo-

Skicirao sam ovaj esej s takvom vrstom skeptične namere. Esaj ima dva glavna odeljka. Prvi teži da teorijski razjasni marksističku teoriju faza akumulacije. Drugi se zasniva na toj »teoriji faza«, kako bi se razvile neke probne hipoteze za političko-ekonomsku teoriju dugih ciklusa. Zaključni odeljak osvetljava razlike između te analize i drugih pozicija u literaturi.¹⁰

Ka marksističkoj teoriji faza akumulacije

Bar od Lenjinovog klasičnog dela o imperijalizmu i monopolističkom kapitalizmu (1917), za marksiste je tipično uvažavanje pretpostavke o prolasku kapitalističkog razvoja kroz niz »faza akumulacije«. (Otuda i česte reference na savremenu fazu »monopolističkog kapitalizma«.) Ni kod Lenjina ni u savremenim raspravama, međutim, ne nalazimo više od daleke sličnosti s jednom rigoroznom teorijom faza.¹¹

Ja iznosim u ovom odeljku skicu koja, nadam se, pruža ispravnu teorijsku osnovu za teoriju faza akumulacije. Analiza se kreće kroz niz izvedenih hipoteza. Svaka od hipoteza skiciranih u ovom odeljku *neophodna* je za izvođenje teorije faza akumulacije, ali ni jedna nije

rijske hipoteze iznete u ovom eseju nude prihvatljivije radno objašnjenje dugih ciklusa od drugih koje sam našao u literaturi.

¹⁰ Da bih anticipirao opšte teme tog zaključka, napisao sam ovaj esej iz marksističke perspektive; njegovi argumenti, stoga, imaju malo dodirnih tačaka s neoklasičnim analizama kapitalističkog rasta. Usredsredio sam većinu mojih komentara na analize ne-neoklasičnih ekonomista glavne struje, kao što su Schumpeter i Rostow, i na varijante među marksističkim analizama, uključujući i Mandela, Barana i Sweezyja, kao i, ako ga možemo nazvati marksistom, Wallersteina.

¹¹ Ni Lenjin (1917), ni Hilferding (1920), na primer, ne artikuliraju jasno metodološke premise neophodne za njihovu tvrdnju da je kapitalizam ušao u novu fazu razvoja. Ni Baran i Sweezy ne pomažu mnogo da se precizno razume šta se promenilo ili nije promenilo u vezi s kapitalističkim razvojem u periodu »monopolističkog kapitalizma«. Radeći na ovom materijalu jedno vreme, imao sam najzad priliku da nađem engleski prevod teksta uglednog japanskog marksiste Kozo Unoa koji je, kako sam shvatio na osnovu proučavanja Sekinea (1975), formalizovao jednu »teoriju faza« kapitalističkog razvoja. Uno (1975) tvrdi, što čini i ja u ovom eseju, da moramo formalizovati tri nivoa apstrakcije u marksističkoj teoriji i da moramo eksplicitno analizovati strukturu i dinamiku odgovarajućih faza razvoja. Ali, bar u tom jednom radu koji sam pročitao, on ne pruža artikulisanu teoriju procesa kroz koji faze smenjuju jedna drugu, ili unutrašnje institucionalne artikulacije svake faze akumulacije.

dovoljna sama po sebi.¹² Analiza počinje prihvatanjem marksističke premise da akumulacija kapitala dominira strukturom i dinamikom kapitalističkog društva i da stoga uslovi pod kojima se vrši akumulacija kapitala pružaju najbolju polaznu tačku za ispitivanje struktura koje oblikuju konkretan život u kapitalističkim društvima.

(1) Nužnost strukturalne stabilnosti za akumulaciju kapitala

Akumulacija kapitala kroz kapitalističku proizvodnju ne može se odvijati ni u vakuumu, ni u haosu. Individualni kapitalisti neće investirati u proizvodnju ako nisu u stanju da izvrše u razumnoj meri sigurne proračune o očekivanoj stopi povraćaja. Ako nema mogućnosti za takav proračun, oni će ostaviti svoj novac u finansijskoj i komercijalnoj sferi, obezbeđujući time za sebe »finansijsku stopu povraćaja«.¹³ Očekivanja kapitalista i njihovi proračuni o potencijalnoj (relativnoj) rentabilnosti ne zavise samo od varijabli nad kojima imaju određen uticaj, već i od složenih društvenih odnosa u širem okruženju, koja kao pojedinci ne mogu da menjaju. Ti uslovi šire sredine ne uključuju samo »privredne« faktore kao što su raspoloživost kredita i nivo očekivane tražnje, već takođe i društvene i političke faktore kao što su pouzdanost potencijalne radne snage, gostoljubivost i stabilnost vlada u stranim zemljama iz kojih se izvlače resursi i ostvaruje bazična proizvodnja, kao i podrška koju domaća vlada pruža akumulaciji uopšte. Što su nestabilniji ti privredni, društveni i politički činioci opšte klime koja utiče na akumulaciju, to je manje verovatno da će kapitalisti težiti akumulaciji kroz proizvodnju. Što je veća stabilnost društvene sredine, to je verovatnije da će se individualni kapitalisti odazvati svojoj »vučjoj gladi« za akumulacijom, težeći da proizvedu koliko je god više moguće viška vrednosti.

Ova zapažanja vode direktno do jednostavne i jasne hipoteze: relativna stabilnost šire društvene i priv-

¹² Ove hipoteze su formulisane na taj način da bi se olakšalo njihovo izlaganje. Nije namera da se u potpunosti ispita ni jedna od posebnih hipoteza izvan tog opšteg konteksta; svaka ima svoje značenje, onako kako je formulisana, samo u okviru svoje povezanosti s drugim hipotezama u ovom nizu.

¹³ Čak su i ovi prosti iskazi protkani složenostima, svakako, ali se čini da i marksisti mogu biti zadovoljni stavom da kapitalisti mere svoje očekivane stope povraćaja iz proizvodnje prema finansijskoj stopi povraćaja. Za raspravu koja nas vodi nešto dalje od ovog prvog nivoa aproksimacije, vidi kod Shaikha (1979).

redne sredine koja utiče na mogućnosti za akumulaciju kapitala, neophodan je uslov za stalnu i brzu akumulaciju; bez takve strukturalne stabilnosti, verovatno je da će se usporiti ritam akumulacije kapitala u jednoj kapitalističkoj privredi.¹⁴

(2) Određivanje društvene strukture akumulacije

Ako prva hipoteza ima neki operativni smisao, očigledno je neophodno da se bliže odredi »šira društvena sredina koja utiče na mogućnosti za akumulaciju kapitala«. Mi možemo to bliže određenje dobiti direktno iz opšte marksističke analize procesa akumulacije kapitala.

(2a) Institucije neophodne za stabilnu akumulaciju

U sledećim paragrafima data je skica liste institucija čija je stabilnost neophodna za obezbeđivanje stabilne sredine za akumulaciju.¹⁵ Listu sam sačinio prema četiri logičke kategorije. Te logičke kategorije su označene rimskim brojevima dok su nazivi institucija dati kurzivom i označeni zvezdicom.

I Nosioci akumulacije

* *Korporativna struktura.* Pojedinačne jedinice akumulacije nisu automati: one imaju svoj unutrašnji život i probleme. Kako koncentracija i centralizacija kapitala

¹⁴ Ovaj stav nije sporan za marksiste, već je loše shvaćen. Njegova najpristupačnija dimenzija je misao, koju je najbolje razvio Koshimura (1977), da se nestabilnost može brzo raširiti kroz kapitalističke privrede kao neka lančana reakcija. Njena manje shvaćena dimenzija jeste saznanje da je to tkivo, koje je isprepletano s aktivnostima i očekivanjima individualnih kapitalista, u stvari niz strukturisanih društvenih odnosa u široj društvenoj sredini, a ne samo tržište ili »sfera cirkulacije«. (To vodi ka izvesnim važnim razmatranjima o odnosu prioriteta između »privrednog« i »političkog« domena; vidi kod Bowlesa i Gintisa, 1980). Iz neoklasične perspektive, svakako, ova prva hipoteza ima malo smisla, sve dok se ne pretoči u jezik teorije rasta; tada pretinja nestabilnošću nalikuje uslovima stabilnosti i nestabilnosti »na oštrici noža«, koji se izvode iz odnosa između željenih i optimalnih puteva rasta.

¹⁵ »Instituciju« definišem kao skup društvenih odnosa čija relativna stabilnost i reproduktivnost omogućuje trajno ispunjavanje neke važne društveno-ekonomske funkcije. Ta definicija neposredno naglašava društveni karakter konteksta u kojem akumulacija nastaje. Zanimljiva kritika neoklasične perspektive zbog njenog neuspeha da uzme u obzir taj društveni okvir, može se pročitati kod Ganssmanna (1979).

neprestano stvara sve veće jedinice akumulacije, preduzeća moraju povremeno razrešavati probleme unutrašnje organizacije koji nastaju iz sukoba između njihovih uobičajenih načina unutrašnje organizacije i njihove nove veličine i opsega operacija. Bez takvih povremenih razrešenja bila bi oštro ograničena sposobnost tih preduzeća da donose racionalne odluke u pogledu investicija. Stoga je relativno stabilna unutrašnja korporativna struktura neophodna da bi kapitalistima bilo omogućeno adekvatno odlučivanje.¹⁶

II Motori akumulacije

Dve bitne unutrašnje protivrečnosti u kapitalističkom načinu proizvodnje stvaraju stalnu »motornu snagu« ili »podstrek« ka akumulaciji — međukapitalistička konkurencija i klasna borba.¹⁷

* *Struktura konkurencije.* U kapitalističkim privredama su uvek prisutni kako elementi konkurencije tako i elementi monopola. Individualni kapitalisti uvek teže da obezbede zaštitu od neumoljivosti oštrog pritiska konkurencije. Da bi se konkurencija svela na određenu meru, potreban je čitav skup strukturisanih društvenih odnosa među kapitalistima; to se ne može postići akcijom samo jednog preduzeća.¹⁸ Izvesno umeravanje konkurencije je neophodno da bi se sprečila takva vrsta privredne nestabilnosti koja bi ugrozila akumulaciju.

* *Struktura klasne borbe.* Mada je osnovni sukob između kapitalista i radnika urođen kapitalističkim privredama, intenzitet te opozicije može varirati od šumskih požara koji se šire, kao u periodu 1880-tih i 1930-tih godina u Sjedinjenim Državama, do perioda ublažene i ograničene klasne borbe, kao u 1950-tim i 1960-tim godinama u istoj zemlji. Kao i u slučaju međukapi-

¹⁶ Chandler (1962) daje korisnu analizu takve jedne transformacije unutrašnje korporativne strukture početkom dvadesetog veka u Sjedinjenim Američkim Državama.

¹⁷ Ne verujem, kao što to čine neki marksisti, da jedna ili druga od tih protivrečnosti ima logički prioritet nad drugima. Obe protivrečnosti su imanentne, po mom mišljenju, logici odnosa kapitalističkog načina proizvodnje — kombinovani odraz, nesumnjivo, jedinstva proizvodnje i cirkulacije, o kojem je Marx često pisao.

¹⁸ Krajem devetnaestog veka u Sjedinjenim Državama, na primer, lokalni i regionalni monopoli pružali su preduzećima neku vrstu zaštite od snažne konkurencije, dok su određena politika cena i državna regulativa u dvadesetom veku imali donekle sličnu ulogu.

talističke konkurencije, intenzitet klasne borbe zavisi od kompleksa strukturisanih društvenih odnosa koji utiču na svest i snagu i kapitalista i radnika. Ti društveni odnosi čine strukturu klasne borbe; stabilnost te institucije takođe je neophodan uslov za brzu akumulaciju.

III Sistemski uslovi za akumulaciju

Dva važna uslova za akumulaciju uspostavljaju se na nivou privrede kao celine, na nivou celokupne svetske privrede, ili bar na nivou nacionalne privrede. Ako *bilo koji* kapitalista pojedinac može da koristi te elemente društvene strukture akumulacije, svi će to moći da čine.¹⁹

* *Struktura monetarnog sistema.* Akumulacija kapitala zahteva promet. Promet zahteva jednu standardnu jedinicu ekvivalencije, što je jedna od više funkcija koje novac ima u kapitalističkim privredama. Pouzdanost valutnih tečajeva može varirati. (Stabilnost nacionalne monete može se rastočiti kao, na primer, u Vajmarskoj Republici u 1920-tim godinama, ili se može desiti da relativni valutni tečajevi nacionalnih moneta na svetskom tržištu počnu brzo da fluktuiraju, doprinoseći time eksplozivnoj nestabilnosti u svetskoj trgovini, kao što je, čini se, bilo karakteristično za svetsku privredu kasnih dvadesetih godina ovog veka.) Ta vrsta nestabilnosti monetarnog sistema postavlja značajne barijere akumulaciji. Stoga je relativna stabilnost strukture monetarnog sistema odlučujući sistemski uslov za akumulaciju kapitala.

* *Struktura države.* Kapitalistička društva su istorijski tvorac »liberalističkih« pojmova o individualnoj slobodi u odnosu na »apsolutističku« vlast države. Ti pojmovi o individualnoj slobodi stvorili su unutrašnje protivrečnosti u kapitalističkim društvima između »prava vlasništva« i »prava ličnosti« ili »prava građanina«.²⁰ (Taj sukob se pojednostavljeno izražava kroz sukob iz-

¹⁹ Čini se važnim da se u ovom momentu naglasi da su ove hipoteze namenjene za primenu na totalitet svetske kapitalističke privrede, a ne samo na jednu jedinu nacionalnu privredu. (Vidi kod Wallersteina, 1979).

²⁰ Taj istorijski dat proces koji stvara »liberalne ideje« bio je politički neophodan u početnoj fazi prvobitne akumulacije da bi se buržoazija oslobodila ograničenja apsolutističke države. Kada je jednom ostvareno početno oslobođenje, »liberalne« ideje stiču svoj sopstveni »relativno autonomni« život. Dalju raspravu o tom konfliktu, vidi kod Wolfea (1977).

među dva politička algoritma: »jedan čovek, jedan glas« i »jedan dolar, jedan glas«.) Ako mase građana otpočnu borbu da svoja politička lična prava nametnu pravu vlasništva kapitalista, kao što je to bio slučaj sa populisti- ma u Sjedinjenim Državama u ranim 1890-tim godina- ma, ti pokreti mogu početi da ugrožavaju brzinu i mo- gućnosti akumulacije kapitala. Struktura države stvara niz društvenih odnosa koji određuju relativnu stabilnost tog protivrečnog političkog odnosa; njegova stabilnost, prema tome, obuhvata i druge neophodne uslove koji potpomažu i ubrzavaju akumulaciju.

IV Uslovi za individualnu akumulaciju kapitala

Pod uslovom da su ispunjeni ti (prethodni) uslovi za akumulaciju kapitala, individualnim kapitalistima se otvara potencijalna mogućnost da pristupe uvećavanju svojih zaliha novca sledeći kružni tok akumulacije ka- pitala. U svom kretanju duž tog kružnog toka susreću se s mnogim potencijalnim preprekama, što postavlja ne- ke dodatne uslove za uspešnu akumulaciju. Sve dok je- dan značajan broj kapitalista može sudelovati u obezbe- đivanju tih uslova za akumulaciju, tada je u najmanju ruku mogućna brza stopa akumulacije u privredi kao celini. Ako jedan ili više tih uslova nisu zadovoljeni, br- za akumulacija postaje problematična. »Društveni« ka- rakter tih institucija je višestruk. S jedne strane, jedan individualni kapitalista ne može postići sam za sebe temeljnu transformaciju tih institucija; u tom smislu te institucije se strukturiraju kroz *društveni* proces koji uok- vičava aktivnosti *individualnih* kapitalista. S druge stra- ne, nije neophodno da *sva* preduzeća u jednoj kapitalis- tičkoj privredi imaju podjednak pristup svim tim insti- tucijama da bi došlo do brze akumulacije. Sve dok je- dan značajan broj kapitalista može obezbediti zadovo- ljenje tog podskupa neophodnih uslova, brza akumulaci- ja je mogućna. U ovom razmatranju pravi se razlika između tih »uslova za individualnu akumulaciju kapita- la« i »sistemskih uslova« o kojima je bilo reči ranije.²¹

²¹ Deo istorije kapitalističkog razvoja sadrži, svakako, i frak- cionaška nastojanja kapitalista da isključe druge kapitalističke jedinice iz ravnopravnog korišćenja nekih od tih uslova za aku- mulaciju. U meri u kojoj taj proces stvara strukturalnu diferen- cijaciju među raznim vrstama kapitalističkih korporacija, on stvara prepreke za potpuno izjednačenje profitne stope. Vidi kod Mandela (1975: gl. 3).

A. Pristup sredstvima za proizvodnju

Struktura naturalne ponude. Kapitalisti koji koriste značajne količine sirovina, kao što je energija, moraju biti u stanju da obezbede stabilne uslove za nabavku potrebnih količina po predvidljivim cenama. Ako je po- nuda sirovina ugrožena ili cene počnu brzo da fluktuiraju, biće ugrožena sama osnova akumulacije.²²

Struktura intermedijalne ponude. Kapitalisti takođe moraju biti u stanju da obezbede pristup mašinama i gotovim proizvodima koji sačinjavaju druge glavne sa- stojke postojanog kapitala.²³ To zahteva da se ne pojave uska grla u mašinskim industrijama i u drugim indust- rijskim granama, kao što je industrija čelika, koje su od kritične važnosti za ponudu intermedijalnih dobara. Kao što je Marx već ukazao, nagli poremećaji u ponudi in- termedijalnih proizvoda mogu stvoriti dužu stagnaciju, koja će se osetiti u celoj privredi. Bez stabilne struktu- re intermedijalne ponude stopa akumulacije kapitala mo- že brzo početi da se smanjuje.²⁴

Individualni kapitalisti moraju uz to biti u stanju da obezbede pristup pouzdanim izvorima radne snage. Pošto su u kapitalističkim društvima *produkcija i repro- dukcija radne snage* posredovane u jednoj sferi, a pošto se transakcije u prometu radne snage vrše u drugoj, ovaj zahtev čini neophodnim dva međusobno povezana insti- tucionalna uslova.

Društvena struktura porodice. Porodica, škole i dru- ge institucije moraju delovati na način kojim se obez- beđuje stalna i odgovarajuća ponuda rada na tržištu radne snage. Kvalitet i kvantitet ponude radne snage na mogu se smatrati jednom zauvek datim; javljaju se pro- mene s povratnim dejstvom u strukturisanim odnosima između tih institucija i kapitalističke privrede.²⁵ Skup

²² Tekuća energetska kriza očigledno dramatičuje važnost tih strukturalnih uslova. O drugim periodima transformacije u struk- turi naturalne ponude, vidi kod Mandela (1975: gl. 2).

²³ Razlika između »naturalne ponude« i »intermedijalne po- nude« nije ista kao i tradicionalna marksistička razlika između fiksnih i optičajnih komponenti postojanog kapitala. Izabrao sam ovu terminologiju prosto da bih naglasio istorijsku važnost tra- ganja za stabilnim strukturama naturalne ponude«.

²⁴ Novije analitičke inovacije, u kojima se posebno ističu Leontjev i Sraffa, još više naglašavaju važnost tih posrednih veza. Vidi kod Koshimure (1977) o njihovim implikacijama u pogledu moguće nestabilnosti i krize.

²⁵ Žene i deca su, na primer, ulazili i izlazili iz porodice, a funkcionalni odnos škole prema privredi više puta se menjao. Vidi kod Zarjeckog (1973) o porodici, i kod Bowlesa i Gintisa (1976) o školama.

tih institucija koje obezbeđuju produkciju i reprodukciju radne snage — što sam ja, radi lakšeg snalaženja, nazvao »društvenom strukturom porodice« — mora biti organizovan na koherentan način kako bi se osigurale dovoljne količine i odgovarajući kvalitet radne snage za individualne jedinice akumulacije.

Struktura tržišta radne snage. Akumulacija kapitala može biti ugrožena ako cena radne snage brzo fluktuira, ili ako nema dovoljne količine radne snage pri preovlađujućoj visini nadnica. Struktura institucija tržišta radne snage koje posređuju u prometu radne snage menjala se dramatično kroz istoriju kapitalističkog razvoja.²⁶ Te promene imale su dramatičan efekat na brzinu i karakter akumulacije kapitala; stabilna struktura tržišta radne snage je očigledno neophodna za stabilnu akumulaciju.

B. Proizvodnja viška vrednosti

Struktura organizacije rada. Za brzu akumulaciju kapitala nije dovoljno da struktura klasne borbe izvrši opšte ublažavanje klasnog konflikta. Neophodno je, takođe, da kapitalisti mogu računati na trajne i pouzdane metode obezbeđivanja najvećeg mogućeg viška radnog vremena iz radne snage koju su kupili na tržištu. »Za kapitaliste«, kako kaže Braverman, »to se iskazuje kao problem organizacije (rada)« (1974: 58). Kao i druge institucije date ovde u opštim crtama, struktura organizacije rada menjala se povremeno kroz istoriju kapitalističkog razvoja.²⁷ Štaviše, kao i u slučaju korporativne strukture, ideje i tehnike koje se nalaze u osnovi strukture organizacije rada velikim delom proističu iz opšteg konteksta u čijim okvirima kapitalisti razvijaju proizvodnju i nisu — ni na jedinstven ni na poseban način — određene akcijama individualnih kapitalista. Sukcesivne transformacije u strukturi organizacije rada imaju kritičnu ulogu u stvaranju novih mogućnosti za akumulaciju kapitala. (Vidi kod Gordona i dr., 1980, za ovo tvđenje za Sjedinjene Države)

²⁶ Teško se mogu upoređivati, na primer, struktura tržišta radne snage u privredi XIX veka bez radničkih sindikata i privrede poznog dvadesetog veka sa dobro razvijenim kolektivnim pregovaračkim institucijama.

²⁷ Braverman (1974) razmatra neke od tih razvoja, dok Gordon i dr. (1980) pružaju nešto sistematičniji istorijski pregled tih promena.

C. Realizacija viška vrednosti

Struktura tražnje za finalnim potrošnim dobrima. Kapitalisti moraju prodati svoje proizvode kako bi bili u mogućnosti da realizuju punu vrednost viška vrednosti koji su ostvarili u proizvodnji. Individualna tražnja za potrošnim dobrima ne postoji jedino kao prost zbir sklonosti pojedinih domaćinstava; na nju ne utiču samo makroekonomska određenja »efektivne tražnje«. Društvene strukture stvaraju osnovu individualne tražnje za potrošnim dobrima i pomažu u njenom oblikovanju. (Auto-putevi moraju postojati, na primer, da bi potrošači mogli da imaju i da efikasno zadovolje svoju tražnju za automobilima. Moraju takođe postojati i gradski električni sistemi da bi potrošači mogli da koriste moderne električne uređaje.) Ta strukturisana društvena osnova za tražnju za finalnim potrošnim dobrima mora postojati kako bi kapitalisti mogli očekivati punu realizaciju.²⁸

D. Obrt kapitala

Kao što je Marx iscrpno ukazivao (II tom), putovanja kapitalista duž kružnog toka akumulacije kapitala ne dešava se trenutno. I novac i roba moraju se predujmiti i nagomilati kako bi se omogućilo efikasno korišćenje resursa za vreme celokupnog perioda »obrta« kapitala. Institucionalne strukture moraju pomoći pri obezbeđivanju uslova da se obrt kapitala odvija postojano i glatko.

Finansijska struktura. Kapitalisti moraju obezbediti pristup gotovinskim sredstvima neophodnim za finansiranje investicija, nabavku sredstava za proizvodnju i korišćenje zaliha. Ako njihovi unutrašnji izvori finansiranja nisu dovoljni, oni moraju imati mogućnost da obezbede spoljašnje izvore finansiranja. Divlje fluktuiranje kamatnih stopa ili nepouzdan izvor spoljašnjeg kapitala mogu ugroziti njihove izglede. Još jednom, pouzdano rešenje tih potencijalnih problema neophodan je uslov za brzu akumulaciju.²⁹

Struktura administrativne organizacije. Korporacije moraju obezbediti cirkulaciju robe — kako »faktora pro-

²⁸ Ova hipoteza ukazuje na jednu od slabosti neoklasične teorije koja smatra individualne sklonosti na tržištu egzogeno određenim (vidi kod Gintisa, 1972).

²⁹ Itoh (1975) posebno naglašava uticaj kreditne nestabilnosti na razvijanje jedne marksističke teorije krize.

izvodnje« tako i gotovih proizvoda — da bi pospešili akumulaciju. Za kapitaliste se to, da parafraziramo raniji navod iz Bravermana, iskazuje kao problem administrativne organizacije. U toku kapitalističkog razvoja taj problem je proizveo sisteme kompjuterizovanog knjigovodstva, istraživanja tržišta, oglašavanja i mnogih drugih administrativnih inovacija. Ti sistemi, kao i korporativna struktura i struktura organizacije rada, zavise kako od spoljašnjih tako i od unutrašnjih odnosa. Ta organizovana struktura administrativnog upravljanja mora biti kompatibilna drugim institucijama neophodnim za akumulaciju i ne sme se menjati isuviše brzo ako kapitalistima treba da se omogući da obezbede efikasnu cirkulaciju robe.

(2b) Jedinstvo društvene strukture akumulacije

Uz ovaj katalog pojedinih institucija, možemo izneti i jednu novu hipotezu — da društveni sastav tih pojedinačnih struktura mora postojati i funkcionisati po uzdanu da bi se akumulacija kapitala mogla odvijati bez smetnje. Taj institucionalni sastav obuhvata »društvenu sredinu«, čija je stabilnost postulat u prvoj hipotezi koja je ranije data. Ja taj činilac nazivam *društvenom strukturom akumulacije*. Moguće su dve verzije te hipoteze o jedinstvu društvene strukture akumulacije — slaba i jaka formulacija.

Slaba verzija hipoteze pretpostavlja da je društvena struktura akumulacije prost društveni skup struktura konstitutivnih institucija neophodnih za brzu akumulaciju, ništa više od zbira pojedinačnih delova te strukture. Ta formulacija podrazumeva da bi raspad strukture bilo koje pojedinačne institucije potencijalno ugrozilo stabilnost akumulacije, ali da ne bi nužno stvorilo i progresivnu nestabilnost nekih drugih (jedne ili više njih) konstitutivnih institucija društvene strukture.

Jaka verzija hipoteze pretpostavlja da međuzavisnost pojedinačnih institucija stvaraju jednu složenu društvenu strukturu sa njenom sopstvenom *jedinstvenom* unutrašnjom strukturom — jednu složenu celinu, u stvari, čija unutrašnja struktura predstavlja nešto više od zbira odnosa pojedinačnih institucija. Ta jača hipoteza sugeriše (a) da društvena sredina koja utiče na tempo i mogućnosti za akumulaciju kapitala dobija jedan integrisani strukturalni oblik na društvenom nivou; i (b) da će promene u bilo kojoj konstitutivnoj instituciji vrlo verovatno imati odjeka u celokupnoj strukturi, stva-

rajući nestabilnost u svim drugim konstitutivnim institucijama.³⁰

Mada bi se na prvi pogled moglo pretpostaviti da bi za jaču hipotezu bilo potrebno šire opravdanje nego za slabiju verziju, ja, međutim, smatram da neke osnovne pretpostavke marksističke teorije ukazuju na mnogo veću prihvatljivost i relevantnost jake hipoteze o jedinstvu društvene strukture akumulacije. Marksistička teorija akumulacije, u svojoj najpotpunijoj verziji, stavlja kritički naglasak na odnose međuzavisnosti među sferama proizvodnje i cirkulacije (Marx: II i III tom; Shaikh, 1977: 108—121). Istorijsko-materijalistički metod, posebno onako kako se razvio od 1960-tih godina, na sličan način podvlači »totalitet« procesa istorijskog razvoja u konkretnim društvenim formacijama (Fleischer, 1973: 64—103). Obe ove perspektive — jedna na apstraktnijem nivou, druga mnogo više konkretno — ukazuju da će društveni odnosi u bilo kojem skupu institucija u okviru društvene strukture akumulacije najverovatnije ispoljiti uzajamno međuzavisne uticaje i, kroz te međuakcije, poprimiti oblik koji je *neodvojiv* od kompleksa odnosa u okviru jedinstvene društvene strukture akumulacije kao celine — koja je, u logičkom smislu, nerazlučiva.³¹

Ova zapažanja vode ka poslednjoj sugestiji o jedinstvu društvene strukture akumulacije. Kao što mnogi marksisti iznose hipoteze da »snage« i »odnosi« u proizvodnji stiču jedinstvenu međuzavisnost u okviru strukturisanih odnosa jednog »načina proizvodnje« i da sam način proizvodnje ima izvesnu jedinstvenu (dijalektičku) logiku, tako i mi možemo izneti hipotezu, na nešto nižem nivou apstrakcije, da jedna data društvena struktura akumulacije stiče jedan specifičan unutrašnji jedinstveni (dijalektički) oblik, s integrisanom unutrašnjom strukturom i određenim nizom unutrašnjih protivrečnosti.³² To ukazuje na kritične implikacije za marksističke

³⁰ To bi, konkretno, značilo da bi sve veća nestabilnost na svetskom tržištu ugrozila najniže zarade koje su doprinosile da se održi stabilnost u odnosima kolektivnog pregovaranja, i da bi promene relativnih cena energije počele da nameću promene u strukturi tražnje za finalnim potrošnim dobrima (napuštanje automobila u korist drugih oblika masovnog prevoza).

³¹ Zanimljivo je zapaziti da bi slabija hipoteza o razdvojenosti institucija predstavljala daleko više *strukturalistički* pristup u pogledu funkcionalnog ispunjavanja individualnih institucionalnih uslova, bez uvažavanja veza za koje bi se moglo očekivati da će ih stvoriti njihova koezistencija.

³² Nadam se da će me ovaj naglasak na *dijalektički* oblik te unutrašnje strukture zaštititi od neosnovanih optužbi za preterani strukturalizam. Nema ničega u analizi u ovom odeljku što bi sugerisalo da te društvene strukture akumulacije, jednom stvorene, neće tako isto i nestati.

analize kapitalističkog razvoja. Prvo, gornja skica konstitutivnih institucija društvene strukture akumulacije podvlači nužnost izučavanja *celokupnog* sklopa odnosa u okviru društvene strukture akumulacije, a ne samo odnose eksploatacije u proizvodnji ili varijacije u stepenu relativne konkurencije ili monopola u korporativnoj strukturi ili strukturi tražnje za finalnim potrošnim dobrima.³³ Drugo, ako ima smisla iznositi hipotezu o integrisanom, interno jedinstvenom nizu strukturisanih društvenih odnosa u okviru date društvene strukture akumulacije, tada marksisti moraju prihvatiti analitičku odgovornost za izučavanje logike tih odnosa uporedo s izučavanjem logike i dinamike načina proizvodnje i neposrednog totaliteta same istorije. Društvena struktura akumulacije mora postati predmet potpunog i legitimnog analitičkog istraživanja u ovom smislu, ako treba da shvatimo snage koje oblikuju istorijski razvoj i političke mogućnosti za društvenu promenu.

(3) Odnos između privredne krize i društvene strukture akumulacije

Marksistička ekonomska teorija smatra da je privredna kriza u kapitalističkim privredama krajnje verovatna, ako ne i neizbežna. (Vidi Bell, 1977; Wright 1977; Shaikh, 1978; i Weisskopf, 1978, za pregled novije marksističke teorije krize.) Teorija o fazama akumulacije zavisi od niza važnih hipoteza o odnosu između tendencija privredne krize i društvene strukture akumulacije.

(3a) Krize → društvena struktura akumulacije

Pretpostavimo da su marksističke hipoteze o opštim tendencijama ka privrednoj krizi ispravne. Pošto se izvesna tendencija ka krizi počne sve više da iskazuje, mogla bi se takođe izneti hipoteza da će stagnacija sve više potkopavati stabilnost društvene strukture akumulacije. To se čini verovatnim kako zbog *finansijskih*, ta-

³³ Neki marksisti, u prevelikom naporu da se u svojim marksističkim analizama proizvodnje razlikuju od neoklasičnog usređenja na cirkulaciju kroz tržišta, toliko naglašavaju eksploataciju u proizvodnji da praktično isključuju sve druge odnose u kapitalističkim privredama. Drugi, kao Lenjin (1917) i Baran i Sweezy (1966), pripisuju promene u strukturi kapitalizma jednostavnim i jedinstvenim promenama u stepenu konkurencije na proizvodnom tržištu, što se manifestuje promenom od »konkurentskog« ka »monopolističkom« kapitalizmu.

ko i zbog *društvenih* razloga. Prvo, mnoge od konstitutivnih institucija društvene strukture akumulacije imaju određene strukturisane odnose, za čije je održavanje potreban priliv kapitala. (Vladini programi koji daju legitimitet sistemu i obuzdavaju potencijalni protest među nezaposlenima, na primer, zahtevima stalne, a često i povećane finansijske obaveze.) Troškovi finansijske potpore su analogni, doista, alokaciji sredstava za amortizaciju struktura i opreme u planiranju investicija. Ako se uspori tempo akumulacije, tada će manje viška biti dostupno za održavanje institucija društvene strukture akumulacije. Sa sve slabijom potporom, ove institucije će očigledno raditi lošije i iskusiće sve oštrije smetnje u svom delanju. Drugo, čini se verovatnim da će širenje konkurencije i sukoba koje izaziva kriza takođe ugroziti i unutrašnji integritet *društvenih* odnosa u okviru društvene strukture akumulacije. (Pošto, na primer, smanjene zarade stvaraju sve veći pritisak u pregovaranju o nadnicama između korporacija i sindikata, u strukturi organizacije rada će se verovatno javiti društvena napetost.) Ova razmatranja sugerišu jednu očiglednu opštu hipotezu: privredna kriza na nivou privrednog sistema kao celine verovatno stvara i odgovarajuće krizne tendencije u društvenoj strukturi akumulacije.

(3b) Društvena struktura akumulacije → krize

Društvene strukture akumulacije imaju po svoj prilici, kao što sam već sugerisao, svoje sopstvene unutrašnje protivrečnosti. Očekivalo bi se kao prirodno da će te protivrečnosti, u jednoj ili više konstitutivnih institucija, na kraju postati sve izraženije kroz relativno nezavisnu dinamiku na nivou društvene strukture akumulacije.³⁴ Ako se to desi, nestabilnost koju te protivrečnosti stvaraju, šireći se, po prilici osnažuje ili čak možda pokreće osnovne tendencije ka privrednoj krizi na nivou celokupnog procesa akumulacije. To ukazuje na drugu očiglednu hipotezu: nestabilnost u društvenoj strukturi akumulacije potencijalno može da pojača verovatnoću nastajanja i doprinese razvoju privredne krize u kapitalističkoj svetskoj privredi.³⁵

³⁴ Očigledan primer te mogućnosti jeste erozija imperijalističke hegemonije SAD u mnogim delovima sveta u toku 1950-ih i 1960-ih godina.

³⁵ Mislim da ova hipoteza pomaže da se situira teorija krize i da se ukaže na korisne analize raznih načina na koje se manifestuju krizne tendencije u odgovarajućim fazama kapitalističkog razvoja.

(3c) Uzajamna međuzavisnost akumulacije uopšte i društvene strukture akumulacije

Ove prve dve hipoteze se kombinuju da bi se sačinila jedna više formalna hipoteza o uzajamnoj međuzavisnosti »zakona« akumulacije (na nivou apstrakcije o kapitalističkom načinu proizvodnje) i unutrašnje logike i dinamike specifične društvene strukture akumulacije. Privredna kriza može ugroziti stabilnost društvene strukture akumulacije, a isto tako, nestabilnost u društvenoj strukturi akumulacije može ugroziti mogućnosti za akumulaciju uopšte. Hipoteza: kada privreda počne da stagnira ili kada dođe do »erupcije« institucionalnih protivrečnosti u okviru društvene strukture akumulacije, počinje verovatno i raspadanje kako akumulacije uopšte, tako i društvene strukture akumulacije.

(3d) Formalna definicija privredne krize

Ove prve tri hipoteze dopuštaju da se izvede formalna definicija marksističkog pojma privredne krize, onoga što je Marx često nazivao »opštom krizom«. ³⁶ Ako je stabilna društvena struktura akumulacije neophodna za brzu akumulaciju i ako tendencije ka privrednoj stagnaciji teže da razore stabilnost društvene strukture akumulacije, onda se privredna kriza može definisati kao period privredne nestabilnosti u kapitalističkim privredama, čije razrešenje zavisi od *rekonstrukcije* društvene strukture akumulacije. Ovo dopušta formalnu definiciju razlike između privredne krize i periodičnog privrednog ciklusa. Mada kapitalistička privreda teži sama po sebi da stvori i privredne cikluse i privredne krize, dovoljna je normalna privredna aktivnost, u kontekstu preovlađujućih društvenih odnosa, da bi se povratio prosperitet za vreme privrednog ciklusa recesije. Normalna privredna aktivnost nije dovoljna, s druge strane, da bi se razrešila privredna kriza i ponovo uspostavila brza stopa akumulacije; da bi se kriza okončala neophodne su promene u *preovlađujućim društvenim odnosima*, sa kraj-

³⁶ Iznenađujuće je koliko malo ima brižljivih definicija u literaturi o marksističkom konceptu krize i njenom razlikovanju od recesije u poslovnom ciklusu. Deo te nebrige nesumnjivo dolazi od ranijih tradicionalnih marksističkih teorija o »slomu« koji, pod pretpostavkom da se kapitalizam nikako neće oporaviti od krize, otklanja potrebu razlikovanja između krize, od koje nema spasa, i recesije, iz koje, kao što je utvrđeno, postoji izlaz (vidi kod Sweezyja, 1942: gl. XI).

njim efektom ponovnog uspostavljanja stabilnosti sredine koja je nužna za brzu i postojanu akumulaciju.³⁷

(4) Neophodnost jedne nove društvene strukture akumulacije za razrešenje privredne krize

Ranije generacije marksista često su mešali krizu sa »krahom« i očekivali da kapitalistička akumulacija neće oživeti. Mi danas znamo više o tome. Sama evolucija privredne krize može stvoriti uslove koji su neophodni za njeno razrešenje i za ponovno uspostavljanje postojane i brze akumulacije.³⁸ Tri hipoteze o tom procesu pružaju konačno materijal za stvaranje jedne formalne teorije faza akumulacije.

(4a) Strukturalna orijentacija borbe za vreme krize

Kako se produbljuje privredna kriza i društvena struktura akumulacije počinje da se razlaže, verovatno je da će kapitalisti u sve većoj meri orijentisati svoju politiku i svoju praksu ka strukturalno efikasnim rešenjima krize.³⁹ Dok se dešava ta promena u fokusu aktivnosti kapitalista, verovatno je takođe da će i radni ljudi oblikovati svoju akciju otpora sa sve više strukturalnim fokusom, stoga što raniji oblici borbe postaju sve manje održivi. To znači da će se bar dve značajne ekonomske klase (a potencijalno i druge socioekonomske grupacije) sve više okretati ka aktivnostima koje mogu uti-

³⁷ Ovo pomaže da se razjasni posebno odnos političke borbe u krizi prema privrednoj dinamici koja je u temelju i krize i oporavka od krize. Borba je važna, shodno perspektivi koja se ovde razvija, upravo stoga što ona predstavlja sastojak tla na kojem će proklijati novi uslovi života u kapitalističkim društvima — a ne samo stoga što ona može da poveća mogućnosti za socijalističku revoluciju.

³⁸ Da bi se izbegli nesporazumi, u ovom odeljku govorim o situacijama u kojima kapitalistički sistem doista uspeva da se ponovo uspostavi. U krizi uvek postoji mogućnost, naravno, da ne uspeju naponi kapitalista za rekonstitucijom i da neki novi sistem, možda kroz socijalističku revoluciju, zameni kapitalistički način proizvodnje.

³⁹ Kao što moje razmatranje *stupnjeva* jedne faze akumulacije dalje u tekstu sugerise, nastavljanje krize verovatno potiskuje bar neke kapitaliste iz perioda intenzivne konkurencije u period zajedničke potrage za rešenjima krize. Mnoga od tih zajedničkih rešenja mogu obuhvatiti samo saradnju privatnog sektora, kao što je udruženo nastupanje naftnih kompanija; zato ja ovde govorim o »strukturalnoj orijentaciji« više nego o zahtevima za državnu intervenciju.

cati na strukturalni sastav i stabilnost kapitalističkih društvenih formacija.⁴⁰

(4b) Neophodnost nove društvene strukture akumulacije

Sa datom, relativno integrisanom strukturom odnosa u prethodnom periodu brze akumulacije, čini se sigurnim postaviti hipotezu da će kombinovano dejstvo klasne borbe u toku krize onemogućiti jednostavan povratak i ponovno uspostavljanje te (najvećim delom rastročene) društvene strukture akumulacije.⁴¹ Hipoteza: pri datoj praktičnoj nemogućnosti ponovnog uspostavljanja ranije društvene strukture akumulacije i pri datoj nužnosti stabilne strukture akumulacije za postojanu i brzu akumulaciju, neophodan uslov za ponovno uspostavljanje mogućnosti za postojanu i brzu akumulaciju kapitala posle perioda privredne krize, jeste *nova* društvena struktura akumulacije.⁴²

(4c) Endogeno određenje odnosa u novoj društvenoj strukturi akumulacije

Kao što sam već izneo, i kapitalisti i radnici (kao i druge socioekonomske grupacije) vode borbu za vreme privredne krize, uz sve veću orijentaciju ka strukturalnim pitanjima. Kada nova društvena struktura akumulacije postane mogućna, društvena transformacija otevljena u toj novoj strukturi akumulacije zavisiće od relativne moći i ciljeva tih privredno aktivnih klasa i grupacija, a evolucija krize igra glavnu ulogu u uticanju na tu relativnu moć i na te ciljeve. Čini se prilično jas-

⁴⁰ Ova hipoteza ne podrazumeva neku posebnu teleologiju ciljeva određenih ekonomskih klasa. Tok borbe za vreme krize pruža dovoljan putokaz za individualne strategije i ciljeve, tako da se ne moramo vraćati na hegelijanske pojmove o predodređenom političkom razvoju.

⁴¹ Ova hipoteza izgleda toliko očigledna da ju je, u stvari, teško braniti. Možemo bar reći da će sinergija međuakcije klasa i stvarni sukobi učiniti povratak na istovetnu strukturu prethodne društvene strukture akumulacije istinskom slučajnošću.

⁴² Jedna od implikacija ove hipoteze jeste da će biti određenih troškova izgradnje i da će jedna od dimenzija borbe u poznim fazama krize biti usredsređena na zahvatanje u plate (kroz poreze i na druge načine) za te troškove izgradnje. Druga implikacija jeste da je nužan prelaz od nestabilnosti u stabilnost; izvesni apeli o zajedničkoj sudbini, slični patriotskim apelima za vreme rata, izgleda da su nužni kao deo tog procesa. Ja još nisam sistematski ispitao odnos između ove verzije analize faza i pojavljivanja većih ratova.

nim, stoga, da će trajektorija klasne borbe za vreme privredne krize igrati bitnu određujuću ulogu u oblikovanju unutrašnjeg sadržaja nove društvene strukture akumulacije. Sadržaj nove društvene strukture akumulacije, ukratko, neće pasti s neba, već će ga stvoriti dobrim delom snage koje su endogene opštem procesu akumulacije kapitala.⁴³

(5) Izvedena teorija faza akumulacije

Ovaj niz hipoteza pruža neophodne analitičke elemente za jednu formalnu teoriju faza akumulacije kapitala. Sve dok kapitalistički način proizvodnje nastavlja da dominira društvom i sve dok tendencije ka privrednoj krizi čine unutrašnju protivrečnost opšteg procesa akumulacije kapitala, mi se možemo držati hipoteze da će alternativni ritam brze akumulacije i privredne stagnacije zahtevati *smenu* kvalitativno različitih društvenih struktura akumulacije. Da bismo pojasnili taj pojam smene, možemo ukazati na odgovarajuće društvene strukture akumulacije kroz istoriju kapitalističkog razvoja kao na *faze akumulacije*.⁴⁴ Tabela br. 1.1 pruža formalan i sažet pregled niza hipoteza koje omogućuju formalno izvođenje te teorije faza akumulacije. Logika ove teori-

⁴³ Izneo sam jedan primer koji ilustruje to opšte mesto: ja tvrdim (1978b) da su preduzeća počela da se iseljavaju iz velikih gradova u Sjedinjenim Državama na početku veka (oko 1900) zbog sve burnije klasne borbe koja se usredsredila na gradske četvrti s fabrikama i radničkim naseljima. Decentralizaciju, koja je važan činilac nove društvene strukture akumulacije, oblikovao je karakter borbe u prethodnom periodu krize. Ovaj stav nosi sa sobom važne implikacije o karakteru političke borbe za vreme krize. Kako se ljudi bore u krizi da zaštite svoje radne i životne uslove, pozicije koje zauzimaju o pitanjima koja utiču na sadržaj nove društvene strukture akumulacije, imaju ogroman značaj. Iz tog razloga moramo posvetiti veliku pažnju načinima na koje endogena dinamika akumulacije i krize utiče na naše opcije za borbu i ograničava ih. Mandel i drugi iz trockiističke tradicije reaguju sumnjičavo na tu vrstu argumentacije, pošto oni tradicionalno naglašavaju odvojivost ekonomskih sila i političke strategije i pošto su ih njihove istorijske političke bitke načinile posebno sumnjičavim prema argumentima koji su slični mojem i koji im mirišu na »ekonomizam«. Privatna komunikacija s Mandelom me uverava, međutim, da je nesaglasnost o tom pitanju mnogo manja nego što bi prvi utisak nagoveštavao.

⁴⁴ Mandel se (1975) približava najviše nečemu što je kao ova teorija faza, jer on obraća punu pažnju svim nitima transformacije od jedne faze u drugu; on ipak ne uspeva, stoga što ne uspeva da artikuliše punu metodološku osnovu za svoju zanimljivu analizu uzastopnih faza svetske kapitalističke privrede.

je dopušta takođe i konceptualizaciju pet određenih stupnjeva u okviru bilo koje faze akumulacije.⁴⁵

Stupanj A: *uspostavljanje društvene strukture akumulacije*. Nove konstitutivne institucije stiču svoj oblik kroz proces koji podrazumeva kako velike investicije u te nove institucionalne forme, tako i konsolidaciju društvene stabilnosti i kapitalističku hegemoniju, koje su neophodne za ponovno uspostavljanje brze i postojane akumulacije.

Stupanj B: *Proširena reprodukcija u okviru nove faze akumulacije*. Individualna kapitalistička akumulacija dobija zamah, omogućujući postojani rast, a stalno investiranje u infrastrukturu doprinosi ubrzavanju stope rasta. Konstitutivne institucije nove faze akumulacije rade bez smetnji.

Stupanj C: *usporavanje stope akumulacije*. Krizne tendencije počinju da usporavaju opštu stopu investicija, a potencijalno ispoljavanje protivrečnosti u društvenoj strukturi akumulacije takođe doprinosi stagnaciji. Kapitalisti će težiti da stagnaciju odlože održavanjem proizvodnje i pozajmicama da bi se dopunili unutrašnji izvori finansiranja, ali sve niži nivo (proizvedenog i realizovanog) viška vrednosti smanjuje takođe fleksibilnost pri održavanju i reprodukciji društvenih odnosa u okviru društvene strukture akumulacije.

Stupanj D: *ubrzavanje institucionalne nestabilnosti*. Očekivanja u pogledu investicija splašnjavaju. Neprestano opadanje viška vrednosti počinje da stvara sve širu nestabilnost u društvenoj strukturi akumulacije, osnažujući osećanje nestabilnosti. Individualni činoci nastavljaju da traže »normalna« rešenja za probleme akumulacije i stoga sve šira nestabilnost stvara intenzivnu konkurenciju kako u okviru pojedinih ekonomskih klasa, tako i između njih (i drugih socioekonomskih grupacija).

Stupanj E: *privredna kriza se odvija*. Institucionalno tkivo počinje da se raspada, uz brzo širenje međunarodne i domaće nestabilnosti. Beskorisnost »normalnih« rešenja počinje da podstiče aktivnost koja je u većoj mери strukturalno orijentisana, a te borbe počinju da oblikuju uslove za rešavanje krize.

⁴⁵ Uprkos razlikama u razradi karaktera faza akumulacije, Schumpeter (1939) se u stvari prilično približio skiciranju te vrste konture u okviru perioda datog dugog ciklusa. Ovi stupnjevi imaju važne implikacije za društvene i političke (a ne samo »ekonomske«) analize; čini se, na primer, da se izbijanje političkih borbi kao što su štrajkovi i pokreti za građanska prava najčešće zbiva u stupnjevima C i D dugih ciklusa. Vidi kod Cronina za nagoveštaje ove vrste veza.

Tabela 1.1

Sastavne hipoteze teorije faza akumulacije

- (1) Neophodnost strukturalne stabilnosti za akumulaciju kapitala
Stabilna privredna sredina je neophodna za brzu i postojanu akumulaciju
- (2) Uticaj društvene strukture akumulacije
 - (a) Institucije neophodne za stabilnu akumulaciju
Postoji trinaest posebnih institucija koje sačinjavaju potpuni skup institucija čija je stabilnost neophodna za brzu akumulaciju kapitala. (Stabilnost svake od tih institucija je neophodna, ali nedovoljna sama po sebi.)
 - (b) Jedinstvo društvene strukture akumulacije
Te posebne institucije sačinjavaju društvenu strukturu akumulacije.
 - (i) Slaba hipoteza. Društvena struktura akumulacije sastoji se od jednostavnog strukturalnog sastava tih pojedinih institucija. Promene u jednoj instituciji ne dovode nužno do promena u drugima.
 - (ii) Jaka hipoteza. Društvena struktura akumulacije stiče svoju sopstvenu unutrašnju jedinstvenu i integrisanu strukturu. Promene u jednoj ili više konstitutivnih institucija dovešće do promena i u drugima kroz razlaganje same društvene strukture akumulacije.
- (3) Privredna kriza i društvena struktura akumulacije
 - (a) Krize → Društvena struktura akumulacije
Opšte tendencije ka privrednoj krizi verovatno će stvoriti odgovarajuću krizu u društvenoj strukturi akumulacije.
 - (b) Društvena struktura akumulacije → krize
Unutrašnje protivrečnosti društvene strukture akumulacije, kada postanu sve izraženije, verovatno će osnažiti ili čak pokrenuti opšte tendencije ka privrednoj krizi.
 - (c) Uzajamna međuzavisnost akumulacije u celini i društvene strukture akumulacije
Ritam razvoja i razlaganja i akumulacije u celini i društvene strukture akumulacije razvijajuće se, shodno tome, verovatno sinhrono.

(d) Formalna definicija privredne krize
Privredna kriza je period privredne nestabilnosti čije rešavanje zahteva rekonstrukciju društvene strukture akumulacije.

(4) Neophodnost nove društvene strukture akumulacije za rešavanje privredne krize

(a) Strukturalna orijentisanost borbe za vreme krize
Kapitalisti, radnici i druge socioekonomske grupacije će sticati sve više *strukturalnu* orijentaciju u svojim aktivnostima i borbama kako se kriza nastavlja i produbljuje.

(b) Neophodnost nove društvene strukture akumulacije

To čini mogućnost povratka na staru društvenu strukturu akumulacije praktično nezamislivom; stoga će biti neophodna *nova* društvena struktura akumulacije kada se ponovo uspostavi akumulacija.

(c) Endogeno određenje odnosa u novoj društvenoj strukturi akumulacije

Trajektorija borbe za vreme perioda krize će *endogeno* oblikovati unutrašnji sadržaj nove društvene strukture akumulacije posle razrešenja krize.

(5) Teorija faza akumulacije

Sve dok kapitalistički način proizvodnje nastavlja da dominira društvenom formacijom i sve dok krizne tendencije periodično ometaju akumulaciju kapitala, istoriju kapitalističkog razvoja će, shodno tome, karakterisati *smena* društvenih struktura akumulacije, pri čemu će svaka naredna struktura biti različita od prethodnih. Te sukcesivne društvene strukture akumulacije sačinjavaju seriju *faza akumulacije*.

(Stupanj A: *Uspostavljanje nove društvene strukture akumulacije i otpočinjanje nove faze akumulacije...*)

Čini se važnim dati na kraju nekoliko objašnjenja o teoriji faza akumulacije.

Prvo, treba da bude jasno da ova analiza sadrži jednu formalnu metodološku premisu za marksističku analizu. Da bi se razumela (a takođe i da bi se menjala) stvarnost, teorija faza sugerise da se analiza društvenih odnosa u kapitalističkim društvima mora vršiti bar na *tri* različita nivoa apstrakcije. Na najapstraktnijem nivou, moraju se analizovati unutrašnji odnosi kapitalistič-

kog načina proizvodnje. Na srednjem nivou analize, moraju se analizovati unutrašnji odnosi sukcesivnih faza akumulacije, da bi se razumelo kako su posredovani snaga načina proizvodnje i dejstvo konkretnih aktivnosti. Na najkonkretnijem nivou, mora se izučavati istorijski totalitet ljudske aktivnosti u okviru granica koje nameću ta bitnija određenja.⁴⁶

Drugo, teorija faza nije ni na koji način semantička preformulacija tradicionalnih marksističkih hipoteza o opštim tendencijama u kapitalizmu ka mehanizaciji, koncentraciji i centralizaciji kapitala i ka reprodukciji rezervne armije rada. Te opšte tendencije pomažu pri stvaranju i određivanju zakona akumulacije koji stvaraju i krize i mogućnosti za njihovo razrešenje, ali se one ovde shvataju na jednom nivou apstrakcije koji se razlikuje od neposredne analize unutrašnje strukture i protivrečnosti neke određene faze akumulacije.⁴⁷ Analize prethodnog tipa ne mogu se zameniti analizama ovog drugog.

Treće, ne može se prihvatati ili napuštati teorija faza shodno nečijem ukusu. *Nužnost* smenjivanja faza akumulacije osvetljavaju dve međusobno povezane ideje koje su u središtu marksističke teorije. Prvo, akumulacija kapitala podrazumeva dijalektičko jedinstvo između *društvene* sredine koja utiče na mogućnosti za akumulaciju i *individualnih* aktivnosti koje posreduju taj proces akumulacije. Pošto se taj dijalektički odnos ne može razdvojiti, ne može se pretpostaviti razumevanje procesa akumulacije kapitala bez suštinske pažnje usmerene na *društvene* odnose koji uslovljavaju individualne aktivnosti koje posreduju akumulaciju. Drugo, inherentna nestabilnost procesa akumulacije sadrži, među drugim protivrečnostima, i suštinski sukob između društvenih uslova akumulacije, i privatnih ciljeva i aktivnosti individu-

⁴⁶ Uno (1975) tvrdi upravo to isto. Mogu da dodam da je takođe moguće uspešno primeniti nešto nalik na taj okvir faza akumulacije i na analizu društava kojima dominiraju drugi načini proizvodnje. Nalazim da je korisno, na primer, tretirati feudalni period u Zapadnoj Evropi kao da se sastoji iz dve faze razvoja, od kojih svaka ima svoju sopstvenu unutrašnju logiku i protivrečnosti, pri čemu se prva proteže od devetog veka do oko 1000. godina nove ere, a druga pokriva period do oko 1350. godine.

⁴⁷ Ovaj stav se svakako ne može dalje razvijati, sve dok ne završimo brižljivu analizu unutrašnje logike i dinamike odgovarajućih faza akumulacije; vidi kod Mandela za kretanja u tom pravcu (1975). Važno je u tom projektu setiti se razlike između nacionalnih privreda i svetske privrede; neki elementi društvene strukture akumulacije biće u svakoj datoj fazi zajednički za svetsku privredu, a drugi će varirati od jedne zemlje do druge.

alnih kapitalista i radnika. Kombinujući ta dva teorijska zapažanja, može se zaključiti da je smenjivanje faza akumulacije logički nužno svojstvo kapitalističkog razvoja zbog bitne protivrečnosti u kapitalističkim društvima između društvenog karaktera akumulacije i njene zavisnosti od u suštini »privatnih« aktivnosti. Kada dođe do erupcije te protivrečnosti i iz toga rezultira kriza, individualna akumulacija se ne može nastaviti, sve dok se ponovo ne uspostavi društvena osnova akumulacije.⁴⁸

Ka marksističkoj teoriji dugih privrednih ciklusa

Teorija faza akumulacije, kao što smo već na to ukazali, sama po sebi dovodi do hipoteze o verovatnosti naizmeničnog smenjivanja perioda brze i stagnantne akumulacije kapitala. Mada to ne pomaže samo da se fenomen dugih privrednih ciklusa prihvati bez iznenađenja, već i da se on u stvari pretpostavlja — bar iz marksističke perspektive — teorija faza akumulacije kako je do sada ovde razrađena, teško da je dovoljna da pruži potpuno objašnjenje za vidljive konture dugih privrednih ciklusa.

Ja želim da pokažem u ovom delu eseja da brižljivo razmatranje logike akumulacije kapitala u svetlu teorije faza može takođe pružiti sugestivne (i vrlo privremene) putokaze za karakter dugih privrednih ciklusa.⁴⁹ Te sugestije razvijam u dva odvojena odeljka — prvo se razmatra ono što nazivam »dinamikom infrastruktu-

⁴⁸ Marx je često uočavao tu vrstu protivrečnosti, beležeći, na primer, u *Nacrtu*: »Sve veća nesaglasnost između razvoja proizvodnje u društvu i do tada postojećih produkcionih odnosa ispoljava se u ostrim protivrečnostima, krizama, grčevima.« Schumpeter je takođe imao slične komentare (1939, 130—145).

⁴⁹ Predstavljajući ideje koje se nalaze u ovom odeljku na raznim skupovima, naučio sam da predvidim pogrešan utisak koji ovaj argument često izaziva. Ja tvrdim da duge cikluse u osnovi *uzrokuju* logika akumulacije kapitala i njeno kretanje kroz faze akumulacije. Ja *ne* tvrdim da infrastrukturne investicije izazivaju duge cikluse već, mnogo jednostavnije, da infrastrukturna dinamika pruža neku vrstu gravitacionog središta za njihove specifične amplitude i periode. Ja, dakle, *ne* iznosim teoriju dugih ciklusa kao »efikasne (investicione) tražnje« i nisam napustio teoriju radne vrednosti. Pretpostavke teorije radne vrednosti predstavljaju okvir moje analize procesa akumulacije, a ta analiza pruža osnovno objašnjenje dugih ciklusa. Razvijajući analizu o implikacijama infrastrukturnog investiranja za nastajanje dugih ciklusa, ja ne napuštam teoriju radne vrednosti više no što to čini Marx u drugom tomu *Kapitala*, kada izučava period obrta kapitala i mogućnost gomilanja investicija u opremu.

rnih investicija« dugih privrednih ciklusa, a potom, polazeći od sugestija Istraživačke radne grupe (1979), ono što nazivam »dinamikom kontrole svetskog tržišta« dugih ciklusa.

(1) *Dinamika infrastrukturnih investicija*

Ovde iznosim hipotezu da faze akumulacije dovode do gomilanja investicija u društvenoj infrastrukturi i da ta dinamika infrastrukturnih investicija uslovljava konture dugih privrednih ciklusa. Kao i u slučaju teorije faza akumulacije, ova tvrdnja se može razviti kroz niz hipoteza.

(1a) *Nužnost infrastrukturnih investicija*

Već sam ukazao da će se u kapitalističkim društvima stalno javljati periodi izgradnje nove društvene strukture akumulacije. Mada deo te društvene strukture akumulacije sadrži relativno neopipljive društvene odnose kao što su sistemi organizacije rada, jedan njen deo takođe sadrži i opipljive strukture i opremu. Nova društvena struktura akumulacije će posebno sadržati, da bi olakšala pristup kako faktorima proizvodnje tako i faktorima tražnje za finalnim potrošnim dobrima, nove sisteme prirodne i intermedijalne ponude, transporta i komunikacija.⁵⁰ Ti će sistemi zahtevati značajne finansijske troškove pri planiranju i izgradnji. Ta vrsta troškova može se uopšteno nazvati *infrastrukturnim investicijama* — investicijama u opipljive fizičke olakšice koje omogućuju cirkulaciju robe između individualnih jedinica akumulacije. Bez takvih infrastrukturnih investicija neće biti fizičke osnove za novu fazu akumulacije.

(1b) »Gomilanje« *infrastrukturnih investicija*

Stoga što će se infrastrukturne investicije koncentrisati na početku jedne faze akumulacije, potrošnja na infrastrukturu neće biti kontinualna u toku te faze aku-

⁵⁰ Ovaj tekst ne razvija jednu važnu nit te hipoteze — da te transformacije koje zahtevaju infrastrukturne investicije imaju geografske dimenzije koje dramatišu potrebu za *novom* infrastrukturom. (Ako se fabrike premeštaju na jug SAD zbog moći koju imaju sindikati na severu, tada je potrebna i nova infrastruktura.) Počeo sam da istražujem implikacije tih geografskih dimenzija za proces izgradnje nove faze akumulacije (Gordon, 1980).

mulacije. Potrošnja na infrastrukturu će se »zgomilati«, da upotrebimo ekonomsku frazu za taj fenomen, na početku svake faze akumulacije. Odvojeno od stalnih troškova održavanja (ili »infrastrukturne amortizacije«), nove infrastrukturne investicije će opadati posle prvog perioda izgradnje društvene strukture akumulacije.⁵¹

Ekonomisti su odavno uočili da će gomilanje troškova investicija endogeno izazvati ciklus privredne aktivnosti. Kada počne prvi talas investiranja, privreda počinje brzu ekspanziju kao rezultat pojačavajućih i ubrzavajućih efekata investiranja. Kada jednom stopa investiranja počne da se usporava (kao rezultat zasićenosti tražnje za tim posebnim investicionim dobrom), tada privreda ne samo da gubi ekonomski podstrek koji stvaraju sami ti investicioni troškovi, već počinje da doživljava i usporavajući udar zbog gubitka poslova sa onim sektorima koji *snabdevaju* sektore koji proizvode investiciona dobra.⁵² Stoga, ako postoji gomilanje infrastrukturnih investicija na početku jedne faze akumulacije, možemo izneti hipotezu da će na privrednu aktivnost u toj fazi akumulacije uticati *ciklus infrastrukturnih investicija*. Privreda će dobiti snažan podstrek na početku odgovarajuće faze akumulacije, a doživeti značajno privredno usporavanje pošto se iscrpi potreba za infrastrukturnim investicijama. Privreda će jedino dobiti drugi odgovarajući podstrek ako se javi potreba za novim infrastrukturnim investicijama i ako bude moguće njihovo finansiranje.

Raniji teoretičari dugih ciklusa, posebno Schumpeter (1939) i Hansen (1941), poklanjali su znatnu pažnju gomilanju infrastrukturnih investicija kao potencijalnom izvoru za oblik i trajanje dugih privrednih ciklusa, ali nisu do kraja razvili tu ideju. Schumpeter je eksplicitno tvrdio (1939: 74—84, 187—192) da investiranje u trajna dobra, što bi po njegovom mišljenju uključivalo i ono što ja nazivam infrastrukturnim investicijama, neće biti »zgomilano« i da se takvo gomilanje ne može smatrati nezavisnim endogenim izvorom privrednih ciklusa, insistirajući u stvari na »apsurdnosti« takvih ideja (1939:

⁵¹ Sredina devetnaestog veka iskusila je »gomilanje« investicija u železnice, na primer; početak dvadesetog veka imao je kolonijalnu ekspanziju, urbanu infrastrukturu (kao posledicu decentralizacije industrije) i električnu energiju; dok je period posle drugog svetskog rata imao ogromne investicije u auto-puteve, vazdušni saobraćaj, petrohemijske industrijske objekte i nove sisteme komunikacija.

⁵² Vid kod R. A. Gordona (1961: gl. 5—6) za razradu tog procesa poslovnog ciklusa uopšte.

191). Schumpeterova analiza počinjala je s radnom pretpostavkom o konkurentskoj ravnoteži i želela je da istraži da li bi individualni kapitalisti (odvojeno ili skupno) iz bilo kog razloga gomilali svoje investicije; »nije verovatno da se mogu javiti takvi nagli pokreti (investiranja)«, zaključuje on, »izuzev kao posledica inovacija«. Međutim, ako krenemo od društvenog konteksta koji utiče na investicije i od pretpostavke o automatskim tendencijama ka neravnoteži, bilo bi iznenađujuće ako bismo pretpostavili bilo šta drugo do gomilanje infrastrukturnih investicija u početku jedne faze akumulacije.⁵⁴

(1c) Izvori amplitude i dužine ciklusa infrastrukturnih investicija

Ima više razloga da se očekuje da će ciklus infrastrukturnih investicija imati široku amplitudu i značajnu dužinu od jedne do druge najniže tačke.

Prirodno bismo očekivali, pre svega, da ciklus infrastrukturnih investicija stvori jaku snagu za opštu ekspanziju i da podstrek koji daje infrastrukturno investiranje traje više godina. Možemo sa sigurnošću pretpostaviti da društvena infrastruktura čini veoma veliki deo ukupnog kapitala u jednoj datoj privredi. Ako je dobar deo tih investicija nagomilan u početku nove faze akumulacije, tada će stopa investicione tražnje u odnosu na celokupnu privrednu aktivnost u tom periodu biti neobično velika, stvarajući neobično veliki efekat pojačavanja i ubrzavanja.⁵⁵ Izvori dužine tog perioda ekspanzije su dvostruki. Prvo, veličina investicija potrebnih za re-

⁵³ Upravo je iz tog razloga Schumpeter pokušavao da poveže svoju teoriju dugih ciklusa s pojavom egzogeno stvorenih inovacija. Njegova argumentacija ga je vodila ka kritici i Marxa i Kaleckog zbog njihovih modela ciklusa na osnovu »gomilanja« investicija (Schumpeter, 1939: 185—192).

⁵⁴ Ovaj argument bi mogao da se primeni i na početno gomilanje investicija u poslovnu opremu i izgradnju stanova, pošto bismo mogli očekivati da će nove talase investicija na početku nove faze akumulacije podstaci izgradnja novih struktura prirodne ponude, intermedijalne ponude i tražnje za finalnim potrošnim dobrima. Mandel (1975: gl. 4) ima donekle slične argumente; pošto ja nisam bio u mogućnosti da pročitam njegov novi rad o dugim talasima (1980) u vreme pisanja, ne znam koliko je dalje razvio te argumente u tom nizu predavanja.

⁵⁵ Godine 1949, na primer, investicije u fabrike i opremu u transportu, javnim službama, komunikacijama i komercijalnim sektorima iznosile su 53% od celokupnih *privatnih* izdataka za fabrike i opremu u SAD (Statistički ured SAD, 1975: serije 306—332).

konstrukciju infrastrukture nesumnjivo zahteva da se te investicije protegnu kroz određen period godina, stoga što nije verovatno da bi se moglo obezbediti jednovremeno finansiranje celokupne nove infrastrukture.⁵⁶ Drugo, bez obzira kolikim se finansijama raspolaže, infrastruktura nesumnjivo zahteva duže vreme između početne koncepcije i konačnog završetka, prosto zbog složenosti konstrukcionih zadataka i veličine projekta o kojem je reč.⁵⁷

Postoji, takođe, više važnih razloga za očekivanje da će i period *koncentracije* infrastrukturnih investicija trajati više godina.

Prvo, infrastruktura sadrži mnoge izuzetno trajne strukture koje bi mogle verovatno da traju decenijama pre nego što fizički bude potrebna zamena.

Drugo, pod pretpostavkom da se dobar deo finansiranja inicijalnih infrastrukturnih investicija obavi kroz zajmove, otplata tog duga (uključujući i kamate), dovela bi do stalnog iscrpljivanja celokupnog viška iz kojeg bi se potencijalno mogle obezbediti nove infrastrukturne investicije i znatno posle konačnog dovršenja same infrastrukture.⁵⁸

Treće, i sam proračun u investicionom planiranju sugerise da će se kapitalisti vrlo sporo odlučiti na velike nove infrastrukturne investicione projekte ako privredna kriza već nije uzela maha. Ako ne pretpostavljamo da svi individualni kapitalisti imaju jaku sklonost ka riziku, možemo sa sigurnošću izneti hipotezu da će rizici individualnih preduzimača, budući da ovi nisu u stanju da osiguraju u potpunosti prihod iz ulaganja u infrastrukturne investicije (što je rezultat njihovog svoj-

⁵⁶ I Mandel (1975) i Forrester (1976) naglašavaju da će fondovi opticajnog kapitala za investicije biti verovatno dostupni u neobično velikim razmerama pri najnižoj tački krize, ali i pored toga nije verovatno da će ti fondovi biti dovoljni za potpuno finansiranje neophodnih infrastrukturnih investicija.

⁵⁷ Kalecki (1937) je izgradio jedan model investicione dinamike eksplicitno povezan s kašnjenjem isporuke investicionih dobara u odnosu na investiciju narudžbinu.

⁵⁸ Pretpostavimo jedan dvadeset petogodišnji period otplate pri finansiranju velikih razmera i da projekti infrastrukturnih investicija zahtevaju punih dvadeset godina da bi se potpuno završili (na primer, železnice). To znači da će se otplata sredstava pozajmljenih u dvadesetoj godini da bi se finansirale infrastrukturne investicije nastaviti do četrdeset pete godine po otpočinjanju nove faze akumulacije; privreda se neće osloboditi tog odliva viška koji bi se potencijalno mogao iskoristiti za investiranje sve do četrdeset pete godine od početka ciklusa infrastrukturnih investicija.

stva kao delimično i javnog dobra⁵⁹), odvratiti pojedince od razmatranja infrastrukturnih projekata sve dok ih produbljena kriza ne primora da shvate da više nemaju veliki izbor. Štaviše, verovatno je da će kapitalisti biti skloni investicionim projektima sa kratkim periodima amortizacije kada je finansijska stopa dobiti visoka, a da će biti skloni investicionim projektima kao što su infrastrukturne investicije sa vrlo dugim periodima isplativosti samo tada kada kamatna stopa padne na (relativno) mnogo niži nivo. Pošto je verovatno da će realna finansijska stopa dobiti, u stepenu u kojem oscilira oko prosečne profitne stope, pasti na svoju najnižiu tačku u toku perioda privredne krize, kapitalistima će infrastrukturni investicioni projekti verovatno biti relativno *manje* neprivlačni kako se kriza približava svojoj najnižoj tački.⁶⁰

Četvrto i poslednje, infrastrukturno investiranje zahteva relativno koordiniranu aktivnost među kapitalistima, sa sve većom strukturalnom orijentacijom. Kao što

⁵⁹ Infrastrukturne investicije biće verovatno »javna dobra« u smislu da se pojedinci ne mogu isključiti iz njihovog korišćenja bar iz dva razloga. Prvo, razmera potrebnih finansija nesumnjivo znači da će vlada ili veliki finansijski konzorcijumi finansirati mnoge projekte u infrastrukturi, što podrazumeva da će jedan relativno širok krug korisnika imati mogućnost da koristi tu infrastrukturu. Drugo, mada se ovaj argument može nategnuti i previše, verovatno je da karakter infrastrukture, sa svojim poboljšavanjem opšte mreže robnog prometa, teži da bude »koristan« svakome, stoga što omogućava opšti promet robe.

⁶⁰ Ovaj stav o odnosu između kamatnih stopa i perioda isplativosti formalno je tačan kao rezultat kalkulusa o trenutnoj proceni dobiti od određenog investicionog projekta. Trenutna vrednost dva alternativna investiciona projekta može se uporediti sledećom jednačinom:

$$\text{Trenutna vrednost} = \frac{\sum_i B_i}{(1+r)^{n_1}} = \frac{\sum_i B_i}{(1+r)^{n_2}}, \quad i = 1, \dots, n_1, n_2$$

pri čemu je B_i = godišnji prihodi od odgovarajućih investicionih

projekata, r = tekuća kamatna stopa, a n_i = period isplativosti u toku kojeg će dobit biti ostvarena. Ako je $n_1 > n_2$ a $\sum_i B_i = \sum_i B_i$,

tada će prvi projekt (sa dužim periodom isplativosti) imati prednost nad drugim samo ako se mogu obezbediti sredstva u toku perioda u kojem kamatna stopa pada dovoljno ispod ranijih nivoa da je imenilac na levoj strani jednačine jednak vrednosti desne strane pri prethodnim kamatnim stopama. (Ako se ta dva projekta upoređuju pri istim kamatnim stopama, tada će razlika u tekućem prilivu vrednosti između tih projekata biti niža, ukoliko je niža kamatna stopa na tržištu.)

to naglašavaju i teoretičari »novog javnog izbora«, znatni su finansijski i organizacioni troškovi pri stvaranju političke koalicije za koordinisane projekte. Izgleda prihvatljivom hipoteza da će kapitalisti težiti da izbegnu investicione projekte koji su opterećeni tim ekstra troškovima za stvaranje koalicije, sve dok im preka situacija privredne krize praktično ne ostavi nikakvu drugu alternativu.

(1d) *Specifični period ciklusa infrastrukturnih investicija*

Prethodne hipoteze služe samo kao sugestija da ciklus infrastrukturnih investicija ima dug period. One nisu dovoljne da sugerišu da ti »dugi periodi« imaju neku specifičnu utvrđenu dužinu. Čini se da Kondratjevlevi ciklusi, ako postoje, pokrivaju period od približno četrdeset-šezdeset godina. Mogućno je da ciklus infrastrukturnih investicija ima period približno te dužine i da njegov oblik i period stoga pomažu da se objasne pretpostavljena dužina i pravilnost samih dugih privrednih ciklusa?

Sklon sam da na to pitanje odgovorim potvrdno, da pretpostavim da period infrastrukturnog investicionog ciklusa iznosi otprilike od četrdeset do šezdeset godina. Mada je neophodno mnogo više rada pre nego što bih bio voljan da ovu tvrdnju izložim sa nečim više od uzdržanog pouzdanja, izneo bih hipotezu da ciklus infrastrukturnog investiranja traje približno 50 godina, zbog odnosa između *nivoa investicija* potrebnih u početku tog ciklusa i *ponude slobodnih sredstava za investiranje* na raspoložuju za finansiranje tih investicija.

Mada tek u fazi ispitivanja, ta hipoteza ipak zahteva određenu razradu i opravdanje. Nalazim da je najpogodnije založiti se za prihvatljivost te hipoteze upoređivanjem četiri različite vrste investicija: investicije u zalihe, poslovnu opremu, stambenu izgradnju i infrastrukturu. Mada se vodi značajna rasprava o tim pitanjima, ekonomisti su tvrdili u jednom ili drugom momentu da svaka od ove vrste investicija stvara investicioni ciklus specifične dužine — pri čemu ciklusi zaliha (Kitchinov ili «mali» ciklus) traju dve do tri godine; ciklusi poslovne opreme (Juglarov ili »veliki« ciklus) šest do deset godina; ciklus stambene izgradnje (Kuznjecov ciklus) petnaest do dvadeset godina; i ono što nazivamo ciklusom infrastrukturnih investicija (odnosno Kondratjev-

ljev ili dugi ciklus) oko pedeset do šezdeset godina.⁶¹ Samo je nekolicina, međutim, pažljivo istražila izvore tih razlika u cikličnim periodima.

Pretpostavimo gomilanje neke određene vrste investicija. Pretpostavimo dalje da će određen deo celokupne mase tih investicionih dobara biti zamenjen novim (nagomilanim) investicijama.⁶² Nema razloga za pretpostavku da će ponuda sredstava za takve nove investicije biti veoma (a još manje beskrajno) elastična. Postoje fiksni i trajni zahtevi prema velikim delovima bruto domaćeg proizvoda (BDP) u svakom trenutku u jednom privrednom ciklusu. Veliki deo BDP mora biti posvećen troškovima za neophodna sredstva za potrošnju. Drugi veliki deo mora pokriti stalne troškove amortizacije za sve četiri vrste investicionih dobara. Preostali deo celokupnog viška, neka vrsta neto investicionog fonda, biće raspodeljen među sve četiri vrste investicija shodno tekućoj ciklično stvorenoj investicionoj tražnji. Ceo taj višak biće pristupačan za bilo koju vrstu investicija — recimo za poslovnu opremu — samo ako su sva tri preostala investiciona ciklusa na svojim odgovarajućim najnižim tačkama. Pošto je mnogo verovatnije da se ova četiri ciklusa kreću zajedno a ne kontraciklično, to znači da će samo *jedan deo* neto investicionog fonda biti dostupan za finansiranje tražnje za potpuno novom zamenom u jednoj ili više od tih četiri vrste investicionih dobara. Ta ponuda potencijalnih investicionih fondova neće varirati u skladu s nivoom investicija koji je potreban za odgovarajuća investiciona dobra, već će biti u funkciji stope rasta privrede, relativnog poklapanja sa odgovarajućim ciklusom investicionih dobara i relativne elastičnosti kreditnih tržišta.⁶³

⁶¹ Vidi kod Schumpetera (1939: 161—174) i R. A. Gordona (1961: gl. 9, 11).

⁶² Mada pretpostavka o gomilanju ima smisla, nema razloga da se pretpostavi da će se *sve* investicije u neka posebna investiciona dobra koncentrisati u periodu najvećeg gomilanja. (Na primer, nema razloga pretpostaviti da će sve infrastrukturne investicije biti zamenjene na početku nove faze akumulacije).

⁶³ Pretpostavka o neelastičnosti raspoloživih fondova je očigledno u kritičkom odnosu prema ovom modelu. Jedna dinamička verzija bi očigledno spojila rast uštedevina sa rastom privrede (pokretane sve većim investicijama), ali osnovna premisa da postoje određene granice u pogledu raspoloživih sredstava za investicije neće time biti ugrožena. U tom smislu, jedan marksistički pristup teorijama investicija počeo bi da se dramatično odvajala od teorija u kejnzijanskoj tradiciji koje sagledavaju efektivnu tražnju kao krajnju determinantu stope rasta a investicionu tražnju kao egzogeni determinantu nivoa privredne aktivnosti. U okviru marksističke perspektive, raspoloživa sredstva za

Iz svega ovoga sledi direktan efekt na trajanje odgovarajućih ciklusa: što je veći nivo investicija neophodnih za zamenu jedne određene vrste investicionih dobara, pri relativnoj neelastičnosti celokupnih neto investicionih fondova koji su dostupni toj (nagomilanoj) investicionoj tražnji, to je duži period koji je potreban za sprovođenje celog niza projekata neophodnih da se udovolji toj tražnji za potpunom zamenom.⁶⁴

Mada sam samo uzgred bacio pogled na relativne podatke, sklon sam da pretpostavim da ova razmatranja mogu objasniti očite razlike u dužini triju kraćih ciklusa investicionih dobara i da su konzistentna s hipotezom o približno pedesetogodišnjem periodu ciklusa infrastrukturnih investicija.⁶⁵

investicije ograničena su u krajnjoj liniji celokupnom (proizvedenom i realizovanom) masom viška vrednosti (i njegovom distribucijom); proces koji određuje granice veličine te mase ne može se lako redukovati na neki »endogeni« proces i mi ne možemo lako pretpostaviti da će biti dovoljno sredstava za finansiranje nekog potrebnog ili željenog nivoa investicione tražnje.

⁶⁴ Ova hipoteza se može izraziti algebarski:

$$A_i = \frac{\Delta K_i}{\varphi Q}, i = 1, \dots, 4,$$

pri čemu je A_i = celokupni period (u godinama) u kojem će se sprovesti jedan investicioni projekt; ΔK_i = potrebna vrednost tražnje u pogledu zamene bilo kog datog sastojka ukupnog kapitala; φ = udeo celokupnog raspoloživog BDP za neto investicije u nekoj datoj godini; i Q = godišnja vrednost bruto domaćeg proizvoda. Vrednost φQ neće varirati među raznim vrstama investicionih projekata, ali će vrednost ΔK_i varirati s ukupnim opsegom tog sastojka kapitala i s konturama njegovog posebnog investicionog ciklusa. Što je veći taj sastojak u ukupnom K i što je veće gomilanje investicija u jedno posebno investiciono dobro, *ceteris paribus*, biće veći ΔK_i , i, kao posledica, A_i . Mada ja nisam video osnovne jednačine njihovog modela, pretpostavljam da jedna dinamička verzija tih odnosa daje okvir za modele koji stvaraju simulaciju dugih ciklusa kod Forrestera (1976) i Grupe za dinamiku sistema (1977).

⁶⁵ Sledeće jednostavne računice ilustruju konzistentnost tog pristupa determinantama dužine dugih ciklusa sa zbirnim podacima o ukupnoj vrednosti odgovarajućih sastojaka kapitala. Pretpostavimo da smo uzeli srednje tačke u uobičajenim procenama dužine odgovarajućih ciklusa (ciklus korišćenja zaliha, 2—3 godine; ciklus poslovne opreme, 6—10 godina; ciklus stambene izgradnje, 15—20 godina): ciklus korišćenja zaliha 2,5 godina; ciklus poslovne opreme 8 godina; i ciklus stambene izgradnje 17,5 godina. Te vrednosti su u relativnim razmerama 1:3, 2:7. Pretpostavimo da smo potom uzeli procene zamenjivih delova tih sastojaka ukupnog kapitala. Ne smatraju se sve zalihe zamenjivim; uzmimo Fabricantovu procenu (1950:323) da oko 60% ukupnih zaliha varira u bliskoj saglasnosti s kratkoročnim »ciklusom zaliha«. Tada možemo izračunati vrednosti tih sastojaka nacional-

(1e) Dinamika infrastrukturnih investicija i dugi privredni ciklusi

Ovaj niz hipoteza kulminira direktno izvesnim izvedenim hipotezama o odnosu između dinamike infrastrukturnih investicija i dugog privrednog ciklusa. Teorija faza akumulacije sugerise neophodnost značajnog infrastrukturnog investiranja na početku jedne faze akumulacije, što dovodi do gomilanja infrastrukturnih investicija. Karakter samih infrastrukturnih investicija nas navodi da očekujemo široku amplitudu i znatnu dužinu tog investicionog ciklusa. Poseban nivo potrebnih investicija, uz datu relativno neelastičnu ponudu sredstava dostupnih za te investicione projekte, čini se konzistentnim s uočenim periodom (približno pedeset godina) dugih privrednih ciklusa. Ove hipoteze skupa sugerisu da dinamika akumulacije uopšte, posredovana sukcesivnim fazama akumulacije, »uzrokuje« duge privredne cikluse i da posebni karakter infrastrukturnih investicija potrebnih na početku nove faze akumulacije utiče na specifičnu dužinu perioda ekspanzije i kontrakcije koje prate taj dugi privredni ciklus.⁶⁶

(2) Dinamika kontrole svetskog tržišta

Noviji radovi Wallersteina (1973, 1979), Istraživačke radne grupe (1979) i Franka (1978) sugerisu jednu drugu, u suštini paralelnu, liniju istraživanja dugih pri-

nog bogatstva za, recimo, 1958. godinu, iz dokumentacije Statističkog ureda SAD (1975, serije 475—479). Vrednost (zamenjivih) zaliha bila je 6x95,7 milijardi dolara. Vrednost poslovne opreme i stambenih struktura bila je 199,8 milijardi dolara, odnosno 385 milijardi dolara. Ove vrednosti stoje u relativnoj razmeri 1:3,5:6,7. Te izuzetno primitivne kalkulacije sugerisu, ukratko, da je relativna dužina odgovarajućih ciklusa približno srazmerna relativnom opsegu odgovarajućih sastojaka u ukupnom kapitalu. Ja još nisam ni dodirnuo pitanje kako izvršiti kategorizaciju sastojaka infrastrukture, pošto nesumnjivo obuhvataju i elemente privatnih nestambenih struktura, javnih struktura i mnogo od onoga što je posvećeno troškovima za poslovnu opremu (kao u telefonskoj opremi za komunikacione sisteme). Činjenica da je ta jednostavna hipoteza o odnosu između dužine ciklusa i zamenjivog kapitala bar naizgled konzistentna s podacima o zalihama, poslovnoj opremi i stambenim strukturama, daje mi hrabrost za sugestiju da bi moglo da se pokaže da je istinska valuacija ukupnog kapitala infrastrukture u hipotetičnoj srazmeri sa vrednostima drugih (ponešto rekalkuliranih) sastojaka ukupnog kapitala.

⁶⁶ Došavši do kraja ovog argumenta, uputio bih čitaoca ponovo na napomenu 49. radi opreza u pogledu toga šta obuhvata ili ne obuhvata ova analiza dinamike infrastrukturnih investicija.

vrednih ciklusa. Oni sugerišu, u kontekstu svetskog privrednog sistema, da će se kapitalisti određenih nacija-država boriti za relativnu kontrolu nad strukturom svetskog tržišta. (Hegemonija je poželjna, svakako, stoga što su mogućnosti za brzu komercijalnu i industrijsku akumulaciju najveće ako jedna grupa kapitalista ima relativnu prednost u korišćenju robe i kapitala po relativno niskim cenama.) Ima nekoliko važnih razloga za pretpostavku da ta nacionalna konkurencija za kontrolu svetskog tržišta stvara izvesnu cikličnu dinamiku koja je konzistentna sa zapažanjima vezanim za duge privredne cikluse (i komplementarna sa prethodnim hipotezama o »dinamici infrastrukturnih investicija«).

Pri vršenju i uspostavljanju kontrole nad svetskim tržištem javljaju se infrastrukturni troškovi koji traže finansiranje i otplatu. Kontrola zahteva izdatke kako od vlade tako i od privatnih lica za modernizaciju transportnih sredstava, za istraživanje resursa, za kolonijalna osvajanja i širenja, kao i za vojnu silu za zaštitu trgovačkih puteva i kolonija. Stoga što su te investicije za kontrolu svetskog tržišta velikog obima i što su mnoge od tih kontrolnih struktura relativno trajne, te investicije će, upravo kao i infrastrukturne investicije uopšte, zahtevati duge periode za instaliranje i otplatu.

Da li bismo mogli očekivati gomilanje investicija za obezbeđivanje kontrole svetskog tržišta? Pretpostavimo postojanje tendencija ka privrednoj krizi u svetskoj kapitalističkoj privredi. Kako se kriza razvija, svetska trgovina počinje da slabi i protekcionistički rivaliteti postaju intenzivniji. Verovatno je da to razlaganje tradicionalnih trgovačkih oblika, uporedo s protekcionizmom koji po svoj prilici ono stvara, pruža određen manevarski prostor bivšim dominantnim nacijama, omogućujući im potragu za novom moći u kontekstu svetskog tržišta. U toku prethodnog perioda brze ekspanzije, hegemon nacionalna moć bila je dovoljna da spreči takve prodore i potčinjene nacije morale su mnogo da gube izbegavanjem trgovačkih kanala koji su bili uspostavljeni u okviru strukture postojećeg sistema svetske privrede. Kako se kriza razvija, opada moć hegemonne nacije i potčinjene nacije imaju mnogo manje da izgube ako iziđu iz tradicionalnih trgovačkih puteva. Pri kraju krize verovatno je da će to podstaći nacije na snažno investiranje u infrastrukturu koja je neophodna za povećanje relativne kontrole svetskog tržišta. Postoji verovatnoća, ukratko, da dođe do gomilanja investicija za kontrolu svetskog tržišta u početku nove faze akumulacije iz istih onih raz-

loga koje sam ranije izneo povodom infrastrukturnih investicija uopšte.⁶⁷

Wallerstein i drugi takođe iznose sugestiju da dinamika kontrole svetskog tržišta može dovesti do javljanja dugih privrednih ciklusa u *parovima*, pri čemu prvi ciklus podrazumeva hegemoniju jedne nacije na svetskom tržištu, a sledeći ciklus rivalitet više nacija na svetskom tržištu. Mada se čini da ova dodatna hipoteza može dobro poslužiti bar za devetnaesti i dvadeseti vek (vidi: Istraživačka radna grupa, 1979: 497—499; i Kindelberger, 1974: gl. 1, 2), nisam još ubeđen da iza perioda hegemonije mora *nužno* da sledi period rivaliteta. Čini se teorijski konzistentnim sa dinamikom kontrole svetskog tržišta (bar mojom verzijom) da neka ranije hegemonna sila može iz krize izići s ponovo uspostavljenom hegemonijom, ili da neka nova nacija može biti u stanju da uspostavi svoju hegemoniju u procesu izgradnje nove društvene strukture akumulacije. (Vidi takođe Bousquet, 1979)

U svakom slučaju, dinamika kontrole svetskog tržišta čini se kompatibilnom sa dinamikom infrastrukturnih investicija. Uzete zajedno, one pružaju dovoljno koherentan i konzistentan niz hipoteza o dugim privrednim ciklusima kojima se može objasniti zašto se ciklusi javljaju, zašto ispoljavaju široke amplitude i duge periode trajanja i zato ih karakterišu neki posebni istorijski oblici opšteprimećeni poslednjih vekova. Ako se gradi na određenom nizu hipoteza o strukturisanim društvenim odnosima koji uslovljavaju kapitalistički razvoj, fenomen dugih privrednih ciklusa čini se mnogo manje misterioznim nego što su mnogi ranije smatrali.

Zaključna napomena

Mada se analiza koja je razvijena u ovom eseju oslanja na mnoge niti i ranijih i novijih analiza o dugim ciklusima, ona je takođe težila da prevaziđe mnoge probleme u tim analizama, tražeći jedan celovitiji i sveobuhvatniji pristup prilikom objašnjavanja dugih privrednih ciklusa. U ovom odeljku dajem kratak zaključni pre-

⁶⁷ Ova analiza ima takođe zanimljive implikacije za unutrašnje protivrečnosti u sistemima kontrole svetskog tržišta. Pretpostavljam da ti sistemi nailaze na sve veće teškoće i da postaje sve teže održati ih pod njihovim sopstvenim uslovima. Pomislite na neke paralele, na primer, između britanske dominacije nad severnoameričkim kolonijama u 1760-tim i 1770-tim godinama, i dominacije SAD nad zemljama kao što je Južni Vijetnam u 1960-tim godinama.

gled glavnih razlika između analize koja je izneta u ovom eseju i drugih važnijih pozicija u raspoloživoj literaturi.

(1) Neke analize, kao Schumpeterova, polaze od povoljnih okolnosti sa stanovišta individualnog kapitaliste (ili preduzimača). Takva polazna tačka ne pruža nikakav logički razlog da se očekuje gomilanje investicija. Time se nameće pretpostavka, kao u slučaju Schumpetera, da su izvor dugih ciklusa autonomni i egzogeni događaji kao što su »inovacije koje stvaraju nove epohe«. Ako se krene, kao što sam ja pokušao, od brižljivijeg razmatranja društvenog konteksta akumulacije kapitala, i ako se kroz takvu analizu dođe do određene teorije o fazama akumulacije, tada se prirodno dolazi do analize koja naglašava *povezanost* između endogeno nastalih investicionih ciklusa — kako kroz dinamiku infrastrukturnih investicija, tako i kroz dinamiku kontrole svetskog tržišta — i opštih kontura dugih privrednih ciklusa. Nije nužno izmišljati egzogeni izvor dinamike dugih ciklusa upravo stoga što jedna sveobuhvatnija analiza kapitalističkog razvoja ukazuje s priličnom sigurnošću na prihvatljivost hipoteze o endogenim determinantama.

(2) Neke analize, posebno izvorna Kondratjevljeva istraživanja i novija istraživanja Forrestera i dr.,⁶⁸ pate od slabosti suprotne vrste. Oni su zasnovali svoj rad na jednom relativno mehaničkom modelu ednogeno nastalog investicionog ciklusa, bez nekog društvenog sadržaja u tim analizama. Njihove analize ne pružaju nikakve indikacije o tome kako se infrastrukturne investicije odnose prema opštim institucionalnim karakteristikama odgovarajućih faza razvoja, kao ni o tome kako specifične društvene i političke borbe utiču (ili ne utiču) na trajektoriju dinamike dugog ciklusa. Locirajući analizu dugih ciklusa u okviru jedne teorije faza akumulacije, pokušao sam da naglasim veze između opšteg konteksta kapitalističkog razvoja i specifičnih mehanizama koji pozajmljuju oblik i period trajanja dugim ciklusima, kao i da podvučem nužnost određenih razvojnih analiza sukcesivnih društvenih struktura akumulacije koje daju značenje tim vezama.

(3) Većina ekonomista, delujući u okvirima koji pretpostavljaju verovatnoću uravnoteženog rasta kapitalističkih privreda, zadovoljavaju se parcijalnim teorijama o determinantama dugih privrednih ciklusa. Rostow (1978) stavlja veliki naglasak na kretanje relativnih cena robe,

⁶⁸ Vidi kod Forrestera (1976) i kod Grupe za dinamiku sistema (1977), kao i Forresterov intervju u *Fortune* (1978).

na primer, dok Dupriez (1947, 1978) stavlja sličan naglasak na dinamiku kreditnih tržišta. Ako mi polazimo, nasuprot tome, od perspektive koja naglašava puni društveni kontekst koji uslovljava akumulaciju kapitala: međuzavisnosti procesa akumulacije, nema razloga očekivati da budu dovoljne teorije koje poreklo dugih privrednih ciklusa traže u nekom izdvojenom činiocu. Razvijajući te veze između faza akumulacije i dugih privrednih ciklusa, pokušao sam da nagovestim jedan okvir koji osvetljava višestruke sile koje dovode do naizmeničnog ritma ekspanzije i kontrakcije u kapitalističkim privredama.

(4) Schumpeter, Baran i Sweezy i Mandel podvlače egzogenost izvora stimulacije za ponovno uspostavljenu akumulaciju kapitala; svi oni naglašavaju, na jedan ili drugi način, kritičnu važnost egzogenih tehničkih inovacija. Mislim da takav naglasak proizlazi iz njihovog neuspeha da pravilno shvate kritičnu važnost sve veće *strukturalne orijentacije* u ekonomskim borbama u toku sve dublje privredne krize. Pošto širi okvir faza akumulacije naglašava endogeni proces kroz koji kapitalisti, radnici i drugi počinju da se spore oko uslova za rešavanje krize, to me navodi da naglasim i endogena određenja specifičnih »inovacija«, koje izgleda omogućuju ponovno uspostavljanje stope akumulacije. Kao što ne verujem da nove društvene strukture akumulacije padaju sa neba, moja analiza dinamike privredne krize navodi me da sumnjam i na nebesko poreklo tehničkih inovacija. Smatram da taj naglasak na egzogene tehničke inovacije dolazi delimično od tehnološkog determinizma koji su Braverman i drugi nedavno osporili. Politička opasnost je svakako u tome što možemo upropastiti dragocene političke mogućnosti dok čekamo da dođe Godot sa svojim idejama koje stvaraju epohe.⁶⁹

(5) Wallerstein i drugi su se usredsredili na strukturu svetske privrede kao na polaznu tačku za hipoteze o dugim privrednim ciklusima. Njihove analize su komplementarne mojoj na mnoge načine, ali čini se da postoje i dve važne razlike, koje вреди pomenuti. Prvo, hipoteze koje je iznela Istraživačka radna grupa (1979) o relativnoj tražnji i ponudi skupih i jeftinih potrošnih dobara između središta i periferije, ne čine mi se posebno prihvatljivim kao osnova za teoriju dugih ciklusa; mislim da okvir faza akumulacije, sa svojim izvedenim

⁶⁹ Vidi napomenu br. 43 za raspravu o političkim korenima te razlike. U vreme pisanja ovog teksta nisam znao kako Mandel tretira ta pitanja u svojoj novoj knjizi (1980).

hipotezama o infrastrukturnim investicijama, može pružiti jedno koherentnije i konzistentnije radno objašnjenje dugih ciklusa.⁷⁰ Drugo, Wallerstein posebno stavlja veliki naglasak na kontinuitete strukture i protivrečnosti svetskog privrednog sistema od petnaestog veka do danas; to ga navodi da daleko manje naglašava kritičnu važnost eksploatacije u proizvodnji i dinamičke proizvodnje viška vrednosti nego što to sugerise moj analitički okvir. Mada bi bio potreban dvaput duži esej od ovoga da bi se istražile sve implikacije tih razlika u suštini ili naglasku, i dalje sam sklon nešto klasičnijem marksističkom stavu da je uvođenje potpune »kapitalističke proizvodnje« na početku devetnaestog veka imalo kritičan uticaj na opštu dinamiku kapitalističkog razvoja, ali takođe i na specifični karakter političkih i ekonomskih snaga koje stvaraju duge privredne cikluse.⁷¹

Ovi zaključni komentari, da ne govorim o celom eseju, nesumnjivo zvuče samouvereno i više nego samodopadljivo. Voleo bih da završim u jednom mnogo skromnijem i opreznijem tonu. Mislim da neke ideje koje su iznete u ovom eseju mogu pomoći da se unapredi naše istraživanje kako faza akumulacije, tako i dugih privrednih ciklusa, ali da su to samo putokazi za dalja istraživanja. Svestan sam složenosti problema i veličine teorijskih, istorijskih i empirijskih pitanja koja još uvek čekaju na nas. Nadam se bar da će ovaj esej biti podstrek za druge da se pridruže tom izazovnom i kritičkom analitičkom projektu.

LITERATURA

- Baran P. i Sweezy P. (1966), *Monopoly Capital*, Monthly Review press, New York.
 Bark K. (1979), »Long waves: a selective, annotated bibliography«, *Review II*, 4: 675—718.

⁷⁰ Još određeni, ne vidim ni jedan razlog da se očekuju one vrste kretanja relativnih troškova i cena koje bi bile neophodne da se iz ove analize stvori model dugih privrednih ciklusa (i to ne samo jednog već dva u paru). Ovaj model izgleda nategnut kao i Rostowljev model relativne cene robe (1978).

⁷¹ Ne želim da sugerisem da isključujem mogućnost dugih ciklusa devetnaestog veka. Jedino sam hteo da sugerisem da će na mehanizme i dinamiku smenjivanja faza akumulacije verovatno izvršiti značajan uticaj pojava »potpune« kapitalističke proizvodnje posle industrijske revolucije.

- Bell P. (1977), »Marxist theory, class struggle, and the crisis of capitalism«, str. 170—194, u: J. Schwartz (izd.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Goodyear, Santa Monica, California.
 Bousquet N. (1979), »Esquisse d'une théorie de l'alternance de périodes de concurrence et d'hégémonie au centre de l'économie-monde capitaliste«, *Review II*, 4: 501—518.
 Bowles S. i H. Gintis (1976), *Schooling in Capitalist America*, Basic Books, New York.
 — (1980), »Marxist Method and the Theory of Politics«, neobjavljen rukopis.
 Braverman H. (1974), *Labor and Monopoly Capital*, Monthly Review Press, New York.
 Burns A. i W. Mitchel (1946), *Measuring Business Cycles*, National Bureau of Economic Research, New York.
 Chandler A. (1962), *Strategy and Structure: Chapters in the History of the Industrial Enterprise*, Cambridge.
 Citibank (1978), »Long swings I: Kondratyev invents history«, *Monthly Economics Newsletter* (januar): 12—16.
 Cronin J. F. (1980), »Stages, cycles, and insurgencies: the economics of unrest«, u: *Processes of the World-System*, T. K. Hopkins i I. Wallerstein (izd.), t. 3.
 Dupriez L. (1947), *Des mouvements économiques généraux*, Institut de Recherches économique et sociales, Louvain.
 — (1978), »1974 a downturn of the long wave?«, *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review* 126 (septembar): 199—210.
 Fabricant S. (1950), *Inventories and Business Cycles*, National Bureau of Economic Research, New York.
 Fleischer H. (1973), *Marxism and History*, Harper and Row, New York.
 Forrester J. W. (1976), »Business structure, economic cycles, and national policy«, *Futures* (jun): 195—214.
 Fortune (1978), »We're headed for another depression: interview with Jay Forrester«, Januar 16.: 145—148.
 Frank A. G. (1978), *World Accumulation, 1492—1789*, Monthly Review Press, New York.
 Ganssmann H. (1979), »On the reconstruction of economics as a social science«, neobjavljen rukopis, New School for Social Research.
 Garvy G. (1943), »Kondratieff's theory of long cycles«, *Review of Economics and Statistics* (novembar): 203—220.
 Gordon D. M. (1978a), »Up and down the long roller coaster«, str. 22—35, u: Union for Radical Political Economics (izd.), *U. S. Capitalism in Crisis*, Union for Radical Political Economics, New York.
 — (1978b), »Capitalist development and the history of American cities«, u: W. Tabb i L. Sawers (izd.), *Marxism and the Metropolis*, Oxford University Press, New York.
 — (1980), »Toward the Critique of CAPITALopolis«, neobjavljen rukopis.
 —, R. C. Edwards i M. Reich (1980), »The historical development of labor segmentation in the United States«, u: M. Reich i dr., *The Segmentation of Labor in U. S. Capitalism*.

- Gordon R. A. (1961), *Business Fluctuations*, Harper and Row, New York.
- Gintis H. (1972), »Alienation and power«, *Review of Radical Political Economics* IV, 5: 1—34.
- Hansen A. (1941), *Fiscal Policy and Business Cycles*, W. W. Norton, New York.
- Hilferding R. (1920), *Das Finanzkapital*, Wiener Volksbuchhandlung, Vienna.
- Itoh M. (1975), »The formation of Marx's theory of Crisis«, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists* IV, 1: 1—19.
- Kalecki M. (1937), »A theory of the business cycle«, *Review of Economic Studies* (februar): 77—97.
- Kindelberger C. (1974), *The World in Depression, 1929—1939*, University of California Press, Berkeley.
- Kondratieff N. D. (1979), »The long waves in economic life«, *Review of Economics and Statistics* LVI, 3: 537—609, preštampano u *Review* II, 4: 519—562.
- Koshimura S. (1977), »Equations of chain bankruptsy: from sectoral to general crises«, str. 255—282, u: J. Schwartz (izd.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Goodyear, Santa Monica, California.
- Lenin V. I. (1917), *Imperialism*, International Publishers, 1967, New York.
- Maddison A. (1977), »Phases of capitalist development«, *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review* 121, (jun): 103—137.
- Mandel E. (1975), *Late Capitalism*, New Left Books, London.
— (1980), *Long Waves in Capitalist Development*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Marx K. (1967), *Capital* (tri toma), International Publishers, New York.
— (1968), *Theories of Surplus Value*, (deo II), Progress Publishers, Moskva.
— (1973), *The Grundrisse*, Penguin, London.
- Reich M., D. M. Gordon i R. C. Edwards (1980), *The Segmentation of Labor in U. S. Capitalism*, u štampi.
- Research Working Group on Cyclical Rhythms and Secular Trends* (1979), »Cyclical rhythms and secular trends of the capitalist world-economy: some premises, hypotheses, and questions«, *Review* II, 4: 483—500.
- Rostow W. W. (1978), *The World Economy: History and Prospect*, University of Texas Press, Ostin.
- Schumpeter J. A. (1939), *Business Cycles* (2 toma), McGraw-Hill, New York.
- Sekine T. (1975), »Uno-Riron: a Japanese contribution to Marxian political economy«, *Journal of Economic Literature* (septembar): 847—877.
- Shaikh A. (1977), »Marx's theory of value and the transformation problem«, str. 106—139, u: J. Schwartz (izd.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Goodyear, Santa Monica, California.
— (1978), »An Introduction to the history of crisis theories«, str. 219—241, u: *Union for Radical Political Economics* (izd.), *U. S. Capitalism in Crisis*, Union for Radical Political Economics, New York.
- (1979), »Notes on the Marxian notion of competition«, u: *Cambridge Journal of Economics*.
- Sweezy P. (1942), *The Theory of Capitalist Development*, Monthly Review Press, New York.
- System Dynamics Group* (1977), »Capital formation and the long wave in economic activity«, štampani izveštaj, System Dynamics Group, Sloan School of Management, MIT, Cambridge.
- U. S. Bureau of Census (1975), *Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1970*, Washington, U. S. Government Printing Office.
- Uno K. (1975), »Principles of Political Economy«, neobjavljeni rukopis.
- Wallerstein I. (1973), *The Modern World-System*, Academic Press, New York.
— (1979), *The Capitalist World-Economy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Weisskopf T. (1978), »Marxist perspectives on cyclical crisis«, str. 241—260, u: *Union for Radical Political Economics* (izd.), *U. S. Capitalism in Crisis*, Union for Radical Political Economics, New York.
- Wolfe A. (1977), *The Limits of Legitimacy: Political Contradictions of Contemporary Capitalism*, Free Press, New York.
- Wright E. O. (1977), »Alternative perspectives in Marxist theory of accumulation and crisis«, str. 195—231, u: J. Schwartz (izd.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Goodyear, Santa Monica, California.
- Zaretsky E. (1973), »Capitalism, the family, and personal life«, *Socialist Revolution* 1—2.

(David M. Gordon, »Stages of Accumulation and Long Economic Cycles«, u: T. K. Hopkins i I. Wallerstein (izd.), *Processes of the World-System*, Beverly Hills, 1980, str. 9—45)

Preveo Petar Ignjatović

ŠTA POSLE REGANOMIJE I TAČERIZMA?

Od kejnzijskog usmeravanja tražnje, preko ekonomije ponude, do korporativnog državnog planiranja i 1984.

Kejnzijsko usmeravanje tražnje Reaganova, M. Thatcher i druge vlade zamenjuju monetarističkom politikom i ekonomijom ponude. Zbog čega je došlo do ove promene u ekonomskoj teoriji i praksi, kakvi su izgledi njenog uspeha i šta će se verovatno desiti — otprilike u vreme predsedničkih izbora u SAD 1984?

Kejnzijanizam — njegov uspon i pad

Kejnzijsku revoluciju rodila je 30-tih godina ovog veka najveća svetska kapitalistička kriza neodgovarajuće efektivne tražnje — koja je usledila nakon političkog poraza radničke klase u glavnim kapitalističkim zemljama tokom 20-tih godina — a pratili su je začeci usmeravanja tražnje vlada u Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama, Nemačkoj i drugde. Izuzmemo li Nemačku zbog njenog tadašnjeg naoružavanja, ovo kejnzijsko usmeravanje tražnje nije uspelo da otkloni ekonomsku krizu koja je tvrdokorno trajala — uz 10 miliona nezaposlenih u Sjedinjenim Državama — sve dok, zbog drugog svetskog rata, nije došlo do smanjenja ponude i državnog usmeravanja ponude nalik onome koje postoji u socijalističkim (i nekim fašističkim) dirigovanim privredama.

Posle drugog svetskog rata kejnzijanizam je postao nova ortodoksija ekonomske teorije i političke prakse, u neposrednoj vezi s učvršćivanjem socijaldemokratije i države blagostanja, političko-ekonomskim komponentama poratnog ekonomskog napretka na Zapadu. U ekonomskoj politici i teoriji kejnzijska revolucija je odbacila klasični pristup sa stanovišta ponude po kojem, saglasno Sayevom zakonu*, ponuda na slobodnom tržištu stvara vlastitu tražnju. Kejnzijanizam je, umesto toga, bio za vladino usmeravanje tražnje i ekspanzije, što se zasnivalo na teoriji inače nedovoljne potražnje na tržištu i tezi da će povećanje tražnje izazvati odgovarajuće povećanje ponude. Kejnzijski gurui, poput dobitnika Nobelove nagrade za ekonomiju i predsedničkog savetnika Paula Samuelsona, toliko su se osmelili da su poratnu ekspanziju privrede pripisivali svojoj kejnzijskoj teoriji i politici, tvrdeći da su automatski stabilizatori tražnje, koje su ugradili u ekonomiju, jemci njenog trajnog prosperiteta, tako da se dinosaurus predratne ciklične stagnacije pretvorio u poratnog guštera.

Nova ekonomska kriza 70-tih godina primorala je Paula Samuelsona i druge kejnzijske da progutaju vlastite reči kao reptile. Ovakav razvoj događaja čini sve verovatnijom tvrdnju da je poratni uspeh kejnzijanizma bio većma posledica, a mnogo manje uzrok, posleratne ekonomske ekspanzije i političke demokratije. Toj je ekspanziji prethodila stagnacija u normalnom toku neujednačenih valova akumulacije kapitala, a za njom je vremenom usledio novi dugi period stagnacije i jasan ponovni zaokret ka političkom konzervativizmu.

Ova nova stagnaciona kriza akumulacije kapitala otpočela je sredinom 60-tih, da bi se univerzalno ispoljila u recesiji 1973—1975. godine. Ekonomisti, obojeli od teorijske zaostalosti, napokon su priznali postojanje krize u vreme neuspele obnove 1975—1979. i tokom sadašnje recesije koja je potom nastupila. Ekonomska kriza se manifestuje u stagnaciji ulaganja i privrednog rasta, u nezaposlenosti i inflaciji koje prerastaju u stagflaciju, u sve više monopolističkoj ekonomiji, kao i u masovnim bankrotstvima industrijskih firmi i nekih finansijskih ustanova. Napredovanje ove nove svetske ekonomske krize podstaklo je i krizu, a potom i bankrotstvo kejnzijanizma; njegovo mesto nove ortodoksije zauzeli

* Jean-Baptiste Say, 1767—1832, francuski ekonomist kome se pripisuje tzv. zakon prođe, premda je ovaj zakon formulisao engleski ekonomista James Mill. Vidi: E. Mandel, *Rasprava o marksističkoj ekonomiji I* (prev. Ž. Vidović), V. Masleša, Sarajevo, 1970, str. 395. — *Prim. prev.*

su klasični monetarizam i neoklasična ekonomija ponude. Neokonzervativni zaokret u ekonomskoj teoriji i politici je jedan od najvažnijih elemenata zaokreta udesno pod stegom reganizma, tj. reganomičke u Sjedinjenim Državama, i tačerizma u Britaniji.

Svojevrsna je ironija da se ni skorašnji napad na kejnzijanizam, kao ni njegovo zamenjivanje monetarizmom i ekonomijom ponude, ne zasnivaju na njegovim glavnim teorijskim nedostacima koji su, uostalom, svojstveni i njegovim konzervativnim takmacima. Jedna od najvećih teorijskih manjkavosti kejnzijanizma, najnepopularnija među teoretičarima, je sledeća: originalni strogi kejnzijanizam obrtao je naglavce Sayev zakon i pretpostavljao da tražnja stvara vlastitu ponudu (za ekonomiste: krivulja ukupne tražnje skreće udesno ka horizontalnoj krivoj ukupne ponude neiskorišćenih izvora). Što se tiče teorijskih ograničenja, zapravo i nema neke razlike između ove analize i klasičnog Sayevog zakona i njegove monetarističke inverzije (u kojoj skretanju udesno krivulje ukupne tražnje odgovaraju više cene na vertikalnoj krivoj ukupne ponude pri punoj zaposlenosti).

I klasična/neoklasična teorija tržišne ekonomije, kao i kejnzijanizam koji ih je zamenio, polaze od pretpostavke da je tržište konkurentsko i, samim tim, potpuno otvoreno. Tržište je, međutim, u stvarnosti prevashodno monopolističko — tehnički oligopolističko ili određeno konkurencijom monopola — i sve više je takvo, pogotovu u razdobljima stagnacije kad dolazi do još veće koncentracije i centralizacije kapitala. Pretpostavka savršene konkurencije (od koje polazi i neoklasična mikro teorija) predstavlja prvu Ahilovu petu kejnzijanizma i razlog njegove nemoći da se suoči sa sve više monopolističkom privredom, pošto upravo monopolistička struktura privrede (nasuprot shvatanjima kako klasično/neoklasične, tako i kejnzijanske teorije) istovremeno dovodi do nezaposlenosti ili stagnacije i inflacije, tj. do tzv. stagflacije. Kejnzijanska teorija, po kojoj ponuda reaguje na promene u tražnji, nije u stanju da izađe nakraj s istovremenim postojanjem nezaposlenosti i inflacije; te, otuda, ni politika kejnzijanskog usmeravanja tražnje ne može prevladati stagflaciju u monopolističkoj ekonomiji, jer bi povećana tražnja podstakla inflaciju, a smanjena tražnja nezaposlenost.

Monopolističke osnove stagflacije ukazuju i na to da inflacija nije uzrokovana ni potiskom monetarne ili robne (nafta!) tražnje, ni pritiskom najamnina već, pre svega, pritiskom monopolističkog profita u visoko koncentrisanim industrijama (i naftnoj) u jednoj krajnje mo-

nopolističkoj ekonomiji. Teorijsko i empirijsko dokazivanje ove teorije inflacije, zasnovane na pritisku monopolističkog profita, ne spada u okvire ovog rada, a njime sam se iscrpnije bavio u tekstovima iz 1980. i 1981. godine i na drugim mestima, koja takođe navodim u *Frank 1980. i 1981.* No, i pored toga, držim da je ta teorija unekoliko i intuitivno prihvatljiva s obzirom na upadljivo ubrzani rast inflacije i povećanje cena kojem pribegavaju privatni i državni industrijski monopoli baš u periodima sporog ili negativnog rasta i stagnacije ili naglog pada profita — dakle, u vreme »stagflacije« ili »srozavanja« (slumpflation).

Druga Ahilova peta kejnzijanizma je njegovo oslanjanje u sprovođenju ekspanzije ili kontraktivne »stabilizacije« politike na jaku državu, bilo da je reč o suštinski zatvorenim nacionalnim ekonomijama 30-tih i 40-tih godina ovog veka, bilo o imperijalističkoj svetskoj ekonomiji kojom vlada Pax Britanica sredinom XIX, ili Pax Americana sredinom XX veka. Ova nacionalistička ili imperijalistička Ahilova peta kejnzijanizma izbila je na videlo tek 70-tih godina sa slabljenjem američke hegemonije (a možda i, slično britanskom iskustvu, sa sve manjom mogućnošću američke imperije da domaću kejnzijansku ekspanziju finansira, bar delom, svojim imperijalističkim zaradama u inostranstvu). Sedamdesetih godina dolazi do sve većeg otvaranja nacionalnih ekonomija (za razliku od 30-tih, ali možda nalik na 20-te godine), odnosno do tzv. internacionalizacije kapitala i ekonomije, ali sa sve manjom sposobnošću ijedne nacionalne ekonomije ili države da svoju monetarnu ili fiskalnu politiku nametne na kojoj drugoj nacionalnoj ekonomiji ili svetskoj privredi u celini. Ovu sposobnost Sjedinjene Države su imale 50-tih godina (Marshallov plan) i 60-tih (ulaganja na strani zasnovana na slobodnoj emisiji dolara namenjenoj finansiranju vijetnamskog rata), no prvo su je izgubile u odnosu na Francusku, Nemačku i Japan (što simbolizuje odvajanje i obezvređivanje dolara koje je oglasio predsednik Nixon 15. avgusta 1971), a potom i u odnosu na zemlje trećeg sveta, članice OPEC-a (što je bila reakcija na slabljenje i konačni poraz Amerike u vijetnamskom ratu).

Tokom 70-tih i 80-tih godina, sve dok, ili pod uslovom da ne dođe do novog kraha ili sloma svetske privrede, što je sasvim moguće — u odsustvu ijedne države koja bi bila u stanju da u svojoj nacionalnoj ekonomiji sprovede određenu politiku bez znatnijeg odliva njenih ekspanzivno-kontraktivnih rezultata, odnosno izo-

laciju nacionalne ekonomije od ekonomskih kretanja i politike u drugim privredama, te usled nepostojanja ijedne hegemonističke ekonomije sposobne da vlastitu kejnzijsku politiku nametne svetskoj ekonomiji — nacionalna kejnzijska teorija i politika postale su neprimenljive na svetsku međunarodnu političko-ekonomsku stvarnost. Kejnzijska teorija »vođenja« svetske privrede pomoću kontrolisanih nastupa (na žalost, bukvalnih) države i podsticanja i zaustavljanja, pokazala se nedelotvornom, i kad su u pitanju Sjedinjene Države koje su je po navici primenjivale, i kad je reč o Nemačkoj ili Japanu (na koje su Amerikanci primenili ovu novu ortodoksiju, koju je kancelar Helmuth Schmidt odbacio na samom početku). Ona je, jamačno, neprimenljiva na Veliku Britaniju, gde je unutrašnja ekonomska politika neizbežno vodila begu međunarodnog kapitala iz britanske industrije, čija (ne) sreća uglavnom sledi uspone i padove petrofunte, već prema tražnji i ponudi na svetskom tržištu nafte. Kejnzijska makroteorija je neprimenljiva na ovu međunarodnu stvarnost, budući da teorijski kejnziizam (unekoliko drukčije od praktične politike) tu istu stvarnost, uostalom, i ne smatra relevantnom. Pri svemu tome, ove dve Ahilove pete kejnzijanizma: konkurencija-monopoli i nacionalno-integracionalno, koje su, takođe, razlog njegove nemoći da shvati i da se prilagodi i samoj klasnoj prirodi države i imperijalističke strukture međunarodne ekonomije i državnog sistema — nisu ni najčešći ciljevi, a ni razlozi sadašnjih napada na njega, alko ni zbog čega drugog ono zbog toga što i većina kritičara kejnzijanizma pati, čak i više, od istih slabosti. Napad na kejnziizam dolazi zdesna i ima druge ekonomske i političke osnove.

Najbitniji ekonomski i politički razlog poraza kejnzijanizma i njegove zamene monetarizmom i ekonomijom ponude, kao novim ortodoksijama, jeste sami sadašnji stupanj ekonomske krize svetskog kapitalizma i ekonomskih potreba kapitala, te političkih interesa njegovih predstavnika u državi, na univerzitetima i drugde. Usled nastanka i razvoja nove (duge) krize prekomerne akumulacije kapitala i niskih profitnih stopa, kejnzijsko podsticanje efektivne tražnje postalo je neprimerno sadašnjim potrebama kapitala, koje su izbacile u prvi plan ekonomskih i političkih interesa kapitalista i njihovih zastupnika upravo smanjenje troškova. Otuda se ova promena u ekonomskim interesima ispoljava i kroz odgovarajući politički zaokret udesno. Otuda i restriktivne mere, i pribegavanje ekonomiji ponude, koja snižava

troškove, na šta, uz odgovarajuću nagradu, uslužno podstiču univerziteti i ideolozi.

U situaciji određenoj niskom profitnom stopom još od 60-tih godina i viškom postojećih proizvodnih kapaciteta, uz višak finansijskog kapitala koji onemogućava isplatljivo ulaganje, najvažniji cilj kapitala je da iznova podigne profitnu stopu. Prvi i osnovni mehanizam za njeno podizanje u ovim uslovima predstavlja snižavanje privatnih i socijalnih troškova proizvodnje, te bankrotstvo ili konsolidacija radi uklanjanja onih konkurentskih kapitala koji su nedovoljno sposobni da učine to isto. Kejnzijsko podsticanje tražnje neće biti u opštem interesu kapitala sve dok ova snižavanja ne budu dovela do rasta profitne stope i novog razdoblja krupnih ulaganja i ekspanzije.

Osnovni mehanizmi smanjivanja troškova (ili povećanja ponude, što se kapitalu više sviđa) su sledeći: snižavanje izdataka za realne najamnine; smanjenje socijalnih izdataka za »neproizvodno« zdravstvo, školstvo i druge ustanove države (blagostanja (zato se može reći zbogom državi blagostanja); umanjivanje poreza kojim se ove ustanove finansiraju, a koje preduzetništvo smatra troškovima; zatim ukidanje skupih propisa za zaštitu potrošača i javnosti uopšte od preduzetničkih zloupotreba u proizvodnji, pakovanju, reklami i sl., zaštitu od zagađivanja i monopolističke prakse. Drugi osnovni mehanizam za snižavanje troškova je uvođenje određenih tehnoloških novina koje neposredno smanjuju troškove proizvodnje. To su mikročipovi ili neki roboti, koji pri tom ne zahtevaju ogromna nova ulaganja, sa stanovišta profita još uvek neopravdana. Jedan od mehanizama je i prebacivanje proizvodnje iz starih industrijskih oblasti u Zapadnoj Evropi, pogotovu iz Velike Britanije, i sa severoistoka Sjedinjenih Država, gde su visoki troškovi proizvodnje, u područja sindikalno neorganizovanog jugozapada Sjedinjenih Država, u treći svet i posebno u Istočnu Aziju, kao i u socijalističke zemlje, gde su rad, sirovine i infrastruktura jeftiniji, a kontrola zagađenja slabija i takse niže. Prebacivanje proizvodnje u ove oblasti pretvaranjem izbegličkih radnji u platforme za izvoz na svetsko tržište pod zastavom »rasta za izvoz« podrazumeva u tom području nametanje još surovijih ekonomskih mera i političkog ugnjetavanja, kao što je slučaj u Južnoj Koreji i na Filipinima, u Izraelu i Egiptu, Maroku i Tunisu, Čileu i Argentini, kao i suočavanje sa sve snažnijim opštim otporom, recimo u Poljskoj i Kini, mnogo jačim nego u starim industrijskim zemlja-

ma. Međutim, ova konkurentnost na tržištu, zbog jeftine proizvodnje i radne snage, kao i verovatnoća da će se i druga industrijska preduzeća preseliti u ove oblasti, služi pooštavanju radne discipline i sniženju nadnica i u starim industrijskim zemljama, odnosno samim tim i u svetskoj kapitalističkoj privredi. U međuvremenu su svuda stara kejnzijska država blagostanja (na industrijskom Severu), neokejnzijska politika supstitucije uvoza (na jugu trećeg sveta), kao i (takođe kejnzijsko?) autonomno planiranje i socijalna država blagostanja (na socijalističkom Istoku) — žrtvovani novim (ili, bolje rečeno, starim ali novoimenovanim) ekonomskim ortodoksijama monetarizma, ekonomije ponude i podsticaja slobodnog svetskog tržišta.

Monetarizam i ekonomija ponude — quo vadis, nova ortodoksija?

Nova ortodoksija, neka vrsta »izvrnutog kejnzijanizma«, u stvari je nepostojani spoj (ili, možda tačnije, zbir) monetarista, pristalica ekonomije ponude i militantnih kejnzijanaca. Monetariste predvodi Milton Friedman — dobitnik Nobelove nagrade, teoretičar-ekonomista koji se pretvorio u pisca bestselera uz pomoć knjige *Sloboda izbora* i televizijskih serija. Oni imaju nekoliko centara moći u koje spada i uprava Federalnih rezervi SAD, kojom za redom predsedavaju Arthur Burns, Paul Volcker i Britanska blagajna. Oni tvrde da jedino količina novca određuje nivo cena — a odveć novca uz premalo robe stvara inflaciju — i da previše uprave (deficitno trošenje) znači isto što i previše novca; oni žele da oboje bitno smanje da bi savladali inflaciju koju smatraju glavnim zlom, čak i ako bi to povećalo nezaposlenost.

Među nove gurue ekonomije ponude spadaju George Gilder i Arthur Laffer (koji je svoju Laffer krivulju uobličio na salveti u nekom vašingtonskom restoranu, da bi dokazao kako povećana poreska stopa uvećava prihode uprave samo dok u toj meri ne obeshrabri svaku ekonomsku aktivnost da iznova mora doći do snižavanja državnih zahvatanja). Georg Gilder u svom bestseleru, populističkoj i ideološkoj knjizi *Bogatstvo i siromaštvo*, piše da »kapitalizam počinje davanjem... Egalitarizam u ekonomiji nastoji da uzdigne pohlepu iznad davanja... Da bi se povećala primanja siromašnih, biće neophodno... uvećati bogatstvo, alko ne i potrošnju, bogatih« (str. 21, 30, 67). Gilder takođe piše: »I dalje važi osnovna teza Sayevog zakona: ponuda stvara tražnju. Ne može

postojati ništa nalik na opštu prezasićenost dobrima; može postojati prezasićenost »rdavim«. U »rdavo« on ubraja »jednakost, birokratsku racionalnost, predvidljivost, seksualno oslobađanje, politički »populizam« i potragu za zadovoljstvima — sve... nespojivo sa... ekonomskim i tehničkim napretkom«; »kad žene više zarađuju, muškarci gube osećaj da je njihov rad važan i neophodan, gube mušku snagu i poriv... (ženski) doprinos razara ključnu ulogu i autoritet oca. On više nije u stanju da se oseća muževno u vlastitom domu« (str. 39, 114, 151, 259). Drugi vodeći predstavnik ekonomije ponude, Jude Wanniski, u knjizi *Kako svet funkcionise* objašnjava prošlost, uključujući i uzroke berzanskog kraha 1929. i veliku depresiju, sadašnjost i budućnost isključivo promenama poreskih stopa.

Ovi i drugi pobornici ekonomije ponude imaju svog glavnog političkog predstavnika u američkom kongresmenu Jacku Kempu, koji je Kongresu predložio Kemp-Rothov zakon kojim se predviđa smanjenje federalnih poreza za 30%. Kemp se ponudio da preseče Gordijev čvor kejnzijanizma i stagflacije, obećavajući istovremeno smanjenje nezaposlenosti i inflacije kao rezultat povećane ponude i proizvodnje u zamenu za niže poreze. Ovo novo jevanđelje je potom preuzeo Ronald Reagan, kao što je to pre njega učinila u Britaniji Margaret Thatcher, premda je to isto jevanđelje, pre no što je ušao u igru kao potpredsednički kandidat, George Bush umesno nazvao »vudu ekonomijom«. Doista, jedva da ijedan ekonomista, monetarista, ili poslovni čovek veruje u to da bi smanjenje taksa u visini od 10% moglo iole znatnije uticati bilo na štednju bilo na ulaganja, i da bi to moglo umanjiti inflaciju za više od 1%. S druge strane, smanjenje oporezivanja bogatih može pomoći velikoj preraspodeli dohotka, te tako redistributivna ekonomska sredstva postaju politički cilj.

Ovaj izvrnuti kejnzijanizam podržavaju i ostaci tradicionalnijeg njegovog oblika među pobornicima vladinih vojnih troškova. Gospođa Thatcher, gospodin Reagan i gospodin Carter pre njega, isto kao i većina ostalih zapadnih vlada bitno su povećali vojne izdatke, i to kako za samo oružje, tako i za industriju visoke tehnologije vezanu za vojsku, a sve to u vreme kad je slaba tražnja u sferi civilnih ulaganja, kad je oštra izvozna konkurencija i kada se potrošnja neujednačeno potpomaže kreditima, što se opet smatra inflatornim. Novije industrije i nove regije traže i pozdravljaju državne izdatke za vojsku i visoku tehnologiju, pogotovu na jugo-

zapadu Sjedinjenih Država, gde preovlađuju ekonomski i politički interesi krajnje desnice. Da bi se opravdala ova povećanja vojnih troškova nasuprot budžetskim kresanjima u svemu ostalom (osim kad je reč o policiji), čini se uputnim podgrevanje nove hladnoratovske histerije protiv sovjetskog »militarizma i terorizma«, iako Sovjetski Savez stalno rečju i delom dokazuje stvarnu zainteresovanost za kontrolu naoružanja i razoružanje u Evropi, jer mu je to neophodno da bi kod kuće mogao da izađe nakraj s teškom ekonomskom krizom, dok su kineski komunisti postali najvatrenije pristalice militarizma SAD i NATO-a. Pri tom, ova obnova militarističke politike u SAD — pošto je preboljen »vijetnamski sindrom« — predstavlja i nastojanje da se opet uspostavi američka hegemonija i kontrola tržišta i izvora sirovina u trećem svetu. Ovaj razlog povećanih vojnih izdataka Sjedinjenih Država razotkriva činjenica da su oni većim delom namenjeni oružju i invazionim snagama, čija je primena pre svega vezana za treći svet, a mnogo manje pripremana za direktnu konfrontaciju sa Sovjetskim Savezom.

Pri tom su se u stroju Reagana i Thatcherove gotovo odmah po njihovom dolasku na vlast počela ispoljavati ozbiljna neslaganja, pa otud unutrašnji otpori sprovođenju ekonomske politike, koji vremenom bivaju sve snažniji. U Britaniji je do ovog sukoba došlo u vladajućoj Konzervativnoj partiji gde krilo, čiji je predvodnik bivši premijer Edward Heath, koje zastupa važne interese industrije, pruža sve jači otpor ogoljavanju industrije usled jake funte, visokih kamata i bezvoljne politike novčanog pomaganja industrije koju sprovodi vlada Margaret Thatcher, uz podršku i po nalogu britanskog finansijskog kapitala u »Sitiju« (londonskom Volstritu). Time se britanska industrija lišava kapitala, koji se ulaže u inostranstvu. Nakon početne euforije pokazalo se da nije moguće nastaviti snižavanje poreza, što je gospođa Thatcher isprva obećala (a posle nje i gospodin Reagan). Čak i unutar njene vlade postoji sukob između čvrste linije (kojoj i sama pripada) i onih koje gospođa Thatcher naziva »mekim«, kao što je sekretar za rad James Prior, koji nastoji da ublaži otvoreni konflikt sa radom i industrijom.

U Reaganovoj vladi, kao što su posmatrači već primetili, ekonomisti i tvorci politike podeljeni su na monetariste i pristalice ekonomije ponude, a ovi drugi još i na otvorene zastupnike kapitala i na one koji su više populistički orijentisani. Reaganovi monetaristi podrža-

vaju visoke kamate, koje ekonomistima ponude oduzimaju mogućnost investiranja iz poreza, a predloge svojih protivnika za smanjenje poreza odbacuju kao inflatorne. Ovaj sukob monetarista i pristalica ekonomije ponude ispoljio se na čudan način već na samom početku Reaganove administracije, kada su prvi odbacili kao nerealistički metod projektovanja viših vladinih prihoda u predlogu federalnog budžeta o kojem se tada raspravljalo, odnosno odbacili najnovije tehnike predviđanja, tek smišljene u Klermont koledžu, i uspeli da se izbore za niže projekcije i, samim tim, čvršću fiskalu disciplinu. Monetaristi su, takođe, dobili bitku za više kamatne stope. Pristalice ekonomije ponude izašli su kao pobednici iz prve bitke za smanjenje poreza i olakšica «10—5—3» za habanje/amortizaciju (koje dopuštaju firmama da zbog poreza, u vremenu određenom propisima, otpisuju raznu imovinu), ali su morali da prihvate kompromis, pristajući na manje i sporije smanjivanje poreza u odnosu na 10% u svakoj od prve tri godine, što su svojevremeno predlagali Reagan i Kemp-Rothov zakon. Populistički usmerene pristalice ekonomije ponude, predvođeni kongresmenom Jackom Kempom (koji izjavljuje da nije bio izabran da se bori za smanjivanje troškova, nego za smanjivanje poreza), sa svoje strane, glasno su se bunili i čak pretili da neće saradivati, zbog uspeha monetarista i očevidne povoljnosti umanjjenih poreza i drugih olakšica, pre svega za krupne korporacije, a mnogo manje za sitno preduzetništvo i pojedince koji uglavnom nemaju nikakve koristi od Reaganovih budžetskih prihoda. Podrazumeva se da će oni s niskim primanjima biti teško pogođeni smanjivanjem fondova namenjenih welfare-u i povećanjem nezaposlenosti uz nesmanjenu inflaciju; upravo će oni imati više štete od povećanih davanja za socijalno osiguranje nego koristi od nižih poreskih stopa na prihod. Reagan se, s druge strane, zalaže (i verovatno je da će to i ostvariti) za brži i veći rast vojnih izdataka no ikad u poslednjih trideset godina. Svi naponi da se smanje vojni izdaci, koje ulažu ljudi svesni opasnosti od budžetskog deficita zbog verovatnog neuspeha drugih mera reganomije (poput smanjenja poreza), daju sasvim oskudne rezultate.

Rečju, a u skladu s iskustvom vlade Thatcherove, prve okršaje unutar Reaganove administracije dobili su monetaristi, zastupnici finansijskog kapitala, a izgubili su ih pristalice ekonomije ponude, kao predstavnici industrijskog kapitala; među pobednicima, krupni kapital je prevagnuo nad sitnim. Sve u svemu, ekonomski inte-

resi preduzetništva su bili tokom prvog razdoblja Reaganove administracije (kao i administracije Thatcherove) bezmalo isključivi centar pažnje, te su društveni interesi sitne buržoazije bili u toj meri potisnuti da su desničarski pokreti — »moralna većina« i »pravo na život« — optužili Reagana da nije opravdao podršku koju su mu u izborima pružili. Isprva je i u spoljnoj politici desničarska ratobornost morala da bude potisnuta u drugi plan, pa je Reagan bio prinuđen da se povuče tamo gde je predaleko otišao, kao, na primer, u salvadorskom slučaju. No, možda tek predstoji vreme kada će biti posvećena veća pažnja i zauzimati čvršći stavovi u raspravama o problemima unutrašnje društvene i spoljne politike posle kraha ekonomskog programa u koji je Reagan polagao svoje osnovne nade i neuspeha nastojanja da on urodi određenim političkim plodovima pre izbora 1984. godine.

Postavlja se pitanje da li će političko-ekonomske mere koje sprovode Reagan i M. Thatcher, odnosno da li će reganomika i tačerizam, omogućiti svojim pobornicima da ispune obećanja o smanjivanju inflacije i nezaposlenosti, povećanim ulaganjima i produktivnosti, obnovi nacionalne moći i dostojanstva. Ne bude li tako, šta onda? Izgleda da reganomika i tačerizam (kao i slične mere koje sprovode konzervativne vlade Fräsera u Australiji, Muldoona na Novom Zelandu i drugih) uopšte donesu ispunjenje ekonomskih obećanja stvarno su slabi i u njih ne veruju čak ni članovi vladajućih partija i njihovi politički istomišljenici, kao uostalom ni poslovni svet, finansijska štampa, a još manje u Volstritu, Londonu i drugde, čije se negativne procene ogledaju u nagloj promeni stava. U Britaniji, Australiji i Novom Zelandu, gde se već nekoliko godina sprovodi ovakva politika, brzo dolazi do ekonomskog neuspeha i političkog razočaranja. Za vreme vlade M. Thatcher u Britaniji je porasla nezaposlenost — sa jednog, na tri miliona nezaposlenih, bez ikakvog trajnijeg smanjenja inflacije.

U početku su pobornici ovih teorija lako ubedili poslovne krugove da prihvate odgovarajuće smanjenje poreza po Lafferovoj krivulji ekonomista ponude, zatim, oslobađanje od obaveze da snose deo društvenih troškova na račun privrednog profita i da pristanu na smanjivanje vladinih izdataka za welfare. Sve je to prineto na žrtvu novim monetaristima i ekonomistima ponude. Preduzetništvo, međutim, ni rečju ni delom ne pokazuje bilo kakav znak da će na primenu ovih teorija odgovoriti povećanjem ulaganja ili ne-vojnim tehnološkim napretkom.

Nema nikakvog ni teorijskog ni praktičnog razloga da bude drukčije. S prevelikim kapacitetima u glavnim industrijskim granama, prekomernim kapitalom na sopstvenim računima i u bankarskom sistemu i usmeravanjem tehnologije ka vojnim potrebama, neosnovano je očekivati da bi manji porezi za preduzetništvo i pojedince s visokim prihodima, ukidanje propisa protiv zagađenja i uredbi o zaštiti potrošača, ili pak visoke kamate monetarista mogli u ovom trenutku podstaći preduzetništvo na veća ulaganja ili na razvoj visoke tehnologije za mirnodopsku ekonomiju, osim ako nije u pitanju smanjenje troškova uz mala ulaganja.

Radi ilustracije problema, ekonomija je, gledano sa stanovišta ponude, upoređivana sa sabijenom oprugom, u kojoj vladini porezi i propisi drže silom zarobljenu pokretačku energiju. Spor an je stepen napetosti u opruzi: eksplozivan, po mišljenju pobornika ponude, koji veruju u kapitalizam kao u »individualno stvaralaštvo i hrabrost, vođstvo i moral, intuiciju i veru... veru, ljubav, otvorenost, sukob, i pritivnost... veru, altruizam, investicionu utakmicu i birokratiju« (Gilder, str. 27, 265); napetost opruge je neznatna za one koji priznaju moć monopola i birokratije, saglasno listi časopisa *Fortune* od 500 najvećih korporacija, i postojanje unekoliko manje plemenitog morala unutar kapitalizma. Garantovati ovim korporacijama poreske olakšice — a naročito naftnoj industriji koja je već zasuta nenadano visokim profitima i viškom kapitala — pre bi moglo nalikovati zatezanju nego oslobađanju opruge.

Dakle, nema baš mnogo ni teorijskih ni praktičnih dokaza da će ovaj transfer dohotka od siromašnih bogatima, u skladu s monetarističkom odnosno ekonomijom ponude, dovesti do očekivanih povećanja u proizvodnji, ulaganjima ili produktivnosti. Stoga je, takođe, neosnovano i očekivano antiinflatorno dejstvo ovog programa. Iz istih razloga i očekivano povećanje poreskih prihoda i smanjenje budžetskog deficita uz niže poreske stope ali moguću veću proizvodnju, predstavlja iluziju. Naprotiv, rast izdataka za vojsku kroz skupe dodatne ugovore koji se finansiraju stvarajući nove budžetske deficite, praćen nesposobnošću ili odbijanjem monetarnih institucija da stvarno obustave priliv novca koji je nepohodan preduzetništvu da bi održalo i nametalo svoje monopolističko povećanje cena — i dalje dosipa ulje ili duva kiseonik na vatru inflacije. Zato ne čudi kad konzervativac Arthur Burns, bivši predsednik američkog odbora za federalne rezerve, kaže da »teorija koja je u osnovi Reaganovog ekonomskog programa još uvek ne uživa

va onoliko podršku koliku uživa sam program... Nisu samo tradicionalni liberali skeptični prema osnovama Reaganovog programa, nego su to pomalo i ekonomisti, poslovni ljudi i drugi koji su inače bezrezervno naklonjeni predsednikovoj filozofiji« (Američki institut za preduzetništvo, reprint broj 122, april 1981). Tako neuspeh tačerizma i reganomije ni malo neće iznenaditi većinu ekonomista, koji ih i onako nikad nisu teorijski prihvatili, a ni poslovne ljude, koji nikad nisu u praksi prihvatili odgovarajuće obaveze, čak ni u svakoj nacionalnoj ekonomiji ponaosob.

Kakva je onda budućnost — 1984?

Šta ako reganomija i tačerizam ne uspeju? Neki govore u prilog povratka kejnzijskoj neoortodoksiji. Međutim, tu teoriju i politiku sve više odbacuju, kao nedelotvorne ili bar neprimerene sadašnjoj situaciji, brojni ekonomisti-teoretičari, biznismeni-praktičari i nacionalni političari. U Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama kejnziizam je već bio odbačen, a James Callaghan (uz Denisa Healeya, ministra finansija) i James Carter (koji je Reagana smatrao nedovoljno pro-biznis orijentisanim) su nekoliko godina pre Margaret Thatcher i Ronalda Reagana monetarističku ortodoksiju i ekonomiju ponude doveli do njenog logičkog kraja. Čak i američki institut za preduzetništvo, konzervativni Reaganov misaoni centar, drži da se »većina elemenata Reaganove ekonomije može naći već u poslednjih godinu i po dana Carterove administracije; usporavanje rasta ne-vojnih izdataka, predlog smanjenja poreza da bi se povećala produktivnost (što se danas naziva smanjivanje poreza u cilju povećanja ponude), smanjivanje broja vladinih propisa i nastojanje da se postigne ujednačeniji i sporiji rast novčane ponude« (AEI Economist, april 1981, str. 2). U Australiji, na Novom Zelandu, u Nemačkoj, Francuskoj, pa čak i u Skandinaviji i drugde, sredinom 70-tih godina kejnziizam je takođe bio napušten. Među značajnijim političarima jedini koji unekoliko predstavljaju izuzetak su Edward Kennedy, čija je borba za predsedničku nominaciju taktički bila izgubljena zbog spoljnopoličkih kriza u Afganistanu i Iranu, ali je strateški propala zbog njegovog kejnzijskog programa na unutrašnjem planu; drugi bi bio kanadanin Pierre Trudeau, koji se još uvek drži umereno nacionalnog kejnzijskog programa, zasnovanog na nacionalnoj energiji i sirovinskog programa finansiranog povlašćenim položajem

Kanade i njenih resursa u današnjoj svetskoj ekonomiji. François Mitterrand je upravo izvojevao izbornu pobjedu uz jedan kejnzijski program u Francuskoj, a laburistička levica se u Britaniji bori za sličan program. Mitterrand se odmah suočio s realnošću čim je pokušao da ostvari svoje osnovno ekonomsko izborno obećanje o povećanju plata državnih službenika; u prvom krugu je bio prinuđen da ispuni tek polovinu obećanog. Izgledi na uspeh takvih nacionalnih kejnzijskih programa u savremenoj svetskoj ekonomiji veoma su slabi alko imamo u vidu već pomenute domaće prepreke, i međunarodne, o kojima će tek biti reči.

U odsustvu valjanih kejnzijskih alternativa kojima bi se pribeglo posle predstojećeg poraza reganomije i tačerizma, naredna ekonomska politika biće očito prinudna kontrola najamnina, cena, *ulaganja*, a možda i uvoza. Ovaj novi pokušaj spasavanja ekonomije mogao bi se nazvati korporativnim planiranjem ponude posredstvom državne kontrole. U Sjedinjenim Državama se uveliko predlaže kontrola, a naročito osnivanje nove korporacije za finansiranje obnove (po ugledu na istu ustanovu u doba Nju Dila). Predlozi dolaze s različitih strana političko-ekonomskog spektra — od otvorenih predloga finansijera iz Volstrita Felixa Rohatyna (koji je već spasio Njujork fiskalne krize sprovodeći na gradskom nivou korporativno planiranje na štetu siromašnih, što sada predlaže i na nacionalnom nivou) i *Business Week*-a (u posebnim brojevima posvećenim ,reindustrijalizaciji Amerike' i ,američkoj restrukturiranoj ekonomiji'), do barbarske izjave sindikata AFL-CIO (Američka federacija rada-Kongres industrijskih organizacija) kojom se traži novi društveni ugovor, i manje jasnih predloga ekonomiste-dobitnika Nobelove nagrade Wassilya Leontieffa (koji piše za *New York Times*), Centra za ekonomske alternative Gara Alperovitza, predstavnika demokratskih socijalista Michaela Harringtona i Davida Gordona, predvođenika Unije za radikalnu političku ekonomiju (URPE), kao i Instituta za radno obrazovanje i istraživanje (ILER) i drugih. Tako postoji opasnost da delovi američke levice postanu socijaldemokratski, ili čak demokratsko-socijalistički rep na korporacijskom psu.

Čak se i pro-Reaganov Američki institut za preduzetništvo, shvativši da sadašnji znaci ne govore u prilog uspehu Reaganovog programa, a pogotovu ne onog njegovog dela koji se odnosi na produktivnost, pita »šta ako ne uspe?« i odgovara: »druga mogućnost u ovim okolnostima bila bi neka forma kontrole cena i nadni-

ca. Ovo se, doduše, čini posve stranim Reaganovoj filozofiji, no, moramo se setiti da je to izgledalo tuđe i Nixonovoj filozofiji odmah po njegovom prvom dolasku na vlast. Ovu mogućnost ne možemo isključiti, premda još uvek izgleda krajnje neverovatna« (*AIE Economist*, april 1981, str. 7—8). Ova kontrola je, bar za sada, ideološka anatema za reganite i tačerite, te predstavlja vilku u politički vetar. Međutim, ako je Nixon bio u stanju da 15. avgusta 1971. nametne u okviru svoje nove ekonomske politike kontrolu cena i nadnica, a bio je suočen s mnogo manje ozbiljnim ekonomskim problemima, zašto se ne bi i većina u Republikanskoj partiji, pa možda i sam Ronald Reagan, opredelili za takvu kontrolu u nedostatku bolje ekonomske alternative s kojom bi išli na izbore 1984. godine? Bez obzira da li će republikanci biti u stanju da prihvate izazov ili ne, Demokratska partija, kojoj nema povratka na ortodokсни kejnzijanizam njene prošlosti, a nema šta bolje da ponudi, izgleda kao najverovatniji kandidat koji će u izbornoj borbu, a ako pobedi i u vođenje buduće vlade, ući u znak kontrole cena i nadnica.

U Britaniji su, za sada, investiciono planiranje i kontrola uvoza zapravo jedina okosnica programa laburističke levice Tonyja Benna, koji se zalaže za napuštanje Zajedničkog tržišta i odustajanje od zajedničkog britansko-američkog nuklearnog naoružanja. Laburistička partija, pak, u celini ne može da se vrati programu koji je doveo do njenog izbornog poraza, a pri tom nije u stanju da ponudi nijednu drugu prihvatljivu alternativnu ekonomsku strategiju. I novi savez socijal-demokrata i liberala, koji je otpočetak bez ekonomskog i bilo kojeg drugog programa, u opasnosti je da bez njih i ostane ne bude li se pozabavio ekonomskom opravdanošću i političkim preimućstvima planske kontrole. I Trudeauov program energetskih, sirovinskih i industrijskih investicija u Kanadi, kao i novi Mitterrandov ekonomski program u Francuskoj umnogome, razume se, počivaju na korporativnom državnom planiranju i kontroli ulaganja, ako ne i najamnina, cena i dela spoljne trgovine.

Posle svega navedenog postavlja se političko pitanje kontrole: šta se kontroliše, ko kontroliše i za koga? I elementarno poznavanje ekonomske nauke ukazuje na to da će se rasprave oko političke koalicije, da ne pominjemo nadmetanje, između predstavnika krupnog kapitala i organizovanog rada u buržoaskoj državi verovatno završiti uvođenjem političko-ekonomske državne kontrole kapitala, od strane kapitala i za kapital ili neke nje-

gove sektore, uz nužno političko onemogućavanje onih koji se toj i takvoj kontroli protive, jer od nje nemaju koristi. Stoga ne bi trebalo da čudi ako takva kontrola, poput reganomije i tačerizma pre nje, ne bude bila u stanju da zadovolji ekonomske i socijalne potrebe, odnosno da smiri političke zahteve nepovlašćenih slojeva stanovništva — na čiju štetu se i sprovodi — pogotovu neorganizovanog rada, službenika uprave na federalnom, državnom i lokalnom nivou, koji su i onako pogođeni smanjenjem budžeta, manjina pa i nekih slabijih delova preduzetništva. Verovatna politička posledica bila bi pobuna pojedinih ovde navedenih delova stanovništva, a što bi ona bivala ozbiljnija, i represija bi se pojačavala. U Sjedinjenim Državama bi izborna politika mogla postepeno odustajati od hladnog severoistoka, koji je sve slabiji u industrijskom pogledu — ostavljajući ga njegovoj sudbini — jer se stanovništvo okreće sunčanom jugozapadu, gde bi moglo doći do odluke na predsedničkim izborima. Istovremeno će se na nepokornost manjina odgovarati sve oštrijom političkom represijom od strane krajnje desnice, predvođene senatorima kao što su bivši diksikrat Strom Thurmond, koji je na čelu senatorskog komiteta za sudstvo gde je već predlagao ponovno uvođenje smrtne kazne za siromašne, ukidanje abortusa, ukidanje pozitivne diskriminacije manjina i jačanje FBI za borbu protiv neposlušnosti), zatim Jeese Helms iz komiteta za odnose s inostranstvom, kao i organizacije poput 'Moralne većine' i ideologizirani pokreti 'Pravo na život', 'Obrana porodice' i drugi koji žele da 'vrate žene tamo gde spadaju' /gde im je mesto/ što će reći u kuću, te da onemoguće napredno obrazovanje i pozitivnu diskriminaciju upravo u trenutku kad su krizom izazvana nezaposlenost i racionalizacija rada društvene pogodnosti iz 60-tih godina pretvorile u izlišan i bukvalno kontraproduktivan činilac za kapital. Ove političke snage krajnje desnice, koje su se do sada osećale obmanutim i izigranim zbog ekonomskih prioriteta Reaganove ekonomske politike, još uvek mogu dobiti svoju političku nagradu bude li im prepušteno državno političko ugnjetavanje kad njihovi reakcionarni socijalni programi izbiju u prvi plan zbog težnje administracije da politički i ekonomski nadoknadi štetu izazvanu krhom osnovnog Reaganovog programa, time što će uvesti korporativno državno planiranje. Druga mogućnost koju valja posmatrati ne toliko kao alternativu koliko kao dodatak koji ide uz preorijentaciju domaće ekonomske i socijalne politike, svakako su još izrazitiji nacionalizam i ratobornost spoljne politike. Ovakvo usmerenje osla-

njalo bi se na podršku krajnje desnog krila Jessea Helmsa u senatskom komitetu za odnose sa inostranstvom, zbog čega bi prerastanje nekog novog lokalnog rata u treći svetski rat postalo verovatnije, naročito ako se ima u vidu potreba za stvaranjem nacionalnog jedinstva i sprovođenje političke represije unutar zemlje. U Sjedinjenim Državama i drugde, dakle, 1984. godina više nije daleko i možda će uskoro postati politički značajnija od obične kalendarske ili izborne godine.

Mogućnosti snažnije ispoljenog nacionalnog šovinizma i ratobornosti u vanjskoj politici tek su neke od posledica druge Ahilove pete — u jednakoj meri svojstvene kejnzijanzizmu, reganomiji i tačerizmu, odnosno njihovoj monetarističkoj politici i merama zasnovanim na ekonomiji ponude, kao god, uostalom, i korporativnom državnom planiranju i kontroli — tj. ograničenjima koja slede iz njihove vezanosti za sferu nacionalnog u svetskoj ekonomskoj krizi. U otvorenoj međunarodnoj ekonomiji je monetarna politika zasnovana na ekonomiji ponude na *nacionalnom* nivou isto toliko podložna negativnom dejstvu vanjskih činilaca koliko je to i kejnzijanska. Monetarističke visoke kamatne stope i jake valute rađaju investicione probleme izvan, ali i uvozne probleme unutar zemlje. Čak i kad bi snižavanje poreza po receptu ekonomije ponude doista vodilo obnovi ulaganja, ništa ne jemči da bi ta ulaganja ostajala u zemlji. U Britaniji su manjak investicija i beg kapitala iz zemlje veći no ikad upravo u razdoblju tačerizma. Nema osnova tvrdnja da bi reganomija mogla naprećac rešiti problem zaostajanja produktivnosti u Sjedinjenim Državama u odnosu na Evropu i Japan, jer vojni programi reganomije mogli bi pre iznova zaoštriti ovaj problem u ostalim sektorima američke ekonomije, s izuzetkom onih u kojima razvoj visoke vojne tehnologije ima neposrednu primenu. Međunarodna ekonomija, isto tako ograničava, kao što je i njome ograničeno, dejstvo *nacionalne* kontrole privrede i planiranja. Mogućnost pozitivnog dejstva kontrole je, razume se, veća u američkoj ekonomiji no drugde, premda se i ovde udeo spoljne trgovine u neto nacionalnom proizvodu udvostručio (sa 5 na 10%) tokom sedme decenije. U otvorenoj ekonomiji, zavisnoj od spoljne trgovine, kakva je britanska, neokejnzijanski program kontrole uvoza izvan okvira Zajedničkog tržišta (i NATO-a?), kakav predlaže Tonny Benn, podrazumevao bi korenitu reorganizaciju društva, mada bi čak i tada imao male izgleda na uspeh, sem u slučaju da dođe do istovremenog kraha celokupne svetske kapitalističke ekonomije. U Mitterrandovom kratko-

ročnom kejnzijanskom programu i u njegovim predlozima za preusmeravanje investicija ne pominju se ni napuštanje ni raskid sa Evropskim zajedničkim tržištem. Jedva da je moguće zamisliti kako bi Francuska mogla da ostvari ovaj program ostajući u Zajedničkom tržištu, osim ako ne bude bila u stanju da uveri svoje partnere da se i oni opredele za slične programe — što izgleda Mitterrand pokušava — što je još manje verovatno. Čak i u tom slučaju bi se moralo računati na konkurenciju i smetnje drugih delova kapitalističkog sveta i zemalja realnog socijalizma. Protivljenje Zapadne Nemačke i Francuske, koje umnogome ovise od trgovine sa Sovjetskim Savezom i istočnoevropskim zemljama, da prihvate embargo na tu trgovinu koji je u Sjedinjenim Državama uveo predsednik Carter (što je tamo bilo prihvatljivo zbog manje zavisnosti SAD od uvoza iz tih zemalja), kao i rastuće razočarenje zapadnoevropskih zemalja vezano za Carterovu i Reaganovu ratobornu nuklearnu strategiju prema Sovjetskom Savezu, koja pretvara Evropu u moguću 'pozornicu' nuklearnog rata koji bi SAD tim putem htele da izbegnu — samo je novo ispoljavanje sve ozbiljnijih nacionalnih rivalstava i razdora.

U odsustvu vladajuće svetske ekonomske, političke i vojne sile, malo je verovatno da bi ijedna kapitalistička kejnzijanska — na tražnji zasnovana — monetaristička i na ekonomiji ponude zasnovana, ili pak korporativno-državna, na društvenom sporazumu zasnovana, kontrolna varijanta ekonomskog programa stvarno mogla efikasno zaustaviti ili preokrenuti ekonomsku krizu onako kako su to obećavali njihovi zagovornici 80-tih godina — sve dok uopšte postoji i održava se kapitalistička ekonomija. Otuda, paradoksalno, sam krah ovih nacionalnih ekonomskih politika i zaoštavanje konkurencije među pojedinim nacijama u okviru međunarodne ekonomije koja je u krizi, može dovesti do stvarnog sloma međunarodne trgovine ili barem do stvaranja suparničkih političko-ekonomskih blokova (Sjedinjene Države-obe Amerike, Japan-Istočna Azija i Zapadna Evropa-Afrika, a možda i Bliski istok, ili čak evropske zemlje oko osovine Pariz-Bon-Moskva sa afričkim i bliskoistočnim zemljama kao zaledem, nasuprot osovini Vašington-Tokio-Peking). I multipolarni krah svetske ekonomije, kao i stvaranje ma kakve slične nove blokovske formacije predstavljalo bi ozbiljnu pretnju novim globalnim svetskim ratom, koji bi sve prethodno razmatrane ekonomske mere i privrženosti novim ortodoksijama, kao uostalom i sva ljud-

ska nastojanja, posve obezvređio. Stoga je razvoj novog antiratnog pokreta, masovnijeg od onog iz godina vijetnamskog rata, a istovremeno združenog sa ostalim anti-nuklearnim i mirovnim pokretima koji upravo nastaju u Zapadnoj Evropi, sastavni i neodvojivi deo svačke progresivne političke i ekonomske alternative reganomiji u Sjedinjenim Državama.

(Andre Gunder Frank, »After Reaganomics and Thatcherism, what?«, šapirografisani rukopis)

Prevela Vera Vukelić

Jörg Glombowski

MARX I KEYNES: TEORIJA KRIZE I »ALTERNATIVNA EKONOMSKA POLITIKA«*

»Video sam kod svojih bližnjih da, ako se čovek sprema da temeljno razmišlja o krizi, ona, na kraju, prelazi na mozak, a ja se pribojavam i čuvam toga.«

(Belcarno, De zwerftocht van Belcarno)

Karl Marx je umro u martu 1883. Da je poživio još tri meseca, mogao je da krene na kratko putovanje do Kembridža, da bi roditeljima Johna Maynarda Keynesa čestitao rođenje sina koji mnogo obećava.

Povodom ovog jubileja 1983. biće objavljen niz publikacija, biće održane konferencije i organizovani ceremonijalni skupovi. Koristim priliku koju mi pruža ovo predavanje da — doduše, malo prerano — dam svoj prilog aktivnostima koje se očekuju.

Razume se, to nije bio jedini motiv prilikom izbora moje teme. Od pojave Keynesove *Opšte teorije* godine 1936, pa sve do danas objavljeno je izuzetno mnogo o odnosu između njega i Marxa. Razlozi tog interesovanja vide se, možda i bez detaljnijeg objašnjenja, iz citata L. J. Zimmermanna, koji ovaj odnos ovako ocenjuje: »I Keynes i Marx su kritičari. Obojica dolaze do zaključka da kapitalistički sistem ne uspeva da funkcioniše bez krize, čak da, po sili imanentne logike, teži skromom slomu. Marx dokazuje da kraj mora doći. Keynes pokazuje pod kojim uslovima do toga ne mora doći.«¹

* Tekst koji sledi je tekst mog pristupnog predavanja na Katoličkoj visokoj školi u Tilburgu (Nizozemska) 23. 4. 1982. Za brojne podsticaje dugujem N. Petraliasu, s kojim sam 1977. i 1978. na Slobodnom univerzitetu u Berlinu vodio grupu s projektom na temu »Marx i Keynes«. Zahvalan sam E. Hödlu (Vupertal) i P. Weiseu (Paderborn) što su mi kao gostu dali priliku da proverim ranije verzije ovog govora u vidu predavanja. Kritičkim savetima za kasnije verzije naročito su mi pomogli W. Boerboom, L. van Eerden, E. Glombowski, J. de Kort i M. Krüger. Nizozemski originalni tekst objavljen je u: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 5. god. sv. 4, juni 1982.

¹ Videti Zimmermann, L. J., *Geschichte der theoretischen Volkswirtschaftslehre*, Köln, 1961, str. 106—107.

Uprkos obilju literature, smatram da odnos između Marxa i Keynesa do danas nije tretiran ni iscrpno ni na zadovoljavajući način. Ta okolnost opravdava, po mom mišljenju, pokušaj obnavljanja **analize**.

I dalje ima povoda da se odnos između marksističke i kejnzijanske ekonomije tematizuje s obzirom na suzbijanje krize. Od sredine sedamdesetih godina u nekim zapadnoevropskim zemljama, u koje spada i Nizozemska, formulirane su leve alternative za austeriteta-politiku koja daje ton.² Na teorijsku osnovu ovih alternativa često se gleda kao na mešavinu marksističkih i kejnzijanskih elemenata. Možemo se zapitati da li je ova karakterizacija tačna, odnosno šta bi morala da sadrži marksistička pozicija kad je reč o suzbijanju krize.

Da bih pomenute motive mogao izraziti u jednom jedinom predavanju, odabrao sam kao temu »Marx i Keynes: teorija krize i alternativna ekonomska politika«.

Počeu pitanjem u kojoj se meri uopšte može poći od egzistencije neke teorije krize kod Marxa, odnosno kod Keynesa. Zatim ću se pozabaviti metodskim problemima ovog upoređivanja i pitanjem principijelne podudarnosti, odnosno suprotnosti obrazovanja marksističke i kejnzijanske teorije. To ću kasnije konkretizovati ispitujući da li se, odnosno u kojoj se meri razne verzije marksističke teorije krize mogu integrisati u kejnzijanske polazne stavove. Na kraju, treba detaljnije razmotriti teorijski karakter alternativnih ekonomskih programa, o kojima je već bilo reči.

Moja razmatranja će ostati, s obzirom i na raspoloživo vreme, u velikoj meri apstraktna i vrteće se, u prvom redu, oko teorijskih problema.

Da li uopšte postoji Marxova, odnosno Keynesova teorija krize

Svakako, nije od početka pogrešno sumnjati u egzistenciju jedne zrele teorije krize kod Marxa, odnosno kod Keynesa.

U *Kapitalu* i drugim Marxovim spisima može se, dođuše, naći mnoštvo fragmentarnih odeljaka i primedaba o krizi³, ali ne i neko sistematsko razmatranje ovog predmeta. Time još nije isključena i mogućnost da se brižljivom interpretacijom relevantnih tekstova dođe do rekon-

² Videti upućivanje na literaturu u napomenama 50—54.

³ Sakupljeno u neku vrstu leksikona. Videti Kuruma, S. (izd.), *Marx-Leksikon*, t. 6: *Krise I*, t. 7: *Krise II*, Tokio, 1972.

strukcije »njegove« teorije krize. S obzirom na širok spektar postojećih interpretacija i na njihovo stapanje s daljim razlaganjima, čini mi se, svakako, da je primerenije govoriti o marksističkim teorijama krize (u množini) umesto o Marxovoj teoriji krize.

Slična situacija je, po mom mišljenju, i kod Keynesa. Na početku relevantne glave o ciklusu konjunktura u svojoj *Opštoj teoriji* on tvrdi: »Pošto pretendujemo na to da smo u prethodnim glavama pokazali šta određuje kvantum zaposlenosti u svako doba, sledi da naša teorija, ako smo u pravu, mora biti kadra da objasni pojavu ciklusa konjunktura.«⁴

Razume se, njegova argumentacija ne daje ništa više osim grubu skicu i ostavlja važna pitanja otvorena. Analogno diskusiji na marksističkoj strani, kasniji prilozi iz teorije konjunktura, koje daju Harrod, Kaldor, Hicks, Kalecki i dr. — upoređeni s Keynesovim prvobitnim idejama i posmatrano sumarno — nikako ne predstavljaju neku konzistentnu celinu.⁶

I ovde je, izgleda, primerenije govoriti o kejnzijanskoj teoriji krize umesto o Keynesovoj teoriji krize.

Uostalom, nikakva slučajnost nije to što sam upravo naveo isključivo imena kejnzijanaca čije su koncepcije iz oblasti teorije konjunktura već odavno stavljene na diskusiju. Po mom mišljenju, novija nastojanja da se kejnzijanski rezultati mikroekonomski zasnuju modifikacijom opštih modela ravnoteže tačnije je kvalifikovati kao neovalrazijansko obrazovanje teorije.⁷

⁴ Videti o tome: Preiser, E., »Das Wesen der Marxschen Krisentheorie«, u: *Wirtschaft und Gesellschaft*, Frankfurt/M., 1924, str. 249—274; Sweezy, P. M., *The Theory of Capitalist Development*, New York, 1942; Freiburghaus, D./Müller, H. P., »Zur Struktur des Krisenproblems bei Karl Marx«, u: *Mehrwert — Beiträge zur Kritik der politischen Ökonomie*, br. 5, Erlangen, 1973; Bader, V. M., i dr., *Krise und Kapitalismus bei Marx*, 1975 (Europäische Verlagsanstalt); Itoh, M., »The Formation of Marx's Theory of Crisis«, u: *Value and Crisis*, London, 1980, str. 93—113.

⁵ Videti Keynes, J. M., *Allgemeine Theorie der Beschäftigung, des Zinses und des Geldes*, Berlin 1936, str. 265.

⁶ Važni tekstovi su: Harrod, R. F., »An Essay in Dynamic Theory«, u: *Economic Journal*, 49/1939, str. 14—33; isti autor, *Towards a Dynamic Economics*, London, 1948; Kaldor, N., »A Model of the Trade Cycle«, u: *Essays in Economic Stability and Growth*, London, 1960, str. 177—192; Hicks, J. R., *A Contribution to the Theory of the Trade Cycle*, Oxford, 1950; Kalecki, M., *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy*, 1933—1970, Cambridge, 1971.

⁷ Ova moja ocena je rezultat slaganja s Weintraubom, S., *Micro-foundations — The Compatibility of Microeconomics and Macroeconomics*, Cambridge, 1979, gl. 3. Vid. i Benassy, J. P., »Neo-Keynesian Disequilibrium Theory in a Monetary Economy«, u: *Review of Economic Studies*, 42/1975, str. 503—523. Uostalom, on ukazuje i na Marxu kao na preteču moderne teorije neravnoteže.

Problematika upoređivanja

Kako se može dati — a time prelazim na nov odeljak — opšta karakterizacija uzajamnog odnosa između dve teorijske struje? Ne pretendujući na potpunost, možemo razlikovati sledeće mogućnosti: teorije mogu

- jedna drugu dopunjavati,
- biti identične (ali različito formulisane),
- predstavljati stupnjeve istorijskog razvitka unutar istog misaonog sklopa,
- jedna drugu isključivati, ali miroljubivo koegzistirati ili
- biti uzajamno protivrečne i boriti se jedna protiv druge.

Na osnovu obimne literature o odnosu između marksističke i kejnzijske teorije, odmah se može demonstrirati da se te apstraktne mogućnosti i stvarno javljaju.

Straffa jednom prilikom govori o sklonosti Joane Robinson da Marxa tretira kao malo poznatog preteču Kaleckog — tj. kejnzijske teorije. Priznaje da je ova duhovita primedba u suštini istinita.⁸ U istom smislu ukazuje Alexander stavljajući ispred svog članka *Mr. Marx and Mr. Keynes* biblijski moto »I have not come to destroy but to fulfill.«⁹

Nasuprot tome, za Nataliju Moszkowsku Keynes nije nikakav teoretičar koji dovršava Marxa nego teoretičar koji u psihologizujućem jeziku kod Marxa otkriva već postojeća saznanja.¹⁰ I Zimmermann piše da je više originalnosti na Marxovoj strani: »Stariji Keynes je u svojoj *Opštoj teoriji* iz 1936. godine udario kamen-temeljac sasvim novoj interpretaciji Marxa.«¹¹

Sovjetski ekonomista Volodin odbacuje bilo šta zajedničko u ove dve teorije. U žaru hladnog rata obasipa Keynesa grdnjama: »Keynes je neprijatelj radničke klase. Ceo život posvetio je službi monopolskom kapitalu, borbi protiv svega revolucionarnog i naprednog.«¹²

⁸ Videti Robinson, J., *An Essay in Marxian Economics*, London, 1966. str. VI.

⁹ Alexander, S. S., »Mr. Marx and Mr. Keynes«, u: *Review of Economic Studies*, 7/1939—40. str. 123—135.

¹⁰ Moszkowska, N., »Das Krisenproblem bei Marx and Keynes«, u: *Schmollers Jahrbuch/79 II/1959*, str. 665—701.

¹¹ Zimmermann, L. J., *naved. delo*, str. 106—107. Ove rečenice nema u kasnijim izdanjima nizozemskog teksta.

¹² Wolodin, W. S., *Keynes — ein Ideologe des Monopolkapitals*, Berlin, 1955 (s ruskog), str. 13. Takvu istu tendenciju ima prilog Bljumina, I. G., *Die Krise der modernen bürgerlichen po-*

U novijim člancima nailazimo na pokušaje da se napravi razlika između raznih nivoa upoređivanja. Na primer, Peter Kenway se nadovezuje na Marxovo razlikovanje »mogućnosti« i »stvarnosti« krize i u svojim razmišljanjima dolazi do sledeće, diferencirane teze: »At the light point of possibility theory, with the significance of monetary injections and leakages uncovered, Marx and Keynes stand in basic agreement and moreover, in opposition to their classical predecessors and contemporaries. This is in spite of the fact that on most other aspects, there are major differences between them.«¹³

Po mom mišljenju, pojednostavljujuće karakterizacije odnosa Marx-Keynes sa šablonima kao što su »preteča«, »interpretator«, »imitator«, »potpuna inkompatibilnost« itd. sasvim su nedovoljne; i to već zato što pretpostavljaju da se teorija krize i jednog i drugog mogu jednoznačno interpretirati. Ja ću u daljem tekstu, kao i Kenway, praviti razliku između raznih nivoa. Svakako, meni su potrebna drukčija razgraničenja, i to takva koja omogućavaju da se povede računa o egzistenciji suprotnih varijanti teorija kriza unutar velikih struja.

Postojanje internih razlika u mišljenju ne isključuje mogućnost upoređivanja na nivou »marksistička versus građanska ekonomija«. Ipak, ovo diferenciranje je, po mom mišljenju, manje značajno za teoriju krize u užem smislu nego za potencijalne političke zaključke. Ovaj nivo upoređivanja dolazi do izražaja takođe tek u poslednjem paragrafu.

Postoji li pored toga još i drugi, »srednji nivo«, koji omogućava da se osnove obe struje teorije krize tretiraju bar delimično *en bloc*? Ili se moramo upuštati neposredno u konkretniji nivo pojedinačnog upoređivanja svih varijanti koje je moguće razlikovati?

Upoređivanje teorija na »srednjem nivou«

Čini mi se da ima smisla pokušaj konstruisanja takvog »srednjeg nivoa«. Po mom mišljenju, to se može postići ako se potraže opšti teorijski principi koji su, dođuše, s jedne strane, relevantni za teorije krize o koji-

litischen Ökonomie, Berlin, 1962 (s ruskog 1959), paragraf VII.3. Noviju i umereniju poziciju nalazimo kod Ossadschaja, I. M., *Von Keynes zur neoklassischen Synthese*, Frankfurt/M., 1976 (s ruskog).

¹³ Kenway, P., »Marx, Keynes and the Possibility of Crisis«, u: *Cambridge Journal of Economics*, 4/1980, str. 36.

ma se diskutuje, ali u kojima, s druge strane, još nema nekog specifičnog vezivanja za pojedine varijante unutar dve velike grupe.

Takvim metodskim principima za marksističku teoriju možemo smatrati, na primer, isticanje *težnje za profitom* i značaj *klasne strukture* za raspodelu dohotka i makroekonomski uzorak tražnje. U kejnzijanskoj teoriji ističu se, na primer, *nesigurnost* odluka usmerenih ka budućnosti, naročito o investicijama, i *manjkava koordinacija* individualnih intencija posredstvom tržišnog mehanizma.¹⁴

Sve dok se zadovoljavamo ovim karakterizacijama, smatram da nema povoda govoriti o nekoj neprebrodivoj suprotnosti među ovim koncepcijama. Motiv za postizanje dobiti jasno dolazi do izražaja u Keynesovom pojmu granične proizvodne sposobnosti kapitala, mada pre razvijen iz mikroekonomske perspektive i u velikoj meri određen subjektivnim očekivanjima za budućnost.¹⁵ Odatle se ne može izvesti neka fundamentalna suprotnost u odnosu na Marxova shvatanja. I kod Marxa pomenuta nesigurnost igra važnu ulogu i kapitalistička klasa ne dela kao jedinstvena celina: zbivanje na tržištu i procesi akumulacije u velikoj meri su određeni okolnostima koje Marx opisuje pojmom »anarhije« kapitalističkog načina proizvodnje.¹⁶

¹⁴ U vezi s težnjom ka dobiti videti, na primer, Marx, K., *Kapital*, III, u: *MED*, tom 23, str. 206: »Ne sme se nikad zaboraviti da je proizvodnja tog viška vrednosti... neposredna svrha i pobuda koja opredeljuje kapitalističku proizvodnju. Stoga se ova proizvodnja nikad ne sme prikazivati kao nešto što ona nije, naime kao proizvodnja koja za svoju neposrednu svrhu ima užitek, ili proizvođenje sredstava užitka za kapitalistu. Tako radeći, potpuno se ispušta iz vida njen specifični karakter koji se pokazuje u čitavoj njenoj unutrašnjoj suštini.« Značaj klasne strukture za raspodelu dohotka proizlazi, na primer, iz Marxove analize proširene reprodukcije, videti Marx, *Kapital*, II, u: *MED*, tom 22, glava 21. O neizvesnosti u odlučivanju o investicijama videti Keynes, J. M., *naved. delo*, gl. 12. Neki utisak o problemima koordinacije dobija se iz sledećeg citata iz Harroda: »G (the actual rate of growth, J. G.) is a quantity determined from time to time by trial and error, by the collective trials and errors of vast numbers of people. It would be a great luck if their collective appraisals caused them to hit precisely upon the value G. (the warranted rate of growth, J. G.). But if they do not so, their experience will tend to drive them farther and farther from it.« (Videti Harrod, R. F., *Towards a Dynamic Economics*, str. 86).

¹⁵ Objašnjenje pojma videti kod Keynesa, J. M., *naved. delo*, gl. 11.

¹⁶ Videti Marxove napomene o kapitalističkoj konkurenciji u *MED*, tom 23, str. 215, odnosno o anarhiji 217.

Isto tako se ni kejnzijanskoj teoriji ne može prebaciti da negira klasnu strukturu građanskog društva. Nadnice i dobiti, izdaci za potrošnju i investicije takođe spadaju u makroekonomske varijable koje nalaze mesta u obe teorijske strukture. Setimo se u ovom kontekstu, na primer, Marxovih šema reprodukcije i Kaldorovih modela teorije rasta.¹⁷ Poređenje postaje donekle teže ako u svoja razmišljanja uključimo *značaj novca* i *zavisnost nivoa proizvodnje od tražnje*.¹⁸

Novac i kamatna stopa igraju kod kejnzijanaca — da to unapred napomenemo — mnogo skromniju ulogu nego kod samog Keynesa.¹⁹ Analognu diferenciju nalazimo u marksističkom taboru. Marxove teorije o kamatnoj stopi i novcu, kretanje kamatne stope u ciklusu konjunktura, kao i povezanost »realne« i »novčane« krize spadaju u manje prihvaćene stavove iz njegovog dela.²⁰ Razume se, i Marx i Keynes su dobro znali da novac fungira ne samo kao razmensko sredstvo, već i kao alternativni oblik održavanja imovine za realne investicije. Obojica su ukazali na to da tražnja za novcem kao likvidnim oblikom imovine raste upravo kad se očekivanja u pogledu dobiti drastično smanjuju.²¹ Dejstvo motiva opreznosti, odnosno špekulacije kod Marxa je u prvom redu takva posledica krize koja se mora objasniti procesima što se odvijaju u realnoj sferi. Kod Keynesa ti motivi dejstvuju očigledno permanentno, dakle nezavisno od određenih faza ciklusa. Posmatrano iz Marxove perspektive, Keynes analizira, takoreći, krizu u permanentnosti. Svakako, i Keynes naglašava, u krajnjoj liniji, presudan značaj koji pripada graničnoj proizvodnoj sposobnosti kapitala u odnosu na preferenciju likvidnosti za konjunktorno kretanje. On piše, na primer: »... the dismay and uncertainty as the future which accompanies a collapse in the marginal efficiency of capital naturally precipitates a sharp increase in liquidity preference...«

¹⁷ Videti, na primer, Kaldor, N., *naved. delo*, »Essay«, 13.

¹⁸ Videti Keynes, J. M., *naved. delo*, gl. 21. 1, odnosno glava 3.

¹⁹ Treba se setiti, na primer, na modele multiplikator-akceleratora iz makroekonomskih tekstova.

²⁰ Ove delimične teorije mogu se naći u *Kapital*, III, V odeljak. Dva interesantna članka, u kojima su uzeti u obzir Marxovi (i Keynes-ovi) aspekti teorije o novcu; Fang Hung, »Keynes and Marx on the Theory on Capital Accumulation, Money and Interest«, u: Horowitz, D. (izd.), *Marx and Modern Economics*, New York/London, 1968, str. 117—137. i Schwab, J., »Eine Interpretation des Beitrages von J. M. Keynes zur Krisentheorie«, u: *Mehrwert — Beiträge zur Kritik der politischen Ökonomie*, br. 14, Berlin, 1978, str. 29—76.

²¹ Marx, *MED*, tom 23, str. 436—438, a kod Keynesa, *naved. delo*, gl. 22.

Liquidity preference does not increase until *after* the collapse in the marginal efficiency of capital.²²

I u pogledu odnosa između proizvodnje i traženje može se zastupiti teza da nema principijelne suprotnosti između Marxa i Keynesa; Marxova metodološka premedba da, pored uslova proizvodnje, i uslovi realizacije viška vrednosti igraju samostalnu i važnu ulogu za visinu profitne stope i za obim akumulacije kapitala spada u najviše citirana mesta iz *Kapitala*.²³ U ovom kontekstu Kenway ukazuje na Marxovu analizu viška tražnje i ponude u okviru njegovih šema reprodukcije i povlači paralelu s Keynesovom analizom efektivne tražnje, naročito »leakages« i »injections«.²⁴ Po sebi se razume da za Marxa nivo tražnje (kao polazna tačka analize) ostaje element od sekundarnog značaja zato što on pokušava da promene u tom nivou izvede iz promena u uslovima proizvodnje, dok za Keynesa važi pre baš obrnuto. Svakako, ova suprotnost gubi mnogo od svog prividno načelnog značaja ukoliko se pristupi izražavanju povratnih sprega između proizvodnje i tražnje posredstvom matematički formuliranih modela: rezultati će tada zavisiti od jačine pretpostavljenih reakcija, pa se tek naknadno ispostavlja koje pretpostavke dominiraju kvalitativnim karakteristikama rešenja, te se zato i ne mogu zanemariti, odnosno koje su pretpostavke sekundarne i stoga se mogu u prvoj instanci zanemariti.²⁵

Kao rezultat ovog odeljka možemo konstatovati da je uporedna analiza na srednjem nivou važnih metodskih principa obelodanila, doduše, razlike u stavljanju akcenta, ali ne i neke nepremostive suprotnosti.

Marksističke teorije krize i slom granične proizvodne sposobnosti kapitala

Sad prelazim na konkretniji nivo uzajamnog odnosa raznih varijanti marksističkih i kejnzijskih teorija krize. Pri tom, (pretežno odabrano iz razloga izlaganja) kao nit vodilja fungira pitanje da li, odnosno u kojoj meri razni marksistički polazni stavovi mogu dati objašnjenje za iznenadni slom granične proizvodne sposobnosti kapitala. Mada ovaj slom (collapse) stoji u centru Keynes-

²² Keynes, J. M., *naved. delo*, str. 316 (englesko izdanje).

²³ *MED*, tom 23, str. 206.

²⁴ Kenway, P., *naved. delo*, str. 33—36.

²⁵ Glombowski, J., »Bemerkungen zur konjunkturellen Instabilität«, u: *Diskussionsbeiträge zur Politischen Ökonomie*, br. 8a, Osnabrück, 1978, str. 29—62.

ove argumentacije, u pogledu njegovog vlastitog objašnjenja ovog fenomena vlada velika nesigurnost.²⁶ Postojanje ove velike bele mrlje (da se izrazimo prekomerno oštrim rečima o ovoj situaciji) otvara mogućnost da se preispita podobnost raznih marksističkih teorija krize kao dopunskog objašnjenja. Naš postupak iziskuje da se razne varijante svaki put ukratko skiciraju da bi se moglo razmatrati pitanje mogućnosti njihove integracije.

Uopšteno govoreći, Marxova teorija akumulacije obuhvata veze između akumulacije kapitala, zaposlenosti, raspodele dohotka, tehničkog napretka i strukture proizvodnje. Razne varijante teorije krize rezultiraju iz selektivnog isticanja i kombinacije određenih veza iz obuhvatnog misaonog sklopa.²⁷ Ovde ću dati pregled tri od ovih verzija, i to

- teorija koja se zasniva na zakonu tendencijskog pada profitne stope,
- marksistička teorija nedovoljne potrošnje i
- takozvana »profit-squeeze« teorija.²⁸

Sve tri varijante polaze od promena u uslovima proizvodnje viška vrednosti. Svakako, one operišu divergentnim pretpostavkama o ovim promenama, gde spadaju naročito tehnički razvojni tokovi i promene u troškovima reprodukcije radne snage.

Marksistička teorija nedovoljne potrošnje — u daljem tekstu, kratkoće radi, nazvana teorijom nedovoljne po-

²⁶ O ovom problemu govori se u Schefold, B., »Wert und Preis in der marxistischen und neokeynesianischen Akkumulationstheorie«, u: *Mehrwert — Beiträge zur Kritik der politischen Ökonomie*, br. 2, Erlangen, 1973, str. 161—162. i u: Glombowski, E. /Pfafenberger, W./ Vetter, J.-B., *Gesamtwirtschaftliche Grundbegriffe und -beziehungen*, t. II: »Akkumulation und Beschäftigung«, *Mehrwert — Beiträge zur Kritik der politischen Ökonomie* br. 8, Erlangen, 1973, str. 133—136.

²⁷ Pored toga, mogu se naći i pokušaji da se sve relevantne Marxove ideje sažmu u jednu koherentnu celinu.

²⁸ Ova podela je verovatno najrasprostranjenija. Nju upotrebljava, na primer, Weisskopf, Th. E., »Marxian Crisis Theory and the Rate of Profit in the Postwar U. S. Economy«, u: *Cambridge Journal of Economics*, 3/1979, str. 341—378. Itoh, *naved. delo*, razlikuje još i četvrtu varijantu, teoriju disproporcionalnosti. Jedan od ranih predstavnika ove teorije, M. Tugan-Baranowski, ovako skicira osnovnu ideju: »Opšta prekomerna proizvodnja leži u osnovi parcijalne prekomerne proizvodnje. Ova ili ona roba proizvodi se u količini koja premašuje običnu tražnju. Cene te robe padaju. Smanjenje novčanih prihoda ograničava kupovnu moć vlasnika ove robe. Sledi pad cena svih vrsta robe za čiju se kupovinu troši ova kupovna moć, i tako su sve vrste robe, usled prekomerne proizvodnje nekih od njih, prekomerno prisutne.« Videti Tugan-Baranowski, M., *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, Jena, 1901, str. 11—12.

trošnje — kao i teorija padajuće profitne stope pretpostavlja da tehnički napredak izaziva povećanje stope viška vrednosti.²⁹ *Prima facie* raste, dakle, i profitna stopa.

Svakako, varijanta koja počiva na tendencijskom padu profitne stope ističe Marxovu tezu da tehnički napredak istovremeno izaziva porast organskog sastava kapitala.³⁰ To se, po ovoj teoriji, događa u takvoj razmeri da se prekomerno kompenzira pozitivni efekt rastuće stope viška vrednosti na profitnu stopu. Dakle, specifične pretpostavke tehničkog razvitka treba da objasne pad profitne stope. Ovaj pad izaziva zastoje u procesu akumulacije, probleme realizacije, rastuću nezaposlenost, procese obezvređivanja kapitala itd.

Kod Keynesa je (jak) pad granične proizvodne sposobnosti kapitala najbitniji momenat u izazivanju krize. Čini se da je lako pojmljivo identifikovati Marxovu profitnu stopu s Keynesovom graničnom proizvodnom sposobnošću. Tehnički napredak à la Marx tad bi bio uzrok koji bi doveo do opadanja te granične proizvodne sposobnosti.³¹ Ali, ako profitna stopa i granična proizvodna sposobnost imaju odgovarajuće ključne uloge u okviru tih teorija, to još ne znači da su one identične. Po mom mišljenju, za odbacivanje identifikovanja Marxa i Keynesa na osnovu padajuće profitne stope presudno je to što tehničke inovacije u Keynesovoj *Opštoj teoriji* ne igraju nikakvu ulogu.³² Zato se smanjenje granične proizvodne sposobnosti ne može prouzrokovati Marxovim tipom tehničkog napretka. Uostalom, i za kasnije kejnzijske teorije konjunktive karakteristično je da se tehnički napredak uzima u obzir, strogo uzev, u Harrod-neutralnoj formi. Ali, karakteriše se baš time što nema nikakvog uticaja na raspodelu dohotka.³³

²⁹ Rosdolsky je ubedljivo objasnio da to važi i za teoriju pada profitne stope kod Marxa. Videti Rosdolsky, R., *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen »Kapital«*, Frankfurt/Wien, 1969, t. 1, gl. 26.

³⁰ Videti Marx, *Kapital*, III, glava 13 (MED, tom 23). Repräsentanti teorije krize zasnovane na Marxovom zakonu tendencijskog pada profitne stope, između ostalog su Altvater, E. / Hoffmann, J./ Semmler, W., *Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise*, Berlin, 1979, gl. 9; Yaffe, D. S., »The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State«, u: *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, zima 1972, str. 5—58; Mattick, P., »Krisen und Krisentheorien«, u: Mattick, P./Deutschmann, Ch./Brandes, V., *Krisen und Krisentheorien*, Frankfurt/M., 1974, str. 7—156; Shaik, A., »Eine Einführung in die Geschichte der Krisentheorien«, u: *Probleme des Klassenkampfes*, br. 30, Berlin, 1978, str. 3—42.

³¹ Ovu poziciju nalazimo kod Schwaba, J., *naved. delo*.

³² Keynes, J. M., *naved. delo*, str. 205.

³³ Harrod, R. F., *Towards a Dynamic Economics*, str. 23.

Prelazim na onu varijantu marksističke teorije krize koju predstavlja teorija nedovoljne potrošnje.³⁴ U ovoj varijanti se zanemaruje promena organskog sastava kapitala. Zato je posledica tehničkog napretka, u prvom redu, tendencija ka izazivanju porasta stope viška vrednosti. Pored toga, povremeno se i rastuće monopolizovanje ekonomije navodi kao razlog za porast stope viška vrednosti.³⁵ Odakle onda, s obzirom na rastuću profitnu stopu, dolazi kriza? Ona se izvodi iz konsekvenci koje ima promena u raspodeli dohotka za odnos između proizvodnje i tražnje: s rastućom kvotom profita, raste kvota investicija i opada kvota potrošnje. Po teoretičarima nedovoljne potrošnje, ovaj proces trajno vodi ka stvaranju deficita između kapaciteta proizvodnje, s jedne strane, i masovne kupovne moći, s druge strane, koji mora rezultirati u vidu problema prodaje, rastuće nezaposlenosti i opadanja realizovanih dobiti.

Da li se ova varijanta slaže s Keynesovim shvatanjima ili s kejnzijskim teorijama? Naizgled, Keynesov opis teškoća da se rastući deo dohotka, koji se ne troši, investira da bi se stekla dobit³⁶, ukazuje u istom pravcu kao i teorija nedovoljne potrošnje. Ali, Keynes to opadanje kvote potrošnje ne objašnjava promenom u raspodeli dohotka u korist kapitalista nego svojim čuvenim »fundamentalnim psihološkim zakonom«.³⁷

Keynes, a naročito kejnzijsanci, prihvatili bi tezu o nedovoljnoj potrošnji po kojoj uporedo s porastom kvote profita ide opadanje kvote potrošnje.³⁸ U okviru kejnzijske teorije bi se, stoga, »fundamentalni psihološki zakon« možda mogao zameniti argumentacijom koja bi počivala na razmišljanjima o raspodeli dohotka; to, u svakom slučaju, pod uslovom da bi porast kvote profita u periodima konjunktivnih uspona bio spojiv s kejnzijskim predstavama. Do ovog poslednjeg dolazi zato što, po tim shvatanjima, presezanje planiranih investicija pre-

³⁴ Predstavnici ove struje su između ostalih Bauer, O., »Zwischen zwei Weltkriegen?«, u: *Werkausgabe*, t. 4, Wien, 1976, str. 49—331; Sweezy, P. M., *naved. delo*; Moszkowska, N., *naved. delo*; Howard, M. C./King, J. E., *The Political Economy of Marx*, Harlow, 1975; Varga, E., *Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen*, Frankfurt/Wien, 1969; Sherman, H., »A Marxist Theory of the Business Cycle«, u: *Review of Radical Political Economics*, 11/1979, str. 1—23. Istorijiski pregled daje Bleaney, M., *Underconsumption Theories*, London, 1976.

³⁵ Videti Sweezy, P. M., »Some Problems in the Theory of Capital Accumulation«, u: *Monthly Review*, maj 1974, str. 38—55.

³⁶ Videti Keynes, J. M., *naved. delo*, str. 26—27. i str. 90—91.

³⁷ Keynes, J. M., *naved. delo*, str. 83 (engl. str. 96).

³⁸ Na primer, Keynes, J. M., *naved. delo*, str. 314—315. i Kaldor, N., *naved. delo*, Essay 13.

ko planiranih ušteda — što znači isto što i presezanje tražnje na tržištu dobara — ima ekspanzivne efekte. Ovako inicirani kumulativni procesi dovode do porasta cena koji premašuje porast novčanih najamnina i izaziva porast kvote profita.³⁹ Dakle, vidimo da je pravac u kojem se kvota profita menja u uzlaznom konjunktornom kretanju isti kod kejnzijanskog shvatanja i kod teorije nedovoljne potrošnje. Pri tom, svakako, moramo voditi računa o okolnosti da se za to navode razni uzroci.

Može li se sada, pod pretpostavkom da postoji izvesna podudarnost ovih teorija, na isti način objasniti kako dolazi do krize? Što se tiče samog Keynesa, to izgleda još i moguće ako se uspostavi veza između opadanja kvote potrošnje, s jedne strane, i očekivanja u pogledu prodaje, odnosno graničnih proizvodnih sposobnosti investicionih projekata u industrijskim granama koje proizvode potrošna dobra, s druge strane.⁴⁰ Svakako, teoretičari multiplikatora-akceleratora, na čelu s Harrodom, polaze od pretpostavke da je kvota potrošnje konstantna. I u slučaju da kvota potrošnje za vreme uzlaznog kretanja opada a kvota uštede adekvatno tome raste, Harrod smatra da je preokretanje I—S—neravnoteže — pretvaranje presezanja tražnje u deficit tražnje — u velikoj meri neverovatno.⁴¹ Po njegovom mišljenju, eventualne promene u raspodeli dohotka nisu dovoljne da preko deficita tražnje izazovu silazno kretanje. Štaviše, (rastuća) presezanja tražnje održavaju se sve dok sistem ne udari u plafon (»ceiling«), koji se konstituiše usled nedostatka radne snage i kapaciteta proizvodnje. Dakle, preokret konjunktura ne izazivaju opadajući profiti ili očekivanja u pogledu prodaje, već fizičke nemogućnosti da se zadovolji tražnja koja ekspandira.⁴²

Dakle, detaljnije posmatranje odnosa između kejnzijanske teorije i marksističke teorije nedovoljne potrošnje otkriva da, uprkos izvesnim podudarnostima, marksistička teorija nedovoljne potrošnje samo s mnogo muke može biti »interpretiranjem uneta« u kejnzijansku teoriju.⁴³

³⁹ Harrod, R. F., *An Essay...*, paragraf 16. i prepisku između Keynesa i Harroda o ovom eseju vid. u Moggridge, D. (izd.), *The Collected Works of John Maynard Keynes*, t. XIV, London/Basingstoke, 1973, str. 320—350.

⁴⁰ Keynes, J. M., *naved. delo*, str. 274—275.

⁴¹ Harrod, R. F., *An Essay...*, paragraf 10; izd. *Towards...*, str. 89.

⁴² Harrod, R. F., *Towards a Dynamic Economics*, str. 89.

⁴³ Što se više monopolističko obrazovanje cena naglašava u obema varijantama (sa Sweezyjem i Kaleckim kao reprezentantima), to veće postaju mogućnosti integracije.

Na kraju ovog paragrafa dolazimo do takozvanog »profit-squeeze« polaznog stava u marksističkoj teoriji krize.⁴⁴ U ovom polaznom stavu tehnički napredak ne igra važnu ulogu. Štaviše, centralno mesto zauzima pozitivna veza između zaposlenosti i realne najamnine — dakle, opet argumentacija koja se odnosi na konjunktorno kretanje raspodele dohotka.⁴⁵ Po ovoj varijanti, brza akumulacija izaziva apsolutni i relativni porast zaposlenosti. Posledica ovoga je porast realnih najamnina koji posle nekog vremena premašuje rast produktivnosti rada i time nanosi štetu kvoti profita i profitnoj stopi. To, opet, srednjoročno, dovodi do slabljenja akumulacije kapitala, s negativnim posledicama za zaposlenost i za poziciju radničke klase u borbi za najamnine.

Može li porast najamnine, koji, po profit-squeeze teoriji, karakterističan za drugu polovinu uzlaznog kretanja, fungirati kao teorijska baza za opadanje granične proizvodne sposobnosti kapitala? Po mom mišljenju, smetnja tome su već skicirana kejnzijanska shvatanja o raspodeli dohotka u ciklusu konjunktura. Doduše, Keynes bi priznao da novčane najamnine rastu kad se bližimo punoj zaposlenosti. Ali, on bi skrenuo pažnju na okolnost da razvitak realne najamnine zavisi i od promena cena i tvrdio bi da se novčane i realne najamnine faktički kreću u suprotnim pravcima.⁴⁶ Za pitanje koje mi trenutno postavljamo beznačajno je to što ta procena počiva na empirijski sumnjivim pretpostavkama, kao što su zavisnost između novčanih najamnina i ponude rada i pretpostavka o rastućim krivoljama graničnih troškova.⁴⁷ Kasniji kejnzijanci — Kalecki, Harrod, Eichner i Kregel, odbacili su ideju o rastućim graničnim troškovima. Umesto nje (više ili manje) monopolističko ustanovlje-

⁴⁴ Predstavnicima profit-squeeze polaznog stava su, između ostalih Glyn A./Sutcliffe, B., *British Capitalism, Workers and the Profit-Squeeze*, Harmondsworth, 1972; Boddy, R./Crotty, J. R., »Class Conflict and Macro-Policy: the Political Business Cycle«, u: *Review of Radical Political Economics*, 7/1975, str. 1—19; Itoh, M., *naved. delo*; Rowthorn, B., »Late Capitalism«, u: *Capitalism, Conflict and Inflation*, London, 1980, str. 95—128; Goodwin, R. M., *A Growth Cycle*, u: Hunt, E. K./Schwartz, J. G. (izd.), *A Critique of Economic Theory*, Harmondsworth, 1972, str. 442—449; Wolfstetter, E., *Wert, Profitrate und Beschäftigung*, Frankfurt/New York, 1977, gl. IV.3; Glombowski, J. »Ein überakkumulations-theoretisches Modell zyklischen Wachstums mit variabler Kapazitätsauslastung«, u: *Alternative Wirtschaftspolitik, Argument Sonderband*, 35, Berlin, 1979, str. 135—148.

⁴⁵ Relevantne odeljke kod Marxa moguće je naći u: *MED*, tom 21, gl. 23.

⁴⁶ Keynes, J. M., *naved. delo*, str. 8—9.

⁴⁷ Keynes, J. M., *naved. delo*, str. 8. i str. 15, 278.

nje cena na tržištima dobara, po njihovom shvatanju, određava dobitne marže u fazama rastućih novčanih namirnina.⁴³ Pokazuje se, dakle, da u kejnzijskim teorijama konjunktura endogene prekretnice ne mogu proizići iz promena u raspodeli dohotka, u svakom slučaju, ne iz takvih procesa koji zauzimaju centralno mesto u profit-squeeze teoriji.

Rezultati upoređenja na konkretnijem nivou pojedinih varijanti teorija mogu se ovako sažeto izložiti:

— dejstva tehničkog napretka, koja su u okviru teorije nedovoljne potrošnje i teorije pada profitne stope presudna, ne igraju značajnu ulogu u varijantama kejnzijske teorije;

— iskazi profit-squeeze teorije i teorije nedovoljne potrošnje uzajamno su protivrečni na polju teorije raspodele. Nijedan od njih ne podudara se s kejnzijskom teorijom raspodele dohotka;

— teorija nedovoljne potrošnje još je najbliža kejnzijskim shvatanjima, iako u osnovi sličnih funkcionalnih veza leže različiti uzroci.⁴⁹

Teorijske osnove »alternativne ekonomske politike«

U poslednjem delu svojih izlaganja preći ću sa čisto teorijskog izlaganja na praktičnije probleme. Ipak, ne želim da izazivam pogrešna očekivanja: niti preispitujem sadržaj realnosti već diskutovanih varijanti teorija, niti dajem svoje praktične predloge za suzbijanje krize. Staviše, ograničiću se na razmatranje pitanja da li se razni polazni stavovi »alternativne ekonomske politike« zasnivaju na marksističkim teorijskim osnovama. Pojmom »alternativna ekonomska politika« označavam programe koje su progresivni ekonomisti predlagali počev od sredine sedamdesetih godina u nekim zapadnoevropskim zemljama. Za Nizozemsku to je »Economisch beleid uit de klem«⁵⁰, za Veliku Britaniju »Alternative Economic Strategy«, koju je formulisala londonska grupa

⁴³ Harrod, R. F., *Economic Dynamics*, London/Basingstoke, 1973, str. 96—97; Kalecki, M., *naved. delo*, gl. 5. i 6; Eichner, A. S./Kregel, J. A., »An Essay on Post-Keynesian Theory: A New Paradigm in Economics«, u: *Journal of Economic Literature*, 13/1975, str. 1293—1414.

⁴⁹ Videti napomenu 43.

⁵⁰ Van Ewijk, C./De Klerk, R./Reuten, G./Thio, B. (izd.), *Economisch beleid uit de klem — Analyse, kritiek en aanbevelingen*, Amsterdam, 1980.

Conference of Socialist Economics (CSE).⁵¹ U Saveznoj Republici Nemačkoj relevantni su pre svega takozvani »Memorandumi«, koji se od 1975. redovno pojavljuju i nose naslov poput »Prvenstvo za punu zaposlenost — alternativne ekonomske politike« (Memorandum 1979).⁵²

Ove inicijative nisu usamljene niti su po sadržaju identične.⁵³ S obzirom na različite situacije u pojedinim zemljama to i nije nimalo čudno. Dalje, dotične grupe ne rade zajedno. Ipak, kod njih ima niz zajedničkih crta:

— inicijatori nastupaju kao politički motivisani kolektivi autora, čiji članovi potiču iz progresivnih partija, sindikata ili krugova levih intelektualaca;

— njihov odnos prema osobama odgovornim za zvaničnu ekonomsku politiku može se okarakterisati kao »netraženo davanje saveta o politici«.⁵⁴ Zvanični savetnici se takođe podvrgavaju kritici, ističu se ciljevi zamenjeni u zvaničnoj politici i zahteva se ekonomska politika »orijentisana prema radu«;

— suština uputstava za delanje svagda se sastoji u (kejnzijskom) stimulanju tražnje. Ta strategija se kod pojedinačnih predloga dopunjava na različite načine — na

⁵¹ CSE London Working Group, *The Alternative Economic Strategy — A Labour Movement Response to the Economic Crisis*, London, 1980; »Crisis, the Labour Movement and the Alternative Economic Strategy«, u: *Capital & Class*, br. 8, leto 1979, str. 68—92.

⁵² Videti, na primer: Arbeitsgruppe »Alternative Wirtschaftspolitik«, *Memorandum — Alternativen der Wirtschaftspolitik*, Köln, 1978; *Memorandum 1979; Vorrang für Vollbeschäftigung — Alternativen der Wirtschaftspolitik*, Köln, 1979; *Memorandum: Gegen konservative Formierung — Alternativen der Wirtschaftspolitik*, Köln, 1980. U ovim memorandumima je pored zvanične ekonomske politike meta kritike bio pre svega zapadnonemački »savet stručnjaka« /koji se može uporediti s komisijom ekonomskih stručnjaka (CED) Socioekonomskog saveta (SER) u Nizozemskoj/. Da bi se toj kritici dala veća težina, sakupljeni su i potpisi ekonomista, uglavnom iz naučnih krugova.

⁵³ Ima još partijski nevezanih grupa koje se bave razvijanjem alternativa, kao što su, na primer, Cambridge Political Economy Group u Velikoj Britaniji, Radna grupa Politische Ökonomie u SRN i Dialog von Driebergen u Nizozemskoj: The Cambridge Political Economy Group, »Englands Krise — Ursachen und Abhilfen«, u: *Leviathan*, 3/1975, str. 338—369. i Baisch, H., i dr., »Die Wirtschaftskrise in der BRD«, u: *Leviathan*, 5/1977, str. 163—209. Pored toga, mogu se naći prilozi pojedinih autora, partijski vezanih instituta i brojni prilozi diskusiji u časopisima poput *Capital & Class*, *New Left Review*, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, *Blätter für deutsche und internationale Politik*, *Argument*, itd.

⁵⁴ Videti Denkinger, J., »Geschichte und Probleme gefragter und ungefragter Politikberatung«, u: *Hefte für politische Ökonomie*, br. 3, 1/1981, str. 5—40.

primer, kontrolama cena i prometa kapitala, regionalnim i strukturnopolitičkim merama, usmeravanjem investicija, zahtevima za saodlučivanje, poboljšanjima uslova rada itd;

— teorijska baza se često označava kao kombinacija marksističkih i kejnzijanskih elemenata.⁵⁵ Takva karakterizacija lako je shvatljiva s obzirom na to koje osobe sačinjavaju te kolektive autora.

Navedena upoređenja možda mogu doprineti ocnjivanju poslednje pomenute karakteristike. U uvodu sam već ukazao na to da u odnosu na političke implikacije teorija relevantan može biti još jedan, treći nivo upoređivanja — marksistička *versus* građanska ekonomija.⁵⁶ Čini mi se da je korisno sada izneti taj nivo, pri čemu se možemo ograničiti na skicu suprotnosti između marksističke i kejnzijanske teorije — kao jedne struje u okviru građanske ekonomije. Po mom mišljenju, ove suprotnosti postoje, između ostalog, u pogledu

— sadržaja fundamentalnih kategorija kao što su vrednost, novac i kapital, ali pre svega u pogledu pojma dobiti,

- vrste i značaja klasnih suprotnosti,
- uloge države,
- podložnosti kapitalističkih ekonomija upravljanju,
- odnosa između socijalizma i kapitalizma i
- pitanja pristrasnosti.

Hteo bih da ukratko razmotrim ove tačke. U marksističkoj teoriji *profit* se shvata kao jedan specifičan — kapitalistički — oblik prisvajanja viška proizvoda, koji počiva na kapitalističkoj svojini nad sredstvima za pro-

⁵⁵ Rasprava o jednom memorandumu u zapadnonemačkom *Manager Magazin*, 1978 (11), nosila je, na primer, naslov »Ideen-gebräu aus Marx und Keynes«. Jedan autor, koji se pozitivno odnosi prema »alternativnim ekonomistima«, daje sledeću karakterizaciju: »Taj spektar ekonomista sjedinjuje odbacivanje neoklasičnog 'roll-back' u nauci i politici. Oni diskutuju pre svega na tlu kejnzijanskih i marksističkih teorijskih linija. Zato se kod zajedničkih rezultata rada zapaža — bar za one koji stoje izvan toga — neobična mešavina ova dva polazna stava. Na primer, pitanje da li poziciju kruga oko memorandumu treba oceniti kao 'levokejnzijansku' ili kao 'vulgarnomarksističku' izazvalo je poneku neplodnu debatu.« (Ernst-Poerksen, M., »Das Krisenproblem bei Marx und Keynes«, u: *WSI-Mitteilungen*, 34/1981, str. 605—615 (ovaj citat je sa str. 606).

⁵⁶ Kao objašnjenje ove razlike videti, na primer, Sweezy, P. M., *The Theory of Capitalist Development*, gl. 1; Rowthorn, B., *naved. delo*, gl. 1; *Neo-Classicism, Neo-Ricardianism and Marxism*; Gronert, A., »Joan Robinsons Thesen zum Verhältnis von Keynes'scher und Marx'scher Theorie«, u: *Mehrwert — Beiträge zur Kritik der politischen Ökonomie*, br. 6, Erlangen, 1974, str. 25—79.

izvodnju. Pozitivne dobiti shvaćene su kao rezultat »neplaćenog viška rada« i, stoga, kao rezultat »izrabljivanja«. ⁵⁷ Kod Keynesa je oskudnost kapitala uzrok dobiti. ⁵⁸ Kasniji kejnzijanci zanimaju se pre svega za kvantitativnu stranu dohotka u vidu dobiti: kao rezultat točkova dohodaka i izdataka, koji se u suštini određuju kvotom uštede kapitalista i obimom investicija. ⁵⁹

Klasne suprotnosti igraju važnu ulogu kako u marksističkoj tako i u kejnzijanskoj teoriji. Ipak, postoje razlike i u klasnoj podeli i u pogledu vrste i intenziteta tih suprotnosti. Marx zadržava klasičnu podelu na najamne radnike, kapitaliste i zemljoposjednike. Suprotnost između dve prve pomenute kategorije centralna je i fundamentalna, u tom smislu što je neprebrodiva u okviru kapitalističkog sistema. U tome ništa ne menja činjenica da dalje sledi podela klase kapitalista na industrijske, trgovinske i novčane kapitaliste, sa specifičnim posebnim interesima. ⁶⁰ Nasuprot tome, kod Keynesa nalazimo podelu na (industrijske) kapitaliste, rentijere i radnike. Radnici i kapitalisti imaju — kao »proizvodne« klase — zajedničke interese nasuprot rentijerima »bez funkcije«. Iščekavanje ove klase — proces koji Keynes naziva »eutanzijom rentijera« — može samo poboljšati funkcionisanje kapitalističkog sistema. ⁶¹ Naravno, ima i suprotnosti između klase kapitalista i klase radnika. Ali, izgleda da se one — pod pretpostavkom da se vodi kompetentna ekonomska politika — u okviru tog sistema mogu održati u određenim granicama. ⁶²

Kejnzijanska teorija jedva da se bavila *problemima teorije države*. Ali, ipak, redovno nailazimo na implicitnu predstavu da država ima tu funkciju da unapređuje opšte dobro. ⁶³ Bez obzira na sve razlike u mišljenju o pi-

⁵⁷ O sadržaju ovih pojmova i kontroverzi vođenih o tome videti Glombowski, J., »Eine elementare Einführung in das 'Transformationsproblem'«, u: *Mehrwert — Beiträge zur Kritik der politischen Ökonomie*, br. 13, Berlin, 1977, str. 3—43.

⁵⁸ Keynes, J. M., *naved. delo*, gl. 16.

⁵⁹ Eichner, A. S./Kregel, J. A., *naved. delo*, str. 1296—1298.

⁶⁰ Marx, *Kapital*, III, u: *MED*, t. 23, gl. 16—24. Rezime dotične Marxove teorije videti u Fine, B., *Marx's Capital*, London/Basingstoke, 1975, paragraf 9.

⁶¹ Keynes, J. M., *naved. delo*, str. 185. i str. 317—318, kao i Harrod, R. F., *Towards a Dynamic Economics*, str. 145—156.

⁶² Postoji još jedna važna razlika: kod Keynesa i kejnzijanaca klasne suprotnosti se u velikoj meri svode na probleme raspodele, koji se, ako zatreba, mogu ublažiti pogodnom politikom dohodaka. A u marksističkoj teoriji analiza procesa proizvodnje treba da objasni vladajuću poziciju klase kapitalista.

⁶³ Keynes, J. M., *naved. delo*, str. 320—324. Videti dalje Deutschmann, Ch., *Der linke Keynesianismus*, Frankfurt/M., 1973, str. 118—136.

tanjima teorije države među marksistima, za sve važi da se državi pripisuje funkcija očuvanja kapitalističkih odnosa proizvodnje i vlasti. U ovom okviru lokalizuju se veći ili manji prostori dejstva, da bi se organizovanom borbom odbranili interesi radničke klase ili nametnuli zahtevi.⁶⁴

Sa suprotnošću između shvatanjâ o državi povezana su razna mišljenja o *podložnosti* kapitalističkog ekonomskog sistema *upravljanju*. Kejnzijanci su dugo vremena smatrali po sebi razumljivom činjenicu da je ciljno usmerena i eficanatna ekonomska politika u stanju da jamči uravnotežen rast pri punoj zaposlenosti i kontrolisanoj inflaciji. Nasuprot tome, marksisti su se u toj podložnosti upravljanju izjašnjavali većinom vrlo skeptično.⁶⁵ Osim toga, pokušavali su da skrenu pažnju na negativne implikacije kejnzijanske politike — naime, na rasipništvo, militarizam i inflaciju.⁶⁶

Dalje, ne smemo zaboraviti da je *kapitalizam* za marksiste sistem s istorijski ograničenom budućnošću, koji će biti zamenjen *socijalizmom* kao razvijenijom društvenom formacijom.⁶⁷ Takve istorijske dinamike i ideje o evoluciji nema kod kejnzijanaca. Odnos između kapitalizma i socijalizma tretira se, u najboljem slučaju, u okviru upoređivanja sistemâ ili se shvata kao problem izbora.⁶⁸

Najzad, marksistička teorija smatra se za teoriju radničke klase. Dakle, marksisti su *pristrasni*, i oni to priznaju, ali to ne implicira neko nenaučno držanje. Pošto se istorija shvata kao ostvarenje napretka čovečanstva i radnička klasa važi kao nosilac razvitka u pravcu besklasnog društva, ta pristrasnost samo je rezultat uvida u nužnost i rezultat naprednog ubeđenja.⁶⁹ Mnogo je te-

⁶⁴ Uvođenje u marksističku teoriju države videti kod Sweezy, P. M., *The Theory of Capitalist Development*, gl. 13. i dva zbornika *Ökonomie en staat*, br. 22, Nijmegen, 1976. i *Marxistische staatsstheorie*, br. 23, Nijmegen, 1976. (Od nemačkih tekstova kao uvođenje dolazi u obzir: Esser, J., *Einführung in die materialistische Staatsanalyse*, Frankfurt/New York, 1977; Brandes, V./Hoffmann, J./Jürgens, U./Semmler, W. (izd.), *Handbuch 5 — Staat*, Köln, 1977.)

⁶⁵ Videti, na primer, Mattick, P., *Marx und Keynes — Die Grenzen des »gemischten Wirtschaftssystem«*, Frankfurt/Wien, 1969.

⁶⁶ Videti pre svega Baran, P. A./Sweezy, P. M., *Monopoly Capital*, New York/London, 1966; uporediti Deutschmann, Ch., *naved. delo*.

⁶⁷ Videti, na primer, *Lehrbuch Politische Ökonomie Sozialismus*, Frankfurt/M., 1972 (rusko izdanje 1970).

⁶⁸ Na primer, Robinson, J./Eatwell, J., *An Introduction to Modern Economics*, London, 1973.

⁶⁹ MED, tom 7, *Komunistički manifest*.

že za kejnzijance ukazati na neki sličan jednoznačan odnos. Kao što je poznato, ima desnokejnzijanaca i levokejnzijanaca. Prema tome, teorija je, naizgled, neutralna i političko držanje kejnzijanaca određeno je čisto subjektivno. Možda je već takva vrsta neutralnosti dovoljna da se teorija suštinski okarakterise kao orijentisana ka *status quo*-u. Kejnzijanska vera u podložnost kapitalističke ekonomije upravljanju naglašeno ukazuje na njihov karakter konzerviranja na praktičnijem nivou.⁷⁰

Koje se konsekvence iz ovog upoređivanja mogu izvući za mogućnost ili poželjnost marksističke alternativne ekonomske politike?

Po mom mišljenju ekonomisti najrazličitijih političkih shvatanja slažu se u tome da je politika porasta rentabilnosti, odnosno stabilizovanja dobiti neminovna nužnost ako se žele očuvati strukturne karakteristike kapitalističkog sistema. Ovaj fundamentalni »sporedni« uslov važi i za kejnzijance, ali ne — ili bar ne načelno — za marksiste. Ako bi država svojom politikom stabilizovala profite, to bi — s marksističkog gledišta — ujedno impliciralo reprodukciju odnosa izrabljivanja. Zato porast dobiti za marksiste ne može biti svrha po sebi, već sporedan proizvod pri ostvarivanju ekonomskih i socijalnih interesa radničke klase. Da li je realno očekivati takve sporedne proizvode? Ili, da zaoštrimo pitanje tako da se odnosi na našu trenutnu temu: da li politika stimulanja tražnje, koja teži porastu zaposlenosti i širenju masovne kupovne moći, ide uporedo s rastućim dobitima i poboljšanjima u pogledu rentabilnosti?

Odgovor na ovo pitanje zavisi od toga za koju ćemo se varijantu teorije krize odlučiti. Naročito izgleda da teorija nedovoljne potrošnje otvara takve mogućnosti rešenja krize.⁷¹ Na takvoj teorijskoj bazi kejnzijanci i marksisti mogli bi se sporazumeti. Zajednički program bi doneo koristi radnicima i kapitalistima i mogao bi se propagirati kao ostvarenje opšteg dobra. Suprotnost između teorijskih pozicija bila bi gotovo irelevantna na nivou praktičnih rešenja za problem krize.

Dve druge marksističke varijante dopuštaju manje »harmonične« zaključke: po profit-squeeze polaznom stavu, porast kvote profita i zaostajanje razvitka realnih

⁷⁰ Tako se objašnjava zašto je kejnzijanzizam, pošto je u svom početnom stadijumu bio ocenjivan još kao dosta »revolucionaran«, u toku dužeg vremena postao zvanična doktrina.

⁷¹ Osnovna ideja se sastoji u tome da će rastući stepen korišćenja i visoke stope rasta (»konjunktura mnoštva«) izazvati porast kako rentabilnosti tako i realnih najammina.

najamnina predstavlja deo mehanizma koji smiruje krizu. I za teoriju padajuće profitne stope pritisak na najamnine, baš kao i obezvređenje i centralizacija kapitala, spadaju u propratne pojave perioda uspona dobiti, koji omogućava ponovnu fazu nesmetane akumulacije.

Dakle, odlučivanje za jednu određenu varijantu ima konsekvence za odgovor na (načelno) pitanje da li je uopšte moguća takva marksistička politika suzbijanja krize koja ostaje u granicama sistema. Grubo rečeno, moglo bi se tvrditi da izbor u smislu nedovoljne potrošnje omogućava »konstruktivno« držanje, dok druge varijante predočavaju otpor, borbu i promenu sistema kao glavne zaključke.⁷²

Po mom shvatanju, odlučivanje za jednu ili drugu varijantu nikako se ne sme dovoditi u zavisnost od njihovih implicitnih ili verovatnih političkih konsekvenci. Kriterijum za prihvatanje ili odbacivanje neke teorije, po mom mišljenju, ne smeju biti pretpostavljene napredne ili reakcionarne implikacije nego, isključivo, važenje neke teorije.⁷³ Ovaj sud počiva na proceni da politička praksa, oslonjena na pogrešne teorijske polazne tačke, može dovesti samo do neželjenih rezultata. Da navedemo primer: teza koja je »prijateljski raspoložena prema radu«, naime teza da bi rastuće najamnine posredstvom efekta kupovne moći i tražnje dovele do porasta zaposlenosti i dobiti, bila bi politički bezvredna ako ne bi odgovarala realnosti.⁷⁴

⁷² To ne isključuje da se i iz perspektive ovih polaznih stavova priznaju pozitivna dejstva politički stimulanja. I u ovim teorijama problemi realizacije igraju važnu — mada ne kauzalnu — ulogu pri opadanju rentabilnosti. Svakako, oživljavanje tražnje ne bi bilo dovoljan faktor za prevladavanje krize i samo bi ubrzano reprodukovalo njene uzroke.

⁷³ Svoju poziciju u pogledu izbora između raznih varijanti opširnije sam izložio u: Glombowski, J., »Krise der Krisentheorie? Diskussionsbeitrag zu Kratke«, u: *Das Argument*, br. 108 (1978), str. 251—257.

⁷⁴ Sada predložene alternativne ekonomske politike shvataju se katkad kao deo strategije prelaska u socijalizam. U ovom kontekstu se teoriji nedovoljne potrošnje priznaje pozitivna funkcija, čak i kad se manje-više prećutno relativira njena pretenzija na objašnjavanje realnosti. Tada se, otprilike, ovako argumentišu: radnici se mogu zalagati za zahteve koji su postavljeni na osnovu jedne, eventualno, pogrešne teorije. Kad u svojoj borbi otkriju da se ne mogu ostvariti njihovi opravdani zahtevi, produbiće se njihov uvid u iracionalnost kapitalizma i uzeće maha zahtevi koji sadrže prevladavanje sistema. Smatram da takva strateška razmišljanja obećavaju malo uspeha — ona su čak i opasna. Blagonakloni teoretičari, prijatelji radničke klase, izlažu se opasnosti da postanu krivotvoritelji, zbog preporuka za koje se pokazuje da su pogrešne. Dalje, ne može se očekivati da će ljudi koji su, doduše, spremni da se založe za svoje neposredne

Naravno, bilo bi poželjno kritički oceniti razne varijante marksističke teorije krize (a možda i druge), da bi se motivisalo vlastito donošenje odluke. Na žalost, to se ovde ne može učiniti. S obzirom na (ne baš obimnu) literaturu na ovom polju, sklon sam shvatanju da kako razlozi teorijske konzistentnosti tako i empirijske datosti većinom govore u prilog profit-squeeze teorije. U ovoj vezi bih ukazao na članke Thomasa Waisskopfa i Philippea van Parijsa u *Cambridge Journal of Economics* iz 1979, odnosno u *Review of Radical Political Economics* iz 1980.⁷⁵

Iz dosad izloženih razmišljanja izvući ću neke zaključke.

1) Čini mi se da je teorijska osnova alternativnih programa prilično nerealna ako u njoj prevagu imaju ideje o nedovoljnoj potrošnji.

2) Čini mi se da je marksistički karakter ovog teorijskog utemeljenja sumnjiv zato što se, po mom mišljenju, vrlo teško može dovesti u sklad s navedenim obeležjima, koja treba da razgraniče marksističku od kejnzijanske teorije.

3) Ako u realnosti postoji načelna protivrečnost između radničke klase i klase kapitalista, kao što to na polju suzbijanja krize predočavaju druge marksističke varijante, onda to ima posledice na način na koji treba tretirati preporuke stručnjaka u pitanjima suzbijanja krize. Hteli ili ne hteli, i oni donose pristrasne odluke, posredstvom efekata koje predviđene mere svagda moraju imati, na primer, na profite i najamnine.⁷⁶

materijalne interese, ali (još) ne i za socijalizam, ispoljiti takvu spremnost baš onda kad budu frustrirani u svojim ograničenim svakodnevnim borbama. U ovom kontekstu videti poziciju Lohmanna, K. E., »Kritik der politischen Grundlagen der Memoranden Alternativen der Wirtschaftspolitik«, u: *Alternative Wirtschaftspolitik 2, Argument Sonderband 52*, Berlin, 1980, str. 44—57. Dalje, videti Denkinger, J., *naved. delo*, str. 32—34.

⁷⁵ Videti Weisskopf, Th. E., *naved. delo*, i Van Parijs, Ph., »The Falling-Rate-of-Profit Theory of Crisis: A Rational Reconstruction by Way of Obituary«, u: *Review of Radical Political Economics*, 12/1980, str. 1—16.

⁷⁶ Nije mi stalo do napada na integritet ili dobre namere »zvaničnih savetodavaca«. Ali, čini mi se da proces njihove selekcije nije nikakva slučajnost. U gremijumima zvaničnih savetodavaca gotovo i nema levokejnzijanaca ili čak marksista, ukoliko su oni uopšte akademskom karijerom mogli dobiti status eksperata. Često se dobija i utisak da preporuke pre slede politiku koju je prethodno formulisala država i da nju naučno legitimišu nego što ispunjavaju funkciju avangarde. S obzirom na dejstvo ovih mehanizama, ne čini mi se da ima mnogo smisla imenovati sebe kao savetodavca.

4) Po mom mišljenju, za marksiste postoje i druge polazne tačke, odnosno teme prema kojima mogu i treba da se usmere njihove aktivnosti:

— Marksistička teorija krize nipošto nije u zadovoljavajućem stanju. Postoji mnoštvo nerešenih problema, nedostaje egzaktna obrada problema podobnih za formulisanje u vidu modela, i empirijsko istraživanje relativno je nedovoljno.

— U pogledu praktikovane ekonomske politike, trebalo bi da marksisti u prvom redu dokažu svoje kritičke kapacitete. Naročito bi bilo nužno dokazati koji *faktički* ciljevi i sporedni uslovi određuju zvaničnu politiku, kakva bi raspodela koristi i tereta proizašla iz mera o kojima se diskutuje i koje bi se »neophodne« žrtve, *de facto*, mogle vrlo lako izbjeći.⁷⁷

— Trebalo bi da marksisti i dalje svoju kreativnost usmere ka argumentovanom podržavanju i razvoju strategija otpora sindikata, »novih socijalnih pokreta« i neprivilegovananih slojeva.⁷⁸

Marksističko mišljenje ne treba da se vezuje za okvir politike saobrazne sistemu, već može tematizovati strategije za promene sistema zarad prelaska u socijalističko društvo. Baš zato što je, realno, postojeći socijalizam á la Istočna Evropa malo privlačan, izuzetno je važno podvrći ga načelnoj kritici. Čini mi se da je razvijanje socijalističkog modela koji funkcioniše i prihvatljiv je, kao i razvijanje strateških pojmova za njegovo ostvarenje, zadatak par excellence za marksističke intelektualce. Jedan deo toga morao bi biti razvijanje prave »alternativne ekonomske politike«.

(Jörg Glombowski, »Marx und Keynes: Krisentheorie und alternative Wirtschaftspolitik«, *Argument-Sonderband* 89, 1982, str. 121—146)

Prevela Olga Kostrešević

⁷⁷ U ovom pogledu je, uostalom, u alternativnim programima štošta učinjeno, mada se, po mom mišljenju, u »Economisch beleid uit de klem« neopravdano sugerije da ekonomsko-političke instance samo greše pri određivanju ciljeva, ili biraju za savetodavce loše ekonomiste.

⁷⁸ Pri tom bi trebalo očuvati izvesnu uzajamnu nezavisnost. Kad bi levi intelektualci težili dominantnom uticaju, na primer, u sindikalnom pokretu, to bi bilo pogrešno koliko i nekritička, bezrezervna podrška.

IZDAVAČKI CENTAR KOMUNIST

biblioteka

Markizam i savremenost

ANRI LEFEVR, <i>S onu stranu strukturalizma</i>	90 dinara
FRANK DEPPE / JUTTA VON FREYBERG / CHRISTOF KIEVENHEIM / REGINE MAYER / FRANK WERMEISTER, <i>Kritika saodlučivanja. Partnerstvo ili klasna borba?</i>	70 dinara
ARGHIRI EMMANUEL, <i>Nejednaka razmjena. Rasprava o antagonizmima u međunarodnim ekonomskim odnosima, I, II</i>	150 dinara
ALFRED SCHMIDT / GIAN ENRICO RUSCONI, <i>Frankfurtska škola</i>	60 dinara
ROMAN ROSDOLSKY, <i>Prilog povijesti nastajanja Marxova „Kapitala“. Nacrt Kapitala iz 1857—1858, I, II</i>	220 dinara
DANIEL CHAUVEY, <i>Samoupravljanje E. V. ILJENKOV, Dijalektika apstraktnog i konkretnog u Marxovom „Kapitalu“</i>	90 dinara
BORIS MAJER, <i>Strukturalizam</i>	120 dinara
ERNESTO RAGIONIERI, <i>Markizam i Internacionalna. Studije o historiji marksizma</i>	90 dinara
ALDO ZANARDO, <i>Filozofija i socijalizam</i>	130 dinara
MILADIN KORAC, <i>Socijalistički samoupravni način proizvodnje, I, II, III</i>	160 dinara
	260 + 450 + 500 dinara
KARL MARKS, <i>Rezultati neposrednog procesa proizvodnje. Rukopis neobjavljene Šeste glave Prve knjige „Kapitala“</i>	110 dinara
ERNST BLOCH, <i>Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo</i>	165 dinara
PAUL MATTICK, <i>Kritički eseji</i>	210 dinara
SAMIR AMIN, <i>Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima. Kritika teorije nerazvijenosti</i>	220 dinara
REINHARD KÜHNEL, <i>Oblici građanske vladavine, Liberalizam — fašizam</i>	120 dinara
NICOS POULANTZAS, <i>Politička vlast i društvene klase</i>	180 dinara
EDVARD KARDELJ, <i>Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja</i>	150 dinara
KRISTOFER KODVEL, <i>Iluzija i stvarnost. Studija o izvorima poezije</i>	215 dinara
MIJALKO TODOROVIC, <i>Ka zajednici slobodnih proizvođača</i>	355 dinara
ANTONIO LABRIOLA, <i>Ogledi o historijskom materijalizmu</i>	270 dinara
CESARE LUPORINI, <i>Dijalektika i materijalizam</i>	290 dinara
KIRO HADŽI VASILEV, <i>Socijalizam i nacionalni odnosi</i>	490 dinara
FRANZ BORKENAU, <i>Prelazak s feudalne na građansku sliku sveta</i>	1830 dinara

Pogovor Hotimir Burger
Prevod Olga Kostrešević, Danilo N. Basta,
Vladimir Premec, Mladen Kozomara,
Leon Kojen
1983, str. 521
Format 14 × 20. Povez: platno
Latinica
Cena 1830 dinara

FRANZ BORKENAU

Prelazak s feudalne na građansku sliku sveta

*Studije o povesti filozofije
manufakturnog perioda*

»Pravi predmet autorovog istraživanja jeste povesno uspostavljanje građanskog sveta u svetlosti razvoja novovekovne prirodne nauke i filozofije. Njegova osobenost sastoji se u tome što nastanku građanskog društva prilazi preko nastanka njegove slike sveta i što sastavne delove ove poslednje dovodi u vezu a njihovim (ne uvek jasno vidljivim i prepoznatljivim) socijalno-političkim nosiocima i strujanjima. Drugim rečima, Borkenau ide za tim da nastanak građanske slike sveta pojmi i objasni pomoću njene socijalne pozadine, ali tako što će je shvatiti kao integralni momenat samog povesnog procesa formiranja modernog građanskog društva. On prihvata i koristi methodske mogućnosti Marxovog modela povesno-materijalističke analize nastojeći da ne zapadne u iskušenje vulgarizacije methodskog stava da ne određuje svest društveno biće, već da društveno biće određuje svest, budući da nastanak građanskog društvenog bića i građanske društvene svesti shvata kao uzajamno određujuće momente, ali momente jedinstvenog povesnog procesa.«

(Iz recenzije)

»Ova, pomalo zapostavljena studija ostaje jednim od velikih djela koja je o genezi građanskog svijeta i njegove ideologije uopće napisana, a posebice od onih koja su pisana s marksističkog stajališta.«

(Iz pogovora)

Izdavački centar Komunist
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

10/1981

VREDNOSTI I CENE •

11—12/1981

ZAJEDNIČKO ODLUČIVANJE •
UTICAJ TRANSNACIONALNIH
PREDUZEĆA NA INFORMISANJE
I KOMUNIKACIJE •

1—2/1982

ARTIKULACIJA NAČINA PROIZ-
VODNJE I NERAZVIJENOST •

3/1982

MARKSIZAM — ESTETIKA — UM-
JETNOST I

4/1982

MARKSIZAM — ESTETIKA — UM-
JETNOST II •

5/1982

AKTUELNE RASPRAVE O DRŽAVI

6—7/1982

AKTUELNI TRENUTAK MARKSI-
ZMA II •

8—9/1982

REVOLUCIJE U CENTRALNOJ
AMERICI •

10/1982.

NEOKOLONIJALIZAM U USLOVI-
MA MULTILATERALNOG IMPERI-
JALIZMA •

11—12/1982.

MARKSIZAM U FRANCUSKOJ

1/1983.

PROCES KAPITALISTIČKE DE-
STRUKCIJE SELJAŠTVA U SVETU

2/1983.

MARKSIZAM I ORIJENTALNO
DRUŠTVO •

3/1983.

NOVI DRUŠTVENI POKRETI •

4—5/1983.

NOVA DESNICA, NEOKONZERVA-
TIVIZAM, NEOLIBERALIZAM (I)
•

6—7/1983.

NOVA DESNICA, NEOKONZERVA-
TIVIZAM, NEOLIBERALIZAM (II)
•

8/1983.

NOVIJE KRITIKE FAŠIZMA •
Mladen Dolar, Marksistički teorij-
ski obračun sa fašizmom • *Alfred
Sohn-Rethel*, Ekonomija i klasna
struktura nemačkog fašizma • *Ni-
cos Poulantzas*, Fašizam i vladaju-
će klase • *Ernesto Laclau*, Fašizam
i ideologija • *Wolfgang Fritz Haug*,
Približavanje fašističkom modalite-
tu ideološkog • *Klaus Theweleit*,
Muške fantazije • *Gérard Miller*,
Afrodizijaci maršala Petaina •
Moishe Postone, Antisemitizam i
nacionalsocijalizam.

9—10/1983.

PLANIRANJE I PRIVREDNE KRI-
ZE • *Vladimir Gligorov*, Plan i
krize • *Lav Trocki*, Prema socija-
lizmu ili kapitalizmu • *G. J. So-
koljnikov*, Jeseni „Zastoji“ i pro-
blemi privrednog razvitka • *V. G.
Groman*, O nekim empirijski
ispoljavanim zakonitostima u
našoj privredi • *A. Šanjin*, Eko-
nomska priroda naše nestašice •
L. Jurovski, O problemu plana i
ravnoteže u sovjetskom privred-
nom sistemu • *N. D. Kondratjev*,
Kritičke primedbe na plan razvit-
ka privrede • *S. O. Strumilin*, In-
dustrijalizacija SSSR i epigoni na-
rodnjaštva • *G. M. Kšizanovski*,
Uz izgradnju perspektivne petoljet-
ke • *V. Bazarov*, O perspektivama
privrednog i kulturnog razvoja •
W. Leontieff, Bilans privrede u So-
vjetskom Savezu • *O. Lange*, Kom-
pjuter i tržište • *M. Kalecki*, Kra-
tak pregled jednog metoda prav-
ljenja dugoročnog plana • *J. Kor-
nai*, Matematičko programiranje
dugoročnog plana u Mađarskoj •
V. Nemčinov, Modeli planiranja na-
rodne privrede •

11/1983.

KRIZA »DRŽAVE BLAGOSTANJA«
• *Pavle B. Jovanović*, Kriza »dr-
žave blagostanja • *Jürgen Hof-
fmann*, Socijaldemokratija i kejn-
zijanski klasni kompromis u Sa-
veznoj Republici Nemačkoj • *El-
mar Altvater*, Prepravke ili raz-
gradnja socijalne države • *Peter
Leonard*, Restrukturisanje države
blagostanja • *Ulf Himmelstrand*,
Švedska: Raj u neprilici • *Marina
Bianchi*, Položaj žena u krizi »dr-

žave blagostanja« • *Pietro Ingrao*,
Kriza industrije — jedna dijagno-
za • *Eric Hobsbawm*, Kako labu-
ristička partija može opet doći na
vlast? • *Iring Fetscher*, Kriza iden-
tитета SPD • *Paolo Silos Labini*,
U programiranju je važna kontro-
la a ne vlasništvo • *Claus Offe*,
Beleške o budućnosti evropskog
socijalizma i države • *Christine
Glucksmann*, Kriza hegemonije,
»pasivna revolucija« i novi subjekti
• *P. Boccara*, *Ch. Buci-Glucksmann*,
M. Castells, *F. Hincker*, *N. Poulan-
tzas*, Kriza kapitalizma, kriza dru-
štva, kriza države? • *James O'Con-
nor*, Dimenzije krize • *Hugh Mo-
sley*, Postoji li fiskalna kriza drža-
ve? • *Alan Wolf*, Šest »idealnih ti-
pova« kapitalističke države •

12/1983.

PITANJA MARKSISTIČKE ISTORI-
OGRAFIJE • *Drago Roksandić*,
Marksizam i suvremena historiogra-
fija • *Eric J. Hobsbawm*, Doprinos
Karla Marxa istoriografiji • *Pierre
Vilar*, Za bolje razumevanje između
ekonomista i istoričara • *Hans-
Ulrich Wehler*, Povijest kao histo-
rijska nauka o društvu • *Guy Bois*,
Marksizam i nova istorija • *Keith
Nield*, Simptomatičan spor? Beleške
o odnosu između marksističke teo-
rije i istorijske prakse u Britaniji
• *Ránki György*, Beleške o istoriji
društva • *Luciano Gruppi*, O
»marksističkom istoricizmu« • *Ro-
sario Villari*, Mesto istorije • *Mi-
roslav Hroch*, Buržoaske revolucije
u Evropi •

1/1984.

MARKSISTIČKO SHVATANJE IS-
TORIJE • *Drago Roksandić*, O ovom
izboru • *Helmut Fleischer*, Totali-
tet povijesnog procesa • *Michel
Henry*, Redukcija totaliteta • *Jür-
gen Habermas*, O subjektu povesti
• *Jürgens Habermas*, Povest i evo-
lucija • *Maurice Godelier*, Prela-
zak iz jednog načina proizvodnje u
drugi • *Jerzy Topolski*, Istorijska
činjenica • *Jerzy Topolski*, Istorijski
proces (istorijske zakonitosti) •

2—3/1984.

AKTUELNA PITANJA RATA I MIRA
• *Anton Bebler*, O razvoju stavo-
vova marksista prema miru i razo-
ružanju • *Fred Halliday*, Izvori

novog hladnog rata • *Alan Wolfe*,
Izopačena politika i hladni rat •
Mike Davis, Nuklearni imperijali-
zam i mogućnosti odvratanja •
Raymond Williams, Politika nukle-
arnog razoružanja • *Roy Medve-
dev*, *Zhores Medvedev*, SSSR i trka
u naoružavanju • *Rudolf Bahro*,
Novo polazište mirovnog pokreta u
Nemačkoj • *Edward Thompson*,
Evropa, slaba karika hladnog rata
• *Redakcijski komentar*, Politika
učvršćivanja mira i obuzdavanje
ratnih hušaka • *V. Kortunov*,
Ideologija mira protiv ideologije
rata • *Mary Kaldor*, Rat i kapita-
lizam • *Emma Rothchild*, Američ-
ki bum u naoružavanju • *David
Holloway*, Rat, militarizam i sovjets-
ka država • *Alva Myrdal*, Dinami-
ka evropskog nuklearnog razoruža-
vanja • *Bogdan Denitch*, Za jednu
razboritu politiku odbrane • *Ken
Coates*, Evropsko atomsko razoru-
žanje • *Mieczysław Michalik*,
Marksistička teorija o ratu •
Władysław J. H. Kuncki-Goldfinger,
Ratovanje, agresija, ugnjetavanje i
biologija • *Jozef Borgosz*, Polemo-
logija — naučni lek za mir? •
Svet danas • *Ken Coates*, Aktiv-
nosti mirovnih pokreta •

4/1984.

KRITIKA POLITIČKE EKONOMI-
JE I TEORIJA DRŽAVE • *Elmar
Altvater i Jürgen Hoffmann*, Zapad-
nonemačka diskusija o izvođenju
države — odnos između politike i
ekonomije kao problem marksistič-
ke teorije države • *Elmar Altvater*,
O nekim problemima državnog in-
tervencionalizma • *Bernhard Blan-
ke*, *Ulrich Jürgens*, *Hans Kasten-
diek*, Prilog novijoj marksističkoj
diskusiji o analizi oblika i funkcija
građanske države • *Joachim
Hirsch*, Reprodukcijska kapitala, klas-
ni obračuni i protivrečnosti u dr-
žavnom aparatu • *Heide Gersten-
berger*, Klasni antagonizam, konku-
rencija i funkcija države • *Bern-
hard Blanke*, Oblici i promene obli-
ka političkog sistema u građans-
kom društvu • *Jürgen Hoffmann*,
Državna privredna politika kao pro-
ces prilagođavanja politike kapita-
lističkoj ekonomiji • *Joachim
Hirsch*, Posle „Izvođenja države“
Hirsch, Posle izvođenja države“ •
AKTUELNA TEMA • *Ernest
Mandel*, Ratna pretnja i borba za
socijalizam •